

O'ZBEKISTON XALQARO
ISLOM AKADEMIYASI

RESEARCH CENTRE FOR ISLAMIC
HISTORY, ART AND CULTURE

MARKAZIY OSIYODA ISLOM SIVILIZATSIYASI: O'TMISH VA HOZIRGI ZAMON

IV XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA
MATERIALLARI TO'PLAMI

ISLAMIC CIVILIZATION IN CENTRAL ASIA: PAST AND PRESENT

PROCEEDINGS OF THE 4th INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE

MARKAZIY OSIYODA ISLOM SIVILIZATSIYASI: O‘TMISH VA HOZIRGI ZAMON

IV XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI TO‘PLAMI

2023-yil oktyabr, Toshkent, O‘zbekiston Respublikasi

**PROCEEDINGS OF THE 4th INTERNATIONAL
SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE**

ISLAMIC CIVILIZATION IN CENTRAL ASIA: PAST AND PRESENT

October 2023, Tashkent, Republic of Uzbekistan

Toshkent-Istanbul

UO‘K: 297

M-12

“Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o‘tmish va hozirgi zamon” IV xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to‘plami / Kirish so‘zi: Uyg‘un G‘afurov va Mahmud Erol Kilich. Nashr uchun mas‘ul: Kamronbek Abdulazimov. -Toshkent: O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, 2024-y. - 446 b.

Proceedings of the 4th International Scientific-Practical Conference “Islamic Civilization in Central Asia: Past and Present” / Foreword by Uygun Gafurov and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Editor: Kamronbek Abdulazimov. - Tashkent: International Islamic Academy of Uzbekistan, 2024. - 446 p.

Mas‘ul muharrirlar/Chief Editors:

Zohidjon Islomov, Ashirbek Mo‘minov, Ne‘matullo Muhamedov

Tahrir hay‘ati/Editorial Board:

M.E.Kılıç, U.G‘afurov, Z.Islomov, A.Mo‘minov, D.Maxsudov, N.Muhamedov, A.Hasanov, S.Agzamxodjayev, A.G‘aniyev, N.Nasrullayev, T.Xatamov, Sh. Toxtiyev, H.Lutfullayev, M.Usmonov, S.G‘aybullayev, Z.Ziynatullayev, K.Abdulazimov

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 2-maydagi 118-son buyrug‘i, Din ishlari bo‘yicha qo‘mitaning 2023-yil 8-maydagi 03-03/3487-sonli xatiga muvofiq O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasida Islom tarixi, san‘ati va madaniyatini tadqiq etish markazi – IRCICA bilan hamkorlikda 2023-yil 16-oktyabrda **“Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o‘tmish va hozirgi zamon”** IV xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya tashkil qilindi.

Ushbu to‘plamda an‘anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari o‘rin olgan. Kitobda xorij va respublikamizdagi oliy va o‘rta-maxsus ta‘lim muassasalarida faoliyat olib boruvchi professor-o‘qituvchilar, tarixchilar, islomshunoslar, dinshunoslar, sharqshunoslar, manbashunoslar, san‘at va madaniyat tarixi tadqiqotchilari, shuningdek, yosh ilmiy izlanuvchilar, doktorantlar, magistr va bakalavrlarning ilmiy ishlari asosida yozilgan maqolalar jamlangan.

To‘plamga kiritilgan maqolalarda keltirilgan sana, raqam, fakt va boshqa ma‘lumotlar uchun mualliflar javobgardir.

To‘plam O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasining Ilmiy, o‘quv-uslubiy kengashining 2024-yil 28-fevraldagi 7-sonli majlis qarori bilan nashrga tavsiya etilgan hamda O‘zbekiston Respublikasi Din ishlari bo‘yicha qo‘mitasining 2024-yil 12-avgust sanasidagi №02-07/4890-sonli xulosasiga asosan tayyorlandi.

MUNDARIJA

Uyg'un G'afurov. Kirish so'zi	12
Mahmud Erol Kılıç. Preface	14

PLENAR MAJLIS MA'RUZALARI

Аширбек Муминов. Архитектор постклассицизма: 'Убайдаллах ибн Мас'уд Садр аш-Шари'а.....	16
Захид Исломов. "Муқаддмату-л-адаб" қадимий қўлёзмаларининг тавсифи.....	19
Fazıl Bayat. Osmanlı belgelerinde Özbekistan	26
Shovosil Ziyodov. Markaziy Osiyoda kutubxonalar faoliyati va kitobxonlik madaniyati	31
Said Kasımoğlu. Hüsn-i hatt sanatının İslam medeniyetindeki yeri ve IRCICA'nın hat sanatına katkıları .	35
Firdavs Halimov. XIX–XX asrlarda Turkiston o'lkasida vaqf an'alarining o'ziga xosliklari.....	39
Najat Sayem Khalil. "وفية الاسلاف وتحية الاخلاف" للامام شهاب الدين مرجاني	43
Неъматулло Мухамедов. Ислом тарихи ва манбашунослигига доир тадқиқотлар	54
Muzaffarxon Joniyev. Boburiylar davlati madaniy hayotida Termiziy xattotlar.....	56
Саидакбар Агзамходжаев. Ўзбекистон тарихий ёдгорликларини ўрганишнинг зиёрат туризмини ривожлантиришдаги аҳамияти	59
Betül Ayaz. Saduaqas Ghilmani özel kütüphanesi	62
Зафар Фахриддинов. Ҳақим Термизийнинг тафсир ва таъвил борасидаги қарашлари	69
Yekta Zulfikar. Markaziy Osiyoda so'fiyshunoslik: Turkistonda konferensiya tashkil qilish	76
Veysel Bulut. Türkiye'deki kütüphanelerde bulunan İbni Sînâ ile Bîrûnî arasındaki yazışmanın el yazması nüshalarının kodikoloji açıdan değerlendirilmesi	81
Fazliddin Madiyev. Jannat ifori taralgan kitob (kitob mutolaasiga kichik bir mushohada).....	89

I BO'LIM. MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA ISLOM MADANIYATI VA SAN'ATI

Ахаджон Хасанов. Объединение Средней Азии Амиром Темиром.....	92
Abderrahim Alami. O'rta asrlarda Markaziy Osiyo va Marokash/Andalusiya o'rtasidagi o'zaro umumiylik (ta'sir).....	95
Doniyor Muratov. Hadis ilmiga oid asarlar xususida	101
Shuxrat Toxtiyev. İlk shia oqim va firqalarining Markaziy Osiyo hududiga tarqalishi (IX–XII asrlar)....	103
Nilufar To'ychiyeva. Markaziy Osiyoda paydo bo'lgan tariqatlarning G'arbdagi zamonaviy ko'rinishlari	106
Sanjarbek Djumanov. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tomonidan diniy-ma'rifiy sohani rivojlantirish borasida amalga oshirilgan tadbirlar	108
Umidjon Raxmanov. Buxoroda hunarmandchilik san'ati va tarmoqlari (Aminjon Po'latov esdaliklari asosida)	111
Akmaliddin Saidjonov. Somoniylar davri tibbiyot olimlari	115
Abdurasul Abdullayev. Tafsir va ta'vilning o'rtasidagi farqlar	118
Kamronbek Abdulazimov. Markaziy Osiyo davlatlari tashqi siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalariga islom dinining ta'siri: Xorazm tarixnavisligi misolida (yozma manbalar tahlili)	120
Saidumarxon Burgutxonov. Suhravardiya tariqati ta'limoti va unga doir asarlar	122
Адхам Қаршибоев, Ҳамидулла Лутфиллаев. Темурийлар даври тарихнавислари	126
Oysha Rafiqova. Islom sivilizatsiyasi va uning vujudga kelish omillari	128
Dilmurod Hakimjonov. Markaziy Osiyo mintaqasida islom madaniyati va sana'ti	130
Мадийербек Турдалиев, Тохир Хатамов. Тасаввуф таълимотига оид тадқиқотларни мавзулаштириш масалалари.....	132
Саидасрор Нақибхонов, Саидахмадхон Ғайбуллаев. Сийрат илмининг юзага келиши ва ривожланиши	134
Ro'zibek Abduraimov, Jasurbek Abduqodirov. Jadidlar asarlarida islom tarixining yoritilishi	138
Isoqjon Asrolmirzayev, Ziyodilla Ziynatullayev. Kubraviya tariqatida komil inson tarbiyasi.....	141

II BO'LIM. MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ILMIY-MA'NAVIY MEROSI

Ibrohim Usmonov. Hakim Termiziy va fiqh.....	144
Mahfuza Alimova. Abdulqodir Jil'oniylar ilmiy merosida murid odobi masalasining yoritilishi	146
Ne'matullo Nasrullayev. Ubaydulloh ibn Toj ash-Shari'a al-Buxoriy yashagan davr va uning faoliyati	148

Gavhar Fuzailova. Markaziy Osiyo buyuk mutafakkirlari ta'lim va tarbiya haqida	152
Toxir Xatamov. Xoja Bahouddin Naqshband ilmiy-ma'rifiy merosi	154
Munira Kaxarova. Mahmudxo'ja Behbudiyning jamiyatni kemiruvchi illatlar borasidagi fikrlari.....	158
Zhaxhangir Nurmatov, Muratbek Myrzabekov. Imam Maturidi'nin tefsir tarixidagi yeri	160
Lola Azimova. Movarounnahr allomalarining islom sivilizatsiyasi rivojida o'rni	164
Iroda Daurbekova, Ixtiyor Qoshshaqov. Abu Hasan Saghani'nin hayati ve bilimsel mirasi: "Baghdadiya" ("Saghani") nushasinin kodikologik aciklamasi.....	167
Xo'jageldi Alimov. Aziziddin Nasafiy ilmiy merosining psixologik mazmuni.....	174
Jo'rabek Sodiqov. Imom Moturidiy ilmiy me'rosiga oid xorijiy tadqiqotlar.....	175
No'monjon To'raev. Imom Buxoriyning hadis roviylariga bag'ishlangan asarlari	178
Dilfuza Sagdullayeva. Rabg'uziy ijodida qo'llangan hadislar xususida.....	180
Akmalxon Akmalxonov. "Miftahu-l-ulum" asarida fe'ldan hosil bo'luvchi sifatlar va ularni hosil qiluvchi morfologik qoliplar talqini	182
Qobuljon Nasritdinov. Ahmad Donishning Amu-Buxoro kanali loyihasi tarixi.....	184
Sharifa Rustamova, Dilshoda Muminova. Milliy uyg'onish davri adabiyoti asoschisi Mahmudxo'ja Behbudiyning hayot sahifalari	186
Mavjuda Gulamova. Ahmad Ziyoudin al-Kumushxonaviy ta'limotida inson borlig'i	190
Hamidulloh Aminov. Ibn Sinoning fihiy mazhabi to'g'risida yangi ma'lumotlar.....	192
Rahmatullo Abdurazzoqov, Ne'matullo Nasrullaev. X asrda Buxorodan etishib chiqqan olimlar va ularning ilmiy faoliyati.....	195
Mo'tabarxon Madayeva. Alisher Navoiy merosi	198
Muxabbatxon Agzamova. Ibn al-Asirning "al-Komil fi-t-tarix" asarining islom tarixini yurganishdagi ahamiyati.....	200
Abduvosi Shonazarov. Imom Buxoriyning hayoti va ilmiy faoliyatini o'rganishda "Shamoli Buxoriy" risolasining ahamiyati.....	203
Gulchehra Navro'zova. Bahouddin Naqshband hikmatli so'zlari: tasnif va mohiyat	206
Jamoliddin Jo'rayev. "Gulshan ul-asror" asaridagi Bahlul obrazi talqini.....	210
Metin Yilmaz. Maverâunnehir bôlgesindeki önemli ticari üstlerin Türklerin islamlaşmasına sundukları katkılar	214
Sohibxon Ummataliev, Nematullo Nasrullaev. Umaviylar davrida faoliyat yuritgan islom ma'rifati tarbiyotchilari	224
Эъзохон Мирджалолова. Компендиум арабо-мусульманской культуры в трудах современных исламоведов Узбекистана	228
Ravshanjon Begaliyev. "Fodihatu-l-mulhidin va nosihatu-l-muvahhidin" asari qo'lyozmalarining kodikologiyasi.....	232
Beknazar Mamashikurov. Faxriddin Qozixonning "Sharh al-jami' as-sag'ir" asari hanafiy mazhabida muhim manba	235
Raxmatula Sayfudinov. "Sahihul Buxoriy"da ijtimoiy-axloqiy masalalardagi nozik nuqtalar.....	237
Aziz Hakimov. Ajdodlarimiz merosi – insoniyat mulki	241
Feruz Xolmo'minov. XI–XII asrlarda yashab ijod qilgan Farg'ona fiqh maktabi vakillari.....	243
G'ulom Bobojonov. Xoja Fazlullo Samarqandiy ilmiy merosini o'rganish zarurati.....	246
Feruza Yakubova. Maydoniyning ilmiy-ma'naviy me'rosi haqida ba'zi mulohazalar	249
Aziza Murodova, Parizoda Tursunova. Abu Ali ibn Sino asarlarida bola shaxsi shakllanishining ijtimoiy-pedagogik xususiyatlari	251
Fazliddin Choriyev. Mahmud Asad Jo'shon asarlarida so'fiylik va naqshbandiylik tariqatlari.....	255
Jonibek Jumayev. Yurtimiz allomalarining diniy-falsafiy merosi.....	258
Zayniddin Eshonqulov. Hofiz Ko'hakiyning tafsir ilmiga oyid asari	261
Baxodirjon Azamov. Hakim Termiziyning "Al-amsol minal-kitob vas-sunna" asari haqida	264
Naima Alikulova. XVIII–XIX asr qo'lyozma manbalarida naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining Turkistondagi rivoji masalasi ("Tazkira-yi Majzub Namangoni" asari misolida)	266
Mumin Mirzo Abdupattayev. Abul Fath Shahrisoniy ilmiy merosida Ibn Sino falsafasiga munosabat.....	270
Samariddin Nurmuhamedov. "Ta'rix al-Yaminiy" asarida Seiston bilan bog'liq ma'lumotlar tahlili.....	272

Nozim Mamataxunov. “al-Maso’il al-‘ashariya” asarining kalom ilmida tutgan o‘rni	274
Абдорхон Асатуллоев. Общество и специфика в этических концепциях просветителей XX века ‘Абдурахмана Ташканди и ‘Абдуллы Авлони	277
Gulrukh Maxamedova. Ülkemizin esas fonlarında saklanan Arba’in yazmaları	280
Dildora Mo’sinova. Mir Abdulhay Samarqandiy va uning ilmiy merosi	282
Dilnoza Esanova. XVI–XVII asrlarda Usmonlilar imperiyasi ravnaqi, Turk va Markaziy Osiyo xonliklari, adabiy aloqalar	286
Xulkar Usmanova. Mas’ud Samarqandiy ilmiy-ma’naviy merosining ahamiyati	288
Ahrorxon Abdurashidov, Avazbek Ganiyev. Jamoliddin Buxoriyning astronomiya ilmiga qo‘shgan hissasi	290
Динара Шамитдинова. Роль мировоззрения Суфия Аллаяра в обществе и философская линия его творчества	293
Maxzuna Sobirova. Markaziy Osiyo mintaqasida islom madaniyatining yoyilishiga oid tarixiy jarayonlarning yoritilishida “Tarix-i Ibn Xaldun” asarining ahamiyati	296
Xurshida Usmonova. Avlod tarbiyasida Shayx Xovand Tahur hayoti va ilmiy merosini o‘rganishning ahamiyati	298
Mohirjon Yodgorov. Hadis to‘plamlarida muhim o‘rin tutgan Imom Termiziy asarlariga chizgilar	300
Mahkambek Abdurazzoqov. Markaziy Osiyo mutafakkirlarining ilmiy-ma’naviy merosi	302
Halima Habibullayeva, Muxabbat Agzamova. Ismoil Haqqiyning hayoti, ilmiy me’rosi	305
Nodira Turoпова. Hakim Termiziyning “Manozilul ibod minal iboda” – maqomlar tavsifiga oid ilk nazariy asar sifatida	307
Surayyo Norboyeva. Yahyo ibn ‘Adiy ilmiy merosida nafs turlari	310
Dilnavoz Sharipova. Mirzo Muhammad Haydarning “Tarix-i Rashidiy” asari – Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda mukammal asar	312
Zahrobonu Abdujabborova. Suyutiyning “al-Itqon fi ‘Ulum al-Qur’on” asaridagi manhaji	314
Шахноза Орипова. Абу Али ибн Сина – автор великого «Канона»	317
Saodat Zulhaydarova. Markaziy Osiyo mutafakkirlari ilmiy-ma’naviy merosi	320
Humoyun Qodirov, Gulnoza Axmadjonova. Mahmudxo‘ja Behbudiy haqida	324
Lobar Islomova, Azamat Nazarov. Sharq mutafakkirlarining axloqiy va psixologik qarashlari	327
Hojiakbar Muhammadjonov. Markaziy osiyolik mutafakkirlarning ilmiy-ma’naviy merosi	329
Робия Саидханбалова, Нейматулло Мухамедов. Шайх Сухравардий дипломат сифатида	332
Акмал Мажидов, Тохир Хатамов. Тасаввуф таълимоти тараққиётида Ҳазрат Занги Ота меросининг аҳамияти	335
Shahlo Mirzarahimova, Saidahmadxon G‘aybullayev. Shayx Muhammad Sodik hazratlarining islom tarixiga oid ilmiy merosi	337
Dilmurod Hakimjonov, Toxir Xatamov. Ajdodlar merosida barkamol inson g‘oyalari	339
Musallamoy Qo‘chqorova. Jadidlarining ilm-fanga qo‘shgan hissasi	340

III BO‘LIM. MARKAZIY OSIYO TARIXIY YODGORLIKLARI EPIGRAFIKASI VA ARXITEKTURASI

Zuxra Aripova. Misr arxitekturasiga Temuriylar me’morchiligi ta’siri	343
Разия Матибаева. Жемчужина средневекового Востока	345
Odil Ernazarov. Islom yodgorliklaridagi epigrafik yozuvlarni yosh avlodga tanitishning tarbiyaviy qiymati: Toshkent shahri namunasida	348
Jasurbek Abduqodirov. Ismoil Somoniy maqbarasi – “Sharqning me’moriy durdonasi”	352
Mashhura Matchonova, Shuhrat Toxtiyev. Xiva va Buxoro tarixiy yodgorliklari epigrafikasi va arxitekturası (IX–XII asrlar)	355
Saidakbar Muhammadaminov. Qo‘qon xonligida tuzilgan ayrim jo‘nglar xususida	357
Тохиржон Муроджонов, Саидакбар Агзамходжаев. Жадидчи Мунаввар Қори Абдурашидхонов яшаган ва фаолият кўрсатган “Дархон” маҳалласи	360
Islom Nazarov, Muhammadsiddiq Usmanov. Bahouddin Naqshband majmuasi va uning barpo etilish tarixi ...	365
Hojiakbar Muhammadjonov. Buxoro arkining islom me’morchiligidagi o‘rni	368

Nargiza Xolmatova, Gulnoza Axmadjonova. O‘zbekistonda ziyorat turizmining rivojlanishi.....	370
Самия Соибжоновна, Нейматулло Мухамедов. Сузук ота мажмуасининг маънавий ҳаётдаги аҳамияти.....	373
Nurillo Saydullayev, Saidakbar Agzamxodjayev. Saljuqiylar davrida Nizomiya madrasalarining ochilishi va faoliyati	375

IV BO'LIM. MARKAZIY OSIYO XALQLARINING URF-ODAT, AN'ANALARIDAGI UMUMIYLIK VA O'ZIGA XOSLIK

Ra'no Urazova. Markaziy Osiyo xalqlari e'tiqodiy qarashlarida mifologik obrazlar talqini (Tishtar misolida).....	378
Najmiddin Nizomiddinov. “Hind tasavvufi”da ustoz-shogird masalasi	380
Ulug'bek Qlichev. Markaziy Osiyoda urf-odatlar: sunnat to'yi.....	383
Qanishbek Turekeyev. Qoraqalpqlarda ot kulti bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlar va urf-odatlar	386
Baxtiyar Abdullaev. Markaziy Osiyoda ijtimoiy axloq va ma'naviy xavfsizlikni ta'minlash masalalari..	388
Farxod Karimov. Markaziy Osiyoda media dunyoqarash shakllanish jarayonlarida diniy mutaassiblikni oldini olish omillari	391
Shavkat Bobojonov. Etnograf va muzeysunos olimi T.A. Jdanko Buxoroda.....	395
Nigora Hakimova. Maqosid ash-shari'a atamasi bilan bog'liq qarashlar tahlili.....	399
Мухаммадсиддик Усманов. Эҳсоннинг луғавий ва истилоҳий маънолари	402
Mahmutali Dehqonov. Oilada ota-ona hamfikrliligi - jamiyat rivoji	403
Ziyodilla Ziynatullayev. Turk xoqonligi davrida Markaziy Osiyodagi siyosiy vaziyat	408
Umida Tadjieva. Markaziy Osiyoda xadislari asosida yuzaga kelgan maqollarining arab xalq maqollari bilan lingvomadaniy tahlili.....	410
Zulfizar Turobova. Markaziy Osiyo xalqlarining an'ana va urf-odatlari Avesto misolida.....	412
Shahlo Maksudova, Yusupdjan Sadiqov. Markaziy Osiyoda ziyorat turizmining inson resurslarini boshqarishning o'ziga xos xususiyatlari	414
Zarina G'iyosova. Buxoro vohasi aholisining an'anaviy urf-odat va marosimlari	417
Ойбек Сотволдиев, Нейматулло Насруллаев. Мусулмон Андалусиясида ижтимоий муҳит ва тараққиёт.....	419
Kamronbek Abdulazimov. Buxoro amirligi diplomatik aloqalarini o'rganishning nazariy masalalari va islom dinining o'rni	422
Madaminova Dilafruz. Abu Rayhon Beruniyning urf-odatlar haqidagi qarashlari	425
Javohirxon Sobirov. Turkiy davlatlar tashkilotining tarixiy rivojlanish bosqichlari	428
Оллаёр Нурмуҳаммадов, Нейматулло Насруллаев. Хива хонлиги илмий муҳитига оид маълумотлар таҳлили.....	430
Haydarali Yunusov. Islom uyg'onish davrida Markaziy Osiyoda huquqshunoslikning rivojlanishi.....	433
Shalola Muhiddinova. Buxoro vohasidagi sovcilik aloqalari	436
Fahriddin Hayitmirzayev, Ziyodilla Ziynatullayev. Usmoniylar imperiyasining O'rta Yer dengizi uchun kurashi	438
Айюбхон Раҳматхонов, Зиёдилла Зинатуллаев. Мусулмонлар томонидан Миср эгалланишининг дастлабки босқичи.....	441
Xulosa	444
Summary	445

CONTENTS

Uyg'un G'afurov. Foreword.....	12
Mahmud Erol Kılıç. Preface	14

PLENARY SESSION'S PAPERS

Ashirbek Muminov. Architect of Post-Classicism: 'Ubaydallah ibn Mas'ud Sadr al-Shari'a	16
Zohidjon Islomov. Description of the Ancient Manuscripts of <i>Muqaddamat al-Adab</i>	19
Fazil Bayat. Uzbekistan in Ottoman Documents	26
Shovosil Ziyodov. Activity of Libraries and Library Culture in Central Asia	31
Said Kasimoglu. Place of Husn-i Khatt Art in Islamic Civilization and IRCICA's Contributions to Calligraphy	35
Firdavs Halimov. Characteristics of Foundation Traditions in Turkistan in the 19 th -20 th Centuries.....	39
Najat Sayem Khalil. <i>Loyalty to the Successors and Greetings to the Ancestors</i> by Imam Shihab al-Din Marjani.....	43
Nematullo Mukhamedov. Research on the History of Islam and Source Studies.....	54
Muzaffarxon Joniyev. Tirmidhi Calligraphs in the Cultural Life of the Baburid State.....	56
Saidakbar Agzamkhodjaev. Importance of Studying Historical Monuments in Uzbekistan for the Development of Pilgrimage Tourism	59
Betül Ayaz. Private Library of Saduqas Ghilmani	62
Zafar Fakhriddinov. Hakim Tirmidhi's Views on Tafsir and Ta'wil.....	69
Yekta Zulfikar. Sufi Studies in Central Asia: Organizing a Conference in Turkistan.....	76
Veysel Bulut. Evaluation of the Manuscript Copies of the Correspondence between Ibn Sina and al-Biruni in Libraries in Türkiye in the Terms of Codicology	81
Fazliddin Madiev. Book of Heavenly Expressions (A Small Observation on the Reading the Book)	89

CHAPTER I. ISLAMIC CULTURE AND ART IN THE CENTRAL ASIAN REGION

Akhadjon Khasanov. Integration of Central Asia by Amir Temir	92
Abderrahim Alami. Mutual Influence between Medieval Central Asia and Morocco/Andalusia	95
Doniyor Muratov. Regarding the Works Related to the Science of Hadith.....	101
Shukhrat Tokhtiyev. Spread of the Early Shi'a Currents and Sects in Central Asia (9 th -12 th Centuries).....	103
Nilufar Tuychieva. Modern Appearance of Central Asian Tariqats in the West	106
Sanjarbek Djumanov. Activities Carried out by the Imam Bukhari International Research Center in the Field of Religious and Educational Development	108
Umidjon Rakhmanov. Handicraft Arts and Branches in Bukhara (Based on the Memoirs of Aminjon Pulatov)..	111
Akmaliddin Saidjonov. Medical Scientists of the Samanid Period.....	115
Abdurasul Abdullaev. Differences between Tafsir and Ta'wil.....	118
Kamronbek Abdulazimov. Influence of Islam on the Foreign Political, Economic and Cultural Relations of the Central Asian States: The Case of Khorezmian Historiography (Analysis of Written Sources).....	120
Saidumarkhon Burgutkhonov. Doctrine of Suhrawardiya Sect and Related Sources	122
Adham Qarshiboev, Hamidulla Lutfillaev. Historians of the Timurid Period	126
Oysha Rafiqova. Islamic Civilization and Factors of Its Emergence	128
Dilmurod Hakimjonov. Islamic Culture and Art in Central Asia	130
Madiyorbek Turdaliev, Tokhir Xatamov. Issues of Thematization Research on Tasavvuf Doctrine.....	132
Saidasror Naqibkhonov, Saidahmadkhon Gaybullaev. Emergence and Development of the Science of Sira...	134
Ruzibek Abduraimov, Jasurbek Abdukadirov. Illumination of Islamic History in Jadids' Works.....	138
Isoqjon Asrolmirzayev, Ziyodilla Zinatullaev. Perfect Human Education in the Kubraviya Tariqat.....	141

CHAPTER II. SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS

Ibrohim Usmonov. Hakim Tirmidhi and Fiqh.....	144
Mahfuza Alimova. Illumination of the Problem of Murid Ethics in the Heritage of 'Abd al-Qadir Jilani	146
Nematullo Nasrullayev. Era of the Life of Ubaydullah ibn Taj ash-Shari'a al-Bukhari and His Activities	148
Gavhar Fuzailova. Great Thinker of Central Asia on Education and Upbringing.....	152
Tokhir Khatamov. Scientific and Educational Heritage of Khoja Baha' ad-din Naqshband.....	154

Munira Kakharova. Mahmudkhoja Behbudi's Opinions on Social Rodent Diseases.....	158
Zhakhangir Nurmatov, Muratbek Myrzabekov. Imam Maturidi's Place in the History of Tafsir.....	160
Lola Azimova. Role of Mawarannahr Scientists in the Development of Islamic Civilization.....	164
Iroda Daurbekova, Ikhtiyar Qoshshaqov. Life and Scientific Legacy of Abu Hasan Saghani: Codicological Description of the Copy <i>Baghdadiya/Saghani</i>	167
Xo'jageldi Alimov. Psychological Content of 'Aziz ad-din Nasafi's Scientific Heritage.....	174
Jurabek Sodiqov. International Studies on the Scientific Heritage of Imam Moturidi	176
Numonjon Turaev. Imam Bukhari's Works Dedicated to Hadith Narrators	178
Dilfuza Sagdullayeva. Hadiths Cited in the Oeuvre by Rabghuzi	180
Akmalkhon Akmalkhonov. Interpretation of Adjectives Derived from Verbs and Their Morphological Patterns in <i>Miftah al- 'Ulum</i>	182
Qobuljon Nasritdinov. History of Amu-Bukhara Canal Project by Ahmad Donish	184
Sharifa Rustamova, Dilshoda Muminova. Life Pages of the Founder of the Literature of the National Renaissance Period – Mahmudkhoja Behbudi	186
Mavjuda Gulamova. Human Being in the Teachings of Ahmad Ziya' ad-din al-Gumushkhanavi.....	190
Hamidulloh Aminov. New Data on the Madhhab of Ibn Sina.....	192
Nematullo Nasrullayev, R. Abdurazzoqov. Scientists from Bukhara in the 10 th Century and Their Activity ...	195
Mutabarxon Madayeva. Alisher Navoi's Heritage	198
Muhabbatxon Agzamova. Importance of <i>al-Kamil fi-t-ta'rikh</i> by Ibn al-Athir in Studying the Islamic History.....	200
Abduvosi Shonazarov. Significance of <i>Shama'il-i Bukhari</i> in Studying the Life and Activity of Imam Bukhary.....	203
Gulchehra Navruzova. Wise Words of Baha' ad-din Naqshband: Classification and Essence.....	206
Jamoliddin Jurayev. Bahlul in <i>Gulshan al-Asrar</i> : Interpretation of His Image	210
Metin Yilmaz. Contributions of Important Commercial Bases in Mawarannahr to the Islamization of the Turks ..	214
Sohibkhon Ummataliyev, Nematullo Nasrullayev. Propagators of Islamic Enlightenment from the Umayyad Period	225
Ezozakhon Mirdjalalova. Compendium of Arab-Muslim Culture in the Works of Contemporary Islamologists of Uzbekistan	228
Ravshanjon Begaliyev. <i>Fadihat al-Mulhidin wa-Nasihah al-Muwahhidin</i> : Codicology of Its Manuscript Copies	232
Beknazar Mamashikurov. <i>Sharh al-Jami' as-Saghir</i> by Fakhr ad-din Qazikhan as an Important Source in the Hanafi School	235
Rakhmatulla Sayfudinov. <i>Sahih al-Bukhari</i> : Sensitive Points in Social and Moral Issues	237
Aziz Hakimov. Heritage of Our Ancestors – Property of Mankind	241
Feruz Xolmuminov. Representatives of Ferghana Fiqh School (11 th -12 th Centuries)	243
Gulom Bobojonov. Need to Study the Scientific Heritage of Khoja Fazlullah Samarqandi.....	246
Feruza Yakubova. Some Considerations on the Scientific and Spiritual Heritage of Maydoni.....	249
Aziza Murodova, Parizoda Tursunova. Social and Pedagogical Characteristics of Child Personality Formation in the Works of Abu Ali ibn Sino	252
Fazliddin Choriyev. Sufism and Naqshbandi Groups in the Works of Mahmud Esad Coşan	255
Jonibek Jumayev. Religious-Philosophical Heritage of the Scholars of Our Country	258
Zayniddin Eshonqulov. Hafiz Kuhaki's Work on the Science of Tafsir	261
Bakhodirjon Azamov. Hakim Tirmidhi's <i>al-Amthal min al-Kitab wa-s-Sunna</i>	264
Naima Alikulova. Issue of the Development of the Naqshbandiya-Mujaddidiya in Turkistan in the Manuscript Sources from the 18 th -19 th Centuries: Example of <i>Tadhkira-yi Majdhub Namangani</i>	266
Mumin Mirzo Abdupattayev. Attitude to Ibn Sina's Philosophy in the Scientific Heritage of Abu-l-Fath Shahrastani	270
Samariddin Nurmuhamedov. Analysis of Information Related to Seiston in <i>Ta'rikh al-Yamini</i>	272
Nozim Mamataxunov. Place of <i>al-Masa'il al- 'Ashariya</i> in Theology.....	274
Abrorkhon Asatulloev. Commonality and Specificity in the Ethical Concepts of the 20 th Century Enlighteners 'Abdurahman Tashkandi and 'Abdullah Avloni.....	277

Gulrukh Maxamedova. <i>Arba 'in Manuscripts Stored in Our Country's Principal Funds</i>	280
Dildora Musinova. <i>Mir 'Abd al-Hayy Samarqandi and His Scientific Heritage</i>	282
Dilnoza Esanova. <i>Development of the Ottoman Empire in the 16th-17th Centuries and Ottoman-Central Asian Khanates Literary Relations</i>	286
Khulkar Usmanova. <i>Significance of the Scientific and Spiritual Heritage of Mas'ud Samarqandi</i>	288
Ahrorkhon Abdurashidov, Avazbek Ganiev. <i>Contribution of Jamal ad-din Bukhari to the Science of Astronomy</i>	290
Dinora Shamitdinova. <i>Role of Sufi Allayar's Worldview in Society and the Philosophical Line of His Creativity</i>	293
Makhzuna Sobirova. <i>Importance of the History of Ibn Khaldun in Studying Historical Processes Related to the Spread of Islamic Culture in Central Asia</i>	296
Khurshida Usmonova. <i>Significance of the Studying the Life and Scientific Heritage of Shaykh Khovand Tahur in the Upbringing of Generations</i>	298
Mohirjon Yodgorov. <i>Draws on the Works of Imam Tirmidhi, Occupying an Important Place among Hadith Collections</i>	300
Mahkambek Abdurazzoqov. <i>Scientific and Spiritual Heritage of Central Asian Thinkers</i>	302
Halima Habibullaeva, Mukhabbat Agzamova. <i>Isma'il Haqqi's Life and Scientific Heritage</i>	305
Nodira Turotova. <i>Manazil al- 'Ibad min al- 'Ibada by Hakim Tirmidhi as an Early Work in the Classification of Maqams</i>	307
Surayyo Norboeva. <i>Types of Nafs in the Scientific Heritage of Yahya ibn 'Adi</i>	310
Dilnavoz Sharipova. <i>Ta'rikh-i Rashidi by Mirza Muhammad Haydar as a Perfect Work for Studying the History of Central Asia</i>	312
Zahrobonu Abdujabborova. <i>Suyuti's Method in al-Itqan fi 'Ulum al-Qur'an</i>	314
Shaxnoza Oripova. <i>Abu 'Ali ibn Sina – the Author of the Great Canon</i>	317
Saodat Zulhaydarova. <i>Scientific and Spiritual Heritage of Central Asian Thinkers</i>	320
Humoyun Qodirov, Gulnoza Axmadjonova. <i>About Mahmudkhoja Behbudi</i>	324
Lobar Islomova, Azamat Nazarov. <i>Ethical and Psychological Views of Eastern Thinkers</i>	327
Hojiakbar Muhammadjonov. <i>Scholarly and Spiritual Heritage of Thinkers from Central Asia</i>	329
Robiya Saidkhanbalova, Nematullo Mukhamedov. <i>Shaykh Suhravardi as a Diplomat</i>	332
Akmal Majidov, Tokhir Khatamov. <i>Significance of Hazrat Zangi-Ata's Heritage in the Development of the Sufi Doctrine</i>	335
Shahlo Mirzarahimova, Saidahmadkhon Gaybullayev. <i>Scientific Heritage of Hazrat Shaykh Muhammad Sadiq in the Islamic History</i>	337
Dilmurod Khakimjonov, Tokhir Khatamov. <i>Ideas about a Perfect Man in the Heritage of the Ancestors</i>	339
Musallamoy Quchqorova. <i>Contribution of Jadids to Science</i>	340

CHAPTER III. EPIGRAPHY AND ARCHITECTURE OF HISTORICAL MONUMENTS IN CENTRAL ASIA

Zukhra Aripova. <i>Influence of Temurid Constructions on Egyptian Architecture</i>	343
Raziya Matibayeva. <i>Pearl of the Medieval East</i>	345
Odil Ernazarov. <i>Educational Value of Introducing the Epigraphic Inscriptions in the Islamic Monuments to the Young Generation: The Example of the City of Tashkent</i>	348
Jasurbek Abdukadirov. <i>Isma'il Samani's Mausoleum – The Architectural Masterpiece of the East</i>	352
Mashhura Matchonova, Shukhrat Tokhtiyev. <i>Epigraphy and Architecture of Historical Monuments of Khiva and Bukhara (9th-12th Centuries)</i>	355
Saidakbar Muhammadaminov. <i>Some Jurisprudential Collections Compiled in the Kokand Khanate</i>	357
Tokhirjon Murodjonov, Saidakbar Agzamkhodjayev. <i>Darkhon Mahalla, Where Jadid Munavvar Qori Abdurashidkhanov Lived and Worked</i>	360
Islom Nazarov, Muhammadsiddiq Usmanov. <i>Baha' ad-din Naqshband Complex and Its Establishment History</i>	365
Hojiakbar Muhammadjonov. <i>Role of the Bukhara Arc in Islamic Architecture</i>	368

Nargiza Kholmatova, Gulnoza Akhmadjonova. Development of Ziyarat Tourism in Uzbekistan.....	370
Samiya Soibjonova, Nematullo Mukhamedov. Significance of Suzuk-Ata Complex in Spiritual Life ..	373
Nurillo Saydullayev, Saidakbar Agzamkhodjayev. Opening and Activity of Nizamiya Madrasas under the Saljuqids.....	375

CHAPTER IV. COMMONALITIES AND PARTICULARITIES IN THE CUSTOMS AND TRADITIONS OF THE CENTRAL ASIAN PEOPLES

Rano Urazova. Interpretation of Mythological Images in the Religious Views of the People of Central Asia (The Example of Tishtar)	378
Najmiddin Nizomiddinov. Master-Disciple Problem in “Indian Mysticism”	380
Ulugbek Qlichev. Traditions in Central Asia: Sunnat Tuy	383
Quanyshbek Turekeyev. Beliefs and Traditions Related to Horse Cult among Karakalpaks.....	386
Bakhtiyar Abdullaev. Issues of Providing Social Moral and Spiritual Security in Central Asia	388
Farkhod Karimov. Factors for Preventing Religious Failure in the Processes of Media Globalization in Central Asia	391
Shavkat Bobojonov. Ethnographer and Museum Scientist T.A. Zhdanko in Bukhara.....	395
Nigora Khakimova. Analysis of Views Related to the Term <i>Maqasid ash-Shari‘a</i>	399
Muhammadsiddiq Usmanov. Lexical and Terminological Meanings of Donation	402
Mahmutali Dehqonov. Parental Sympathy in the Family is the Development of Society	405
Ziyodilla Ziynatullayev. Political Situation in Central Asia during the Turkic Khanate.....	408
Umida Tadjiyeva. Linguistic-Cultural Analysis of Central Asian Proverbs Based on Hadiths in Comparison with Arabic Proverbs.....	410
Zulfizar Turobova. Traditions and Customs of the Peoples of Central Asia due to Avesta.....	412
Shahlo Maksudova, Yusupdjan Sadiqov. Characteristics of Human Resource Management of Pilgrimage Tourism in Central Asia	414
Zarina Giyosova. Traditional Customs and Ceremonies of the Population of the Bukharan Oasis	417
Oybek Sotvoldiyev, Nematullo Nasrullayev. Social Environment and Development in Muslim Andalusia....	419
Kamronbek Abdulazimov. Theoretical Issues of Studying the Diplomatic Relations of the Bukhara Emirate and the Role of Islam.....	422
Dilafruz Madaminova. Abu Rayhan Beruni’s Views on Traditions	425
Javohirxon Sobirov. Historical Development Stages of the Organization of Turkic States.....	428
Ollayor Nurmuhimmatov, Nematullo Nasrullayev. Analysis of Information Regarding the Scientific Environment of the Khiva Khanate	430
Haydarali Yunusov. Development of Jurisprudence in Central Asia during the Islamic Renaissance.....	433
Shalola Muhiddinova. Courtship Relations in the Bukharan Oasis	436
Fahriddin Hayitmirzayev, Ziyodilla Ziynatullayev. Ottoman Empire’s Struggle for the Mediterranean Sea	438
Ayyubkhon Rahmatkhonov, Ziyodilla Ziynatullayev. Initial Stage of the Conquest of Egypt by the Muslims.....	441
Xulosa	444
Summary	445

KIRISH SO'ZI

Uyg'un To'liqinovich G'afurov

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi rektori

Assalomu alaykum va rahmatullohi va barakotuh!
Xonimlar va janoblar!
Aziz do'stlar!

Islom hamkorlik tashkilotining Islom tarixi, san'ati va madaniyatini tadqiq etish markazi – IRCICA Bosh direktori, Professor Mahmud Erol Qilich janoblari!

Avvalambor, Sizlarni IRCICA tashkiloti bilan hamkorlikda O'zbekiston xalqaro islom akademiyasida o'tkazilayotgan **“Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o'tmish va hozirgi zamon”** mavzusidagi IV xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyada ishtirok etayotganingiz uchun barchangizga minnatdorlik bildirishga ijozat bergaysiz.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo mintaqasi tarixan tinchlik, xotirjamlik va dinlararo bag'rikenglik, totuvlik hukm surgan hudud hisoblanadi. Shu sababdan ham, Markaziy Osiyo hududida sivilizatsiyalararo munosabatlar rivojlangan, buyuk olimlar yetishib chiqqan, ilmiy maktablar faoliyat yuritganini alohida ta'kidlash lozim.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 14-sentyabr kuni Dushanbe shahrida Markaziy Osiyo davlatlari rahbarlarining beshinchi maslahat uchrashuvida so'zlagan nutqlarida: “Eng asosiysi – Markaziy Osiyoda barqarorlik va birdamlik mustahkamlanmoqda ... Umumiy tarix, urf-odat, madaniyat va qadriyatlarga – Markaziy Osiyoning noyob sivilizatsiyasi mushtarakligi va rang-barangligiga asoslangan madaniy-gumanitar hamkorlik bizning eng muhim an'anaviy ustuvor yo'nalishimizdir”¹ - deb, ta'kidladilar.

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasida 4 yildan beri o'tkazilayotgan an'anaviy xalqaro konferensiya ham mintaqa xalqlari o'rtasidagi ana shunday madaniy-gumanitar hamkorlikni yanada mustahkamlashga xizmat qiladi. Videokonferensiya davomida olimlar, mutaxassislar, madaniyat sohalari vakillari Markaziy Osiyoning islom sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi, islom madaniyatiga beqiyos hissa qo'shgan allomalar faoliyati, asarlari va ulardagi ma'rifat, odob-axloq kabi dolzarb ilmiy mavzularda o'z aksini topadi. Muhimi, ilmiy ahilligimiz, jipsligimiz yanada ortadi.

¹ <https://president.uz/uz/lists/view/6658/> Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг Маслаҳат учрашувидаги нутқи. Душанбе, 14 сентябрь 2023 йил.

Mazkur anjumanni biz bilan hamkorlikda tashkil qilgan Islom tarixi, san'ati va madaniyatini tadqiq etish xalqaro markazi – IRCICA Bosh direktori Mahmud Erol Qilich janoblariga va tashkilotchilariga samimiy ehtiromimni bildiraman. IRCICA tashkiloti bilan hamkorligimiz davomli bo'lishiga ishonaman.

Ushbu xalqaro konferensiyada Turkiyalik taniqli olimlarning ishtiroki anjuman nufuzini oshirayotganini alohida ta'kidlab o'tmoqchiman.

Hurmatli tadbirimiz ishtirokchilari,

Barchangizni yana bir bor qutlagan holda "Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasi: o'tmish va hozirgi zamon" mavzusidagi IV xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya ishiga muvaffaqiyat tilayman.

Barcha ezgu ishlarimizda Alloh madadkor bo'lsin!

PREFACE

Mahmud Erol Kılıç

Prof. Dr. Mahmud Erol Kılıç, Director General, IRCICA

It gives me pleasure to introduce the proceedings book of the international conference on “Islamic Civilization in Central Asia: Past and Present” which was coordinated jointly by IRCICA and the International Islamic Academy of Uzbekistan (Tashkent) through the “IRCICA Chair for Islamic History and Source Studies” on 16 October 2023. This was the fourth of a series of conferences held mid-October each year, which already became a tradition in the context of our cooperation with the Academy. Its periodicity allows the participating experts to follow each other’s projects in progress. Its instructive purpose demands an open-ended subject-wise scope, which we adopted with a view to accommodate a vast range of thematic and methodological focuses within the framework of Central Asian studies. The papers and project reports, presented by researchers from academic institutions in Uzbekistan and from IRCICA, reflect this diversity. The resulting volumes of proceedings, four with the addition of the present one, have already formed a body of references on various aspects of Islamic civilization in Central Asia; at the same time, they reflect the trends and developments of research endeavors at institutional and individual levels over the years.

IRCICA, in its capacity as the cultural research centre of the OIC, has the mission to study, diffuse correct information, promote scholarly research, education and publications about the history, arts, and cultural heritage of the 57 OIC member countries and the Muslim communities and minorities living outside these countries. Taking into consideration the vast area and the diversity of cultures covered, IRCICA has adopted the regional approach in planning its activities. Accordingly, for the purposes of most of its activities, including academic conferences, its geographical/cultural regions of focus are delineated as Central Asia, Caucasia, Volga-Ural region, the Middle East, South Asia, Southeast Asia, North Africa, West Africa, Central Africa, East Africa, Southern Africa, the Balkans and Southeast Europe, and the Caribbean, some of which include both member and non-member countries. Central Asia is one of the regions where IRCICA has been able to develop a most active international cooperation in the fields of research and scholarship. Alongside these regional focuses within and around the OIC membership geography, IRCICA also undertook studies on the history and heritage of cultural interactions between the Islamic world in its different regional contexts and other cultures and civilizations far and near. With this engagement, we are conducting conferences jointly with academic institutions in China, Korea, and the

Russian Federation. IRCICA's experts are sharing highlights of these activities, along with other projects in progress, during the conference on "Islamic Civilization in Central Asia: Past and Present" at each of its editions. Thus, the conference also serves as a platform of exchange between IRCICA and the International Islamic Academy of Uzbekistan.

This gives me the occasion to renew our thanks to the Academy and the IRCICA Chair for their excellent collaboration. I would also like to thank the paper presenters and wish them continual success.

PLENARY SESSION'S PAPERS

PLENAR MAJLIS MA'RUZALARI

АРХИТЕКТОР ПОСТКЛАССИЦИЗМА: 'УБАЙДАЛЛАХ ИБН МАС'УД САДР АШ-ШАРИ'А

ARCHITECT OF POST-CLASSICISM: 'UBAYDALLAH IBN MAS'UD SADR AL-SHARI'А

Аширбек Курбанович Муминов,

консультант по центральноазиатским исследованиям, ИРСИКА, профессор, д.и.н.

Бухарский ученый 'Убайдаллах ибн Мас'уд Садр аш-Шари'а ас-Сагир (ал-Асгар или ас-Сани; умер в 747/1346 г.) признан ярким представителем направления Ханафийа-Матуридийа в классических исламских науках. Во время восстания 636/1238 года против монголов Махмуд Тараби передал звание «садр» от представителя прежней династии Бурханов (сулала-йи ханадан-и Бурхани)¹² предводителю новой семьи – Шамс ад-дину Махмуду ибн Ахмаду ал-Махбуби, внуку 'Убайдаллаха ибн Ибрахима ал-Махбуби (умер в 630/1232–1233 году)³. Садр аш-Шари'а является членом и продолжателем научных традиций этой влиятельной в городе фамилии богословов, известной под названиями «ал-Махбуби», «ал-Ансари» и «Садр аш-Шари'а». Исследования о Садре аш-Шари'а большей частью подчеркивают его деятельность в областях практической части и методологии мусульманского права (фикх)⁴. Его труды по этим отраслям науки получили признание и широкое распространение в Центральной Азии и остальной части мусульманского мира (особенно в Египте, Сирии и Анатолии). В дальнейшем, значительную роль в популяризации ханафитского фикха сыграли российские мусульманские ученые, которые активно занимались образовательной деятельностью в стенах мусульманских учебных заведений и старались сохранить ханафитскую традицию, составляя научные труды по различным направлениям фикха. Естественным, главная работа 'Убайдаллаха ибн Мас'уда стала одной из первых работ, переведенных на русский язык еще в царское время Мирзой Казем-беком (1802–

¹ Бартольд В.В. Бурхан // Бартольд В.В. Сочинения. Том II, часть 2. Москва, 1964, с. 515–518.

² Pristak O. Āl-i Burhān // Der Islam, Bd. XXX. Berlin, 1952, с. 81–96.

³ Там же, с. 91–92.

⁴ Насруллаев, Неъматулло. Убайдуллох ибн Масъуднинг ҳаёти ва илмий маънавий мероси. Тошкент, 2022, с. 16–24.

1870)¹. Базовой работой для составления «Мухтасар ал-викайа» (2-е название: «ан-Нукайа») послужило сочинение «Викайат ар-ривайа фи маса'ил ал-Хидайа», принадлежащее перу его деда Бурхан ад-дина Тадж аш-Шари'а Махмуда ибн Садр аш-Шари'а Ахмада (умер ок. 1281 г.)². Последнее сочинение было составлено в качестве комментария к знаменитому произведению Бурхан ад-дина ал-Маргинани (умер в 593/1197 г.) «Китаб ал-хидайа фи шарх ал-бидайа». Оно было издано в четырех томах в Ташкенте в 1893 году в русском переводе³.

Под влиянием этих публикаций сформировалось одностороннее впечатление, что 'Убайдаллах ибн Мас'уд является строгим последователем (таклид) ханафитской школы правовой мысли. Такой же его образ традиционалиста вырисовывается из многочисленных произведений жанра средневековой историко-биографической литературы «табакат ал-ханафийа». В этих сочинениях его цепи преемственности ученых традиций крутятся в рамках семьи ал-Махбуби⁴. Другие его наставники как бы остаются в тени. Эта единственно известная цепь представлена поздней, относительно мало известной линией членов клана ал-Махбуби. Позднее она напрямую передается территории Османской империи через связку Ходжа Мухаммада Парса ал-Бухари (умер в 822/1420 году) – Иййаса ибн Йахйа ар-Руми⁵. До этого колена в Мавараннахре факих-суфий из Оша Мухаммад ибн Мухаммад ат-Тахири ал-Халиди ал-Уши (умер после 776/1374–1375 года) передавал традиции вернувшегося из Кирмана в Бухару Садр аш-Шари'а 'Убайдаллаха ибн Мас'уда ал-Махбуби. Эта линия несла в себе зерна трансформации, наступавшей в области развития исламских наук в Бухаре.

Хотя работы 'Убайдаллаха ибн Мас'уда по логике, каламу и астрономии распространены в достаточных количествах списков, однако они были недостаточно изучены. Например, его работа «Та'дил ал-'улум» содержит части по астрономии («Та'дил хай'ат ал-афлак»), по логике («Та'дил ал-мизан») и по теологии («Та'дил ал-калам»). Эти разделы отражают его новые взгляды на традиционные науки. В них он цитирует работы нового типа, составленные до его эпохи (Ибн ал-Хаджиба ал-Малики, Фахр ад-дина ар-Рази аш-Шафи'и и др.). Он закончил «Та'дил ал-'улум» ближе к концу своей жизни. Также немаловажно то, что он оставил авторский комментарий к нему. Этот комментарий содержит много дополнительных моментов по большинству актуальных вопросов науки. Эта работа Садра аш-Шари'а свидетельствует, что он не следовал доминирующему в его время пониманию таклида. Наоборот, он в ней возродил научные подходы и поиски в эту трудную эпоху в Бухаре и ее окрестностях.

¹ Садр аш-Шариа, Убейд-Аллах. Мюхтесерюль-вигкает, или Сокращенный вигкает: Курс мусульманского законовещения по школе ханефидов / изд. Мирзою Александром Казем-Бекком. Казань, 1845. 250 с.

² Bedir, Mürteza. Vikayetü'r-Rivâye // TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 43. İstanbul: TDV Yayınları, 2013, s. 106–108.

³ Маргинани, Бурхан ад-дин. Хидайа. Комментарии мусульманского права: в 4 томах / под ред. Н. И. Гродекова. Ташкент: Типо-литография С. И. Лахтина, 1893.

⁴ Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией С. М. Прозорова. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015, с. 311, 316, 321, 325.

⁵ Там же, с. 330, 332

О степени значения и влияния новых трудов Садр аш-Шари'а могут свидетельствовать средневековые мусульманские учебные заведения, особенно османские медресе. Например, настольной книгой в медресе-«сороковках» (или «Талвих медреселери») был труд Са'д ад-дина ат-Тафтазани (умер в 1390 году) «ат-Талвих фи шарх ат-танких ва-т-таудих», посвященный вопросам методологии права. Он был составлен в качестве комментария к двум трудам Садр аш-Шари'а «ат-Танких» и «ат-Таудих фи шарх ат-танких».

В этом труде были рассмотрены и решены следующие вопросы, в которых нуждались специалисты в области методологии права:

- логика и ее положения;
- лингвистика;
- разрешенные действия и запреты;
- общее ('амм) и частное (хасс) понятия;
- неокончательные (муджмал) и неизменные (мубаййан) концепты;
- отмена (насх);
- поступки (в частности, сунна Пророка) и их значимость;
- согласованное мнение ученых (иджма');
- передачи, относящиеся к Сунне;
- суждение по аналогии (кийас);
- указание на предпочтительность в случае явного противоречия;
- проявление правовой прозорливости и эрудиции (иджтихад);
- следование положениям определенной школы правовой мысли (таклид);
- спорные источники (кроме четырех «согласованных» источников).

С большей долей вероятности можно предположить, что вышеуказанные дисциплины (логика, математика, астрономия, медицина) присутствовали в учебном процессе. Они преподавались в частном порядке или же использовались, непосредственно, студентами в целях самообразования. Примеров подобной «внеклассной работы» немало. Нередко они обладали знаниями в астрономии и математике. Эти ученые практиковали и проповедовали ханафизм и матуридизм, две школы исламской мысли.

Вероятно, новым направлениям науки Садр аш-Шари'а учился у своих наставников, когда он находился в Кирмане. О его недавнем возвращении из Кирмана в Фатхабад незадолго до 1333 года сообщает Ибн Баттута¹. Из числа его наставников вне семьи называются Хасан ал-Булгари и др.² Крайне любопытными становятся новые источники, сообщающие о его пребывании и обучении в Кирмане. Для этого потребуются проводить новые детальные исследования.

¹ Шамс ад-дин Абу 'Абдаллах Мухаммад ибн 'Абдаллах ал-Лавати ат-Танджи. Рихлат Ибн Баттута ал-мусамма «Тухфат ан-нуззар фи гара'иб ал-амсар ва-'аджа'иб ал-асфар» / кадам лах ва-хаккаках ва-вада' хара'итах ва-фахарисах 'Абд ал-Хади ат-Тази. ал-Муджаллад 1–6. ар-Рибат: Акадимийат ал-Мамлака ал-Магрибийя, 1417/1997, том 3, с. 24.

² Bekdemir, Sezayî. Sadrüşşeria'nın Usulcülüğü/Hukukçuluğu // Universal Journal of Theology, 2 (1), 2017, p. 77.

“МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ” ҚАДИМИЙ ҚЎЛЁЗМАЛАРИНИНГ ТАВСИФИ

DESCRIPTION OF THE ANCIENT MANUSCRIPT COPIES OF MUQADDAMAT AL-ADAB

Заҳид Маҳмудович Исломов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Илмий ишлар ва инновациялар бўйича проректор, ф.ф.д., проф.

Мовароуннаҳр илмий муҳитида Хоразм минтақасининг алоҳида ўрни мавжуд. Қадимдан кучли маънавий салоҳиятга эга бўлган минтақа ислом омили таъсирида янада ривожланиб ва янги юксалиш босқичига кўтарилди. Бу эса ўз навбатида иқтидорли олимлар силсиласининг юзага келишига ва улар томонидан ўз даври илм-фанининг турли соҳаларига оид минглаб маънавий мерос асарларининг яратилишига олиб келди. Кўхна Хоразм заминида етишиб чиқиб, жаҳон фани ва маданияти ривожига ўзининг муносиб ва салмоқли ҳиссасини қўшган олимлардан бири Абу-л-Қосим ибн Умар бин Аҳмад Замахшарий ҳисобланади. Маҳмуд Замахшарий 467 ҳижрий йилнинг 27 ражаб, яъни 1075 йилнинг 18 март куни Хоразм мамлакатининг Замахшар қишлоғида туғилди. Бу қишлоқ ҳозирга қадар мавжуд бўлиб, маҳаллий аҳоли уни Измихшир деб атайдди. Олим дастлаб ўз отаси Умар бин Аҳмаддан таҳсил олди. Сўнгра Урганчда Абу-л-Музар Маҳмуд ибн Жарир Исфажоний каби машҳур тилшунос олимлардан таълим олди ва наҳву сарфни пухта эгаллади. Шундан сўнг ёш олим олган билимларини мукаммаллаштириш мақсадида Бухорога келади ва замонасининг етук олимларидан таълим олади. Замахшарий бир оёғининг ногиронлигига қарамай, ўзга элларга бир неча бор саёҳат қилади. У дастлаб Хуросон ва Исфажонга боради. Хоразмшоҳ Муҳаммад ибн Нуштегин (1097-1127) даврида яна Хоразмга қайтиб келади. Маълумотларга қараганда, Маҳмуд Замахшарий ўз юртида хоразмшоҳлар томонидан етарли ҳурмат кўрмаган. Шу сабабли, у яна саёҳатга отланиб, Бағдодга боради. Замахшарий Бағдодда кўпгина олимлар билан мулоқотда бўлади. Олим Бағдоддан Маккага ўтади. У ўзининг турли юртларга қилган сафарлари вақтида фақатгина билим олиб қолмай, балки ўзи ҳам толиби илмларга адаб, наҳву сарф, ҳадис, тафсирлардан сабоқ беради ва кўплаб шогирдлар етиштиради. Маҳмуд Замахшарий умрининг охирида ўз юрти Хоразмга қайтиб келади ва 538 йил зу-л-ҳижжа ойи, яъни 1144 йил июн ойи арафасида 69 ёшида Урганчда вафот этади.

Маҳмуд Замахшарийнинг улуғлиги, филология соҳасида тенгсиз аллома, диний илмларда уммон эканлиги ўзи ҳаёт давридаёқ уз замондошлари томонидан эътироф этилган. Бу ҳақда тўлиқ маълумотлар Абу Самад Муҳаммад Самъоний (1179-1229) нинг «Инбаҳу-р-руват ала анбаи-н-нухат», ҳожи Халифанинг “Кашфу-з-зунун”, Ёқут Ҳамавийнинг “Муъжаму-л-удабо” каби нодир манбаларда келтирилган.

Забардаст олим Маҳмуд Замахшарий ўзининг сермахсул ҳаёти давомида етмишга яқин йирик асарлар яратди. Ҳожи Халифа (1608-1657) Замахшарийнинг 29 та, Ибн Ҳалликон 30 та ва Ёқут Ҳамавий (1179-1229) 50 та асар ёзганлигини эслатиб ўтади. Улар тилшунослик, луғатшунослик, адабиётшунослик, халқ оғзаки ижоди, фалсафа, ислом тарихи, география ва бошқа фанларга оид асарлардир. Олим яратган асарларнинг кўпчилиги бизга қадар етиб келган. Лекин фақат номи маълум бўлиб, ўзи ҳозиргача топилмаган асарлари ҳам талайгина. Маҳмуд Замахшарий бой илмий мероси билан барча давр олимларининг диққатини ўзига тортган ва уларнинг ҳурматини қозониб, шарафли унвонларга сазовор бўлган. Унинг “Фаҳри Хоразм” номи буюк Хоразм мамлакатада етишиб чиққан барча олиму фозиллар орасида фахрли ўринда туришидан, “Устозу-л-араб ва-л-ажам” номи фақат араб дунёсидагина эмас, балки ғайри араблар, яъни бошқа мамлакатларда ҳам “устоз”лик қила оладиган даражада олим, доно, зукко эканлигидан далолат беради. Олимнинг “Жоруллоҳ”, яъни “Аллоҳнинг қўшниси” номи эса унинг Макка шаҳрида узоқ муддат туриб, илоҳий илмларни пухта эгаллаганлигини кўрсатади. Шунинг натижаси ўлароқ, Замахшарий муқаддас Куръоннинг тафсирига бағишланган, илм аҳли учун нақадар қадрли, қимматли “ал-Кашшоф” асарини яратган. Ислом илмларидага улкан муваффақиятлари учун “Тоҷу-л-ислом” яъни “Ислом динининг тожи” каби улуг номлар, шарафли унвонлар берилган.

Маҳмуд Замахшарий “Муқаддамату-л-адаб” асарининг луғат қисмлари киритилган дунё фондларидаги 100 яқин нодир қўлёзмаларини дастлабки ўрганиш улар орасида Хоразмда кўчирилган ёки хоразмлик котиблар китобат қилган қўлёзмалар кўплиги аниқланди. Мазкур қўлёзмаларнинг асосий қисми хорижий мамлакатларда сақланмоқда. Эътиборли жиҳати уларнинг китобат даврининг қадимийлиги ва сўзликка туркий муодилларнинг киритилганлиги ҳисобланади.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг тарихи кўрсатилган энг қадимий қўлёзмасининг Хоразм нусхаси Туркиянинг Ёзгат шаҳрида Маориф кутубхонаси фондида 396 ҳужжат рақами остида сақланган ҳозирда Истамбулдаги Сулаймония кутубхонаси хазинасига кўчирилган манба саналади. Ушбу манба шу кунга қадар тадқиқотларда ўзи сақланган жой номи билан “Ёзгат” қўлёзмаси сифатида зикр қилинган. Ундаги маълумотга кўра, бу қўлёзма 655 ҳижрий йил, учинчи жумаду-л-аввал шанба, яъни 1257 йил 27 май куни Хоразмда котиб Иброҳим бин Маҳмуд Суфи Му’аззин томонидан кўчирилган. Шу сабабли туркий сўзлик киритилган мазкур қўлёзмани “Ёзгат” деб эмас, “Хоразм” нусхаси деб аташ илмий нуқтаи назардан тўғри бўлади.

Хоразм қўлёзмасининг дастлабки варақларига Куръоннинг Нух ва Жин сураларидан парчалар ёзилган. Асарнинг муқаддима қисми тушиб қолган. Асосий матн исмлар қисми ”тупроқ” бобининг “маъдан” фаслидаги وشاح – виша: хун, بند میان – мийа:н банд, باغی قرین – қарин бағи сўзи билан бошланган. Исмлар қисмининг матни тўлиқ, лекин махсус колофон кўринишида шакллантирилмаган. Феъллар қисми тўртбурчак нақшли унвон билан бошланган, унга الأفعال – кита:бу-л-афъа:л мазмунидаги ёзув киритилган. Асарнинг харфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари тугал асардек бисмилло билан бошланиб, хотима билан тугаган. Арабий матн йирик сулс-наسخ хатида, қора сиёҳда ҳаракатлар билан ёзилган. Боб, фасл сўзлари сарлавҳа тарзида қизил сиёҳ билан

ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матнидаги сўзларда учраган ظ، ط، ص، ض، ذ، د، ز – каби ҳарфлар остига нукта қўйилган. Туркий, форсий сўзлик матнида ҳам ҳаракатли ўринлар учрайди. Асар матни 347 varaқдан иборат бўлиб, ҳар саҳифага етти қатордан матн битилган.

Хоразм қўлёзмасидаги туркий жумлаларнинг сўз тартиби асарнинг бошқа қўлёзмаларидаги туркий сўзлик тартибидан фарқланади. Масалан, арабий الطعام هنا – хана’аху-т-таба:му жумласи асарнинг “А”, “В”, “Г” нусхаларида اش انكا سينكىدى – сингди анга аш, Хоразм нусхасида эса انكا سينكىدى طعام – таба:м сингди анга шаклида берилган. Яна бир мисол, арабий بالماء نضحه – надаҳаху би-л-ма:‘и ибораси “А” нусхада انى اوردى – сәпти анга сувни тарзида изоҳланган. Бу жумла тавсифланаётган Хоразм қўлёзмасида سف برلا – сув бирла урди кўринишида келтирилган. Мазкур қўлёзма ўзининг қадимийлиги, туркий сўзликнинг нодирлиги жиҳатидан ҳам алоҳида тадқиқот объекти бўлиши зарур. Асар матни катта ҳажмли хотима-колофон билан тугаган.

Китобат даврининг қадимийлиги нуктаи назаридан навбатдаги қўлёзма Доғистондаги Тарих, тил ва адабиёт институти фондида 117 сақланиш рақами остида сақланаётган “Муқаддамату-л-адаб”нинг арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган уч тилли қўлёзмаси ҳисобланади. Бу нодир нусханинг хотимасидаги маълумотга кўра у 731 ҳижрий, 1330 милодий йили Хоразмда котиб Маҳмуд бин Юсуф Саббоғий Саробий томонидан кўчирилган. Унга муқаддима (16-36), исмлар (4а-64б) ва феъллар қисмлари (65а-246б) киритилган. Қўлёзманинг кириш қисмидаги маълумотга кўра мазкур нодир нусха 1940 йил Габшимин масжидидаги қўлёзмалар орасидан Р. Мухамедов томонидан ажратиб олинган.

Асар матнининг арабча сўзлиги йирик насх хатида қора сиёҳда берилган. Форсий сўзлик унинг остига турли йўналишларда майда насх хатида киритилган. Котиб туркий сўзликнинг аҳамиятини таъкидлаш мақсадида уни қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатган ва қадимий услубдаги майда насх хатида кўчирган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг яна бир нодир Хоразм нусхаси Туркиядаги Дамад Иброҳим Пошша кутубхонасидаги 1149 рақамли қўлёзма ҳисобланади. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига Дамад Иброҳимнинг шахсий муҳри, унинг вақфига тегишли муҳрлар урилган. У муқаддима билан бошланган. Муқаддиманинг арабий матни остида сатрма-сатр форсий таржимаси ҳам берилган. Исмлар, феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлар тўлиқ, ўзига хос колофон билан якунланган. Асосий арабий матн йирик насх хатида, форсий матн эса настаълиқда қора сиёҳ билан берилган. Барча сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган. Ҳарфлар қисмининг бошланишидаги айрим сўзларнинг остига арабий изоҳи берилган. Ҳар бир саҳифага 7 сатрдан матн жойлаштирилган.

Мазкур ноёб қўлёзма Хоразмда машҳур “ал-Байда” мадрасасида ‘Ибодуллоҳ Муҳаммад бин Юсуф Саройи қўли билан битилган. Китобат тарихи ҳижрий 738 йил шаъбон ойининг бошлари, яъни 1388 йил февраль ойининг охири деб кўрсатилган. Ҳозирда бу қўлёзма Сулаймония кутубхонаси фондида сақланади.

Истамбулдаги Археология музейи қўлёзма фондида 1619 сақланиш рақамида рўйхатга олинган қўлёзма “Муқаддамату-л-адаб”нинг муҳим нусхаларидан бири ҳисобланади.

Мазкур қўлёзми Закий Валидий Тўғон “Олтин Ўрда” нусхаси деб атайди. Бу қўлёзма асарнинг тўлиқ нусхаси бўлиб, унга мавжуд қисмларнинг барчаси киритилган. Асарнинг бошланиши, исмлар билан феъллар қисмларининг ораси, қўлёзманинг охирида араб ва форс тилларида ёзилган рисолалар бор. Улардан бири “Хуросон устози” деб аталмиш Аҳмад бин Маҳмуд бин Муҳаммад Нисопурийнинг мусиқа илмига оид рисоласидир. Қўлёзманинг ҳар бир қисми бисмилло билан бошланиб, “тамма” билан тугаган. Сарлавҳа қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар киритилган, китоб соҳибларининг муҳрлари урилган. Ҳар бир саҳифага 15 қатордан матн жойлаштирилган. Форсий матн қора, туркий матн қизил сиёҳда настаълиқ хатида битилган. Қўлёзманинг ҳажми 201 варақдан иборат. Қўлёзма таркибидаги биринчи – исмлар қисми Дамад Иброҳим Пошша кутубхонасидаги 1149 рақамли юқоридаги қўлёзма котиби Ҳибатуллоҳ Саройи қўли билан Эски Сарой шаҳрида 10 муҳаррам 741 ҳижрий йил, милодий 1340 йил 6 июль куни ёзилган. Асарнинг иккинчи – феъллар қисми ҳам айнан шу котиб томонидан 740 ҳижрий йил шаввол ойининг бошларида, милодий 1340 йил апрель ойида тугатилган. Ҳарфлар қисмининг китобат тарихи ҳам қўлёзма сўнгида кўрсатилган. У 26 муҳаррам 741 ҳижрий, яъни 1340 йил 12 июлда ёзилган. Қўлёзма таркибидаги асар қисмларининг кўчирилиш тарихи феъллар қисмининг дастлаб кўчирилганлигини, сўнгра исмлар ҳамда ҳарфлар қисмлари ёзилганлигини кўрсатади. Асар таркибига арабий, форсий, туркий сўзлик матни киритилган.

Туркиянинг Миллат кутубхонаси фондидаги 2009 сақланиш рақамли қўлёзма 749 ҳижрий, 1348 милодий йили Хоразмга қарашли Сирдарё ҳавзасининг қуйи оқимидаги Хоразмшоҳларнинг ғарбий қалъаси Жанд шаҳрида Мавлоно Ҳисомуддин Жандий томонидан кўчирилган. Арабий, форсий, туркий сўзлик матнлари киритилган бу қўлёзмадаги туркий сўзлик ўзининг қадимийлиги билан ажралиб туради.

Истанбулдаги Тўпқопи саройи қўлёзмалар фонди таркибига кирган Аҳмад III кутубхонасидаги XIII–XIV асрларда кўчирилган 2243 рақамли қўлёзма, мазкур кутубхонадаги Шамс Хивакий томонидан кўчирилган 2470 сақланиш рақамли XIV аср нусхаси, шунингдек, 2741 рақамли арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган қўлёзма, буларнинг барчаси “Муқаддамату-л-адаб” матнини илмий таҳлил қилиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу қўлёзмалар ёзув хусусияти, китобат услубига кўра Ўрта Осиё ҳудудидаги минтақаларда китобат қилинган, улар туркий тил трихини ўрганиш бўйича муҳим манбалар сифатида илмий аҳамиятга эга ҳисобланади.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг Хоразм билан боғлиқ яна бир муҳим қўлёзмаси Сулаймония кутубхонасида сақланувчи 648 рақамли Ҳожи Башир Оға нусхаси саналади.

У муқаддима билан бошланган. Арабий матн остида муқаддиманинг форсий таржимаси ҳам берилган. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига турли шаклдаги муҳрлар урилган. Улар орасида Ҳожи Башир Оғанинг шахсий ва вақфига тегишли муҳрлари ҳам бор. Асосий матндан олдинги варақларда бошқа асарлардан бўлақлар келтирилган ва мазкур қўлёзма Ҳожи Башир Оға қўлига ўтганлиги ҳақида ёзув ҳам битилган.

Исмлар қисми матни муқаддимага уланиб кетган. Унда Хадича Турхон қўлёзмаси матнидаги каби шартли қисқартмалар берилган. Исмлар қисми мукамал колофон билан тугатилган. Қўлёзмадаги феъллар қисми тўлиқ берилган. Унинг колофонида асар Аҳмад бин Муҳаммад Шамсу-л-Хивакий Кубравий томонидан 8-сафар 797 ҳижрий йил (милодий 2-декабрь 1394 йили) Мисрда ёзилганлиги кўрсатилган. Колофон ёнида эса бу қўлёзма асарнинг Хоразм олимлари томонидан кўриб чиқилган нусхалар билан Мисрда 797 йил 9 рабиу-л-аввал (милодий 1395 йил 3 январь) куни қиёсланганлиги ҳақида ёзув бор. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифасига 13 қатордан матн жойлаштирилган.

Феъллар қисми тугагандан сўнг асарнинг муқаддимаси қайтадан кўчирилган. Сўнгра исмлар қисмининг матни тўлиқ қайта келтирилган. Унинг таркибига туркий сўзлик ҳам киритилган. Исмлар қисмининг ҳошиясига кўплаб тўлдиришлар, грамматик қоидалар, ҳадислардан намуналар, шеърӣ парчалар ёзилган. Қўлёзманинг бу қисми ҳам анчагина қадимий бўлиб, матн сўнгида унинг ҳижрий 749 (милодий 1348) йил кўчирилганлиги кўрсатилган. Саҳифага 8 қатордан матн киритилган. Ёзув услуби, китобат хусусиятларига кўра, бу қисм олдинги қисмга нисбатан илгарирок кўчирилган.

Демак, “Муқаддамату-л-адаб”нинг Ҳожи Башир Оға қўлёзмаси таркибига икки нодир нусхаси киритилган. Унинг таркибидаги қадимий туркий сўзлик Хоразмда китобат қилинган манбалар билан қиёсланганлиги билан муҳим илмӣ аҳамиятга эга.

Асарнинг диққатга лойиқ қўлёзмаларидан яна бири сифатида Туркиянинг Маниса кутубхонасидаги 2850 сақланиш рақамли нусхани келтириш мумкин. Бу қўлёзма Дамад Иброҳим Пошша кутубхонаси, Археология музейи фондидаги манбалар сингари Ҳибатуллоҳ бин Қосим бин Аҳмад бин Масъуд бин Ҳисомуддин Саройи томонидан Амир Мурод бин Амир Шоҳин бин Амир Иззуддин саройидаги кутубхона учун махсус кўчирилган сарой нусхаси ҳисобланади.

Қўлёзманинг бошланиш қисмидан бир неча варақ тушиб қолган. Асар муқаддиманинг *وشعرائهم ومترسلهم خطباثهم* – хутаба:иҳим ва мутарсили:ҳим ва шуъара:иҳим сўзлари билан бошланган. Исмлар қисми тўлиқ кўчирилган. Феъллар қисми бисмилло билан бошланган, матни тўлиқ. Қўлёзманинг бошланиши ҳамда охиригӣ варағига Маниса кутубхонасининг юмалоқ муҳри урилган. Муқаддимадаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма Аламӣй Али Афандининг вақфига кирган – *علمى مرحوم وقف افندى على*. Қўлёзма ҳошияларига кўплаб тўлдиришлар, грамматик изоҳлар киритилган. Арабий сўзлик матни йирик насх хатида, форсий сўзлик матни эса сатрлар оралиғига настаълиқ хатида ёзилган. Ҳар бир саҳифага 9 қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзманинг жами ҳажми 270 варақдан иборат. Асарнинг мазкур нусхаси 800 ҳижрий йилнинг 25-рамазону-л-муборак, сешанба (милодий 1398 йил 12 июнь) куни ёзиб тугатилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг арабча-хоразмӣча нусхаси Кўния нусхаси номи билан илмӣ истифодага кирган. Бу қўлёзма Юсуф Оға кутубхонасида дастлаб 1755, сўнгра 6919, ҳозирги кунда 5010 инвентар рақами остида сақланмоқда. Қўлёзманинг бошланиш қисми нуқсонли бўлиб, у исмлар қисмининг қариндош-уруғчиликка бағишланган бобидаги *عم* – аммун – “амаки” сўзи билан бошланган.

Асарнинг исмлар қисми анъанавий хотима билан тугаган. Исмлар қисмининг умумий ҳажми 31 варақни ташкил этади. Феъллар қисмининг матни тўлиқ сақланган. Исмлар ва феъллар қисмларида ҳар бир саҳифага 8 қатордан матн жойлаштирилган. Арабий сўз мақолаларининг араб ёзувидаги хоразмий муодили сатрлар орасига ёзилган. Мазкур қисмларнинг хотимасида уларнинг китобат тарихи кўрсатилган эмас. Қўлёзмани илмий ўрганиш, китобат хусусиятларини таҳлил этиш уни XII асрга оид деб ҳисоблашга асос бўла олади. Бундан ташқари, асарнинг арабий матни XII–XIII аср қўлёзмалари хатига ўхшаш йирик сулс-насх ёзув услубида ёзилган. Бу далил ҳам қўлёзманинг қадимийлигига ишора қилади.

Қўлёзма таркибига асарнинг учинчи – ҳарфлар, тўртинчи – исмларнинг турланиши, бешинчи – феълларнинг тусланиши қисмлари ҳам киритилган. Мазкур қисмлар дастлабки қисмлар ёзувига нисбатан кичикроқ, лекин қадимий ёзув услубида битилган. Сарлавҳалар йирик, сулс-насх хатида ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матни билан танишиш унинг ўта моҳир хаттот томонидан кўчирилганлигини кўрсатади. Қўлёзманинг охири ҳам нуқсонли. Нусхадан асардаги феълларнинг тусланишига бағишланган бешинчи қисм таркибига кирган ўтган, ҳозирги-келаси замон, буйруқ майлига бағишланган боблар, шунингдек, масдар, аниқ ва мажҳул даража сифатдошлари, сифат даражалари, макон ва замонни англатувчи исмлар қисмлари тушиб қолган. Қўлёзма ҳамзали феъллар фасли билан тугаган.

Закий Валидий Тўғон илк бор 1927 йили мазкур қўлёзма матни билан танишган ва 1948 йили уни тадқиқ эта бошлаган. У 1951 йили Истамбулда “Хоразмча таржимали “Муқаддамату-л-адаб” китобини нашр этади. Китоб таркибига “Кўния” қўлёзмасининг факсимиль нашри ва у ҳақидаги қисқача мақола киритилган. Олим факсимиль нусханинг ҳошиясида Ветштейн нашр этган “Замахшарийнинг арабча-форсча луғати” асарининг саҳифаларини “F” ҳарфи, Исҳоқ Ҳожа Аҳмад Афандининг “Ақса ал-араб фи таржимати Муқаддимат ал-адаб” асари саҳифаларини “T” ҳарфи билан кўрсатган.

Англиядаги Британия музейида “Муқаддамату-л-адаб”нинг учта нодир қўлёзмаси сақланмоқда. Муҳим илмий аҳамиятга эга нусхалардан бири 7429 сақланиш рақами остидаги қўлёзма бўлиб феъллар қисмидангина иборат бу нусха таркибига арабий, форсий, туркий сўзлик киритилган. Бундан ташқари хоразмийча сўзлик киритилган ўринлари ҳам учрайди. Қўлёзма 760/1359 йили кўчирилган.

“Муқаддамату-л-адаб”нинг Хоразмга оид қўлёзмалари Францияда ҳам мавжуд. Париж миллий кутубхонасида Anquetil 34 рақамли қўлёзма (Paris Supplement turk 287) “Муқаддамату-л-адаб”нинг қадимий, нодир қўлёзмаларидан бири сақланади. Арабий-туркий сўзлик киритилган икки тилли бу қўлёзмага асарнинг иккинчи – феъллар қисми киритилган. Арабий сўзлик матни ўртача катталиқдаги насх хатида битилган. Қўлёзма таркибидаги туркий сўзликка келсак, у асарнинг Тошкент нусхаларидаги туркий сўзликка жуда яқин келади. Масалан, Тошкент нусхаларидаги арабий كذا يفعل أنشا – анша’а йафъалу каза: ибораси ايشنى فلان قىلادور يانقى – йанқи қиладур фалан ишни, قىلو ايش فلان بشلادى – башлади фалан иш қилу, ايشنى اول بشلادى قىلو – қилу башлади фалан на эрсани, Ёзгат нусхасида ايشنى فلان بشلادى قىلو – қилу башлади фалан ишни тарзида берилган. Нусханинг ҳар саҳифасига 9 қатордан матн киритилган. Қўлёзма хатининг

қадимийлиги, ундаги туркий сўзликнинг китобат хусусиятларига кўра, бу нусха XII–XIII асрларда Хоразмда китобат этилган, деб ҳисоблаш мумкин. Мазкур қўлёзма “Муқаддамату-л-адаб”нинг муҳим манбаларидан бири бўлиб, йиғма туркий сўзлик матнини тузишда қимматли маълумотлар беради.

Умуман, “Муқаддамату-л-адаб”нинг Хоразм қўлёзмаларининг барчаси бири-биридан муҳим, нодир манбалар ҳисобланади. Шунини таъкидлаш лозимки, мазкур қўлёзмаларнинг туркий сўзлиги ўзининг қадимийлиги билан ажралиб туради. Уларнинг юртимизга олиб келиниши, тадқиқ этилиши маданиятимиз, тилимиз, фанимиз тарихи, маънавий меросимиз сарчашмаларини аниқлаш, туркий тил тарихи ва сўз бойлигини ўрганиш ҳамда уларни тадқиқ этиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Katalog arabskikh rukopisei Instituta istorii, iazyka i literatury Dagestanskogo filiala AN SSSR (Catalogue of Arabic Manuscripts at the Institute of History, Language and Literature of the Dagestan Branch of the USSR Academy of Sciences). Moskva, 1977.
2. Poppe N.N. Mongol'skii slovar' Muqaddimat al-adab, Chasti I-II. Moskva, 1938.
3. The Muqaddimat al-Adab: A Facsimile Reproduction of the Quadrilingual Manuscript (Arabic, Persian, Chagatay and Mongol). Tokyo, 2008.
4. Togan Z.V. Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile “Mukaddimet-ü'l-Edeb”i [“Mukaddimatu'l-Edeb” – Zamakhsheri's Eastern Turkic Dictionary]. Türk Medeniyeti – Turkish Civilization, 1965, no 14.
5. Togan Z.V. Horezmçe Tercümeli Muqaddimat al-adab (Khorezmian Translation “Muqaddamat al-Adab”). Istanbul, 1951.

OSMANLI BELGELERİNDE ÖZBEKİSTAN

UZBEKISTAN IN OTTOMAN DOCUMENTS

Fazıl Bayat,

Prof. Dr., Senior Researcher, IRCICA

Giriş

Dünyanın en zengin arşivlerinden olma özelliğini taşımakta olan Osmanlı Arşivi, Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarından yıkılışına kadar geçen sürede tüm belgelerinin yer aldığı arşivdir. Arşiv, günümüzde resmî olarak “Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi” olarak adlandırılmaktadır. Arşivin muhafaza edildiği kompleks İstanbul'un Kağıthane ilçesinde bulunmakta olup, Osmanlı Arşivi Külliyesi adını taşımaktadır. Bu makalede kısaca Osmanlı Arşivleri, modern arşivcilik çalışmaları, belge dili ve türlerine değindikten sonra Osmanlı Arşivindeki Özbekistan ile ilgili belgeler üzerinden bazı örnekler verilecektir.

Arşiv, Osmanlı Devleti'nin 600 yıldan fazla uzun süre hüküm sürdüğü Balkanlardan Orta Doğu'ya, Kırım'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan topraklarda günümüzde de varlığını sürdüren 40'tan fazla ülkenin geçmişiyle ilgili önemli bir bilgi kaynağıdır. 100 milyonu aşkın belgeyi barındıran bu Arşiv'de üç ana malzeme türü vardır:

1. Evraklar

2. Defterler (Bunların başında Dîvân-ı Hümayun kararlarının kaydedildiği Mühimme Defterleri, Tapu Tahrir Defterleri ve Nüfus Defterleri gelir).

3. Harita, proje ve fotoğraflar.

Türkiye'de Osmanlı Arşivinin yanı sıra Osmanlı belgelerinin muhafaza edildiği birkaç önemli arşiv daha bulunmaktadır:

1. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi

2. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

3. Şer'iyye Sicilleri Arşivi (Kadı Sicilleri Arşivi)

4. Genelkurmay ATASE Arşivi

İstanbul'un fethinden sonra Yedikule'de bir arşiv binası tahsis edilmiştir. Buna rağmen Fatih devri ile Kanuni devri arasında yaklaşık yüzyıllık dönem ile ilgili Osmanlı Arşivine intikal eden belge ve defter sayısı çok azdır. O dönemde Edirne Sarayı'ndaki divanhâneye ve ordu divanlarına ait defterler Topkapı Sarayı'na taşınmıştır. Burada, divan toplantılarının yapıldığı Kubbealtı dairesinin yanındaki Hazine-i Âmire'de devletin hazinesi ile birlikte muhafaza edilmiştir.

Tanzimat'tan itibaren diğer sahalarda olduğu gibi arşivcilik konusunda da yeniden düzenleme ve geliştirme faaliyetleri dikkat çekmektedir.

Devletin kuruluşundan Tanzimat'a kadar geçen süre içinde müsvedde evrakı bile büyük titizlikle saklanan belge ve defterlerin sayısındaki artış sebebiyle bu yıllarda Bâb-ı Âlî civarında Sultanahmet Meydanı'ndaki bazı binalar evrak mahzeni olarak kullanılmaya başlanmıştır. Zamanla Topkapı Sarayı ile Bâb-ı Âlî arasındaki mesafenin uzaklığından doğan güçlük göz önüne alınarak “Sadrazam Sarayı” bahçesinde bir arşiv binası yaptırılmış ve bazı defterler buraya nakledilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde Modern Arşivcilik Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde modern arşivciliğe geçişte ilk adımlar 1845 tarihinde atılmıştır. Koca Reşid Paşa'nın 1846 yılında sadârete gelmesiyle birlikte modern arşivcilik konusunda esaslı adımlar atılmıştır. Devletin mühim işlerine ait vesikaların muhafazası, nakli ve aranıldığında kolaylıkla bulunabilmesi için Bâb-ı Âlî derûnunda geniş ve muntazam, kütüphane şeklinde bir bina yaptırılması öngörülmüştür. Bunun Bâb-ı Âlî içinde uygun bir yere "Hazine-i Evrak" adıyla inşası ve ayrıca bir ihtisas kütüphanesi yapılması karara bağlanmıştır. Hazine-i Evrak binasının inşaatı 1849 yılında tamamlanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı ile arşivcilik çalışmaları biraz sekteye uğramıştır. Ancak bu aksamalara rağmen zaman zaman tasnif komisyonları kurularak, bu konudaki eksiklikler giderilmeye çalışılmıştır. Tasnif komisyonu kurarak bazı arşivcilik çalışmalarının yapılması faaliyeti Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Hazine-i Evrak, Cumhuriyet döneminde yeniden teşkilatlandırılmıştır. 19.04.1937 tarihinde Müstakil Arşiv Dairesi oluşturulmuş ve 27.02.1982 tarihinde "Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı" olarak yeniden düzenlenmiştir.¹

Osmanlı Belgelerinde Kullanılan Dil

Osmanlı belgelerinde kullanılan dil devletin resmî dili olan Osmanlıcadır. Osmanlıca özellikle XIII-XX. yüzyıllar arasında kullanılmış, Türkçe, Arapça ve Farsçadan oluşan bir dildir. Osmanlılar, Arapça ve Farsça kelimeleri kullanmakta hiçbir sakınca görmemişlerdir. Hatta Türkçe karşılığı olan kelimeler yerine diğer dillerde bulunan karşılıklarını kullandıkları, kelime türetirken o dillerin kökünden türettikleri ve yeni anlamlar yükledikleri görülmektedir. Bu durumu bilmeyenler için bugün bu anlamlardaki değişiklikler göz önünde tutulmadığı takdirde anlam vermede zorluklar yaşanabilmektedir. Örnek olarak şunları verebiliriz:

Arapçada kurtuluş anlamında olan "tahrir تحریر" terimi Osmanlıca'da sayım, genel sayım anlamında;

Arapçada yön anlamında olan "cihet جهت" terimi Osmanlıcada vazife anlamında;

Arapçada silah ve mühimmat anlamında olan "zahire ذخيرة" terimi Osmanlıca da tahıl anlamında;

Arapçada yapı anlamında olan "imaret عمارت" terimi Osmanlıcada aşevi anlamında;

Arapça da varlıklı anlamında olan "mütemekkin متمكن" kelimesi Osmanlıcada yerleşen, ikamet eden anlamında kullanılmaktadır.

Osmanlı Belgelerinde Kullanılan Yazı Çeşitleri

Osmanlı Devleti resmî yazışmalarında en çok kullanılan yazı çeşitleri şunlardır: Sülüs-nesih, muhakkak-reyhani, tevki-rikaa (Aklâm- ı Sitte), divani, rik'a, siyakat, ta'lik, ve nesta'liktir. Bu yazı türlerinin kullanımı belge çeşitlerine göre değişmektedir ve bazılarının okunuşu zordur. Bu gibi yazı türlerinin başında siyâkat yazısı gelir. Bu yazı türünde kelimelerde kısaltmaların yapıldığı, çok defa nokta da kullanılmadığı görülür. Harekenin olmadığı siyâkat yazısında, harfler de birbirine kaynamış vaziyettedir. Gerek siyakat yazısıyla gerekse diğer yazı türleriyle yazılsın, belgelerin okunuşunda hayli zorluk

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, İstanbul 2010, s. XXVII- XLII, İbrahim Baş, "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Arşivlerin Oluşumu ve Türk Arşivlerinde Araştırma Hizmetleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sayı: 64, Bahar 2019, s. 39-48.

çekilmekte, hele hele ayrı yazılan harflerin öteki harflerle bitişik, bazen de kelimelerin noktasız yazılması bu zorluğu daha da arttırmaktadır. Bir yer adı olan (Yerim = یریم) kelimesi noktasız yazıldığında en az 45 şekilde okunabilmektedir:

یریم، یزیم، یزیم، یریم، یرنم، یزتم، یرتم، یزتم، یزتم
بریم، بزیم، بزیم، بریم، برنم، بزتم، برتم، بزتم، برتم
نریم، نریم، نریم، نریم، نریم، نرتم، نرتم، نرتم، نرتم
تریم، تریم، تریم، تریم، تریم، ترتم، ترتم، ترتم، ترتم
ثریم، ثریم، ثریم، ثریم، ثریم، ثرتم، ثرتم، ثرتم، ثرتم

Osmanlı Arşivindeki Belgelerin Tasnifi

Osmanlı Arşivindeki belgeler bulunduğu kurum ve kuruluşlar göz önünde bulundurularak tasnif edilmiştir. Her kurumu temsil eden bir veya birden fazla harf, akabinde bir dosya ve bir de gömlek numarası kullanılmıştır.

MF.ALY= Maarif-i Âliye: Maarif (Maarif Nezareti)-i Âliye= Yüksek öğretim

İ.DH= İrade Dahiliye

DH. EUM = Dahiliye Emniyet Umumiye Müdürlüğü

DH.EUM.6.Şb = Dahiliye Emniyet Umumiye Müdürlüğü 6. Şube

Y.EE= Yıldız Esas Evrakı Defterleri

Bu tasnif usulü, belgelerin bulunduğu dosya ve gömleklerde kullanılmakta; defterlerde ise bunların daha önce bulunduğu yer gösterilerek defterin ismini temsil eden kod ile bir numara kullanılmaktadır.

[A.DVNS.MHM.d.] Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Mühimme Defterleri

[A. DVNS.NMH.d.] Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Nâme-i Hümâyûn Defteri

Osmanlı Arşivinde Özbekistan'a Dair Belgeler

Osmanlı Arşivinde Özbekistan ve başlıca şehirlerine dair muhtelif tasniflerde birçok belge bulunmaktadır. Bu belgeler için yapılan özetlerin sayıları şöyledir:

Özbekistan	8	Özbek	500
Özbekler	500	Buhara	1388
Hokand	188	Hive	115
Semer kand	93	Taşkent	61
Fergana	47	Fergane	47
Andican	9	Urgenç	1

Fakat bu sayıları Özbekistan'a dair olan tüm belge özetlerinin sayıları olarak düşünmemek gerekir. Çünkü bazen bir özette birden fazla şehrin ismi geçmektedir. Bununla birlikte bazı yer isimlerinin başka bir yeri veya nesneyi ifade ettiği de görülmektedir. Örneğin Arşiv arama motorunda Özbekleri ararken şunlar da karşınıza çıkmaktadır: Üsküdar Özbekler Tekkesi, Sultan Ahmed civarında Özbekler Tekkesi, Bağdad'da Özbekler Tekkesi, Medine'de Özbekler Medresesi, Tokat ve Bolu'da Semerkand mahallesi veya Buhara cinsi pamuk vb. gibi.

A.DVNSMHM.d..7/671,H-08-07-975; Semerkand, Buhara ve Mâverâünnehir'den Mekke'ye hacetmeye gelen hacıların şark taraflarında yol emniyetleri bulunmadığı için Kefe taraflarından gitmek istediklerini bildirmeleri üzerine bu hususta kendilerine gereken yardımın yapılması için Kırım hanına emir gönderildiği; hacıların isterlerse İstanbul,

Samsun ve Sinop iskelelerinin birinden Kefe'ye geçip Kırım hanının da yardımıyla Ejderhan'a, oradan da memleketlerine gidebileceklerinin kendilerine bildirilmesi.

BOA. HAT/16-723-A; Buhara Hanı Seyyid Ebulgazi Han'ın veziri Mehmed Danyal Bey tarafından padişaha gönderilen ve hayatında iken peygamberin kabrine (Ravza-i Mutahhara) nezri ve evladına vasiyet eylediği elmas ve sâir kıymetli taşları alıp beraber getiren oğlu Molla Mehmed Zakir'in ve arkadaşlarının yollarda yardım ve himaye görmesi hakkında emir verilmesini ve padişaha da bunlar gibi bir miktar mücevherat takdim edildiğini içeren Farisî nâme tercümesi.

BOA. İ..HR../130-6633; Hive hakiminin padişaha ve Hariciye nazırına göndermiş olduğu atların kabul edilerek kendisine hediyeler irsal edilmesine dair irâde-i seniyye.

BOA. HAT /1397-56118; Hokand memleketinden gazâ ve cihad için gelen beş nefer Özbeğin tahkik olunarak hakikaten Özbek oldukları ve ayan-ı itibar kimselerden bulundukları.

BOA. HAT/1418-57993-C; Taşkend, Hokand, Harezmi, Hıtay ve Kıpçak'taki isyanlar bastırılarak cümle bir vücut olduğundan bahisle hizmete amade olduklarına ve hacdan dönünce Buhara'ya gideceğine dair elçi Muhammed Fazıl'ın takriri.

BOA. TS.MA.e/ 750-9, H-13-06-1008; Semerkand'da Herat, Belh, Buhara, Taşkend'de Horasan ve Sergan vilayetlerinde sultanlar ve hanlar arasındaki harplerden halkın perişan olduğu bu yüzden Türkistan'a kaçtıkları vesâire hakkında Mehmed bin Yusuf el-Hüseyin nam şahsın İran şahına arzettiği bilgiler (TSMA No: 5836/1).

BOA. İ..HR../215-12493; Hokand hükümetinin ihtilale maruz kaldığı, ahalinin perişan olduğu, ülkenin Rusya tecavüzüne uğradığı İstanbul'a gelen sefirler tarafından bildirilip Osmanlı Devleti'nin yardım ve arabuluculuk yapmasını talep ettiklerine, Sultan tarafından Buhara emirine nâme-i hümayun gönderilmesi ve gelen sefirlerin harcırahının tesviye edilmesine dair sadrazamın tezkeresi ve akabinde sâdir olan irâde-i seniyye.

BOA. BEO/63-4670; Yapımına başlanacak olan Semerkand ile Taşkend arasındaki demiryolunun inşa tarihinin ışı (Hariciye; 480).

BOA. Y..PRK.HR../26-11; Fergana eyaletinde Rus askeri ile İshak Mehmed Ali ve adamları arasında meydana gelen savaş üzerine Saint Petersburg gazetesinin yayınladığı bendler.

BOA. HR.SYS./1338-90; Rusya'nın Hive topraklarına gelişine, Mösyö Hanikoff'un Herat'ta bir konsolosluk ihdası ile Heratlılarla savunma ve ticari anlaşmalar akdettiğine, Rusya'nın İran'ı Afganistan üzerine tahriki ve bu husus için İran ile gizli bir anlaşma akdi maddelerine ilişkin Tahran maslahatgüzârı Mehmed Tevfik Bey'in tahrirâtı.

BOA. Y..MTV./201-90; Buhara ulemâsından Muhtar Efendi'nin muvakkaten Misafirhane-i Hümayun'a kabûlü dileği hakkında Meşihat'ın maruzatı.

BOA. HR.İM../158- 50; Tıp Fakültesi ikinci sınıf talebelerinden Taşkendli Abdülğani Kurban Efendi'nin mali sıkıntısı dolayısıyla Özbekistan Şura Hükümeti Evkaf İdaresi tarafından istenen vesikanın tanzim olunarak gönderilmesi.

BOA. DH.MKT. / 2305-13; Buharalı olup Akşehir'de iki kadınla evlenip terkeden Abdülhalim(Abdülhalik) Efendi'nin bulunamadığı.

NÂME-İ HÜMÂYUN 4, s.1-2, 23.7.1789; Buhara Hanı Muhammed Masum Han tarafından İstanbul'a sefaretle H.1204/M.1789 senesinde gelen Muhammed Bedi' Bey'in raporu.

NÂME-İ HÜMÂYUN 5, s.61-65, 15-10-1688; Özbek padişahı Abdülaziz Han'a gönderilen nâme-i hümayunun sûreti olup, cülûs-ı hümayun tebliğ olunmakta, kâfirlere karşı cihad ve sefere gidildiğinden dua ettirilmesi ile dostluk ve muhabbetin devamından söz edilmektedir.

NÂME-İ HÜMÂYUN 6, s. 117-120, 7.4.1706; Özbek Hanı Ubeydullah Han'dan gelen nâmenin sûreti olup Buhara'da Özbek tahtına cülûsunu bildirmekte, Kazakların, Karakalpakların ve Deşt-i Kıpçaklıların ve civardaki sâir yerlerin idarecilerinin kendilerine tâbi' olduğu, taşkınlık yapan bazı Kazakların itaat altına alındığı, bidat ve delalet yolunda olanların mağlub edildiği, cülûs-ı hümayunlarını tebrik ettikleri ve dostluğun devamını tenvir amacıyla Hacı Muhammed Emin'i elçi olarak gönderdikleri ifade olunmaktadır.

NÂME-İ HÜMÂYUN 7, s. 297-298, tarihsiz 1730'larda yazılmıştır; Özbek hanından Sefir Muhammed Bey eliyle gelen cülûs-ı hümayun tebrikine dair Farsça nâmenin tercümesi olup, İranlılar ve Şah Tahmasb ile ilgili bazı malumat verilmektedir.

NÂME-İ HÜMÂYUN 10, s. 109-110, 10-1710; Buhara sefirlerinin hac yolunda sabık Şam valisi Abdullah tarafından gasb edilen emvalinin iadesi hakkında Buhara hanı Mirza Sultan Haydar'dan sultan ve sadrazama gelen Farsça nâme ve aynı meseleye dair Buhara müftüsünün Riyaset Makamına gönderdiği Farsça mektubu.

MARKAZIY OSIYODA KUTUBXONALAR FAOLIYATI VA KITOBXONLIK MADANIYATI

ACTIVITY OF LIBRARIES AND LIBRARY CULTURE IN CENTRAL ASIA

Shovosil Ziyodov,

*Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy
xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori, t.f.d.,
professor*

Kutubxonalarning tarixini o'rganishdagi ahamiyatli tomonlardan biri shuki, bunda Markaziy Osiyo davlatchilik tarixi haqida ham muhim ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Markaziy Osiyodagi barcha hukmdorlarning saroylarida kutubxonalar mavjud bo'lgan. Ayni paytda o'rta asrlarda mavjud bo'lgan kutubxonalar izsiz yo'qolib ketmagani, balki davr taqozosi bilan boshqa bir kutubxonaga qo'shib ketgani haqida ham ma'lumotlar uchraydi¹.

Tarixiy manbalar Buxoroda Somoniylar (X asr), Marvda (XI-XII asrlar), Samarqandda Amir Temur va uning nabirasi Ulug'bek davrida, Hirotida Shohruh, Boysunqur, Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy davrida (XV-XVI asrlar), Shayboniylar va Ashtarxoniylar (XVI-XVII asrlar), Buxoro xonligi davrida (XVIII-XIX asrlar), Qo'qonda (XVIII-XIX asrlar) qo'lyozma kitoblarni ko'paytirish va ulardan nusxa ko'chirish bo'yicha saroy kutubxonalari faoliyat ko'rsatganidan dalolat beradi. XI-XII asrlarda Xorazmshohlar ham o'z kitobxonalariga ega bo'lib, bu an'ana Xiva xonligi davrida (XVI-XIX asrlar) ham davom ettirilgan.

Kutubxonalar tarixi borasidagi dastlabki ma'lumotlar Somoniylar hukmronligi davriga to'g'ri keladi. Dastlab ushbu davlatning poytaxti Samarqand edi. Ammo IX asrning oxiridan boshlab – Ismoil Somoniy hukmronlik qilgan davrda poytaxt Buxoroga ko'chirildi. Shunga qaramay, Samarqand Buxoro bilan bir qatorda Movarounnahrning asosiy iqtisodiy va madaniy markazi bo'lib qoldi².

Kutubxonalar asosiy e'tibori jihatidan birinchi – saroy kutubxonasi, ikkinchi masjid va madrasalar kutubxonasi hamda uchinchi sulolaviy va xususiy kutubxonalarga ajratilgan edi. Kitoblar uyga berilishi yoki ulardan kutubxonaning o'zida foydalanilishi mumkin. Ushbu kitoblarni boshqa shaharga olib chiqish yoki sotish qat'iyan man qilingan.

Buxoro hukmdorlari va xorazmshohlarning kutubxonalarida huquqqa oid adabiyotlarning katta majmuasi to'plangan edi. Bu kutubxonalarning durdonalaridan Beruniy, Ibn Sino va boshqa mashhur allomalar bahramand bo'lganlar³.

¹ Қаранг: 3 боб, 1 параграф. Хожа Муҳаммад Порсо кутубхонаси.

² Самарқанд тарихи. 1 том. – Ташкент: Фан, 1971. – Б. 13-14.

³ Жўзжоний А.Ш. Мовароуннахр фикҳ мактаби анъаналари тарихидан // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 1994. – №8. – Б. 59.

Iroq olimi Naji Ma'rufning xabar berishicha, Mahmud G'aznaviy G'azna shahrida bir masjid qurdirib, uning har bir xonasini qo'lyozmalar bilan to'la kutubxonaga aylantirgan. X-XI asrga kelib, Samarqand yana Movarounnahrning muhim ilmiy markaziga aylandi. Bu yerda qog'oz ishlab chiqarish rivojlandi, kitoblarni ko'chirish va ko'paytirish ishlari oldinga siljiy boshladi. Shaxsiy kutubxonalar bilan bir qatorda, madrasa va masjidlarda kitob saqlanadigan xonalar tashkil etildi. V.Bartoldning ma'lumotiga ko'ra, XI-XIII asrlar sayohatnomalarida Samarqand bozorlar va m

Bu davrlarda Buxoro, Samarqand, Marg'ilon, Nasaf kabi shaharlar madaniyat o'choqlariga aylandi. Buxoro, Samarqand shaharlari esa islom markazlari sifatida e'tirof etildi.

Abu Rayhon Beruniy (973-1048)ning *“Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”* tarixiy asari (1000 yil) kutubxonachilik ishi tarixiga oid ma'lumotlar keltirilgan, tadqiqotning foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidagi dastlabki asarlardan biridir. Mazkur asarning bo'limlarida ilk O'rta asrlar Xorazm va Sug'd olimlari hamda zardushtiylar din arboblarning shaxsiy kutubxonalari haqida so'z yuritiladi.

Yoqut Hamaviy ilm-fan markazi mavqeini yo'qotmagan, zamonaning ko'p donishmandlari, olimu fozillari to'plangan, ko'p madrasa va kutubxonalar faol ishlab turgan Bag'dodda ulg'aygan. Jumladan, Saljuq sultonlari Ali Arslon (1063-1072) va uning o'g'li Malikshohga (1072-1092) vazirlik qilgan. Nizomulmulk unvoni bilan mashhur bo'lgan davlat arbobi Ali Hasan tashkil etgan va butun Sharqqa dong'i ketgan Nizomiya madrasasi xalifa Nosir (1180-1225) nomi bilan atalgan. Uning katta va boy kutubxonasi doimo gavjum bo'lgan. Bundan tashqari, shaharda yana o'ttizdan ortiq kutubxona ishlab turgani ma'lum. Bunday sharoitda kitob va ilm izlagan Yoqut o'z davrining ilg'or olimlari suhbatlaridan bahramand bo'lgan, kunu-tunlari kitob o'qish, muhim deb topgan kitoblaridan husnixat ila nusxa ko'chirish bilan shug'ullangan. Qolaversa, uning tirikchiligi ham shunga bog'liq bo'lgan. Yoqutning kutubxona va kitob izlab shaharma-shahar yurgani ham ma'lum. Uning bu sayohatlari 1213 yilda boshlanib, to vafotiga qadar, ya'ni 16 yil davom etgan va shu sababli biror joyda muqim yashamagan. Yoqutning avvalo Bag'doddan Tabriz shahriga o'tgani, u yerdan Mosul va Damashq shaharlari orqali Misrga borgani ma'lum. Oradan uch yil o'tar-o'tmas u yana Damashqda paydo bo'lgan. Bu yerdan Xuroson tomonlarni ko'zlab yo'lga chiqqan Yoqut Halab, Irbil va Tabriz shaharlaridan o'tib, Nishopurga, undan so'ng Hirot va Saraxsga, u yerdan esa Marvga yetib borgan.

O'rta asrlarning birinchi yarmida o'zidagi madrasalar, kutubxonalar va olimlari bilan butun Sharq olamida mashhur bo'lgan bu orasta va ko'rkam shahar Yoqutga juda xush kelgan.

Narshaxiy ham o'zining *“Buxoro tarixi”* asarida kitobat borasida bir qator ma'lumotlar beradi. Nasr Qubaviy¹ ning o'g'li Muhammad uning o'g'li Abu Nasr Ahmad, Abu Bakr Muhammad Ja'farning o'g'li Narshaxiy mazkur kitobni amir Hamid Abu Muhammad Nuxga atab yozgan. U Nosirning u esa Ahmadning, u esa Ismoil Somoniy (Somoniy Nuh I (943-954 yy.) ning o'g'lidir². Bundan ko'rinib turibdiki, Narshaxiy o'z asarini bevosita Somoniylardan bo'lmish Hamid Abu Muhammad Nuhga bag'ishlagan.

¹ Кубавий деганда Фарғонадаги Кува шаҳри назарда тутиляпти.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи / А. Расулов таржимаси. А. Ўринбоев таҳрири остида. Тошкент: Фан, 1993. – Б. 44.

Tarixchi bergan ma'lumotga qaraganda, Amir Sa'yd Nosr ibn Ahmad ibn Ismoil hukmronlik¹ davrida 325 rajab/937 yil may oyida Buxoroda katta yong'in bo'lgan. Unda Buxorining Samarqand darvozasi tomonidagi daha va bozor rastalari butunlay kul bo'ladi, aynan shu vaqtda Forjik madrasasi o'zining noyob qo'lyozmalar kutubxonasi bilan birga yonib ketgan².

“*Tarixi Mas'udiy*”ning muallifi Bayhaqiy o'zining yoshlik chog'idagi tarjimai holi haqida deyarli hech qanday xabar bermaydi, lekin ma'lumotlarga ko'ra, uning talabalik vaqti Nishopurda o'tgan. O'sha davrlarda Nishopur yirik madaniyat markazlaridan biri bo'lib, unda mutafakkirlar maktabi, ulamolar madrasasi va kutubxonalar mavjud bo'lgan. Bayhaqiy 26 yoshga kirganda, 411/1021 yili G'aznada Abu Nasr Mishkan qo'li ostida davlat ishiga – debir - kotiblik vazifasiga ishga kiradi. Shundan so'ng Mishkan uning qobiliyatini sezib qolib, keyingi faoliyatida katta o'rin tutadi. Kotiblik ishi oson bo'lmaydi va o'z lavozimiga ko'ra, kotiblikdan tashqari turli mas'uliyatli ishlarni ham bajarishga to'g'ri keladi (Debir –faqat kotib emas balki, maslahatchi va chet elga jo'natilmish elchilar boshlig'i va turli siyosiy qarorlarni qabul qilishga mas'ul bo'lgan). Bu haqdagi ma'lumotlar Abu Fazlning kitobida ko'plab ma'lumotlar keltirilgan³.

Abu Fazl bir qator sultonlar davrida debir bo'lib ishlab kelgan. U sulton Mahmud, sulton Muhammad va sulton Mas'ud, sulton Mavdud va Farruhzodaga xizmat qilgan. Farruhzoda sultonligi davri tugaganda, Abu Fazl davlat ishlarini tark etib, kitob yozishga kirishadi. Uning tug'ilgan yeri Harisabod qishlog'idir. Uning “*Kitab zinat al-kutub*” (“Xattotlar ziynati kitobi”) nomli asari mavjud. Bu kitob Sabuktigindan boshlab, sulton Ibrohimga qadar G'azanaviylar tarixini kunma-kun aks ettirgan. Mazkur kitob 30 dan ortiq jildga bo'lingan. Abu Fazl ularning bir qismini Saraxs kutubxonasida, bittasini Xatun madrasasida (Mahd-Iroq) va bir necha jildini turli shaxslarning qo'lida ko'rgan. Abu Fazl asosan ko'rgan-kechirganlarini yozgan bo'lib, boshqa manbalarga murojaat etishiga ehtiyoj bo'lmagan. Faqatgina ancha uzoq o'tmish haqida so'z borganda, manbalarga murojaat etishga majbur bo'lgan. Masalan, “Men falonchining kitoblarini ko'rdim” yoki “tarix kitoblarida yozilishicha”, deb aytib o'tadi va manbalar nomini ko'rsatmaydi. Xorazm bobida: “Men bundan ancha avval ustoz Abu Rayhon Beruniy tomonidan yozilgan asarni ko'rdim”, deb u kishini faylasuf, geometriya olimi, deb tavsiflagan va “tarix bobida ham asar yozgan”, deydi. Abu Fazl Bayxaqiyning bu asarini ko'plab sharqshunoslar e'tirof etganlar, Bartold o'z vaqtida Abu Fazl asaridan foydalanib, Beruniy haqidagi tadqiqotini yozgan.

“*Tarixi Mas'udiy*”ning barcha nusxalarida Beruniyning asari “*Mashahir Xorazm*” (“Xorazmning mashhur kishilari”) deb atalgan hamda mazkur asar Yoqut Hamaviyning bibliografik asarida Beruniy asarlarining ijtimoiy fanlarga oid asarlari qatorida “*Kitobut tarixi ayyamis sultoni Maxmud al-axbari abiyh*” (“Sulton Mahmudning kunlari tarixi va otasining vasiyati”), “*Kitob al-musamara fi axbari Xvarazm*” (“Xorazmga oid xabarlar

¹ Абу-л-Хасан Наср II ибн Ахмад ибн Исма'ил ибн Ахмад ибн Асад ибн Саман ас-Саманий, ал-Амир ас-Са'ид номи билан машхур бўлган (Бахтли амир) — Сомонийлар сулоласининг 5 вакили, Бухорода ҳукумронлик йиллари: 301–331/914– 943 й. [Bosworth, 1993, p. 1017].

² Мухаммад ан-Наршахи. Та'рих-и Бухара. История Бухары / Вступительная статья Д.Ю. Юсуповой. Перевод комментариев и примечания Ш.С. Камолиддина. Археолого-топографический комментарий Е.Г. Некрасовой. Ташкент: SMI-ASIA, 2011. – С. 87.

³ Абу-л-Фазл Бейхаки. История Мас'уда. Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1962. – С. 18.

borasida”) deb nomlangan asarlari ham o‘rin olgan. Bu ikki nom bir asarga tegishli bo‘lib, Yoqut bevosita undan iqtibos keltirgan.

Abu Rayhon Beruniy o‘zining “*Kitob as-saydana fit tibb*” asarining muqaddimasida fors va xorazm tili haqida so‘z yuritib, bu ikki til ilmiy asarlar uchun noloyiq bo‘lib, foydalanish juda noqulay, degan xulosaga keladi. Shu sababdan u barcha asarlarini arab tilida yozgan, lekin Abul Fazl Bayhaqiyning asarida Xorazm tarixiga oid saqlanib qolgan bobi fors tilida yozilgani ancha bahslarga sabab bo‘ladi¹.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak o‘rta asrlarda mavjud bo‘lgan kutubxonalar izsiz yo‘qolib ketmagan, balki davr taqozosi bilan boshqa bir kutubxonaga qo‘shilib ketgani aniqlandi. Bir qator olim va tarixchilar tomonidan yozilgan manbalar asosida kutubxonalar tarixiga oid ma’lumotlarni qo‘lga kirdik. Beruniyning «*Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*» tarixiy asari, Ibn Nadimning “*Fihrist*” asari, Yoqut Hamaviy “*Mu’jam al-buldon*” (“Mamlakatlar haqida ma’lumotlar to‘plami”), Ibn Xallikonning “*Vafayot ul-a’yon*” asari, Narshaxiyning “*Buxoro tarixi*”, Bayhaqiyning “*Tarixi Mas’udiy*” kabi birlamchi manablar ilk kutubxonalar tarixi borasidagi muhim ma’lumotlarni berdi. Ibn Nadimning “*Fihrist*” asarida “*Baytul hikma*” dagi kutubxona tarixini yortigan bo‘lsa, Yoqut Hamaviy va Narshaxiylar aynan Buxorodagi kutubxonalar tarixi bo‘yicha muhim ma’lumotlar olindi. Yuqorida tilga olingan manbalar mualliflari Markaziy Osiyodagi kutubxonalar borasida ozmi-ko‘pmi ma’lumot berishga harakat qilishgan. Bu ma’lumotlar yana ko‘plab asarlarda o‘z aksini topgan bo‘lishi tabiiy hol, lekin ushbu tadqiqot uchun hozir ma’lum va zarur bo‘lgan dastlabki ma’lumotlar bilan kifoyalandi.

¹ Абу-л-Фазл Бейхаки. История Масъуда. – Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1962 – С. 26–27.

HÜSN-İ HAT SANATININ İSLAM MEDENİYETİNDEKİ YERİ VE IRCICA’NIN HAT SANATINA KATKILARI

PLACE OF HUSN-I KHATT ART IN ISLAMIC CIVILIZATION AND IRCICA’S CONTRIBUTIONS TO CALLIGRAPHY

Said Kasımoğlu,

Head, Arts and Crafts Section, IRCICA

Hat Sanatının Mahiyeti

İslam medeniyeti gelişip yayıldıkça, muhtelif güzellikler ve farklı çizgiler taşıyan birçok sanatı kendine has değerleriyle şekillendirmiştir. Bunlardan biri de hat sanatıdır. İslam medeniyeti çerçevesinde Arap yazısına bağlı olarak doğmuş ve gelişmiş güzel sanatlardan biri olan hat sanatı, İslam kültür mirası içinde seçkin bir yere sahiptir.

Hüsn-i hat, İslamiyet’in girdiği ve yayıldığı toplumların kültür mirası içinde seçkin bir yere sahiptir. Hat sanatıyla kelimenin güzelliği mananın kutsiyeti ile birleşmiş; kültürle sanat bütünleşip kaynaşmış ve böylelikle insana bilgiyi ulaştıran en değerli vasıtalarından biri olmuştur. Onunla güzellikleri idrak duygusu geliştirilir. Müslüman sanatkarlar, hüsn-i hattı güzelliği ifade eden bir araç, Cenab-ı Hakk’a yaklaşmanın bir yolu ve ona kulluğun bir göstergesi olarak kabul ederler.

Bunların dışında hat sanatı, eşyanın maddi ve manevi kıymetini artıran, onlara yüksek bir sanat değeri kazandıran sihirli ve etkileyici bir temastır. Üzerinde yer aldığı ahşap veya maden gibi herhangi bir malzemeyi sıradan bir madde olmaktan kurtararak bir sanat eseri haline getirir.

IRCICA’nın Hat Sanatı ve Diğer Sanatlara Katkıları

IRCICA’nın kuruluş gayelerinden birisi, İslam kültürü ve tarihi alanlarında olduğu gibi İslam sanatlarıyla ilgili de araştırmalar yapmaktır. “Sanat” ibaresine kurumun adında yer verilmesi IRCICA’nın devletler ve toplumlar arasında bir bağ ve ortak bir zemin olarak sanata verdiği önemi gözler önüne sermektedir. Bu görev bilinci ile IRCICA, uzun soluklu programlar oluşturmuş; araştırmalar, kongreler, sanat sergileri, eğitim programları ve yayınlar gerçekleştirmiştir. Bu faaliyetler tüm dünyadan katılıma açıktır.

IRCICA, İslam hat sanatını korumak, sevdirmek ve yaygınlaşmasını sağlamak için uzun yıllardan beri çalışmalar yürütmektedir. Bunlar arasında Milletlerarası Hat Yarışması’nın özel bir yeri vardır. 1986-2022 yılları arasında 12 yarışma düzenlenmiştir. Hazırlıkları devam eden 13. Yarışma ise önümüzdeki yıl ilan edilecektir. Düzenlenen yarışmalara bugüne dek 65 farklı ülkeden 15.000’den fazla eser gönderilmiştir. Bunlar arasından seçilen 47 ülkeden 540 hattata 20 kategoride 1158 ödül verilmiştir. Yine bu yarışmalarda 18 ülkeden 59 kadın hattata ait 78 esere ödül verilmiştir.

İslam sanatları ile ilgili eğitim faaliyetleri de düzenleyen IRCICA’nın hat kurslarında bugüne 187 hattat eğitimlerini tamamlayarak icazet almıştır. Halen yüz yüze ve çevrimiçi olarak devam eden hat ve tezhip kurslarında 24 farklı ülkeden 79 talebe eğitimlerine devam etmektedir.

Kurumumuz, başta İİT üye ölkeleri olmak üzere Cezayir, Endonezya, Fransa, İran, Kazakistan, Kuveyt, Lübnan, Malezya, Nijerya, Pakistan, Suudi Arabistan, Tataristan, Özbekistan, Tunus, Uganda gibi çeşitli ölkelerde sanatla ilgili 200'den fazla sergi, festival, kongre, atölye vb faaliyette bulunmuştur.

IRCICA'nın, bir kısmını çeşitli ölkelerin sanat kurumlarıyla işbirliği içinde düzenlediği festival, atölye, sergi ve yarışmalardan bazıları şunlardır:

“İslam Sanatında Ortak Prensipler, Form ve Temalar” (Türkiye, 1983)

“International Seminar on Prospects for the Development of Traditional Crafts in OIC Countries” (Fas, 1991)

“The First International Artisans-At-Work Festival” (Pakistan, 1994)

“The First International Seminar on Crafts in Traditional Islamic Architecture with Special Focus on Mushrabiyya and Stucco Coloured Glass” (Mısır, 1995)

“International Seminar on Arabesque in Traditional Crafts of OIC Countries” (Suriye, 1997)

“The First International Seminar on Traditional Carpets and Kilims in the Muslim World: Past, Present & Future Prospects” (Tunus, 1999)

“International Congress on Islamic Arts and Crafts” (İran, 2002)

“International Congress on Employment of Handicrafts within the Architectural Projects” (Tunus, 2008)

“Uluslararası Kadın Hattatlar Sempozyumu” (Türkiye, 2010),

“Doha International Handicrafts Festival” (Katar, 2010)

“Muscat International Festival for Arts, Heritage and Creativity” (Umman, 2011)

“Terengganu Uluslararası İslam Sanatları Festivali” (Malezya, 2013)

“Exhibition of Handmade Prayer Carpets” (Kuveyt, 2013-2014)

“IRCICA Uluslararası Hat Sanatı Buluşması” (Türkiye, 2014)

“Putrajaya Uluslararası İslam Sanat ve Kültür Festivali” (Malezya, 2015)

“IRCICA Güneydoğu Asya Bölgesel Hat Yarışması” (Singapur, 2018)

“International Festival for Crafts in Action” (Azerbaycan, 2019)

Nijerya'daki (Ahmadu Bello Üniversitesi) ile işbirliği içinde 2019'dan beri yürütmekte olduğu uluslararası hüsn-i hat okulu.

Sanat Faaliyetleri Kapsamında Şu Gibi Etkinlikler Gerçekleştirilmiştir:

Kongre, seminer ve konferanslar, Ödüller, Sergiler, Atölye çalışmaları, Etnik müzik performansları, Folklor gösterileri, Yayınlar vs.

IRCICA'nın Orta Asya'daki Sanat Faaliyetleri

Yukarıdaki sanat faaliyetleri kapsamında Almatı (Kazakistan), Kazan (Tataristan), Semerkant (Özbekistan) gibi Orta Asya şehirlerinde çeşitli faaliyetler düzenlenmiştir. Bunlardan birkaçına aşağıda yer verilmiştir:

“Islamic Calligraphy on the Silk Road” (Kazakistan, 2017)

“Exhibition of Islamic Calligraphy” (Tataristan, 2018)

“1st Baku International Congress on the Prospects for Developing Arts and crafts of the Muslim World” (Azerbaycan, 2019)

“1st Baku International Festival for Crafts in Action” (Azerbaycan, 2019)

“1st Baku International Award for Innovators in the field of Handmade Products” (Azerbaycan, 2019)

“Exhibition of Islamic Calligraphy” (Özbekistan, 2019)

“IRCICA Generations of Calligraphers” (Kazakistan, 2023)

“IRCICA Regional Calligraphy Competition for Central Asia 2023” (Özbekistan, 2023)

IRCICA ile İslam Medeniyeti Merkezi tarafından Taşkent’te (Özbekistan) ortaklaşa düzenlediği "IRCICA Regional Calligraphy Competition for Central Asia 2023" Orta Asya ülkelerinden katılıma açık bir yarışma olarak duyurulmuştu. Jüri, başvurulara ilişkin değerlendirmelerini 29 Mayıs 2023 tarihinde tamamladı ve sonuçlar 30 Mayıs 2023’te “Özbekistan'daki İslam Medeniyeti Merkezi: Dünya İslam Mirasının Tanıtılmasında Önemli Bir Bağlantı” başlıklı Uluslararası Konferansın açılış töreninde ilan edildi.

Dereceye giren hattatlara ödül ve sertifikaları Özbekistan İslam Medeniyeti Merkezi Direktörü Büyükelçi Dr. Shoazim Minovarov ve IRCICA Genel Direktörü Büyükelçi Prof. Dr. Mahmud Erol Kılıç tarafından Taşkent’te takdim edildi: Ödül kazanan diğer hattatlarla birlikte IRCICA’nın düzenlediği hat kurslarında eğitim görerek icazet alan Asylbek Orynbassarov da bu törende hazır bulunmuştur. Kendisi IRCICA 2023 Orta Asya Bölgesel Hat Yarışması'nda sülüs ve nesih kategorilerinde ödül kazanmıştır.

Yarışmada sülüs, nesih ve kufi olmak üzere üç hat çeşidinde birincilik, ikincilik ve üçüncülük ödülleri dağıtıldı. Kazakistan, Tataristan (Rusya Federasyonu) ve Özbekistan'dan toplam dokuz hattatın ödül kazandığı Yarışmanın ödül listesi şu şekildedir:

Sülüs Kategorisinde:

1. Artur Pisarenko (Tataristan/Rusya)
2. Umid Muqumov (Özbekistan)
3. Asylbek Orynbassarov (Kazakistan)

Nesih Kategorisinde:

1. Artur Pisarenko (Tataristan/Rusya)
1. Fazliddin Po'latov (Özbekistan)
2. Tasnim Nuritdinova (Özbekistan)
2. Umid Muqumov (Özbekistan)
3. Asylbek Orynbassarov (Kazakistan)
3. Amir Belyalov, Tatarstan (Rusya)

Kufi Kategorisinde:

1. Najmiddin Fayoziy (Özbekistan)
2. Baxtigul To'ychiyeva (Özbekistan)
3. Ulugbek Orifjanov (Özbekistan)

Bu faaliyetlerin bize kazandırmış olduğu tecrübeler ışığında şunu da söyleyebiliriz ki İslam medeniyetinin en önemli sanatlarından biri olan hüsn-i hat, bugün kendi toprakları ve insanları dışında, milletlerarası bir rağbet görmektedir. Amerika, Avrupa ve Japonya’da bu sanatla uğraşanlar görülmeye başlanmıştır. Ayrıca yeni istidatların ortaya çıktığı ve bazılarının temayüz etmeğe başladıkları memnuniyetle gözlenmektedir. Bunda IRCICA’nın payı ve katkısı, konunun ilgileri tarafından yakından bilinmektedir.

İnanıyorum ki İslam hat sanatı gördüğü takdir ve destekle Müslüman toplumların kültür hayatındaki özel yerini hep muhafaza edecek ve tüm kültürlerden sanatkâr ve

sanatseverlerin ilgisini çekmeye devam edecektir. IRCICA ise bu sanatı aslî kaynağı ve geleneksel prensipleri ile uyum içinde korumak ve geliştirmek amacıyla çalışmaya ve etkinlikler düzenlemeye devam edecektir.

XIX-XX ASRLARDA TURKISTON O'LKASIDA VAQF AN'ANALARINING O'ZIGA XOSLIKLARI

CHARACTERISTICS OF FOUNDATION TRADITIONS IN TURKISTAN IN THE 19th-20th CENTURIES

Firdavs Halimov,

*O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazi
direktori o'rinbosari*

Yurtimizda asrlar davomida shakllanib kelgan vaqf an'analarning o'ziga xosliklarini aniqlash uchun o'tgan asrlar davomida uning qaysi jihatlari muhim va taraqqiyot sari yetaklovchi xususiyatlarga ega ekanligini bilish muhim. Bunda asosan vaqf munosabatlarining obyekti, vaqf faoliyatini olib borishdan ko'zlanadigan maqsadlarning mohiyati, vaqf mulklarini boshqarishda boshqaruvchilarning ma'naviy-axloqiy darajasi, aholi orasida mavquf alayhi(benefitsiantlar)ning bu savobli ishlarga munosabatlari kabi masalalarga e'tibor qaratish lozim.

Vaqf qonunchiligining asosiy obyekti mulk shakllari ekan, vaqf munosabatlari deyilganda mulk turlari bilan bog'liq masalalar nazarda tutiladi. Vaqf munosabatlarida mulkning ko'chmas va ko'chadigan turlari va ular bilan bog'liq savollar ko'riladi.

Ko'chmas mulk ko'rinishidagi vaqf – abadiy ishlatiladigan vaqf sanalib, vaqf qilingan mulkdan keladigan manfaatni Alloh yo'lga sadaqa qilish Turkiston o'lkasi vaqfchiligida o'ta savobli amal maqomiga erishganligi kuzatiladi.

Vaqf hujjatlarida tasvirlangan mulk obyektlari orasida an'anaviy ravishda eng ko'p uchratiladigan ko'chmas mulk turlari – davlat rahbarlari tomonidan yoki katta yer mulklariga ega bo'lganlar tomonidan vaqf qilingan yer uchastkalaridir. Hujjatlarda qishloq xo'jaligi vaqf yerlarining tavsifi markaziy o'rinni egallaydi. Vaqf hujjatlarida vaqf obyekti sifatida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan hosildor yerlar vaqf mulki sifatida ko'p marotaba qayd etilgan.

Ko'char mulk – foydalanilgandan so'ng asli qoluvchi ashyolar, masalan, ishlab chiqarish dastgohlari, asbob-uskunalar, stanoklar, qurol-yarog'lar, tegirmonlar, tikuv mashinalari, elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi Quyosh panellari kabilarni o'z ichiga oladi. Foydalanilgandan so'ng asli qolmaydigan narsalar – pul mablag'i yoki taomlar vaqf bo'lmaydi. Ular sadaqa hisoblanadi. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf rohimahulloh kitoblarni Alloh yo'lida ishlatilishi sharti bilan vaqf qilish mumkin, deb ta'kidlagan.

“Vaqf mulki” musulmon mamlakatlarida davlat yoki musulmonlar jamoasi tomonidan diniy ehtiyoj yoki xayriya ishlari uchun ajratilgan mol-mulk bo'lib, bu mulk “Vaqfnoma” hujjati asosida rasmiylashtirilgan.

O'z mulkini vaqfga topshirgan shaxslar mazkur mulkka nisbatan egalik huquqini yo'qotadi. Lekin uning o'zi yoki oila a'zolari yohud uchinchi bir shaxs vaqf mulkidan vaqfnomada qayd etilgan maqsadlarda foydalanilayotganligini aniqlash uchun vaqf mulkini boshqarish va nazorat qilib borish huquqini saqlab qoladi. Vaqf mulkini shariat qonuni

bo'yicha davlat rahbari yoki qozi nazorat qiladi¹.

Vaqf hujjatlaridagi standart muomala tartibi shundan iboratki, jismoniy shaxsga (Vaqf qiluvchiga) tegishli bo'lgan xususiy mulk huquqi bekor qilinadi va uning o'rniga mulkka boshqa turdagi xususiy mulk huquqi, ya'ni vaqf huquqi o'rnatiladi. Bu huquqqa o'tgan vaqf mulkini boshqarishda quyidagi shartlarga amal qilish talab etiladi:

-vaqfning dastlabki holatida foydalanish va sarmoya kiritish shartlari; Vaqfnoma hujjatlaridan biridagi mavjud jumlar vaqfdan dastlabki holatida foydalanish va sarmoya kiritib borishning mohiyatini ochishga yordam beradi:

“... bu mulk to'g'ri maqsadda sadaqa qilingan, qonuniy kuchga ega bo'lgan, qat'iy qaror bilan bir to'xtamga kelgan, abadiy, boshqa yo'lda foydalanish man qilingan, Alloh (azza va jalla) yo'lida vaqf qilingan mulkdir... hech narsa qaytarib olinmaydi, hadya etilmaydi, meros qilib qoldirilmaydi, garovga olinmaydi, mulk sifatida tortib olinmaydi, talofat ko'rganlik vajhidan buzib tashlanmaydi.” (1-272-275 b.b.) Ekinzor yerlar bir yilga ijaraga olinishi, foydalanish maqsadida o'n sakkiz oydan oshiq bo'lmagan muddatga shartnoma bilan foydalanilishi mumkin.”²

-mutavalliy lavozimiga tayinlash shartlari;

Vaqfnoma hujjati mutavalliy lavozimiga tayinlashda asos vazifasini bajaradi. Vaqfnomalarda vaqf mulkining boshqaruvchisi lavozimiga kim tayinlanishi ta'sischi tomonidan aniq belgilab beriladi. Masalan: “Madrasaning barcha moliviy ishlarini boshqarish Abu Tohir Abd ar-Rahmon ibn Hasan al G'azzolliygga topshiriladi.”³

-mutavalliydaromadni oluvchilar o'rtasida taqsimlash shartlari Har bir vaqf hujjatida mavjud bo'lgan muhim shartlardan biri bu vaqf daromadini taqsimlash shartlari bo'lib, bu shartlarda daromad qaysi maqsadlarga ishlatilishi, qaysi shaxslar vaqfdan maosh yoki nafaqa olishi va ularning vazifalari ko'rsatiladi. Taqsimlash sharti vaqfning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyatining asosini tashkil etadi.

Ibrohim Tamg'achxon madrasasi vaqfnomasida ko'rsatiladiki, vaqf mulklaridan keladigan daromadlar ish boshqaruvchiga, mudarrisga (360 dirham bir yilda) tolibi ilmlarga nafaqa (stipendiya) tarzida to'lash uchun (18.000 dirham), bundan tashqari, har bir ashur oyida ushbu puldan 50 miskin va kambag'allarni kiyintirish hamda ularga ziyofat uyushtirish uchun 1000 dirham ajratilgan (1-275, 2-ildovaga qarang).

Vaqflardan olinadigan daromadlar asosan quyidagi yo'nalishlarga ishlatilishi kuzatiladi: masjidlar, madrasalar, shifoxonalar, mehmonxonalar, zoviya - zikrxonalar, takyalar kabi muhtojlarga atalgan muassasalar, kambag'alligi tufayli turarjoy qura olmaydigan, uy sotib yoki ijaraga ololmaydigan oila va shaxslarga atalgan turarjoylar, yo'lovchi va muhtojlarga suv tarqatishga mo'ljallangan quduqlar, kishilarga turli taomlarni tarqatadigan xayriya oshxonalar, yo'l va ko'priklar, ularni tuzatish bilan o'z xizmatlarini taqdim qiladigan korxonalar, tashlandiq va yetim bolalarga atalgan, ularni yedirish, ichirish, kiyintirish, yashash joyi bilan ta'minlash, xatna qildirish bilan bog'liq muassasalar, ko'zi ojiz, shol va ojiz kishilarga atalgan, ularning huzur-halovat ila yashashlari uchun barcha

¹ Burhonuddin Marg'inoniy “Hidoya (Sharh bidoyatil muhtadiy)” // Tarjima va izohlar mualliflari: A'zamxon Qambarov (bosh tarjimon), Akmaljon Ikromjonov, t.f.d. Ilhomjon Bekmirzaev / o'zbek tiliga akademik tarjima. – Toshkent: “Hilol-Nashr”, 3-jild (Jinoyat masalalari qismi), 2021. – 602 b.

² Bekmirzayev I.I. Movarounnahrda qozilik hujjatlari: tarixiy ildizlar va tahliliy yondashuvlar: Monografiya, Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2014. – 332 b.

³ O'sha yerda.

kerakli narsalarni hozir qiluvchi muassasalar, qamoqdagilarga yordam beradigan, ularga oziq-ovqat va dori-darmon yetkazib beradigan muassasalar, oila qurishda qiynalib qolgan yosh yigit-qizlarga yordam qiladigan muassasalar, emizikli onalarni sut va qand bilan ta'minlaydigan xayriya muassasalari, idishlarini sindirib qo'ygan bolalarga yordam beradigan muassasalar, qarovsiz qolgan hayvonlarga yordam beradigan xayriya tashkilotlari ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari bu daromaddan madrasa, xonaqoh, masjid va darsxonalari ta'miriga, qandil, moychiroqlar uchun moy olishga, ramazon oylarida beriladigan ziyofatlarning go'sht va non mahsulotlariga, har yili Ramazon oyida bo'ladigan Xatmi Qur'on kechalarida yoqiladigan sham va chiroqlarga, Qurbonlik kunlarida mol sotib olishga bo'ladigan xarajatlar uchun ham ajratmalar belgilangan.

Shuningdek madrasa hovlisini supurib-sidirib, chiroqlarni yoqib turadigan ikki mas'ul xodimga, mudarris tomonidan tanlanadigan fiqh ilmini biladigan, madrasa va xonaqohga javobgarlikni eplay oladigan, unda doimiy yashab, kutubxonaga boshqa ishlarga qaraydigan mas'ul bir yoki ikki kishiga nafaqa berilishi mumkinligi qayd etilgan.

Ko'chmas va ko'chadigan mulklarni vaqf qilinishida Imomi A'zam mazhabining me'yoriy yo'riqlari ustuvorlik qilgan. "Hidoya" asarida "Qozining majburiyatlari" kitobi va unda shariat masalalariga bag'ishlangan bandlar, jumladan sudlar – qozilar va ularning oldiga qo'yilgan burchlar va vazifalar, ish yuritish, jazo, hukmni ijro etish kabilar yoritilganligi keltiriladi.

Shuning uchun ham manbalarda keltirilishicha, ko'p faqihlar (masalan, Abu Hanifaning o'zi) qozilik mansabini egallashtan bosh tortgan. Aslida, qozilar oldiga qo'yilgan talablar uncha murakkab emas, oddiy kasbiy va insoniy talablardir.

"Hidoya" da ko'rsatilishicha, qozilik vazifasiga shunday kishilar tayinlanmog'i lozimki, u shu vazifani bajara olishi, qarorlar qabul qila bilishi, oliy darajada adolat va yaxshilik tarafdori bo'lishi zarur. Ular kamida guvohlik bera oladigan shaxslarga qo'yilgan talablarga javob berishga qodir bo'lishlari kerak. Chunki guvohlar uchun muhim bo'lgan xislatlar qozilar uchun ham muhimdir.

Qozilik mansabiga tayinlanayotgan shaxs ozod, sog'lom, voyaga yetgan, musulmon, tuhmatda ayblanmagan bo'lishi shart bo'lgan. Bu talabni hozirgi huquqshunoslik tili bilan ifodalaydigan bo'lsak, qozi aqli raso, huquq va muomala layoqatiga ega, jismoniy shaxslar talabiga javob bera oladigan, fiqh ilmidan boxabar bo'lishi lozim. Qozilik mansabiga tayinlash davlat vakolatiga kiradi. Hukmdor (davlat boshlig'i) bu mansabga o'z majburiyatlarini bajara oladigan va adolat bilan qaror chiqara oladigan shaxslarni tayinlashi lozim bo'lgan. Qozilikka noqobil kishilarning tayinlanishi jamiyatga katta zarar keltirgan.

Marg'inoniy Rasululloh (sallallohu alayhi va sallam) "Kimda-kim biror tegishli mansabga o'z qo'li ostida shu mansabni bajarishga loyiq, sofdil, adolatli kishini tayinlamay, boshqa bir kishini tayinlasa, u Allohga, Payg'ambarga, musulmonlarga nisbatan adolatsizlik qilgan bo'ladi".¹ hadisni va "Kimda-kim qozilik mansabini axtarsa, u o'ziga-o'zi javob berishi kerak, lekin kimda-kim majburiyat orqasida istasa, uning uchun farishta osmondan tushib, uni boshqaradi."² Bundan ko'rinish turibdiki, musulmon hukuqiy falsafasiga ko'ra, majburiyat yuzasidan qozi bo'lish faxrlidir. Qozilarning pora olishlari, o'z qarindosh-

¹ Bekmirzayev I.I. Movarounnahrda qozilik hujjatlari: tarixiy ildizlar va tahliliy yondashuvlar: Monografiya. Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2014. – 332 b.

urug'lari va yaqin do'stlaridan o'zga shaxslardan sovg'a-salom qabul kilishlari mumkin bo'lmagan. Har bir qozi o'z faoliyatida boshqalarni adolat bilan ishlashga undashi, Qur'oni karim va Sunnatga rioya qilishni talab etishi kerak bo'lgan.

Qozi hakamlar sudining qarorini ko'rib chiqib, ma'qullashi bilan unga ijro kuchini bergan. Ammo unga norozi yoki qarshi bo'lsa, u holda qozi uni bekor qilish huquqiga ega bo'lgan, chunki hakamlar sudining qarori qozi uchun majburiy bo'lmagan.

Ma'lumki, sud davlat tomonidan turli ko'rinish va shakllarda ta'sis etilib, hokimiyat vakolati ta'minlangan, faqat o'ziga topshirilgan maxsus vazifa - odil sudlovni amalga oshiradigan davlat organlarining bir turidir. Jamiyatning siyosiy tashkiloti bo'lgan sud davlatning ajralmas belgisi hisoblangan davlat faoliyatining bir yo'nalishini tashkil qiladi. Shuning uchun ham sud organlari davlat va huquq bilan bir vaqtda vujudga kelgan. Dastlabki vaqtlarda sud faoliyati ma'muriy faoliyatdan ajratilmagan. Turkistonda musulmon huquqining yoyilishi bilan alohida sud organi - qozilar sud tizimi tashkil topgan. Musulmon huquqiy falsafasiga ko'ra, sudlar faoliyatining maqsad-mohiyati sodir etilgan g'ayriqonuniy harakatlarning diniy-ijtimoiy xavflilik darajasini aniqlash, mulkiy munosabatlarda esa yetkazilgan zararni qoplatishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlarining oldini olishni nazarda tutgan.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Turkistonda vaqf mulkchiligi va unga oid jihatlar orasida ta'kidlash lozim bo'lgan jihati shuki, Turkiston o'lkasida vaqf mulklariga nisbatan biror ijroiylar qabul qilishda ta'sischining mulkka egalik huquqi, mulkning sherikchilik jihatlari, mulkning taqsimlanadigan yoki taqsimlanmaydigan mulk turiga oidligi, voqifning shartlari, boshqaruvchiga qo'yiladigan talablar, vaqfdan keladigan daromadlarini taqsimlash tartiblari kabi jihatlari hisobga olinishi qatorida vaqfning eng muhim va asosiy tamoyili hisoblangan musulmonchilikning insonparvarlik, xayriyachilik, Allohga qurbat hosil qilish maqsadida savobli ishlarni amalga oshirish niyatiga og'ishmasdan rioya qilingan. Ijtimoiy adolat, mehr-shafqat hamda muruvvat ko'rsatish orqali kambag'allar va miskinlarga yordam qo'lini cho'zish an'analari xalqlarimizning azaliy udumlaridan bo'lib kelgan bo'lsa-da, yurtimizda musulmonchilik keng yoyilishi natijasida bu milliy-gumanitar ishlar islomiy farzlar hamda sunnat amallar maydonida yangicha ahamiyat kasb etdi.

"وفية الأسلاف وتحية الاخلاف"
للامام شهاب الدين مرجاني

LOYALTY TO THE SUCCESSORS AND GREETINGS TO THE ANCESTORS BY
IMAM SHIHAB AL-DIN MARJANI

Prof. Dr. Najat Sayem Khalil,

Expert in Empowering Women in the Islamic World,
IRCICA

ضمن جهود مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية (إرسىكا) الرامية إلى الحفاظ على التراث الإسلامي ونشره وتعريف العالم به وطرحه للاستفادة منه من قبل الباحثين والمهتمين يأتي مشروع نشر كتاب "وفية الأسلاف وتحية الاخلاف" للإمام شهاب الدين مرجاني والذي ما يزال مخطوطا ولم ينشر حتى اليوم على الرغم من أهميته وهذا ما حدى بالمركز إلى التركيز عليه واعادته للنشر.

نبذة عن الكتاب:

يعد كتاب وفية الأسلاف وتحية الاخلاف من أهم أعمال العالم الجليل شهاب الدين مرجاني ويحتوي على ست مجلدات إضافة إلى مجلد المقدمة والتي تناول فيها اغلب القضايا التي استفاض فيها ابن خلدون نظرا لتأثره به. وقد نشرت هذه "المقدمة" عام 1881، بوصفها مقدمة للكتاب الرئيسي "وفية الأسلاف وتحية الاخلاف"، الذي حاكى به أسلوب كتب الطبقات الإسلامية. إلا أنه اختلف عنها من خلال المزوجة بين أسلوب ابن خلدون في التقديم النظري بالمقدمة على نموذج "مقدمة ابن خلدون لكتابه " كتاب العبر، وديوان المبتدأ والخبر في أيام العرب والعجم والبربر، ومن عاصرهم من ذوي السلطان الأكبر"، وأسلوب ابن خلكان وامثاله في التناول بالبحث لتاريخ الأعلام الإسلاميين من مفكرين ومؤرخين وعلماء وفقهاء وفلاسفة ومفسرين وغيرهم من أعلام الثقافة الإسلامية على نموذج "وفيات الاعيان" لم يقتصر فقط على الترجمة لأهم العلماء والأعلام الإسلاميين في مختلف ميادين العلوم، بل قام بالترجمة أيضا للأعلام والعلماء في المناطق الإسلامية من آسيا الوسطى، وهذا سبق يحسب للمؤلف باعتباره أول من ترجم لهم. وهناك عدد من النسخ المخطوطة من الكتاب ونذكر هنا ما توفر منها لدى المركز وكذا المنتظر توفرها هي على النحو التالي:

مخطوطة جامعة قازان الفيدرالية، مكتبة لاباجوفسكي، رقم المخطوطة 615ap-609 ap، ستة مجلدات وهذه النسخة هي التي تحصل عليها مركز إرسىكا كاملة وهي نسخة منسوخة من نسخة المؤلف وقد تم الانتهاء من العمل عليها مخطوطة جامعة قازان الفيدرالية، مكتبة لاباجوفسكي، رقم المخطوطة 3540 ap، (مخطوطة المؤلف شهاب الدين مرجاني) وقد تحصل عليه مركز إرسىكا وتم الانتهاء من المقارنة المجلد الرابع بينها وبين النسخة السابقة المجلد الرابع

مخطوطة المكتبة الوطنية في جمهورية تاتارستان، رقم المخطوطة 440ap، (مخطوطة المؤلف شهاب الدين مرجاني) وقد تحصل مركز إرسىكا عليها وتجري المقارنة بينها وبين المجلد السادس من النسخة السابقة مخطوطة أرشيف الدولة في جمهورية تاتارستان، صندوق 5406، القائمة 1، القوائم 28، 29، 30. تم التواصل مع الأرشيف في جمهورية تاتارستان وفي انتظار وصول النسخة لاستكمال المقارنات بين النسختين الصعوبات في العمل على المخطوطة:

هناك العديد من الصعوبات التي واجهتنا أثناء العمل في نذكر منها على سبيل المثال لا الحصر: رداءة التصوير لبعض الصفحات وعدم وضوح الكلمات مما صعب قراءتها

ان مؤلف الكتاب (الامام شهاب الدين مرجاني) لم يثبت المراجع والمصادر التي اعتمد عليها بل كان يكتفي احيانا بذكر اسماء المؤلفين فعلى سبيل المثال لا الحصر يكتب وقال المحبي كذا وكذا دون ذكر لاسم الكتاب علما أن للمحبي اكثر من كتاب وكذا الذهبي وغيرهم من المؤلفين، وحيانا أخرى يذكر اسم الكتاب فقط واجتهادا منا فقد رجعنا الى

المصادر والمراجع والتي يرجح فيها ان شهاب الدين المرجاني اعتمد عليها وقمنا بتثبيتها في الهوامش باسم الكتاب والصفحة ومكان الطباعة وارفقنا في نهاية كل مجلد قائمة بالمراجع والمصادر التي رجعنا إليها، كما وجدنا مشكلة في تنقيط الحروف فأحيانا يضع النقاط واحيانا لا، وفي حالات يضع نقطة على العين ويحذفها من الغين وكذا حروف الذال والذال والجيم والحاء والسين والشين. كما كان يترك فراغا في بعض الجمل وكما سبق القول ان ما يحسب للامام شهاب الدين مرجاني انه ترجم للعلماء والاعلام التتار وهذا ما غاب في اغلب المصادر والمراجع السابقة والمعاصرة، وفي هذه الورقة سوف نورد نماذج لتراجم العلماء والاعلام التتار الذين ترجم لهم الامام مرجاني على سبيل المثال لا الحصر، وما يجدر ذكره هنا ان الامام المرجاني قد ذكر بعض الأسماء ناقصة كما انه ترجم للبعض بإسهاب والبعض ترجم له بشكل مختصر واغلب من ترجم لهم الامام مرجاني في كتابه هذا لم نجد لهم تراجم في المصادر والمراجع الأخرى وهذا تأكيد على انه كان له السبق في توثيق العلماء والاعلام من آسيا الوسطى. علما ان هذه النماذج من التراجم قد تم التحقق منها في كل من النسخة الاصلية للمؤلف ورمزنا لها بالنسخة (أ) والنسخة المنسوخة ورمزنا لها بالنسخة (ب)، ونوردها هنا كما جاءت في المخطوطة والهوامش وضعناها نحن وذلك على النحو التالي:

دخلت سنة احدى وسبعين وسبعماية توفي فيها: أبو...¹، محمود خان بن سيورغتمش بن دانشمند بن قايرو المغولي²، رحمه الله، ملك التتار وصاحب تيمور الاعرج البتار وكان تيمور لما فتك بابيه سد مكانه بابنه صاحب الترجمة هذه وكان له الخطبة والسكة وكان هو الخان في المملكة بحسب الاسم دون المسمى واللفظ بلا معنى ثم وثب عليه وأعدمه وأتلفه وارق دمه

وأبو...³، ارس خان بن...⁴ بن...⁵ بن...⁶ التركي بن...⁷ الدين⁸، رحمه الله، ملك التتار وصاحب بلد سراي وبلغار وما في برية بركة من الديار وهو أحد سلاطينها المشاهير الكبار ملك...⁹

دخلت سنة ست وثمانمئة توفي فيها: ابو المظفر، محمود بن صرغتمش بن دانشمند بن قايرو...¹¹ التتاري الجقاي الخان¹²، رحمه الله، مخدوم تيمور وملك ما وراء النهر بحسب الاسم المحض بغير مسمى واللفظ البحث دون المعني وذلك لان تيمور لما قتل الامير حسين اقام من جهة خانا شخصا يسمي صرغتمش من ذرية جنكزخان وخاطبه بالملك والخان والسلطان دفعا للمطاعن وقطعا للسان كل طاعن لان اولاد جنكز هم المنفردون باسم الخان والسلطان كانهم قريش الترك عندهم لا يقدر احد ان يتقدم عليهم في هذا المكان وانما لقب تيمور الامير الكبير وان كان في امره كل مامور منهم وامير والخان في اسره كالحمار في الطين مثل خلفاء مصر بالنسبة الى السلاطين ثم قتله وخانه وسد بابنه محمود مكانه وكان في ممالكه يخطبون ويضربون السكة باسم صرغتمش او محمود الخان والامير الكبير تيمور كوركمان ثم انه غادر به والحقه بابيه

وابو الفتك¹³، تيمور بن طرغاي بن...¹⁴ بن...¹⁵ التركي التتاري الجغتاي الاعرج كوركمان¹⁶، مساء يوم الثلاثاء لثلاث عشرة بقيت من شعبان بخطة اوترر من بلاد تركستان انتقل الى دار البوار واستقر في الدرك الاسفل من النار (وحمل الى دار ملكه ومقر هلكه سمرقند وورى جيفته الخبيثة في هذا البلد)¹⁷ (جاءت ترجمته في المخطوطة في اكثر من ست صفحات وتم اختصارها هنا)

¹ ورد في النسخة (ب) فراغ

² لم نجد له ترجمة

³ ورد في النسخة (ب) فراغ

⁴ ورد في النسخة (ب) فراغ

⁵ ورد في النسخة (ب) فراغ

⁶ ورد في النسخة (ب) فراغ

⁷ ورد في النسخة (ب) فراغ

⁸ خلاصة الأثر في أعيان القرن الحادي عشر، المحبي، 4/ 343

⁹ ورد في النسخة (ب) فراغ

¹⁰ ورد في النسخة (أ) توفي والنسخة (ب) دخلت

¹¹ ورد في الأصل: فراغ

¹² عجائب المقدور في أخبار تيمور، ابن عربشاه، 176/1

¹³ اللقب ورد في النسخة (أ) أبو الغارات وفي النسخة (ب) أبو الفتك

¹⁴ ورد في الأصل: فراغ

¹⁵ ورد في الأصل: فراغ

¹⁶ السلوك لمعرفة دول الملوك، المقرئ، 168/6، عجائب المقدور في أخبار تيمور، ابن عربشاه، 37/1

¹⁷ ما كتب بين القوسين ورد في النسخة (أ) في الهامش وفي النسخة (ب) في المتن

دخلت¹ سنة ثمان عشرة وثمانمائة توفي فيها: أبو...²، جكره خان بن درويش بن...³ التركي التتاري الملك⁴، رحمه الله،...⁵

وأبو الفتح، إبراهيم بن شاهرخ بن تيمور بن طرغاي التركي التتاري⁶، ملك الفارس من جهة أبيه وليها من رجب سنة عشرة وثمانمائة إلى أن مات وله اثنتان وأربعون سنة وكان الثاني من بني والده وأبو(المظفر)⁷، محمود بن محمد بن جلال الدين بن توقطامش التركي التتاري القزاني⁸، غفره الله، ملك قزان وما يليها من البلدان على الغدرة بأبيه محمد خان الكبير وقتل معه أخاه يوسف بن محمد خان في حدود سنة أربع وخمسين وثمانمائة عما يقال وكان بطلا شجاعا فاتكا جبارا وله وقائع وحروب مع الروسية أبان فيها الشجاعة وظهر النجدة واسر في أيام أبيه ملك المسكوب ورصلي...⁹ بن واستباع عسكره سنة تسع وأربعين وثمانمائة في نواحي سوزدل وحمله إلى قرمش ثم أطلقه لمصلحة اقتضته

وأبو...¹⁰، خليل بن محمود بن محمد بن جلال الدين التركي التتاري القزاني¹¹، رحمه الله، كان ملك قزان وتوابعها سنة ثمان وستين بعد والده محمود خان ثم خرج عليه أخوه إبراهيم خان وغلب عليه بمعونة عمه وزوج أمه قاسم بن محمد فكانت مدة دولته نحو خمس سنين

وأبو...¹²، بولك كرى بن صفاكري بن محمودكري بن منكلي التتاري القريمي¹³، غفره الله، وهو ولد صفاكري خان ملك قازان وكان بقريم عنده عم أبيه صاحب كرى خان وحبسه الخان لأمر أوجب ذلك ثم أنه لما جرت الكائنة على صاحب كرى خان كان هو المباشر لقتله وقتل ابنائه وولاه دولتكري خان عهده وعلمه بعنوان قلعاي المعروف عند خوانين القريم بمعنى النائب في الملك ولم يمض على ذلك إلا قليلا وبينما هما في مجلس الألف والعشرة إذ أخذ بولك كرى يذكر أحوال صاحب كرى ويبين كيفية ما جرى عليه عند قتله فجاش غضب الخان وثارت حميته فضربه بخنجر في وسطه وقتله وقال هذا جزاء ما فعلته كما ورد بشر القاتل بالقتل

وأبو محمد، قاسم بن...¹⁴ بن...¹⁵ بن...¹⁶ القزاني الحنفي الصوفي¹⁷، رحمه الله، بكر منيعة وقبره معروف بها يزار إلى الآن وله عقب بقزان ودار ينتسب إليه يأتي إليها النذور والصدقات من أهل البلدة وسائر الجهات ويقال أنه مدفون بها وقد يقال أنه لم يكن من أهل قزان وإنما سكن في هذه الدار بعض أصحابه وتوارثها أولاده منه وأحفاده والدار معروفة بالنسبة إليه إلى الآن وكذلك أربابها ينسبون إليه وكان من مشاهير مشايخ الصوفية وأكابر أهل الطريقة في عصره مشار إليه في الزهد والورع والصلاح في دهره جميل الذكر حسن الصيت عزيز الخبر مكرما محترما ومعتقدا لأهل بلغار وماوراء النهر وخوارزم وكان أخذ الطريقة عن الشيخ العزيز عبد الولي الكوهزري وأخذ عنه إبراهيم التركستاني ومشير محمد الخوارزمي وقطب الدين بيرم بن قنبر السمرقندي و

وأبو الحسن، سعد بن اسلام بن أحمد بن يحيى البخاري الجوبباري الشريف ناصر الدين المعروف بخواجه كلان¹⁸، رحمه الله، ببخارا من سادات جوببار واحد أشراف تلك الديار قد انتهى إليه السيادة بها وتوارث عنه المجد أولاده بعده إلى يومنا هذا ببخارا وهو صاحب مدرسة كاكشان المعروفة بها وله عليها أحباس كثيرة وأوقاف جارية مستمرة إلى هذا الزمان تقسم بين القسمين بها والطلبة الساكنين فيها والمتعلمين عند مدرسيها الواردين من خارج ولها اعتبار وشرف

¹ ورد في النسخة (أ) توفي والنسخة (ب) دخلت

² ورد في الأصل: فراغ

³ ورد في الأصل: فراغ

⁴ لم نجد له ترجمة

⁵ ورد في الأصل: فراغ

⁶ المنهل الصافي والمستوفي بعد الوافي، بن تغري بردي، 77 / 1

⁷ اللقب المكتوب بين القوسين ورد في النسخة (أ) وود في النسخة (ب) فراغ

⁸ لم نجد له ترجمة

⁹ ورد في الأصل: فراغ

¹⁰ ورد في الأصل: فراغ

¹¹ لم نجد له ترجمة

¹² ورد في الأصل: فراغ

¹³ لم نجد له ترجمة

¹⁴ ورد في الأصل: فراغ

¹⁵ ورد في الأصل: فراغ

¹⁶ ورد في الأصل: فراغ

¹⁷ لم نجد له ترجمة

¹⁸ لم نجد له ترجمة

عند اهل بخارا ينقل المدرس منها الى مدرسة قلبابا واكثر ما يسكن فيها الغرباء الواردين عليها من اهالي الجبال ونواحي تلك الديار ولا يعرف احد سكن فيها من اهل قزان وبلاد بلغار وكان اخذ التصوف عن والده فخر الدين اسلام بن احمد و...¹

وأبو الغازي، محمد بن عرب خان بن حاج محمد خان بن اغايطاي خان الخوارزمي²، رحمه الله في شهر رمضان. وكانت ولادته يوم الاثنين منتصف شهر ربيع الأول سنة أربع عشرة وألف بعد سنتين (شهرين)³ من قنوم الروس ملك خوارزم فقتلهم أبوه عرب خان فسمى لذلك أبو الغازي وهو ملك خوارزم وتلك الناحية من سلالة شيبان بن جوجي خان ملكها سنة اثنتين وخمسين وألف أو ثلاث بعد أخيه اسفنديار خان. فكانت مدة ولايته ثلاثاً وعشرين سنة، ثم ملك بعده ابنه أنوشه خان وكان أنبل خوانين خوارزم وأفضل ملوك التتار في هذا الإقليم، وله معرفة بالتواريخ وأيام الناس وعنده شجاعة ومعرفة بالحروب، وله وقائع مع عبد العزيز خان بن نور محمد خان البخاري، قد هزمه في وقعة كرمينية وانتصر عليه ورجع منصور الراية، ثم صالحه وتاب إلى الله عن قتال المسلمين، وله كتاب في التاريخ معروف يشتمل على شيء كثير من أحوال ملوك التتار وأنسابهم.

وأبو...⁴ حاجي كاري خان بن قريمكري بن سلامتكري خان بن دولت كاري خان القريمي⁵، رحمه الله في شهر رمضان بجزيرة رودس منفياً. وله إحدى وأربعون سنة ومدة حكمته تسعة أشهر. كان قصير القامة مفرط الشجاعة وكان ولايته في شوال سنة أربع وتسعين وألف وعزل في رجب من القابل وصودر عصي عليه أعيان التتار وقتلوه وتحصن منهم في قلعة منكوب فعزل لذلك وكان بخيلاً.

وأبو المغازي، الحاج سليم كاري خان بن بهادر كاري خان بن سلامتكري خان من دولت كاري خان التتاري القريمي⁶، رحمه الله في شعبان يوم الاثنين لست بقيت من وهو على خانية قريم في المرة الرابعة، وله ثلاث وسبعون سنة، ودفن عند والده في حظيرة جامع الخان بباقجة سراي وهو أحد العناصر الأربعة.

توفي سنة تسع وعشرين ومائة وألف: قره دولت كاري خان بن عادل كاري خان بن سلامت كاري خان بن دولت كاري خان التتاري القريمي⁷، رحمه الله في شهر ربيع الأول. وكان ولي خانية جزيرة القريم بعد قبلان كاري في العام الماضي ثم عزل عنها في صفر عام الحال بسعادت كاري بن سليم كاري وقد جاوز السبعين. وكان كريم الأخلاق صافي الفؤاد أديباً وقوراً إلا أنه لم يساعده الإقبال.

وأبو المظفر، دولت كاري خان بن سليم كاري خان بن بهادر كاري خان بن سلامت كاري خان القريمي⁸، رحمه الله في شوال على ضيعته بقرب ويزه من بلاد الروم وقد جاوز السبعين سنة ولى الخانية مرتين مرة في رجب سنة عشرة ومائة وألف باستعفاء والده وعزل في شعبان سنة أربع عشرة ونفي إلى رودس ثم وليها في أواخر سنة عشرين، وكان جلدأ شجاعاً مقداماً علو الهمة مفرط السخاء له خدمات للدولة العثمانية ومعارك مبرورة خصوصاً في محاربة تل الخان على ساحل نهر بروت مع بطرس الكبير ملك الروس سنة ثلاث وعشرين ومائة وألف ثم اتهموه بعد ذلك في واقعة قرال اسوج فعزل ونفي إلى رودس مرة أخرى وبالجملية كان زبدة خوانين التتار.

وسعادتكري خان بن سليم كاري خان بن سلامتكري خان بن دولتكري خان التتاري القريمي⁹ الخان العظيم الشأن، رحمه الله في رجب، وله نحو سبعين سنة، ودفن في جوار جامع قصبة يانبولي ومدة حكمته بقريم سبع سنين وأحد عشر شهراً ولى الخانية في أوائل شهر ربيع الأول سنة تسع وعشرين بعد دولت كاري خان الأسود، وكان جميلاً رشيق القدر صبيحاً فلما كبر سمن سمناً مفرطاً حتى عجز عن المشي والحركة، وكان ممدوحاً بالكرم والسخاء والسماحة إلا أنه كان جباناً عديم الجسارة مشغولاً بالصيد.

¹ ورد في الأصل: فراغ

² لم نجد له ترجمة، ورد في هامش النسخة (أ) (ذكره قاموس الأعلام في 1 ج)

³ ما كتب بين القوسين ورد في هامش النسخة (أ)

⁴ في الأصل فراغ

⁵ لم نجد له ترجمة

⁶ لم نجد له ترجمة

⁷ لم نجد له ترجمة

⁸ لم نجد له ترجمة

⁹ لم نجد له ترجمة

وأبو...¹، علي بن...² بن...³ بن...⁴ القريمي الحنفي الحاج⁵، رحمه الله في ذي الحجة من أغاوات الدولة التتارية بجزيرة قريم.

وأبو...⁶، عبد الله بن...⁷ بن...⁸ بن...⁹ القريمي الحنفي الخطيب¹⁰، رحمه الله في شهر ربيع الأول شهيداً في المحاربة التي كانت بين التتار من أهل القريم وبين الروس وكان خطيب قريم وعالمها وإمام أهلها.

وقريمكري خان بن دولت كري خان بن سليم كري خان بن بهادر كري خان التتاري القريمي¹¹، رحمه الله، في ذي القعدة صاحب جزيرة القريم والوالي عليها ورثة من أسلافه وتقدم دار السلطنة. وكان وليها في صفر سنة اثنتين وسبعين ومائة وألف بعد حلیم كري خان بن سعادتكري خان ثم ولي بعده دولت كري خان بن سلامتكري خان وكان مدة حكمته في النوبة الأولى ست سنين وشهراً، وفي نوبة الثانية سبعة أشهر ومن آثاره الخيرية جامع دل ارا بباغجة سراي وأخرج قسبة قوشان وكان لا أبالي المشرب مسرفاً على نفسه وماله متكلفاً في مطاعمه ومشاربه ولايسه ومراكبه يصرف عمره في الملاهي ومساعدة هوى نفسه.

ودولت كري خان بن رسلانكري خان بن دولت كري خان بن سليم كري خان القريمي¹²، رحمه الله في شهر رمضان بوييزه، ودفن بمقبرة جامع إياس باش وله اثنتان وخمسون سنة وولى خانية قريم في الدفعة الأولى سنة اثنتين وثمانين ومائة وألف ثم سنة سبع وثمانين ومائة وألف في الدفعة الثانية واتخذ في كل منهما ولى العهد أخاه شهباز كري، ثم من بعده أخاه الآخر مبارك كري، وكان اضطرب بعده أحوال التتار بقريم فتغلب عليها الروس سنة خمس وثمانين ومائة وألف بالكلية ثم خليت في مصالحة قينارجه ظاهراً سنة سبع وثمانين ومائة وألف وبقيت في أيديهم معنى ثم وليها بانتخاب الأهالي على مقتضى المصالحة في صفر سنة تسع وثمانين وصدق من جهة الدولة العثمانية.

(وشاهين كري خان بن أحمد كري بن دولت كري خان بن سليم كري خان القريمي¹³، في شوال وله اثنتان وأربعون سنة بردوس وهو آخر خوانين التيار بقريم وليها مرتين بإعانة الروس أولها سنة إحدى وتسعين ومائة وألف وليها مستقلاً إلى أن طرده أهل قريم سنة ست وتسعين ومائة وألف وانتخبوا مكانه أخاه بهادر كري خان ثم عاد بإعانة الروس وحبس أخاه وملك الجزيرة نحو سنة وثلاثة أشهر ثم استولى عليها الروس بالطية سنة ثمان وتسعين وانتزعوها من أيدي التتار وكان هو السبب في اختلال أحوال قريم واضمحلال دولة التتار ثم ندم على ذلك حيث لم ينفعه الندم وكان وظيفته من جهة الروسية ثمان مائة ألف روبلة وأخذ ذلك مدة وبقي نحو أربع سنين ثم استقله الروس فخرج إلى دار الإسلام ونفي إلى روس وقتل هناك)¹⁴

وأبو...¹⁵، نور علي خان بن إلى الخير خان بن آجه بن...¹⁶ الدشتي¹⁷، من خوانين التتار المعروف بقزاق في الوس جوجي وبرية بركة.

دخلت سنة ست ومائتين وألف توفي فيها: بهادر كري خان بن أحمد كري بن دولت كري خان بن سليم كري خان القريمي¹⁸، رحمه الله، في صفر وله تسع وستون سنة ودفن في حظيرة مسجد قرية أحمد كلى في قضاء جبل تكفور وهو آخر خواتين التتار بقريم من جهة الدولة العثمانية وليها باختيار أهالي قريم بعد ما طردوا أخاه شاهين كري خان منها سنة ست وتسعين ومائة فبقى عليها مدة سبعة أشهر ثم عاد شاهين كري خان بإعانة الروس وحبسه ثم هرب منها بعد

¹ في الاصل فراغ

² في الاصل فراغ

³ في الاصل فراغ

⁴ في الاصل فراغ

⁵ لم نجد له ترجمة

⁶ في الاصل فراغ

⁷ في الاصل فراغ

⁸ في الاصل فراغ

⁹ في الاصل فراغ

¹⁰ لم نجد له ترجمة

¹¹ لم نجد له ترجمة

¹² لم نجد له ترجمة

¹³ لم نجد له ترجمة

¹⁴ ما كتب بين القوسين ورد في النسخة (أ) في الهامش وكذلك في النسخة (ب)

¹⁵ في الاصل فراغ

¹⁶ في الاصل فراغ

¹⁷ لم نجد له ترجمة

¹⁸ لم نجد له ترجمة

خروج شاهين كرى منها وقدم قوبال ثم دعى من جهة الدولة العثمانية وامر بالإقامة في بلاد اليونان وعين له العلوفة الكافية إلى ان مات بأجله الموعود حتف أنفه .

وبخت كرى خان بن قريم كرى خان بن دولت كرى خان بن سليم كرى خان القريمي¹، رحمه الله، بجزيرة مدلنو منفياً فيها. ودفن في جوار قبر الشريف نعام بها لثلاث عشرة خلت من شهر رمضان. وله ست وخمسون سنة وهو آخر الخوانين التتارية من سلالة جنكزخان الذين حكموا في قريم كما انتهى حكومتهم بها في ابن شاهين كرى خان، انقطع سلسلة خانيتهم في بختكري وهو خان قوبان، وكان عاقلاً صاحب دراية وفهم عالماً بالتواريخ.

والخان صاحب كرى بن أحمد كرى بن دولتكري خان بن سليم كرى خان القريمي²، في محرم بجتالجه متقاعداً من الخانية، ودفن عند جامع فرهاد باشا وكان بقريم حين هجم عليه الروس سنة خمس وثمانين فولي الخانية باتفاق الأهالي وكالة في شهر ربيع الآخر. ووقع الصلح بين العثمانية والروس سنة ثمان وخمسين. وأبقى على خانيتها ثم عزل عنها في صفر سنة تسع وثمانين لمخالفة التتار عليه.

وأبو محمد، حسين بن فيض خان بن فيض الله بن بيككنه بن إسماعيل بن تنكري بردي الجبلي الصبائي الحنفي³، رحمه الله يوم الاثنين سلخ شهر ربيع الآخر، ودفن في مقبرة صباحة من قرى الجبل. وله خمس وأربعون سنة وصلى عليه أبو العباس أشرف بن مفتاح الدين، وبقي منه ثلاث بنات: عائشة وزينب وامينة ولم يعقب ولداً ذكر. وكان حسن الخلق سليم القلب مستقيم الفهم على الهمة عاقلاً فاضلاً علامة دقيق النظر كثير الفكر جيد القريحة كاتباً حسن التقرير كثير المحاضرات دائم المطالعة قد نظر في تصانيف أهل التحقيق وحصل منها طرفاً صالحاً. (جاءت ترجمته في أكثر من ثلاث صفحات وتم اختصارها هنا)

وأبو يزيد، عبد الله بن أدنى قول بن بيكم ميرزا بن عيشمند بن أوراي بن عايد بن المت بن أرسلان الأتتوي الحنفي⁴، رحمه الله في قرية أتنه الكبرى. وله من العمر مائة سنة وعشر سنين، أصله من أهل قراطاي من بني أخوال والدي وسكن قرية أتنه الكبرى وتولى إمامة المسجد الثاني منها وهو والد فخر الدين بن أبي يزيد النلاساوي الذي تولى الإمامة بها مدة.

وأبو محمد، أحمد بن سبحان بن عبد الكريم بن عبد التواب المرجاني عز الدين⁵، رحمه الله أو في التي بعدها في البلاد الشرقية. وكانت ولادته بقرية جكي الكبرى سنة أربع ومائتين وألف وهو عمى وصنو والدي خرج من قرية حسني تقريباً سنة ثمان عشرة ومائتين وألف يريد التجارة في جهة الشرق وقصد قلعة شمي. وكان خروجه من مسكنه يوم سافر والدي إلى بخارى وبقي هناك إلى أن مات ولم يلق والديه مرة أخرى. وكتب والده مرات يدعو ويوبخة في عدم عوده فلم يتيسر له ذلك.

أبو زاهد، أحمد بن عبد القادر بن سيف الملك بن جعفر بن سملان المنزلوي الطاقتاوي الحنفي⁶، رحمه الله يوم الجمعة لليلتين خلتا من صفر بقرية طاقطالاجق بعد ما درس فيها مدة سنين كثيرة. وكان له معرفة بالعربية وكان كثير التلامذ، وكان موته بسبب غريب وهو.

وأبو الصفا، أحمد بن وفا بن فضل بن سيف الله القراني الحاج الحنفي⁷، رحمه الله صبيحة يوم الخميس لثلاث عشرة بقيت من جمادى الآخرة بقزان وصلى عليه حسين بن أميرخان وقارب الأربعين وكان مولده بها. اشتغل بقزان ثم ارتحل إلى بخارى وعاد إلى قزان وولى الإمامة والتدريس بالجديد مشاركاً لحسين بن أميرخان ثم حج وكان به مرض السل ومات منه بعد عوده من الحج بقزان وكان أخذ عني وعن مراد بن محرم المنكاري وعبد الكريم بن عبد الرحيم التكنشي وغيرهم.

وأبو عبد الله، جار الله بن محمد بن تيمور بن قتلغ فولاد القراني الأشنكي الحنفي⁸، رحمه الله وصلى عليه عبد العلام بن عبد القادر الصباوي، ودفن يوم منتصف شعبان بقرية صاتش وله نحو خمس وسبعين سنة وقيل مات يوم الأربعاء لثلاث عشرة خلت منه، أصله من قرية صاتش وولد بقرية اشنك حين كان أبوه يتولى الإمامة بها. وكتب في ديوانها ثم اشتغل ودار على المدرسين في بلاد بلغاروأخذ عنهم ثم ولى الإمامة والتدريس بقرية الكتي ثم انتقل منها إلى

¹ لم نجد له ترجمة

² لم نجد له ترجمة

³ لم نجد له ترجمة

⁴ لم نجد له ترجمة

⁵ لم نجد له ترجمة

⁶ لم نجد له ترجمة

⁷ لم نجد له ترجمة

⁸ لم نجد له ترجمة

وطنه الأصلي، ودرس بها وتولى إمامتها نحو ثلاثين سنة. وكان كثير التلامذ حسن الخلق متواضعاً حسن الثياب. وكان أكثر درسه في الصرف والنحو وأخذ عن عبد الله بن يحيى الجرتوشي وإسحاق بن سعيد. وأخذ عنه محمد بن علي بن يعقوب بن حسن الصاتشي الیولفادي و.

أبو عبد الرحمن، عبد الله بن حبيب الله بن رحمانقلي بن محمد قل القزاني الحنفي غياث الدين¹، رحمه الله يوم الأحد لعشر بقين من شهر ربيع الأول وصلى عليه ذاکر بن حماد، ودفن في المقبرة الجديدة بقزان يوم الاثنين، وله نحو أربعين سنة وعقب ابنه عبد الرحمن لا غير ثم مات ابنه يوم الثلاثاء لليلتين بقيتا من شوال سنة ثمان وثمانين ومائتين وألف وكان صحيح العلم كثير الفضائل حسن الكتابة شاعراً حديد الذهن غير أنه كان سيئ الخلق عديم الوفاء لا يحسن المداراة لإخوانه وصدايقه متلونا في رأيه اشتغل في أوائل العلم على والده، ثم ارتحل إلي واشتغل لدي وحصل الكثير وبرز وفاق على أقرانه وامتاز من بين إخوانه، ثم ارتحل إلى بخارى وحضر دروس عبد المؤمن بن أوزبك الأفشنجي، ثم حدث فيه ذات الجنب واستمر به حتى مات. وكان ولي الإمامة والخطابة والتدريس بعد حماد بن خالد في المسجد الأخضر من مدينة قزان ثم شاركه ذاکر بن حماد.

وأبو عبد الله، حارث بن نعمة الله بن بيكتمر بن توقاي القزاني اللاصوجي ثم الاسترلي الحنفي²، رحمه الله يوم الاثنين، ودفن يوم الثلاثاء لإحدى عشرة بقيت من شعبان باسترلي باشي ودفن عند...³ وله...⁴ وستون سنة وصلى عليه كمال الدين بن شرف على كره من أوليائه وأصحابه. وكان أوصى أن يصلي عليه تمربك بن...⁵.

وأبو عبد العلي، عبد الغني بن صالح بن سعيد بن الحسن القزاني الكناري⁶، غفره الله ليلة الأربعاء لإحدى عشرة خلت من شهر ربيع الآخر بقزانوصليت عليه في جمع، ودفن في المقبرة الجديدة، وله نحو ستين سنة وممرض طويلاً بالاستسقاء. وكان قدم بخارى وأقام بها نحو أربع سنة ثم رجع وتولى إمامة المسجد بسوق العلافين مع مشاركة سعد بن فيض سنة...⁷ وسبعين ومائتين وألف من غير استحقاق بل بالسعاية الباطلة والدوران حول الجهلة واستقل بعد صاحبه وكان على غاية من الجهالة وفساد الرأي وسوء الفهم وخبث الباطن وقلة الانصاف سامحه الله. وكان دار على المدرسين بقزان وبخارى مثل عبد الله بن يحيى الجرتوشي وسعيد بن حميد البرسكوي ومحمد بن صغر الخجندي وغيرهم.

وأبو البهاء، حمدي بن سيف الملك بن مظفر بن مرتضي بن علي بن يوسف الجبلي البزنوي الحنفي⁸، رحمه الله في جمادى الأولى بقرية جقالي إماماً بها وهو أخو جدي لأمي عبد النصير بن سيف الملك لأبيه أصلهم من قرية بزنة ارتحل سيف الملك إلى جقالي القديمة بعد ما رجع من قزان وولى الإمامة بها إلى أن مات ثم خلف مكانه ابنه صاحب الترجمة واستمر على الإمامة مشاركاً لسيف الدين بن...⁹ ثم لبنة عبد الحليم إلى أن مات بها وقد قارب التسعين. وكان قدم قزان وأخذ عن أخيه عبد النصير وغيره.

وأبو اللطف، حراث بن نعمة الله بن بيكتمر بن توقاي القزاني الصلاوي الأصل الحنفي¹⁰، رحمه الله يوم الثلاثاء ليلة بقيت من شهر رمضان بقرية استرلي باشي وصلى عليه...¹¹ ودفن بها وله سبع وخمسون سنة يوم الأربعاء ولكن أهل تلك النواحي صلوا العيد يوم الخميس كأكثر القرى.

وأبو الشرف، حسن بن عمر بن سيد قل بن ايش محمد القزاني الجواشيلي حسن الدين¹²، رحمه الله ليلة الخميس لسبع بقين من شوال وصليت عليه في جمع ودفن بالمقبرة الجديدة وله نحو ستين سنة.

دخلت سنة تسع وثمانين ومائتين وألف توفي فيها: أبو محمد، حسن بن حميد بن إسماعيل بن عبد الرزاق القزاني الجستابولي الحنفي ولي الدين¹³، رحمه الله ليلة الأحد منتصف المحرم بقرية قورصا ودفن في جوار شيخه عبد الخالق من الغد وصلى عليه الحاج عبد الولي بن وليد الكجوي رحمه الله بوصية منه وكان قد نيف على الستين وعقب ثلاثة أبناء

¹ لم نجد له ترجمة

² لم نجد له ترجمة

³ في الاصل فراغ

⁴ في الاصل فراغ

⁵ في الاصل فراغ

⁶ لم نجد له ترجمة

⁷ في الاصل فراغ

⁸ لم نجد له ترجمة

⁹ في الاصل فراغ

¹⁰ لم نجد له ترجمة

¹¹ في الاصل فراغ

¹² لم نجد له ترجمة

¹³ لم نجد له ترجمة

وبنتين. وكان ديناً صالحاً زاهداً متعبداً متورعاً مستقيماً الأحول يتواخى السنة وطريقة السلف الصالحين ويجانب البدعة في أحواله وأفعاله وملابسه ومساكنه ما لبس جبة فنك ولا ثعلب ولا ثياباً متلونة وكان لباسه على وفق السنة لوناً ومقداراً وكيفاً وكماً خروه من جلد البرق وجبته من القطن على طول نصف الساق وكان لا يقع في غيبة أحد ولا يترك ما عليه من ورد من صلوة التهجد وقيام السحر وملازمته الجماعات ولو في الليالي القصار والسفر ويدوم على تلاوة القرآن والإحياء والمشكوة تولى الإمامة والخطابة والدراسة بقرية قورصا بعد شيخه وصهره عبد الخالق وكان استخلفه في سجادة إفادته وتربية المريدين وإرشاد السالكين لطريقته وكان أخذ عن عبد الله بن يحيى الجرتوشي وإسحاق بن سعيد اللازوي وفخر الدين بن صادق وغيرهم وأخذ عنه معين الدين أبو الحسن عطا الله بن محمد الأشنكي وحسن بن إسحاق بن قدر الأدرمشي وخليل بن (نصر الدين) الأرسلائي وسعد الدين بن صالح الكرلي وغيرهم.

وأبو العطاء، فضل بن إبراهيم بن أرسلان بن طويجي بن تمة بن أمير توغان القزاني الكيموي²، رحمه الله يوم الأربعاء منتصف شهر ربيع الأول. ودفن من الغد وصلى عليه عطاء بن فيض بن عبد العزيز الكناري، وله نحو خمس وسبعين سنة، وعقب ثلاثة بنين صبغة الله وعناية الله من خالنتنا عائشة بنت عبد النصير بن سيف الملك بن مظفر وعبد العلام من امرأة أخرى له ولي إمامة المسجد بقرية كيمي والخطابة والتدريس بها بعد والده إلى أن مات. وكان قدم قرغالي واشتغل بها وتميز وتقدم على أقرانه وقرأ القرآن على الحاج ولي الدين بن حسن البغدادي، وأخذ عن عبد الرحمن بن شريف الكرمانى وغيرهما.

دخلت سنة تسعين ومائتين وألف توفي فيها: وأبو...³، يوسف بن...⁴ الغزي الحنفي الضرير عز الدين⁵، رحمه الله بالمدينة المنورة...⁶

وأبو النجيب، محمد بن رحمة الله بن محمود بن عبد الله القزاني التونناري الحنفي الحاج شمس الدين⁷، رحمه الله يوم الخميس، ودفن يوم الجمعة لأربع خلون من شهر ربيع الأول بقسطنطينية في رجوعه من سفر الحج عن نحو...⁸ خمسين سنة، أصله من قرية يقال لها مزار أستى قدم قرية توننار في صباوته وأقام في مدرستها مدة مديدة ثم تزوج ابنته الشيخ علي بن سيف الله وشاركه في الإمامة والخطابة والتدريس، ثم استقل بعده سنة إحدى وتسعين ولم يعقب ولداً سوى ابن له اسمه محمد النجيب. وكان عنده علم جيد وفهم صحيح وكتب تقريراً على الناظورة من لسان شيخه وبأمره و...⁹ وهو عندي بخطه

أبو عبد الله، زكريا بن أحمد بن محمد بن سبحان القزاني المرجاني غياث الدين¹⁰، رحمه الله ليلة السبت لليلتين خلتا من شوال بقرية طاشكجو ودفن بمقبرتها عند أسلافه. وله عشرة سنة. وكان في المدرسة على طلب العلم عندنا بمدينة قزان ومريض في أواسط شهر رمضان وعاد على مرضه ولم يزل عليلاً إلى أن انتقل إلى رحمة الله تعالى.

دخلت سنة أربع وتسعين ومائتين وألف توفي فيها: أبو عبد الله، محمود بن محمد بن صادق بن مصطفى بن علي بن صادق الشرداني الحنفي¹¹، رحمه الله يوم الاثنين لثمان خلون من المحرم بمدينة حاجي طرخان وصلى عليه إمام محلة عبد الرحيم بن...¹² البخاري، ودفن بمقبرة شيخ الزمان وله نحو خمس وستين سنة أصله من شردان نفاه الروس إلى برما وأقام فيها مدة، ثم قدم قزان وسكنها ثم ارتحل إلى حاجي طرخان واستوطنها ولحق في ديوانها علي بن صادق دفع إليه الملك نادر شاه مصحفاً وشالاً وسأله أن يفسر سورة يس. وكان صاحب الترجمة، رحمه الله عالماً فاضلاً صالحاً ديناً ورعاً مرتاضاً يدوم على الطهارة ويصرف أوقاته على الذكر والعبادة ومطالعة الكتب وكان حسن الخط ماهراً، وله تحريرات وأشعار حسنة بعضها في الثناء على أهل بلغار والشكر لهم في نجائعهم وديانتهم وحسن صنائعهم وكان حسن الرأي في كاتب هذه الحروف ويلاحظه بالإكرام والتعظيم وحسن الثناء وجميل الذكر و...¹³ وكان بينه وبين ابن إسحاق مسببة في

¹ ما كتب بين القوسين ورد في النسخة (أ) في الهامش وبخط ولون مختلف عن المتن ولم يرد في النسخة (ب)

² لم نجد له ترجمة

³ في الاصل فراغ

⁴ في الاصل فراغ

⁵ لم نجد له ترجمة

⁶ في الاصل فراغ

⁷ لم نجد له ترجمة

⁸ في الاصل فراغ

⁹ في الاصل فراغ

¹⁰ لم نجد له ترجمة

¹¹ لم نجد له ترجمة

¹² في الاصل فراغ

¹³ في الاصل فراغ

بعض المحافل حمية لوادي رسول الله صلى الله عليه وسلم أظهر فيه النقول وعدة روايات بعضها في نجاتهما وبعضها في وجوب التعظيم والسكوت عن حالهما ومراعاة جانب رسول الله صلى الله عليه وسلم، وذلك أمر لا مزية فيه، وكان أخذ عن عبد الله بن عبد النبي الشرواني الدهنوي الحنفي الأعرج و...¹ وله أصحاب ومريدون منهم ذاكر بن عبد الوهاب بن عبد الكريم الصاصناوي وعبد العلي بن عبيد الله بن إبراهيم البيركوي وعبد الله بن عبد الغفور بن...² الجقماقي و.

وأبو المنصور، يعقوب بن عبد اللطيف...³ الفرغاني الخوافندي الحنفي⁴، غفره الله وحمل إلى كالشغر، ودفن بها وهو ملك الكاشغر وفتح ما يصاقبها ويجاورها من الديار عقب أربعة بنين ببيك، قل وحق قلّي ورحمن قلّي والله قلّي. وكأنه أحسن من أولاده رخاوة وعدم صلاحية للملك. إذ جعل عهده من بعده لرجل آخر، يقال له حكيم لكن هذا الرجل فوض باختياره بمشورة من أصحابه إلى ابنه الأكبر ببيك قل ببيك فولى مكانه. وكان أصله من أهل جمكند قصبته بفرغانة من محكوم دولة خوافند فخدم في تلك الدولة وتنقل في الأعمال والخطط الملكية إلى أن أرسله صاحب خوافند سنة...⁵ ومائتين وألف رداء لأهل الكاشغر عند قيامهم على الخطاء بطلب الحرية والاستقلال. وبقي فيها مدة سنين وقوي أمره شيئاً فشيئاً وأفنى أهل الخلاف وأباد شركاء الملك حتى استقل به وخلص له تلك الديار. واتسع نطاق ملكه ثم دخل في حماية الدولة العثمانية وبايع السلطان عبد العزيز وخطب له وضرب السكة باسمه.

وأبو الحسن، علي بن بيكجوار بن ببيك تيمر بن بيكان التتشي الأيشمي⁶، يوم السبت لإحدى عشرة بقيت من صفر وصليت عليه، ودفن في المقبرة الجديدة وله نحو ثمانين سنة، كان على نيابة إمام المسجد الثالث بمدينة قزان واستقل في هذا العمل نحو عشرين سنة في اسم النيابة.

وأبو محمد، سعيد بن حميد بن رحمانقلي بن...⁷ القزاني القوالي الحنفي الحاج نزيل قسطنطينية⁸ رحمه الله بمدينة، وله نحو خمس وستين سنة أصله من قرية قوال الكبرى في نواحي قزان وكان أبوه إماماً بالمسجد الثاني منها ارتحل إلى بخارى ثم إلى بلاد الروم ونزل دار السلطنة واشتغل عند علمائها. وأخذ عنهم ثم ولى التدريس ودخل في المجلس الخاص وأقام بها نحو ثلاثين سنة وتزوج وولد له بها. وكان رجلاً صالحاً فاضلاً مصنفاً قدم قزان وزار أبويه سنة ألف ومائتين و...⁹ ثمانين

وأبو عبد الله، محمد بن بشير بن نادر بن سليم بن تولاك بن اولاي بن ماماي بن يايوش بن يانكلدي بن سلطان قل الجبلي البوي الصوقصوي تاج الدين¹⁰، عشية يوم السبت لثلاث عشرة خلت من شهر رمضان وصلى عليه مصطفى بن مرتضى المؤذن في فناء المسجد، ودفن في المقبرة الجديدة يوم الاثنين وله ست وستون سنة. وكان تولى إمامة الجامع الكبير في قرية منكار الكبرى بعد عبد الستار بن إسماعيل ثم انتقل إلى مدينة قزان وتولى إمامة الجامع الثاني والتدريس به سنة ألف ومائتين و...¹¹ وتسعين وعقب ثلاثة بنين. وكان أخذ عن مراد بن المحرم وعبد الله بن يحيى وحماد بن خالد وحسن بن خال وغيرهم، وعنه سيف الله بن عالم و.

وأبو محمد، عبد الله بن سيف الدين بن...¹² الصماري الأوراني كمال الدين¹³، يوم الاثنين لعشر بقين من شوال بمدينة قزان وصليت عليه، ودفن في المقبرة الجديدة وله نحو أربعين سنة تولى إمامة المسجد الثالث بقزان في سنة خمس وتسعين ثم عرض بن مرض وطالت مدته ومات وكان صاهر محمد بن صالح العمري لابنته.

دخلت سنة سبع وتسعين ومائتين وألف توفي فيها: أبو الحسن، محمد بن إسكندر بن حبيب الله القزاني اللايشي الكوغرجني الحنفي الكاتب¹⁴، رحمه الله، وله اثنتان وثلاثون سنة عشية يوم الخميس، ودفن لست بقين من شهر ربيع

¹ في الاصل فراغ
² في الاصل فراغ
³ في الاصل فراغ
⁴ لم نجد له ترجمة
⁵ في الاصل فراغ
⁶ لم نجد له ترجمة
⁷ في الاصل فراغ
⁸ لم نجد له ترجمة
⁹ في الاصل فراغ
¹⁰ لم نجد له ترجمة
¹¹ في الاصل فراغ
¹² في الاصل فراغ
¹³ لم نجد له ترجمة
¹⁴ لم نجد له ترجمة

الأول، ودفن من غده بعد الصلوة وصليت عليه في فناء المسجد بجميع كثير. كان فاضلاً طليق اللسان جيد الخط كتب لنفسه جميع تصانيفي وغير ذلك وكتب لي تمام كتاب وفيه الأسلاف من أوله إلى تمام المائة الثالثة عشر ما خلا...¹ كراسة وأبو عبد الله، محمد بن أرسلان بن مراد علي بن ميراث القزاني البوكالي الحنفي المحتسب فخر الدين²، رحمه الله يوم الخميس، ودفن من الغد يوم الجمعة لثلاث عشرة خلت من رجب بقرية بوكال من مضافات مملوك، وله نحو خمس وسبعين سنة وصلى عليه عطاء بن محمد القورصاوي، كان فاضلاً له طبع شعر، وله أشعار جيدة في تقريظ الناطورة ومرثية الشيخ حسن بن حميد والشيخ علي بن سيف الله التونتاري وختته شمس الدين بن رحمة الله الحاج وغير ذلك. وكان أخذ عن فيض بن عبد العزيز وصادق بن صاف قل وعبد الغفور بن عبد المنان و.

وأبو عبد الله، عبد الولي بن الوليد بن مقصود بن محمد القزاني الكجوي الحاج³، رحمه الله يوم الأربعاء لعشر خلون من ذي الحجة، ودفن من الغد بقرية كجي على مرحلتين من مدينة قزان وصلى عليه. وله نحو...⁴ وثمانين سنة، أصله من قرية نلاصة ولى الإمامة بقرية قزان باشي ثم انتقل إلى قرية كجي وأقام بها زمناً طويلاً نحو ست وخمسين سنة. وكان رجلاً صالحاً صدوقاً ديناً فاضلاً صحيح الفهم جيد المعرفة حسن الخلق حليماً متواضعاً لازم رشيد الدين النلاصاوي وصار من أخص أصحابه وأنبلهم وحج في سنة ألف ومائتين وثمانين. وكان أخذ عن نعمة الله بن رحمة الله المامشي

دخلت سنة تسع وتسعين ومائتين وألف توفي فيها: أبو النور، عين الكمال بن عبد الواحد بن سليم بن ايش محمد القرني الحنفي⁵، رحمه الله راجعاً من الحج بمدينة إزمير المرة الثانية. كان من أنبل علماء البشاعة وأثبتهم وأفضل أصحاب شاه أحمد السماكي وهو خال نظام الدين بن سراج الدين الإلهامي، رحمهما الله ووالد نور العيان. ودرس في قرية قرن من مضافات بلباي أكثر من أربعين سنة، وحج مرتين من جيبه واجتاز قرآن في أوليهما. وكان رجلاً جيداً مصنفاً متتبعاً ومتبعاً للحق.

وتاج الدين بن مقصود بن قربان علي بن أدنى قل بن مسكوا القزاني الخيروبي القاضي⁶، غفره الله يوم...⁷ وصلى عليه أخوه شمس الدين ودفن يوم الأربعاء لثلاث عشرة بقيت من صفر بقرية كولباش وقد نيف على السبعين ولى إمامة قرية كولباش مع والده وسافر إلى أورفا أربع مرات متولياً منصب العضوية وهو في كل نوبة أول الثلاثة. وناب بعد وفاة المفتي عبد السلام والمفتي عبد الواحد مدة فكان حسن الخلق.

وأبو...⁸ شاه أحمد بن يوسف بن حميد بن...⁹ القزاني القوالي الحنفي¹⁰، رحمه الله في يوم الخميس لخمس خلون من جمادى الآخرة بقرية قوال الكبرى وصلى عليه عبيد الله بن فيض الله، كان فاضلاً أخذ عن حبيب الله بن رحمانقلي وفخر الدين بن علمشاه و...¹¹ وأخذ عنه عبد العلام بن صالح الجرشي و.

دخلت سنة إحدى وثلاث مائة وألف توفي فيها: أبو عبد الله، عطاء الله بن فيض بن عبد العزيز بن عيسى الكناري الحنفي¹²، رحمه الله بقرية كيك السفلى وصلى عليه بهاء الدين بن عبد الرحيم البرسكاوي، ودفن بمقبرة تلك القرية يوم السبت قبيل العصر منتصف صفر. وكانت ولادته في رجب سنة ألف ومائتين وست وعشرين بقرية قشقار حين كان أبوه يتولى الإمامة والخطابة والتدريس بها ونشأ في حجر والده وحصل مبادئ العلوم عنده ثم ارتحل إلى بخارى وحصل على مجاري العادة. وأخذ عن صالح بن نادر الخجندي والقاضي الشريف بن عطاء البخاري ونياز بن بنيامين البلخي وعبد المؤمن بن أوزبك الأفشنجي وغيرهم. ثم عاد إلى بلاده بعد وفاة والديه وولى إمامة قرية كيك السفلى ودرس قليلاً وتزوج

¹ في الاصل فراغ

² لم نجد له ترجمة

³ لم نجد له ترجمة

⁴ في الاصل فراغ

⁵ لم نجد له ترجمة

⁶ لم نجد له ترجمة

⁷ في الاصل فراغ

⁸ في الاصل فراغ

⁹ في الاصل فراغ

¹⁰ لم نجد له ترجمة

¹¹ في الاصل فراغ

¹² لم نجد له ترجمة

ولم يكن له ولد قط وحج مع خاله عبد الرحمن بن بنيامين التركي سنة ألف ومائتين و...¹ ثم في سنة...² حج الصيرورة من جهة.

ونجم الدين أبو سعد بن حسام الدين بن مير سليم القزاني الرّجي³، رحمه الله ليلة السبت بعد العشاء لثمان بقين من صفر. ودفن من الغد في المقبرة الجديدة وصلى عليه تحفة الله بن بشير المؤذن، وله نحو سبعين سنة، ولم يكن من أهل العلم. خدم في العسكرية، ثم ولى عمل التأذين ونيابة الإمامة لأهل العسكرية في بلاد القريم ثم عاد منها في حدود سنة ألف ومائتين وخمس وسبعين وولى إمامة العسكرية بمدينة قزان بعد المحتسب إلى أن مات، (ليلة الاثنين الثانية عشر من محرم الحرام)⁴

وأبو...⁵، محمد مظهر بن أحمد سعيد بن أبي سعيد بن صفى القدر الفاروقي الهندي السرهندي الحنفي⁶، رحمه الله بالمدينة، (وقد رأيت مكتوباً له إلى إمام تاشبيلكي أحمد صفا بتاريخ 9 محرم سنة 1301 وتوفي الشيخ بعد كتابة ذلك المكتوب بيومين. وكانت ولادته سنة ثمان وأربعين ومائتين وألف ثالث جمادى الأولى وخلف أولاده بهاء الدين أحمد وآخرون وأخذ عنه خلق كثير)⁷ وله اثنان وخمسون سنة شيخ الصوفية وصاحب السجادة ونزيل دار الهجرة

أبو الفضل، محمود بن هارون بن محمد بن سبحان بن عبد الكريم القزاني المرجاني الحنفي بهاء الدين المأمون⁸، رحمة الله عليه، طاب سبحانه مرقده وفي عرف الجنان أرقده. سحر يوم الخميس لعشر خلون من شهر ربيع الأول. وله عشرون سنة وصليت عليه في الميدان في جمع عظيم ودفن من يومه في المقبرة الجديدة بمدينة قزان

وأبو الفضل، عناية الله بن فضل بن إبراهيم بن أرسلان القزاني الكيموي الحنوي الحاج⁹، رحمه الله بقرية كيمي وله أربعون سنة وكانت ولادته سنة وستين بعد ألف ومائتين بها وأمه عائشة بنت عبد النصير خالتنا اشتغل عندي وحصل طرفاً صالحاً من عدة فنون ورافقني في سفر الحج وولى الإمامة والخطابة والدراسة في قرية على مشاركة أخيه ثم طلب وأبو المنهاج، عبد الرفيع بن عبد الرزاق بن بيكتمر المزلوي الشبكاي الحنفي المؤذن والذي الماجد¹⁰، رحمه الله يوم الاثنين منتصف جمادى الآخرة وصلى عليه عبد الظاهر بن تحفة الله ودفن من الغد بمقبرة الشبكة وله نحو خمس وسبعين سنة قد اشتغل بعمل التأذين خمس وخمسين سنة وكان له فضل ومعرفة كثيراً ما ينشد آيات الشيخ السعدي وله أولاد خمس منهاج ونور واعلم وهذا الفقير وبهاء

دخلت سنة ست بعد ألف وثلثمائة توفي فيها: أبو الحسن، هارون بن أبي العلاء محمد بن سبحان بن عبد الكريم بن عبد التواب بن عبد الغني بن عبد القدوس بن يدش بن يادكار البلغاري القزاني المرجاني الحنفي الحكيم الفقيه الأديب الألمعي اللوذعي الحاج شهاب الدين¹¹، طاب الله سبحانه مرقده وفي عرف الجنان أرقده بقزان عشية يوم الأحد، ودفن من الغد يوم الاثنين لليلة بقيت من شعبان بالمقبرة الجديدة بقزان. وصلى عليه ابنه العالم الفاضل أبو العباس محمد برهان الدين بجمع عظيم وجنازة حافلة، وله من عمره أربع وسبعون سنة. (جاءت ترجمته في أكثر من ثلاث صفحات وتم اختصارها هنا)

¹ في الاصل فراغ

² في الاصل فراغ

³ لم نجد له ترجمة

⁴ ما كتب بين القوسين ورد في النسخة (أ) في الهامش وبخط ولون مختلف عن المتن ولم يرد في النسخة (ب)

⁵ في الاصل فراغ

⁶ لم نجد له ترجمة

⁷ ما كتب بين القوسين ورد في النسخة (أ) في الهامش وبخط ولون مختلف عن المتن ولم يرد في النسخة (ب)

⁸ لم نجد له ترجمة

⁹ لم نجد له ترجمة

¹⁰ لم نجد له ترجمة

¹¹ لم نجد له ترجمة

ИСЛОМ ТАРИХИ ВА МАНБАШУНОСЛИГИГА ДОИР ТАДҚИҚОТЛАР RESEARCH ON THE HISTORY OF ISLAM AND SOURCE STUDIES

Неъматулло Мухамедов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси, “Ислом тарихи ва манбашунослиги-IRCICA” кафедраси мудири, тарих фанлари доктори

Ўзбекистонда диншунослик, исломшунослик каби соҳалар мустақиллик йилларида шаклланди. Ўз навбатида исломшунослик соҳаси кенгайиб, ислом тарихи, ислом манбашунослиги, қуръон, ҳадис, фикҳ ва тасаввуф фанлари тарихи каби янги ихтисосликлар билан шаклланиб, унинг тадқиқот доираси мазмун-мундарижаси бойиб бормоқда.

Сўнгги йилларда диншунослик ва исломшунослик соҳаларида туб ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Муҳими, исломшунослик соҳасида асарлар яратган алломаларнинг ҳаёт йўлларини ўрганиш, уларнинг илмий мероси ва ислом дини ривожига қўшган ҳиссасини тадқиқ этиш борасида қатор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Ўтган давр мобайнида исломшунослик соҳасига оид тадқиқотлар фундаментал, амалий ва инновацион грантлар асосида амалга оширилди. Жумладан, “Мовароуннаҳр мутакаллимларининг калом илми ривожига қўшган ҳиссалари”, “Мовароуннаҳр ҳадис илмига оид манбаларининг илмий таҳлили”, “Ислом ҳуқуқида мулкий муносабатларнинг тартибга солиниши” каби фундаментал, “Марказий Осиё цивилизацияси ривожланишида ислом маданиятининг ўрни”, “Илк ислом тарихи (570-661 йилларнинг) нинг замонавий талқини”, “Шош воҳаси олимлари илмий меросининг Марказий Осиё илм-фани ва маданиятида тутган ўрни” каби қатор амалий тадқиқот лойиҳаларини айтишимиз мумкин. Мазкур тадқиқотлар доирасида ислом манбашунослиги ривожига улкан ҳисса қўшган алломалар ҳаёти ва уларнинг илмий меросини аниқлаш, уларни илмий тавсиф ҳамда таҳлил қилиш асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Собиқ Иттифоқ даврида ўрганилишига умуман рухсат этилмаган Абу Мансур Мотуридий, Маҳмуд Замахшарий, Абу Лайс Самарқандий, Абу Муъин Насафий, Ҳаким Термизий, Қафғол Шоший, Имом Доримий каби ўнлаб олимларнинг илмий лабораторияси аниқланди ва уларга оид илмий тадқиқотлар амалга оширилди. Булар сирасига Абу Мансур Мотуридийнинг “Китабу-т-тавҳид”, Маҳмуд Замахшарийнинг “Мақомот”, “Рабиъул-л-аброр ва нусусу-с-ахёр”, “Атвоқу-з-заҳаб фи-л-мавоъиз ва-л-хутаб”, Имом Доримийнинг “Сунан”, Абу Муъин Насафийнинг “Табсирату-л-адилла”, Ҳаким Термизийнинг “Наводиру-л-усул” асарининг таҳлилига бағишланган тадқиқотлар киради.

Шу ўринда айтишимиз керак, илмий изланишларнинг салмоқли қисмини Қуръони карим ва унинг тафсирларига бағишланган тадқиқотлар ҳам ташкил этади.

Бу йўналишда Қуръони карим маъноларининг ўзбек тилидаги таржима ва тафсири билан бир қаторда уларнинг илмий таҳлили ҳам амалга оширилмоқда. “Қуръон, тафсир ва муфассирлар”, “Қуръон оятларининг мазмуний мундарижаси ва унинг маънавий аҳамияти”, “Абу Лайс Самарқандийнинг “Баҳру-л-улум” тафсири ва унинг Мовароуннаҳр маънавий-маърифий ҳаётида тутган ўрни” мавзуларидаги тадқиқотлар асл манбаларга таянган.

Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги DSc.35/30.12.2019.IsI/Tar/F.57.01 рақамли Илмий кенгаш ОАКнинг 2019 йил 30 декабрдаги 416-сон қарори билан тасдиқланган. Илмий кенгашга 24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги ихтисослигидан тарих фанлари бўйича; 24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик ихтисослигидан исломшунослик, тарих фанлари бўйича; 24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт ихтисослигидан исломшунослик фанлари бўйича ҳамда 24.00.01 – Ислом тарихи ва манбашунослиги ихтисослигидан исломшунослик фанлари бўйича; 24.00.02 – Қуръоншунослик. Ҳадисшунослик ихтисослигидан филология ва фалсафа фанлари бўйича; 24.00.03 – Фикҳ, калом илми. Илоҳиёт ихтисослигидан тарих, филология ва фалсафа фанлари бўйича диссертациялар ҳимоя қилинмоқда.

Хусусан, 24.00.01 – “Ислом тарихи ва манбашунослиги” ихтисослигидан “Ибн Жарир ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул ва-л-мулк” асари – ислом тарихини ўрганиш бўйича муҳим манба”, “VIII–XII асрларда исломнинг Марказий Осиёга ёйилиши ва бошқарув тизимининг ўзгариши”, “Мисрнинг XIII–XV асрлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаётида Аббосий халифаларнинг ўрни” “Индонезияда ислом дини тарқалишида самарқандлик олимларнинг ўрни” каби ислом тарихига оид диссертациялардан “Ислом тарихи” фанини ўқитишда фойдаланиш мумкин.

Шунингдек, ислом манбашунослиги ихтисослигига оид диссертациялар ҳам амалга оширилди. Хусусан, “Имом Бухорийнинг “ат-Тарих ал-кабир” асари ҳадис илмига оид муҳим манба”, “Маҳмуд Замахшарийнинг “Ру’усул-маса’ил” асарида ҳанафий мазҳаби талқини”, “Муҳаммад Кардарий “ал-Жомий ал-важиз” асарининг XIV–XV асрлар Мовароуннаҳр диний-ижтимоий ҳаётидаги ўрни”, “Ризоуддин ибн Фаҳриддин “Кутуби ситта ва муаллифлари” асарининг манбашунослик таҳлили”, “XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари Марғилон муҳитида диний ва агиографик манбалар тадқиқи” каби турли мавзуларда диссертациялар ҳимоя қилинганини таъкидлашимиз мумкин.

Умуман олганда, ислом тарихи ва манбашунослиги ихтисослиги доирасидаги тадқиқотлар ўзининг илмий-назарий асослари, асл манбаларнинг истифода этилиши ва ҳолислиги билан ажралиб туради.

BOBURIYLAR DAVLATI MADANIY HAYOTIDA TERMIZIY XATTOTLAR TIRMIDHI CALLIGRAPHS IN THE CULTURAL LIFE OF THE BABURID STATE

Muzaffarxon Joniyev,

*Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi direktori
v.v.b., tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Dunyo madaniyati tarixida o'ziga xos o'rniga ega bo'lgan Boburiylar davlati ilm-fan, san'at, me'morchilik kabi turli sohalarga homiylik qildi. O'zlari shoir va tarixchi bo'lishi bilan birga olim, musavvir, musiqachi, me'mor va shu kabilarni taqdirlab, hamisha qo'llab quvvatlaganlar. Fan va madaniyatning gullab-yashnashi, me'morchilik, rassomlik, qurilish, iqtisod va savdo-sotiqning yuksalishiga ulkan hissa qo'shganlari haqida ko'plab tarixiy misollar keltirish mumkin. Xususan, Humoyun davrida oltita yirik tarixiy asarlar yaratildi, shu jumladan, Mirzo Haydarning "Tarixi Rashidiy", Ibrohim bin Jarirning "Tarixi Humoyuniy" kabi asarlar yozildi.

Markaziy Osiyoda Temuriylar davrida gullab yashnagan fan va madaniyat mazkur sulolaning tugashi bilan sekin asta avvalgi haroratini yo'qota boshladi. Mintaqadagi siyosiy va iqtisodiy beqarorlik o'z navbatida ilm ahlining faoliyatiga ham o'z ta'siri o'tkazmay qolmadi. Temuriylar madrasalarida yetishgan ko'plab olimlar Safaviylar, Usmoniylar, Oqquyunlilar kabi davlatlarda o'z faoliyatlarini davom ettirishga majbur bo'ldilar. Keyinchalik, Hindistonda Boburiylar davlatining qurilishi va boburiy hukmdorlarning ajdodlari kabi fan va madaniyat ahliga alohida e'tibori natijasida Buxoro, Samarqand, Kesh va Termiz kabi ko'plab Markaziy Osiyo shaharlaridan olimlar ushbu davlat hukmdorlarining rahnamoligi ostida Hindiston va Afg'onistonda faoliyat yuritganlar.

Boburiy hukmdorlarning rahnamoligi va himoyasida Hindistonda islom madaniyati o'ziga xos ravishda rivoj topdi. Ana shunday rivojlanishda o'zining bebaho san'at asarlari bilan hissa qo'shgan Termiziy nisbasi bilan tanilgan Shayx Sayyid Abdulloh Husayniy Termiziydir. Shayx Ne'matulloh Valiy naslidan bo'lgan olim ta'liq xatida mohir bo'lgan. O'z davrida boburiy hukmdor Jahongir ibn Akbarshoh (1569-1627 yy.) tomonidan Sayyid Abdulloh Termiziyga Mushkinraqam ya'ni Xushnavis laqabi berilgan. Sayyid Abdulloh Termiziy xattot bo'lishi bilan birga Vasfiy taxallusi bilan fors tilida she'rlar yozgan va hatto bir devon ham tartib qilgan. Xattot va shoir Sayyid Abdulloh Termiziy 1627-yilda Hindistonning Ajmer shahrida vafot etgan¹.

Mir Muhammad Sharif Termiziy. Sayyid Abdulloh Termiziyning singlisining farzandi bo'lgan Mir Muhammad Sharif Termiziy o'z davrida nasta'liq xatida usta bo'lganligi manbalarda qayd etiladi. San'atkorlar homiysi bo'lgan boburiy hukmdor Jahongir ibn Akbarshoh ushbu xattotga tog'asi kabi Kotibi Sultoni nomini bergan. Xattot 1644-yilda vafot etgan².

¹ Muhammad Solih Kashfiy Termiziy. Manaqibi Murtazaviy. – Tehron: Intishorot-i Ravzana, 1342 h, 9 b.

² Abdulhay Laknaviy. Nazhatul xavotir va bahjatul masami'. – Bayrut: Doru Ibn Hazm, J. 5, 579.

Muhammad Solih Kashfiy Termiziy. Kashfiy Termiziy tavallud sanasi ma'lum emas. Olim, xattot va shoir Mushkinraqam Sayyid Abdulloh Termiziyning farzandi bo'lib, 1651-yilda Agra shahrida vafot etadi¹.

Muhammad Solih Kashfiy Termiziy, Subhoni, Koshifiy, Termiziy, Husayniy kabi taxalluslari bilan manbalarda tilga olinadi. Boshlang'ich ta'limni otasidan olib, davrning zaruriy ilmlarini Boburiylar (1526-1858) sulolasidagi olimlardan olgan. Kashfiy Termiziy hayoti davomida ko'plab qiyinchiliklarga duch keladi. Bir qancha muddat faqirlikda kun kechiradi. Umrining oxirda 1056/1646-yili Shoh Jahon (1628-1658) kutubxonasida dorug'achi² bo'lib ishlaydi. Ko'p vaqt o'tmay davlat kutubxonasi nazoratchisi lavozimidan Agraning shaharlaridan birida tug'rolik lavozimiga o'tadi. Bundan ma'lum bo'ladiki, Kashfiy nafaqat shoir, xattot bo'libgina qolmay balki mohir lashkarboshi ham bo'lgan.

Kashfiy Termiziyning ota-bobolari termiziy sayyidlardan bo'lib, Shohrux Mirzo (1377-1447 yy.) hukmronligi davrida siyosiy-ijtimoiy vaziyat taqozosi bilan Hindistonga ko'chib borishadi.

Kashfiy Termiziyning ilmiy-adabiy merosi quyidagilardan iborat bo'lib, fors va urdu tilida yozilgan. Jumladan, "Manoqibi Murtazoviy" "Ruboiyot", "E'jozi Mustafaviy", "Shahidi qudsiy", "Risoi musiqiy", "Devon" ("She'riy devon") va "Majmuayi roz" asarlaridir.

Asarlarining ma'no-mazmun jihatidan fiqh, kalom, tasavvuf she'riyat va san'atga bag'ishlangan bo'lib, bugungi kunga qadar Hindiston, Pokiston, Eron va London kabi mamlakatlarning qo'lyozmalar fondida saqlanib kelinmoqda³.

Mavlono Muhammad Mo'min ibn Abdulloh Husayniy Termiziy. U o'z davrida mashhur xattot, mohir jangchi, shoir va olim sifatida tanilgan. Boburiy hukmdor Shohjahon Muhammad Mo'min Termiziy o'z jiyani Sulaymon Shukuhga muallim etib tayinlagan. Manbalarda olimning sakson yilga yaqin umr ko'rgani ko'rgani va hatto Avrangzeb Olamgir (1658-1707 yy.)ning hukmronligi davrida ham rasmiy vazifalarda ishlagani qayd etiladi. Mavlono Muhammad Mo'min Termiziy milodiy 1679-yilda vafot etgan.

Sayyid Nizomiddin Muhammad Ma'sum ibni Safoiy Husayniy Termiziy (944-1019/1537-1610 yy.) xattot, shoir va tarixchi Mirmuhammad Ma'sum "Nomiy" taxallusi bilan ijod qilgan. U 944/1537-yil hozirgi Pokiston hududida joylashgan Bahakr qishlog'ida tavallud topgan. Ajdodlari termiziy sayyidlardan bo'lgan. Ota-bobolari ijtimoiy muhit taqozosi bilan keyinchalik Qandahorga ko'chib kelgan. Shu sababli "Qandahoriy" nisbasi bilan ham tilga olinadi⁴. Otasining ismi Mir Sayyid Safoiy bo'lib, "Ma'sur ul-umaro" kitobida keltirilishicha, Sayyid Nizomiddin yoshlik chog'larida ko'proq ov qilish bilan hayot kechirardi. O'rta yoshga kelib, ilm yo'liga kiradi. "Tarixi Ma'sumiy" asarida u kishini taqvoli, zohid, olim, xat ahli bo'lganligi ta'kidlanadi. Olim turli fan sohalarida asarlar yozgan. Jumladan, ilmiy-tarixiy ahamiyatga molik "Tarixi Sind" asari uning qalamiga mansub. "Tarixi Sind" 22 bobdan iborat bo'lib, ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'z ichiga oladi. "Tibbi Nomiy" tib ilmiga oid bo'lib, 185 betni tashkil qiladi. Bundan tashqari "Mufradot"

¹ Jamahmatov K. Muhammad Solih Kashfiy Termiziy. – Termiz, 2022. 4 b.

² Dorug'a, daruxachi, dorug'achi (mo'g'ulcha – nazoratchi, shahar boshlig'i) – Dorug'a shaharning harbiy komendanti.

³ Jamahmatov K. Muhammad Solih Kashfiy Termiziy. – Termiz, 2022. 10 b.

⁴ Sayyid Nizomiddin Muhammad Termiziy. Tarixi Sind (Umar ibn Muhammad tabdili). – Tehron: Astobir, 1382 h. 15 b.

nomli she'riy to'plami Turkiyaning Ko'nya kutubxonasida 2816 raqami ostida saqlanib kelmoqda. Ushbu nusxa nasta'liq yozuvida Muhammad Murodbek tomonidan kitobat qilingan. Nusxaning qachon ko'chirilgani haqida kotib ma'lumot bermagan. Kitob o'lchami 25x15, 119 varaqdan iborat. Kitob hoshiyalari ziynatlangan.

Mir Sayid Ali Judoiy Termiziy. Judoiy Termiziy asli Termizlik sayidlardan bo'lib ijtimoiy-siyosiy vaziyat sababli ona-diyorini tark etib, Eron va Hindistonga boradi. Lekin vatanidan judo bo'lgan bo'lsa ham shu yurt vorisi sifatida ilm-fan, san'at va adabiyot sohasida benazir xizmat qiladi. Tarixiy-adabiy manbalarda "Musavvir", "Xattot", "Naqqosh", "Nodiru-l-mulk", "Sayyid" kabi unvonlari bilan tilga olinadi. Chizgan tarixiy miniatura va naqshlari dunyoning mashhur muzeylarida saqlanib kelishi uning benazir rassomligidan dalolat beradi¹.

Boburiylar davlatidagi madaniyat va san'atga e'tibor o'z navbatida ko'pgina san'atkor va xattotlarni ushbu davlatga jalb qiladi. Ana shundan san'atkorlardan biri Judoiy Termiziy edi. Bu haqda Mehdiy Bayoniy o'zining to'rt jildlik "Ahvol va osor-e xushnavison" ("Xattotlarning ahvollari va asarlari") tazkirasida batafsil ma'lumot beradi. Jumladan Judoiy Termiziy badiiy mahoratini alohida ta'kidlab o'tadi².

Mir Sayid Ali Judoiy Termiziy "Suvar-e Sayid Ali Nodiru-l-mulk Humoyunshohi" ("Nodiru-l-mulk Humoyunshohning tasviri", "Layli va Majnun obrazining tasviri", "Amal-e Mir Sayid Ali", "Majmuma ruhoniyyon-e musalmon", "Kor-e Mir Sayid Ali" kabi miniatyura va tasviriy san'atga oid asarlari mavjud. "Ahvol va osor-e naqqoshon" asarida uning sakkizta asari nomi zikr qilingan³.

Umuman olganda olganda Boburiy hukmdorlar ajdodlari bo'lmish Temuriy hukmdorlar kabi fan va madaniyatga katta e'tibor qaratdilar. Temuriylar davlati parchalangach hukmdorlar himoyasidagi ko'pgina olimlar hamda san'at ahlari dunyoning turli tomonlariga tarqalib ketgan edilar. Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan asos solingan Boburiylar davlati hukmdorlari esa mazkur olimlar va ularning shogirdlarini Hindistonga taklif qildilar. San'at, adabiyot va madaniyat vakillarining panohi bo'lgan Boburiylar davlati bu orqali buyuk bir islom madaniyatiga asos soldilar.

¹ Jamahmatov K. Musavvir Judoiy Termiziyning hayoti va faoliyati//Islom tafakkuri. №3. 2022, 52 b.

² Mehdiy Bayoniy. Ahvol va osor-e xushnavison. – Tehron: Donishgoh-e Tehron, 1345, 13-15 betlar.

³ Jamahmatov K. Musavvir Judoiy Termiziyning hayoti va faoliyati//Islom tafakkuri. №3. 2022. 23 b.

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИЙ ЁДГОРЛИКЛАРИНИ ЎРГАНИШНИНГ ЗИЁРАТ ТУРИЗМИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ АҲАМИЯТИ

IMPORTANCE OF STUDYING HISTORICAL MONUMENTS IN UZBEKISTAN FOR THE DEVELOPMENT OF PILGRIMAGE TOURISM

Саидакбар Саидович Агзамходжаев,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси “Ислом тарихи ва манбаишунослиги-IRCICA” кафедраси профессори, тарих фанлари доктори

Ўзбекистон халқи ўзининг уч минг йиллик тарихи мабойнида дунё цивилизациясини ривожлантиришига муносиб хисса қўшиб келаётгани тарихдан маълум. Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон жаҳон маданиятининг кўхна ўчоқларидан биридир. Марказий Осиё халқлари ислом дини тарқалишидан аввал (VIII асргача) ҳам бой меъморлик ва хунармандлик анъаналарига эга эдилар. Минтақага ислом дини тарқалиши билан, маҳаллий анъаналар ислом маданияти билан уйғунлашиб, юксалиш палласига кирди. Илм-фан, савдо-сотик, қурилиш ва қишлоқ хўжалиги юксак даражада тараққий этди. Илк ислом давридаги мавжуд сиёсий ва иқтисодий муҳит бу жараёнга ижобий таъсир кўрсатди.

IX–X асрларда хунармандлик ва савдо-сотик ривожланди, шаҳарлар кенгайди. Уларнинг марказларида йирик, муаззам иморатлар қурилди. Саройлар, қасрлар ва девонхоналар билан бир қаторда савдо расталари, дўконлар, карвонсаройлар ҳам бунёд этилди.

Меъморчиликнинг ажойиб ютуқлари ва намуналари, айниқса, масжид ва мадрасалар қурилишида кўпроқ намоён бўлди. Ўша даврларда диёримизга зиёрат қилиш учун келиб-кетган олимлар шаҳарларга таъриф бера туриб, асосий бинолар сифатида масжид ва мадрасаларни эслаб олганликлари шундан далолатдир. Масжид бинолари ёнида ҳашаматли ва улуғвор минора, хонақоҳ, уламо ва авлиёларнинг мозорлари устига мақбаралар қурилган эди.

Бугунги кунда биргина Ўзбекистон ҳудудида мавжуд бўлган 4 мингдан зиёд моддий-маънавий ёдгорлик умумжаҳон меросининг ноёб намунаси сифатида ЮНЕСКО рўйхатига киритилган.

Миллионлаб инсонларни ҳайратга солиб келаётган мазкур обидаларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, ёдгорликларни илмийлик нуқтаи назаридан ўрганиш, аجدодларимиз томонидан яратилган ажойиб меъморий обидаларда мужассам бўлган бетакрор меросимизни қизиқувчи ҳамюртларимиз, айниқса талаба ёшларга етказиш муҳим вазифалардандир.

Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда, ёш авлод онгига жаҳон илму фани ва маданияти ривожига беназир хисса қўшган буюк мутафаккирларимиз ҳаёти ва

ижодини, шунингдек юртимизда бунёд этилган моддий меросни асраб-авайлаш масъулиятини сингдириш, уларни муносиб ворислар этиб тарбиялашдек эзгу ишга ҳисса қўшиш мақсадида зиёрат туризмини ташкил этиш ва ривожлантириш ғояси бугунги куннинг долзарб масалалардан бирига айланди.

Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг асосий вазифаларидан бири аجدодларимизнинг яратилган ноёб илмий, маънавий ва маданий меросини асраш, уни илмий асосда чуқур тадқиқ қилиш, ватандошларимиз орасидан етишиб чиққан аллома ва мутафаккирлар, хунармандлар, меъморлар ва хаттотларнинг ҳаёт йўллари ва илмий-ижодий фаолияти билан аҳолимиз ва жаҳон ҳамжамиятини таништириш, ислом динининг тинчликсевар ва инсонпарварлик моҳиятини очиб бериш, ёш авлодни миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялашдан иборат.

Ўзбекистон ҳудуди асрлар давомида Буюк Ипак йўли орқали Шарқ ва Ғарбни боғлайдиган кўприк вазифасини ўтаган. Турли цивилизация ва маданиятлар ўзаро туташган муҳим чорраҳада жойлашган қадим диёримиз шу асосда умуминсоний тараққиётга бекиёс ҳисса қўшган ўлка сифатида танилган. VIII асрлардан бошлаб эса Марказий Осиё мусулмон маданияти ривожига ўчмас из қолдирганини кўплаб мисоллар орқали яққол кўриш мумкин. Кўҳна Мовароуннаҳр заминидида туғилиб камолга етган, ўзининг илмий жасорати ва буюк кашфиётлари билан ислом дунёсида улкан шуҳрат қозонган Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Абу Али ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Муҳаммад Хоразмий, Маҳмуд Замахшарий, Бурҳониддин Марғиноний, Хожа Аҳрор Валий, Мирзо Улуғбек ва Алишер Навоий каби азиз алломаларимиз, буюк мутафаккирларимизнинг ҳаёти ва фаолияти ислом маданияти ва цивилизацияси билан чамбарчас боғланиб кетган.

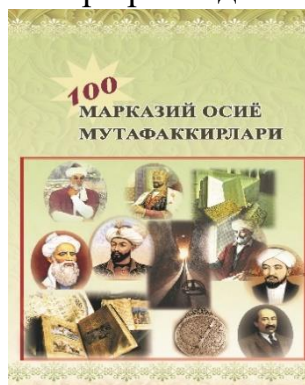
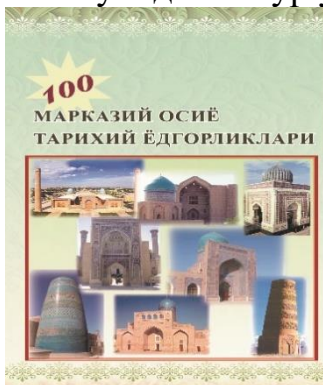
Ислом конференцияси ташкилоти таркибидаги тузилма – Таълим, фан ва маданият масалалари бўйича халқаро ислом ташкилоти (ISESCO) Тошкентни 2007 йилда ислом маданияти пойтахти деб эълон қилиши аجدодларимизнинг ислом маданияти ривожига қўшган бекиёс ҳиссасининг, Ўзбекистоннинг илмий маданий ёдгорликларни, муқаддас қадамжоларни тиклаш ва ободонлаштириш, буюк алломалар қолдирган меросни асраб-авайлаш ва тарғиб этиш йўлидаги саъй-ҳаракатларининг халқаро миқёсдаги яна бир эътирофи бўлди.

Ёш авлодни буюк аجدодларга муносиб ворислар этиб тарбиялашдек эзгу ишга ҳисса қўшиш йўлида Ўзбекистон халқаро ислом академияси олимлари томонидан “100 Марказий Осиё мутафаккирлари” ва “100 Марказий Осиё тарихий ёдгорликлари” номли ўқув қўлланмалар яратилди. Диёримизда яшаб ўтган мутафаккирларнинг ҳаёт йўли, бебаҳо асарлари ва мумтоз шогирдлари ҳақида маълумот бериш, илм-фан равнақиға қўшган ҳиссаларини ёритиш қўлланманинг асосини ташкил этади. Қўлланмани тайёрлашда тарихий узвийлик, хронологик кетма-кетлик тамойиллари асос қилиб олинди. Мутафаккирлар рўйхати асрлар бўйича тадрижий суратда тасниф этилди.

“100 Марказий Осиё тарихий ёдгорликлари” деб номланган иккинчи қўлланма эса юртимиз донғини дунёга таратган, жаҳон архитектура дурдоналари қаторидан муносиб ўрин эгаллаган тарихий ёдгорлик ва обидаларга бағишланган.

Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда, ёш авлод онгига жаҳон илму фани ва маданияти ривожига беназир ҳисса қўшган буюк мутафаккирларимиз ҳаёти ва

ижодини, шунингдек юртимизда бунёд этилган моддий меросни асраб-авайлаш масъулиятини сингдириш, уларни муносиб ворислар этиб тарбиялашдек эзгу ишга ҳисса қўшиш йўлида мазкур ўқув қўлланмалар яратилди.

2011 йилда Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси “Марказий Осиё цивилизацияси ривожланишида ислом маданиятининг ўрни” мавзусидаги Давлат гранти доирасида тайёрланган ушбу китоблардан олий, ўрта махсус ва халқ таълими тизимидаги ўқув жараёнида ҳамда тарих, шарқшунослик, маданиятшунослик, музейшунослик, меъморчилик соҳаларида илмий тадқиқот, маънавий-маърифий ва ўқув-тарбиявий ишларни олиб боришда фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Шундай қилиб, зиёрат туризмини ривожлантиришда Ўзбекистон тарихий ёдгорликларини ўрганиш учун қуйидаги таклифлар киритилади:

1. Эски ва янги тарихий ёдгорликларнинг рўйхатини тузиш;
2. Мактабларда ва Олий ўқув юртларида “Ўлкашунослик” дарсларини ташкил этиш;
3. Республика Олий ўқув юртлари тарих факультетларида “Марказий Осиё тарихий ёдгорликлари” номли махсус курсни киритиш;
4. Маданият ва туризм вазирлиги билан ҳамкорликда “Тарихий ёдгорликларда экскурсияни ўтказиш маҳорати” деб номланган тўғарак ташкил этиш;
5. Тарихий ёдгорликлар жайлашган минтақаларнинг тарихий-географик харитасини тузиш;
6. Зиёрат қилгани келган туристларга эсдалик учун қизиқарли информацион технологияларга асосланган дастурларни яратиш керак.

SADUAQAS GHILMANI ÖZEL KÜTÜPHANESİ
PRIVATE LIBRARY OF SADUAQAS GHILMANI

Betül Ayaz,

Dr., IRCICA, Research Section, Chief

Kazak Müslüman toplumları için ilahiyatçıların, ulema ve dini liderlerin kendi içinde incelenmesi ayrı bir önem taşımaktadır. Zira İslam'ın toplum içerisindeki yeri ve işleyişi konusunda bu kişiler, tarihsel süreci anlama konusunda destek niteliğindedirler. İslam inancının konumunu yorumlamada, nüfusu geneli içindeki İslam kültürünün gelişiminde ve adaptasyonun sağlanmasında özellikle ulemanın önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Din adamlarının biyografilerinin, faaliyetlerinin ve çalışmalarının incelenmesi Kazak toplumunda İslam'ın işleyişinin nasıl olduğunu anlamamıza yardımcıdır. Saduaqas Ghilmani bu din adamlarından biridir.

1890-1972 yılları arasında Kazakistan'da hayat süren Saduaqas Ghilmani¹, medrese, cami ve SADUM'da (Orta Asya Müslüman Din İdaresi) imam ve kadı olarak hizmet vermiş, İslam inanç ve kültürünün gelişimine katkıda bulunmuştur. Görev süresi boyunca, İslami ilimler konusunda birçok eseri de telif ve tercüme ederek bölge halkına miras olarak bırakmıştır. İslam'ı yayma ve yaşatma konusundaki yeri ve önemi büyük olan Ghilmani'nin aynı zamanda bir şair olduğu da bilinmektedir.

1991'den itibaren Ghilmani'nin mirası bazı gazetecilerin ve araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Dolayısıyla bu tür yayınlar aracılığı ile Ghilmani halk bilincinde tanınır hale gelmiştir. Aile koleksiyonları içinde bulunan Ghilmani'ye ait çalışmalar incelendiğinde onun eserlerinin Kazak sanat kültürü tarihi açısından önemi anlaşılmaya ve bu açıdan yeni çalışmaların-araştırmaların önü açılmaya başlamıştır. Bununla birlikte Ghilmani'nin eserlerinin açıklamalı bir listesini derleyerek mirası üzerine akademik araştırmaları teşvik etmek önemlidir. Böyle bir araştırmada dikkate alınması gereken 3 husus vardır:

Varislerinin koleksiyonlarında çalışmak

Vasiyetnamesinin her iki nüshasında da adı geçen eserleri çalışmak

Özel arşivlerde ve devlette duran metin ve elyazmalarını araştırmak.

2005 yılından beri yürütülen çalışmalar, Ghilmani'nin kişisel kütüphanesindeki el yazması ve matbu kitaplarının, arşiv malzemesi ve eserlerinin, Kazakistan'daki birçok kişisel koleksiyon ve arşivler arasında dağınık olarak bulunmaları ve yer değiştirmeleri

¹ Saduaqas Ğilmânî, Kuzey Kazakistan-Aqmola'daki Maltabar-Qorzhinköl volost'ta (şu anda bu bölge Ereymentau rayon'dadır) 1890'da dünyaya gelmiş, 1972'de Almatı'da vefat etmiş ve Kensay mezarlığına defnedilmiştir. Biyografisi için bkz. Saduaqas Ghilmani, Biographies of the Islamic Scholars of Our Times, vol. I-II, ed. Ashirbek Muminov, Allen J. Frank, Aitzhan Nurmanova, IRCICA yay., İstanbul 2018.

sebebiyle sistematize edilmediğini göstermektedir. Ghilmani'nin değişik yerlerde bulunan yazılı mirası şunları içerir:

- Kendi eserlerinin kopyaları
- Çeşitli dillerden Kazakçaya yaptığı çevirilerin kopyaları
- Derlenmiş ve açıklamalı fotoğraf albümleri
- Anıları ve notları
- Kişiyi özel yazışma
- Ses kayıtları (ses kasetlerinde)

Belirtmek gerekir ki daha yaşadığı dönemde Ghilmani'nin bazı eserleri talebeleri, okurları ve Kazakistan'da taşradaki imamlar tarafından çoğaltılmıştır. Ghilmani, arşivinin vakfın vasileri olan kızları Mü'mine ve Emine'ye devredilmesini ve (Emine'nin) annesi Cemile Ğılmanova tarafından saklanmasını şart olarak beyan etmiştir. Yine Ghilmani'nin vasiyeti gereği kütüphanesi vakıf olarak ilan edilmiş ve halkın kullanımına açılmıştır. Bu sebeple en başından itibaren eserlerin bir kısmı kaybolmuştur. Kızı Emine Ismaghombetova ile yapılan röportajlar neticesi koleksiyonla ilgili üç durum tespiti yapılmıştır:

Almatı'da çalıştığı dönemlerdeki (1968-1978) kütüphanesinin bir parçasının Balkar Mahmud Gekkiev'e verilmesi. Bunlar Arap harfli ve Arap harfleriyle daktilo edilmiş (Arapçadan tercüme edilmiş) kitaplardan oluşmaktadır.

Kütüphanesinin bazı bölümlerinin devlet enstitülerine, müzelere ve kütüphanelere bağışlanması.

Bazı kitapların Arapça bilen özel kişilere ödünç verilmesi. Bunlar arasında vaiz Akhmedzhan Islamov, gazeteci ve yazar Nurqasım Qazibekov (1936-2011), Kazakistan Müslüman Ruhani İdaresi (DUMK) çalışanı Baqtibay Beysenbayev, Abilay Han Üniversitesi (Almatı) öğretim üyesi Dr. Dina Esenzhanova (2017'de yapılan bir röportaja göre Emine Ismaghombetova ölümünden önce bir belgeyi noterden tasdik ettirmiş ve buna göre Ghilmani'nin arşivinden bir kutu Esenzhanova'ya verilecekti)

Ghilmani'nin özel kütüphanesi ile ilgili en sağlam ve temel bilgiyi yine onun kütüphanesinin bir parçası olan vasiyetnamelerinde görmek mümkündür. Zira dinî bir vasiyet hazırlayarak bunu beyan etmek Kuzey Kazakistan'daki dinî otoriteler arasında oldukça yaygındı. Ghilmani'ye ait bu vasiyetnameler Kazakistan'daki tüm Müslümanlara, kendine tâbi' olanlara ve ailesindeki sevdiklerine İslam'ın sadık takipçileri olmaya ve temel İslam öğretilerine bağlı kalmak için yapılmış bir tür çağrıdır. Tüm bunların yanı sıra 1947 ile 1972 tarihli vasiyetnameler aynı zamanda Ghilmani'nin kendi çalışmalarından ibaret kişisel kütüphanesi ve arşivini halkın kullanımına sunduğunu belirten apaçık bir vakıf belgesidir. Aynı zamanda Kazak İslami hukuk belgesinin nadir bir örneği olarak da değerlendirilen bu vasiyetnamelerin diğer bir özelliği ise eserlerinin listeler halinde burada yer almasıdır.

1947'de yazılan vasiyetnamenin ilk versiyonu iki yaprak halinde çizgili kâğıda yazılmış olup, metin 62 satırdan oluşmaktadır. Bu nüsha, 2002 yılında Ukijan Karimova tarafından Kazakistan Merkez Cumhuriyet Müzesi'ne bağışlanmış ve burada KP 26647/50 envanter numarasını almıştır. 1972 tarihli vasiyetnamenin ikinci versiyonu ise el yazması olarak ve ses kaydı olarak bulunmaktadır. Vasiyetnameler 2014 yılından itibaren

Astana'daki Saduaqas-qazhi Ghilmani Muzesi'nde muhafaza edilmekte ve Ghilmani koleksiyonundaki tüm kitaplarda olduğu gibi belgede bir envanter numarası bulunmamaktadır.

Vasiyetnamelerdeki ifadelerde kitapların kullanımlarıyla ilgili Ghilmani'nin çok hassas ve dikkatli olduğu görülmektedir. İade edilmek şartıyla ve ciddi amaçlarla kullanılmasına izin verilen kitaplar imza karşılığında ve kullanım süresi belirlenerek verilmektedir. Kendi kitaplarının yanı sıra kullanması için kendisine verilen kitaplar da mevcut olup hepsinin camide bulundurulması şartı getirilmiştir. Ödünç aldığı kitaplar ise [mülkiyet] tespit edildikten sonra sahiplerinden alacaklar çıkarsa sahiplerine iade edilecekler yoksa vakıfta kalacaktır.

Ghilmani, sınırlı bir süre için alıp kullandıktan sonra iade edenlere ödünç verilebileceğini; kitapların iade edilmemek üzere alınmasını ve uzun bir süre alıkonmasını kabul etmeyeceğini, şayet kitaplar önceden kararlaştırılmış bir süre için alındıysa ihtiyaca göre hareket edileceğini; camiden alınan kitapların tekrar camiye, imamdan alınan kitapların tekrar imama verilmesini, kendine ait olan kitapların ise ilgisi olan, okuyabilecek ve istifade edecek kimselere verilmesini ancak okumaları bittikten sonra tekrar iade edilerek başkalarının da istifade etmesine fırsat verilmesini özellikle vurgulamaktadır.

Yine vasiyetnamede belirtildiğine göre Ghilmani'nin elindeki kitaplardan bir kısmı kendisine ait olmayıp, [Diyanet] idaresinden veya başka bir camiden [ödünç alınmış] veya imama ait olan kitaplardır. Bu kitaplar da güvenilir tanıklar ve belgeler yoluyla sahiplerine iade edilmişlerdir.

1947 tarihli vasiyetnamesinin dördüncü maddesinde geçen “Dedemin sayesinde edindiğim azıcık bilgiyi ve hocam Ahmed Halife Osmanoğlu'ndan edindiğim ve hocamın tavsiyesi üzerine tamamladığım bilgileri ve onun inanılmaz çabası neticesinde sayısız kitap yazdığım için ilim ehli kimselerden temin ettiğim yazılar neticesi, Allah'ın yardımıyla [İslam'ın hakikatlerini] hatırlatıcı [kaynak] olmuş bazı eserler ortaya çıktı ve “Elhamdülillah, elhamdülillah” demenin yanı sıra, birçok övgü ile eserlerim sayesinde ölümümün başında bile sözlerimin kalıcı olması ve Müslüman kardeşlerimin beni unutmamaları ümidiyle acizane benim için dua edecek; bu eserlerin kullanıcılarının benim hayatımda ve çevremde yer alması ümidiyle bu eser isimlerini yazılı olarak bırakıyorum” cümleleri etkileyicidir.

Ghilmani, “Kendi çabam ve inisiyatifimle telif ettiğim kitaplar da var. Geri vermek kaydı şartıyla [ödünç] kullanılmak üzere bana verilen kitaplar da var. Bu kitaplar benim çabalarımın bir neticesi olarak Allah'a samimi kulluk yolunda olan insanlarımızın kendi anadilimizde onlardan istifade etmeleri ve bilgilenmeleri için, âlemlerin Rabbi tarafından bana lütufta bulunuldu. Umuyorum ki bunları okuyacak ve onlardan istifade edecek kimseler, bu halimle, çetin ve meşakkatli [sıkıntılar] başıma geldiğinde beni, bu âcizi hatırlar ve [bağışlanmam için] içten dua okurlar. İnşallah dualarında [beni] unutmayacaklarına yürekten güveniyorum. Hayatım boyunca, dış koşulların ağırlığı nedeniyle eserlerimin çoğunu genel kullanıma sunamadım. Kaydedilmesinde fayda olması umuduyla çalışmalarımın isimlerini buraya yazmak niyetindeyim. Bu da faydalı olabilir” diyerek dinî, ahlakî, Kazak tarihi vb. konulu kitap, Kur'an tercümeleri, sözlük (Arapça-Kazakça) ve şiirlerden müteşekkil telif ve tercüme ettiği eserlerinin listesini vermiştir. Bunlar 1924-25, 1929, 1931-1936, 1934, 1936-1954, 1946-1947, 1959-60, 1967, 1968 tarihleri arasında

telif ve tercüme edilmiştir. Tatarca'dan, Arapça'dan tercüme edilen, Arapça'dan Kazakça'ya çevrilen, Kazakça ve Arapça yazılan ve aynı zamanda tercüme eserlerinin de olduğu görülmektedir. Ghilmani bu eserlerini kadılık görevi süresince; SADUM'a katılmasından önceki dönemde veya oradaki ilk yıllarında; “durgunluk çağının” yani Brejnev döneminin başlangıcında hazırlamıştır.

Listelerde bazı eserleri ile ilgili olarak düşülmüş notlar dikkat çekicidir: “Şecere Koleksiyonu” isimli kitabı sözlü anlatımlardan oluşan büyük formatta “kitap” şeklinde bir not defteridir. Telifi 1931'den 1936'ya kadar sürmüştür. Ancak bu kitap bilinmeyen bir kişi tarafından yakılmış akabinde Ghilmani tek ciltlik “Kazakların Ayrıntılı Tarihi” kitabını yazmıştır: “Not ettiğim *Şecere Koleksiyonu* kitabım birileri tarafından yakıldı. Bu gerçek bir utançtır. Bununla birlikte her bir şecereden derlenmiş Kazak tarihini yazdığım ve bugüne ulaşan bir kitabım var. Ancak bitmemiş. Son yıllarda bazı çalışmalarımın buna alıntılar ekledim.”

Bir diğer notunu ise hazırladığı “Arapça- Kazakça Sözlük” için düşmüştür: “ Ben [başlangıçta] 28 Arap harfine göre sözlüğü derlemeyi bitirdim. [Ancak] Ek kısmı bitirilmemişti ve 1967'de hala tamamlanmamıştı. Temel sözlük 5 cilttir. Ek 26 cilttir. Toplamda 31 cilttir. Allah'a şükür onu tamamlayabildim. Beni neyin beklediğini sadece Rabbim bilir!”

Bir başka dikkat çeken notu ise “İslam'ın temellerinin yazılı olduğu I. cilt, İslam'ın yapısını oluşturan iman, namaz, oruç, zekat, hac hakkındaki hükümleri ve hikmetleri içeriyordu. Bunun için para ödülü aldım ve bir kopyası da Bilimler Akademisi'nin bir bölümüne verildi. Belki de arşivde bulunur, inşallah!”

“*Minhac el-Kur'an fî Binâ el-Müctema*” kitabı için ise “Üzerine cilt yapılmasını sipariş ettim. Onlara “Birinci Kitap” ve “İkinci Kitap” ve benzeri adlar verdim. Bu, yukarıda bahsi geçen kitaplar ve bilimsel incelemeler arasında yer aldı. Bunları başka bir yerde yazılı olarak ifade ve tahlil edeceğim.”

Bazı eserlerinin de kimlere verildiği ile ilgili notlar düşülmüştür. Bunlara da örnek vermek gerekirse;

“İki Yıllık Cuma Hutbelerinin Özetleri”. Bu kitap, bir kitap karşılığında Tautan Ağa'ya verildi.

Mısırlı bilim adamlarının eğitim ve yetiştirilmesi üzerine yazdığı risale için düşüldüğü not ise: “H.1379'da (M.1959-60) tercüme ettim. [Şu anda Hakim Omarov'un mülkiyetindedir]”

Ghilmani'nin özel kütüphanesinde toplam 99 adet kitap vardır. Kitaplar Arap alfabesiyle liste halinde alfabetik olarak hazırlanmış aynı zamanda bir kütüphanecilik örneği de sergilenmiştir. Listesinde kitaba verdiği sıra numarası, kitabın adı, cildi, toplamda kaç cilt olduğu, kuruş ve lira cinsinden bahası, kitabın konusu ve hangi dilde yazıldığı, kitabın müellifi, doğum ve ölüm tarihleri, mekânı, matbaası ve basım tarihi başlıklar halinde verilmiş ve bunlar mümkün olduğunca doldurulmuştur.

Kitaplar “İlmü'l- ahlak, ilm-i lügat, tarih-i kabe, ilm-i tefsir, dini jurnal, edebiyat, ilmü'l- hadis, usuli'd-din, ilmü'l-aruz ve kavâfi, ilmü'l- fıkıh ve'l-ahlak, ilmü'l-siyer, ilmü't-tarih, lügat, usul el- hadis, usul el- fıkıh, tarih, ahkâm-ı Şer'iyeye, ilmü'l-ahlak ve't-tasavvuf, ilmü'n-nahiv, fi beyan-ı ma'ânî bedî', ilm-i sarf, edebiyat, ilm-i kelam, fi ahvâli'l-

arz ve'l-memâlik ve terâcim el-ricâl” konularındadır. Kitapların dilleri Arapça, Türkçe, Tatarca, Kazakça, Farisi- Türki, Arapça-Urduda, Rusça-Kazakça’dır.

Bu listeler Ghilmani’nin elindeki orijinal eserlerinin, Mısırlı, diğer Arap ve Hintli yazarların eserlerinin Kazakça çevirilerinden ibaret olan kitap isimleri listeleri olup, Ghilmani’nin İslam kültürü ve ilmine sağladığı katkının önemli bir işaretidir. Bu listeler aynı zamanda Sovyet döneminde Müslüman alimler arasında önemli olan teolojik konuları ele alan, kendi hukuki eserlerinin bir bibliyografyasını da içermektedir. Netice olarak Ghilmani kütüphanesi bibliyografik çalışmalar için çok önemli bir kaynak niteliğindedir. Sovyet hükümetinin Vehhabilik, Selefilik, Islahiyye ve Fundamantalizm’den istifade ederek İslam kültürünü yok etme çabalarına karşılık, Ghilmani’nin Arapça’dan Kazakça’ya Seyyid Kutup’tan, Raşid Rida’dan vs. çevirdiği kitaplar hem o dönem için hem de daha sonrası için büyük önem arz etmektedir.

Ghilmani özel kütüphanesinde bulunan bir diğer materyal de fotoğraflardan oluşan albümlerdir. Bu fotoğraflar Ghilmani’nin ailesine, arkadaşlarına, imam ve kadı olarak çalıştığı dönemde SADUM olarak bilinen Orta Asya Müslüman Din İdaresi’ndeki önde gelen şahsiyetlere ve burada gerçekleştirilen törenlere ait siyah-beyaz ve renkli fotoğraflardan ibarettir. Fotoğrafların üzerinde genellikle Arap ve Krill alfabesi ile Ghilmani’nin kendi el yazısıyla yazmış olduğu şerhler bulunmaktadır. Bu fotoğraflar ailesi, dostları, iş arkadaşları, Kazakistan’da çalışmış imamların ve Rusya’ya, Kazakistan şehirlerine, Taşkent’e, Ortadoğu’ya yaptığı seyahatlerde beraber olduğu insanların fotoğrafları olması dolayısıyla da Ghilmani’nin tüm hayatını aksettirmektedir.

Fotoğrafların sayısı, Ghilmani’nin din adamı olarak yasal faaliyete döndüğü 1947’den sonra artmıştır. Onun vekili olarak Kazakistan kadısı Abdülgaftar Şemsüddinov (1943-1952) ile Taşkent’te yaptığı gezi ve toplantıların ender fotoğrafları özel bir değere sahiptir. 1952’den 1972’ye kadar olan dönem, koleksiyonlarda en eksiksiz şekilde görülmektedir. Burada Alma-Ata Merkez Camisindeki dinî törenler, Moskova’ya özel geziler ve kurultaylar, kongreler, konferanslar ve diğer etkinliklere katılmak için Moskova’ya ve Taşkent’teki SADUM’un merkez ofislerine yapılan seyahatler ayırt edilebilir. Onun yaşamı, ölüm ve cenaze sahneleriyle tamamlanır. Dinî sahada çalışmış Sovyet yetkililerinin fotoğrafları da önem arz etmektedir.

1972’de Ghilmani’nin ölümünden sonra fotoğraflar, kızı Emine İsmagombetova’nın (1939-2017) evinde vakıf malı olarak saklanmıştır. Vakıfnâme’ye göre Emine’nin annesi, Ghilmani’nin eşi Cemile Gılmanova (1895-1975) vakfin mütevellisi olarak kabul edilmiş, onun ölümünden sonra da Emine vakfin mütevellisi olmuştu. 2002’de kız kardeşi Ukijan Musimova-Karimova (1923-2020) ile birlikte, Ghilmani tarafından altyazı açıklamaları yapılmış 125 fotoğraftan oluşan “Kazakistan Camilerinin Fotoğraflarını İçeren Albüm” ismini taşıyan beşinci albüm Almatı’daki Kazakistan Merkez Cumhuriyet Müzesi’ne bağışlanmıştır. 5. albüm KP 26647/21 envanter numarasıyla kaydedilmiştir.

2007 yılında ise Sayfulla Mollakanağatoglu, Emine’nin evinde saklanan dört albümün dijital kopyalarını yapmıştır.

Emine İsmagombetova’nın ölümünden sonra kızı Saida Daulenovna İsmagombetova, Dina Jandosova ile birlikte Ghilmani’nin tüm arşivini çeşitli devlet kurumlarına bağışlamaya karar vermiştir. Böylece 2 ve 3. Fotoğraf albümleri, yazışmaları, yayınları ve şahsî belgelerinden oluşan arşivin bir bölümü 27 Haziran 2018 tarihinde Almatı’da bulunan

Kazakistan Kültür ve Spor Bakanlığı Merkezi Devlet Arşivi'ne bağışlanmıştır. Belgeler, bilimsel işleme ve kalıcı devlet koleksiyonuna transfer için Tarihi Kişisel Evraklar Bölümü Müdürü A. Zh. Aşırova ve yardımcısı E. A. Djunosova tarafından alınmıştır. Belgelerin kabulüne ilişkin evrak, Arşiv müdürü D. S. Mukataev tarafından onaylanmıştır. Dina Jandosova'dan alınan bilgiye göre bu malzemeler işlenmeyi bekliyor ve dolayısıyla kalıcı envanter numarası da almamıştır.

İlk albümde 47 adet fotoğraf vardır. Fotoğraflar Ghilmani'nin el yazısı ile açıklanmıştır. Yapıştırılan fotoğraflar değişik formatlardadır. Fotoğraflardaki kişilerin isimleri, nereli oldukları ve bazılarının ölüm yılları belirtilmiştir. Fotoğrafların alt yazıları Arap alfabesiyle ve bazı yerler de Kiril alfabesi ile yazılmıştır. Bazı fotoğraflarda hatıra şiirleri vardır.

İkinci albümde 34 fotoğraf vardır. Albüm, Ghilmani'nin ölümünden sonra aile fertleri tarafından bir araya getirilmiş ve hatıra şiirleri, Kiril alfabesiyle altyazı olarak yazılmıştır.

Üçüncü albümde 78 fotoğraf vardır. Bunlardan 9'u Ghilmani'ye onun selefi ve Kazak SSR kadısı Abdülğaffar Şemsüddinov ve onun eşi Hadiça bint Kul-Muhammed Şemsüddinova tarafından 8 Haziran 1950'de hediye edilmiştir.

Dördüncü albümde 46 fotoğraf vardır. Bunlar Zagorsk'ta, Taşkent'te, Orta Doğu ve Kazakistan şehirleri arasındaki ziyaretler sırasında çekilmiş fotoğraflardır.

Fotoğrafların birçoğunda Ghilmani'nin kendi eliyle yazdığı bilgilendirici yazıların olması fotoğrafların değerini artırmaktadır. Fotoğraflara çekildikleri yer ve tarih notlarının düşülmesi, kişilerin adlarının ve görevlerinin yazılması fotoğraflarla ilgili bilgi okuması yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Bazı yüzler ise Ghilmani tarafından silinmiş veya kesilmiştir. Emine İsmagombetova'ya göre o, bunu öldürülmüş veya hapse atılmış kimselerin fotoğrafları üzerinde yapmıştır. Silinen bazı isimlerin ise daha sonra tekrar yazıldığı fotoğraflarda görülmektedir. Ayrıca fotoğraflarda şiirlere ve kaydedilmiş alıntılara da rastlanmaktadır.

Ghilmani özel kütüphanesinde bulunan bir diğer materyal de mektuplardır. Özel mektuplar dinî şahsiyetlerin kişisel arşivlerinde çok nadiren korunur. Resmî biyografisinden farklı olarak mektuplar Ghilmani'nin bir lider olarak gerçek kişiliğine, Kazakistan kadılığının iç yaşamının ayrıntılarına, devletin dinî politikasının ana hatlarına, kişiler arasındaki ilişkilere vb. büyük ışık tutmaktadır.

Ghilmani'ye ait Arap harfleriyle ve Krill alfabesiyle Kazakça olarak yazılmış 23 adet mektup bulunmaktadır. Bu mektuplar Ghilmani'nin 1955, 1962, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, 1970, 1972 yıllarında Rahmetullah Kul Muhammedof'a yazmış olduğu mektuplardır.

Sovyet döneminde Rahmetullah Kul Muhammedof, Pavlodar'da (Kazakistan'da bir liman kent) Bican Camii'nde imamlık yapmış ve 1974'te 83 yaşında iken vefat etmiştir. Yıllar sonra, 1980 doğumlu olan Rahmetullah ile akraba olan Kuanış Baysaitof, Pavlodar'daki bu camiye imam olarak tayin edildiğinde caminin altındaki depoda pek çok kitap ve mektup olduğunu farketmiştir. Döneme ait tarihsel değeri olan bu mektupları atılmak üzere iken almış ve bir süre evinde muhafaza etmiştir. İlk işi mektupları kitaplardan ayırmak olmuştur. Ghilmani'nin imzasını taşıyan mektupları (23), diğer mektuplardan (54) ayırmıştır.¹

¹ 2023 tarihinde farkedilen bu mektuplar taranarak Erbol Şirinhan ve Adilbek Bekbolatoglu vasıtasıyla Prof. Ashirbek Muminov'a iletilmiştir.

Mektuplara ilk olarak bakıldığında genellikle hal-hatır sorma, iyi temennilerde bulunma, dinî konularda ve meşgul olunan sair işler konusunda fikir beyan etmek gibi hususların geçmekte olduğu görülür. Mektupların ayrıntılı muhtevası üzerine çalışmalar devam etmektedir. Mektuplarda genellikle tarihlendirme olup (1962 ile 1972 tarihleri arasında) bazı mektuplarda tarihlendirme görülmemektedir. Bunlar olası şikayetler, yaklaşan bir denetim, muhasebe bilgileri, disiplin uyarıları ve benzeri ile ilgili yersiz tartışmalar içermeleri sebebiyle muhtemelen tarihlendirilmediler.

Genellikle “Kendinden başka ilah olmayan, bir olan Allah’ın adıyla! Kıymetli ve âlim imam-hatib, Hazreti Rahmetullah! Selamlarınıza icabet ediyorum, özellikle tüm ailenize selamlarımı iletiyorum. Allah’ın selamı ve rahmeti sizin üzerinize olsun”; “Bu devirde eşi benzeri olmayan, muhterem şeyh, imam-hatib, Hazreti Rahmetullah! Size ve ailenize, özelde mü’minlere ve tüm inananlara en güzel selamlarımızı gönderiyoruz. İşlerimiz hakkında kısa bir rapor gönderiyoruz”; “Âlemlerin Rabbi olan Allah bize ve size yapılan duaları kabul etsin, amin!”; “Zübdetü’l- ulemâ-i muâsırîn, Pavlodar’daki camide imam-hatib, Hazreti Rahmetullah! Ailenize, size tâbi’ olan herkese İslâmî selamlarımı hediye ediyorum! Mübarek ellerinizin yazdığı mektubu alınca meselelerinizden haberdar oldum” cümleleriyle örneklendirilebilecek dua ve temennilerle başlayan mektupların sonunda Ghilmani’nin kendisi için dinî vekil, SADUM azası, kadı, kadı Ghilmani, fakir, Vekil kadı Ghilmani, Kadı Sa’d b. Ghilmani, müsted’â fakir Ghilmani, vekil kadı, fakir Ghilmani gibi değişik ifadeler kullanması bazen resmiyet bazen de dostluktan kaynaklı ifadelerdir.

Resmî biyografisinden farklı olarak mektuplar Ghilmani’nin bir lider olarak gerçek kişiliğine, Kazakistan kadılığının iç yaşamının ayrıntılarına, devletin dinî politikasının ana hatlarına, kişiler arası ilişkilere vb. büyük ışık tutmaktadır.

Sonuç olarak Saduaqas Ghilmani’nin bu özel kütüphanesi, o dönemin Rusya’sında yaşayan Kazak Müslümanlarının İslam anlayışları ve bölgede İslam adına ne tür hizmetlerin verildiği, İslam’ın ne şekilde ve hangi şartlarda yaşatılmaya çalışıldığı konusunda günümüze hem yazılı hem de görsel olarak bir ışık tutacaktır.

Ghilmani’nin özel kütüphanesi ile ilgili detayları yakın zamanda IRCICA’dan çıkacak olan “The Islamic Intellectual Elite in Soviet Central Asia: Documents of Saduaqas Ghilmani (1890-1972)” başlıklı kitapta görmek mümkün olacaktır.

ҲАКИМ ТЕРМИЗИЙНИНГ ТАФСИР ВА ТАЪВИЛ БОРАСИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

NAKIM TIRMIDHI'S VIEWS ON TAFSIR AND TA'WIL

Zafar Faxriddinov,

Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi,
bo'lim boshlig'i, PhD

Тафсир ва таъвил тушунчалари ўртасида умумийлик ва бир қадар зиддиятлар мавжуд. «Тафсир» деганда Қуръон оятларини кўпроқ ривоятларга таянган яъни «маъсур» тарзда шарҳлаш тушунилади. Тафсирнинг қисқа таърифига тўхталинадиган бўлса, тафсир деганда – оятдаги ақлга мос (маъқул) маънони баён қилиб очиб, кўрсатиб бериш тушунилади. Истилоҳда эса Қуръон оятларини тўғри шарҳлаш учун зарур бўлган бир қанча ўзига тегишли илмларни жамловчи комплекс фан дейиш мумкин. Тафсир ақлий (бир-раъй) ва нақлий (бил-маъсур) турларга бўлинади. Бу қисқача таърифда тафсир сўзининг бугунги кунда тушуниладиган истилоҳий маъносини англаш мумкин. Шунингдек, тафсир – Қуръонда кўзланган мақсадни инсон ўз ақли даражасида тушуниб, бошқаларга тушунтириб бериши, деб таърифланиши ҳам мумкин.

Таъвил атамасига келсак, у лугатда бир нарсанинг аслига қайтиши, гапнинг таъвили эса унинг тадаббур қилиниши, салмоқлаб кўрилиши ва очиб берилишидир. Истилоҳда эса гапнинг айтилган мақсади бўлмиш моҳиятига етиб боришини англатади.

Имом Мотуридийга кўра, тафсир саҳобийларнинг шарҳига, таъвил эса фақиҳларнинг шарҳига нисбатан қўлланилади. Бунинг маъноси шуки, саҳобийлар вазиятнинг бевосита гувоҳи бўлиб, Қуръон нозил бўлган ишни (нузул сабабини) билганлар. Уларнинг оятга ўз кўзлари билан кўриб, бевосита гувоҳ бўлиб, берган тафсири айтилган ҳақиқатдир. Шунингдек, тафсир – муайян сўздан мақсад айтган шундай экани борасидаги қатъий хулоса бўлиб, унинг маъноси айтган шу экани ҳақида Аллоҳ номи ила гувоҳлик берадиган даражада ишончли бўлиши керак. Агар шундай кескин далил топилса, тўғри бўлади, аксинча бўлса, у фикрий тафсир бўлиб, бу нарсадан қайтарилган. Таъвил эса эҳтимол қилинган маънолардан бирини танлаб олиш бўлиб, бунда қатъият ва Аллоҳ билан гувоҳлик бериш талаб қилинмайди.

Демак, таъвилда бир қанча эҳтимоллардан бири танлаб олинади. Албатта бу ўринда эҳтимоллар ўта ишончсиз ёхуд бири бошқасидан кўра кучсиз ёки кучли эканидан юзага келмайди. Балки, турли маъноларга далолат қилувчи бир қанча далилларнинг даражаси тенг келган ҳолда уларнинг орасидан энг лойиқ далил танлаб олинади. Қатъият талаб қилинмаслигининг сабаби эса, қолган далиллар ҳам кучсиз бўлмагани жиҳатидандир.

Имом Мотуридий таъвил билан тафсир ўртасидаги фарқ – тафсир саҳобийнинг шарҳи, таъвил эса фақиҳларники, деган сўзининг маъносини янада очиб беради. Чунки саҳобийдан келган тафсирлар далил жиҳатидан тенг бўлса, уларнинг орасидан рожиҳ қавлни танлаб олиш фақиҳнинг ижтиҳодини талаб этади. Ижтиҳод маҳсули эса ақлий фаолият натижаси бўлиб, у таъвилга мансубдир.

Таъвил фақатгина гапнинг маъносини очиб, шарҳлаб, баён қилиб берса тафсир сўзининг маънодоши бўлиб қолади. Аммо, таъвил гапнинг моҳиятини очиб беради, яъни айтиш ўрнида гапнинг сиеқи (контексти) қайси маънони акс эттиришини англатади дейилса, тафсир билан таъвилнинг ўртасидаги фарқ янада аниқроқ кўзга ташланади. Имом Суютийнинг келтирган таърифига кўра, тафсир – Аллоҳнинг Китобида аниқ ва саҳиҳ суннатда аёнлиги юзасидан маъноси очиқ-ойдин воқеъ бўлган изоҳ бўлса, таъвил уламоларнинг истинботи орқали юзага чиқади. Шу сабабдан баъзилар тафсир ривоятга тааллуқли нарсаси, таъвил эса дириоятга (тафаккур) тегишли тушунчадир, дейдилар.

Юқоридаги таъриф тафсир ва таъвилнинг бугунги кунда тушуниладиган маъносини тўлиқ очиб бера олади, дейиш мумкин. Чунки, ҳозирги кунда оят шарҳи ривоятга таянсагина тафсир, деб тушунилади бошлаган. Таъвил эса, кўпроқ, ақлий фаолият маҳсули, деб кўрилади. Шу жиҳатдан айрим фундаменталистик характерга эга оқимлар, айниқса салафийлар таъвилнинг ҳар қандай кўринишини инкор қилишга ҳаракат қиладилар. Бу ўринда муаммо салафийларнинг Қуръондаги айрим сўзларни юзаки тушуниш ва тушунтиришга бўлган интилишларига бориб тақалади. Сабаби, айнан таъвил Қуръондаги сўзларнинг ва айниқса, атама сифатида, мажозда, муташобех тарзда келадиган ифодаларнинг асл маъносини очиб бериб, уларнинг юзаки тушунилишига йўл қўймайди. Шу билан бирга, муфассир ва тилшунос Абу Хилол Аскарӣда (920–1005) таъвил бу «муташобехнинг тафсири» (تفسير المتشابه به), деган ёндошув ҳам мавжуд. Бу эса ақидавӣ ҳукмларни баён қилувчи муташобех оятларнинг тафсирига таъвил дейилади, муташобех бўлмаган оятларнинг тафсири эса, гарчи, унда ижтиҳод унсурлари мавжуд бўлса-да тафсир бўлади, деган ҳулосага олиб боради. Бунга кўра тафсир умумийроқ атама бўлиб, у таъвилни ҳам ўз ичига олади, аммо таъвил тафсир бўла олмайди.

Қуръони каримда таъвилнинг маъносини билиш ҳақида бир қатор оятлар мавжуд. Улардан бирида хусусан:

وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ

«Унинг таъвилни Аллоҳдан ва илмда росих бўлганлардан бошқаси билмайди...» дейилган. Ушбу оятни айнан шундай, яъни илмда росих бўлганлар ҳам таъвилни биладилар, деб тушуниш лозимлигини саҳобӣ Ибн Аббоснинг ушбу оятдан сўнг:

أنا من الراسخين في العلم الذين يعلمون تأويله

«Мен ҳам илмда унинг таъвилни билувчи росихларданман», деган сўзларидан англаб олиш мумкин. «Росих» бир нарсани чуқур билувчи, теран англовчи маъносини англатади. Илк авлод мусулмонлардан Мужоҳид, Рабиъ ибн Анас, Муҳаммад ибн Жаъфар ҳам ўзларини таъвилни билувчи росихлардан бири сифатида айтиб ўтганлар.

Шу билан бирга, таъвил тўлиғича дириоят – яъни фаҳмга таяниши мумкинлигини Ибн Аббос Наср сурасининг маъноси ҳақидаги айтган гаплари мисол бўла олади. Умар ибн Хаттоб унга катта саҳобӣларнинг олдида Наср сурасининг маъносини баён қилиб беришни таклиф қилганда, у бунинг маъноси Пайғамбарнинг тез кунда вафот этиши эканини айтган. Ваҳоланки, суранинг луғавӣ мазмунида ҳам, ушбу таъвилни эшитган саҳобӣларда ҳам бунга далолат қилувчи далил ёки ривоят мавжуд эмаслиги, улар бу маънони илк бор Ибн Аббосдан эшитганлари қайд этилади.

Ҳаким Термизий «Таҳсил назоир ал-Қуръон»да раддия бераётган асаридаги сўзларга берилаётган маънони «тафсир қилинган» (مفسرة), муаллифнинг сўзидан иқтибос келтираётганда эса, «сўнгра унинг тафсири бундайлигини топдик» (ثم وجدنا) ёки «Аммо унинг тафсиридаги гапига келсак» (أما قوله في تفسيره) қабилидаги жумлаларни ишлатган. Яъни, у номаълум (аноним) асардан иқтибос келтирар экан, ундаги «важҳ»лар баён қилинган жумлаларни тафсир, деб атайди. Аммо, ўзи бирор сўзнинг «важҳи»ни яъни маъносини баён қиладиган бўлса, уни «таъвил», деб атайди. Мазкур ҳолатни «аз-зикр», «ал-хавф», «ас-салāt», «ал-катб», «ал-маърӯф», «ат-тағӯт», «ба'сā'у ва заррā'у», «ал-хāсирӯн», «ал-иститоат» каби назоирларнинг шарҳида кўриш мумкин.

Айрим ўринларда Ҳаким Термизий ўзи келтирган фикрларга нисбатан «тафсир» атамасини ҳам қўллаган. Бундай жумлаларга эътибор бериб қаралса, улардан кейин жумлани қувватловчи оят келтирилганига гувоҳ бўлинади. Аммо муайян бир сўзнинг «таъвили» дейилган ўринларда оятдан мисол келтирилмаган. Бу ҳолат Имом Мотуридийнинг тафсир қатъий далилга таяниши, таъвил эса эҳтимоллардан муносиби танлаб олиниши тўғрисидаги қарашига мувофиқ келади. Айни мувофиқлик Ҳаким Термизий «Таҳсил назоир ал-Қуръон»да таъвил ва тафсирнинг фарқини аниқ ажратиб қўллаганини кўрсатади.

Ҳаким Термизий таъвил деганда нимани назарда тутганини янада аниқроқ англаб етиш учун, унинг ушбу атамага нисбатан қўллаган изоҳларини кўриб чиқиш лозим бўлади. Ҳаким Термизий ҳам «Таҳсил назоир ал-Қуръон»да таъвилнинг ўрни ва аҳамиятига алоҳида тўхталиб ўтади. Асардаги қирқ учинчи назоир (43) бобида айнан «ат-тавйил» сўзининг «важҳ»лари санаб ўтилади. Ҳаким Термизий аввало таъвилнинг луғавий маъносини батафсил баён қилиб беради. Сўнгра унинг ботиний маъноларини ҳам очиб беради. Унга кўра, таъвил – нарсанинг аввалбошини талаб қилишдир. Ким ишларнинг аввалбошини ва қилмишларнинг аввалини англаса, демак, у таъвилини идрок этади. Ишларнинг аввали Аллоҳ тақдирларни белгилаган ва яратикларни зулматда яратган кунда изҳор қилган ибтидо илмида мавжуддир. Ким ишларнинг аввалини англаса, улар таъвилларни ҳам идрок этадилар. Яъни нарсаларнинг асл моҳиятини Аллоҳ нурининг фазли ила идрок этадилар.

Юқоридаги таърифдан маълум бўладики, Ҳаким Термизий таъвил тушунчасини аввалбошданок мутлақ ижобий маънода баён қиладди. Таъвилларни англовчилар Аллоҳнинг нури фазлидан насибадор, ладуний илм (истеъдод) соҳиблари сифатида кўрилади. Таъвил қуруқ ақлий изланишларнинг маҳсули эмас, балки, Аллоҳнинг бандага бўлган марҳамати натижаси ўлароқ, муайян ўриндаги Унинг хоҳиш-истагини англашдир.

Демак, Ҳаким Термизийга кўра, таъвил мутлақ ижобий тушунча сифатида баҳоланади. Аммо таъвилни англаш мазкур илмга лойиқ даражадаги шахсларнинг иқтидори доирасидаги масала бўлиб, барча ҳам бундай талабга жавоб бера олмайди.

Ҳаким Термизий Қуръонда келган таъвилнинг биринчи важҳини тафсир (التفسير) билан айнан бир маънода, деб изоҳлайди. Чунки таъвил Қуръонда маъноси яширин бўлиб турган ўринлардан тўсиқларни очиб ташлайди ва сўзнинг маъно-мақсади ойдинлашади.

Таъвилнинг Қуръондаги иккинчи маъноси (تعبير الرؤيا) туш таъбири бўлиб, Ҳаким Термизий бунини тушнинг таъбир қилишга ва уни ҳақиқат тилига ўгириб берувчи таъбирчига муҳтож кўчма маънодаги масаллардан иборат экани билан изоҳлайди. Яъни таъбир қилувчи Аллоҳ тушда ташбеҳ йўли ила зарбулмасалини берган ишининг (أول الأمر) моҳиятига етиб боради. Айнан ўша нарса ишнинг аввали (أول الأمر) бўлиб, бу ўринда зарбулмасал иккинламчидир. Таъвил яъни таъбир қилувчи уни «аввали»га ўгиради. «Аввали» эса «Лавҳ ал-маҳфуз»да тақдир қилинган нарсадир.

Ҳаким Термизий юқоридаги таъбирида ўз услубига кўра таъвил сўзининг ўзаги «аввал» сўзига тақалашини ишора қилади. Бу ўринда эътибор бериш лозим бўлган асосий нуқта – таъбирнинг таъвил сўзи билан ифодаланиши сабаби таъбир қилиниши лозим бўлган нарсанинг мажоз ва ташбеҳ йўли билан ифодаланганидир. Яъни маъноси юзаки, очиқ-ойдин турган нарсанинг таъвилга эҳтиёжи бўлмайди. Туш эса мажоз ва ташбеҳ ҳамда зарбулмасаллардан ташкил топади. Уни «аввали»га яъни мақсадига қайтариб, моҳиятини очиқ бериш эса таъвил, дейилади. Бу қарашни қоида, деб олинадиган бўлса, Қуръондаги муташобеҳ оятлар албатта таъвил қилиниши керак, деган хулоса келиб чиқади. Чунки муташобеҳнинг зоҳири худди зарбулмасал каби моҳиятни ифода қилмайди, унинг моҳиятини очиқ бериш зарурати мавжуд.

Имом Мотуридий Аллоҳни тушда кўриш мумкин эмаслиги борасида тўхталганда, тушда кўрилган нарсалар ҳаёл ва мисоллардан иборат бўлиши, Аллоҳ эса бундай нарсалардан пок эканига тўхталиб ўтган.

Ҳаким Термизий – таъвил сўзига келтирган «важҳ»ларнинг учинчиси бу – «натижа-оқибат» (العاقبة) англамидир. Чунки натижа ва оқибат ишнинг аввалига боғлиқдир. Қуръони каримнинг Исро сураси 35-оятда: «Ўлчаганингизда ўлчовга хиёнат қилманг ва тўғри тарозу билан тортинг – мана шу яхши ва энг гўзал натижадир (أَحْسَنُ تَأْوِيلًا)» дейилган. Бу ўринда аввали тўғри бўлган ишнинг натижаси ҳам тўғри бўлишига ишора қилинмоқда.

Ҳаким Термизий – таъвил сўзига келтирган тўртинчи «важҳ»– «қайтиш ўрни» (المرجع) бўлиб, у ишнинг «аввалбошда» бошланиши бўлиб, бирор нарса қайтиши учун албатта у бошланган жой бўлиши шарт. Чунки ортга қайтиш учун энг аввало у қайтиладиган ўридан келинган бўлиш керак. Бу ҳақида Қуръони каримнинг Нисо сураси 59-оятда баён қилинган бўлиб, мусулмонлар орасида бирор сабаб билан низо юзага келса, уни Аллоҳ ва пайғамбарга қайтариш буюрилган ва бу «яхши ва гўзал қайтиш (أَحْسَنُ تَأْوِيلًا)», деб таърифланган.

Таъвил сўзининг бешинчи ва энг охири «важҳ»и – ҳақиқат (الحقيقة) яъни моҳият бўлиб, ишларнинг аввали Ҳақдан бошланиб, уларнинг ҳақиқати охиридир. Аввали охирига чамбарчас боғлиқдир. Яъни ишларнинг аввали Ҳақ таолонинг иродасидан бўлгани учун охири ҳам унинг иродасига тобедир. Бунинг ҳақиқатини, яъни моҳиятини англаш учун аввало Ҳақни таниш лозим бўлади.

Таъвил атамаси Ҳаким Термизийнинг «вужух ва назоир»га оид асар ёзган салафларидан фақатгина Ҳорун ибн Мусонинг «ал-Вужух ва ан-назоир фил-Қуръон ал-карим» асарида учрайди. Аслида бу масалада Ҳаким Термизий билан энг кўп мувофиқ келган муаллиф айнан Ҳорун ибн Мусо бўлиб, албатта бу ўхшашлик, «Таҳсил назоир ал-Қуръон» айнан унга раддия сифатида ёзилган бўлиши мумкин, деган эҳтимолни юзага келтиради. Аммо фақатгина Ҳаким Термизий ва Ҳорун ибн

Мусода учрайдиган «таъвил» атамасини солиштириб кўрилса ҳам уларнинг баён қилган «важҳ»лари бир-бирига тўлиқ мос келмаслиги аён бўлади:

Назоир №43: «ат-Та'вил» важҳлари		
№	Ҳаким Термизий	Ҳорун б. Мусо
1	<i>ал-тафсӣр</i>	<i>ақиба^м</i>
2	<i>таъбӣр ар-ру'йā</i>	<i>мунтаҳā</i>
3	<i>ал-'ақиба^м</i>	<i>та'бӣр ар-ру'йā</i>
4	<i>ар-маржа'</i>	<i>тахқӣқ</i>
5	<i>ал-ҳақӣқа^м</i>	<i>алвāн</i>

Келтирилган жадвалдан кўриниб турибдики, «назоир»лар мувофиқ келса ҳам «важҳ»ларнинг кетма-кетлиги ва номланишида катта фарқ бор. Ҳорун ибн Мусо бештадан иккита важҳдагина (2/5) Ҳаким Термизийга мувофиқ келган. Қолган учта важҳда улар ўзаро мухолиф саналадилар. Муқотил ибн Сулаймон ва Яҳё ибн Саломда ушбу «назоир» мутлақо учрамайди. Шу жиҳатдан, Ҳаким Термизий раддия берган муаллиф аноним мақомида қолади.

Турк олими Сулаймон Қоянинг маълумот беришича, Муқотил ибн Сулаймоннинг мисрлик олим Абдуллоҳ Маҳмуд Шихота томонидан тадқиқ қилиниб, «ал-Ашбоҳ ва ан-назоир» номи билан чоп этилган, шунингдек, туркиялик яна бир олим Али Ўзак томонидан нашрга тайёрланиб, «Китоб ал-вужуҳ ва ан-назоир» номи остида чоп этилган иккита нашрида «ат-та'вил» сўзи 26-назоир сифатида кўрсатилган.

С.Қоя бошқа бир тадқиқотида Муқотил ибн Сулаймон асарининг мазкур нашрларида «ат-та'вил» сўзига келтирилган «важҳ»ларни ҳам келтириб ўтган. С.Қоя келтирган «важҳ»лар жойлашув тартибини истисно қилганда Ҳорун ибн Мусоники билан бир хил. Уларни Ҳаким Термизий билан солиштирилса, қуйидаги кўринишда намоён бўлади:

Назоир №43: «ат-Та'вил» важҳлари		
№	Ҳаким Термизий	Муқотил б. Сулаймон
1	<i>ал-тафсӣр</i>	<i>мунтаҳā</i>
2	<i>таъбӣр ар-ру'йā</i>	<i>'ақиба^м</i>
3	<i>ал-'ақиба^м</i>	<i>та'бӣр ар-ру'йā</i>
4	<i>ар-маржа'</i>	<i>тахқӣқ</i>
5	<i>ал-ҳақӣқа^м</i>	<i>алвāн</i>

Муқотил ибн Сулаймонга тегишли, деб кўрсатилган асардаги «назоир» ва «важҳ»лар ҳам Ҳаким Термизий келтирган «важҳ»ларга мувофиқ келмайди. Аммо Муқотил ибн Сулаймоннинг асарини тадқиқ қилиб, нашрга тайёрлаб, 2005 йилда «ал-Вужуҳ ва-н-назоир фи-л-Қуръон ал-азим» номи билан чоп эттирган ироқлик олим Ҳотим Солиҳ Зомин нашр муқаддимасида ушбу асар илгари «ал-Ашбоҳ ва-н-назоир» номи билан хато тарзда нашр қилинганини айтиб, нашрдаги бир қатор хатоларни қисқа, аммо кескин оҳангда танқид қилиб, ўз нашрида тўғрилаб чиқилган ўринларни ҳам қисқа келтириб ўтади. Ношир А.Шихота экани аниқ бўлса-да, Ҳ.Зомин унинг исмини зикр қилмаган, аммо унинг нашрига қатъий ишончсизлик билдирган. Шу жиҳатдан ушбу нашрга таяниб бўлмайди ва Муқотил ибн Сулаймонда «ат-та'вил» учрамайди, деган хулосага келинди.

Яна бир муҳим масала Ҳаким Термизийда «важҳ» ва «вужух» атамаларининг таъвил билан боғлиқлигида намоён бўлади. Чунки «Таҳсил назоир ал-Қуръон» услуб жиҳатидан сўзларнинг ички маъноларини, Қуръон луғатининг ва айни ўринда араб тилининг пурмаънолиги сўзларнинг ўзак хусусиятидан келиб чиқиши каби бир қатор муаммоларнинг ечимига бағишланган ва моҳиятни очиб беришга йўналтирилган асардир. Ҳаким Термизий «важҳ» деганда айнан моҳиятни тушунади ва тушунтиради. Бу унинг таъвил сўзига берган шарҳларига тўла мувофиқ келади. Яъни Ҳаким Термизийга кўра «важҳ» бу – сўзнинг таъвилидир. Ҳаким Термизийга кўра таъвил бу – мажознинг ҳақиқатини, ташбеҳнинг моҳиятини, ишнинг мақсадини очиб беришдир.

Масаланинг моҳиятини янада аниқроқ англаш учун Қуръон таъвиллари бўйича энг йирик фундаментал асар яратган Имом Мотуридийнинг «Таъвилот аҳл ас-сунна» асарига мурожаат қилинадиган бўлса, у ерда айнан «важҳ» ва «вужух» сўзлари ниҳоятда кўп қўлланилганига гувоҳ бўлинади. Имом Мотуридий тафсир ва таъвилнинг фарқини тушунтирганда ҳам «важҳ» масаласини ҳал қилувчи омил сифатида кўрсатган:

فالتفسير ذو وجه واحد والتأويل ذو وجوه

«Тафсир битта «важҳ»га эга, таъвил эса кўплаб «важҳ»ларга эгадир».

Маълум бўладики, тафсир деганда муайян бир қатъий маънога эга шарҳ тушунилади. Унинг бир неча маъноларни англатиши эҳтимоли бўлмайди. Таъвил эса бир неча маъноларни англатиши мумкин. Муайян ўринга айнан қайси маъно лойиқ (рожиҳ) экани ижтиҳод билан танлаб (таржиҳ) олинади. Бу масалада Имом Мотуридий таъвилни ишнинг якуни (منتهى الأمر) баёни, деган маъносини ҳам айтиб, Басра тил мактаби вакили, тил ва адабиёт илмининг имоми, деб танилган Абу Зайд Ансорийнинг (743-830) «Агар бу ўзидан ўзганинг гапи бўлса «важҳ»ларнинг (الوجه) унисига ёки бунисига йўналтирилиб (توجه), у (яъни таъвил) гап қайси томонга йўналган бўлса ўша жиҳатга йўналтиришдир (توجيه الكلام)», деган сўзларини ҳам келтириб ўтган.

Юқорида келтирилган мисолларни умумлаштирган ҳолда шуни айтиш мумкинки, Қуръон илмларидаги «важҳ» ва «вужух» таъвил жараёни билан бевосита боғлиқ тушунчадир. Қуръон сўзларидаги «важҳ»лар таъвил қилиш мумкин бўлган «эҳтимол»ларнинг барчасини ўз ичига олади. Таъвил қилувчи фикрига таяниб эмас, сўзнинг мавжуд «важҳ»ларидан бирини танлаб олиш натижасида оятнинг асл маъносини ва муродини очиб беради. Айнан мавжуд «важҳ»лардан тўғри ва лойиқ маънони танлаб олишга тўғри таъвил деб баҳо бериш мумкин. Қуръондаги «назоир» ва «важҳ»ларни билишнинг аҳамияти таъвилни тўғри амалга оширишнинг энг муҳим омили ҳисобланади.

Ҳаким Термизийнинг «Таҳсил назоир ал-Қуръон» асари айнан таъвил методологиясини очиб берувчи асар, деб баҳолаш мумкин. Сабаби, Ҳаким Термизий ўзидан аввалги муаллифлардан фарқли равишда Қуръондаги сўзларнинг турли маъноларини лафзий шаклдошлик нуктаи назаридан факт констотацияси ўлароқ мисол тариқасида тақдим этиб кетавермасдан, балки, ҳар бир сўзнинг туб моҳиятига етишга, ўзагига эътибор беришга, берилаётган маъноларни сўзнинг ички хусусиятларидан чиқариб олишга ундайди. Унинг таъвил методи содда ва шаклан ўхшашликни рад этади ҳамда сўзларнинг кўплаб маънолари бўлиши мумкинлигини

табиий қабул қилишни ўргатади. Унинг назариясига кўра, ҳидоят баённинг синоними эмас, шу билан бирга ҳидоят кўп маъноли омонимлардан бири ҳам эмас, балки, ҳидоят сўзининг ўзида, ўзагида баён хусусияти бор. Ҳидоятнинг ишлаш жараёнида баён – равшанлик, очиқ-ойдинлик юзага келади. Баён ҳидоятнинг натижаси бўлгани учун ҳам ҳидоят баъзи ўринларда баён деб тушунилиши мумкин. Қолган сўзларда ҳам айти шу қоида ишлайди. Ҳеч бир сўз ўз-ўзидан ва мутлақо сабабсиз бошқа маного эга бўлиб қолмайди.

Сўзлардаги кўпмаънолиликини сўзнинг табиий хусусияти деб қабул қилиш муташобеҳ оятларнинг таъвил қилинишини табиий қабул қилишга ўргатади. Бу эса Аллоҳнинг муташобеҳ сифатларини ҳарфий ва юзаки-сатҳий талқин этишни тарғиб қилинишига интилаётган ва таъвилни инкор қилувчи радикал ёндошувга эга оқим ва тоифаларга қарши энг кучли фикрий раддия бериш хусусиятини шакллантиради.

Ҳаким Термизий таъвилда ақлнинг ўрнини қатъий эътироф этади:

وأهل الأهواء بسوء التأويل ضلوا لم يعقلوا اللغة ولم يفهموا المعاني ولهم نفوس مظلّمة يحرفون الكلم عن مواضعه بظلمة أهوائهم وقلوبهم ومن قل فهمه أو عذب عنه في وقت ساء تأويله.

«Ҳавоий кимсалар тилга ақллари етмай, маъноларни тушунмай, хунук таъвиллари билан йўлдан адашиб кетдилар. Уларнинг нафслари тунд бўлиб, хоҳишлари ва қалблари тундлигидан сўзларни ўз ўрнидан ўзгартирадилар. Ҳар ким фаҳми кам ёки ундан кетган бир вақтда таъвили ёмон бўлади».

Таъвил манбаига кўра «дироят» яъни ақл-тафаккур маҳсули бўлса-да, у матннинг асоссиз тўқима талқини эмас, балки шаръий эътирозга сабаб бўла олмайдиган табиий хусусиятидир. Бу хусусиятдан ислом олимлари томонидан Қуръоннинг мўъжизакорлиги белгиларидан бир сифатида баҳоланиб келинган. Бу эса таъвилни инкор қилувчи тоифаларнинг даъволарини йўққа чиқарадиган далил бўла олади. «Таҳсил назоир ал-Қуръон» асари Ҳаким Термизийнинг таъвил назариясини айти жиҳатларини очиб беради.

SUFI STUDIES IN CENTRAL ASIA: ORGANIZING A CONFERENCE IN TURKISTAN

MARKAZIY OSIYODA SO'FIYSHUNOSLIK: TURKISTONDA KONFERENSIYA TASHKIL QILISH

Ms. Yekta I. Zulfikar,

MA, Rapporteur and Legal Translator, IRCICA

The Research Centre for Islamic History, Art and Culture-IRCICA, the cultural subsidiary of the Organization of Islamic Cooperation (OIC) organized, jointly with the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan, the National Historical-Cultural Museum-Reserve “Azret-Sultan”, the Administration of Turkistan Region, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, and UNESCO, a conference focused on the cultural and sacred heritage of Turkistan as well as matters of sustainable tourism. Held between the dates of 26 to 28 October 2022, the conference was named “People Protecting Monuments: International Conference on Sustainable Tourism, Pilgrimage, and Sacred Heritage.” Conducted in concurrent sessions divided along the three main topics of Sufi Studies, Cultural and Architectural Heritage, and Sustainable Tourism, this large-scale conference hosted over 60 academics, experts, and policy makers from the fields of Religious/Sufi studies, manuscript studies, architectural and cultural heritage, conservation and restoration, and tourism and pilgrimage. The opening session of the conference heard speeches from the representatives of organizations such as UNESCO and the International Organization of Turkic Culture (TURKSOY), as well as the Director General of IRCICA, Ambassador Prof. Mahmud Erol Kılıç, alongside speeches from government officials from the Culture and Sports Ministry of Kazakhstan as well as the Governorate of Turkestan. The focus of this paper is the portion of the conference organized by IRCICA: the panels related to the Islamic heritage within the region focused on the museum-mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi (d. 562/1166–1167), a 12th century Sufi who had a major impact on the Muslims of Central Asia and whose influence continues today.

The three panels organized by IRCICA during this conference centered around the personality and legacy of Khoja Ahmad Yasawi as well as the Islamic heritage within the region, with contributions from 26 experts from various parts of the world. The languages of the conference were Kazakh, English, Turkish, and Russian. The first panel, held on the first day of the symposium following the opening panel on the 26th of October, was named “History of sacred sites in Central Asia” and held in two parts. The main idea behind this panel stemmed from Central Asia being home to thousands of Islamic sacred sites that are the subject of academic research, with the aim being to discuss this myriad scientific research conducted in different countries ranging from Kazakhstan and Uzbekistan to Türkiye, to Japan, and to the Netherlands, as well as share experiences about the problems and findings encountered. This first two-part panel established the historical context of Khoja Ahmad Yasawi’s time, gave genealogical accounts and mentioned various Sufi orders

that were contemporaries of Khoja Ahmad Yasawi's own order of Yasawiyya, and traced the legacy of Khoja Ahmad Yasawi from Central Asia to Anatolia. Professor Ashirbek Muminov, Consultant on Organizational Activities in Central Asia at IRCICA, began the panel and gave a talk titled "Yasawiyya during the Kokand Khanate Period," where he spoke about the legacy of Yasawiyya, the Sufi path initiated by Khoja Ahmad Yasawi during the reign of the Kokand Khanate from the beginning of the 18th to the end of the 19th centuries. I was the second speaker on this panel and focused on "Kubrawiyya in the History of Central Asia," giving an overview of one of the three most widespread Sufi paths in Central Asia, those being Yasawiyya, Kubrawiyya, and Naqshbandiyya. Associate Professor Yayoi Kawahara from the University of Tokyo spoke about "Creating Nasab-nama documents: on the new historical sources from the territory of the Khanate of Khoqand," where she presented about the genealogical documents that can be used as primary sources when conducting historical and cultural research, specifically looking at the sacred lineages that are present within the Ferghana Valley region and demonstrating how genealogical research can be conducted through the questions she asked of the documents at hand. Dr. Shamil Shikhaliev from the University of Amsterdam followed with a presentation on the "Development of Sufi models in the Eastern Caucasus (based on Islamic manuscripts from Dagestan collections)" where, through a qualitative analysis of a number of manuscripts of Sufi literature, he traced the changes in intellectual models in the Eastern Caucasus by looking into which Sufi works were more prominent and how this shifted over time. Professor Necdet Tosun from Marmara University was the last speaker in this half of the panel and spoke about "A 17th Century Yasawi Shaikh in Central Asia: Muhammad 'Alim Siddiqi (d. 1043/1633)" and traced the path of Yasawiyya over the six centuries that passed following the death of Khoja Ahmad Yasawi.

Following a short break, the panel continued with a talk by Dr. Ayhan Pala, who spoke about "Ahmad Yasawi's Turkistan" and gave the historical context of Khoja Ahmad Yasawi's time and geography. Dr. Alfrid Bustanov from the University of Amsterdam continued the panel, speaking about "The Presence of Yasawiyya in the Muscovite State, 17th – early 18th Centuries" and traced this Sufi path through the archives of this 17th-18th century state. Associate Professor Ilgar Baharlu from Nevşehir Hacı Bektaş Veli University spoke next about "The Breath of Turkistan: Khorasan Sufism from Khoja Ahmad Yasawi to Hacı Bektaş Veli" and traced the legacy of Khoja Ahmad Yasawi from Central Asia all the way to Anatolia through a literary lens. The second half of this first panel ended with a presentation by Dr. Zhomart Zhenis from the Shokan Sh. Ualikhanov Institute of History and Ethnology, who spoke about the "Traces of the Traditional Turkic Worldview in the Architecture of the Tombs of Religious Figures (representatives of Sufism) in Iran, the Caucasus and Central Asia (11th-13th Centuries)." Dr. Zhenis' presentation tied everything together for this first day, as he spoke about the architectural legacy left behind of religious figures mentioned throughout the day and demonstrated how there are common threads of thought and understanding that can be traced architecturally and throughout the vast region that is Eurasia.

The second panel of the conference was held on the 27th of October and was named "Spiritual Layers in the Culture of the Turkic Peoples" with the aim of looking into the personality of Khoja Ahmad Yasawi and his era, engaging with an overview of his time and

environment and the debates related to his genealogy, works related to Khoja Ahmad Yasawi, and his legacy. This panel also focused on the teachings of Khoja Ahmad Yasawi outside of the region of Turkistan by examining the works of representatives of this Sufi heritage. The speakers of this panel gave examples from Khoja Ahmad Yasawi's *Diwan-i Hikmat* by choosing specific topics such as the term *gharib* or examining the work through the lens of the *basmala*, while also surveying other works written during this time that also gives information about Khoja Ahmad Yasawi and other famous Sufis from the 12th to 16th centuries. The first presenter of this panel was Dr. Hayati Bice, who formed the basis of the day's discussion by speaking about "Turkic Religious Language and Yasawi's *Diwan-i Hikmat*" and gave an overview of some of Khoja Ahmad Yasawi's teachings and linguistic choices. Professor Reşat Öngören from the Institute of Sufi Studies at Üsküdar University followed with a talk about "The Tariqa Silsila of Ahmad Yasawi and Spiritual Chains in Sufism," answering the how, why, and where *silsilas*, which can be described as both genealogies or spiritual chains based on context, are recorded and what their uses are. Professor Dosay Kenzhetayev from the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University spoke about the "Philosophy of Ahmad Yasawi," providing a look into Ahmad Yasawi's ideas and teachings while also noting that it is not enough to simply read or read about Yasawi's teachings to understand them, it is also necessary to have deeper knowledge about Khoja Ahmad Yasawi himself. Professor Nadirkhan Khasanov from the Uzbekistan Academy of Sciences followed with a talk "On the Book by Hazini, *Hujjat al-Abrar*," which is a 16th century biographical account of numerous Yasawi and Naqshbandi shaykhs alongside the important personages of other Sufi paths. Professor Ali Yaman from Bolu Abant İzzet Baysal University spoke next about "Yasawi Heritage and its Impact on Turkic Peoples," which traced the presence and influence of Yasawi thought and heritage to the current day, looking into how much this path is considered a religious path versus the regard for it as a pseudo-national understanding. Academic Secretary Jabborov Ne'mat Ismailovich, from the Beruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan Academy of Sciences, followed up with a talk on the "Place of Khoja Ahmad Yasawi's Heritage in the World Civilization," contextualizing the ongoing impact and importance of Khoja Ahmad Yasawi in today's world. Dr. Khuraman Nuriyeva-Himmatova, at the Azerbaijan Academy of Sciences, spoke next about "'Gharib' in the *Hikmets* of Ahmad Yasawi," giving us a more specific reading of Khoja Ahmad Yasawi's teachings and introducing us to how Yasawi revealed and hid the divine truths in his poetry. The final speaker of this panel, Dr. Burobiya Rajabova from the Uzbekistan Academy of Sciences, spoke "On the *Basmala*," introducing this phrase that starts every verse in the Qur'an save one and tracing its use throughout Khoja Ahmad Yasawi's poetry.

The third and final panel of the conference organized by IRCICA in the afternoon of October 27th focused on the study of manuscripts, with the first half of the panel specifically on manuscripts from the Middle Ages and the second half on Medieval manuscripts. Through an in-depth examination of available manuscripts, speakers on this panel also conveyed aspects of Khoja Ahmad Yasawi's teachings while also demonstrating his impact on modern thought and literature, providing a view into the Turkish-Islamic philosophy prevalent in the region as well. The first speaker in this third panel was Dr. Zikiriya Zhandarbek from the "Farab" Library in Turkistan, where he spoke about "Meaning of

Ahmad Yasawi's 'Second Notebook' (Daftar-i Thani)," a term used by Yasawi in his poetry whose meaning remains rather mysterious. Dr. Bolat Qorghanbek at the L.N. Gumilyov Eurasian National University of Kazakhstan followed with a talk about "Yasawi Tradition in Kazakh Poetry," tracing the influence of Khoja Ahmad Yasawi's *Hikmets* and general Yasawiyya practices along with the tradition of oral literature on Kazakh poetry. From the M. Auezov Institute of Literature and Art, Associate Professor Töräli Qıdır's presentation was about the "Features of the Copies of *Diwan-i Hikmet* Preserved in the Funds of the National Academy of Sciences of Tajikistan," addressing the problem with not having any original, 12th-century copies of Yasawi's works and all the available manuscripts coming from the 16th century. Associate Professor Kenshilik Tyshkhan from the L.N. Gumilyov Eurasian National University spoke about the "Phenomenon of Spiritual Perfection in Yasawi Worldview," addressing how Khoja Ahmad Yasawi formulates the idea of a good Muslim and how such a person is expected to act in the world. The second half of this panel, focused on medieval manuscripts, began with a talk by Associate Professor Qymbat Qaratyshqanova from the Khoja Ahmad Yasawi International Kazakh-Turkish University, who spoke on "The Role of Sufism in the Islamization of Central Asia and the Literature of Sufi Orders" and demonstrated how Islam spread among the people of Central Asia by way of Sufism while Sufism in turn was influenced by local traditions. Professor Zadash Dükenbayeva from the L.N. Gumilyov Eurasian National University gave a talk about the "Heritage of al-Mashani and the Legacy of al-Yasawi" wherein he drew parallels between the two figures' influence on their geography in their times. Mr. Quanyshbek Qari spoke about the "Copies of *Diwan-i Hikmet* in Iranian Manuscript Collections," comparing the two versions that are found in two separate libraries in Iran and showing the similarities and differences in both while also tracing the spread of the teachings of Khoja Ahmad Yasawi by the preparation of manuscripts, even if their authenticity remains speculative. Associate Professor Aset Qurambek from Al-Farabi Kazakh National University, speaking about "The Problem of Divine Love in the Teachings of Ahmad Yasawi," ended the panel and the portion organized by IRCICA by examining Ahmad Yasawi's teachings through the lens of divine love, showing that doing these types of topic-specific studies can help deepen one's understanding of not just Khoja Ahmad Yasawi but of the Turkic-Islamic philosophy prevalent in the region.

Director of the architectural department at IRCICA, Dr. Alidost Ertuğrul, also participated in the architectural portion of the conference, moderating the session on "Conservation, Restoration, Documentation of Sacred Heritage Sites" and also surveying the mausoleum of Khoja Ahmad Yasawi to determine any issues related to its structural integrity and assessing conservation and restoration efforts.

Organized concurrently within the context of the "People Protecting Monuments: International Conference on Sustainable Tourism, Pilgrimage, and Sacred Heritage," with a focus on the three main topics of Sufi Studies, Cultural and Architectural Heritage, and Sustainable Tourism, these panels allowed for a holistic approach to the region of Turkistan, Khoja Ahmad Yasawi, and his mausoleum. The Religious Studies/Sufi Studies portion of the conference organized by IRCICA demonstrated both the depth and breadth of topics that can be addressed within Central Asia, including genealogical, manuscript, historical, cultural, architectural, literary, and comparative studies, ranging across the whole of the

Eurasian geography including Anatolia, and beginning from the 12th century until the current day. The publication of a book of proceedings was the final step for this portion of the conference.

IRCICA has maintained its contacts with the organizations in Turkistan, Kazakhstan, including the Ministry of Culture and Information, the Governorate of Turkistan, and the National Historical-Cultural Museum-Reserve “Azret-Sultan” and organized another International Conference between 10-12 October 2023 in Turkistan, called “Reassessing the Heritage of Khoja Ahmad Yasawi.” IRCICA has future conferences and symposia, on topics relating to Islamic history, culture, and arts in the Central Asian region to be conducted with partner organizations, on its program.

TÜRKİYE'DEKİ KÜTÜPHANELERDE BULUNAN İBNİ SÎNÂ İLE BÎRÛNÎ ARASINDAKİ YAZIŞMANIN EL YAZMASI NÜSHALARININ KODIKOLOJİ AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

EVALUATION OF THE MANUSCRIPT COPIES OF THE CORRESPONDENCE BETWEEN IBN SINA AND AL-BIRUNI IN LIBRARIES IN TÜRKİYE IN THE TERMS OF CODICOLOGY

Veysel Bulut,

Uzman Araştırmacı, IRCICA

Giriş

Önemli bir kültür mirası olan; Geçmişten günümüze bilimi, sanatı ve kültür mirasının en önemli taşıyıcısı hiç kuşkusuz elyazmalarıdır. Türkiye elyazmaları bulunduran ülkeler arasında en başta gelen ülkeler arasındadır. Kağıdından cildine, mürekkebinden tezyinatına; yazı çeşitleri, tashihleri, kenar notları, kısaltmalar, tarihler, tarihlendirmeler, temellük kayıtları, vakıf kayıtları, konu dışı kayıtları vs. tüm bu olgular her bir esere ayrı bir değer katar. Her bir yazmayı kendi başına ünik bir eser haline getirir.

Osmanlı'da ilk kütüphaneler daha çok eğitim veren medreseler bünyesinde teşekkül edip gelişti. II. Murad döneminde kurulan medreseler, camiler ve tekke kütüphaneleri ile yeni bir kültür hayatı oluştu. Fatih Sultan Mehmed'in saltanatı döneminde Pantokrator Manastırı'nda (Zeyrek Medresesi), Ayasofya'da ve daha sonra inşa edilen Semaniye medreselerinde kütüphaneler teşekkül etti. Ayrıca fetihten sonra Beyazıt'taki Eski Saray'da bir kütüphane mevcuttu. Sonraki dönemlerde vakıf kütüphaneleri önemli bir yer tuttu. İlk vakıf kütüphanesi bir görüşe göre Mahmud Paşa Medresesi'nde bir görüşe göre de Eyüp Külliyesi'ndeki kütüphane idi¹.

Yukarıda Türkiye'nin elyazması bulunduran ülkelerin başında geldiğini söyledik. Sayı net olmasa da Türkiye'de 300.000 cilt içerisinde 600.000'e yakın, belki bunun biraz üzerinde, elyazması eserin var olduğu tahmin edilmektedir. Bunların 160.000'den fazlası Arapça, 70.000 cilde yakını Türkçe, 13.000 ciltten fazlası Farsça eserlerden oluşmaktadır. İmparatorluk farklı milletlerden geniş bir coğrafyayı içerdiğinden el yazması kütüphanelerde Arapça, Türkçe ve Farsçanın yanı sıra Yunanca, Ermenice ve Süryanice yazmalar da vardır. Bunlara özel kütüphaneler dahil edilecek olursa sayı daha da artacaktır².

Osmanlı döneminde ilk kataloglama çalışmaları vakfiyelere eklenen kitap listelerinden oluşur. İlk kataloglarda kitaplar tefsir, hadis, fıkıh, akait gibi başlıklar altında sıralanan, altlarına kitap ve müellif adları yazılan kitabın kaç ciltten oluştuğu ve bazıları için "mükkemmel" denilerek fiziki durumu hakkında bilgi verilirdi³. XIX. yüzyılın ortalarından itibaren katalog çalışmaları Batı'daki çalışmalarla eş zamanlı olarak başladı. *Defter-i Kütüphane-i Damad İbrahim Paşa* 1279/1862'de basılan ilk katalogdur. İkincisi Ali Fethi Bey'in 1850-54 arasında hazırladığı *el-Âsârü'l-hayriyye fî hazâini'l-kütübi'l-Osmaniyye*

¹ İsmail E. Erünsal, "Osmanlı Döneminde İstanbul Kütüphaneleri", *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul, 2015, s. 578

² Hatice Aynur, "Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi, c. 41, İstanbul, 2012, s. 597

³ İsmail E. Erünsal, "Katalog", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara, 2022, s. 24

katalogu, üçüncüsü ise *Dersaadet Kütüphanelerinde Mevcut Olan Kitapların Cetvelidir* adlı çalışmadır¹.

Maarif Nazırı Münif Paşa'nın girişimleriyle hazırlanan *Devr-i Hamidi Katalogları*'nda ise eserlerin ismi, müellifi, müellifin ölüm tarihi, dili, cilt sayısı, yazı cinsi ile mülahazat kısmında fiziki özellikleri belirtilmiştir.

1925 yılında çıkarılan bir genelge ile Cumhuriyet Türkiye'sinde ilk kataloglama çalışmaları başlamıştır². 1935 yılında *Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu* tarafından dört katalog yayınlanmıştır. Bunlar, İstanbul kütüphanelerindeki tarih-coğrafya yazmaları katalogları 1943-1962, İstanbul kütüphaneleri Türkçe yazma divanlar katalogu 1947-1966, Manisa Genel Kütüphanesi tarih-coğrafya yazmaları 1952 ve İstanbul kütüphanelerindeki Türkçe hamseler katalogu 1961.

Dönemin kütüphaneler müdürü Özer Soysal tarafından başlatılan ve İsmet Parmaksızoglu'nun öncülüğünde Kültür Bakanlığı Müsteşarlığı ve Kütüphaneler Genel Müdürlüğü 1978'de *Türkiye Yazmaları Katalogu (TÜYATOK)* hazırlığı başlamış 2002 yılında çalışma kesintiye uğramıştır. Bu çalışmada 26 cilt katalog yayınlanmıştır. Bunlara 1987'de başlanan ve 8 katalog halinde Milli Kütüphane kataloglarını, Atatürk Kitaplığı kataloglarını, IRCICA katalog çalışmalarını, Kandilli Rasathanesi Kitaplığı yazma eserler ve yazma yapıtlar katalogu vb. birçok çalışma eklenebilir.

Elyazmalarında Rehber Kitaplar

Yukarıda özetlemeye çalıştığım gibi yazmaların tavsifinde bir eserin yazı çeşidi, iç ve dış ebadı, müellif, istinsah ve müstensih adı, telif ya da istinsah yeri ve tarihleri vs. ile yetinilmesi nüshayı değil daha çok nüsha içindeki metni ön plana çıkarmayı; araştırmacıya aradığı metnin yerini kolay bulmayı hedefler. Bu yöntem elyazmasını arkeolojik bir nesne olmaktan çıkarıp onu metinlerin bulunduğu bir obje haline dönüştürür. Yazma eserlerin kataloglanması ve bibliyografik tanımlama öğeleri altında gösterilen yukarıdaki tavsifler, kanaatimizce, kataloglama faaliyetlerinin dışında farklı bir alan/disiplin olarak görülmelidir. Bir el yazması kağıdından cildine, tezhibinden minyatürüne kadar birçok farklı bileşenleri ile yazıldığı dönemin yaşamını, kültürünü, eğitim, tefekkür ve entelektüel hayatını vb. yansıtır. Buralara dair önemli bulgular içerir. Bu nedenle bir katalogun biyografik tanımlama listesinde olmasının yanı sıra ayrı bir disiplin olarak da çalışılması gerekir.

Ülkemizde elyazması çalışanlarına yararı olabilecek rehber kitaplar bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azdır. Buna karşın, İbranice, Yunanca ve Latince el yazmaları alanlarında hatırı sayılır derecede yardımcı malzeme ve rehber kitaplar bulunur. Arnold ve Grohmann'ın *The Islamic Book* (1929), Grohmann'ın *Arabische Palaographie*'si (1967-71), Pedersen'in *Arabische Bog*'u (1946), W. Wright, B. Moritz, E. Tisserant, A. J. Arberry, G. Vajda ve S. Müneccid'in paleografya albümleri de bunlara eklenebilir³. Türkçede ise birkaç makale dışında bu alanı müstakil ele alan Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun *Yazma Eserler Terminolojisi* (2007), Adam Gacek'in Türkçeye kazandırılmış olan *Arapça Elyazmaları İçin Rehber* (2017), İsmail Yakıt'ın *Türk-İslam*

¹ Hüseyin Türkmen, *Türkiye Kütüphaneleri Yazma Eserler Katalogları 1923-2006*, Kitabevi, İstanbul 2010, s. 10

² Müjgan Cunbur, "Önsöz" *Türkiye yazmaları toplu katalogu*, c. 1: Anıtkabir, Cumhurbaşkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Adıyaman İl Halk Kütüphanesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1979, s. XI.

³ Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, Klasik, çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul, 2017, s. 17

Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme vb. eserlerin yanında IRCICA'nın 1986'da Arapça olarak neşrettiği *Fihrisu Mahtûtâtı Mektebeti Köprülü* kataloğunun 1. cildinin giriş kısmında "Kuyudat" başlığı altında konu ele alınmış, ayrıca elyazmaları kataloglarında, süreli yayınlarda ve monografilerde mürekkep, Arap hatları, kağıdın tipolojisi, kısaltmalar, tashihler, derkenar notları, tarihler ve tarihlendirmeler, temellük kayıtları ve benzeri kodikoloji ve paleografyaya dair bilgiler ya eksik ya da dağınık bir halde verilmiştir.

Türkiye Kütüphanelerindeki İbni Sînâ-Bîrûnî¹ Yazışmasına Ait Nüshalar

Konumuz bu yazışmanın Türkiye kütüphanelerindeki nüshaları olduğu için doğal olarak kütüphaneler de Türkiye'dekiler ile sınırlı kalacaktır.

Osman Ergin eserinin 1937'de yayınlanan *İbni Sina Bibliyografyası* adlı kitabının birinci edisyonu İstanbul'daki 56 kütüphanede bulunan yazmaları kapsamaktadır. İkinci edisyonda ise Belediye kütüphanesine katılan Osman Ergin kitapları, Türk Tıp Tarihi Enstitüsü ve Prof. Akil Muhtar Özden kitapları ile bu sayı 59'a, Ankara'daki Milli kütüphane ve Dil Tarih Coğrafya Fakültesi İsmail Saib Sencer koleksiyonuyla da bibliyografyaya 61 kütüphane dahil edilmiştir. Sonuç olarak birinci edisyonda 56 kütüphanede toplam 1688 kitap ve risale gösterilmişken 1957'deki ikinci edisyonda sonradan dahil edilen 5 kütüphane ile birlikte 61'e ulaşan kütüphanedeki kitap ve risale sayısı 1719'a çıkmıştır².

İbn Sînâ'nın eserleri arasında bizim konumuzu ilgilendiren ve İbni Sînâ-Bîrûnî yazışması olarak bilinen risalenin adı literatürde *el-Ecvibe 'an Mesâili Ebî Reyhân el-Bîrûnî Enfezehâ ileyh min Havârizm* ya da *Risâle ilâ Ebi'r-Reyhân el-Bîrûnî* ya da *Cevâbu Mesâili'l-Bîrûnî*³ diye üç farklı isimde geçer.

1954'te Yahya Mehdevî'nin yaptığı bibliyografik çalışmada ikisi Süleymaniye, biri Millet diğeri İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler kütüphanesinde olmak üzere toplam 4 nüsha tespit edilmiştir⁴. Dimitri Gutas, Bursa, İnebey Kütüphanesi Hüseyin Çelebi'deki başka bir nüshayı görmüş ve kitabına almıştır⁵. Ayasofya, nr. 2737/1'deki nüshadan ne Osman Ergin ne Yahya Mehdevî ne de Dimitri Gutas bahseder. Neden o nüshayı atladıkları konusunda kesin bir sonuca varmak imkânsız olsa da bu işi ilk olarak ciddi manada başlatan Osman Ergin ve Yahya Mehdevî'nin kütüphane fişlerinden bu nüshayı atlamış oldukları ya da nüshanın sonradan fiş kayıtlarına dahil edildiği söylenebilir.

İbn Sînâ'nın *Ecvibe 'an 'Aşri Mesâil*'i de bazı bibliyografik kaynaklarda Bîrûnî ile İbn Sînâ arasındaki felsefi tartışmaları arasına alınmıştır (Anawati, 1950, s. 2-4). Bu konuda Mübahat Türker Küyel şunları söyler:

"İbni Sînâ'nın yapıtlarını içinde bulunduran bir Aya Sofya yazma dergisinde (4853), şüphesiz başka bir mürekkep ve her halde başka bir elle eklenmiş birçok kıyı notu bulunmaktadır. Bu dergide, söz konusu yapıtın sonunda şu not var: "Şeyh İbn Sînâ der ki, bu yapıt sorularına karşılık olmak üzere Ebû Reyhan için yazılmıştır". Aynı kitaplığın 4829 yazmasında böyle bir not yok. Demek ki, bu soruların Ebû Reyhân tarafından sorulmuş olduklarını ileriye sürebilmek için elimizde açık, kesin ve yeter bir kanıt yok. Girişte

¹ Aydın Sayılı, "Doğumunun 1000'inci Yılında Bîrûnî", *Türk Tarih Kurumu Yayınları, Beyrûnî'ye Armağan*, sy. 68, Ankara, 1974, s. 6

² Osman Ergin, *İbn Sina Bibliyografyası*, s. XXV

³ Yahya Mehdevî, *Fihrist-i Nüshahâ-yı Musannafât-ı İbn-i Sînâ*, Tahran: 1333, s. 11

⁴ Yahya Mehdevî, *Fihrist-i Nüshahâ-yı Musannafât-ı İbn-i Sînâ*, Tahran: 1333, s. 15

⁵ Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Brill, Leiden-Boston, 2004, s. 450

kullanılmış olan “Kısa” ve “elden geldiğince” gibi sözcükler bize bu yapının felsefeye yeni başlayan veya öğrenci düzeyinden daha yüksek bir düzeyde bulunan bir kimse için yazılmış olduğu izlenimi vermektedir. Çünkü, soruları soran kişi ilerlemiş olduğu ve felsefe sorunlarının anlamakta güçlük çekmediği için, ona verilecek karşılıklar tabîî, “kısa” olabilir, ve karşılık veren büyük bir filozof olduğuna göre “elden geldiğince” sözcükleri, şüphesiz, bize İbn Sînâ'nın alçak gönüllü davranmak istediğini ve soru sorana karşı bir çeşit saygısı olduğunu göstermektedir. Burada, felsefe sorunlarını iyi bilen iki kişi arasında bir karşılıklı konuşma olduğu açıktır. Ama, eğer, soruları soran ile onları karşılayanın hep bir kişi olabileceği düşünülürse, belki de iki kişinin karşılıklı konuşması yerine bir kişinin kendi kendisiyle konuşması da söz konusu olabilir.¹

Küyel, İbn Sînâ “On Sorunun Karşılıkları”nı Beyrûnî için mi Yazmıştır, başlıklı inceleme yazısında bunu detaylarıyla ortaya koymuştur².

Yazışmanın Nüshalarının Kodikolojik Olarak Değerlendirmesi:

Yazışmanın kütüphanelerdeki nüshalarda geçen adları sırasıyla aşağıdaki gibidir:

Nuruosmaniye, nr. 2715/2, yk. 123a'da *Risâletü'l-Cevâbâti'l- 'Aşr li-İbni Sînâ fî'l-Hikmet*

Ayasoyfa, nr. 4853/5, yk. 18a'da sonradan ilave edilmiş olarak *Kâle's-Şeyh Hâzihî Risâle ilâ Ebî Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî fî Cevâbi Mesâil Enfezehâ ileyye min Havârizm*

Bursa, Hüseyin Çelebi, nr. 1194/8, yk. 87a'da *Risâle li's-Şeyhi'r-Reîs Ebî Ali Sînâ Rahimehullahu ilâ Ebî'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî fî Cevâbi Mesâil Enfezehâ ileyhi min Havârizm*

Ayasofya, nr. 2737/1, yk. 1a'da *Risâle Ecvibeti İbni Sînâ li-Mesâili Ebi'r-Reyhân ve yk. 1b'de Kâle ileyhi er-Reîs Ebû Ali fî Cevâbi Mesâili'l-Üstâz*

Feyzullah Efendi, nr. 2188/4, yk. 221a'da *Risâle fî Ecvibeti Mesâil Suile 'anhâ Ebû Reyhân el-Bîrûnî el-Havârizmî ve yk. 221'deki metin girişinde Kâle's-Şeyhu'r-Reîs Ebû Ali el-Hüseyn b. Ebî Abdillâh b. Sînâ el-Buhârî... Hâzihî Risâle ilâ Ebi'r-Reyhân el-Bîrûnî fî Cevâbi Mesâil Enfezehâ ileyye min Havârizm*

İstanbul Üniversitesi, AY, nr. 1458/85, yk. 277b'de *Risâle fî Ecvibeti'l-Mesâil li-İbni Sînâ*

Nuruosmaniye, nr. 2715/2

Arapça. 177x129(109x75) mm., 25(123a-148a) yk. 13 str. Nesih. Mecmua içinde. Risale tamdır. Metin siyah, söz başları kırmızı mürekkeple ve reddadesizdir. İstinsahı Muhammed b. Yunus b. Yusuf es-Semerkindî et-Tarazî tarafından Rebiülevvel 653'te (yk. 122b). Musahhah bir nüshadır. Miklepli, deri kaplı mukavva cilt. Samani renk abadi kâğıt, iç kapak ebru kaplama. Risalenin adı yap. 123a'daki unvan sayfasında siyah mürekkeple *Risâletü'l-Cevâbâti'l- 'Aşr li-İbni Sînâ fî'l-Hikme* olarak kayıtlıdır. Derkenarda tashih, nüsha farkı ve haşiye/şerh kayıtları girilmiştir. yk. 1a'da vakıf kaydı ve vakıf mührü Sultan III. Osman'a aittir. Aynı varakta Evkâf-ı Haremeyn müfettişi el-Hâc İbrahim Hanîf'e ait vakıf tescil kaydı ve H. 1156 tarihli vakıf tescil mührü yer alır.

¹ Mübahat Türker Küyel, “Beyrûnî'nin İbn Sînâ'ya Sormuş Olduğu On Soru ve Almış Olduğu Karşılıklar”, Beyruni'ye Armağan, TTK, Ankara 1974, s. 115-116.

² Mübahat Türker Küyel, “İbn Sînâ “On Sorunun Karşılıkları”nı Beyrûnî için mi Yazmıştır”, Beyruni'ye Armağan, TTK, Ankara 1974, s. 83-87.

B بسم الله... رسالة الشيخ ابي علي بن عبد الله بن سينا... حاطك الله مغبوطا بنيل ما تهواه
وأسعفك...
S ... كما فعل هذه المرة ان شاء الله عز وجل فرغ من تحريره محمد بن يونس بن يوسف
في ربيع الاول سنة جنح

Ayasoyfa, nr. 4853/5

Arapça. 165x116(125x75) mm. 13(18a-31a) yk. 21 str. *Nesih*. Mecmua/cönk içinde. Risale tamdır. Metin ve söz başları siyah mürekkeple ve reddadesizdir. İstinsahı H. VII. asırda (Anawati, s. 298). Salbekli, şemseli, köşebentli, zencirekli deri kaplı cilt. Dimeşki kâğıt, iç kapak Dimeşki kâğıt kaplı. Risalenin adı yk. 18a'da siyah mürekkeple *Kâle'ş-Şeyh Hâzihi Risâle Ebî Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî fî Cevâbi Mesâil Enfeze ileyye min Havârizm* olarak kayıtlıdır. Derkenarda tashih kayıtları girilmiştir. yk. 1b'de Sultan I. Mahmud'a ait vakıf kaydı, Evkâf-ı Haremeyn müfettişi Ahmed Şeyhzâde'nin kaleme aldığı vakıf tescil ile tescil mührü yer alır. yk. 1a'da Sultan I. Mahmud'a ait vakıf mührü ve aynı varak ile yk. 134b'de Sultan II. Bayezid'e ait şahsi mührü bulunur. Nüshadaki iki ayrı fihristten biri yk. 1a'da diğeri yk. 1a'dadır. İç kapakta II. Bayezid'in kütüphanecisi Hayreddin Hızır Atûfi'nin (ö. 948/1541) kütüphane kaydı, yk. 134b'de iki ayrı gazelden alınmış beyitler bulunur. Varaklara üç farklı numara girilmiştir. Nüsha şirazeden ayrılmış, bazı varaklar kopmuştur. Kısmi neme maruz kalmış, bu da bazı varaklar üzerinde lekelere ve sayfa diplerinde aşınma ve parçalanmalara neden olmuştur. Kurt yenikleri vardır. Nüsha tamir görmüştür. Kondisyon olarak kötü durumdadır. Nüshanın genelinde tashih, nüsha farkı ve tahmini okuma kayıtları girilmiştir. Metinler siyah, bazı risalelerde söz başları kırmızı mürekkepledir. Nüshada boş varaklar vardır. Bazı risaleler arasında başlık, arada boş varak ya da iki risale arasında ayırt edici bir işaret olmadığından farklı risaleleri birbirinden ayırmak oldukça güçtür. yk. 50b'de "Ben bu risaleyi müstensihinin, İbn Sina'nın hattıyla kaleme aldığı bir cüzden istinsah ettiğini söylediği bir nüshadan yazdım ancak o nüsha da çok kötü bir nüsha idi" notu yer alır. yk. 1a'daki fihristin başındaki kayda göre nüsha İbni Sînâ mecmuasıdır.

B بسم الله... الحمد لله رب العالمين... حاطك الله مغبوطا بنيل ما تهواه وأسعفك بجميع ما
تتمناه...
S ... اذا اخذتني بالفراغ عن نسخها كما فعل هذه المرة والسلام والحمد لله اولا واخرا
وظاهرا وباطنا

Hüseyin Çelebi, nr. 1194/8

Arapça. 200x146(168x124) mm. 8(87a-95b) yk. 27 str. *Nesih*. Mecmua içinde. Risale tamdır. Metin siyah, söz başları kırmızı mürekkeple ve reddadesizdir. İstinsahı Abdullah b. Muhammed b. Ömer el-Hatîb tarafından (yk. 40b) H. 675'te (yk. 158b). Cildi üzeri ebru kaplı kahverengi deri cilt. Varakları adi kâğıt. İç kapak kâğıt kaplı. Risalenin adı yk. 87a'da siyah mürekkeple *Risâle li'ş-Şeyhi'r-Reîs Ebî Ali Sînâ Rahimehullah ilâ Ebî'r-Reyhân Muhammed bin Ahmed el-Bîrûnî fî Cevâbi Mesâil Enfezehâ ileyh min Havârizm* olarak kayıtlıdır. Derkenarda tashih, nüsha farkı ve haşiye/şerh kayıtları girilmiştir. yk. 1a'da H. 964 tarihli Mustafa b. Abdullah İlyas b Şeyh Muhammed b. Abdullah, 1076 tarihli Kadı Yusuf, Zilhicce 1076 tarihli Süleyman b. Yusuf el-Hüseyin ve Bend Ereğli beldeinde (Karadeniz Ereğli) Mustafa b. Yusuf Şadi(?)'ye ait temellük kayıtları ile nüshanın eş-Şeyh Yusuf'tan alındığına dair bir şirâ bir kaydı düşünülmüştür. Aynı varaktaki tuğra şeklindeki

temellük kaydının kime ait olduğu tespit edilemedi. Hüseyin Ağa b. Mustafa'ya ait 1089 tarihli vakıf mührü ile kime ait olduğu tespit edilemeyen şahıs mührü de yk. 1a'dadır. Aynı varakta nüshanın adı Resâilu Şeyh Ebî Ali b. Sînâ ve Mecnûatü'r-Resâil olarak verilmiş ve nüshadaki risale sayıları 48 ve 45 olarak tespit edilmiştir. Nüsha neme maruz kalmış ve nemin etkisiyle varaklar üzerinde lekeler oluşmuştur. Birkaç varakta nemden kaynaklı mürekkep dağılmıştır. Yer yer kurt yenikleri vardır. Nüsha tamir görmüştür. Kondisyon olarak iyi durumdadır. Derkenarda tashih, nüsha farkı, haşiye/şerh kayıtları girilmiştir. Metinler siyah, söz başları kırmızı mürekkeple ya da üzeri kırmızı çizgi ile gösterilmiştir. yk. 40b'de Abdullah b. Muhammed b. Ömer 1 Cemaziyevvel 675, yk. 56b'de 15 Zilhicce 675'te perşembe günü, yk 158b'de 27 Şevval 675'te Cumartesi olmak üzere istinsah tarihleri girilmiştir. Nüsha 675 senesinin Cemaziyevvel ile Zilhicce ayı arasında istinsah edilmiş olmalıdır.

B سم الله... رسالة للشيخ الرئيس ابي علي سينا رحمه الله... حاطك الله مغبوطا بنيل ما تهواه وأسعفاك
S ... كما فعل هذه المرة ان شاء الله عز وجل والحمد لله رب العالمين وصلى على محمد وآله اجمعين

Ayasofya, nr. 2737/1

Arapça. 200x110(175x90) mm. 7(1b-7b) yk. 35 str. *Talik*. Mecnua içinde. Risale tamdır. Metin siyah mürekkeple ve reddadelidir. İstinsahı Sa'duddîn b. Muhammed Fethan(?) tarafından H. 756'da (yk. 24b). Risalenin adı yk. 1a'da *Risâle Ecvibe İbni Sînâ li-Mesâili Ebi'r-Reyhân* olarak kayıtlıdır. Aharlı kâğıt. İç kapak aharlı kâğıtla kaplı. yk. 1a'da Sultan I. Mahmud'a ait vakıf kaydı, Evkâf-ı Haremeyn müfettişi Ahmed Şeyhzâde'nin kaleme aldığı vakıf tescili, Sultan I. Mahmud'a ait vakıf mührü, yk. 1a ve yk. 26b'de Sultan II. Bayezid'e ait şahsi mührü ile yine yk. 1a'da Evkâf-ı Haremeyn müfettişi Ahmed Şeyhzâde'ye ait teftiş mührü bulunur. II. Bayezid'in kütüphanecisi Hayreddin Hızır Atûfi'nin (ö. 948/1541) kütüphane kaydı ile geometriye dair bir fevaid yk. 1a'dadır. İç kapakta kurşun kalemle nüshadaki iki risale ile müelliflerinin isimleri kayıtlıdır. Risale kısmen neme maruz kalmış ve varaklar üzerinde lekeler oluşmuştur. Kondisyon olarak iyi durumdadır. Derkenarda tashih ve haşiye/şerh kayıtları girilmiştir. Metinler ve söz başları siyah mürekkepledir. yk. 24b'de Sa'duddîn b. Muhammed Fethan(?) tarafından 756 senesi şaban ayının ortalarında Cuma gecesine istinsah kaydı düşülmüştür.

B	بسم الله... حاطك الله مغبوطا بنيل ما تهواه واسعفاك بجميع ما تتمناه...
S	...فاني لا أتمن عليها الفقيه المعصومي اذا حدثني بالفراغ عن نسخها كما فعل هذه... الحمد والمنة

Feyzullah Efendi, nr. 2188/4

Arapça. 250x125 mm. 15(221a-236a) yk. 19 str. *Talik*. Cönk/Mecnua içinde. Risale tamdır. Metin siyah, söz başları kırmızı mürekkeple, reddadelidir. İstinsahı Muhammed b. Mustafa el-Kostantinî tarafından (yk 306a) H. X. asırda (Anawati, s. 80) Kostantiniye'de (yk. 306a). Risalenin adı yk. 221a'da siyah mürekkeple *Risâle fi Ecvibeti Mesâil Seele 'anhâ Ebû Reyhân el-Bîrûnî el-Havârizmî* olarak kayıtlıdır. Salbekli, şemseli, köşebentli ve

zencirekli deri cilt. Abadi kâğıt. İç kapak abadi kâğıt kaplı. Rumi motifli salbek şemseli, köşebentli, üç sıra ince çizgili altınsuyu renginde zencirekli, dıştaki iki zencirek arasında örme bordürlü deri cilt. yk. 1a'da Şeyhülislam Feyzullah Efendi'ye (ö. 1115/1703) H. 1112 tarihli bir temellük kaydı ile aynı tarihli vakıf mührü vardır. yk. 1a'da *Ya Kebikeç* kaydı, yk. IIa'da H. 1113 tarihli varak, satır ve risale sayısı ile nüshanın İbni Sînâ risalelerinden olduğunu gösterir kütüphane sayım kaydı yer alır. yk. IIIa'da bir fihrist mevcuttur. Varaklar kısmen numara verilmiştir. Reddadelidir. Nemden dolayı varaklarda lekeler oluşmuştur. Dağılmış formları ve kopmuş varakları nedeniyle Saadet Gazi tarafından 13.09.1974'te cilt, Cahiele Gobtli tarafından 27.09.1974'te dikiş onarımı görmüştür. Derkenarda tashih ve nüsha farkı girilmiştir. Metinler siyah, söz başları kırmızı mürekkepledir. Mecmuadaki tek istinsah kaydı yk. 306a'da tarihsiz Muhammed b. Mustafa el-Kostantinî'ye ait Kostantiniye'de kaydı mevcuttur. yk. IIa'daki H. 1113 tarihli kayda göre nüsha bir İbni Sînâ mecmuasıdır.

B	قال الشيخ... هذه رسالة الى ابي الريحان... انفذها الي من خوارزمي... واسعفك بجميع ما تتمناه...
S	...فاني لا أأتمن عليها الفقيه المعصومي اذا حدثني بالفراغ عن نسختها كما قبل هذه المرة

İstanbul Üniversitesi, AY, nr. 1458/86

Arapça. 360x210(255x115) mm. 6(277b-283a) yk. 29 str. *Talik*. Mecmua içinde. Risale tamdır. Metin siyah, söz başları kırmızı mürekkeple. Reddadelidir. İstinsahı Seretibba Mustafa Behcet Efendi tarafından (ö. 1249/1833-34) (yk. 78a) H. 1236 ile H. 1242 arasında (yk. 20a, 159b). Risalenin adı yk. 277b'de kırmızı mürekkeple *Risâle fî Ecvibeti'l-Mesâil li-İbni Sînâ* olarak kayıtlıdır. Sırtı ve sertabı kahverengi deri kaplama, miklepli lacivert renkte mukavva cilt. Aharlı kâğıt. yk. 1b'de bir fihrist bulunur. Fihristte risalelerin bulunduğu varak numaraları kırmızı mürekkeple verilmiştir. Birkaç farklı varak numarası girilmiştir. Reddadelidir. Varaklar üzerinde nemin kısmi etkileri görülmektedir. Kondisyon olarak iyi durumdadır. Derkenarda nüsha farkı kayıtları girilmiştir. Ayrıca (Fîrûzâbâdî'nin (ö. 817/1415) el-Kâmûsü'l-Muhî't'den vs." alıntılar, açıklamalar ve minhuvat mevcuttur. Her risalenin başına kırmızı mürekkeple risalenin ismi yazılmıştır. yk. 255b-260 arasındaki varaklar boştur. Risalelerin ferağ kayıtlarına bakılırsa nüshanın tamamına yakını Seretibba Mustafa Behcet Efendi'nin elinden çıkmıştır. İlk risalenin istinsah kaydı 1236 senesi Cemaziyelahir ayının sonlarındadır (yk. 20a). İstinsah tarihleri müstensihin mecmuayı H. 1236 ile H. 1246 arasında istinsahı ettiğini gösteriyor (yk. 20a-266a). Müstensih bazı risaleleri Rumeli'de (yk. 153b) Kazaskerlik görevinde bulunurken istinsah etmiştir (bk. 187a). Nüşhada ayrıca Hüseyin Rıza b. İsmet tarafından 1284 tarihinde istinsah edilmiş bir risale de mevcuttur (yk. 255a).

B	قال الشيخ... وبعد هذه رسالة الى ابي ريحان... في اجوبة مسائل... اعلم... وواسعفك بجميع ما يتمناه...
S	...فاني لا أأتمن عليها الفقير المعصومي اذا حدثني بالفراغ عن نسختها كما قبل هذه المرة وبالله التوفيق

Sonuç:

Bu metin, elyazmalarının kataloglanması ve bibliyografik tanımlamasıyla ilgili bir tartışmayı içeriyor. Metinde, yazma eserlerin sadece fiziksel özellikleriyle değil, aynı zamanda içerdikleri metinlerin anlamı, kültürel bağlamı, tarihî önemi gibi faktörlerle de ele alınması gerektiği vurgulanıyor.

Türkiye'de elyazması çalışanlarına yönelik rehber kitapların eksikliğine dikkat çekicidir. İbranice, Yunanca ve Latince el yazmalarıyla ilgili yardımcı malzeme ve rehber kitapların bulunmasına rağmen Türkçede bu alanda yeterli kaynaklar mevcut değildir. Bu bağlamda, öne çıkan bazı kitaplar ve kaynakları vermeye çalıştık.

Ayrıca, İbn Sina'nın eserleri üzerine yapılan bir bibliyografyanın Türkiye kütüphanelerindeki nüshalarını inceleyen bir bölüm de metinde bulunuyor. Makalenin odağında İbn Sina'nın Biruni ile bir yazışmasına ait nüshaların Türkiye'deki çeşitli kütüphanelerde bulunduğunu ve bu nüshaların bibliyografik detaylarına dair bilgiler sunduk.

Son olarak, yazışmanın nüshalarının kodikolojik değerlendirmesini yaparak farklı kütüphanelerde bulunan nüshaların fiziksel özellikleri ve içerikleri hakkında bilgiler verdik. Bu, elyazmalarının sadece bibliyografik değil aynı zamanda kodikolojik açıdan da incelenmesi gerektiğini vurgulayan bir yaklaşımı yansıtıyor.

Kaynakça:

Adam Gacek, *Arapça Elyazmaları İçin Rehber*, Klasik, çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul, 2017

Aydın Sayılı, “Doğumunun 1000’inci Yılında Bîrûnî”, *Türk Tarih Kurumu Yayınları*, Beyrûnî’ye Armağan, sy. 68, Ankara, 1974

Dimitri Gutas, *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Brill, Leiden-Boston, 2004

Hatice Aynur, “Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. 41, İstanbul, 2012

Hüseyin Türkmen, *Türkiye Kütüphaneleri Yazma Eserler Katalogları 1923-2006*, Kitabevi, İstanbul 2010

İsmail E. Erünsal, “Osmanlı Döneminde İstanbul Kütüphaneleri”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, İstanbul, 2015

“Katalog”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara, 2022

Mübahat Türker Küyel, “Beyrûnî’nin İbn Sinâ’ya Sormuş Olduğu On Soru ve Almış Olduğu Karşılıklar”, *Beyruni’ye Armağan*, TTK, Ankara 1974

Mübahat Türker Küyel, “İbn Sinâ “On Sorunun Karşılıkları” nı Beyrûnî için mi Yazmıştır”, *Beyruni’ye Armağan*, *Türk Tarih Kurumu*, Ankara 1974

“Önsöz” *Türkiye yazmaları toplu kataloğu*, c. 1: Anıtkabir, Cumhurbaşkanlığı, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Adıyaman İl Halk Kütüphanesi, Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, 1979

Osman Ergin, *İbn Sina Bibliyografyası*, İstanbul 1956

Yahya Mehdevî, *Fihrist-i Nüshahâ-yı Musannafât-ı İbn-i Sînâ*, Tahran: 1333

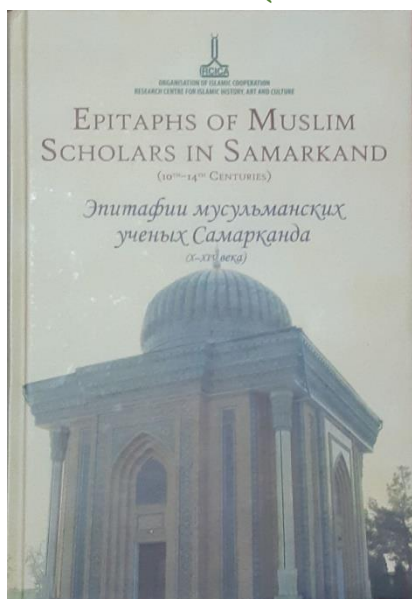

JANNAT IFORI TARALGAN KITOB
(Kitob mutolaasiga kichik bir mushohada)

BOOK OF HEAVENLY EXPRESSIONS
(A Small Observation on the Reading of the Book)

Fazliddin Madiev,

Haci Bayram Veli Universiteti doktoranti

Эпитафии мусульманских ученых Самарканда (X–XIV века) / Введение, подготовка к изданию оригинальных текстов, переводы, комментарии: Б. М. Бабаджанов, Л. Н. Додхудоева, А. К. Муминов, У. Рудольф. Указатели, глоссарий, подбор иллюстраций: У. А. Утепбергенова, А. Ш. Нурманова. Приложение «Археологические исследования на кладбище Чакар-Диза в городе Самарканде»: А.Э. Бердимуратов; фотографии: А. М. Мухтаров, Л. Н. Додхудоева, Б. М. Бабаджанов. Стамбул: ИРСИКА, 2019. – 652 стр. (Epitaphs of Muslim Scholars in Samarkand (10th–14th Centuries. Istanbul: IRCICA, 2019).

Kitoblarim orasida shunday juda noyob ilmiy kitoblar ham yo'q emas. Ularni hech nimaga almashib bo'lmaydi. Kitobni ilk marta ustoz, prof. Ashirbek Mo'minov domlamizning qo'lidan hadya sifatida olganimda, undan juda yoqimli hid, ajib bir ifor tuyganman. Beixtiyor xayolimdan, “bu kitobdan jannatni hidi kelayapti-ku” degan o'y o'tgan. Kitobni varaqlashga shoshilganman. Kitob bilan sahifa sahifa tanisharkanman, xayolimdan o'tgan fikr bejiz emasligiga ham amin bo'ldim.

O'sha ifor hali-hali dimog'imdan ketmaydi. Kitobni varaqlagan sayin, hayajonlanaman, zavq olaman, hayratga tushaman. Ba'zi sahifalarda o'n, o'n besh daqiqalab qolib ketaman. Bekorga emas, o'z tariximizga tegishli bo'lgan eng qadimiy yozuvlar, qabrtosh yozuvlaridan olayotgan ma'lumotlarimga ham hayrat, ham hasrat bilan tikilib qolaman. Boshimga “qaniydi bu Chokardiza qabristoni buzib yuborilmasa edi. Qaniydi, milliy meros sifatida qoldirilsaydi. Qolgan-qutgan narsadan shuncha ilm o'rganayapmiz, agar butun bo'lganda yana qancha narsa o'rganarkanmiz” degan xayollar kelaveradi.

Kitobni javonga, o'zimga eng yaqin joyga qo'yganman. Uni har olib qaraganimda, kitobdagi manbalar xayollarimni yana vatanimiz tarixiga, bundan ming yillar oldingi hayot qa'riga olib ketadi. Yana ajib bir hislar ichida qolaman. “Yozuv” deyman o'zimga o'zim, “qabrtoshga o'yib yozilgan bir qator yozuv, ming yildan keyin odamga shuncha hayajon va hayrat berishini qara. Yozuvda sehr bor, bu inson yarata olgan eng aziz kashfiyotda” deya yana sahifalar oralab ketaman. Kitobdagi manbalar odamga bitmas-tuganmas hayajon beraveradi. Kitob asosan epitafiya, ya'ni qabrtoshlarga, yana ham aniqrog'i Samarqanddagi qadimiy Chokardiza qabristonidan topilgan qayroqtoshlarga bag'ishlangan ilmiy asar. Ancha muncha mehnatning samarasi.

Avvalo, bu epitafiya (qabrtosh) yozuvlari faqatgina estetik yoki tarixiy (ma'lumotlar) emas, o'z navbatida to'g'ridan to'g'ri yoki, qisman o'z davrini aks ettiruvchi lingvistik ifoda va funkcionallik, shu bilan bir qatorda zamon ruhining ijodiy darajasi haqida ham muazzam

bilgilar beradi. Til va san'at sohasida o'qiydigan yoki qiziqadigan tadqiqotchilar tugallama'noda bu topilmalardan tengsiz ilmiy va ijodiy manbalar olishi mumkin.

Kitobda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, qayroqtosh epitafiyalarni ilk marta havaskor arxeolog V. L. Vyatkin to'play boshlagan. (Ha o'sha Ulug'bek bobomizdan qolgan observatoriyaning topgan mashhur Vyatkin. Yaxshi tomoni, bizni tuproqlarda havaskor arxeolog bo'lsangiz ham albatta nimadir topaverasiz. Yomon tomoni esa, arxeologiya degan fanni o'zimiz o'rganmay, boshqalarga bor narsamizni berib qo'yganimizda).

Kitobning birinchi bo'limida, odamning hayajonga soladigan va arab bitigida bitilgan qabrtosh yozuvlari haqida ilmiy tadqiqotlar va epitafiyalarga berilgan izohlar o'rin olgan. Yozilishicha, bunday qabrtoshlar asosan Samoniylar (Samaniylar) davriga xos ekanligi urg'ulanadi. Shuningdek, bunday epitafiyalar Qoraxoniylar davrida ham bo'lgan. Samaniylar davrida paydo bo'la boshlagan qayroqtosh epitafiyalari, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrigacha asosiy qabrtosh materiali sifatida foydalanib kelingan. O'rni kelganda, milliy qahramonimiz Jaloliddin Mankburning (536-539 sahifalar) hozirgi Eron hududidan topilgan qabri ham qayroqtoshga yozilganini eslatib o'tish o'z o'rnida bo'lar.

Meni hayajonga solgan ilk qabrtoshda (59-sahifa) kufiy xatining bezakli holda yozilishi va qabrtoshga solingan o'ta sodda susli hoshiya va unda yozilgan ma'lumotlar bo'ldi. Qabrtoshdagi yozuvga ko'ra, qabrda yotgan shaxs "alhajjaj" ya'ni hajga ikki martadan ko'p borgan odamga tegishlidir. Odam hayajonlanmasdan turolmaydi. Demak, o'sha davrda ham hajga takror borish ancha urf bo'lgan. Balki, shuning uchun ham bu kishining qabrtoshiga alohida bezakli kufiy xati bilan yozilgandir. Manbalarga ko'ra, Arablarda bunday madaniyat yo'q va bizga qabrtoshlarga bezak solish Islomdan oldingi ajdodlarimizdan qolgan meros. E'toborli tomoni, bunday o'ta sodda bezak ishlari, asta-sekin takomillashib borarkan, vaqt o'tib, san'at darajasiga chiqqan. Bunga esa kitobni varaqlagan sayin amin bo'lib boraverasiz.

Arxeologik qazishmalardan topilgan manbalar va undan kelib chiqqan xulosalarga ko'ra, mahalliy xalq, Chokardizadan Islomgacha ham qabriston sifatida foydalanib kelgan. Biroq, Chokardiza qabristoni islomiy madaniyat kirib kelgandan keyin ham dafn-madaniy markazi sifatida o'z ahamiyatini saqlab qolgan. Aytilishicha, bunga sabab Abu Mansur Moturudiy va izdoshlarining mana shu yerga dafn etilishi bo'lib, ayniqsa, Qoraxoniylar davriga kelib, bu qabriston asosiy dafn joyi sifatida ahamiyatli bo'lganligi urg'ulangan. Bundan xulosa qilishi mumkinki, eski va yangi din orasida dafn-madaniy munosabatlar borasida ziddiyat bo'lmagan yoki, bunga yo'l qo'yilmagan.

Bundan tashqari, qayroqtosh epitafiyalari faqatgina Chokardiza qabristonida emas, Turkiston hududining deyarli hamma burchaklarida, hozirgi Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, O'zbekiston va Afg'oniston (Qisman, Pokiston va Eron) hududlarida ham tarqalgan. Albatta buni tasodif deya olmaymiz. Gap shundaki, qayroqtosh qabrtoshlarining bunday keng hududga tarqalishi, Moturudiy maktabining ta'sirida kelib chiqqanligidir. Qisqa qilib aytganda, Moturudiy ta'limoti Turkiston hududining diniy bag'rikenglik, fiqh va kalomchilik maktabining yaratilishi, hamda bu yerda yashaydigan xalqlarning madaniy hayotiga ta'siri ahamiyati bilan bu hududni bir butun bo'lib qolishida beqiyos rol o'ynaganini xulosa qilishi mumkin.

Qayroqtosh epitafiyalarini o'qir ekansiz, ularda fiqh va fiqhshunoslik (islom qonunchiligi, yuristpridensiyasi) bilan shug'ullangan kishilarning nomlarini ham bot-bot

uchratasiz. Shunisi ahamiyatliki, bu ilm bilan shug'ullangan kishilardan o'sha paytlardayoq juda o'tkir zehn va bilimdonlik qattiq talab qilinishi bilan bir qatorda, bu soha egalari, asosan, mana shu fazilatlari bilan boshqalardan ajralib turishgan. Islom huquqiy tili bilan aytganda, ular ijtixod (huquqiy masalalarda optimal yechim topish) masalasida jamiyatda katta o'rin tutishgan va jamiyatning huquqiy masalalarda eng katta yordamchilari bo'lishganini xulosa qilish mumkin.

Bu fikrdan kelib chiqadigan bo'lsak, o'sha davrlardayoq huquqqa katta ahamiyat berilgani va fiqh borasida yozilgan kitoblarning salmog'i shuning uchun ham ko'p bo'lib, eng ahamiyatlisi, huquq jamiyatning asosiy ustuni bo'lganiga amin bo'lamiz. Yana ham hayratlanarlisi, qabrtoshlarda dafn qilingan insonlarning kasb-korlori ham yozilarkan (bunday kasblarni o'nlab sanash mumkin) ularning nisbasida o'z kasblari bilan bir qatorda fiqh sohasida ham yetuk kishilar bo'lgani haqida ma'lumot yozilganidir.

Shuni o'kinch bilan aytish mumkinki, Turkison hududida yaratuvchanlik va ijod qilish saviyasi har jabhada juda keng qamrovli bo'lsada, nafaqat xalq hunarmandchiligi, balki barcha sathlarda tadqiqot qilish va o'rganish madaniyati shakllanmagan. Xuddi mana shu kamchilikni qayroqtoshlardagi ilmiy tadqiqotlarda ham yaqqol ko'rish mumkin. Bunday deyishimga sabab, biz o'z tariximizga va madaniyatimizga tegishli bo'lgan deyarli barcha asori atiqalaimizni bizni o'rganishga kelgan maqsadli sayyohlar yoki, Turkistonni bosib olgan va Rus imperiyasi tomonidan ixtiyoriy yoki ataylab olib borilgan tadqiqot namunalaridan o'rganishimizdir. Bizni o'kintiradigan yana bir jihatlardan biri, V.L. Vyatkin o'z kundaliklarida qabrlardagi qayroqtoshlarning ko'pi sindirilgani va buning sababi, mahalliy aholi orasida qayroqtoshlar ichiga oltin yashirilgani haqidagi gap-so'zlar bo'lgani haqida yozishidir.

Kitobni tugatar ekanman, tadqiqot xulosasi sifatida yozilgan mana bu xulosalar meni o'ylantirmasdan qolmadi. "Shunisi ahamiyatliki, dafn qilinganlarning asosiy qismi (deyarli 90 foizi) ruhoniylarning bir qancha jabhasi bilan (asosan fiqh sohasi) shug'ullishi bilan bir qatorda, turli kasb-kor egalari ham bo'lishgan."

Bu esa xayolimda shunday fikrlarni jonlantirmay qolmadi. Inson o'z hayotidan shunday foydalana olishi kerakki, u vafot qilganida uning qabrtoshiga yoziladigan sohasi va hunari bo'lsin. Hayotdan shunchaki o'tib ketmaganini ming yildan keyingilar ham bilsin, o'rnak olsun!

Tashakkur sifatida bu kitobning yaratilishida mehnati singan barcha mualliflarga hamda homiylarga cheksiz rahmat aytaman. Ishoning, bu kitob men uchun bir xazina bo'ldi. Ming yillar oldingi sirlarni ochivchi, ulardan manfaat oluvhchi haqiqiy xazina!

CHAPTER
I

ISLAMIC CULTURE AND ART IN THE CENTRAL ASIAN
REGION

I
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA ISLOM MADANIYATI VA
SAN'ATI

ОБЪЕДИНЕНИЕ СРЕДНЕЙ АЗИИ АМИРОМ ТЕМИРОМ

INTEGRATION OF CENTRAL ASIA BY AMIR TEMIR

Ахаджон Хасанов,

Профессор, доктор исторических наук

Кафедра “Исламской истории и источниковедения ИРСИКА”

Международная исламская академия Узбекистана

В 50–60 годах XIV века Мавераннахр распался на несколько (около 10) независимых владений (бекств). Амир Байан Сулдуз провозгласил себя абсолютным правителем Самарканда. Амир Хаджи Барлас – правителем Кеша, Амир Баязид Джалаир – правителем Ходжента. Амир Улжайту Сулдуз – Балха и т. д. Кроме того, ханы Монголистана, образованного в Восточном Туркестане и Семиречье, несколько раз нападали на Мавераннахр и грабили его. Против тирании моголистанских ханов начинается народное движение. В стране как бы созрела новая политическая сила. Моголистанский хан Туглук Темур в 1360–1361 гг. дважды нападал на Мавераннахр. Амиры Мавераннахра, вместо того чтобы объединиться и дать отпор захватчикам, покинули пределы страны. Правитель Кеша – дядя Амира Темура – Амир Хаджи Барлас бежал в Хорасан. Вот в такой обстановке на политическую сцену вышел Амир Темур.

Амир Темур родился 9 апреля 1336 г. в кишлаке Ходжа Илгар (Яккабаг) близ Кеша (Шахрисабз). Его отец Амир Тарагай был из знатной семьи рода барласов, предки которого владели и правили окрестностями Кеша и Насафа. Мать Амира Темура Такина хатун происходила из семьи уважаемых беков. Детство Темура прошло в родном городе Кеше. С 7 лет он начал учиться у Шамсуддина Кулола, известного богослова, близкого друга Амира Тарагая, отца Темура. Амир Темур любил конные состязания и охоту, метание копья и стрельбу из лука, имел склонность к военным играм. Одновременно ещё в раннем детстве он овладел основами исламского учения, что проявится потом, когда он ведёт спор с багдадскими и дамасскими улемами. Юношей Темур стал талантливым наездником, хорошо разбирался в лошадях. Повзрослев, он собрал друзей детства в хорошо вооружённую дружину. Соратниками и верными амирами Амира Темура были Аббас Бахадур, Джахан Шахбек, Сулейман Шахбек и другие. Поначалу Амир Темур служит у местных правителей, приобретая военно-тактический опыт. Вскоре о его отваге и храбрости говорили во всей области Кеша. В 1352 году Амир Темур женится на дочери Амира Джаку Барласа Турмуш-Ага. В 1355 году берёт в жёны внучку хана Казагана, младшую сестру Амира Хусейна, правителя Балха Ульджай Туркан-Ага. С

этого времени возник его союз с Амиром Хусейном и одновременно он получает прозвище Курагоний (примак – ичкуёв).

Чтобы защитить своих людей и владения от монголов 24-летний Амир Темур вступил в переговоры с ханом Моголистана и поступил к нему на службу. По приказу хана он был назначен даругой (правителем) Кешской области. Впоследствии Амир Темур разъяснял, что для защиты населения от монгольского разорения подобное действие было важным, чем действие 100-тысячного войска.

Туглук Темур назначил своего сына Илясходжу верховным амиром Мавераннахра и сам возвратился в Моголистан. Амир Темур отказывается служить Илясходже и в союзе с Амиром Хусейном вступает в борьбу с ним. В 1163 году они разгромили общего врага на левом берегу Амударьи близ города Кундуз. В последующие два года союзники ещё несколько раз выступали против отрядов «джете», возглавляемых Илясходжой. В конце концов 1364 году им удалось изгнать монголов из Мавераннахра. Но Илясходжа не смирился с поражением, в мае 1365 года он вновь предпринял поход на Мавераннахр и 22 мая между Ташкентом и Чиназом, на берегу Чирчика произошло решительное сражение сторон. В истории эта битва получила название “Джанги лой” (битва в грязи), так как во время сражения пошёл ливневый дождь и поле боя превратилось в месиво, даже лошади увязли в грязи. Войска Амира Темура сражались героически и когда они сокрушили правый фланг противника, Амир Хусейн, вместо поддержки Темура с левого фланга, покинул поле боя. Амир Темур вынужден был отступить. Илясходжа беспрепятственно захватил Джизак и Ходжент и двинулся на Самарканд. Город, оставленный без военачальников, оказался беззащитным. Оборону города Самарканда взяло на себя мирное население. Это движение получило название в истории “Движение сарбадаров”. Возникшее в 60-х годах XIV века в Мавераннахре и Хорасане оно было направлено против ига монголов. В Самарканде его возглавил мударрис Мавланазаде. Они нанесли сокрушительный удар монголам. Монголы вынуждены были отступить от Самарканда, а затем вообще покинуть Мавераннахр. В городе устанавливается народная власть почти на 2 года и проводятся некоторые реформы. Весть о победе самаркандцев над Илясходжой доходит до Амира Темура и Амира Хусейна. В 1366 году весной руководители сарбадаров ведут переговоры в местности Канигиль с двумя амирами и встречают их с почестями. Однако, на следующий день в отсутствие Амира Темура Амир Хусейн решил без согласования с ним их казнить. Из руководителей сарбадаров Абу Бакр Кулуи и Хордаки Бухари были повешены, а Мавланазаде не успели казнить, так как подоспевший Амир Темур добился сохранения ему жизни. Тем самым движение сарбадаров в Самарканде было остановлено и в городе устанавливается власть Амира Хусейна. Спустя некоторое время отношения между амирами обостряются. В 1366–1370 годах произошло несколько вооружённых столкновений между ними.

Экономическое и политическое положение Средней Азии в 60-х годах XIV века требовало объединения страны в единое государство. Амир Темур лучше, чем кто-либо понимал это веление времени и активно взялся за формирование централизованного государства, опираясь при этом на войска, духовенство, купцов и ремесленников. Реализацию этой цели он начал с усмирения мятежных эмиров и

ликвидации наиболее опасных врагов. В 1370 году он собрал большое войско и двинулся против сильнейшего противника – правителя Балха Амира Хусейна. Вблизи Термеза в ставку Амира Темура явился один из духовных сановников города Саййид Барака и вручил Темуру атрибуты власти – табл и знамя, что означало поддержку его действий духовенством и тот предсказал ему великое будущее. Это был символом возложенной на него особой миссии, и воодушевило Амира Темура. По дороге к Балху к его войскам присоединились всё новые и новые отряды. Многие сподвижники Амира Хусейна покинули его. Главная битва между Амиром Темуrom и Амиром Хусейном произошла в апреле 1370 года, после двухдневной осады город Балх был взят, а Амир Хусейн казнён. На следующий день, 11 апреля 1370 года, состоялся Курултай, в котором приняли участие амиры и беки Чагатайского улуса, даруги вилаятов и туманов, а также духовный наставник Амира Темура Саййид Барака. Этот Курултай официально назначил Амира Темура правителем Мавераннахра.

Амир Темуr начал свою деятельность с укрепления в государстве экономики и внутренней политики. В июле снова был созван Курултай в Самарканде, где вожди тюрко-монгольских племён Междуречья и все амиры признали власть Амира Темура, а Самарканд был объявлен столицей государства. Здесь началось строительство оборонительных стен, цитадели и дворца. Амир Темуr издал ряд законов для наведения внутреннего порядка, создал надёжную гвардию. Предводителями крупных военных отрядов были назначены опытные военачальники. Чтобы освободить восточные провинции от монгольского влияния Амир Темуr предпринял несколько походов в Восточный Туркестан, разбил ханов Монголистана и присоединил к своим владениям Ферганскую долину, Отрар, Ясси (Туркестан) и Сайрам. Амиры Хисара, Бадахшана, Кундуза признали вассальную власть Амира Тимура. Герат, Мазендаран, Серахс, Себзавар фактически перешли в подчинение Амира Темура без сопротивления. Таким образом, были объединены весь Мавераннахр и Хорасан.

Между государством Амира Темура и Золотой Ордой в то время был расположен независимый Хорезм, который при монголах был разделён на две части: северный Хорезм с центром в Ургандже входил в состав Золотой Орды, а южный со столицей в Кяте – в улус Чагатая. В конце 60-х годов во время волнений в Золотой Орде, суфии Конграта установили власть новой династии в Северном Хорезме, затем завоевав и южную часть объединили Хорезм. Амир Темуr считал Хорезм неразрывной частью улуса Чагатая и поэтому решил присоединить Хорезм к своим владениям. Начиная с 1372 года Амир Темуr совершил 5 походов на Хорезм. Однако, окончательное присоединение Хорезма осуществилось лишь в 1388 году. Объединение Мавераннахра, Хорасана и Хорезма в одно централизованное государство в дальнейшем сыграло положительную роль в истории народов этих регионов. Ещё не все силы, представлявшие угрозу государству Амира Темура, были разбиты. С одной стороны, Ханы Моголистана, не согласные потерей Чагатайского улуса, не давали покоя. С другой стороны, с севера представляли угрозу потомки улуса Джучи, разделившихся на Золотую и Белую Орду. Перспектива объединения Золотой и Белой Орды создавала опасность для Мавераннахра. Амиру Темуру необходимо было

присоединить восточную часть Золотой Орды, граничащей с Мавераннахром и открыть в Мавераннахре караванной дороги. Для реализации этой цели Амир Тему́р воспользовался начавшейся беспощадной борьбой в Золотой Орде. Один из чингизидов Тохтамыш бежал в Самарканд. Амир Тему́р принял его с уважением, оказал содействие при захвате власти в Золотой Орде. Впоследствии Тохтамыш встал на путь предательства, открыто выступив против Амира Тему́ра. Амир Тему́р трижды выступил против него. В 1395 году в апреле в долине Терек произошло решительное сражение между ними, которое длилось три дня. Войска Тохтамыша не выдержав удара, обратились в бегство. Про эту победу Амира Тему́ра писали академики Б. Д. Греков и А. Ю. Якубовский в том смысле, что она способствовала освобождению Руси от ига татаро-монголов. За цитирование этих слов в начале 1970 годов “досталось” вице-президенту Академии Наук Узбекской ССР в то время И. М. Муминову в своей брошюре под названием “Роль Амира Тему́ра в истории Средней Азии”. Ни мало, ни много его “обвинили” тогда за возвеличивание роли Амира Тему́ра.

MUTUAL INFLUENCE BETWEEN MEDIEVAL CENTRAL ASIA AND MOROCCO/ANDALUSIA

O‘RTA ASRLARDA MARKAZIY OSIYO VA MAROKASH/ANDALUSIYA O‘RTASIDAGI O‘ZARO UMUMIYLIK (TA’SIR)

Abderrahim Alami,

Prof. Dr., Abdulmalik Saadi University, Morocco

Abstract

From Morocco in the extreme west of the Islamic world on the Atlantic Ocean to Central Asia, the Islamic civilization formed a cultural and spiritual unity despite the differences in local details.

This unity was manifested in the great impact of both sides on the other side.

So, despite the distance, there was a very important movement between the two regions. That is why historical sources provide much data about a large number of Sufis and scholars travelling from Samarkand to Granada and settling there and many others who travel from Morocco/Andalusia to Samarkand and Bukhara looking for knowledge and wisdom.

This presence had a significant impact on scientific life in the two regions, which was manifested in historians, geographics and travellers writings, such as al-Nasafi in *al-Kand fi Dhikr Ulama’ Samarkand*, Ibn Khaldun in *Kitab al-‘Ibar*, Ibn Jubayr in his *Rihlah*, al-Idrisi in *Nuzhat al-Mushtaq*, and Ibn Battuta in *Tuhfat al-Nuzzar*... etc.

Based on this background, my paper will try to approach the Central Asian image given by Moroccan/Andalusian sources during the Middle Ages through natural, social and economic phenomena.

Introduction

It is not necessary to provide a detailed biography of Abou Abdullah ibn Battuta al-Tangi.

But we find ourselves forced to stand on the most important characteristic of his personality as a symbol of the unity of the Islamic culture and civilization.

Ibn Battuta is considered the most important Globetrotter not only in Islamic civilization but also in the entire human history.

His departure was from his Birthplace Tangier, at the extreme point in the west of Muslim land, between the Mediterranean Sea and the Atlantic Ocean.

What is important here is that despite the distance, Ibn Battuta did not hesitate in the fourteenth century, to enter in this hard trip in order to contact all the Muslim nations, which was also home to him.

He travelled from the far Islamic West to the far Islamic East and transferred to humanity an accurate picture and detailed information on all the areas covered by his travel: Africa, Europe, and Asia. Hence, he created a unique and exceptional style of communication among the Islamic countries.

Thus, he became a symbol of the unity of the Islamic nations for many centuries.

He possessed a great ability to capture notes, to record phenomena, and had a great love for the discovery of the unknown, carried a deep consciousness of the importance of that information for Moroccan people, and other Muslims who had no possibility to visit Central Asia, or for the subsequent generations that still read his book today.

To the extent that he sometimes provides some accurate and detailed information unmentioned in any other history books, which made him the only document source on this subject.

Therefore, his book has become the largest encyclopedia about the situation of all the Islamic Ummah during his time, and an essential source for modern researchers in history, anthropology, religious history, climate history, and civilization for those areas.

He visited a large number of remote regions of the world, including Central Asia, where he moved largely, discovering its societies, peoples, and cultures, and enjoyed a large prestige respect and appreciation among the population there.

His descriptions were very rich in information, that depended on two essential sources:

1- his personal views on phenomena and events;

2- The second source is the preceded books of trips and countries describe books كتب البلدان such as Ibn- Jubnayr trip جبير ابن رحلة al-Sarif al-Idrisi trip named: *Nuzhat al-Mushtaq* المشتاق نزهة, and *Dictionary of Countries* البلدان معجم written by Yaqut al-Hamawi, and others.

Therefore, he uses texts from those books to compare their descriptions, and what he saw himself.

For Central Asia, Ibn Battuta depended only on what he saw himself because he did not find in his time any other Arabic written source describing this area.

Hence, his description of this region was valuable and rare from a historic point of view.

In this paper, I will limit myself to the most important facts, dividing them into two essential sections:

natural phenomena and human phenomena, focusing on a few examples because it is impossible to talk about all the data provided.

1-Natural phenomena:

Firstly, Ibn Battuta was keen on transferring an accurate picture to the general reader and especially to the Moroccan people, of the data on geographic area through some characteristics.

1- Definitions:

He began by determining distances between cities and population centres, calculating travel stages on days, for example:

- Between Sarai and Sarai-juk 10 days.
- Between Khwarazm and Termiz 5 days on the river
- Between Khwarazm and Bukhara 18 days in the desert.
- Between Herat and Termiz 9 days ... etc.

He also tries to determine the historic city sites as he did with Termiz, about which he says that the original Termiz was on the banks of the Amu Darya River جيحون, but when it was ravaged by war, it was built two miles from the river.

He adjusts the names of places and persons by clarifying their pronunciation when the local population (for example: Wabkana city near Bukhara, and the city of Kath), as well as the names of princes, scientists, and Commanders.

Sometimes he also tries to explain the meanings of those names and search for their linguistic and historical origin, as he did with a Sufi man in Sarai-Juk called Atta. He says that locally it means father. The prince of Khwavarizm whose name قطلامور, means blessed iron... etc.

2 - Rivers:

Ibn Battuta describes rivers and how their natural transformations happened because of the climate, and how they were economically exploited for transporting goods.

He mentions that some of those rivers were frozen by the cold for 5 months, so much so that he was surprised to see children Skiing on their surface because he was not accustomed to that in his country.

Moreover, he compares them sometimes and highlights some habits linked to climate such as coverage of camels and speaking difficulty because of the cold weather.

He also describes soil fertility resulting in many flowering gardens, fields and farms, and food products as we shall see shortly, especially around and near major urban centres Such as Termiz, Bokhara, and Shahrisabz نخشب.

But urban communities were always Linked to water through rivers, wells, or rainwater basins.

Therefore, he sometimes went long distances without water, such as in wastelands between Khevarizm and Bokhara.

2 - Human Phenomena:

Ibn Battuta then proceeds to describe the human phenomena in the community, through behavior patterns, thought patterns, and expression patterns.

He shows us specifics of the Muslim community in Central Asia through several aspects:

The ethnic composition of this society: indigenous peoples, Indians arrivals and Arabs arrivals. Those Arabs, some of whom were Iraqi descendants of the prophet Mohammed (s.a.w.), or grandsons of Abbasside Baghdad kings.

He also found a Palestinian doctor who had built a “Maristan” for the Khwarazm people and resided there to manage it.

Society did not find any embarrassment in appointing those arrivals to high positions in the State.

This ethnic composition and total integration of newcomers in the community demonstrates the spirit of tolerance and openness to all races and ethnicities and all regions of the Muslim nations, and this is of course, a natural result of the Islamic effects in those societies.

But the most important phenomenon that attracted Ibn Battuta's attention was the high demographic density in the major cities so that alleys were crowded and strangled by pedestrians in some cities (Khwarazm).

He also said that Gout Illness was rampant among the population in that region.

2- morals and Traditions:

Concerning Their morals, Ibn Battuta praised them, confirming that he had never seen in the world better ethics than theirs, nor more generosity and attention to foreigners, especially Khwarazm and Samarkand population.

This generosity and these ethics were felt in all classes of society: kings, princes, governors, judges, traders, scientists, mystics, and the general public.

Another characteristic of the people was religious practice manifested in their attachment to prayer.

So they had some very good habits in this subject in order to encourage people to attend prayer with the Imam in the mosque: the mosque caller for prayer, roams on the role of the neighbours, informing them about the prayer time and anyone who did not attend prayer, is beaten by the imam in the presence of neighbours and forced to pay an amount of money to spend on the needs of the mosque. They had been practicing these habits for a long time in their community.

He also highly appreciated how Samarkand people used to visit the tomb of Kotham Ibn Al-Abbas every Monday and Friday and how some Bokhara Sultans attended all prayers in the mosque, hearing complaints from citizens and sometimes accepting even their harsh criticism.

He also talks about their achievement in building great mosques and gives a long description of some great mosques, in Balkh for example, comparing it with the Rabat great Hassaan Mosque and talks about their building Medrasas as in Balkh.

Ibn Battuta talks also about the local kitchen characteristics, which reflects of course the living level and the quality of local food products produced there (grapes, quinces, too much meat, dairy, chickens and pigeons, bread Putty with Quail, dried grapes, dried melon ...).

In the foods of Termiz people: frequently grapes, and Quinces, too much meat and milk, which in any case indicate a high standard of living, by the fertility of the land and the big agricultural activity.

In Sarai-Juk they cooked meat and store it in the same way as Moroccans did.

The Khwarazm kitchen is characterized by many grilled chicken pigeons, bread with quail, (الكليجا), cakes, sweets, pomegranate, grape and melon.

He also talks about a way of drying grapes and storing it not known in Morocco and Andalusia named "Allu" in Persian language and about dried melon.

He also mentions the fact that raisins and dates were rare, but they were loved and respected for their symbolic link to the holy city of Mecca.

So, when it was given as gift to the Bukhara king, he divided it by hand between his escorts.

These and similar remarks in Ibn Battuta's book show the level of living, people's traditions, the quality of agricultural products and food prevailing.

Another index of this high-living level and civilisation behaviour is washing hair with milk in Termiz instead of the (الغسل Ghassoul), widely used in Morocco and the population traditions of picnicking outside cities such as in Samarkand.

He also described some of their clothing, especially the kings, princes, judges, scientists, Sufis and the horse's armors.

The means of transportation: horses, camels, wagons, ships and cockles (Chikdiff الشقدف).

3 - Economic movement:

Ibn Battuta described the manifestations of the economic movement, in some major cities in Central Asia during that time, which gives us some indications of the specifics of lifestyles and transactions within the societies.

Agriculture was the main economic activity, but because of the abundance of production, it was also oriented to trade and export.

Among the products mentioned by Ibn Battuta: are wheat, barley, grapes, melons, meats, dairy and quinces.

However, dates were rare as we have said before, particularly in the region of Bukhara.

He also mentioned the process of drying products for storage, such as grapes, melons and meat.

The means of transport in this commercial exchange between urban centres were camels, horses, wagons and sometimes boats on rivers.

Linked to that, he described with amazement the large market magnitude and the trade movement and made a comparison between their currency and the Moroccan currency at that time: (1000 Dirhams = 300 Moroccan Dinars).

He described the sophisticated irrigation techniques such as the Turbines (النواعير) in Samarkand and rainwater cisterns (الحسيان).

4 - Administrative systems:

Of course, we will not talk about political events mentioned by Ibn Battuta and conflicts between kings and princes, which sometimes led to the destruction of entire cities.

We will focus quickly only on the most important organs of the state and their roles in society as the Sultan, his wife, the princes, the judges, and the headmaster of waqf, and the state senate chaired by the king, who was a modest and good religious and have love for foreigners, even if they are non-Muslim.

He compares their boards and their traditions with some traditions existing at the Merinide palace in Morocco.

Ibn Battuta described princes as humble and intensity of religiousness and generosity in building mosques and confreries.

Judges had a high authority in their regions. He described their clothes, habits, boards, collaborators, morals, kindness, help to the weaks, impartiality, fairness and the absence of bribery.

The headmaster of Waqf.

The senate was named by King.

5- Scientific Movement:

Ibn Battuta was always lauding scholars there by sincerity, and courage in criticizing the Sultan. He compared also some Madrasah and the wonderful Innani Madrasah المدرسة العنانية in Fez.

But he sometimes regrets the weakness of the scientific movement in some big cities such as Bukhara, saying that the cause was politically created by Genghis Khan and mentioned some observations like the habit of writing the names of the books written by the scholars on their Tombs.

6- Spiritual movement:

Mystics were playing major social humanitarian roles and sometimes also political roles.

Confreries were deployed along the region frequently in cities, the countryside, wastelands, the tombs of the mystics or prophet companions, prophets. They had private properties and were usually headed by a Sheikh who managed their daily affairs, alongside the pedagogical and spiritual role towards these students.

Since Ibn Battuta himself was Sufi, he visited many those confreries in Khwarazm, Bukhara, Samarkand, Balkhand Termiz. He said that around some cities, he found 40 zawyas / confreries.

He found also the Maristans institutions playing a social role by helping patients and strangers.

Conclusions

I conclude my paper with some abstracts:

Firstly: The Long distance between Morocco and Central Asia makes Ibn Battuta keen to record everything he saw and track the details of things, for to give a full picture of these communities.

Secondly, the remarks narrated by Ibn Battuta were numerous, rich and useful, so, they need to be more analyzed. However, I was confined to shortening the most important part only.

Thirdly, the easy integration of Ibn Battuta gives us a very important indicator of the unity that the Islamic nation had experienced during many centuries.

Fourthly, I came to you here from the extreme western side of the Muslim world to reflect this unity, even symbolically.

Finally, we need to communicate again between all Islamic sides, especially that the means available to us are bigger and larger than those had Ibn Battuta and therefore, our responsibility is much greater, even at the level of scientific research and studies.

We need to think about a pool of competencies in the areas of the Arabic Maghreb and Central Asia, in the framework of an academic centre for research and studies, or in the

framework of an association of Moroccan/Uzbek Friendship for researcher's scholars and Academics, so that we can think on formulas for cooperation for academic scientific research.

HADIS ILMIGA OID ASARLAR XUSUSIDA

REGARDING THE WORKS RELATED TO THE SCIENCE OF HADITH

Doniyor Muratov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish ICESCO" kafedrasida dotsenti, t.f.n.

Hadislarni chuqur tahliliy o'rganish zarurati «Hadis ilmi» va unga tegishli istilohlarni to'g'ri ishlatishni taqozo etuvchi «Mustalah al-hadis» sohasining shakllanishiga olib keldi. Zero, «Hadis ilmi»ning o'zi «Mustalah al-hadis» («Hadis istilohlari»), «Ilm ar-rijol» («Kishilar, ya'ni roviylarni bilish»), «al-Jarh va-t-ta'dil» («Ishonchsiz va ishonchliga ajratish») kabi va boshqa bir necha sohalarini o'z ichiga oluvchi ilmlar majmuasi hisoblanadi.

«Mustalah al-hadis» («Hadis istilohlari») – hadis ilmida ishlatiladigan atamalarni o'rganuvchi soha. U «Ulum al-hadis» («Hadis ilmlari»), «Usul al-hadis» («Hadis asoslari») nomlari bilan ham yuritiladi. «Mustalah al-hadis» o'ziga xos shartlar, turli usul va qoidalar asosida hadisning sanadi va matnini o'rganadi. Boshqacharoq qilib aytganda, turli qoida va shartlar asosida hadislarning to'g'risini noto'g'risidan, ya'ni sahihini zaifidan ajratadi.

Hadis ilmi qoidalarini birinchi bo'lib qog'ozga tushirgan olim Iso ibn Abon (vaf. 221/836 y.) hisoblanadi. Biroq uning «al-Hujaj as-sag'ir» deb nomlangan asari hozirgi kungacha yetib kelmagan bo'lsada, undan hanafiy mazhabi olimlarining «usul al-fiqh» asarlarida iqtiboslar uchratish mumkin.

Ammo mazkur yo'nalishda bizgacha yetib kelgan birinchi asar qozi Abu Muhammad Hasan ibn Abdurrahmon ibn Xalod Romahurmuziyga (vaf. 320/932 y.) oid. U o'zining «al-Muhaddis al-fosil bayna ar-roviy va-l-vo'iy» («Rivoyat qiluvchi va anglovchi orasini ajratuvchi muhaddis») asarini yozib, bu yo'nalishda ilk qadamni qo'ydi. Keyin nishopurlik olim, Hokim Naysoburiy nomi bilan tanilgan muhaddis Abu Abdulloh Muhammad ibn Abdulloh Naysoburiy (vaf. 405/1014 y.) «Mustalah al-hadis» bo'yicha «Ma'rifat ulum al-hadis» («Hadis ilmlarini bilish») asarini yozdi va shundan so'ng mazkur yo'nalishda tadqiqotlar rivojlandi.

«Mustalah al-hadis» ilmiga oid zikr etilganlardan tashqari Xatib Bag'dodiyning (vaf. 463/1071 y.) «al-Kifoya fi ilm ar-rivoya» («Hadis rivoyat qilishda yetarli ilm»), «al-Jomi li axloq ar-roviy va adab as-somi» («Rivoyat qiluvchining axloqi va eshituvchining odobi to'plami»), Qozi Iyozning (vaf. 544/1149 y.) «al-Ilmo ilo ma'rifat usul ar-rivoya va taqyid as-samo» («Rivoyat qilishi asoslari va eshtilganlarni qayd etishni bilish bo'yicha ko'rsatma»), Ibn Saloh Dimashqiyning (vaf. 704/1305 y.) «Ulum al-hadis» («Hadis ilmlari») yoxud «Muqaddamat Ibn Saloh» («Ibn Saloh muqaddimasi»), Ibn Hajar Asqaloniyning (vaf. 852/1448 y.) «Nuxbat al-fikar fi mustalah ahl al-asar» («Asar ahli

istilohlari bo'yicha tanlangan fikrlar)), imom Muhyiddin Yahyo ibn Sharaf Navaviyning (631-676/1233-1277) «at-Taqrīb va-t-taysir li-ma'rifat sunan al-bashir an-nazir» («Xushxabar beruvchi va ogohlantiruvchi sunnatlarini bilishga yaqinlashish va uni osonlashtirish»), Jaloliddin Suyutiyning (vaf. 911/1506 y.) «Tadrib ar-roviy fi sharh Taqrīb an-Navoviy» («Navaviyning Taqrīb asarini sharhlash bo'yicha roviyni mashq qildirish») asarlarni keltirish mumkin.

XX asr mualliflaridan Muhammad Jamoliddin Qosimiyning (vaf. 1332/1914 y.) «Qavo'id at-tahdis min funun mustalah al-hadis» («Mustalah al-hadis fanlaridan hadis aytish qoidalari») kabi asari ham mazkur yo'nalishga oid. Zamonaviy asarlardan Mahmud Tahhonning «Taysir mustalah al-hadis» («Hadis istilohlarini osonlashtirish»), Abdurahmon Itrning «Ma'olim as-sunna an-nabaviya» («Payg'ambar sunnati alomatlari»), Nuriddin Itrning «Manhaj an-naqd fi ulum al-hadis» («Hadis ilmlarini tanqidiy o'rganish uslubi») va boshqa ko'plab asarlarni keltirish mumkin.

Yuqoridagi asarlarning har biri o'ziga xoslikka ega bo'lib birida bo'lmagan ma'lumotlarni boshqasi keltiradi.

Shuningdek, hadis ilmining paydo bo'lishi, rivojlanish bosqichlari haqida ham ma'lumot beruvchi asarlar ham ta'lif etilgan. Ulardan Muhammad Abu Zahvning «al-Hadis va-l-muhaddisun» («Hadis va muhaddislar»), Muhammad Ijoj Xatibning «as-Sunna qabla at-tadvin» («Tadvindan avvalgi sunnat») kabilarni keltirish mumkin. Bu kabi asarlarda hadis ilmining muayyan davrga oid taraqqiyoti haqida batafsil ma'lumotlar beriladi. Hadis sohalarining paydo bo'lgan davrini bilib olishda katta ahamiyatga ega.

Hadis ilmini she'riy tarzda bayon qilgan asarlar ham mavjud. Ulardan Hofiz Iroqiyning «Alfiyat al-Iroqiy», Jaloliddin Suyutiyning «Alfiyat as-Suyutiy», Umar Bayquniyning «al-Manzumat al-Bayquniyya» kabi asarlar mashhur hisoblanadi. Bunday uslubda bayon qilishlik bu sohani o'rganayotgan kishining yodlashiga oson qilib berilgan.

Hozirgi kunda o'zbekistonlik olimlardan J.Hamroqulov "Mustalahul hadis", shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Mustalahul hadis", O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi professor-o'qituvchilarining "Hadisshunoslik" kitoblarini keltirish mumkin. Imom Termiziy ham o'zining "Sunan" asarida "hasan" atamasini ishlatib bu sohaga katta xissa qo'shgan.

O'zni kelganda aytish kerakki, yuqorida keltirilgan asarlarning deyarli barchasiga boshqa olimlar tomonidan yoki muxtasar yoki sharhlar yozilgan. Bu esa o'z davrida ularning mavqei baland bo'lganini ko'rsatadi.

Muhaddislarning yana bir yutuqlaridan biri bu hadis to'plamlarini qiyosiy o'rganishlari bo'ldi. Mavjud hadis to'plamlarining nomi, yozilish uslubi, muayyan mavzuga oidligidan kelib chiqib, ularni o'rgandilar. Masalan, Muborakfuriy Imom Termiziyning «Sunan» asariga yozgan «Tuhfat al-Ahvaziy» nomli sharhining muqaddima qismida hadis to'plamlarini qiyosiy o'rgangan. Jumladan, sahih asarlar, sunan asarlar, musnad asarlarni alohida keltirib ularning yozilish uslubidagi shartlarni ham berib o'tgan.

Yuqorida zikr etilgan asarlarda nafaqat hadis ilmi istilohlari yoritilgan, balki shu ilm bilan bog'liq barcha zaruriy ma'lumotlar keltirilgan.

ILK SHIA OQIM VA FIRQALARINING MARKAZIY OSIYO HUDUDIGA TARQALISHI (IX-XII ASRLAR)

SPREAD OF THE EARLY SHI‘A CURRENTS AND SECTS IN CENTRAL ASIA (9th-12th CENTURIES)

Shuxrat Rustamovich Toxtiyev,

O‘zXIA “Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA” kafedrasi dotsenti v.b., PhD

Ma’lumki, shialikning yuzaga kelishiga VII asrning ikkinchi yarmida musulmon jamoasi birligining yo‘qolishi sabab bo‘lgan. Ammo shialikning diniy yo‘nalish sifatida shakllanishi Husayn ibn Ali ibn Abu Tolibning fojiaiy o‘limi (680 y.) va Abbosiylarning xalifalik tepasiga kelishi (749-750 y.) oralig‘ida sodir bo‘lgan. Ushbu davrda shialik rivojlanish bilan bir qatorda undan turli oqim va firqalar ajralib chiqdi. Bunday ajralishlarning asosiy sabablaridan biri Ali avlodidan bo‘lgan qaysi bir kishini imom sifatida tayinlanishi borasidagi bahslardir.

VIII asrning ikkinchi yarmida shialik yo‘nalishi tarixida paydo bo‘lgan ismoiliylik vakillari o‘z ta’limotlarini yoyish va Ismoil ibn Ja’far avlodlari imomlik qiluvchi o‘z xalifaliglariga ega bo‘lish maqsadida kurash olib bora boshlaganlar. Yuqoridagi qismimizda aytib o‘tkanimizdek, X asrning boshlarigacha ismoiliylarning birinchi imomi Ismoil ibn Ja’farning o‘g‘li Muhammad vafoti va umuman qolgan imomlarning taqdiri haqidagi ma’lumotlar kam uchraydi va bu davr ismoiliylar tarixida “*yashirinish*” davri deb ataladi. Taxminlarga ko‘ra, Muhammad ibn Ismoil avlodlari Abbosiy xalifalarning ta’qibidan Suriya, Xuroson, Mag‘rib tomonlarga qochishgan va u yerlarga joylashib olib o‘z jamoalari orasidan ta’limotlarini yoyish maqsadida islom xalifaligi va undan tashqari davlatlarga da’vatchi (da’i)larni yuborganlar¹.

Manbalarda keltirilishicha, Xurosonda ismoiliylikning ilk bora tarqalishi sintaksis (gap tuzish/to‘qish) bo‘yicha mutaxassis bo‘lgan G‘iyos (taxm. IX asrda Rey shahri (Eron)da yashagan) ismli bir shaxs nomi bilan bog‘liq. U Suriyadan Xurosonga kelib, Merderrud shahrida to‘xtaydi va bu yerning amiri Husayn ibn Ali Marvaziyga o‘z ta’limotini o‘rgatadi. Amir Husayn o‘sha paytlarda Xurosonning Tallikon, Maymana, Hirot, Jurjiston va Gur viloyatlarida o‘z hokimiyatini o‘rnatgan bo‘lib, ismoiliylik ta’limotini shu yerlarga yoyadi. So‘ng o‘zining o‘limining yaqinlashganini sezgan Husayn ibn Ali Marvaziy bu ishni o‘z o‘rinbosari deb e’lon qilgan Muhammad ibn Ahmad Naxshabiyga topshiradi. Husaynning vasiyatiga ko‘ra, Muhammad o‘z o‘rniga o‘rinbosar tayinlab, o‘zi Jayhun daryosi (Amudaryo)dan kechib o‘tib, Somoniylar (819-1005) poytaxti Buxoro va Samarqandning ko‘zga ko‘ringan odamlarini ismoiliylikka da’vat etadi. Muhammad huddi shunday yo‘l tutib, Buxoroga yo‘l oladi. Ammo u Buxoroda omadsizlikka uchrab, Naxshab (Nasaf) tomon yo‘l oladi. Naxshabda Muhammad o‘z ta’limotini Xuroson amirining oldingi nadimi Abu Bakr Naxshabiyga o‘rgatadi, u esa o‘z o‘rnida boshqalarga bu ta’limotni yoyadi. So‘ng Muhammad yana bir bor kelib ismoiliylik ta’limotini davlat hukumatida ishlaydigan shaxslarga o‘rgata boshlaydi. Asta-sekin ismoiliylik Somoniylar davlatiga kirib borib,

¹ Хусайн Собери. *تاریخ فرق اسلامی: فرق شیعی و فرقهای منسوب به شیعه* (Ислом фирқалари тарихи: ши‘алик оқимлари ва ши‘аликка мансуб фирқалар). 2-нашр. – Техрон, 1386/2008. – Б. 114–127.

hattoki, amir Nasr ibn Ahmad (yoki Nasr II 914-943) ham Muhammadning xutbalarini joni bilan eshitadigan va u aytganini qiladigan darajaga borib qoladi. Buning natijasida Muhammad o'z xutbalarini ochiqchasiga o'qiy boshlaydi. Turkarga ularning shohi qarmatiy bo'lib qolgani yoqmaydi¹. 943 yilda otasining o'rnini egallagan Nuh ibn Nasr (943-954) bid'atchi-ismoiliylarni to'laligicha yo'q qilish siyosatini qo'llay boshlaydi va Movarounnahr dami, Xuroson dami otam² qabul qilgan ismoiliylar e'tiqodini qayerda qabul qilishgan bo'lsa, o'sha yerda muqaddas urush boshlaymiz, chunki botiniylar tor-mor etilishdan boshqaga loyiq emaslar deydi. Nuh ibn Nasr shu darajada ismoiliylar bilan kurashadiki, ismoiliylik oxir-oqibat Movarounnahr va Xurosonda yashirin e'tiqod darajasiga keladi³. Ammo bu bilan ismoiliylarning targ'iboti tugamaydi va ular bilan kurashishni G'aznaviylar (977-1186), ayniqsa, Mahmud G'aznaviy (998-1030) davom ettiradi. A.Ye.Bertelsning yozishicha, "G'aznaviylar imperiyasi o'zining qirq yillik qudrati davrida hokimiyatdan norozi bo'lgan turli xildagi bid'iy g'oyalarga qarshi doimiy va shiddatli ravishda kurash olib bordi"⁴. Sulton Mahmud ismoiliylar o'z davlatlaridan birini tuzgan Multonga uch bora yurish qilib, ko'plab ismoiliylarni qiradi. Ammo bu bilan Mahmud G'aznaviy ham to'laligicha ismoiliylarni yo'q qila olmaydi⁵.

XIII asrning ikkinchi yarmiga kelib, Osiyoda 1090 yildan 1256 yilgacha mavjud bo'lgan Ismoiliylar davlatining markazi bo'lgan Alamut Mo'g'ullar (XIII-XIV asrlar) bosqini ostida qulaydi⁶.

Nizoriy-ismoiliylarning mag'lubiyati va ularning Erondagi davlatining qulashi – deb yozadi Ilya Pavlovich Petrushevskiy, shialikning boshqa oqimi – imomiylik (isno'ashariylik)ning keng xalq ommasiga bo'lgan ta'siring kuchayishiga olib keldi⁷. XIV-XV asrlarda Eronda va Markaziy Osiyoning janubi-g'arbiy chegaralarida Mo'g'ullar bosqini va siyosiy "zulm"ga qarshi xalq qo'zg'olonlari shialikning aynan imomiylik oqimi tarafdorlari tomonidan uyushtirilgan deb aytsa bo'ladi. Bunday xulosaga kelishimizga sabab shuki, I.P.Petrushevskiy manbalarga asoslangan holda o'zining "Islam v Irane v VII-XV vekax" kitobida Eron shahar va qishloqlari aholisi haqida gapirib, mahalliy shialar asosan imomiylardan iboratligini keltiradi⁸. Aynan shu shialar mo'g'ullar va keyinchalik Amir Temur (1370-1405) bosqinlariga qarshi qo'zg'olonlarga g'oyaviy turtki berganlar.

1337 yil Xurosonda boshlangan qator qo'zg'olonlar nafaqat Eronda, balki unga chegaradosh davlatlarda ham ko'tarildi, chunki siyosiy zulmning o'sishi bir qator davlatlar uchun umumiy holga aylanib qolgan edi. Bunday qo'zg'olonlarda dehqon hunarmandlar va quyi tabaqalar bilan birgalikda qochoq qullar ham ishtirok etishgan. Ana shunday

¹ Сиасет-наме. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ул-Мулька / Перевод, введение в изучение памятника и примечания проф. Б.Н.Заходера. – М.-Л.: Наука, 1949. – С. 207–213; Яна қаранг: Хусайн Собери. ...تاریخ فرق اسلامی (2). – Б. 160.

² Наср ибн Аҳмад исмоилий бўлгани боис, ўз ўғли томонидан қатл этилган.

³ Батафсил қаранг: Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулк). Иккинчи тўлдирилган, қайта ишланган нашри. – Т.: Янги аср авлоди, 2008. – Б. 196–202.

⁴ Бертельс А.Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. – М.: Издательство восточной литературы, 1959. – С. 85.

⁵ Додихудоев Х. Очерки философии исмаилизма (Общая характеристика философской доктрины X–XIV вв.). – Душанбе, Дониш, 1976. – С. 20–21.

⁶ Хусайн Собери. ...تاریخ فرق اسلامی (2). – Б. 142.

⁷ Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках. Курс лекций. – Л.: Изд. Ленинградского Университета, 1966. – С. 350.

⁸ Там же, – С. 351.

harakatlardan biri *sarbadorlar* harakati edi. Sarbadorlar harakati shu qadar avj olib, rivojlanadiki, hatto ular Xurosonda 1337 yildan 1381 yilgacha mavjud bo'lgan o'z davlatlarini tuzadilar. Ular tuzgan davlatda imomiylik talqinidagi shialik e'tiqodi kiritilib, o'n ikki imom xotirasiga bag'ishlanib xutbalar o'qilgan. Sarbadorlar qo'zg'oloni nafaqat hozirgi Eron, balki hozirgi O'zbekiston hududida, 1365-1366 yillarda Samarqandda bo'lib o'tib, qo'zg'olon buyuk sarkarda Amir Temur tomonidan bostirilgan. 1381 yilda Temur qo'shinlari Sabzavor shahrini egallagandan so'ng sarbadorlar davlatiga yakun yasaladi. 1392 yilda Mozandarondagi sayidlar davlatini ham qismati shu tariqa tugaydi¹.

XV asrga kelib Amir Temur tomonidan tuzilgan davlat asta sekin yemirila boshlaydi. Amir Temur hayotligi davrida o'z davlatini o'g'illariga bo'lib beradi. Temuriylar avlodining ko'payib borishi va ularning mol-mulkni talashishi o'zaro urushlarga olib keladi. Buning natijasida Temur va Temuriylar egallagan davlatlarda hokimlik qilgan avvalgi sulola vakillari o'z davlatlarida hokimiyatni qaytadan qo'lga olishga kirishadilar. Endi Temuriylarga nafaqat o'zaro, balki tashqi yov bilan kurashishlariga to'g'ri keladi.

Temuriylar eronda hukmronlik qilganlarida ko'proq imomiy oqimidagi shialarga qarshi shiddatli kurash olib borganlar. Imomiy shialarning harakati susayishi oqibatida g'ulot shia oqimlari harakati jonlanadi va ular Temuriylarga qarshi targ'ibotni boshlab yuboradilar. Ammo Erondagi shialar harakati ichida o'zining siyosiy oqibati ila safaviy-qizilboshlilar harakatining muhim tarixiy ahamiyati ortib bordi. Natijada, 1502 yilga kelib, safaviy-qizilboshlilar Eronda o'z hokimiyatini qurishga erishadi².

Shunday qilib, milodiy 680 yilda, Kufa yaqinidagi Ninava degan joyda payg'ambar nevarasi Husayn va uning yaqinlari o'limi bilan tugagan to'qnashuv musulmon olamida sunniylar va shialar orasidagi munosabatni keskinlashtirdi. Shialar imomatga erishish va imom (ham dunyoviy, ham diniy rahbar) qilib xalifa Ali avlodlarini ko'tarish yo'lida harakat qila boshladilar. Ammo shialar orasidagi yakdillikning yo'qligi ular orasidan turli oqim va firqalarning kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Kelib chiqqan oqim va firqalar Ali avlodlaridan o'zlariga imom tayinlab, xalifalikning turli nuqtalarida urushlar olib bordilar va qo'zg'olonlar ko'tardilar. Ular ayrim yerlarda o'z maqsadlariga erishib, buning natijasi o'laroq 909-1171 yillarda Afrikaning shimolida fotimiy-ismoiliylar, 863-864-928 yillar oralig'ida Tabaristonda va 901 yildan Yamanda zaydilar, 1090-1256 yillar Eronda qarmatiy-ismoiliylar kabi davlatlarni tuzdilar. Lekin shularga qaramay islom olamida shialar kamchilikni tashkil qilganlari uchun sunniylar tomonidan ta'qib ostiga olinganlar. Bunday siyosatning olib borilishi turli keskin va murosasiz shia oqimlari va firqalari vakillarining xalifalikning markazidan chekka viloyatlarida o'z ta'limotlarini yoyishga olib keldi. Xususan, Markaziy Osiyo ana shunday joylardan biriga aylandi.

¹ Батафсил қаранг: Набиев Р. XIV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар қўзғолони. – Т.: Фан, 1942. – Б. 48; Петрушевский И. П. Ислам в Иране... – С. 351-359.

² Батафсил қаранг: Ҳусайн Собери. ...تاریخ فرق اسلامی (2), – Б. 206–207; Петрушевский И.П. Ислам в Иране... – С. 359-371.

MARKAZIY OSIYODA PAYDO BO'LGAN TARIQATLARNING G'ARBDAGI ZAMONAVIY KO'RINISHLARI

MODERN APPEARENCE OF CENTRAL ASIAN TARIQATS IN THE WEST

Nilufar Maxsutjanovna To'ychiyeva,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish
ICESCO kafedrası katta o'qituvchisi, PhD*

Yevropaliklarning dastlab tasavvuf g'oyalari bilan qiziqishlari umume'tirof etilganidek O'rta asrlarga o'tish davridan boshlanadi. Zohida ayol Robiya al-Adaviya (vaf. 801 y.), misrlik zohid Ibn al-Farid (vaf. 1235 y.), fors adabiyotining klassik vakillari Sa'diy Sheroziy (vaf. 1292 y.) va Hofiz (vaf. 1390 y.)larning she'riy uslubda sayqallangan tasavvufiy qarashlar aks etgan ijod namunalari Yevropada katta mashhurlikka erishdi. Ikki madaniyatning tibbiyot, falakkiyot, matematika, falsafa kabi ilm va fanning turli sohalarda o'zaro ta'siri mavjudligiga ko'plab misollar bor. Shunga qarmasdan Sharq va G'arb o'zaro aloqalarining keyingi xarakteri Uyg'onish davridan ilmiy, texnologik, pirovardida madaniy sohalarda ham yevropaliklarda oldinga siljish holati kuzatildi. Mustamlakachilik davrida Yevropa uchun musulmon olami qiziqish markaziga aylandi. XX asrning boshlarida yevropalik sayohatchilar va izlanuvchilar tomonidan tasvirga olingan yamoq xirqa kiygan, turli ko'rinishdagi musulmon darveshlari, qalandarlarining fotosuratlarini vujudga kela boshladi. Yevropaliklar uchun bu suratlar Xofiz o'z she'rlarida tasvirlagan xarobotlarda istiqomat qiluvchi zohid va rindlarning ayni ko'rinishi edi. "Etnografik ekzotika"ning bu ko'rinishi musulmon tasavvufining g'arb tushunchasidagi elementlari edi.

Tahminan shu davrdan boshlab, dastlabki neofit-yevropaliklar tomonidan sufiylarning xirqalarini qo'llash amaliyoti paydo bo'la boshladi. Birinchilardan bo'lib ayollar ushbu amaliyotni qo'llab ko'rishga muvaffaq bo'ldilar. Aljirda ishlagan va fransuz armiyasiga qarshi kurashlarda arablar tomonida turib harbiy amaliyotlarda ishtirok etgan jurnalist va tadqiqotchi Izabel Eberxardt (Isabelle Eberhardt, 1877– 1904) shular jumlasidandir. 23 yoshida suluk yo'liga o'tib, Tunisdagi qodiriya tariqati a'zosi bo'ldi. Ushbu davrda yevropaliklarga katta ta'sir o'tkazgan shaxs Iogann Gustav Ageli (Johann Gustaf Agelii, 1869–1917) edi. 1889 yilda o'ziga Ivan Aguelli nomini bergan. 1903 yilda yosh italyan shifokori Enriko Ensabato bilan birga Misrga tashrif buyuradi. U yerda shoziliya tariqati yetakchisi Abdurahmon Kabir bilan tanishadi. Uning ta'siri natijasida islomni qabul qilib, tariqat vakiliga aylanadi. SHu vaqtda unga Abdulhodiy Mag'ribiy ismi beriladi. Bu nom ostida tasavvuf bilan bog'liq ko'plab gazeta maqolalari va kitob nashrlarni amalga oshiradi. U asosiy e'tiborini Ibn Arabiyning ijodini o'rganishga qaratgan. U 1911 yilda Parijga qaytib keladi va akbariya tariqatiga asos solishga muvaffaq bo'ldi. Ma'lumki, Ibn Arabiyya nisbatan "Shayxul akbar" kunyasi qo'llanilgani Mag'ribiyga katta ta'sir qilgan.

Ammo XX asr boshlarida G'arbda tasavvuf amaliyoti yetarli darajada ekzotik tashkilot bo'lib qoldi. Yevropa jamiyatida har doimgidan ham sezilarli darajada rezonans kuzatildi. Huddi shu davrda ko'plab kishilar orasida Aguellining qarashlari ta'sirida islomni qabul qilish jarayoni ro'y berdi. Bu davrda musulmon olamida g'arb g'oyalari ta'siri ostida modernizasiya jarayonlari jonlandi. Zamon ruhiga mos ravishda yangilanish g'oyalari

sufiylik muhitiga ham sezilarli ta'sirini o'tkazib kelmoqda. Klassik sufiylik an'alarini qayta ko'rib chiqish kerak degan fikrlar ham bugungi kunda eshitilib turibdi.

Hozirda ilmiy adabiyotlar qo'llanilib kelayotgan "neosufizm" atamasi birinchi marotaba Fazl Rahmon tomonidan qo'llanilgan. F.Rahmonning ishida keltirilishicha dastlabki neosufiylar tradisionalist (ahli hadis)lardan ta'sirlanganlar. Aqniqsa Ibn Taymiya (vaf.1328 y.) va uning shogirdi Ibn Javziy (vaf. 1350 y.) qarashlaridan foydalanganlar. Ularga ko'ra, tasavvuf o'zining asosiy jozibasi va metafizik xususyatini yo'qotgan. "Neosufist"larning asosiy g'oyasi tasavvuf amaliyotini individga tegishli deb cheklanib qolmaslik balki "musulmon jamiyatini ijtimoiy va ruhiy tiklash"ga qaratilgani bilan belgilanadi. Neosufistlarning o'ziga xos jihatlari F.Rahmon va boshqa mualliflar fikriga ko'ra bir qancha an'analardan voz kechish sanaladi. Voz kechilgan amaliyotlar ichida eng mashhurlari: samo, jahriy zikr, avliyolarga ta'zim qilishni ta'qiqlash, ziyoratgohlarga borishni cheklash, Ibn Arabiyning "vahdat al vujud" ta'limotini rad etish, ayrim sufiylar qo'llaydigan jam' va fano tushunchalarini tark etish va boshq.

Bugungi kunda neosufizm masalasi sharqshunoslar tomonidan salbiy nuqtai nazardan o'rganilmoqda. Sababi "Neosufist" ta'rifini turlicha talqinlarga sabab bo'layotganida. Ushbu mavzuda bir necha maqola yozgan sharqshunoslar ham mavjud. R. O'Fei va B. Radtke hammualliflikda "Neosufizmga yangicha qarash" nomli maqolasini yozganlar. An'anaviy sharqshunoslikda asosiy e'tibor tasavvufning falsafiy jihatlarini o'rganishga, o'rta asr mutasavviflarining nazariy qarashlarini tahlil qilishga va bu boradagi tahminlarni izohlashga ahamiyat qaratiladi. Klassik tasavvuf manbalarida esa aksar sufiylik amaliyoti (zikr, samo, ziyorat, tariqat) bilan bog'liq ma'lumotlar aks etadi. Neosufistlar uchun yuqoridagi masalalar orasida eng muammolisi "Xatmul avliyo"dir. Garchi bu mazvu Hakim Termiziy asarlarida atroflicha yoritilgan va unga bir qancha munosbatlar bildirilganiga qaramasdan haligacha bir to'xtamga kelinmagani neosufistlar uchun ochiqlicha qolmoqda. Sababi ular avliyolarga ehtirom va valiylik borasida bir qolipga tushub qolishni istamaydilar. Xattoki inkor qiladilar.

Ayrim tadqiqotchilar "neosufizm" tushunchasini "o'zgartirilgan sufizm" deb ham atamoqdalar. Chuni islom an'alaridan ko'ra ko'proq Garb izoterizmiga mos keladi deb baholaydilar¹. Ular G'arb ommaviy madaniyati sohasida islom tasavvufiy ta'limotlariga bo'lgan qiziqish XX asr o'rtalari – ikkinchi yarmida kuchayishi sharqona ma'naviy an'analarga qiziqish va yoshlar submadaniyatlarining paydo bo'lishi foni ostida paydo bo'lgan degan fikrni ilgari surmoqdalar. Neosufizm tarafdorlari nafaqat islom an'alarini inkor qilishga balki G'arb qadriyatlarini ham pisand qilmaslikka harakat qiladilar.

Dastavval Hindistonda yashagan, musulmon oilasida tug'ilgan o'z davrining chishtiylar tariqati shayxi sanlagan Xazrat Inoyatxon birinchi bo'lib neosufizm qarashlariga asos soldi. U yoshligidan diniy bilim olishga qiziqib kelgan. Shu bois veda dinlari matnlarini o'qish, musulmon olimlarining risolalari bilan tanishish va xristian manbalarini o'rganishga qiziqqan. Uzoq davom etgan ruhiy extiyoj Inoyatxon tasavvuf olamiga olib kirdi. Uning fikriga ko'ra tasavvufda boshqa dinlarga qaraganda ko'proq erkinlikni xis qilgan. Shu tarzda sufiylik yo'lini tanlab, shayxi said Muhammad Madaniy boshchiligida chishtiya tariqatining tartib va qoidalarini o'rgana boshladi. Mazkur davrda unda tasavvufga universallik g'oyasini kiritish va uni G'arb olamida kengroq yoyish fikri uyg'ondi.

¹ Sedgwick M. Against the Modern World. P. 217.

Inoyatxonning fikriga ko'ra, neosufizm o'ziga xos ruhiy hodisa bo'lib, diniy va milliy jihatdan chegaralanmagan. Uning fikriga ko'ra, har bir dinda haqiqat bor. Haqiqat esa Xudodir deb ta'kidlaydi. Sufiy aniq bir dinga e'tiqod qilishi shart emas degan fikrga tayanib, yangi bir yo'nalishga asos soldi. Inoyatxon Xudoni inson va dunyoning yaratuvchisi hamda Mutlaq deb ataydi. Neosufiylikda Xudo barchani birlashtiruvchi yagona yig'indi deb ataladi. Bu kabi qarashlar klassik tasavvuf g'oyalariga zid ekanligi ko'rinib turibdi. Bundan tashqari Inoyatxon inson ruhi o'lmaydi va jism o'lgach ruhi qayta tiriladi deb ishonadi. U ruhning qayta tirilishi masalasini xristianlikdagi aqidaga ko'ra tushuntirishga urinadi.

Bugungi kunda tadqiqotchilar orasida "neosufizm" tushunchasini "o'zgartirilgan sufizm" deb ataydiganlar ham topiladi. Chuni islom an'analardan ko'ra ko'proq Garb izoterizmiga mos keladi deb baholaydilar¹. Ular G'arb ommaviy madaniyati sohasida islom tasavvufiy ta'limotlariga bo'lgan qiziqish XX asr o'rtalari - ikkinchi yarmida kuchayishi sharqona ma'naviy an'analarga qiziqish va yoshlar submadaniyatlarining paydo bo'lishi foni ostida paydo bo'lgan degan fikrni ilgari surmoqdalar. Neosufizm tarafdorlari nafaqat islom an'analarni inkor qilishga balki G'arb qadriyatlarini ham pisand qilmaslikka harakat qiladilar. Shu jihatdan bu qarashning tarafdorlari tomondan kelishmovchilikni yuzaga chiqaradigan holatlar ham kuzatilmoqda. Buning oldini olish uchun esa klassik tasavvuf vakillari va manbalariga murojaat qilish eng to'g'ri yechim deb baholash o'rinli.

IMOM BUXORIY XALQARO ILMIY-TADQIQOT MARKAZI TOMONIDAN DINIY-MA'RIFIY SOHANI RIVOJLANTIRISH BORASIDA AMALGA OSHIRILGAN TADBIRLAR

ACTIVITIES CARRIED OUT BY THE IMAM BUKHARI INTERNATIONAL RESEARCH CENTER IN THE FIELD OF RELIGIOUS AND EDUCATIONAL DEVELOPMENT

Sanjarbek Abdurazakovich Djumanov,

Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2017 yil 27 martdagi qarori qabul qilindi. Ushbu qarorda jaholatga qarshi ma'rifat g'oyasi asosida islom diniga nisbatan sodir etilayotgan asossiz xurujlarning oldini olish, diniy aqidaparastlik, mutaassiblik, ekstremizm, missionerlik kabi illatlarga qarshi kurash kabi vazifalar belgilandi.

Markaz tashkil etilgandan boshlab, bu yerda yuqorida keltirilgan vazifalarni amalga oshirish bo'yicha ko'plab tadbirlar amalga oshirildi. Xususan, 2017-2022 yillarda "Jaholatga qarshi – ma'rifat", "Ajdodlarga munosib avlod bo'laylik", "Ezgulikka chorlovchi ma'naviyat va ma'rifat maskani", "Yuksak ma'naviyatli avlod hech qachon

¹ Sedgwick M. Against the Modern World. P. 217.

yo‘ldan adashmaydi” singari mavzularda ma’ruza qilindi¹. Shuningdek, Markaz tomonidan “Jaholatga qarshi – ma’rifat” turkumida nashr etilgan “Imom Buxoriy izidan”, “Islomda ijtimoiy illatlar muolajasi”, “Ilmdan boshqa najot yo‘q”, “Ota-ona – hikmat, farzand – chiroq” kabi risola va kitoblarning oliy o‘quv yurtlari, oliy va o‘rta maxsus bilim yurtlarida taqdimoti o‘tkazildi². Bunday taqdimot tadbirlari bu borada aholi savodxonligini oshirish bilan birga, markaz faoliyati haqida keng jamoatchilikka ma’lumot berishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Markazda xorijiy ulamolarning diniy-ma’rifiy sohaga bag‘ishlangan asarlari asosida turli risolalar nashr qilindi. Xususan, dunyo nufuzli ulamolari tomonidan “Tinchlik” nomli xalqaro jurnalda chop etilgan maqolalar asosida “Islom dinida tinchlik”, Azhar ulamosi shayx Xalil Daryoning “G‘oyatul bayon fi tanzihillahi ‘anil jihati val makon” nomli risolasi asosida “Ahli sunna va jamoa aqidasi ko‘ra Alloh lo makondir” nomli risolalar nashr qilindi.

Bundan tashqari, doktor Shavqiy Ibrohimning “Ad-Dalilul marji‘iy limojihatut tatarruf”, Ibrohim ibn Hoji Xalif Mahmud Hasaniyning “Arba‘una hadisani fi zammi at-taassubil qalbiy” asari va akademik Jodul Karim al-Juboiy, doktor Alouddin az-Za‘tariy va doktor Karim Abu Halovalarning “At-Taassubu va aloqatuhu bit tatarrufi val anafi” asarlari asosida “Mutaassiblik va uning xatarlari” va “Mutaassiblikning xatarlari” nomli asarlari kitobxonlar hukmiga havola etildi³. Amalga oshirilgan bunday ishlar aholi xususan, yoshlarga sof islom g‘oyalarini to‘g‘ri tushuntirishda katta ahamiyatga ega bo‘ldi.

Shu bilan birga, markazda turli ijtimoiy tarmoqlarda, xususan, You tube videoplatformasida berilayotgan, diniy aqidamizni buzib ko‘rsatuvchi roliklarga qarshi videodarslar tayyorlash yo‘lga qo‘yildi. Xususan, “Hadis ma’rifati ruknida” “Sahihul Buxoriyda kelgan 6 hadis (148, 231, 2220, 2788, 2789, 4138-hadislari) sharhi”, “Sahihul Muslimda kelgan 2127 va 2399-hadislari sharhi” kabi mavzularda, shuningdek, Imom Buxoriy hayoti va faoliyati asosida “Buyuk ajdodlarimizga munosib avlod bo‘laylik” va boshqa ruknlarda ko‘plab videodarslar tayyorlandi⁴.

Bunday ishlar keyingi yillarda ham davom ettirildi. Jumladan, 2023 yilning dastlabki olti oyida “Nodir yozma manbalar” turkumi ostida “Sirojus solikin”, “Aqlning vazifasini anglash”, “Vahiyning boshlanishi”, “Fiqhiy mazhablarni qo‘yib, Qur‘on va hadisga amal qilishga chaqirish zalolat va halokatga chaqirishdir”, “Haqiqiy mo‘min o‘zi yaxshi ko‘rgan narsani boshqalarga ham ravo ko‘radi” kabi mavzularda 41 ta videodars tayyorlandi⁵. Bunday videodarslar ko‘plab internet foydalanuvchilar tomonidan tomosha qilindi va ijobiy baholandi.

Markaz saytida ham diniy-ma’rifiy sohaga bag‘ishlangan maqolalar e‘lon qilindi. Jumladan, 2023 yilning dastlabki olti oyida muassasaning bukhari.uz saytida “Imom

¹ Ziyodov Sh. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining diniy qadriyatlarni tiklashdagi o‘rni // Imom Buxoriy saboqlari. 2023 yil 3-son. – B. 5.

² Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining joriy arxivi. “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining 2017-2022 yillardagi faoliyati yuzasidan ma’lumot” (2022 yil 31 mart holatiga). – B. 2.

³ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining 2023 yilning dastlabki 6 oyi davomidagi faoliyati to‘g‘risida ma’lumot (2023 yil 28 iyun holatiga). – B. 2-3.

⁴ O‘sha manba: – B. 3.

⁵ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining 2023 yilning dastlabki 6 oyi davomidagi faoliyati to‘g‘risida ma’lumot (2023 yil 28 iyun holatiga). – B. 3.

Buxoriyning rihlati”, “Mustaqillik yillarida Imom Buxoriy ilmiy merosining o'rganilishi”, “Imom Buxoriy o'zi bilan Alloh o'rtasida hujjat qilgan kitob”, “Hizbut tahrir” da'volariga raddiyalar (xalifalik borasida)”, “Ramazon oyi ro'zasining fazilatlarini” va boshqa ko'plab mavzularda 43 ta maqola e'lon qilindi. Ushbu maqolalarda ham mavzular sof islom g'oyasi asosida yoritildi.

Hozirgi kunda hadislarining noto'g'ri talqin qilinishi asosiy muammolardan biriga aylandi. Bu muammoni bartaraf qilish bo'yicha markazda bir talay ishlar amalga oshirildi. Xususan, hadislarining noto'g'ri talqin qilinishining oldini olish va ularning asl mohiyatini jamoatchilikka yetkazish maqsadida ko'plab maqola, audio, video materiallar tayyorlandi va markaz sayti hamda ijtimoiy tarmoqlarga joylashtirildi. “Hijrat masalasida salafiylarga raddiya”, “Xalifalikmi yoki podshohlik? (Mahmud Abdulmo'min (Hizbuttahrir)ning xalifalik da'volariga raddiya)”, “Islom dinining diniy mutaassiblikka munosabati”, “Ekstremizm – jamiyat uchun zarar”, “Mazhabni inkor qilish”, “Saodat sari...”, “Mutaassiblik ofatlari”, “Johillikning davosi”, “Oyatlar bilan hukm qilmaganlarni kofirga chiqarish masalasida ulamolarning qarashlari”, “Ixtilofdan saqlanaylik!”, “Ixtilof dinimizga zarardir” va boshqa maqolalar shular jumlasidandir¹.

Aholining diniy-ma'rifiy sohadagi savodxonligini oshirish bo'yicha targ'ibot tadbirlariga ham katta e'tibor berildi. Xususan, 2023 yil avgust oyida markaz tomonidan Samarqand viloyati bo'yicha “Jaholatga qarshi – ma'rifat” mavzusida o'tkazilgan targ'ibot tadbirlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu tadbirlarda ishtirokchilarga mamlakatimizda diniy e'tiqod va vijdon erkinligini ta'minlash bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar mazmun-mohiyati, yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk alloma va mutafakkirlarning ibratli hayoti va boy ilmiy-ma'naviy merosi to'g'risida ma'lumot berildi. Shuningdek, shukronalik, tinchlikning qadriga yetish, ustozga hurmat va ilm olish fazilatlarini, diniy bag'rikenglik va millatlararo totuvlik hamda vatanparvarlik tuyg'ularining ahamiyati haqida so'z yuritildi. Bunday tadbirlar viloyatning shahar va tumanlarida mahallalar kesimida 105 ta joyda o'tkazildi ularda 4 yarim mingdan ortiq ishtirokchilar, asosan mahalla fuqarolari va yoshlar qamrab olindi².

Ushbu targ'ibot tadbirlarida aholidan ham bir qancha taklif kelib tushdi. Imom Buxoriy va buyuk allomalarimiz hayoti va merosi haqidagi targ'ibot ishlarini maktab o'quvchilari orasida keng miqyosda olib borish, o'rta maktablarda xorijiy til sifatida arab tilini o'qitishni yo'lga qo'yish, Imom Buxoriy nomli telekanal tashkil etish va boshqalar shular jumlasidandir. Aholidan kelib tushgan takliflar yuqori turuvchi tashkilotlarga taqdim etildi.

Bundan tashqari, markaz ilmiy xodimlari tomonidan turli internet platformalarida dinimizga tosh otuvchi videokontentlar ko'rib chiqilib, ularga qarshi ilmiy-tahliliy ma'lumot tayyorlandi. Jumladan, 2023 yilning dastlabki olti oyida Adliya vazirligi tomonidan ekstremistik deb topilgan “Youtube” videoplatformasidagi kanallarda yurtimizda faoliyati ta'qiqlangan, ekstremistik faoliyat bilan shug'ullanuvchi kimsalar tomonidan tarqatilgan aqidaparastlik g'oyalariga yo'g'rilgan mavzulardagi 301 ta material

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining 2023 yilning dastlabki 6 oyi davomidagi faoliyati to'g'risida ma'lumot (2023 yil 28 iyun holatiga). – B. 4.

² O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi joriy arxivi. Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi tomonidan Samarqand viloyatida “Jaholatga qarshi – ma'rifat” mavzusida o'tkazilgan targ'ibot tadbirlari.

ko'rib chiqildi va har biriga qarshi ilmiy-tahliliy ma'lumot tayyorlandi¹. Bunday tahlillar islom diniga tosh otuvchi va aqidamizni buzib ko'rsatuvchi kimsalarga qarshi kurash va bu borada aholining hushyorligini oshirishda katta rol o'ynadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi o'z faoliyati davomida diniy-ma'rifiy sohada salmoqli ishlarni amalga oshirdi. Aholini diniy-ma'rifiy savodxonligini oshirish, bu sohada nashr qilingan kitoblar taqdimoti va targ'ibotini kuchaytirish, "Jaholatga qarshi ma'rifat" mavzusidagi keng ko'lamli targ'ibot tadbirlari, botil g'oyalarga qarshi raddiyalar va boshqalar shular jumlasidandir. Bunday tadbirlar aholining diniy-ma'rifiy savodxonligini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

BUXORODA HUNARMANDCHILIK SAN'ATI VA TARMOQLARI (AMINJON PO'LATOV ESDALIKLARI ASOSIDA)

HANDICRAFT ARTS AND BRANCHES IN BUKHARA (BASED ON THE MEMOIRS OF AMINJON PULATOV)

Umidjon Shokirjonovich Raxmanov,

O'z R FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, kichik ilmiy xodim

Odat bo'yicha Buxoroda har-bir kasb egasi va hunarmandlarni boshlig'i bo'ladiki unga "Bobo" derlar. Kosiblar va hunarmandlar har yili bir marotaba ma'lum bir vaqtda "Arvohi pir" marosimini o'tkazar edilar². Bu marosimda tuy-maraka qilib obi-osh qilib hamkasblarini va boshqa kasbdagi kishilarni mehmondorchilikka chaqirib, Qur'on o'qittirib savobini pirlarga bag'ishlar edilar. Har bir kasb yoki hunarni ijodkori ularni piri hisoblanardi. Bu marosimni bobo ya'ni oqsoqollari bosh bo'lib, pul yig'ib joy hozirlab, xarajatlarga va marosimni o'tkazishga boshchilik qilardi. Boboni maslahati bilan shogirdni ustalikka o'tkazardilar va unda ham yig'ilish marosimi bo'lib, shodird ustozga to'n va boshqa hadyalar taqdim qilib duo olardi. Kosib va hunarmandlar o'rtasidagi yoki kosiblar, sohibkorlar o'rtasidagi janjallarni hal qilar edi. Sohibkor qo'l ostida ishlovchilarni "xalifa" derdilar. Har bir sohibkorda 10-15 ta ustalar bo'lib, haftada bir marta juma kuni dam olardilar. Bu xalifalarga bunak berib ya'ni ilgaridan qarzdor qilib qo'yib har oy ish haqini to'lash paytida qarz bergan pulini protsentini hisoblab, natijada ustalar oz pul olib yana sohibkordan qarz bo'lib qolardilarkim yillar davomida qarzdan qutila olmay sohibkorni quli bo'lib qolardi³.

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazining 2023 yilning dastlabki 6 oyi davomidagi faoliyati to'g'risida ma'lumot (2023 yil 28 iyun holatiga). – B. 5.

² Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami № 12898, b. 26.

³ O'sha yerda, b. 26.

Buxoroning mashhur hunarmandlari:

I.Kavish-Maxsi etikdo'z.

- 1.Usta Nur
- 2.Usta Abduxalil
- 3.Usta Madumar

II.Duradgor.

- 1.Usta Sobirjon
2. Usta Axror
- 3.Usta Karamatjon
4. Usta Fozil
- 5.Usta Abdulkarimi taxta

III.Naqqosh va gulkor.

- 1.Usta Shirin
- 2.Usta Rajab
- 3.Usta Shoh
- 4.Domullo Abdulxoliq

IV.Zardo'z.

- 1.Usta Omonjon
- 2.Usta Abdurahim
- 3.Usta Karim

V.Sahhof (Muqovachilar).

- 1.Domla Abdulxoliq

VI.Chilangarlar

- 1.Usta Kamol
- 2.Usta Jamol

VII. Xattot.

- 1.Domla Hoji
- 2.Mulla Mirza Ibrohim

VIII. Zargar.

- 1.Akamir
- 2.Mirjamol
- 3.Otajon
- 4.Baqojon
- 5.Po'laton
- 6.Mirjamol

IX. Misgarlar.

- 1.Usta Bo'ston va uning o'g'illari

X.Xarrot.

- 1.Usta Mahmud
- 2.Toxirjon (Usta Mahmudni o'g'li)
- 3.Usta Urun

Mazkur ustalar oyoq kiyimlarni, beshik va musiqa asboblari yasashda ham mashur edilar¹.

Eshik yasovchi o'ymakorlar:

Buxoro va uning atrofidagi hovlilar (uy-joylar) uylariga kiradigan eshiklardan boshqa biror uyning hajmiga qarab ikki yoki uch eshiklik katta-katta oynalik derazalari ham bo'lardi². Yoz mavsumida bo'lsa issiqdan saqlash uchun derazalarni tashqarisidan eshiklarni yopganda uy salqin va qorong'uroq bo'lib, unga pashsha va chivin ham kirmasdi. Havo bo'lsa tobadonlardan kiraverardi. Qishda bo'lsa qishlik uylarni derazalarini tashqaridan kechasi yopganda sovuq kirish yo'llarini ham ancha tusardi. Eshiklarni zanjirlari bo'lib kechalari hammasini ichkaridan zanjir solib qo'yganda birov ocholmasdi. Mana shu eshiklarni hammasini ham (Eshik ustasi) o'ymakor duradkor ustalar eshiklarni chiroylik ko'rinish uchun ko'p vaqt mehnat sarf qilib turli chiroylik nozik naqshlarni eshikda usta tariqasida ishlab, zanjirlar o'tkazib tayyorlab, eshik bozorlariga eltib ularni sotar edilar va shuning bilan birgalikda buyurtma (Zakaz) ham olardilar. Bundan bo'lak hovlilarni kirish darvozalarini qalin cho'plardan, hamda katta chiroylik qilib o'tkazib berardilar. Eski vaqtlarda Buxoroda uymakor ustalar (Rezbachilar) nihoyatda ko'p bo'lgan. Hozirda esa bu turdagi ustalar qolmaganlar yoki juda ham kam miqdorda topiladilar.

Gudungarlar:

¹ Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami № 12898, b. 27.

² O'sha yerda, b. 28.

Adراسi bof (adراس to'quvchi) olacha bof (Olacha to'quvchi) lar o'zlari ishlab chiqqan matolarini yaltiroq qilib sayqal berish uchun uni gudungarlarga borib yaltiroq qilib olib keyin bozorga eltib sotardilar. Gudungarlar maxsus bir jamoa kosib hunarmandlarkim, ular to'qilgan, korxonalardan chiqqan tayyor matolarni (har xil olacha va adراس)larni olib oxor berib maxsus cho'pdan yasalgan (Stanok) ustiga qo'yib, cho'pdan yasalgan katta bir to'qmoqlari bilan matoni ozgina ho'llab ustiga doka yoki latta yopib uraverardilar bir boshdan oxirgacha shu xilda to'qmoq (Press) urib yaltiroq yoki qotirma qilib chiqarib egalariga topshirib unga maxsus ish haqlarini olardilar va ularning korxonasiga "Gudungarlik" deyilar edi¹. Buxoroning bir necha joylarida bu xildagi korxonalar bor edi. Chunonchi Taxti pushta, Turki Jangiy va Juybor va Bozori chupda har qaysida 10-15 kishi mehnat qilardilar.

Rangrez (Bo'yoqchi):

Buyoqchilarning ko'pchiligi yerlik Yahudiylardan bo'lib, uylarida va har joy-har joyda do'konlar ochib dosh qozonlar qurib, har xil matolarni, mollarni, kalava (ip) va ipaklarni turli ranglarga bo'yab berardilar². Ikkinchi xil bo'yoqchilar bo'lsa xotinlar, (Ro'mol) bo'yab gullar solib, eskisini yangilab berar edilar. Bularni ham buyoqchilar der edilar. Bularning ko'pchiligi tojik va o'zbeklardan edilar. Bular ko'pincha o'z uylarida ishlar edilar.

Chodirdo'zlar:

Buxoro shahrida qadimdan beri chodirdo'zlik (Palatka) san'ati juda rivojlanib kelgan va taraqqiy etgan edi³. Chodirdo'zlar avvalo hukumatga so'ngra alohida shaxslarga: Beklar, boylar va istagan kishilarga turli nusxalardagi chodirlar tikib berib shuhrat qozongan edilar. Chodirni bir nechta turlari bo'lib, bular oddiy, harbiy (askariy) chodirlardan iborat edi. Chodirni istagan joyga olib borib qurish mumkin edi. Buxoroda chodirdo'zlar katta ahamiyatga ega edilar. Bular oddiy chodirlardan bo'lak tanbuk, shomiyona nomlari bilan shohona katta chodirlar tikib o'z san'atlarini namoyon qilar edilar. Bir shomiyona ichida bir necha bo'lim (uy) bo'lar edi. Bular zal, spalniy, kuxniya va hakoza bo'limlar mavjud edi. Chodirlarni ipi turli bezaklar bilan bezatilar edi. Chodirdo'zlar buyurtma bilan ham chodir tayyorlab berar edilar. Har xil navro'z bayramlarida shahardan tashqaridagi saylgohlarda har xil tabaqa va mansabdagi kishilar chunonchi: Qushbegi, Qozikalon, Zakotchi, Rais, Mirshab, Sarkardalar, Beklar, Boylar va Mullalarni kattalari har qaysilari o'z chodirlarini qurib, sayl tamom bo'lguncha u yerda yashab turardilar va o'z chodirlarini namoyish qilar edilar⁴.

Zardo'zlar:

Zardo'z deb zar bilan (Tilla ip) tikilgan kiyimlarga, do'ppilarga, to'nlarga bezak beradigan kasbdagi shaxslarni aytar edilar. Zar ip bilan baxmallarga turli gullar, naqshlar solib, tikadilarkim, juda nafis ko'rkam va chiroylik bo'lar edi. Zardo'zlik san'ati juda nafis, nozik ozoda bir kasb bo'lib, xo'p diqqatni, og'irlikni, shoshilmaslikni, ozodalikni ham tobu-toqatni talab qilar edi. Har kim zardo'z bo'lolmas edi. Shunday bo'lsa ham qadimdan Buxoro xalqi bu san'atni yaxshi ko'rib, uylaridan jilmasdan kechayu-kunduz sabr-toqat bilan ishlab san'atlarini xalqqa manzur qilganlar. Erkaklardan ko'ra xotinlar orasida

¹ Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami № 12898, b. 29.

² O'sha yerda, b. 30.

³ O'sha yerda, b. 31.

⁴ O'sha yerda, b. 32.

zardo'zlar juda ko'p yetishgan edilar. Hozirda ham zardo'zlik kasbida ko'pincha xotinlar mehnat qiladi. Endilikda esa uylarida emas, zardo'zlik fabrikasida 500 dan ortiq xotin-qizlar ishlar edi. Fabrika va undagi mohir kasb egalari kundan kunga o'sib bormoqda. Takbandboflar ham bir xil zardo'zlardurkim, ular faqat zardo'z taqband (kamar-rement) tikib sotardilar¹.

Bundan boshqa Qutos yoki bolalarni etikiga ziynat berish uchun zardan qutos (Popuk) qubbachalar tikib sotardilar. Jamalak kokilkim, xotinlar uchun lozim bo'lardi. Uni ham shu xildagi zardo'zlar qilib chiqarardilar. Buxoroda "Takband bofon" nomi ostida bir guzar (Mahalla) ham bo'lardurkim, u mahallaning tamomlisi shu hunar va kasb bilan shug'ullanardilar².

Qog'oz va qog'oz korxonasi:

Eski zamonlarda fabrichniy qog'ozlar bo'lmaganidan Samarqand, Xo'qand va Buxoroda qog'oz chiqaradigan maxsus korxonalar bo'lib, xar xil qog'ozlarni qo'lda ishlab chiqarardilar (Gustarniy) usul bilan. Mazkur ishlab chiqarilgan qog'ozlari yozishga yararlik, ham chidamlilik bo'lib, qo'lyozma kitoblarni hammasi ham shu qog'ozlarda yozilgan edi.

Xususan ilmiy kitoblar, madrasa va maktablarda kerak bo'lgan turli kitoblarni hammasi ham shu turdagi qog'ozlarda rasmiy va g'ayri-rasmiy mulk va ma'mur hujjatlar, vasiqalar tamoman yerlik qog'ozlarda yozilgan bo'lib, bunday qog'ozlarni jaydari qog'ozlar ya'ni yerlik qog'ozlar der edilar. Buxoroda ham shu xilda maxsus qog'oz korxonalari bo'lib, bu to'g'rida ko'proq ahamiyat berganlarkim, bu ish maxsus kasb va san'at qatoriga kirgan deb hisoblanardi.

Buxoro atrofidagi qishloqlardan biri bo'lgan "Juvoz qog'ozi" deb atalgan qishloq bunga yaqqol dalil bo'la oladi. Bu qishloq aholisining ko'pchiligi shu kasb bilan mashg'ul bo'lganlarkim, bu har kimga ma'lumdir.

Qog'ozxona bo'lsa hukumat uchun maxsus qog'oz aqcha (Pul) chiqargan korxona bo'lib, hukumat tomonidan qurilgandir. Bu korxona so'ngi amir (Olimxon) davrida barpo qilinib, qog'oz aqcha chiqarish amalga oshirilgandir. Uning tarixi eski emasdir. Nihoyat birinchi jahon urushi oldida amir hukumati qog'oz aqcha chiqarishga harakat qilib, unda ilgari Buxoro hukumatining qog'oz aqcha korxonasi yo'q edi. Buxoro aqchasi esa tilla tanga va puldan iborat bo'lib, sof oltin va kumushdan yasalar edikim, bu to'g'rida ma'lumot berib o'tilgan³.

Xumdonlar Puxta (Pishiq) g'ishtlar korxonasi:

Buxoroda eski zamonlardan beri puxta g'isht korxonalari ko'p bo'lib, ular shahardan tashqarida, shaharga yaqin qishloqlarda qurilgandirkim, ularga "Xumdon" deyilar. Xumdonlar mahalla nomozgoh darvozasidan tashqari hamda Samarqand darvozasidan tashqarisida bo'lar edi. Puxta g'isht (Pishiq g'isht) yupqa to'rtburchak shaklda quyilib, xumdonda pishirib chiqarilar edi. Buxoroning madrasalaridan bo'lak, saroylari, hammomlari, toqlar, timlar va uy-joylar, (hovlilar) ham shu to'rt burchak g'ishtlar bilan bino qilinib, uylarni tomi va hovlining supalari ham tamomam shu g'ishtlar bilan farsh qilinar edi. XVIII asrning oxirlarida yangi forma (Hozirgi) g'ishtlarga o'xshash g'ishtlar qilganlar va bunga "G'ishti soldati" (Soldat g'ishti) deb ataganlar. Chunki bu formani

¹ Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami № 12898, b. 33.

² O'sha yerda, b. 34.

³ O'sha yerda, b. 35.

ruslardan o'rgangan edilar. Yana bir xil xumdonlar qadimdan bor bo'lib, ular safalgarlarni xumdonlari sanalardi. U xumdonlarda kulolgarlar tomonidan yasalgan har xil idishlarni (Piyola, Kosa, Oftabo, Kuza, Tuvak, Qumg'on, Tog'ora) va shunga o'xshagan ro'zg'orga kerakli buyumlarni pishirib turardilar. Mana shu pishirib tayyorlangan idishlarni "Sopol idishlar" deb atalar edilar. Ilgari vaqtlarda forfor idishlar faqat Xitoydan olib keltirilar edi. Shuning uchun ham qimmat va soni juda kam edi. Xalqning aksariyati sopol idishlardan ovqatlanardi. Ayniqsa qishloqlarda narxi ham uncha qimmat emas edi. Shuning uchun ham sopolfurushlar va kulolgarlar bozorlari avj bo'lib aholini xo'jaligiga katta ro'l o'ynar edi. Chunonchi kir yuvish tog'oralari ikki xil bo'lib sirlik va sirsiz tog'oralar bo'lar edi. Sirligi esa rangli bo'yalgan yaltiroq, har xil naqshlar solingan bo'lib, ikki xili ham xumdonda ishlab chiqarilib pishirilar edi¹. Sirsizining farqi shu edikim, yaltiroq, silliq va rangli bo'lmay, o'z rangida bo'lib oddiy bo'lardi. Boshqa sopol buyumlar ham sirlik va sirsiz bo'lardi.

Kulol va kulolgarlar:

Boshqa shaharlarda bo'lgani kabi Buxoro shahrida ham bir xil tuproq bordurkim, loy qilganda uning loyi shirachadek bo'lib kulolgarlar u tuproqdan olib kelib loy tayyorlab, so'ng yuqorida aytilgan idishlarni yasab, tayyorlab sotar edilar. Savrin ko'za (Suvni sovutadgigan idishlar) ham yasaydilarkim yozda u kuzalar suvni muzdek qilib saqlar edi. Bu xildagi kulolgarlar shaharning ichida ko'p joylarda bo'lgani kabi uzoq qishloqlarda va boshqa tomonlarda ham bo'lar edi.

Yaxdonlar:

Buxoroda yozu qishda issiqlikdan muz ko'p sarf qilinar edi. U vaqtlarda maxsus muz zavodi bo'lmaganligidan shahardan tashqarida 5-6 joyda muz saqlanadigan joylar bor edikim, unga "Yaxdon" der edilar. Ichi keng bir chuqurlik bo'lib, ostiga qamish solingan bo'lar edi. Qishda (Dekabr, Yanvar) oylarida ko'llardan, hovuzlardan, muzlarni keltirib shu chuqurlikni to'ldirib, ustidan buyra va tuproq bilan berkitib qo'yilardirkim, bir tepalik paydo bo'lib qolardi. Pastdan zinapoya orqali tushib muz oladigan bir eshik bo'lib u yerdan yoz kunlari muzni olib sotar edilar. Bu ham bir nav tijorat sanalib bu ishga hukumat ham qatnashar edi. Yaxdonlarni maxsus kishilar hukumatdan ijaraga yoki ko'taraga olib pulini to'lar edilar va o'zlari ham bu ishda ko'p pul topar edilar². Yozda muzni har kim uyiga olib borishdan tashqari sotuvchilar ham foyda qilar edilar.

SOMONIYLAR DAVRI TIBBIYOT OLIMLARI

MEDICAL SCIENTISTS OF THE SAMANID PERIOD

Akmaliddin Adhamjon o'g'li Saidjonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida shar'iy ilmlar bilan bir qatorda falsafa, riyoziyot, tibbiyot, geografiya, kimyo kabi fan sohalari ham ma'lum darajada o'sganini kuzatish mumkin. Quyida tibbiyot sohasi va uning yirik vakillari xususida so'z yuritiladi.

¹ Aminjon Po'latov esdaliklari. Qo'lyozma inventar raqami № 12898, b. 36.

² O'sha yerda, b. 37.

Tabiblar somoniylar saroyida alohida martabaga ega bo'lishgan. Ulardan ma'lum qismi faqat amir xizmatida bo'lgan. Ismoil ibn Ahmad kasal bo'lib qolganida saroy tabiblarining tavsiyasiga ko'ra, Jo'yi Muliyyonda joylashgan toza havoli Zarmon qishlog'iga borib davolangan¹. Amir Ahmad ibn Ismoil ham tabiblarga alohida e'tibor qaratgan. Uning eng mashhur tabiblaridan biri Jarir Tabib bo'lib, u amirga ko'plab tibbiy maslahatlar bergan². 982-yili somoniylar vaziri Abulhasan Utbiyga nisbatan suiqasd uyushtirilganda, askarlar uni ko'handizga (القهنذر) olib kelishgan va amir Nuh ibn Mansurning buyrug'i bilan saroy tabiblari unga yordam ko'rsatishgan. Lekin uni asrab qolisholmagan³.

Ayyub Ruhoviy Xuroson va Movarounnahr hududlaridagi eng mashhur tabiblardan biri bo'lib, u Xuroson voliyi Abdulloh ibn Tohir tomonidan Iroqdan olib kelingan⁴. U arab tilidan ko'ra suryoniychaga ko'proq moyil bo'lgan⁵. Somoniylar hududida tibbiyot ilmi keng tarqalishiga xizmat qilgan Ruhoviyning shogirdlaridan biri Abu Muhammad Abdulloh ibn Muhammad ibn Sharqiy (236–328/850–940) bo'lib, u tabiblikdan tashqari hadis ilmi olimi ham sanalgan⁶.

Abu Bakr Muhammad ibn Zakariyo Roziy (313/925-yili vafot etgan) islom olamida tibbiyot ilmining yetakchilaridan biri sanalib, u Ali ibn Rabbon Tabariyning shogirdi hisoblangan. Roziy yoshlik chog'larida kimyo, falsafa va musiqa ilmlarini o'rgangan. U hayotining oxirlarida tibbiyot ilmini o'rganishga kirishgan va bu sohada yuksak natijalarga erishgan. Roziy tibbiyotga oid 58 ta asar yozgan, ulardan eng mashhuri “al-Mansuriy fi-t-tib” (كتاب المنصوري في الطب) nomli asari sanaladi. Ushbu asar somoniylarning Raydagi hokimi Abu Solih Mansur ibn Is'hoqqa bag'ishlab yozilgan⁷. Mansur ibn Is'hoq 290/903-yili amakisi Ismoil ibn Ahmad tomonidan Ray shahriga hokim etib tayinlangan va 296/909-yilgacha u yerni boshqargan⁸. Roziyning ushbu kitobi o'nta qismdan iborat bo'lib, uning to'qqizinchi qismida kasallik turlari, o'ninchi qismida esa kasalliklardan himoyalash va davolanish usullari keltirilgan⁹. Roziy somoniylar amirining tabibi Jarir Tabibning ba'zi qarashlariga qarshi chiqqan. Masalan, u Jarir Tabibning Ahmad ibn Ismoilga tarvuz izidan shomiy tutini tanovul qilish haqidagi maslahatiga raddiya sifatida kitob yozgan. Roziy unda Tabibning maslahatini inkor qilib, xatosini tushuntirib o'tgan¹⁰. Roziy yana bir risolasini

¹ Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors tilidan Rasulov A. tarjimasi. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1966. – B. 159.

² Ahmad ibn Qosim Abulabbos ibn Abu Asiyba'a. Uyun al anbo fi tabaqot al-atibbo. Nazzor Rizo nashri. – Bayrut: Dor maktaba al-hayot. – B. 423.

³ Abu Nasr Muhammad ibn Abduljabbor Utbiy. Al-Yaminiy fi sharhi axbor as-sulton Yamin ad-davla va amin al-milla Abilqosim Mahmud ibn Sabuktegin. Ehson Zunnun Somiriy nashri. – Bayrut: Dor at-tali'at li-t-tabo'at va-n-nashr, 1424/2004. – B. 51.

⁴ Yoqut ibn Abdulloh Hamaviy. Mu'jam al-udabo. Ehson Abbos nashri. – Bayrut: Dor al-g'arb al-islomiy, 1414/1993. – J. 1. – B. 256–257.

⁵ Uyun al anbo fi tabaqot al-atibbo. – B. 281.

⁶ Abulfazl Ahmad ibn Ali Asqaloni. Lison al-mezon. – Bayrut: Muassasat al-a'lamiy, 1390/1971. – J. 3. – B. 341–342.

⁷ Muhammad ibn Is'hoq Ibn Nadim. Al-Fihrist. Rizo Tajddod nashri. – Tehron: (nashriyoti ko'rsatilmagan), 1346. – B. 356–357.

⁸ Abu Said Abdulhay ibn Dahhok ibn Mahmud Gardiziy. Zayn al-axbor. Affof Said Zaydon tarjimasi. – Qohira: al-Majlis al-a'lo li-s-saqofa, 2006. – B. 209–210.

⁹ Uyun al anbo fi tabaqot al-atibbo. – B. 423.

¹⁰ O'sha asar. – B. 423.

faylasuf Abu Zayd Balxiyni tuzatish uchun qo‘llanma sifatida yozgan. Olim unda bahor fasli yo‘talidan qutulish uchun atirgulni hidlashni tavsiya qilgan¹.

Somoniylar davri mashhur tabiblaridan yana biri Abu Bakr Robe’ ibn Ahmad Axavayniy Buxoriy bo‘lib, u tibbiyot ilmini Abu Bakr Roziyning shogirdi Abulqosim Tohir Maqoni’ Roziydan o‘rgangan. U tibbiyotga oid uch bo‘lim, ikki yuz bobdan iborat “Hidoyat al-muta’allimin fi-t-tib” (هداية المتعلمين في الطب) nomli asar yozgan. Muallif unda o‘nga yaqin dorilarning tarkibini tushuntirgan, shuningdek, o‘zidan oldin yashab, ijod qilgan ko‘plab tabiblarning fikrlarini keltirib o‘tgan. Abu Bakr Axavayniy taxminan 983-yili vafot etgan².

Abu Sahl Iso ibn Yahyo Masihiy Jurjoni (400/1010-yili v. e.) mashhur tabib, faylasuf, munajjim, riyoziyot olimi bo‘lib, u Jurjonda tug‘ilgan. Abu Sahl hayotining ma’lum qismini Gurganjda ma’muniylar sulolasi saroyida o‘tkazgan. U Ma’mun ibn Muhammad va uning og‘li Abulabbos Ma’munga hamda vazir Abulhasan Suhayliyga bag‘ishlab bir nechta kitob yozgan. Masalan, Abulabbos Ma’mun uchun “Kitob al-vabo” (كتاب في الوباء) asarini yozgan. Keyinchalik, sulton Mahmud G‘aznaviy Abu Nasr Iroq, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sino, Ibn Hammor qatorida Abu Sahlni ham o‘z huzuriga chaqirgan. Lekin u Ibn Sino bilan birga Gurganjdan chiqib, Xorazm cho‘llarida suvsizlikdan vafot etgan. Ibn Sino esa yolg‘iz o‘zi Jurjonga kirib borgan. Abu Sahl kuchli tabiblardan sanalib, u bu sohada Ibn Sinoga ustozlik qilgan³.

Ibn Xammor Abulxayr Hasan ibn Savor mashhur tabib va faylasuflardan bo‘lib, u 331/942-yili Bag‘dodda tug‘ilgan va o‘sha yerda ilm o‘rgangan. Ibn Xammor XI asr boshlarida Bag‘dodni tark etib, ma’muniylar saroyida faoliyatini davom ettirgan. Mahmud G‘aznaviy 408/1017-yili Xorazmni egallagach, uni G‘aznaga olib ketgan. Ibn Xammor nasroniy bo‘lgan, tushida Payg‘abarni (s.a.v.) ko‘rgandan so‘ng islomni qabul qilgan. U sulton saroyida alohida maqomga ega bo‘lgan. Uning tibbiyotga oid asarlaridan Abulabbos Ma’mun ibn Ma’munga bag‘ishlab yozilgan “Imtihon al-atibbo” (مقالة في امتحان الأطباء), to‘rt qisimdan iborat “Kitob fi xalq al-inson va tarkibu a’zoihi” (كتاب في خلق الإنسان وتركيب أعضائه), suryoniy tilida yozilgan “Tadbir al-mashoyix” (تدبير المشايخ), “al-Maraz al-ma’ruf bi-l-kohiniy” (بالكاهني مقالة في المَرَضِ المَعْرُوفِ) nomli asarlarini keltirish mumkin⁴.

Somoniylar davri tibbiyotida Abu Ali Husayn ibn Sinoning o‘rni beqiyos. U bir qancha ilm sohalarini o‘rgangach, tibbiyotga qiziqqa boshlagan va tibbiyot qiyin fan emasligini tushunib yetgan. Abu Mansur Hasan ibn Nuh Qamariy va Abu Sahl Masihiy kabi olimlar Ibn Sinoning tibb ilmidagi ustozlari sanalgan. Ibn Sino o‘n olti yoshida o‘z davrining eng mashhur tabibiga aylanib, hatto somoniylar amiri Nuh ibn Mansurni davolagan. Buning evaziga u saroy kutubxonasidan foydalanishga muvaffaq bo‘lgan. Uning besh jilddan iborat “al-Qonun fi-t-tib” (القانون في الطب) nomli asari tibbiyotga oid eng nodir manba sanaladi. Ushbu asar 403/1012-yildan boshlab, o‘n yildan ortiq vaqt davomida Jurjon, Ray, Hamadon va Isfahon hududlarida yozilgan. Ibn Sino tibbiyotga oid yana “Kitob al-qavlanj” (كتاب الأرجوزة في الطب), “Kitob al-advayat al-qalbiya” (كتاب الأدوية القلبية), “al-Urjuza fi-t-tib” (الأرجوزة في الطب) kabi bir qancha asarlari ham mavjud⁵.

¹ O‘sha asar. – B. 425.

² Muhammadrizo Nojiy. Farhang va tamadduni islomiy dar qalamravi somoniyon. – Dushanbe: Chopxonai Er-Graf, 2011. – B. 1032–1034.

³ Uyun al anbo fi tabaqot al-atibbo. – B. 436–437.

⁴ O‘sha asar. – B. 428–429.

⁵ Mu’jam al-udabo. – J. 3. – B. 1070–1078.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, somoniylar sulolasi hukmronligi davrida mamlakatda tibbiyot sohasi keng rivojlandi. Ushbu sohada Jarir Tabib, Ayyub Ruhoviy, Abu Muhammad Abdulloh Sharqiy, Abu Bakr Roziy, Abu Bakr Robe' Axavayniy, Abu Sahl Iso Masihiy Jurjoniy, Ibn Xammor, Abu Ali ibn Sino kabi ko'plab olimlar yetishib chiqdi. Ular nafaqat o'z davri insonlariga, shuningdek, keyingi yuz yilliklar kishilariga ham asqotuvchi ilmiy merosni qildirishdi.

TAFSIR VA TA'VILNING O'RTASIDAGI FARQLAR

DIFFERENCES BETWEEN TAFSIR AND TAWIL

Abdurasul Abdulpattoevich Abdullayev,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

“Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish UNESCO” kafedrasi doktoranti

Tafsir ilmi Qur'oni karim ma'nolarini chuqur o'rganishga bog'liq ilm bo'lganligi uchun ham uni tadqiq etish alohida ahamiyat kasb etadi. Bu ilm Qur'oni karimning ta'limoti, sirlari, ko'rsatma hamda hukmlarini o'rganishga xizmat qiladi. Qur'on oyatlarni sharhlash, ularni tafsir qilish islom dini paydo bo'lgan davrdan beri eng dolzarb masalalardan biri bo'lib kelgan. Tafsir ilmi Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ning davrlarida yuzaga kelgan. Shu sababli dastlab Muhammad (s.a.v.)ning o'zlari oyatlarni sharhlab bergan. Keyinchalik esa bu ish bilan tafsir ilmini yaxshi bilgan sahoba, tobein, tabaa tobein va ulardan keyinroq mufasssirlar shug'ullangan.

Tafsir تفسیر so'zi lug'atda “izohlamok”, “bayon etmok”, “yoritmok” ma'nolarini anglatadi. Lekin istilohda “tafsir” Qur'oni karimdan ko'zlangan maqsadni inson o'z aqli darajasida tushunib, boshqalarga ham tushuntirib berishi, deb ta'riflangan¹. Ulamolarimiz istilohida esa: “Inson qudrati yetguncha Alloh taoloning murodiga dalolat qilish jihatidan Qur'oni karimdan bahs qilinadigan ilm” deyilgan.

Shuningdek, Qur'oni karimni izohlash uchun qadimdan yana boshqa bir lafz ham istifoda qilingan bo'lib, u “ta'vil” kalimasidir. Mufasssirlar Qur'oni karim oyatlarining zohiriy va botiniy ma'nolari bor deb, botiniy ma'nolarini sharhlashga ham o'tishgan. Bu sharhlarni ta'vil تؤول deb ataganlar. Ta'vil ham oyatlarni tushunishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, u “sharhlash”, “izohlash” ma'nosida qo'llaniladi. Mahmud Husayn az-Zahabiy “At-Tafsir val-mufasssirun” asarida: “Ta'vil تؤول so'zi “qaytarish”, “asliga qaytish” kabi ma'nolarni ifoda etadi” deb ta'kidlaydi². Ulamolar Qur'on oyatlarining zohiriy ma'nolarini sharhlashni tafsir تفسیر desalar, botiniy ma'nolarini sharhlashni ta'vil تؤول degan³. Ba'zi ulamolar sahobalar tamonidan Qur'oni karimni izohlab yoritilganini “tafsir”, keyingi mufasssirlar tamonidan izohlab, bayon qilinganini “ta'vil” deb nomlashgan.

¹ Мақсудов Д. Мовароуннахр Ҳанафийлик мазҳаби тафсири (XIII–XV асрлар). – Тошкент: Ўзбекистон халқаро ислом академияси-матбаа бирлашмаси, 2019. – Б. 23.

² Махмуд Заҳабий. Тафсиру-л-мұфасссирун. Ж.1. – Б. 41.

³ Нажмиддин Кубро. ат-Таъвилот ан-нажмия. Тадқиқ Аҳмад Фарид Мазидий. Ж. 1. – Байрут: Дору-л-кутуби-л-илмия, 2009. – Б. 20.

Shu sababdan keyingi ulamolar o'rtasida tafsir va ta'vil atamolari ma'nodosh so'zlarmi yoki ikkalasining o'rtasida farq bormi, degan bahs paydo bo'ldi. Ulug' mufasssirlardan Imom Abu Ubayd (r.a.) va boshqa ba'zi mufasssirlar har ikkalasi bir-biriga sinonim so'zlardir, deyishgan. Boshqa ba'zi mufasssirlar ularning o'rtalarida farq bor deb, sababini bayon qilishga harakat qilishgan. Quyida ularning ba'zilarini izohlab o'tamiz:

- tafsir deb har bir lafzning alohida, yakka ko'rinishini sharhlashga aytilsa, ta'vil deb Qur'on jumllalarining umumiy to'plamini sharhlashga aytiladi;

- tafsir lafzlarning zohiriy ma'nosini bayon qilib bersa, ta'vil asliy, botiniy maqsadini oydinlashtiradi;

- tafsir bir necha ma'noga ehtimoli bo'lmagan oyatlarga nisbatan qilinadi. Ta'vil esa bir necha (muxtalif) ma'nolarni o'z ichiga olgan oyatlarga qilinib, ulardan birini dalillar yordamida ixtiyor etishga aytiladi;

- tafsir ishonch bilan sharhlanishga aytilsa, ta'vil taraddud bilan sharhlanmoqqa aytiladi. Ko'plab mufasssirlar Qur'ondagi oyatlar ma'nosiga sharh bermaganlar. Garchi tafsir kitoblarida o'sha oyatlarga turli izohlar berilgan bo'lsa-da, lekin aniq fikr aytishga jur'at qilinmaganlikni kuzatish mumkin;

- tafsir Qur'on lafzlarining ma'no-mazmunini tushuntirsa, ta'vil o'sha mazmunlardan chiqadigan saboq va hikmatlarni ochiq-ravshan bayon qilib beradi.

Garchi bir toifa mufasssirlar tafsir va ta'vil o'rtasidagi o'zaro farqni bayon qilsalar-da, bu borada Imom Abu Ubayd fikrlari haqiqatga yaqindir. Chunonchi bu ikkala lafzning o'rtasida istifoda qilinishi e'tiboridan biror-bir haqiqiy farq yo'qdir. Shu sababdan ham mutaqqaddimlar zamonasidan hozirgacha mufasssirlar bu ikki lafzni bir xil ma'noda ishlatib kelishayotgani kuzatiladi.

Tafsir ilmisiz Qur'onni anglash, tushunish, tafakkur qilish mumkin emas. Aslida, Qur'onning bir necha joyida ham oyatlarni tafakkur qilish, ular haqida mulohaza qilish, ma'nolarini bilishga targ'ib qilinadi. Jumladan: "Qur'onni tadabbur etib ko'rmaydilar?! Agar u Allohdan boshqaning huzuridan bo'lganida, undan ko'plab ixtiloflar topar edilar"¹ (Niso surasi, 82-oyat.), "Biz senga nozil qilgan Kitob muborakdir. Aql egalari uning oyatlarini tadabbur qilishlari va eshlashlari uchundir"² (Sod surasi, 29-oyat). Imom al-Qurtubiy "Ushbu oyatda Qur'on ma'nolarini bilishning vojibligiga dalil bor", deydi³. "Nahl" surasining 44-oyatida: (Biz payg'ambarlarni:) "Ochiq-oydin bayonotlar va kitoblar ila (yubordik). Va senga odamlarga nozil qilingan narsani o'zlariga bayon qilib berishing uchun zikr (Qur'on)ni nozil qildik, Shoyadki, tafakkur qilsalar"⁴. Ushbu oyati-karima payg'ambar (s.a.v)ga Qur'oni karimning mufasssiri, Alloh kalomi murodini boshqalarga yetkazuvchi vazifasini yuklanganligiga dalil deb keltirilgan.

Payg'ambar (s.a.v.) Qur'oni karimni sharhlagan sahobalarning sha'nini ulug'laganlar. Xususan, Abdulloh ibn Abbosning haqlariga duo qilganlar: "Alloh uni Qur'on ilmida olim qilsin" (Imom Buxoriy rivoyati), "Alloh uni Qur'on ta'vilda olim qilsin" (Hakim rivoyati).

¹ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тафсири Ҳилол. 1-жуз. – Тошкент: "Шарқ", 2012. – Б. 583.

² O'sha yerda. 5-жуз. – Тошкент: "Шарқ", 2012. – Б. 168.

³ Аҳмад ал-Қуртубий. Ал-Жомеъ ли-аҳкоми-л-Қуръон / Муҳаммад Иброҳим ал-Ханновий ва Маҳмуд Ҳомид Усмон таҳқиқи. Ж. 8. – Ал-Қоҳира: Дор ал-ҳадим, 2002. – Б. 163.

⁴ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф Тафсири Ҳилол. 3-жуз. – Тошкент: "Шарқ", 2012. – Б. 342.

Bu so'zni eshitib, Abdulloh ibn Ma'sud (r.a.) shunday dedi: "Ibn Abbos Qur'oni karim tarjimoni bo'lsa, qanday yaxshi, bundan ortiq faxr bormi?"¹.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Qur'oni karimning ma'no-mazmunini tushunish va o'rganishga doimo zarurat tug'iladi. Tafsir va ta'vil musulmonlarning ilohiy kitobi bo'lmish Qur'oni karimni sharhlagani boisidan ham unga bo'lgan e'tiborning yuqoriligi va tafsir ilmi qadrining yuksakligi mutlaqo tabiiydir. Qur'oni karimning tafsiri islom teologiyasining shakllanishida muhim o'rin egallagani va sof diniy masalalardan tashqari turmushning barcha jihatlarini qamrab olgani bilan ham qadrlidir. Har ikki istiloh istifodasi borasidagi ilmiy bahslar ham buning yaqqol dalilidir.

MARKAZIY OSIYO DAVLATLARI TASHQI SIYOSIY, IQTISODIY VA MADANIY ALOQALARIGA ISLOM DINING TA'SIRI: XORAZM TARIXNAVISLIGI MISOLIDA (YOZMA MANBALAR TAHLILI)

INFLUENCE OF ISLAM ON THE FOREIGN POLITICAL, ECONOMIC AND CULTURAL RELATIONS OF THE CENTRAL ASIAN STATES: THE CASE OF KHOREZMIAN HISTORIOGRAPHY (ANALYSIS OF WRITTEN SOURCES)

Kamronbek Abdulazimov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tadqiqotchisi

Xorazm tarixnavisligida eski o'zbek tilida yozilgan va bizgacha yetib kelgan dastlabki asar 1550 yilda yozilgan. "Tarixi Do'st sulton" yoki "Chingiznoma" deb atalgan ushbu bitik O'tamish Hoji qalamiga mansubdir². XVI asrning o'rtalarida Xivada hukmronlik qilgan shayboniylar sulolasi vakili Abulg'oziy Bahodirxon ikki mashhur tarixiy asar — "Shajarayi tarokima" va "Shajarayi turk"ni yozib qoldirdi. Keyingi qo'lyozma uning vafotidan so'ng Anusha Muhammadxon (1663-1687) talabi bilan urganchlik tarixchi Mahmud ibn Muhammad Zamon tomonidan to'ldirilib, nihoyasiga yetkaziladi³. Sherg'ozixon (1714-1727) davrida mudarris Mavlono Sayyid Muhammad Oxund Xiva o'tmishiga oid "Tulshani iqbol" nomli tarixiy asar yaratgan. Ammo u bizgacha yetib kelmagan⁴.

Xorazmda shakllangan o'zbek tarixnavislik maktabi ayniqsa qo'ng'irotlar sulolasi davrida rivojlandi. Bu yerda birin-ketin buyuk o'zbek tarixnavislari - Munis, Ogahiy va Bayoniylarning "Firdavs ul-iqbol", "Riyo'z ud-davla", "Zubdat ul-tavorix", "Jome' ul-voqeati sultoni", "Gulshani davlat", "Shohidi iqbol", "Shajarayi Xorazmshohiy" va "Xorazm tarixi" asarlari vujudga keladi. Ular jahon tarixnavisligida "Xiva solnomalari" nomini olgan. Bu tarixiy manbalarning har biriga ko'zga ko'ringan sharqshunoslar yuksak

¹ Аҳмад ибн Абдуллох Дехлавий. Ал-Фавзу-л-кабир фи усули-т-тафсир. – Карачи, 2020. – Б. 11.

² Утемиш-хаджи. Чингиз-наме / Факсимиле, перевод, транскрипция, текстологические примечания В. П. Юдина. Подготовила к изданию Ю. Г. Баранова, комментарий и указатели М. Х. Абусеитовой. Отв ред. Б. А. Ахмедов. Алма-Ата, 1992. 243 с.

³ Абулғозий, Шажарайи турк / Нашрга тайёрловчилар Қувоммиддин Муниров, Қозоқбой Маҳмудов. Масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи Б.А. Аҳмедов. Т.: "Чўлпон", 1992. 431 б.

⁴ Мунис, Фирдавс ул-иқбол, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, қўлёзмалар мажмуаси, тартиб рақами 5364, 134а, 2-бет.

baho berganlar. Xorijiy mamlakatlarda (jumladan, AQShda) ushbu qimmatli solnomalarni har tomonlama chuqur o'rganish ishlari boshlab yuborilgan. Ammo bizda hozirgacha ajdodlarimizdan qolgan ana shu ajoyib asarlar bir butun silsila sifatida o'quvchilar e'tiboriga havola etilganicha yo'q¹.

Xorazm tarixnavisligi maktabiga oid eslatilgan bitiklar ma'lum bir tarixiy davrda Markaziy Osiyoning ushbu mintaqasida ro'y bergan siyosiy voqealar, iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar to'g'risida beqiyos qimmatli ma'lumotlar, jahondagi boshqa daulatlar bilan olib borgan tashqi aloqalari, Xiva xonligining xalqaro munosabatlari haqida ham g'oyat e'tiborli ma'lumotlar beradi.

Xiva solnomalarida xonlikning tashqi siyosiy-diplomatik, iqtisodiy va madaniy aloqalariga doir ma'lumotlarni hududiy jihatdan quyidagicha izohlash mumkin:

1. Qo'shni xonliklar - Buxoro va Qo'qon bilan olib borilgan aloqalar;
2. Yaqin va O'rta Sharq davlatlari - Turkiya, Eron hamda Afg'oniston bilan yuritilgan munosabatalar;
3. Rossiya, qisman Britaniya Hindistoni bilan mavjud bo'lgan aloqalar.

Shuni ta'kidlash kerakki, Turkiston davlatchiligi tarixida ko'pgina hollarda davlat devonida elchilik bilan shug'ullanuvchi maxsus va doimiy diplomatik korpuslar vujudga kelgan. Ular o'z davri taqozosiga ko'ra oylar, yillarga cho'zilgan safarlarda birin-ketin ishtirok etib, umrlarini elchilik ishiga, o'z vatani bilan xorijiy mamlakatlar o'rtasida yaxshi aloqalar o'rnatishdek ezgu ishga baxshida etganlar. Ko'pgina hollarda elchilar o'z vazifalarini ado eta turib hatto halok ham bo'lganlar². Elchilik munosabatlarini joriy etishdagi bu tamoyil ham Turkistonda qadim davrlardan tortib to Rossiya bosqiniga qadar, so'nggi o'zbek xonliklari o'z mustaqilliklarini yo'qotgan vaqtgacha davom etib kelgan.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar majmuasida ko'plab diplomatiya tarixiga oid hujjatlar jamlangan, maktublar to'plamlari mavjud. Ular turli tarixiy davrlarga mansub bo'lib, Turkiston hukmdorlari tashqi dunyo bilan yuritib kelgan aloqalarni o'zida mujassam etgan. Masalan, XVI-XVII asrlarga oid qo'lyozmalar, jumladan, Buxoro amiri Abdullaxonning Hindiston podshohi Akbarshohga yozgan maktublari, Akbarshohning "Abdullaxonga birlikni kuchaytiruvchi maktub" nomli xati, Abulfazl Allomiyning "Makotibi Abulfazl Allomiy" to'plamidan joy olgan Abdulaziz Muhammad Bahodirxonning Hindiston podshohlari Shoh Jahon va Shoh Avrangzebga yozganlari hamda "Amir Haydar maktublari" kabi qo'lyozma asarlar ham shular jumlasiga kiradi³.

¹ Материалы по истории туркмен и Туркмении, XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники, М - Л.: Изд-во АН СССР, 1938; Муниров К. Мунис, Огахий ва Баёнийнинг тарихий асарлари, Тош., Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, Т., 1960; Шер Мухаммад Мироб Мунис ва Мухаммад Ризо Мироб Огахий, Фирдавс-ул иқбол. Хоразм тарихи. Қиёсий-танқидий матн. Кириш (инглиз тилида) қисми муаллифи ва нашрга тайёрловчи Ю. Брегиль, Нью-Йорк. 1988 ва бошқ.

² Solov'ev S.M.ning "Rossiya tarixi"da yozishicha, knyaz Berkovich-Cherkasskiy harbiy ekspeditsiyasining halokati (1717 yil) munosabati bilan Peterburgga yuborilgan Xiva xonligining rasmiy elchisi Avaz Muhammad "o'ch" olish maqsadida qamoqqa tashlab o'ldiriladi. Qarang: С.М.Соловьев. История России с древнейших времен. Книга IX (тома 17-18). Изд-во соц-экон. литературы. М., 1963. с. 354.

³ Муншаот ва маншурот. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшunoslik институти қўлёзмалар хазинаси, инв. № 302. Хофиз Мухаммад Фозилхон валади Хосимхон. Тарихи манозили Бухоро (форс тилида, муаллиф дастхати), 54 с., Hindistonning Uttar-Pradesh shtatidagi Aligarx universiteti kutubxonasi majmuasi (Abbos-Salom kolleksiyasi, № 692) da saqlanadi.

Markaziy Osiyo mintaqasida faoliyat ko'rsatib o'tgan davlatlar hukmdorlarining bizgacha yetib kelgan barcha diplomatik yozishmalariga xos bo'lgan jihati shuki, ularning hammasi yuborilgan mamlakatlarning rahbarlari yoki yetakchilariga nisbatan g'oyat katta hurmat bilan bitilgan. Yaxshilik va o'zaro hurmatni qaror toptirishga qaratilgan ushbu uslub qadimdan tortib to so'nggi xonliklar davrigacha davom etib kelgan.

Yozishmalar uslubi tomonlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar yoki tushunmovchiliklarni muzokaralar, murosas va madora yo'li bilan hal etishga, ko'pchilik hollarda oradagi adovatga barham berishga, yaxshi munosabatlar yo'lida paydo bo'lgan turli g'ovlarni bartaraf etishga yordam bergan.

Elchilik yozishmalarida odatda elchi yuborishdan ko'zlangan maqsad batafsil bayon etilmagan. Ularda faqat elchining yuborilayotganligi, uning nasl-nasabi va ism-sharifi qayd etilgan. Xatlar odatda elchining vakolatini tasdiqlovchi ishonch yorlig'i vazifasini o'tagan ko'rinadi. Ko'pchilik hollarda maktub oxirida "qolgan gaplarni elchining o'zidan eshitursiz", deyilgan ibora bitilgan. Bu narsa, birinchidan, uzoq davom etgan safar vaqtida ikki o'rtadagi munosabatlarga daxldor masalalar tafsilotidan uchinchi tarafning, ba'zan esa raqib tomonning ogoh bo'lib qolmasligi hisobga olinib qo'llanilgan uslub, ikkinchidan, yuborilgan elchining vakolati naqadar yuksak ekanligi va u o'z hukmdori nomidan har qanday mushkul masala yuzasidan muzokaralar olib borishga haqli ekanligiga ishora bo'lgan.

Bulardan shuni xulosa qilish mumkinki, Markaziy Osiyoda vujudga kelgan xonliklar boshqa xalqlar, uzoq-yaqin mamlakatlar bilan uzviy suratda munosabatlar yuritib kelganligini, ko'plab yillar davomida tarix darsliklarida keltirilgan ma'lumotlar xolisona va batafsil yoritilmaganligi, yetalicha tadqiqot olib borilmaganligini ko'rsatadi. Diplomatik aloqalarni o'rganishda shu davrdagi jamiyat hayoti, turmush tarzi, diniy qarashlari haqida hali ko'p izlanishlar olib borish lozimligi ma'lum bo'ldi.

SUHRAVARDIYA TARIQATI TA'LIMOTI VA UNGA DOIR ASARLAR

DOCTRINE OF SUHRAVARDIYA SECT AND RELATED SOURCES

Saidumarxon Burgutxonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish UNESCO" kafedrasi stajor-o'qituvchisi

Suhravardiya so'fiylik tariqati XII asr oxiri – XIII asr boshida Iroqda, ikki daryo oralig'i hududida zohidlik maktabi doirasida tarkib topgan. An'anaga binoan Suhravardiya musulmon zohidlik tarixida tuzilgan dastlabki birodarlik tashkilotidir. U shofi'iylik mazhabiga mansub o'ta sunniylik yo'lini tutgan tariqatdir.

Mashhur Suhravardiya tariqati mutasavviflari, Eronning Suhravard shahrida tug'ilgan 3 qarindosh: Abun Najib Suhravardiy, Shahobiddin Abu Hafs Yahyo Suhravardiy va Shahobiddin Abu Hafs Umar Suhravardiylar hisoblanadi. O'z silsilasini Shahobiddin Abu Hafs Umarning o'g'li Ziyovuddin o'z silsilasini Abu Najib Suhravardiy (1097-1168)dan boshlab Ahmad al-G'azzoliy (1126 y. v.e.) va Junayd al-Bag'dodiy (910 y. v.e.) orqali Ali

ibn Abu Tolibga (661 y. v.e.) bog‘lagan. Suhravardiya shaharliklar tariqati bo‘lib, a‘zolari soni savdo-hunarmand ahli va jamiyatning o‘qimishli qatlamlari hisobiga ko‘payib borgan. Bu tariqatning asosiy g‘oyasi – odamlarning qalbi va ruhini poklashga undash hisoblanadi. Zohidlik falsafasi va diniy amaliyoti (tariqati)ning mustaqil yo‘li bo‘lgan Suhravardiya asoschisi Shihobiddin Abu Hafs Umar Suxravardiy hisoblanadi.

Alisher Navoiy o‘zining “Nasoyimul muhabbat” asarida Suhravardiy haqida quyidagilarni keltiradi: “ O‘z zamonasisinig ustoz, davrining yagonasi, nurlar tole‘yi va sirlar manbasi, tariqat tayanchi va haqiqat tarjimoni, botin va zohir ilmlarning ulug‘ shayxlari ustoz, orif kishilar yo‘lboshchisi, solik kishilar asosi, Rabboniy olim Shahobiddin Abu Hafs Umar ibn Muhammad al-Bakriy as-Suhravardiy. Hizr alayhi salom bila suhbat tutubdurlar.

Markaziy Osiyo hududiga Suhravardiya tariqatining kirib kelishi bevosita Shahobiddin Abu Hafs Umar bilan bog‘liqdir. U mamlakatda tanilgan vaqtda, halifa Ahmad (Nosir li diynillah) (1180-1225) unii o‘z saroyiga xizmatga taklif qiladi. Shahobiddin bunga rozi bo‘lib, halifa xizmatiga o‘tadi. XIII asr boshlarida Xorazm, Saljo‘qiya, Iroq va Eron o‘rtasidagi davlatlararo janjallarni diniy arbob va elchi sifatida bosdirgan shaxs ham mana shu Shayx Shahobiddin Abu Xafs Umar Suxravardiy bo‘lgan. Halifaning diplomatik topshiriqlarini bajarish uchun goh Qohiraga, goh Qo‘nyoga, goh Ko‘hna Urganchga va Buxoroga, Xorazmshoh Muhammad saroyiga elchilikka yuborilgan. Biroq, mohiyatan “huquqshunoslik va teologiya (ilohiyotshunoslik)dagi barcha masalalarda jaydari shofe‘iy ulamosi – an‘analar tarofdori bo‘lib qolavergan”.¹ Binobarin, shayx Shihobiddin 1215 yilda Bag‘dod xalifasi Nosirning (1180-1225) elchisi sifatida xorazmshoh Alouddin Muhammad (1200-1220) huzuriga kelgan. Abu Hafs Shihobiddin yigirma besh yil davomida elchilik vazifasida xizmat qilgan.

Bu yerda Shahobiddin Suhravardiy Sulton Muhammadga davlat boshqaruv ishlarida yordamlashgan. Uning o‘g‘li Zayniddin ham otasi bilan birga kelgan edi. Keyinchalik Zayniddinni otasi Shoshga (Toshkent) shaharning hozirgi Ko‘kcha dahasiga yuborgan va shu yerda Zayniddin hayot kechirib, ulug‘mutasavvif bo‘lib yetishgan. Shahobiddin Suhravardiy esa Bag‘dodga qaytib ketib, 1234-yili o‘sha yerda vafot etgan.

Uning asarlari Abu Xomid G‘azzoliy asarlari bilan birga Suhravariylilik g‘oyasining asosi bo‘lgan. Suhravardiy 3 ta asar yozgan. Birinchisi, “A‘lamul huda va aqidatu arbabit taqo” (Hidoyat yo‘lboshchilari va taqvo sohiblari aqidasi) aqidaviy matni. Bu kitobni Makkada ta‘lif etgan va u 10ta fasldan iborat. Bu asardan ko‘plab ulamolar o‘z asarlarida naql qilib keltirib o‘tishgan. Ikkinchisi, “Kash al-fidoyix al-yunaniya va rashf an-nasix an imomiya” bo‘lib, yunon falsafasini, jumladan, Aristotel peripatetizmini tanqid qilishga bag‘ishlangan. Uchinchisi, bizgacha yetib kelgan asari “Avarif ul-maorif” bo‘lib, u asosan tasavvuf gnoseologiyasi, odob-axloqi, psixologiya amaliyotiga bag‘ishlangan. Unda dunyoviy ilm bilan ilohiy ilimning uzviy bog‘liqligi tan olingan. “Asarda dunyoviy ilm - go‘yoki sut, ilohiy ilm esa – uning qaymog‘i” deb hisoblangan. Bu bilan muallif materiyaga qaraganda ruh yuqoriroq mavqega ega demoqchi. Bu kitob keyingi davrlarda yashagan barcha so‘filarning avlodlari uchun tasavvuf axloqi va amaliyoti masalalari bo‘yicha qo‘llanma vazifasini o‘tagan. Asar arab, fors, nemis, ingliz tillarida ilgarilari ham, XX asrda

¹ “O‘zbekiston obidalaridagi bitiklar – Toshkent shahri.” T.: O‘zbekiston matbuot va axborot agentligining “O‘zbekiston” nashriyoti. 2011. – B. 208.

ham ko'p marta nashr etilgan. Abu Hafs Suhravardiyning bundan tashqari "Nug'batul-bayon fiy tafsiril-qur'on", "Jazbul-qulub ila muvosalatil-mahbub" kabi kitob va risolalari ham bor. Suhravardiya keyinchalik Hindiston (Sind, Panjob, Gujarat)da tarqalgan va chishtiyluk tariqati bilan bir qatorda eng ta'sirli tariqat sanalgan, dastlabki davrda bu mamalakatga kelib qolgan kam sonli musulmonlarni birlashtirishda muhim ro'l o'ynagan. Suhravardiya Sharq mamlakatlarida keng tarqalib, har xil davrdagi allomalar unga o'z hurmatlarini bildirishgan.

Tadqiqotchilar fikricha Umar Suhravardiy tasannun (Sunnilyuk) mazhabida tasavvufning bir tanilgan vakili hisoblanadi. Bundan tashqari Suhravard "Vasiyatu Suhravardiy li-Najibilmultoniy" (Najib Mo'ltonga Suhravardiyning vasiyati), "Risolatun fi odobittariyqa" (Tariqat odoblari haqida risola) kabi asarlarni ta'lif etgan.

"Avariful Maorif" asari Qohirada G'azzoyniing "Ihyoul-ulum" kitobi bilan birga nashr qilingan. Ushbu asar axloq va taavvuf odobiga oid bir muhim kitob bo'lib, juda ko'p tarixiy hodisalarni o'z ichiga olgani sababli, tasavvufiy atamarni tavsiflash uchun juda qimmatli manba hisoblanadi. Ushbu asar al-Koshoniy ismli bir olim tomonidan qisqartirilib, fors tiliga tarjima qilingan. Ko'pincha boblar avvalida "haddasana shayxul-islom Abunnajib Abdulqohir ibn Abdulloh ibn Muhammad ibn Sa'd Suhravardiy" yoki "Abdulqodir Jeliy bunday dedilar" deb so'z yuritiladi.

Shahobiddin Suhravardiyning "Avariful maorif" asari tasavvuf asoslarini bayon qiluvchi asarlardan biri hisoblanadi. Bu kitob Alloh yo'lida yuruvchi soliklar muzokaralari manbasi hisoblanadi. Shuning uchun ham unga ulamo-yu mashoyixlar alohida e'tibor bilan qarashadi. Bu kitobda muallif tasavvuf mohiyati, uning qonun-qoidalari va odoblari kabi mavzularga to'xtalib o'tgan. Bu asarning boshidan oxirigacha odob-axloq qoidalari xususida so'z yuritilgan. Zero tasavvufning mohiyatini ham odom-axloq tashkil etadi. "Avariful maorif" asari 63 bobni o'z ichiga olgan. Bu boblarning har biri ma'lum mavzuni o'zida qamrab olgan. Ushbu boblar quyidagilar:

Quyida ushbu kitobning ba'zi boblarining mavzulari bilan tanishtirib o'tamiz. Asarning beshinchi bobida tasavvuf mohiyati zikri to'g'risida so'z boradi. Muallif bu bobda quyidagilarni keltiradi:

Bizga Shayx Abu Zara' xabar berdilar. U kishi Molik ibn Anasdan(r.a.), u kishi Nofe'(r.a.)dan, u kishi ibn Umardan(r.a.) rivoyat qiladi. Rasululloh (s.a.v.) dedilar: "Har bir narsaning kaliti bordir, jannatning kaliti miskinlarni sevishtir. Sabrli faqirlar qiyomat kunida Allohning qo'shnilaridir."

Faqirlik tasavvuf mohiyatida mavjuddir va uning asosidir, tasavvuf unga amal qilishdir.

Ruvaym(r.a.) dedi: Tasavvuf uch narsa ustiga bino qilingan: Faqrlikni va talabgorlikni mahkam tutish, o'zini butunlay fido qilish va faqrlikni afzal ko'rish.

Shibliydan(r.a.) faqrlik haqiqati haqida so'radilar. U javob berdi: Haqdan boshqa biror-bir narsaga muhtoj bo'lmaslikdir.

Abul Hasan Nuriy(r.a.) dedi: Faqrlikning belgisi yo'qchilikda hayot kechirish va to'kinlikda qadriga yetish va fidokorlikdir. Bularsiz kishi so'fiy bo'la olmaydi.

Abu Hafs (r.a.) dedilar: Faqrliksiz tasavvuf, faqrliksiz zuhd va zudsiz tasavvuf bo'lmaydi. Tasavvuf faqrlik va zuhdning barcha ma'nolarini qamrab olgan nomdir. Bularsiz kishi so'fiy bo'la olmaydi. Va yana dedilar: Tasavvuf butunligicha odobdir, har bir vaqtning odobi bor, har holat va darajaning odobi bordir. Kimki har doim odobni mahkam

tutsa, ko'zlagan maqsadiga erishadi. Kim unga be'etibor bo'lsa undan uzoqlashadi. Zohirning odobi botinning odobi bilan barobardir. Chunki Nabiy(s.a.v.) dedilar: "Kimning qalbi itoatkor bo'lsa, uning barcha a'zolari ham itoatkor bo'ladi."¹

Sharqshunoslik qo'lyozmalar kutubxonasida saqlanayotgan arab tilida yozilgan "Odobuttariyqa" asari, 50 betdan iborat bo'lib, tasavvuf ta'limotiga doir muallif fikr-mulohazalarini o'z ichiga oladi. Unga binoan Suhrevardiy fikricha faqat Tangrining sifatlarini ko'rish mumkin, ammo uning o'zini ko'rish mumkin emas. Muallif ibodatlarni o'ziga xos uslubda talqin etadi. Masalan: shariat va tariqat va haqiqat ro'zalari. Shariat, tariqat va haqiqat namozlari. Ushbu risola muqaddimasining uchinchi betida inson maqomiga bog'liq bo'lgan quyidagi fikrlar berilgan:

Bizga berilgan ikki xil ilmlar ikki xil – zohiriy va botiniy ilmla, ya'ni shariat va ma'rifatdan iboratdir. Bizlar esa zohiriy ishlarimizda shariatdan itoat qilishga va botinimiz uchun, ma'rifatga buyurilganmiz. Bu ikki bilimning birlashuvidan haqiqat ilmi hosil bo'ladi.

Faqat zohiriy bilim orqali haqiqatga yetish va maqsadga erishish mumkin emas. Komil ibodat har ikkalasi bilan bo'ladi, faqat bittasi bilangina emas.

Ma'rifat nafs pardasini ko'ngil ko'zgusidan ko'tarish orqali hosil bo'ladi. Xudovand hadisi qudsiyda bunday buyurgan: „Men bir yashirin xazina edim. O'zimtanishni istadim. Meni tanib olsinlar deb, xaloyiqni yaratdim.“ Modomiki yaratuvchi insonni o'zini tanitish, ya'ni bilib olish maqsadida yaratgan ekan, bundan kelib chiqib ma'rifat ikki xil bo'ladi: Xudo sifatlarining ma'rifati va Xudo zotining ma'rifatikim, u bilan oxiratda "ruhulqudus" mahzuz (xursand) bo'ladi.

Muallif ilmi zohir va ilmi botin haqida so'zlab bunday deydi: Ma'rifat olami – lohut olami, ya'ni eng chiroyli va go'zal qilib yaratilgan, ruhulqudusning asliy vatanidir. Ruhulqudusdan maqsad insondur.²

Xulosa o'rnida, Umar Suhrevardiy tariqatining odobu arkoniga oid oyat va hadislardan dalillar topgan olimdir. Bu tariqatning futuvvat guruhiga aloqasi ham bor. Suhrevardiyda diniy asoslardan chetga chiqmay, shariat-tariqat muvozanati saqlangan bo'lib, jazba va jo'shqinlikka ortiqcha e'tibor bermaydi. Bu tariqat xilvat holida "La ilaha illalloh" qalbiy zikriga asoslanadi.

¹ Shahobiddin Abu Hafs Suhrevardiy. Avariful maorif. Qohira: "Maktabatus saqofat ad-diyaniya", 2006. – B. 14-15, 64-65.

² Abdulhakim Shar'iy Juzjoni. Tasavvuf va inson. T.: "Adolat", 2001. – B. 38.

ТЕМУРИЙЛАР ДАВРИ ТАРИХНАВИСЛАРИ HISTORIANS OF THE TIMURID PERIOD

Адхам Қаршибоев,

УзХИА тарих (Ислом цивилизацияси) йўналиши I курс магистранти

Ҳамидулла Лутфиллаев,

УзХИА Ислом тарихи ва манбашунослиги–IRCICA кафедраси доценти

Марказий Осиёда яшаб ижод қилган олимлар ичида муаррих олимлар ўзига хос ўрин тутди. Айниқса, Амир Темур ва темурийлар даври тарихи бўйича кўпгина олимлар ўзларидан бебаҳо ёзма мерос қолдирганлар. Тил нуқтаи назаридан олиб қарайдиган бўлсак, бу манбалар асосан форс тилида яратилган. Айримлари эса, араб ва туркий тилларидаги манбалар ҳисобланади.

Амир Темур ҳукмронлиги тарихига бағишлаб форсий тилда асар ёзган илк тарихчи сифатида тилга олинган шахс *Ғиёсиддин Али* ҳисобланади. У 1399 йили «*Рўзномаи газовоти Ҳиндистон*» номли асар ёзиб Амир Темурга тақдим этганда, Соҳибқирон уни ўта мураккаб услубда ёзилган деб, қабул қилмаган. Шунга қарамасдан, «Кундалик» кейинги тарихчилар учун Амир Темурнинг Ҳиндистонга юришини тавсифлашда бош манба вазифасини ўтаган.

Низомиддин Шомий ҳам ўрта аср тарихчиларидан бири бўлиб, Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳаётлигида, бевосита унинг топшириғи билан «*Зафарнома*» номли асар ёзган. Бу китоб Амир Темур салтанати тарихи акс этган дастлабки мукамал манба саналади.

Валиуддин Абу Зайд Абдурахмон ибн Муҳаммад ибн Халдун (ваф. 1406), араб тарихчиси, *Ибн Халдун* номи билан танилган Мағриб (Тунис, Марокаш) ва Миср мамлакатларида яшаб ижод этган, Қоҳирада мадрасаларда дарс берган, қозилик вазифасида ҳам ишлаган. Ибн Халдун 1400 йили Дамашқда соҳибқирон Амир Темур билан учрашади ва бу ҳақда “Ат-таъриф би Ибн Халдун» («Ибн Халдун билан танишув») асарини ёзган.

Руи Гонсалес де Клавихо (ваф. 1412 йил) Кастилия ва Леон (Испания) кироли Генрих III (1390-1407) элчиси. У «*Самарқандга, Амир Темур саройига саёҳат кундалиги*» номли рисола таълиф этган.

Муиниддин Натанзий. “Мунтахаб ат-таворих” (ёки “Мунтахаб аттаворихи Муиний”), ҳижрий 816 (милодий 1413) йили ёзилган. Асар умумий тарих, Чигатой улуси тарихи, Амир Темур кечинмалари ва Ўрта Шарқ мамлакатлари тарихи тавсифидан иборат.

Ҳофизу Аbru (ваф. 1430), тўла исми Шихобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид Ҳаравий, фанда Ҳофизу Аbru лақаби билан машҳур бўлган. Амир Темур ва темурийлар тарихига оид форсий тилда асарлар ёзган тарихчи олим. Дастлаб Амир Темур хизматида котиблик қилган, кейинчалик Мирзо Шохрух саройида Ҳиротда тарихнавис, география ва гоедезияни яхши билган, шеърлар ёзган. Ҳофизу Абрунинг соҳибқирон Амир Темур тарихига бағишланган дастлабки асари “Зайли Зафарномаи

Шомий” деб аталади ва унда воқеалар баёни Амир Темур вафоти (1405 йил 18 феврал)гача етказилган.

Ғиёсиддин Наққош “Хитой сафари кундалиги” номли асар муаллифидир. У Бойсунғур Мирзо топшириғи билан барча кўрган-кечирганларини кундалик шаклида ёзиб борган.

Шарафиддин Али Яздий ҳам темурийлар даврида яшаган тарихчилардан ҳисобланади. Унинг қаламига мансуб “Зафарнома” Амир Темур юришлари тавсифидан иборат энг мукаммал тарихий асар. Мирзо Шоҳрухнинг ўғли Иброҳим Султоннинг буйруғи ва бевосита назорати остида ёзилган.

Ибн Арабшоҳ (тўлиқ исми: Шихобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Иброҳим, 1389-1450), араб тарихчи олими. Амир Темур Шом ўлкасига юриши чоғида, уни оиласи билан Самарқандга олиб келган; 1408 йили ватанига қайтган, 1436 йили Қоҳирага бориб, ўа ерда яшаб қолган; бир қанча асарлар муаллифи, жумладан, Амир Темурга бағишлаб *«Ажойиб ал-мақдур фи-тарихи Таймур»* номли йирик тарихий асар ёзган.

Фасиҳ Аҳмад ибн Жалолиддин Хавофий (1375-1442). *«Мужмали Фасиҳий»* – («Фасиҳийнинг қисқа тарихи», 1441 йилда ёзилган), форсий тилда. Муаллиф ўз даврининг таниқли тарихчиларидан, Мирзо Шоҳрух салтанатида Ҳиротда тарихнавислик билан машғул бўлган. Асарда дастлаб умумий тарих, сўнгра Темурийлар даврига оид муҳим воқеалар, тарих (сана) кўрсатилган тартибда лўнда баён қилинган.

Абдураззоқ Самарқандий (тўла исми: Камолиддин Абдураззоқ ибн Жалолиддин Исҳоқ Самарқандий 816-887/1413-1482 йиллар) – Темурийлар салтанатининг XV асрги асосий тарихнависи, Ҳирот шаҳрида яшаган, подшоҳ девонида масбул вазифаларда ишлаган; 845-848/1442-1444 йилларда пойтахт Ҳиротдан:Жанубий Ҳиндистонга жўнатилган элчиларга бошчилик қилган ва ушбу саёҳат тафсилотини кундалик шаклида ёзиб қолдирган. Асосий тарихий асари – *«Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн»* («икки саодатли юлдузнинг чиқиши ва икки денгизнинг кўшилиш жойи») бўлиб, 872-875 (1467-1470) йилларда форсий тилда ёзилган.

Муҳаммад ибн Ховандшоҳ ибн Муҳаммад (Мирхонд, 837-903/1433-1498 йиллар)– Темурийлар салтанатидаги таниқли тарихчи олим, Ҳиротда яшаб, Алишер Навоий ҳомийлигида ижод қилган. Асосий тарихий асари–*«Равзат ас-сафо фий сийрат ал-анбиё ва-л-мулук»* («Пайғамбарлар, подшоҳлар ва халифаларнинг таржимаи ҳоли ҳақида жаннат боғи») деб номланган.

Давлатшоҳ Самарқандий (1435-1495) *«Тазкират аш-шуаро»* («Шоирлар зикрида») 1486 йилда ёзилган, форсий тилда. Мазкур асарда XXV асрларда Ўрта Шарқ ва Ўрта Осиёда, жумладан Темурийлар даврида яшаб ижод этган шоирлар ва айрим тарихчи олимлар ҳақида маълумотлар ҳамда айрим тарихий кечинмалар ҳам қайд этилган.

Хондамир (тўла исми: Ғиёсиддин ибн Ҳумомаддин Муҳаммад; 1475-1535), тарихчи Мирхонднинг невараси, Темурийлар тарихчиси; дастлаб Ҳиротда, сўнгра Ҳиндистонда Бобурийлар саройида тарихнавис бўлиб хизмат қилган. Унинг қаламига мансуб *«Ҳабиб ас-сияр фи ахбор ва афроз ал-башар»* асарида Темурийлар

салтанатининг XV асриккинчи ярми ва XVI аср биринчи чораги тарихий кечинмалари акс этган.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1484-1530) – Темурий шахзода, Мироншоҳ авлодидан, Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласига асос солган, тарихчи олим ва шоир сифатида ҳам танилган: бир нечта назмий асари бор. Асосий тарихий асари – «*Бобурнома*» номи билан маълум, саргузашт (мемуар) шаклида ёзилган, яъни уни воқеалар йиллар тартибида баён қилинган. «*Бобурнома*» (бошқача атамалари: «*Воқифоти Бобурий*»; «*Тузуки Бобурий*»), эски ўзбек тилида ёзилган.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар (1499-1551) «*Тарихи Рашидий*» – форсий тилдаги тарихий асар; унда Ўрта Осиё ва унга ёндош ҳудудлар тарихи, асосан, Мўғулистон хонларининг XIV-XVI аср биринчи ярми оралағидаги ҳукмдорлиги тарихи хусусида сўз боради.

Умуман олганда, темурийлар салтанатида бошқа олимлар қатори тарихнавислар ҳам салмоқли фаолият олиб борганлар. Уларнинг ёзма мероси ўтмишни англашда муҳим аҳамият касб этади.

ISLOM SIVILIZATSIYASI VA UNING VUJUDGA KELISH OMILLARI ISLAMIC CIVILIZATION AND FACTORS OF ITS EMERGENCE

Oysha Qaxramon qizi Rafiqova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi,

“Tarix (islom sivilizatsiyasi)” 2-kurs magistranti

Har bir sivilizatsiya o'zining muhim asosiga ega hisoblanadi. Islom sivilizatsiyasining shunday xususiyatlaridan biri bu islom dinidir. Islom dini nozil bo'lgandan so'ng insonlar orasida yangi madaniyatni vujudga keltirdi. Insonlar islom shariyati ko'rsatmalariga amal qilgan holda yashay boshladilar. Bu esa jamiyatning taraqqiyotiga, insonlar ongining bir muncha o'sishiga sabab bo'ldi. Sivilizatsiya so'zi arab tilida “al-hazora al-islamiyya” deb ataladi. “Hazorani ba'zi bilimdonlar quyidagicha ta'riflaydilar: «U – insonning madaniy mahsulini ko'paytirishga ko'maklashadigan ijtimoiy nizom». Hazora to'rt asosiy unsurдан tashkil topadi: 1. Iqtisodiy boylik. 2. Siyosiy nizom. 3. Xalqning urf-odati. 4. Ilm-fanga e'tibor. Uning ko'tarilishi va yuksalishiga jo'g'rofiy, iqtisodiy hamda din, til va tarbiya kabi ruhiy omillar sabab bo'ladi. Tanazzuliga esa, yuzaga kelib, uning rivojlanishiga turtki bo'lgan omillarning aksi sabab qilib ko'rsatiladi. Axloqiy va fikriy buzilish, qonun va nizomlarning ishlamasligi, faqirlik va zulmning ko'payishi, kelajakka ishonchsizlik va loqaydlik, kuchli yo'lboshchining yo'qligi tanazzulning muhim omillaridan hisoblanadi.”¹ Yuqoridagi fikrdan kelib chiqqan holda islom sivilizatsiyasini vujudga kelishiga va yuksalishiga quyidagi omillarni keltirsak bo'ladi:

1. Iqtisodiy boylik.
2. Siyosiy nizom.

¹ Ahmad Muhammad. Islom hazorasi. - T.: “Movarounnahr”, 2004.

3. Xalqning urf-odati.
4. Ilm-fanga e'tibor.
5. Din
6. Til
7. Tarbiya

Din omili to'g'risida quyidagi fikrni keltirishimiz mumkin: ingliz tarixchisi va sotsiologi Arnold Toynbi (1889–1975) sivilizatsiyani yaxlit ijtimoiy tizim sifatida ifodalagan. U o'zining o'n ikki tomlik "Tarixni anglash" asarida keltirgan o'zaro o'rin almashuvchi lokal sivilizatsiyalar konsepsiyasida sivilizatsion taraqqiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida chaqiriq va javob nazariyasini ilgari surdi. Toynbining fikricha din har qanday sivilizatsiyaning o'zagi va tayanchidir."¹ Shuni aytish kerakki islom sivilizatsiyasi vujudga kelgan vaqtda o'zga din vakillari bilan ham murasasozlik yo'lida rivojlandi. Islom hazorasi kirib borgan hududlarda barcha insonlar hurmat qilindi. Dini, irqi, ranggi, boy yoki kambag'allarga ajratmagan holda, ularning hurmat va izzatini saqlagan holda rivojlandi. Islom dini doimo bag'rikenglik bilan boshqa din vakillari bilan muomala qildi. Birgalikda ilm-fan, ijtimoiy hayot rivojiga hissa qo'shdi. Amerikalik mister Draber shunday deydi: «Xalifalar zamonidagi avvalgi musulmonlar nasturiy nasorolar va yahudiylardan bo'lgan ilm ahliga muomalada faqat ehtirom bilangina cheklanib qolishmagan. Balki ularga juda muhim ishlar topshirildi, davlat mansablariga ko'tarildi. Hatto, Horun ar-Rashid barcha madrasalar nazoratini Hano ibn Mosvayhga topshirdi. U olim yashagan shaharga yoki ko'z ochib ko'rgan diniga qaramadi, balki ilm va ma'rifatdagi darajasiga e'tibor qildi».² Mashhur zamondosh tarixchi Vilz Islom ta'limotlariga munosabat haqidagi bahsida shunday deydi: «Islom hazorasi o'zidan oldingi boshqa jamoalardagi dunyoni chulg'ab olgan shafqatsizlik va ijtimoiy zulm kabi illatlarni kamaytiradigan insoniy jamoani paydo qildi». U Islom to'g'risida esa bunday deydi: «U shafqat, erkinlik va birodarlik ruhi bilan to'liqdir».³

Islom sivilizatsiyasining asosiy xususiyati shundan iboratki, jamiyat moddiy barqarorlikka erishish bir tomonda bo'lsa, ijtimoiy barqarorlik va hamkorlik, jamiyat a'zolarining ma'naviy ruhiy yetukligi ularning komillik sari intilishlari asosiy mezonlar bo'lib maydonga chiqadi. Islom rivojlanishining har bir davrida yirik ulamolar islomning barcha amrlari mana shu amrga bo'ysinishi kerakligini aniq tasavvur qilganlar. Shuning uchun ham ular qalbning holatlarini o'rganuvchi ilmni va sog'lom holatini ta'minlaydigan usullarni yaratishga harakat qilganlar va uni uddalay olganlar.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, islom sivilizatsiyasi yoki islom hazorasi insonlar taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. U o'zining turli madaniyatlar tomonidan yaxshi kutib olingani bilan ham boshqa sivilizatsiyalardan ajralib turadi. Xususan Markaziy Osiyo xalqlari tomonidan islom hazorasi yaxshi kutib olindi va bu mintaqa olim-ulamolari tomonidan uning yuksalishiga hissa qo'shildi. Bu hususda prezidentimiz Islom Karimovning quyidagi so'zlarini keltirishimiz o'rinli bo'ladi. "Ha, haqiqatan ham, Islom va sharq sivilizatsiyasi hamda falsafasining shakllanishida muhim o'rin tutgan o'lkamiz jahon

¹ Umarov Anvar Shuxratovich. Qadimgi Sharq mamlakatlari sivilizatsiyalari. O'quv qo'llanma. – Samarqand: SamDU nashri. – 232 bet.

² Ahmad Muhammad. Islom hazorasi. - T.: "Movarounnahr", 2004.

³ O'sha asar.

sivilizatsiyasiga salmoqli hissa qo'shgan juda ko'p fan va madaniyat arboblari, faylasuf va matematiklarini yetishtirib chiqargan.”¹ Islom sivilizatsiyasining rivojida Muhammad al-Xorazmiy, Abu Ali Ibn Sino, Al-Farobiy, Al-Farg'oni, Burhoniddin Marg'inoniy kabi zabardast ulamolarning xizmatlari katta bo'ldi. Ular yozgan asarlar hozirgi kunda ham qimmatli asarlar hisoblanadi. Xususan Muhammad al-Xorazmiyning “Al-Jabr val-muqobala” asari nafaqat sharq balki g'arb mamlakatlarida ham matematika sohasida asosiy kitob hisoblanadi.

MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA ISLOM MADANIYATI VA SANA'TI

ISLAMIC CULTURE AND ART IN CENTRAL ASIA

Dilmurod Dilshod o'g'li Hakimjonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

“Sivilizatsiya” so'ziga ilmiy soha vakillari tomonidan turlicha ta'riflar berilgan. Biroq ular ichida keng qamrovli va umumiy xususiyatga ega bo'lgan quyidagi ta'rifni alohida aytish mumkin: “Sivilizatsiya – taraqqiyot va e'tiqodiy asoslar, insonning ilmiy tafakkuri, ilm-fan, adabiyot, odob-axloq kabi turli sohalardagi faoliyati hamda ularning natijasida paydo bo'ladigan hayot yo'li, tafakkur mahsulidir”. Ushbu ta'rifning xususiyati shundaki, bu yerda sivilizatsiyani insoniyat faoliyati bilan bir qatorda tabiiy in'om etiladigan hayot qonuniylari, diniy asoslar ham natijasi sifatida baholangan.

Sivilizatsiya to'rt unsurdan tashkil topadi: ijtimoiy unsurlar, siyosiy tartib, tabiiy an'analar (insonning tabiatidagi taqdlidlar), ilm-fan. U iztirob va xavotir tugagan joyda boshlanadi”². Bu bilan sivilizatsiya xotirjamlik va rivojlanishga keng imkoniyatlar bor joyda gurgirab yashnashi aytilmoqda.

Sivilizatsiyaning ma'nosi kengqamrovli va chuqur bo'lib, u madaniyat tushunchasini ham o'z ichiga qamrab oladi. Sivilizatsiyalar bo'yicha ilk ulkan tadqiqotni yozgan, angliyalik tarixchi olim Arnold Jozef Toyinbi aytadi: “Sivilizatsiya ko'p narsani o'z ichiga oladi, biroq uni biror bir so'z to'liqligicha qamrab ololmaydi”³.

“Madaniyat” so'zi “madina”, yani “shahar” nomi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan. Uning G'arb dunyosida qo'llaniladigan manodoshi “kul'tura” bo'lib, lotincha “culture” (“ishlov berish”, “ekib o'stirish”)dan olingan deyiladi. Bazi olimlar “kul'tura”ni “kul't”, ya'ni diniy ibodat, sig'inish so'zidan kelib chiqqanligini aytadilar. Amerikalik madaniyatshunos olim Eduard Teylor (1832-1917) yangi davrda ushbu atamani fanga kiritib, o'zining “Dastlabki madaniyat” kitobida: “kishining jamiyat a'zosi sifatida o'zlashtirgan bilimi, e'tiqodi, san'ati, axloq-odobi, qonun-qoidolari va boshqa bir qator qobiliyatlari hamda odatlari yig'indisi”, deya izohlagan.

¹ Islom Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.

² Dyurant U. Sivilizatsiyalar tarixi. J. 1. – B. 3.

³ Toyinbee A. J. *A Study of History Summary*. New York and London Press, 1965, p. 455 (Toyinbi A.J. Tarix darsidan muxtasar. – B. 455).

“Islom madaniyati” deb, asosan er yuzida yashovchi musulmonlarga taalluqli bo'lgan madaniyatga xos bo'lgan ko'rinishlar, Sivilizatsiya kurtaklari va uning natijasida paydo bo'lgan madaniy jarayonlarga aytiladi. Shuningdek Islom madaniyatini shariat asosi va voqelik orasini bog'lovchi, uning o'tmishi, buguni va kelajagi bilan birlashtiruvchi kengqamrovli ilm bo'lib, unda islom aqidasi, maqsadlari, tafakkuri, amaliy natijalari jamlangan deyish ham mumkin.

Olimlarning ta'kidlashicha, eng yirik qadimgi dinlardan bo'lmish zardo'shtiylik shu Markaziy Osiyo – xususan, Xorazm o'lkasida shakllangan. Uning asosiy qoidalari ifodalangan kitob «Avesto» ham shu erda vujudga kelgan. Markaziy Osiyodagi davlatchilik tarixi ham eramizdan avvalgi Xorazm podshohligidan boshlanadi. Eradan avval VIII–VII asrlarda «Katta Xorazm», «Baqtriya podshohligi» kabi davlatlarning mavjud bo'lganligi haqida ma'lumotlar mavjud. Amudaryo qirg'oqlarida yoyilib yotgan turli katta-kichik qo'rg'onlarning qoldiqlari, ulardan topilayotgan turli arxeologik ashyolar – bu erlardagi qadimgi shaharlar va ularda rivojlangan madaniyat haqida guvohlik beradi. Qadimgi madaniyatimiz tarixini o'rganish asosan arxeologik qazishmalar bilan bog'liqdir. Yozma adabiyot deyarli etib kelmagan. «Avesto»dan teriga yozilib qolingani ayrim parchalar, xorazm, so'g'd yozuvlarining ayrim namunalarigina bizga ma'lum. Milodning boshlarida bu erlarda Chag'oniyon, So'g'diyona, Marg'iyona, Parkana, Baqtriya, Xorazm kabi o'lkalar mavjud bo'lgan, ularda dehqonchilik, savdo-sotiq keng rivoj topgan. Bu davrda G'arb bilan Sharqni – Uzoq Sharq mamlakatlari bilan O'rta er dengizini bog'lovchi buyuk savdo yo'li – «Ipak yo'li» rivojlanib, madaniy boyliklarni almashuv madaniy taraqqiyot ishida muhim ahamiyat kasb etgan.

Malumki, IX asrning boshlarida xalifa Ma'mun davrida (813–838) xalifalikning markazi Bag'dodda ilm-fan, madaniyat tez sur'atlar bilan rivoj topdi, qadimgi yunon ilmlari keng miqyosda o'rganilib, yunon olimlarining asarlari ko'plab tarjima etildi, ayniqsa tabiiy fanlar, falsafa ilmlari sohasida katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Ilm-fanning ta'siri ostida islomda turli oqimlar, talqinlar kuchaydi, xususan, tafakkurni tabiiy ilm va dunyoviy falsafaga yo'llovchi mo'taziliya davlat mafkurasi darajasiga ko'tarildi.

IX asrlardan boshlab Movarounnaxrda arab yozuvida yozilgan yodgorliklar vujudga kelaboshladi. Arablar istilosidan, ya'ni VIII asrdan to XX asr boshlarigacha Movarounnahr, jumladan hozirgi O'zbekiston hududida islom dini va arab yozuviga asoslangan madaniy-ma'naviy rivojlanish hukm surdi.

Bu madaniyatni to'rt davrga bo'lish mumkin:

1) IX–XII asrlardagi madaniy yuksalish, 2) XIV–XV asr – Temur va Temuriylar davri madaniy ko'tarilishi, 3) XVI–XIX asr yarmida madaniyat va 4) XIX asrning ikkinchi yarmi XX asr boshlarida rus mustamlakachiligi davrida madaniy hayot.

IX–XII asrning 20-chi yillariga qadar Markaziy Osiyoda Somoniylar, Qoraxoniylar, Ma'muniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar hukmronlik qilganini ko'ramiz. XII asrga kelib Markaziy Osiyoda, umuman, O'rta Sharqda katta hududni o'ziga qaratgan Xorazmshohlar imperiyasi hukmronlik qildi. Lekin bu mustaqil davlat 1220 yildagi Chingizxon boshliq mo'g'ul hujumi natijasida tugatildi.

Ilmiy-madaniy yuksalish Bag'doddan Movarounnahr, Xuroson erlariga ko'chdi, bu davr turli ilm, adabiyot sohasida buyuk siymolarni etishtirdi. Bu madaniy to'lqin Movarounnahrni butun islom dunyosida ilmiy-madaniy Markaz sifatida nom qozonishiga

olib keldi. Bu davrni Markaziy Osiyo Uyg'onish davri – Renessansi deb, aniqrog'i, bu Renessansning ilk davri deb atamoq mumkin. Bu davr madaniyat yutuqlari G'arbiy Ovro'po mamlakatlari madaniyati rivojiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Uerdagi XV–XVI asr Renessansi, madaniy yuksalishida muhim omillardan bo'ldi.

XIV asr oxiri, ayniqsa XV asr madaniyati sohasida Markaziy Osiyoda – Renessans davrining ikkinchi, eng avjga chiqqan davrini tashkil etdi. Bu davrni Markaziy Osiyo madaniyati tarixida yangi mustaqil – ikkinchi davr sifatida talqin etish lozim. Tabiiy va islomiy ilmlar, san'at, adabiyot bu davrda butun musulmon Sharqi uchun mashhur bo'lgan natijalarga erishdi. Uning dovrig'i O'rta asr Ovro'posida ham keng tarqaldi.

Barchamizga malumki ilm, fan, sanat, madaniyatning rivojlanishda bugungi kun tili bilan aytganda maktablar va universitetlar muhim ro'l o'ynagan. Shuning uchun madrasalar Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida alohida nufuzga ega o'quv maskanlari sanaladi. Madrasa arabcha «darasa» («o'rganmoq») so'zidan olingan bo'lib, «o'rganish joyi» degan ma'noni bildiradi. Ayrim olimlar dastlabki madrasa Buxoroda X asrda qurilganligini ta'kidlaydilar. Narshaxiyning yozishicha, 937 yilgi yong'inda zarar ko'rgan «Forjak» madrasasi O'rta Osiyodagi dastlabki madrasalardandir.

Xattotlik qadim Sharq san'atining behad kamol topgan turlaridan biri hisoblanadi. O'rta Osiyo xattotlik san'atining esa boy tarixi bor. XIV–XV asrlarda o'lkamiz kitobchiligidan ravnaqi beqiyos bo'ldi. Bu davrlarda dunyoda kitob chop etadigan bosmaxonalar yo'q edi. Shuning uchun ham, ayniqsa, Sharqda xattotlik san'atiga qiziqish hamda xattotlarga ehtiyoj nihoyatda katta bo'lgan.

Xulosa o'rnida malum qilamizki so'nggi yillarda Yangi O'zbekistonda yurtimizdan yetishub chiqib, jahon ilm fani va islom sivilizatsiyasi rivojiga ulkan hissa qo'shgan buyuk mutafakkir allomalarning hayoti va ilmiy merosini chuqur o'rganish hamda keng jamoatchilikga targ'ib qilish, ularning nomlarini xalq orasida ommalashtirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda yurtimizda faoliyat olib borayotgan O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi, Imom Buhoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi, Imom Termiziy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi va Imom Moturidiy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi kabi muassasalar ushbu vazifani amalga oshirishda muhim o'rin tutib kelmoqda.

ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИГА ОИД ТАДҚИҚОТЛАРНИ МАВЗУЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

ISSUES OF THEMATIZATION RESEARCHES ON TASAVVUF DOCTRINE

Мадийербек Турдалиев,

ЎзХИА Тарих (ислом тарихи ва манбашунослиги) 4-босқич талабаси

Тоҳир Хатамов,

ЎзХИА Ислом тарихи ва манбашунослиги - IRCICA кафедраси доценти, т.ф.н.

Истиқлол йилларида юртимиз олимлари ва тадқиқотчилари томонидан тасаввуф таълимотининг тарихини ўрганишга бағишланган кўплаб илмий тадқиқот ишлари олиб борилди. Жумладан, 1991-2022 йиллар мобайнида тасаввуф таълимотига оид 50

дан ортиқ диссертациялар[5:1] химоя қилинди. Ушбу диссертацияларни химоя қилинган йиллари кесимидан келиб чиқиб, учта даврга бўлиб, тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ:

Биринчи давр – 1991-2000 йиллар;

Иккинчи давр – 2001-2016 йиллар;

Учинчи давр – 2017-2022 йиллар.

Бу даврларда диссертациялар химояси асосан ижтимоий-гуманитар фанлар кесимида амалга оширилди. *Жумладан, тарих, филология, фалсафа, ислом тарихи ва манбаишунослиги, динишунослик, психология, педагогика, журналистика, санъатишунослик* каби фан соҳаларини санаб ўтишимиз мумкин.

Биринчи давр – 1991-2000 йилларда амалга оширилган илмий тадқиқотларда асосан тарих, адабиёт, фалсафа, санъатишунослик соҳаси вакиллари *Р.Тиллабаев, Б.Бабаджанов, Э.Каримов, З.Қутибоев, Н.Ҳасанов, А.Абдуқодиров, А.Низамов, Р.Шодиев, И.Ҳаққулов, Н.Ғаффоров, Б.Назаров, М.Жакбаровлар* [5:1] етакчилик қилишди.

Иккинчи давр – 2001-2016 йилларда тасаввуф таълимотини ўрганишга бағишланган диссертацияларни тақиқотчи - олимлардан *Ф.Исомиддинов, М.Разоқова, Ж.Неъматова, О.Шарипова, Г.Наврүзова, Н.Сафарова, У.Қосимов, Б.Маллабоев, М.Хажиева, И.Усмонов, К.Муллахўжаева, Н.Хидирова, М.Исмоилов, Г.Тоғаева, Ҳ.Тўраев, Х.Юлдашходжаев, С.Исмоилов, К.Қиличева, Г.Зарипова, О.Сафарбоев, Б.Намозов, А.Самадов, Н.Зайнобидинова, Х.Рахматова, М.Холназаровалар* [5:1] муваффақиятли химоя қилдилар.

Учинчи давр – 2017-2022 йиллар мобайнида *Н.Ҳасанов, Х.Саматов, К.Раҳимов, А.Қандаҳаров, М.Маматов, Қ.Рўзматзода, А.Бекташева, Ж.Холмўминов, М.Норова, М.Ахатова, Б.Намозов, Г.Эрназарова, К.Раҳимов, З.Исақовалар* [5:1] ўз илмий тадқиқот ишлари натижаларини замонавий илм-фан талабларига уйғунлаштирган ҳолда кенг жамоатчиликка тақдим этдилар.

Жараён - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссияси томонидан расман тасдиқланиб, эълон қилинган мавзулар асосида тасаввуф таълимотини тадқиқ этаётган бир қатор илмий изланувчиларни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтишимиз даркор.

Жумладан, биргина 2022 йилда тасаввуф таълимотини тадқиқ этиш бўйича эълон қилинган илмий мавзулар бўйича *Ш.Агзамходжаева “Алишер Навоийнинг тасаввуфий қараишларида инсон муаммоси концепцияси”, Ж.Саматов “Жалолиддин Румийнинг тасаввуфий билиш назарияси”, А.Эргашев “Карманалик тасаввуф алломалари меросларида маънавий тарбия масалалари (XIV–XVI аср алломалар мисолида)”, Д.Олимова “XII аср ўзбек тасаввуф шеърлятидаги муножотнома ва меърожномаларнинг адабий-ирфоний таҳлили”, Д.Сатиболдиева “Мовароуннаҳр тасаввуфий тафсирларининг ўзига хос хусусиятлари”, А.Эргашов “Тасаввуфда мушиқаннинг моҳияти ва ўзига хос хусусияти (тарихий-фалсафий таҳлил)”* [4: 82.166.170.175.282.311.], *С.Пулатов “Абу Хомид ал-Ғаззолий ва Мухйиддин ибн ал-Арабий илохий диний таълимотларида тасаввуф фалсафаси”* [4:198], *Д.Ғафуров “Тасаввуф таълимотида оила ва никоҳга муносабат: фалсафий-тарихий таҳлил”, М.Ўразметов “Сулаймон Боқирғоний тасаввуфий қараишларининг фалсафий*

асослари”, Р. Ражабова “Мангитлар даврида тасаввуфга оид манбаларнинг минтақа ислом тарихи ва маданиятини ўрганишидаги аҳамияти (XVIII аср – XIX аср боши)”, Д. Мухсимов “Тасаввуф таълимотининг инсонпарварлик моҳияти ва унинг ёшлар тарбиясидаги ўрни” [4:91.162.213.229.] илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқдалар.

Тадқиқот давларида ҳимоя қилинган илмий ишларнинг ўзига хос жиҳатлари эга ҳисобланади, жумладан, Биринчи давр – 1991-2000 йилларда ҳимоя қилинган диссертациялар улуши кам миқдорни ташкил этиб, [2:403] бу диссертациялар эндигина мустақилликка эришган давлатимизда тасаввуф таълимотини илм-фан нуқтаи назаридан ўрганиш бўйича олиб борилган дастлабки илмий изланишлар бўлди.

Тадқиқотимизнинг катта даврий жараёнини қамраб олган “Иккинчи давр” – 2001-2016 йиллар бўлиб, иккинчи давр тадқиқотларининг биринчи даврга нисбатан кенгроқ доирада амалга оширилганини кузатамиз, жумладан, педагогика, психология, ислом тарихи ва манбашунослиги, журналистика йўналишларида илк маротаба тасаввуф таълимотини ўрганишга бағишланган тадқиқот ишлари олиб борилди.

Учинчи давр – 2017-2022 йилларда тарих фанлари бўйича тасаввуфий манбалар ва ўрта асрларда тасаввуф тариқатларининг ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаётдаги ўрнини очиб беришга бағишланган илмий изланишлар амалга оширилди. Филология фан соҳаси тадқиқотчиларининг тасаввуфий шеърят, рамз ва ишоралар, ҳамд ва наътлар, тимсол ва сиймолар каби ўзига хос жиҳатларини тадқиқ этишдаги устуворликлари ижобий аҳамият касб этади[3:50-51].

Тадқиқотимизнинг хулоса қисмида таъкидлашимиз керак бўлган асосий жиҳат, тасаввуф таълимотини ўрганиш бўйича олиб борилган илмий изланишларни, тарихшунослик ва исломшунослик нуқтаи назаридан кенг ёндошувлар ва таҳлиллар асосида, ҳар бир фан соҳасини алоҳида илмий тадқиқ этган ҳолда ўрганиш ва тегишли хулосаларни тақдим этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

СИЙРАТ ИЛМИНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE SCIENCE OF SIRA

Саидасрор Осимхон ўғли Накибхонов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси магистранти

Саидахмадхон Саматхонович Ғайбуллаев,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси катта ўқитувчиси
исломшунослик фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Пайгамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаётларини ўрганишга бағишланган илм “сийра набавийя” дейилади. Бу илмда мутахассис бўлган уламолар эса “Сийрат уламолари” деб номланишади.

Сийрат илк Ислом даври адабий жанри бўлиб, араб тилидан таржима қиладиган бўлсак, “ҳаёт йўли”, “таржимаи ҳол” ибораларига тўғри келади. Бинобарин, истелоҳда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаёт йўллари тарихи, у зотнинг таржимаи ҳоллари, дея оламиз.

Ушбу маънода сийрат “сунна” (одат) сўзи билан маънодошдир. Ибн ал-Мукаффа Эрон шоҳлари тарихини паҳлавий тилидан “Сийар мулук ал-ажам” (Ажам шоҳлари сийралари) номи остида араб тилига таржима қилган.

Саҳобаи киромлар Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаётларининг ҳар бир лаҳзаси ҳақидаги ўзлари билган ишончли маълумотларни тобеинларга омонат ила ўргатганлар. Ўз навбатида, тобеинлар бу маълумотларни ўзларидан кейинги мусулмонлар авлоди табаа тобеинларга қолдирганлар. Аста секин Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаётларини ўрганадиган илм ва бу илмнинг кўзга кўринган уламолари юзага чиқабошлаган.

Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаётлари ҳақида саҳобалар қилган ривоятлар каби бирор тарихий маълумотлар узлуксиз ривоят қилинмаган. У зотнинг муборак ҳаётларининг ҳар бир лаҳзасини катта аниқлик ва эҳтимом билан ўрганиб, авлоддан- авлодга нақл қилиб келди. Муҳаддис уламолар бу ривоятларни аниқ илмий йўл билан тадқиқ қилиб китобларга битдилар.

Сийрат илмида Умавийлар даврида энг аввалгилардан бўлиб номлари чиққан зотлардан тўрт киши алоҳида зикр қилинади:

1. Урва ибн Зубайр (93-ҳижрий санада вафот этган). Зубайр ибнАввом розияллоҳу анҳунинг ўғли. Бу зот кўп илмларни чуқур эгаллаган, аксар ғазотларда иштирок этган. Урва ибн Зубайр розияллоҳу анҳунинг сийрат борасидаги китоблари бизгача етиб келмаган.

2. Абон ибн Усмон ибн Аффон (105-ҳижрий санада вафот этган). Ҳазрати Усмон розияллоҳу анҳунинг ўғли. Бу киши ҳам кўзга кўринган олимлардан бўлган. Ўзига етиб келган хабарлардан сийрат китоби битган. Аммо Абон розияллоҳу анҳунинг китоблари ҳам бизгача етиб келмаган.

3. Ваҳб ибн Мунаббих (114-ҳижрий санада вафот этган). Бу киши тарихчи ва ўтганларнинг хабарларини пухта биладиган зот эдилар. Тадқиқотчилар Ваҳб ибн Мунаббих исроилиёт қиссаларини кўп ривоят қилганини эслатадилар.

4. Шурҳабил ибн Саъд ал-Хутумий ал-Маданий (123-ҳижрий санада вафот этган). Бу киши ғазотларни яхши биладиган олимлардан ваБадрийлардан эдилар.

Булардан сўнг сийрат уламоларининг иккинчи табақаси етишиб чиқди. Бу даврда набавий сийрат бўйича китоб ёзганлар ичида қуйидагилар алоҳида эътиборга сазовор саналадилар:

1. Осим ибн Умар ибн Қатода (120-ҳижрий санада вафот этган). Бу киши илмли, ғазовот ва сийратни ривоят қиладиган зот эди. Халифа Умар ибн Абдулазизнинг амрига биноан, Дамашқ масжидида одамларга ғазовот ва саҳобаларнинг маноқибларидан дарс айтар эди. Ибн Исҳоқ ва ал- Воқидийлар Осим ибн Умар ибн Қатоданинг китобларидан фойдаланган.

2. Муҳаммад ибн Шихоб аз-Зухрий (124-ҳижрий санада вафот этган). Бу киши катта олим ва муҳаддис эди. Айниқса, ғазовот ва сийрат илмида ўткир бўлган. Биринчи бўлиб ҳадис китоби тасниф қилган. Баъзи уламолар, сийрат борасида

тўлақонли китобни биринчи бўлиб ёзган олим ҳам Ибн Шихоб аз-Зухрийдир, дейдилар. У кишининг сийрат китоби энг афзал ва ишончли китоб ҳисобланади.

3. Абдуллоҳ ибн Абу Бакр ибн Ҳазм ал-Ансорий (125-ҳижрий санада вафот этган). Бу киши олим ва муҳаддис эди. Ундан жуда кўп ривоятлар қилинган. Ибн Исҳоқ, Ибн Саъд ва Табарийлар унинг ривоятларидан кенг фойдаланганлар.

Сўнгра Аббосийлар даврининг сийратчилари етишиб чикди. Уларнинг ичида қуйидаги зотлар шуҳрат топдилар:

1. Мусо ибн Уқба (141-ҳижрий санада вафот этган). Бу киши ғазовот китобини ёзган.

2. Муҳаммад ибн Исҳоқ ал-Мутталибий (151-ҳижрий санада вафот этган). Бу киши Абу Жаъфар ал-Мансурнинг талабига биноан «ал- Мағозий» китобини ёзган. Унда Одам Атодан то ўзи яшаётган замонгача бўлган тарихни баён этган. Абу Жаъфар уни мухтасар қилишни амр қилган. Ибн Исҳоқнинг китоби бизгача етиб келган биринчи сийрат китобидир.

3. Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий (207-ҳижрий санада вафот этган). Ал-Воқидийнинг «ал-Мағозий» китоби ўзидан кейинги кўплаб сийратчиларнинг китобларига асос бўлган.

Сўнгра сийрат уламоларининг янги бир авлоди шаклланди. Уларнинг ичида алоҳида шуҳрат топганлардан бири Абу Муҳаммад Абдулмалик ибн Ҳишомдир (218-ҳижрий санада вафот этган). Ибн Ҳишомаслида Ибн Исҳоқнинг китобини тартибга солган ва устозидан ҳам кўп шуҳрат топган. Ҳозиргача ким сийрат илмига мурожаат қилса, албатта, Ибн Ҳишомга йўлиқади.

Ҳозирда энг машҳур сийрат уламолари ҳақида сўз кетар экан, Ибн Исҳоқ ва Ибн Ҳишом раҳматуллоҳи алайҳимоларнинг номлари тилга олинади. Кейин келган сийрат уламоларининг деярли барчалари ушбу икки зотнинг келтирган маълумотларидан фойдаланганлар десак, муболаға қилмаган бўламиз.

Сийрат уламолари ўз фаолиятларида муҳаддисларнинг услубларидан фойдаландилар. Улар Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратларига тегишли маълумотларни уларни кўрган, эшитган саҳобалардан ривоят қилган ровийлар силсиласига суянган ҳолда тўплаганлар. Дастлабки сийрат китобларида ҳар бир маълумотнинг ровийлари санади ҳам келтирилган. Авваллари сийрат бобидаги маълумотларни иложи борида тўлиқ тўплашга ҳаракат қилинган. Ҳаттоки, сийрат китобларига шарҳлар ҳам ёзилган.

Кейинчалик ривоятларнинг қуввати ва ҳоли маълум бўлгандан сўнг, ўқувчиларга осонликни кўзлаб, ровийлар силсиласини тўлиқ зикр қилишдан четланилди. Ровийлар силсиласидаги саҳобани зикр қилиш билан кифояланилди.

Вақт ўтиши билан баъзи кишиларнинг машғулоти кўпайиб муфасссал китобларни ўқиб-ўрганиш имконлари камайганини ҳисобга олиб, мухтасар сийратлар – мавлид деб аталган асарлар пайдо бўлди. Аксар ҳолда мавлидлар назм йўли ила ёзилар эди. Мақсад, қандоқ қилиб бўлса ҳам, мўмин-мусулмонларга уларнинг маҳбуб пайғамбарлари Муҳаммад мустафо соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ибратли ҳаётлари ҳақида маълумот бериш эди.

Ҳар асрнинг, ҳар бир мусулмон ўлканинг ўзининг сийратчилари ва набавий сийрат ҳақидаги асарлари бўлиб келди. Ҳозирда ҳам сийрат борасида янгидан-янги

асарлар битилмоқда. Бир неча бор сийрат ҳақидаги энг яхши асарлар кўриги ҳам ўтказилди.

Бу борада қувонч билан таъкидлайдиган нарсалардан бири, ҳамаср уламоларимиз набавий сийрат бобида «Фикҳус сийра» номи остидаги янгийўналишга асос солдилар. Бундоқ асарларда сийратга тегишли маълумотларни чуқур таҳлил қилиб, улардан келиб чиқадиган ҳукмлар ва ҳикматларга алоҳида эътибор берилади. Мусулмонларнинг сийрат илми борасидаги ихлосли ва соф илмий изланишлари билан бир қаторда, душманларнинг ғаразли ва нопокфаолиятлари ҳам мавжуд.

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг ҳаётлик даврларида мушрик, кофир ва мунофиқлар у зотнинг гап-сўзлари, ишлари ва шахсларидан нуқсон топишга ҳаракат қилганлари ҳаммага маълум. У зотга нисбатан бўҳтон ва иғволар уюштирганлари ҳам, бу нопок тасарруфлари оқибатида шарманда бўлганлари ҳам очиқ ҳақиқат.

Кейинчалик ҳам турли тоифалар, шахслар, муассасалар томонидан Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратларига путур етказиш учун қанчадан-қанча ғаразгўй ҳаракатлар содир этилгани, уларнинг барчаси мағлуб бўлгани ҳам инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир.

Шунингдек, душманлар ичида Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг сийратларини ўрганиб, у зотнинг сийратларини инсоф ила тўғри ёритган ва ниҳоят у зотни инсоният тарихидаги энг кўп манфааткелтирган шахс, деб таъкидлаганлари ҳам борлиги айни ҳақиқат. Исломиي илмлар кони бўлмиш юртимиз Мовароуннахрнинг илмий тарихига назар соладиган бўлсак, сийрат бобида ҳам алоҳида салмоқли асарлар ёзилганига гувоҳ бўламиз.

Имом Термизий раҳматуллоҳи алайҳининг машҳур «Шамоили Набавия» асарлари сийратнинг бир бўлагига бағишланган. Мирхонд ва Хондамирларнинг «Ровзатус Сафо» ва «Ҳабибус сияр» асарларида сийратга оид маълумотлар кўп учрайди. Алихонтўра Соғунийнинг «Тарихи Муҳаммадий», Саййид Маҳмуд Тарозийнинг «Нурул Басар», Абдурауф Фитратнинг «Мухтасар ислом тарихи», Муфтий Усмонхон Алимовнинг «Пайғамбар алайҳиссаломнинг муборак васиятлари», Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуфнинг «Расулуллоҳ» асарлари ҳам ўзбек сийратнавислигида катта аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, арабларнинг ўзлари сийар ва қисас деб белгилайдиган асарларнинг жуда машҳурлигига, то ҳозирги пайтга қадар уларнинг турли араб мамлакатларида кенг тарқалгани, юксак бадиий фазилатлари, сюжетининг мароқчилиги ва тилининг соддалигига қарамай, адабиётнинг бу кўламли соҳаси узоқ вақт ўрганилмай келди. XIX асрда араб халқ адабиётидан қилинган талай таржималар пайдо бўлгандан кейингина уни тадқиқ этиш иши бошланди.

JADID ASARLARIDA ISLOM TARIXINING YORITILISHI

ILLUMINATION OF ISLAMIC HISTORY IN JADIDS' WORKS

Ro'zibek Abduraimov,

Islom tarixi va manbashunosligi yo'nalishi talabasi

Jasurbek Abduqodirov,

O'zXIA xalqaro islom akademiyasi "Islom tarixi va manbashunosligi - IRCICA" kafedrası stajyor-o'qituvchisi

Ma'lumki, jadidlarning yangi maktablar uchun yozgan darsliklarining tili, bayon uslubi, metodikasi bir-biridan farq qilgan. Buning asosiy sababi ular o'rtasida ham eski madrasa tili va yangi o'zbek adabiy tiliga bo'lgan munosabatning saqlanib qolishi bo'lsa kerak. Chunki Behbudiy, Avloniy va shu kabi ayrim jadid vakillari eski tilni afzal bilganlar va o'z maqola, nutq va kitoblarini shu asosda yozganlar. Shuningdek. Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy va shu kabi vakillari esa o'zbek badiiy adabiyot tilini qo'llash orqali yangi adabiyot tiliga asos solganlar. Jadid muallimlari qatorida Hoji Muin ham darsliklar yozib, chop ettirgan. U 1908-yili fors tilida "Rahnamoi savod", I. Rahmatullazoda bilan hamkorlikda o'zbek tilida "O'qituvchi" nomli alifbo kitoblarini yozadi. Shu ma'noda islom tarixini o'rganishga bag'ishlangan jadid darsliklarining tillari va uslubiyotida ham ayrim tavofutlar kuzatiladi.

Abdurauf Fitratning "Muxtasar Islom tarixi" darsligi yuqorida ta'kidlangani kabi tili, metodikasi hozirgi davr darsliklariga ancha yaqin ifodalangan bo'lsa, Abdulla Avloniyning "Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom" darsligi o'zining diniy istilohlarining saqlanib qolgani, eski til qoidalarining mavjudligiga ko'ra boshqacha uslubga ega hisoblanadi. Jadid namoyondalaridan Abdulla Avloniyning "Muxtasar tarixi anbiyo va tarixi islom" va Abdurauf Fitratning «Muxtasar Islom tarixi» Mahmudxo'ja Behbudiy (1914), Shokir Sulaymon (1918) kabi adiblarning «Qisqa Islom tarixi» kabi islom tarixiga bag'ishlangan kitoblari mavjud. Shu kabi Munavvarqori Abdurashidxonovning ham qisqa islom tarix yaratganligi xabar qilinsada u o'zbek tilida nashr qilinmagan.

Abdurauf Fitratning «Muxtasar Islom tarixi» asarining tuzilmasi hozirgi darsliklar bir muncha yaqin, ya'ni qism va alohida mavzulardan iborat. Uning birinchi qismi "Saodat davri" deb nomlanadi. Odatda saodat davri deyilganda Payg'ambarimizga vahiy nozil bo'lgandan keyingi davr nazarda tutiladi. Ammo Fitrat ushbu qismni yoritishda Payg'ambar alayhissalomning tug'ilishi arafasidagi Arabiston sahrosidagi ijtimoiy siyosiy vaziyat, qo'shni davlatlarning ahvoli haqida ham to'xtalib o'tadi¹. Masalan, Rum va Eronning Islomdan avvalgi ahvoli borasida ularning bir biri bilan doimiy kurashi, "bu mamlakatlarning xalqlari botbot isyon ko'tarar, turli diniy ixtiloflar bahonasida podshohlarini ag'darib tashlash qasdidagi bo'lar, xullas, fisq-fujur, axloqsizlik, zo'ravonlik va bosqinlar bu yurtlarda keng tarqalgan edi" - deb yozadi².

¹ Ислам энциклопедия. – Т., ЎзМЭ нашриёти, 2004.

² Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислам тарихи.

XIX asrning oxiri XX asrning boshlarida Misrning Qohira shahrida yashab o'tgan alloma Muhammad Xuzariy ibn shayx Afifiy ham "Nuril yaqin" nomli tarixiy asari muqaddimasida islom tarixi kitoblarining katta va zerikarli ekanini ta'kidlaydi: "Keyingi paytlarda musulmonlar Rasulullohning tarjimai holi va islom tarixi bilan unchalik qiziqmay qo'rganlaridan qattiq iztirob chekardim. Bu mavzuda yozilgan kitoblarning kitoblarning haddan tashqari zerikarli va kattaligi odamlarni cho'chitar edi. Shu bois mansuralik olim Mahmudbek Salimning ma'rifat ziyosi bilan yo'g'irilgan suhbatlari hamda u kishining daldasi bilan bu xayrli ishga qo'l urishga jazm etdim¹. Huzariyning e'tirofidan kelib chiqsak, odamlarga islom tarixini qisqa ravon qilib yetkazib berish lozim. Shu ma'noda jadidlarning islom tarixini qisqacha qilib tasnif qilishlari ayni muddao bo'lgan. Fitrat Avloniydan farqli ravishda Arab yarim oroli va u yerdagi xalqning ahvolini alohida mavzu ostida bayon qiladi. Uning yana bir jihati darslikda talabalarning bayon qilingan voqyea-hodisalarni aniq tasavvur qilishi va hifz qilishi uchun voqyea bilan bog'liq jo'g'rofiy ma'lumotlar ham keltiriladi. "Uni Arab yarim oroli (Jaziratul-arab), deb ataganlar. Bu yerning xalqi asosan arablardan tashkil topgan. Arab yarim oroli Rum va Eron yurtlari kabi obod emas, balki ko'p yerlari qumlikdan iborat bo'lib, ba'zi qit'alardagina obod manzillar mavjud edi. Bu qit'alardan eng mashhuri va muboragi Hijozdir, chunki bu qit'ada Makka bilan Madina joylashgan.

Xaritaga qarasangiz ko'rasizki, Hijoz qit'asining bir tarafi Qizil dengiz va boshqa bir tarafi cho'ldir"². Avloniy esa Fitratdan farqli ravishda bu borada jo'g'rofik ma'lumotlardan ko'ra, arablarning etno-milliy ahvoli, etnomadaniy tarixiga e'tibor qaratadi. "Arabiston Osiyo qit'asining g'arbi-janubinda katta yarim ota(orol)durki, ul yerda avvaldin beri arablar yashamoqdadurlar. Arablar bo'lsa Hazrati Nuhning Som ismli o'g'lining naslindin tarqalub, arabi boida, arabi oriba, arabi musta'raba ismli uch firqaga bo'lunmishlar. Boida arablari Hazrati Hud va Lut zamonlaridagi Od va Samud qavmlaridurki, onlardin ma'lumoti tarixiya yo'q kabitur. Oriba arablari esa Bani Qaht qabilasindin bo'lub, eski zamonlarda Yamanda Bani Xamir ismli bir zo'r hukumat qurub, Sabo shahri poytaxtlari bo'lub, ikki ming yildin ortiq yurt so'ramishlar. Musta'raba arablari esa Arabiston qit'asinda Hazrati Ismoilning Jarham qabilasindin olgan xotunlarindin tarqalgan kishilardur. Bu arablar hozirdagi kabi savdogar va qo'ychilik ila kasb va maishat qilur edilar³.

Fitratning fikricha, bu joylarni Rum va Eron davlatlari keng sahro va odamlari tarqoq yashagani uchun egallay olmaganlar. Bu yerda yashovchi xalqlar Rum va Eron kabi o'z hukumatlariga ega bo'lmay, qabila-qabila, ya'ni to'p-to'p bo'lib yashagan. Barcha arablar johil va badaviy (sahroyi) bo'lganlar. Cho'ponlik va qaroqchilik bilan kun ko'rganlar. Biron yil bo'lmaganki, bir qabila ikkinchisiga hujum qilmagan, o'rtada qon to'kilmagan bo'lsin. Barcha qabilalarning dini butparastlik edi. Makka shahridagi Ka'ba xonasida 360 but (sanam) o'rnatilgan bo'lib, har bir qabila o'ziga tegishli butga sig'inar edi. Fitrat Hijoz ahlining ijtimoiy-maishiy ahvolini bayon qilar ekan, barcha tarixchilar ta'kidlagani kabi, o'sha jamiyatda qimorbozlik, sharobxo'rlik, qiz tug'ilsa, or qilib, begunoh go'daklarni tiriklayin yerga ko'mish kabi odatlarini tilga oladi.

¹ Мухаммад Хузарий ибн Шайх Афибий. Нурил яқин.

² Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислом тарихи. Б. 6.

³ Абдулла Авлоний. Мухтасар тарихи анбиё ва тарихи ислом. – Т. 28.

“Alloh taolo juda ko‘p payg‘ambarlar yuborgandan so‘ng, endi haqdin bilan oxirgi payg‘ambarni yuborishga qaror qildi, ammo oxir zamon payg‘ambarini Rum va Eron kabi buyuk davlatlardan tanlamadi, chunki bu davlatlardagi odamlar ko‘p beaxloq, beandisha va beg‘ayrat bo‘lib ketgan edilar”. Agar Fitratning fikrini tahlil qilsak, so‘nggi payg‘ambarning ernoiy va rumiylar orasidan chiqmagani ulardagi axloqsizlikning haddan ortib ketgani sababli, arablar ulardan ko‘ra yaxshiroq ahvolda bo‘lgan. Ammo ko‘plab tarixchilar bu kabi fikrlardan o‘zlarini tiyadilar va bu kabi shaxsiy fikrini aniq bayon qilmaydilar. Fitrat Hazrati Rasuli akram alayhissalomning dunyoga kelishlari borasida ham muxtasar ma'lumot keltiradi.

Avloniy bu borada Fil voqyeasini, Payg‘ambarimizning nasablari va tug‘ilishlarini alohida mavzularga ajratib o‘rganadi. “...isoviy sananing 570 yili, Rab'ul-avval oyining 12-sida, dushanba kuni Allohning rahmati bilan bizning payg‘ambarimiz Muhammad alayhissalom binni Abdulloh Makka shahrida Ominadan dunyoga keldilar”¹. Avloniyning yozishicha, “Payg‘ambarimiz fil yilinda 7 nayson ichinda rabbi ul-avval oyining o‘n ikkisida dushanba kun tong vaqtinda Makka shahrinda tug‘ulub, bobolari tarafindin Muhammad deb ismlandilar. Sallallohu alayhi vasallam tug‘ulgan vaqtlarinda anolarin dard tutmasdin, zahmat chekmasdin, sunnat qiling‘an, kindiklari kesilgan holda tug‘ildilar. Orqalarinda kabutarni tuxumidek bir alomat bor edi. Buni "muhri nubuvvat" deb atalur. Shul kun bobolari Abdul Mutallib zo‘r ziyofat (aqiqa) qilub, ko‘b kishilarni siyladilar. Shul vaqt bir necha odatdin tashqari ishlar paydo bo‘ldi. Ka'badagi butlar yiqilub, yerga tushdi. Fil yili hijratdin 52 sana muqaddam, milodiyning 571 sanada, farangi hisob ila 20, rumi va rusi hisob ila 17 aprelga to‘g‘ri keladur”². Mana shu o‘rinda ham ikki qo‘llanmada Payg‘ambar alayhissalomning tug‘ilgan sanalarida ikki xil yondashuv mavjud. Fitrat 570 milodiy sanani ko‘rsatsa, Avloniy 571 sanani ko‘rsatadi.

Fitrat bu o‘rinda Payg‘ambarimizning tug‘ilgan yillarini aniq ko‘rsatgan, zero AlXorazmiy va Beruniy payg‘ambarimiz tug‘ilmaslaridan 50 kun oldin bo‘lgan Fil voqyeasini chog‘ishtirib, 570 yil deb ko‘rsatgan. Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) tavallud topgan sana tarixchilar orasida eng munozarali mavzulardan biridir. Ba'zi tarixchilar 569 va 577 yilni ko‘rsatishsa, ba'zilar 571 yilni payg‘ambarimizning tug‘ilgan yillari deb isbotlashga urinishadi. “Oliy tarix” kitobi muallifi shunday deydi: “Rasululloh (s.a.v.) Fil yilida, yakshanba kuni kechasi, bir rivoyatda, rabiul avvalning 12 -kechasi dunyoga tashrif buyurganlar”. Ko‘pchilik islom ulamolari mana shu kunni. Ya'ni, rabiul avval oyining 12-kuni, dushanbaga shtar kechasini Rasululloh (s.a.v.) ning haqiqiy tavallud topgan kunlari deb ittifoq qilganlar”³.

¹ Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислom тарихи, Б. 7.

² Абдурауф Фитрат. Мухтасар Ислom тарихи. Б. 8.

³ Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. Тошкент: “Мовароуннаҳр”, 2005. 133-бет.

KUBRAVIYA TARIQATIDA KOMIL INSON TARBIYASI

PERFECT HUMAN EDUCATION IN THE KUBRAVIYA TARIQAT

Isoqjon Mansurali o'gli Asrolmirzayev,

UzXIA Islomshunoslik fakulteti Tarix yo'nalishi 4-kurs talabasi

Ziyodilla Ziyonatullayev,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

Mustaqillik tufayli dunyodagi ko'plab musulmon xalqlari tomonidan keng e'tirof etilgan, shaxsga ma'naviy-axloqiy ta'sir ko'rsatishda, o'tmish allomalarning ta'lim-tarbiyaviy qiymatga ega bo'lgan ma'naviy merosimiz bilan tanishish imkoniga ega bo'ldik. Mazkur ma'naviy meros orqali shaxsda iymon-e'tiqod, bag'rikenglik, iroda, qalb pokligi, vijdon uyg'oqligi, go'zal axloq, o'z-o'zini anglash kabi sifatlarni qaror toptirish zarurligi allomalarning ma'naviy merosidan ta'lim jarayonida foydalanishni yo'lga qo'yish va rivojlantirish hamda o'qitishning zamonaviy shakl, metod va vositalarini takomillashtirish katta ahamiyat kasb etadi.

Shayx Najmiddin Kubroning «Fil-adab» («Odob qoidalari») risolasida Kubroviya tariqatining asosiy mohiyati va soliklar (tariqat a'zolari)ning axloqiy qoidalari o'z ifodasini topgan. Soliklarning odoblari, yurish-turishlari va e'tiqodlari to'g'risidagi qoidalar esa tariqat a'zolari qat'iyan bajarishi shart bo'lgan amallardir.

Shayxning «Al-usul al-ashara» asarida Kubraviya tariqatining qoidalari ya'ni inson tarbiyasiga xos 10 usul keltirilgan:

1. Tavba. O'z gunohini bilgan holda tavba aytish;
2. Zuhd. Barcha yomonlik va haromliklardan kechib, yaxshilik va halollik yo'lini tutish;
3. Tavakkul. Barcha ishlarda faqatgina Ollohga suyanish. Hayotiy turmush, taqdir va rizqda, amal va harakatlarda faqat Ollohga tayanish;
4. Qanoat. O'z nafsini tiygan holda boriga shukrona, yo'g'iga qanoat qilish;
5. Uzlat. O'z-o'zini, o'z botinini tarbiyalash;
6. Tavajjuh. Kurash. O'z-o'zi bilan kurashi;
7. Sabr. Barcha ishlarda chidamli bo'lmoq. Barcha og'irliklarni sabr bilan yengmoq;
8. Muroqaba. Fikr qilish, kuzatib borish, to'g'ri sirni anglash;
9. Zikr. Solik har yerda, har qachon Ollohni til va dilidan ayrmassligi, Olloh nomini tilida va dilida takrorlab yurishi;
10. Rizo. Hamma ishlar, barcha nasiba, taqdir va qazolar Olloh irodasi bilan bo'lganini anglab yetgan holda Haq ishiga rizo bo'lmoq.

Ko'rinadiki, Najmiddin Kubroning tasavvufiy ta'limotida ranglar ma'nolari keyingi vaqtlarda tasavvuf nazariyotchilari ta'riflagan ranglarning sharhidan tubdan farq qiladi. U yetti rang xislatini, ya'ni ma'nosini yetti tushunchaga moslab sharhlab bergan. Uningcha, oq rang – islomni, sariq rang – iymonni, zangori rang – ehsonni, yashil rang – itminonni (ishonchni), ko'k rang – iqonni (to'liq ishonch), qizil rang – irfonni, qora rang – hayajonni (hayratni) anglatadi.

Ta'kidlash joizki, Najmiddin Kubroning rang haqidagi ta'limotini Yevropaning Kafka, Shopengauer, Freyd kabi faylasuf olimlari XIX asrda isbotlashgan. Ya'ni, rangning kishi ruhiga ta'siri borligi, ranglar shunchaki rang emas, balki inson hissiyoti tufayli paydo bo'lgan va uning tafakkuri orqali ko'rinadigan narsa va ayni paytda, inson tuyg'ulari va tafakkuriga ta'sir qilishi mumkinligini asoslab berdilar.

Najmiddin Kubroning «Faqirlar haqidagi risola»si insonni tarbiyalash bo'yicha ibrat kitobi sanaladi. Shayx yozadi «Dunyoning bir qismini kezib chiqdim, ko'p ishlarni tajriba qildim, qiyinchiliklarga yo'liqdim, kishilar bilan suhbat qurdim, ulug' ishlarga qadam bosdim, tirikchilikning achchiq-chuchugini todim. Kitoblarga murojaat qildim, olimlar xizmatida bo'ldim, umrni dunyo izlash bilan zoe o'tkazmadim, ajoyibotlarni ko'rdim. Ko'rdimki, umr dunyodan ko'ra tez, shoshib yo'q bo'lib ketadiganroq, o'lim oxiratdan ko'ra yaqinroq, orzudan ko'ra uzoqroq, xotirjamlikdan ko'ra go'zalroq narsa yo'q ekan. Muvaffaqiyatni sa'yi harakatda, muvaffaqiyatsizlikni esa loqaydlik va dangasalikda, baloni tilda, halovatni sukutda ko'rdim... Ko'rdimki, eng noyob ne'mat rostgo'ylik va qahramonlik, eng og'ir og'riq esa yomon va munofiq do'stlar ekan. Ko'rdimki, Olloh dunyo qulligidan ozod qilgan kishigina haqiqiy hur ekan».

Kubroviya ta'limotining asosini tashkil etadigan komil g'oyasi bugungi kun yoshlarini tarbiyalashda ham muhim o'rin egallaydi. Shayx Najmiddin Kubroning ruboiylari tarbiyaning yorqin namunasidir. Ruboiylaridagi tasavvufiy g'oya komil insonni tarbiyalash, odamni halokatga boshlovchi nafs, xusumat, gumon, ta'ma, nifoq, riyo, fosihlik kabi illatlar bilan bog'liq gunohlardan, ya'ni salbiy fe'l-atvordan xalos bo'lib, faqat yaxshi axloq sohibi bo'lishga, ruhiy poklik yo'liga kirishga chorlashdan iboratdir:

Har sabzaki suv yaqosida yuz ochmish,

Bir ruhi farishtadur, magar ko'z ochmish, Bir hoki parivashki, yomon qo'yima qadam, Bu go'shaki uchun lolavu nargis ochmish...

Shoirning tasavvufiy tushunchasiga ko'ra, butun mavjudotning birinchi manbai Xudo, u jilolanib moddiy olamdagi borliq narsalarning yuzaga kelishiga sababchi bo'ladi. Jumladan, inson ham uning jilosidan yaralgan. Shunday ekan, inson o'zini doimo dildan Haq bilan his etgan chog'dagina uni har qanday gunohlardan, yomon niyatlardan asrab, unga ruhiy poklik yo'lini ochib beradi va arshi a'lo kengliklariga ko'taradi:

Chun haq va talab yo'liga kirmoq joiz, Dunyo etagin tutib, yugurmoq joiz.

Ko'rmoqqa o'zingni sa'y etgil zero, Olam ko'zi birlan uni ko'rmoq joiz.

Kubroviya ta'limotining asosini tashkil etadigan insonning komil g'oyasi bugungi kun yoshlarini tarbiyalashda ham muhim o'rin egallaydi. Demak, barcha tasavvufiy ta'limotlarning asosiy mohiyati: inson tarbiyasi, inson takomili, axloqi, insonni ulug'lash va uni e'zozlashga qaratilgan. Shunga ko'ra, Shayx Najmiddin Kubroning vatanparvarlik haqidagi qimmatbaho fikri ham hozirgacha benihoyat muhim, dolzarb sanaladi. Shayxning «Vatan himoyasi yo'lida shahid bo'lmoq – Xudo vasliga noil bo'lmoqdur!» – degan so'zlari payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ning «Vatanni sevmok – iymondandir», – degan hadisi sharifiga hamohangdir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Kubroviya ta'limotining asosini tashkil etadigan komil g'oyasi bugungi kun yoshlarini tarbiyalashda ham muhim o'rin egallaydi. Shayx Najmiddin Kubroning kubroviyya tariqati yoshlar tarbiyasining yorqin namunasidir. Tariqatdagi tasavvufiy g'oyalar va ibratli fikrlar, mulohazalar komil insonni tarbiyalash,

odamni halokatga boshlovchi nafs, xusumat, gumon, ta'ma, nifoq, riyo, fosihlik kabi illatlar bilan bog'liq gunohlardan, ya'ni salbiy fe'l-atvordan xalos bo'lib, faqat yaxshi axloq sohibi bo'lishga, doim ilmga intilishga, sof fikrlashga, ruhiy poklik yo'liga kirishga chorlashdan iboratdir.

CHAPTER
II

SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE
OF CENTRAL ASIAN SCHOLARS

II
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ILMIY-MA'NAVIY
MEROSI

HAKIM TERMIZIY VA FIQH

HAKIM TIRMIDHI AND FIQH

Ibrohim Usmonov,

*O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Sharqshunoslik instituti doktoranti, tarix fanlari nomzodi, dotsent*

Hakim Termiziyning faqihligi tadqiqotlarda sufiyligidan ko'ra kam namoyon bo'lsada, ammo uning bu jihati haqida o'rta asr musulmon biograflari qayd etib o'tganlar. Fariduddin Attor (1145-1221) ko'p sifatleri ichida "shariatda mujtahid bo'lgan, Termiz ahlidan bir jamoa unga ergashgan, uning mazhabi shunday ilmida ediki, o'zi rabboniy olim edi, unga hikmat va asrorlar kashf bo'lgan, (shu bois) hech kimga taqlid qilmagan. Shundayin hikmat egasi ediki, avliyolar hakimi deb ataganlar"¹-deb qayd qilgan.

Abu Bakr Kalobodiy ham "at-Ta'arruf" kitobida Hakim Termiziyni muomalot bobida ijob qilgan sufiylar tarkibiga kiritadi. Horis Muhosibiy, Yahyo ibn Muoz Roziy, Hakim Samarqandiy va boshqalar bilan bir qatorda zikr qilib, "bu zikr qilingan ko'zga ko'ringan mashhurlar fazilat egasidirlar. Ular meros qilib olingan ilmni o'zlashtirilgan ilm bilan jamladilar. Ularning tasnif etgan kitoblari ko'rsatadiki, ular hadis eshitdilar, fiqh, kalom, til va Qur'on ilmlarini jamladilar"².

Ibn Hajar Asqaloniy Hakim Termiziy haqida tanqidiy qarashlarni Qozi Kamoliddin ibn Adimdan naql qilib "Lisan al-mizan" asarida keltiradi. Unda aytilishicha, muhaddislar Hakim Termiziy haqida "u ahli hadis ham, uning roviysi ham bo'lmagan, kitoblarini soxta hadislar bilan to'ldirgan, rivoyat qilinmaydigan va eshitilmagan xabarlarini asarlariga kiritgan", deganlar. Faqihlar esa, "mavhum masalalarni va yashirin haqiqatlarni kashf qilish haqidagi da'volari bilan faqihlar qoidalaridan tashqariga chiqdi, deb fiqh imomlari uni to'g'ri yo'ldan og'ishda aybladilar, shariat ilmiga jamoani ajratib yuborgan narsalarni kiritdi, barcha shar'iy masalalarga aql bovar qilmaydigan illatlar (sabablar)ni keltirdi", deya tanqid qilganlar. Sufiylar esa, "Sufiyona ishoralar, yo'llar va "kashf" haqidagi gaplari uchun ta'nalarga qoldi"³ dedilar. Ushbu ma'lumotlarni keltirib o'tib, Ibn Hajar taassuf bilan "Qasamki, ibn Adim mubolag'a qilib yuborgan bu masalada. Agar gaplarida Hakim

¹ Аттор, Фаридулдин. Тазкира ал-авлиё / М.Истеъломий нашри. – Техрон: Заввор, 1968. – Б. 458.

² Калободий, Абу Бакр. Ат-Таъарруф. – Қоҳира: Хонжи, 1994. – Б. 12.

³ Қаранг: Асқалоний, Ибн Ҳажар. Лисан ал-Мизан / А.Абу Фудда нашри. – Байрут: Дор ал-Башоир ал-исламийя, 2002. Т. VII. – Б. 386.

Termiziyga ta'na qilgan imomlarning gaplaridan naql bo'lmaganda, ularni zikr qilmagan bo'lardim. Bu kishining buyukligi tufayli shu gaplarni keltirib o'tirmasdim", deydi¹.

Yuqoridagi mulohazalardan "Hakim Termiziy mujtahid bo'lganmi?" degan savol kelib chiqadi. Fiqhiy ijtihodlar tabaqalarini to'liq tushunish uchun, davr omilini e'tiborga olish zarur. Fiqhning rivoji zamonlar osha fiqhiy ehtiyojlarga mutanosib tarzda amalga oshdi. Mujtahid o'z davri uchun mos bo'lgan o'zgarishlarni qayd etib, mustaqil, muntasib va mazhab ichidagi ijtihodlarni amalga oshirdi². Aytish mumkinki, hijriy III va IV asrlar mutlaq ijtihodga ehtiyoj qolmay, asosan muntasib mujtahidlar – mazhabboshilarning usul va furu' bo'yicha shakllantirgan qoidalari doirasida faoliyat yuritganlar, ayrim holatlardagina usul va furu'da muxolif bo'lganlar. Jumladan, Abu Hafs Kabir, Abu Sulaymon Juzjoniy, Iso ibn Abon, Tahoviy, Abu Lays Samarqandiy, Jassos va boshqa faqih ulamolar Qur'on va sunnadan istinbot qilishda umumiy holda hanafiy mazhabi usuliga hamda xususiy holatda o'z usullariga tayanganlar. Bu tabaqa faqihlari ilk islom davridan uzoqliklari, bularga qadar hadislarining sanadlari uzaygani, professional ehtiyojlari uchun kifoya qilgani bois muayyan mazhabni tutganlar, mutloq ijtihodga da'vo qilmaganlar. Lekin ularda o'z usullari hamda mazhabdagi joriy usullarga tayanib Qur'on va sunnatdan ba'zi hukmlarni chiqarish imkoniyatlari bo'lgan. Ammo bu kabi holatlar juda ham nodir bo'lgan. Voqe'likda biz mazhabboshilar shakllantirgan asoslarning keyingi ko'zga ko'ringan ulamolar tomonidan deyarli to'liq qo'llab-quvvatlanishi, ayrim masalalardagina usul va furu'da ixtiloflarni ko'ramiz. Tarixiy rivojlanish jarayonida mazhab doirasida muntasib ijtihodning turli jihatlarini namoyon bo'lganiga guvoh bo'lamiz³. Shu jihatdan Hakim Termiziyning sufiy tamoyillar asosidagi usul va furu'dagi ixtiloflari mustaqil-mutlaq ijtihod emas, balki mazhab doirasida o'z usuliga ko'ra Qur'on va sunnadan hukmlarni chiqarish yo'li, deb qaralishi to'g'ri bo'ladi. Zero, Hakim Termiziy yashagan davrdagi har qanday ijtihod mutlaq ijtihod deb baholanmagan. Chunonchi, Laknaviy: "To'rt mazhabboshi imomdan keyin Imom Tabariydan boshqasi mutlaq mujtahidlikni da'vo qilmagan. Lekin bu (da'vo) qabul qilinmagan". Ibn Saloh esa: "Shofeiyy asridan keyin mustaqil mujtahid yo'q", deb ta'kidlagan⁴.

Hakim Termiziyning tasavvuf ahliga munosabati ham o'ziga xos bo'lgan. Chunonchi, "Shifo al-ilal" asarida shunday keltiradi: Payg'ambar (s.a.v.)dan rivoyat qilinadi: "Oxir zamonda suf (po'stin, jun) kiygan qavm chiqadi. Ular namozlari, kiyimlari, ro'zalarida o'zlarini boshqalardan afzal ko'radilar. Ularni osmon Egasi va maloikalar la'natlaydilar"⁵.

Hakim Termiziy shariat ilmlarini mukammal bilish ularning illatlarini (sabab, mohiyati) aniqlash orqaligina amalga oshirishini "Isbot al-ilal" asari orqali ta'kidlab, shar'iy hukmlarning illatini namoyon qilish orqali Termiziy usul al-fiqhga maqosidiy qarashlarni kiritishga harakat qilgan. Jumladan, Turkiyaning Valiyuddin fondida №770 raqami ostida saqlanadigan Hakim Termiziyga taalluqli qo'lyozmalar majmuasida "illat"lar mavzusida quyidagicha keltirilganiga guvoh bo'lamiz:

¹ Қаранг: Асқалоний, Ибн Ҳажар. Лисан ал-Мизан / А. Абу Ғудда нашри. – Байрут: Дор ал-Башоир ал-исламийя, 2002. Т. VII. – Б. 386.

² Абулҳаж, Салоҳ. Ал-мадҳал ал-муфасссал ила-л-фикҳ ал-ҳанафий. – Аммон: Дар ал-фатҳ, 2017. – Б. 302.

³ Абулҳаж, Салоҳ. Ал-мадҳал ал-муфасссал ила-л-фикҳ ал-ҳанафий. – Аммон: Дар ал-фатҳ, 2017. – Б. 279-280.

⁴ Абулҳаж, Салоҳ. Ал-мадҳал ал-муфасссал ила-л-фикҳ ал-ҳанафий. – Аммон: Дар ал-фатҳ, 2017. –Б. 280.

⁵ Қўлёзма. Ҳаким Термизий. – Валиюддин, № 770. – В. 1466.

“Namozdan oldin misvok qilishning illati – namozxon qiroat qilganda farishtalar og‘ziga o‘z og‘zini qo‘yadi, o‘qilgan oyat farishtaning ichiga kiradi, shuning uchun Rasululloh (s.a.v.) misvokni buyurganlar”¹. “Tahoratning illati – banda u bilan Robbisining huzurida turishidir”². “Namozdagi salomning illati – banda Allohdan va Uning huzuridagi savobidan uzilib qolmasligidir”³.

Yuqoridagi manbalarda keltirilgan ma’lumotlar turli mavqedan yozilgan bo‘lsada, Hakim Termiziyning faqih bo‘lganini, o‘ziga xos fiqhiy qarashlari mavjud ekanini, bu yo‘nalishda asarlar yozgani, unga odamlar ergashgani, uning fikrlari faqihlarda turli mulohazalar uyg‘otganini ko‘rib olish mumkin. Hatto uning Termizdan surgun qilinishining sabablaridan biri uning fiqhiy qarashlari ifoda etilgan “Ilal ash-sharia” (“Isbat al-ilal”) asari bo‘lgan, deb keltiriladi.

Hakim Termiziy tasavvuf sohasida yaxshi tanilgan olim bo‘lsada, usul al-fiqh va maqosid ash-sharia bo‘yicha ham mustaqil qarashlari ifoda etilgan yorqin asarlar muallifidir. Uning asarlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, u mujtahid bo‘lib, hanafiy mazhabiga ko‘r-ko‘rona taqliddan chiqib, o‘ziga kuchli ko‘ringan dalillar asosida o‘z ijtimohiy qarashlarini ham ixtiyor qilgan. Ammo uning ijtimohdolari mutlaq ijtimoh darajasida emas, balki sufiy qarashlar asosida bayon qilingan ijtimoh sifatida baholanadi.

ABDULQODIR JIYLONIY ILMIY MEROSIDA MURID ODOBI MASALASINING YORITILISHI

ILLUMINATION OF THE PROBLEM OF MURID ETHICS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ‘ABD AL-QADIR JILANI

Mahfuza Alimova,

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi dotsenti, t.f.n.

Xalqimiz ma’naviy merosining tarkibiy qismi bo‘lgan tasavvufiy merosni, xususan, tariqatlar va ularning ta’limotlaridagi asosiy qarashlar, inson, insoniylik, insonning ruhiy kamoloti masalasini o‘rganish turli ma’naviy tahdidlar axloqsizlik, egotsentrizm, “ommaviy madaniyat” kabilarga qarshi yoshlarda ma’naviy immunitetni shakllantiradi hamda ularni har tomonlama mustaqil fikrlaydigan yetuk dunyoqarash egalari qilib tarbiyalaydi. IX asr boshlarida tasavvufning nazariy asoslari ishlab chiqilib, sufiylarning amaliy, ruhiy-psixologik mashqlari, o‘z-o‘zini tarbiyalash va chiniqtirish tabdir-usullari shakllangan bo‘lsa, XII asrdan o‘zining aniq qoidalari va iyerarxik tuzulmasiga ega bo‘lgan tariqatlar shakllana boshladi. Dastlab sufiylarning shaxsiy ma’naviy hayot tarzi bo‘lib ko‘ringan tasavvuf, asta-sekin ijtimohiy-jamoat holiga aylandi⁴.

Bir guruh toliblarning ta’lim-tarbiyasiga javobgar ustozda shogirdlariga nisbatan mas’uliyati ortib, ularni qattiqqo‘llik bilan boshqarish holati kuzatildi: hujralarga

¹ Kўлэзма. Ҳақим Термизий. – Валиюддин, № 770. – В. 1286-129а.

² Kўлэзма. Ҳақим Термизий. – Валиюддин, № 770. – В. 1306-131а.

³ Kўлэзма. Ҳақим Термизий. – Валиюддин, № 770. – В. 152 а.

⁴ Кыш А.Д. Мусульманский мистицизм. – М.-Спб.: ДИЛЯ, 2004. – С. 197-198.

taqsimlash, tushlarini ta'bir qilish, jazo choralari belgilash, ta'lim yakunida muayyan rasmiy hujjat berish shular jumlasidandir¹.

Fors ilohiyotchisi, mutasavvif Muhiddin Abdulqodir ibn Abi Solih Jangiydo'st Jiyloni (1077- 1166) o'zining hanbaliylik mazhabiga oid va'zlari shuhrat qozongan. Va'zlarida musulmonlar uchun zarur bo'lgan o'nta axloqiy qoidalarga alohida to'xtalgan. U o'zining tariqat uslubini vujudga keltirmagan, biror tariqatga boshchilik qilmagan bo'lsa ham uni qodiriylik sufiylik tariqatining asoschisi deb hisoblaydilar. Ammo, haqiqatda esa, bu tariqat uning avlodlari yoki muridlari tomonidan faqat XIII asrning o'rtalarida, ba'zi mutaxassislarning fikricha, hatto XV asrda vujudga kelgan.

Jiyloniyni bugunga qadar saqlanib qolgan "Kitob al-G'unya li tolib tariq al-Haq" ("Haq yo'lini istovchilar uchun qo'llanma") asarida musulmonlarning ijtimoiy, axloqiy burch va vazifalari hanbaliylik mazhabi nuqtai nazaridan bayon qilingan. Asar 5 qismdan iborat bo'lib, ular fiqh, aqid va islomdagi oqimlar, Qur'on va hadislardagi kelgan ibodat va muomalotga oid asosiy mavzular tahlili, amallarning fazilatlar, tasavvuf kabi mavzularni qamrab oladi. Tasavvufga oid yakuniy qismda sufiylik, pir va murid odoblari, burch va vazifalari, soliklarga ko'rsatmalar va boshqa shu kabi mavzular doirasidagi qarashlari aks etgan².

Ma'lumki, shayx tariqatga kirgan murid uchun har bir harakati bilan o'rnak bo'la oladigan inson sifatida gavdalanadi. U shogird uchun yo'l ko'rsatuvchi, tarbiyalovchi va muammolarini hal bo'lishida yordam beruvchi kishi hisoblanadi. Shuning uchun shayxning barcha ko'rsatma-tavsiyalariga amal qilmoq, butun qalbi bilan unga bog'lanmoq, uni ma'naviy ota va ustoz deb bilmoq lozim bo'ladi. Tariqatda murid shayxga qanchalik qattiq bog'lansa, uning vuslat yo'li shunchalik tezlashadi, deb uqtiriladi.

Abdulqodir Jiyloni muftadiy muridga vojib bo'lgan vazifalar sifatida ko'yidagilarni keltiradi: "To'g'ri e'tiqodda bo'lish, ya'ni payg'ambarlar va rasullar sunnati ahlidan bo'lgan salafi solihlar, sahoba va tobe'inlar, mazkur tariqat tomonidan tan olingan valiy va siddiqlar aqidasi bo'lishi lozim. Shuningdek, Qur'on va payg'ambar sunnatiga qat'iy rioya etish, buyurilgan amallarni bajarib, ta'qiqlangan ishlardan qaytish, Qur'on va Sunnatni Haq taologa yetishish yo'lidagi ikki uchar qanot qilib olish; Alloh tomon borayotgan yo'lida ixlos bilan qadam tashlashi, Undan qilgan gunohlari uchun mag'firat, toat-ibodatlarida tavfiq, rozilik so'rashi lozim. Shulardan boshqa narsalarni tilasa, u haqiqiy murid emasdir. Muridning ko'nglida shayxiga nisbatan ishonch, tasdiq, e'tiqod bo'lishi, diyorida undanda yaxshiroq kishi yo'qligiga ishonishi kerak"³.

Jiyloni muridning shayx oldidagi odobi masalasida, shogird ham zohiran ham botinan ustozining amrlariga nisbatan e'tirozda bo'lmasligi, zohiran e'tiroz qilgan kimsa odobsizlik qilgan, botinan e'tiroz sohibi bo'lgan kimsa esa o'zini o'limga tashlagan bo'ladi. Murid bunday holatlarda Hashr surasining 10-oyatini qayta-qayta takrorlashi lozim, deb ta'kidlanadi. Murid shayxi tomonidan nojo'ya harakat sodir etilgani bilsa, bu haqda shayxiga mavzu bilan bog'liq biror misol keltirish orqali bildiriishi lozim. Chunki murid

¹ Қаранг: Фритц Майер. Учитель и ученик в ордене Накшбандийа // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2001. – С. 98.

² Қаранг: Шайх Абдулқодир ал-Жийлоний. Китаб ал-ғунья ли-толиб тариқ ал-Ҳаққ фи-л-ахлоқ ва-т-тасаввуф ва-л-одоб ал-исломийя. – 684 б.

³ Қаранг: Ўша манба. – Б. 610-611.

ochiq aytish bilan shayxning ko'nglini ranjitishi va o'ziga nisbatan nafratlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Murid zaruriyatsiz shayxning huzurida bo'lar-bo'lmas gaplarni gapiravermasligi, imkon qadar o'zi haqida gapirmasligi, doimo xizmatiga shay bo'lishi, ustozining suhbatlaridan o'ziga ma'naviy ozuqa olishi, hikmat izlashi kerak. Suhbat jarayonida odob saqlashi, uni diqqat bilan tinglashi, aqli yetmagan mavzularga aralashmasligi lozim.

Inson va uni tarbiyalash, yetuk shaxsni kamolga yetkazish masalasi qadimdan Sharq olimlari, mutafakkirlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Buyuk olimlar asarlarining o'ziga xos jihati ilg'or g'oyalar, islom va tasavvuf ta'limoti maslagini birlashtirganligidadir. Ularning inson va uni yashashdan maqsadi, mukammal jamiyat, komil inson haqidagi g'oyalari milliy g'oya takomili uchun asos bo'lib xizmat qilishi, shubhasizdir. Zero, diniy ta'limotlar azaldan inson ma'naviyatining tarkibiy qismi sifatida odamzotning yuksak ideallari, haq va haqiqat, insof va adolat to'g'risidagi orzu-armonlarini o'zida mujassam etib, ularni barqaror qoidalar shaklida mustahkamlab kelayotgan g'oya va qarashlarining yaxlit bir tizimi hisoblanadi.

UBAYDULLOH IBN TOJ ASH-SHARI'A AL-BUXORIY YASHAGAN DAVR VA UNING FAOLİYATI

ERA OF THE LIFE OF 'UBAYDULLAH IBN TAJ ASH-SHARI'A AL-BUKHARI AND HIS ACTIVITIES

Ne'matullo Hikmatullayevich Nasrullayev,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA"
kafedrasi, tarix fanlari nomzodi, dotsent

Movarounnahr tarixda hanafiy fiqhining markazi sifatida shuhrat qozondi. Bu mintaqada bitilgan asarlarning aksariyati hanafiy fiqhiga mansub. Shu bois hanafiy mazhabiga, "Movarounnahr mazhabi" deb ham nom berilgan. Hanafiy mazhabi Sharq olamida yoyilar ekan, tobora rivoj topib, kuchayib avj oldi. Dabusiylar, Halvoniy, Saraxsiy, Bazdaviy, Samarqandiy kabi bir qancha mashhur hanafiy faqihlari ushbu muhitdan yetishib chiqdi¹.

Ubaydullo ibn Mas'ud ham mana shu o'lkadan yetishib chiqqan hanafiy maktabining mashhur olimlardan sanaladi. Shubhasiz uni mashhurlik darajasiga ko'targan sabablardan biri ham mazhabga ergashgani va uni himoya qilgani bilan bog'liq. Bu xususni Muhammad Sayyid "Madhal" asarida shunday ifoda etadi: "*Sadrush sharia hanafiy va motrudiy bo'lgani bois o'z tadqiqotlarini shofe'iy va ash'ariy olimlariga xilof ravishda yuritadi. Doimo ularning fikr va qarashlariga raddiya bildiradi. Alloma Taftazoniy ham ash'ariy bo'lgani sababli ularni (Shofe'iy va ash'ariy olimlarini) qo'llab Sadrush shariaga qarshilik qilishga kirishadi. Ikkisi ham buyuk mudaqqiq va muqtadir bo'lganlari uchun ularning*

¹ Kavakci, Yusuf Ziya. XI ve XII asırlarda Karahanlılar devrinde Mavera' al-Nahr İslam Hukukçuları. – Ankara: Sevinç Matbaası, 1976. – S. 305.

izidan kelgan ulamo bu ikki muallifning kitoblarini maroq bilan mutolaa va tadqiq qilishga kirishganlar. Shu sababdan ularning asarlariga ko'p sonli hoshiyalar yozilib, bu ikki olimning iddaolarini muhokamaga qo'yib keladilar"¹.

Sadrush sharia mazhabiy qarashlarining markazida hanafiylarning uch mashhur imomi – Abu Hanifa, Abu Yusuf va imom Muhammad Shayboniylarning g'oyalari yotadi. Uning nazdida Imom A'zam qarashlari boshqasidan ancha farqli. Muallif o'z asarlarida avvalo Abu Hanifaning qarashlarini birlamchi o'ringa qo'yadi, muholiflarga qarshi Abu Hanifaning ta'limotlarini qo'llab quvvatlaydi. Sadrush sharia o'z mazhabini himoya qilar ekan, nafaqat hanafiy mujtahidlariga taqlid qiladi, balki o'rni kelganda mazhab asoschisi Abu Hanifa qarashlariga aks bo'lgan fikrlarni tarjih eta oladigan, naqliy va aqliy dalillarga tayanib, o'z qarashlarini ham izhor eta bilgan bir mujtahiddir.

U har qanday masalaga kirishishdan avval uch imomning qarashlarini zikr etadi. Mujtahid sifatida dalillarni e'tiborga olish orqali ilmiy va fikriy qanoatiga ko'ra harakat qiladi. *“Men aytdimki”* deb o'zining qarashlarini aytishdan chekinmaydi. Kezi kelsa avvalgi mujtahidlarning usuldagi fikrlarini ifoda etib, hanafiy usulchilari tasbit etgan qoidalariga tayanadi va izohtalab masalalarni ochiqlashga harakat qiladi. Masalan, Sadrush sharia, Abu Hanifa va Abu Yusufning *“ikki dalil tufayli o'zga bir dalil tark etilmas”*² qarashlarini naql qilgach, o'z so'ziga quyidagi aniqlikni kiritib o'tadi; unga ko'ra quvvatda teng bo'lgan ikki dalilda, miqdor jihatidan ham teng bo'lsa tarjih shart emasdir³. Ya'ni bir oyat boshqa bir oyat bilan, bir oyat o'zga ikki oyat bilan va yo' bir hadis ikki hadis bilan, bir qiyos ikki qiyos bilan ta'aruz etgani kabi ochiqqlanadi. Bularning barchasi ikki teng dalil bo'lgani uchun ularga tarjih va quvvat shart emas.

Ubaydullo ibn Mas'ud ibn Tojush sharia mashhur hanafiy mazhabi olimlaridan. U zot ulamolar oilasiga mansub bo'lib, otasi va bobosidan ilm taqsil qilgan. Aqliy va naqliy ilmlardan, ilmi fiqh, usul va daqiq sohibi ekanidan uning asarlari davr ulamolari nazdida maqbul hamda tarqalgandir⁴. Sadrush sharia va uning barcha ajdodlari ilmu fan arboblari sifatida ko'p hurmat va izzat bilan yashaganlar.

Hindistonlik mashhur olim Abdulhay Laknaviyning yozishicha, Sayyid Dimyotiy *“Taoliyqul anvor alo durril muxtor”* (*“Durrul muxtor kitobiga yorqin hoshiyalar”*) nomli asarida, uning nasl nasabini Payg'ambar alayhis salomning mashhur sahobalaridan biri Uboda ibn Somitga bog'laydi. Jumladan, u bunday deb yozadi: *“Ustozimiz Sayyid Murtazo Husayn silsilasida ko'rdimki, Sadrush sharianing nasabini quyidagidek zikr etgan: Ubaydullo ibn Mas'ud ibn Tojush sharia Mahmud ibn buyuk Sadrush sharia Ahmad ibn Jamoliddin Abulmakorim Ubaydullo ibn Ibrohim ibn Ahmad ibn Abdulmalik ibn Umar ibn Abdulaziz ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Mahbub ibn Valid ibn Uboda ibn Somit al-Ansoriy al-Mahbubiy”*⁵.

Sadrush sharianing nasabi o'rganilar ekan, har ikki bobosi to'g'risida ham yozma asarlar ham zamonaviy adabiyotlarda turfa xilliklar kuzatiladi. Bu chalkashliklarni umumlashtirgan turk olimi Shukru O'zen o'zining maqolasida: *“Ota va onalari tomonidan*

¹ Seyyid Bey. *Fıkh Usuluna Giriş*. Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2018. – S. 36.

² Садр уш-шариа. ат-Тавзиҳ фи ҳалл ғавомиз ат-танқиҳ. – Қараҷи: “Ал-Бушрий”, 2021. – Б. 6-7.

³ Садр уш-шариа. О'sha asar. – Б. 10.

⁴ Ahmet Özel. *Hanefi Fikh Alimleri*. – Istanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006. 2. Baski. – S. 81.

⁵ Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний. *Ислом ҳуқуқшунослиги (Ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари)*. – Т.: “Тошкент ислом университети”, 2002. – 199 б.

bobolari aka-uka bo'lib, Sadrush sharia al-avvalning o'g'illaridan Tojush sharia Umarning o'g'li bilan boshqa o'g'ili Burhonush sharia Mahmudning qizi bir-biri bilan turmush qurib va bu turmushdan dunyoga kelgan Mas'ud, Tojush sharia as-soniyning otasi bo'lgan" deb aytadi¹.

Laqablari va ismlarining ichida eng ko'p qo'llanilgani "Sadrush sharia" hisoblanadi. Talabalari orasida ham uning mana shu ismi ma'ruf. Fiqhiy kitoblar va boshqa manbalarda ham mazkur ism bilan tilga olingan. Sadush sharia laqabi muallif yashagan asrda Movarounnahrda keng qo'llanilib, keyinchalik bu laqab hanafiy fiqhida mutlaq Ubaydulloh ibn Mas'ud uchun qabul qilindi.

Buxoro tarixi haqida baxs yuritilgan manbalarda "sadr" nomidan olingan diniy-siyosiy-idoraviy ahamiyat kasb etgan bir kalima tushuniladi. Milodiy XI asrda Movarounnahr va unga qo'shni hududlarda o'z hukmronligini o'rnatgan Qoraxoniylar sulolasi o'lkada hanafiylik mazhabiga mansub "Burhon" oilasi targ'ibotlaridan ham diniy va ham ijtimoiy masalalarda unumli foydalana oldi. Buxorodagi taniqli ilk sadr Burhon oilasi bo'lib, undan keyin ikkinchi Abu Hanifa sifatida tanilgan mashhur Shamsiddin ibn Moza oilasi edi. Keyinchalik bu boshqaruv tizimi Sadrush sharianing bobosi Shamsiddin al-Mahbubiy (Sadrush sharia al-avval va yoki al-akbar) vositasida Mahbubiylar oilasiga o'tdi.

Bu ma'lumotlardan shu narsa ayon bo'ladiki, Sadrush sharia laqabi u davrda faqat ilmiy bir laqab emas balki, qozilik maqomidagilar uchun mahalliy bir unvon ham edi. Zero, ibn Battutaning: "al-Kat" shahriga kelganimizdan xabardor bo'lgan Sadrush sharia nomi bilan tanilgan al-Kat qozisi talabalari ila menga peshvoz chiqdi..., deydi².

Hayriddin Karaman: "Qoraqyunli va Oqqyunlilarda davlatning adliy va diniy ishlarida Sadr va Sadorat mahkamalariga qozilar qarar edi"³.

Shunday qilib, hanafiy fiqhida katta shuhrat qozongan olim va fazilat sohibi bo'lgan Mahbubiylar oilasi, Movarounnahr o'lkasining eng mashhur oilalaridan bo'lib, shajarasi ansorlarga borib taqaladi. Buxoroda yashagan Mahbubiylar oilasining nasab silsilasi kunimizgacha yetib kelgan.

Sadrush sharianing yoshlik davri, Buxoroning mo'g'ullar tomonidan istilo etilishi va shaharning katta talofat ko'rishi davriga to'g'ri keldi. Bu davrda uning ikki Burhonush sharia va Sadrush sharia ismli bobolari mo'g'ullar bosqini va zulmidan yashirib, Qutlug'xonlilarning hukmronligi ostidagi Kirmonga ko'chib o'tdilar. Hukmdor Qutlug' Turkon ikkovlarini ham Kutubiyya madrasasiga mudarris etib tayinladi. Kirmonda bobosi Burhonush sharianing vafot etgani Sadrush sharianing ta'lim olishi bilan ozmi-ko'pmi shug'ullanishi va "Viqoyatur rivoya" asarini uning oson o'zlashtirishi uchun yozib bergani Sadrush sharia Kirmon shahrida dastlabki ta'limni olganiga dalolat qiladi.

671/1273 yilda Buxoro ichki nizolar girdobida qolgan edi. Mahbubiylar oilasi Kirmonga ko'chishdan mahrum qoldilar. Sadrush sharianing bobolari, Tojush sharia va Burhonush sharia Kirmonga dafn etilgan. Mahbubiylar oilasining boshqa vakillari qabri Buxorodagi oila mozorlariga qo'yilgan⁴.

¹ Sukru Ozen, "Sadruşseria" // DIA, XXXV. – S. 427.

² Ибн Баттута. Мухаммад ибн Абдуллох ат-Танжий. Рихлат Ибн Баттута (Тухфат ан-нуззар фи ғара'иб ал-амсар ва-‘ажа'иб ал-асфар). – Рабат, 1417. – Б. 16.

³ Hayreddin Karaman. Islam Hukuk tarihi. – Istanbul: Iz Yayıncılık, 2004. 4.Baski. – Б. 259.

⁴ Абдулхай Лакнавий. Умдатур Ривоя ала Шархил Виқоя. Ж.1. – Қоҳира: Дар ал-Ҳадис, 2018. – Б. 46-49.

Muhammad ibn Muborakshoh al-Mantiqiyning Hirot shahrida Sadrush shariadan ilm o'qigani to'g'risidagi ma'lumotga ko'ra, ibn Battuta hijriy 733/1333 yilda Buxoroga sayohatida Hirot shahridan yaqindagina kelgan Sadrush sharia bilan ko'rishganidan, bobosining vafotidan so'ng mazkur shahardan o'z vataniga qaytgani va mana shu yerda umrining oxirigacha muqim yashab, asarlar ta'lif etgani va qator shogirdlarga dars bergani qayd etiladi¹.

Sadrush sharia ilmga teran bo'lgan bir oilada tavallud topdi. Oilada ilm zanjirlari otadan o'g'ilga o'tgan. Ya'ni ilm silsilasi nasab silsilasi kabidir. U zotning barcha otabobolari ilmga qadr topganlaridan Sadrush sharia ham ilmu irfonda kamol topdi. U ona tomondan bobosi Burhonush sharia ila ota tomonidan bobosi Tojush shariadan, ular bobolari ikkinchi Abu Hanifadan deb e'tirof etilgan Jamoliddin Mahbubiydan (630/1233), u esa, Imoduddin (Abul Mahosin Rukn al-Islom Sadiddun Muhammad ibn Abubakr Ibrohim ash-Sharki al-Buxoriy) (573/1178)dan; u Shamsul aimma az-Zaranjariydan (512/1119), u Saraxsiydan (483/1091); u Halvoniyan (448/1057); u esa, Abu Ali an-Nasafiydan (424/1033) ... ilm tahsil etgan².

Ilm tahsilida Sadrush sharia oilasidan katta dastak oldi. U eng katta ilm saboqlarini ilk ustoz "al-Viqoya" asarining muallifi Tojush sharia Mahmud ibn Sadrush shariadan o'zlashtirdi. Tojush sharianing ustozlari eng boshida otasi Sadrush sharia va bobosi Jamoliddin al-Mahbubiy turadi. Sadrush sharia al-Mahbubiy kunyasini bu bobosidan olgan.

Sadrush sharia fiqh va usuli fiqhdan boshqa ilmlarni o'zlashtirishdan so'ng bobosi Tojush sharianing o'zi uchun yozgan "al-Viqoya"ni yod olishga kirishdi va uni mukammal hifz qildi. Sadrush sharia o'zining "Sharhul viqoya"ning muqaddimasida bu haqida mana shunday ifoda etadi: "Bu asarni bobom, hazratim, ustozim, ustozlarning-ustoz Burhonush sharia Mahmud ibn Sadrush sharia mening yodlashim uchun yozdi. U zot ushbu asarni bosqichma-bosqich yozdi. Toki men asarni yodlar edim. Shunday qilib, kitobning yozilib tugatilishi men uni yod olishim bilan bir vaqtda nihoyasiga yetdi", deb keltiradi. "Al-Viqoya"ni to'liq yod olgan Sadrush sharia unga "an-Niqoya" nomli muxtasar sharh yozdi³. "Sharhu viqoya" Qozon shahrida ham bir necha yillar bosilib kelingan. Jumladan, hijriy 1318/1901 yilda chop etilgan nusxalarini qator mahalliy fondlarda uchratish mumkin⁴.

Sadrush sharia bo'lib kamol topishida u yoshlikdan butun bir ilmiy g'ayratini sarfladi. U adabiy asarlarni, arabcha tarkib va nuktalarni puxta yod oldi. Ahkom va masoil mavzularidagi fihiy asarlarni yod oldi. Manbalarda Sadrush sharianing diniy ilmlarni kimdan olgani va bu ilmlar bo'yicha qaysi asarlarni o'qiganligi zikr etilmaydi. Biroq Sadrush sharianing bir qancha mustaqil kitoblari va "Tavzih" asarida murojaat etgan manbalari uning ko'proq aqliy va naqliy ilmlarga oid barcha mavzulardan xabardor ekaniga ishora qiladi.

Sadrush sharianing vafoti sanasi bilan bog'liq yozma asarlarda turli ma'lumotlar keltiriladi. Masalan, Laknaviy, Kafaviy va Zirkli kabi bir guruh tabaqotchilarning tasnifiga

¹ Ибн Баттута, Мухаммад ибн Абдуллох ат-Танжий. Рихлат Ибн Баттута. – Рабат, 1417. – Б. 366-368.

² Абдулхай Лакнавий. Умдатур Ривоя ала Шархил Виқоя. Ж-1. – Қоҳира: Дар ал-Ҳадис, 2018. – Б. 52-54.

³ Ўша асар. – Б. 90-110.

⁴ Мухтасар ал-Виқоя таржимаси (Туркий). – Қозон: Ака-ука Каримовлар матба'аси, 1910. – 310 б.

ko'ra Sadrush sharia, hijriy 747 yili jumodil oxir oyi so'nggida (1346 yil oktabr o'rtalari) Buxoroda vafot etgan. Qabri Buxorodagi She'robod qabristonida joylashgan¹.

GREAT THINKER OF CENTRAL ASIA ON EDUCATION AND UPBRINGING

MARKAZIY OSIYODAGI BUYUK MUTAFAKKIR TA'LIM VA TARBIYA HAQIDA

Gavhar Siddikovna Fuzailova,

*Associate Professor of the Department of "Religious Psychology and Pelagogy",
International Islamic Academy of Uzbekistan*

In the history of Central Asia, there were thousands of thinkers who left their own directions, special pedagogical schools, and their own points of view about education and learning. This rich heritage, based on the basis of philosophical, scientific, religious, social, pedagogical and literary thoughts, combined with traditions, customs, customs, faith, trends, formed a complete chain of education of the mind and knowledge, the development of the perfection of the spiritual generation of human beings. Therefore, the study, analysis and research of the history of culture and education of the nation, as well as pedagogical legacies, are important for the revival and justification of the worldview and the development of human perfection, and, accordingly, for the improvement of today's society.

Upbringing also has its own measures, criteria, facets and dimensions. All things cannot be learned by training and upbringing. Upbringing is embodied in periods, sizes, and volumes. Eastern thinkers in the period of many centuries, when traveling and observing different people, looked with their own eyes, compared, drew conclusions, checked friends openly and secretly, from a philosophical point of view, determined the process of educating a person.

The main mechanisms of the formation of human individuality since ancient times were considered external influence and internal self-development, which opposed each other, both in theory and in practice.

The ideal of self-knowledge and self-improvement was the central element of the pedagogical teachings of the great Ibn Sina, called by his contemporaries "the lord of sciences", the adviser to the rulers of various countries of the Near and Middle East². Ibn Sina is an encyclopedist, experimenter, medical theorist and practicing physician-healer, poet, musician, author of works covering almost all branches of knowledge of his era. It is revealed that Ibn Sina left a huge invaluable trace "in 12 branches of science" (3,18), including in the field of pedagogy, which today, after 1000 years, have not lost their relevance.

¹ Неъматулло Насруллаев. Убайдуллох ибн Масъуднинг ҳаёти ва илмий маънавий мероси. – Т.: "Mahalla va oila nashriyoti", 2022. – 70 б.

² Ibn Sina va tadbiri manzel. –Tegeran. 1939 (translated from Arabic to Farsi and comments by Muxamed Najmi Zanvani).

Ibn Sina devoted many years to teaching and left many works, among which stands out the "Book of Healing", which includes treatises directly related to the pedagogical theory of the "Book of the soul", the "Book of knowledge", the "Book of designation and instructions". Ibn Sina dreamed of a versatile education and training, and above of all music, poetry, philosophy, he has a creative approach to the issues of education and upbringing of children. He shows a broad and deep understanding of the nature of the child and approaches it not only as a doctor, but also as an outstanding teacher. Ibn Sina saw education as a tool for developing a creative, thinking, feeling, and acting person. The great Avicenna was looking for a way to make a person happy from the point of view of both his individual and his social existence, he defended the ideas of the self-worth of the individual and the right of the individual to free development¹.

Such a path was seen by him in the organization of joint studies of pupils, introducing the spirit of rivalry. Co-education was to take place at different levels according to the abilities of the students. The foundation of all education Avicenna called the mastery of reading and writing. General development was to precede pre-professional and vocational training. As soon as the teenager mastered the letter, he should be prepared for the future profession (for example, to teach how to make reports and other documents). Then it was necessary to introduce the actual profession: the teenager should start working and earning money.

In his work "Book of designation and instructions", he reasoned: an individual, before considering himself a human being, must understand why he is called a human being. It is usually thought that the essence of a person is his body, his external organs. However, the scientist says, observations have established that the essence of an individual is what makes a person become a person, and this essence becomes the main one in a person.

Among the pedagogical views of the great thinker, which have not lost their relevance even today, the most of interest is Ibn Sina's innovative pedagogical idea of collective learning in school. In his book "Tadbiri Manzel", in the section "Education and upbringing of children in school", Ibn Sina, first of all, focuses on the issue of the inclusion of all children in school. His thoughts on the benefits of collective learning are as follows:

- 1) if students study together, they will not be bored, they will develop a desire to compete with each other. This creates a desire to keep up with each other;
- 2) in conversations with each other, students pass on interesting stories that they have learned from books and heard from their elders;
- 3) when children learn together, they begin to be friends and respect each other, they help each other in the assimilation of educational materials. In addition, they perceive each other's good habits²

The above didactic principle of collective, joint learning of Ibn Sina is still relevant today. The Russian scientist M. V. Moiseeva sees the effectiveness of this method in the following: "When teaching in cooperation, the main influencing force on the educational process becomes a team, a group of students who work together to solve a problem. The main features of this process are: participation, socialization, discussion, cooperation for

¹ Vasil'ev, L.S. Istoriya Vostoka: uchebnoe posobie / L.S. Vasil'ev. - SPb: Nauka, 2007. - 543 p.

² Moiseeva M.V. Netradisionnie metodi obucheniya // Vestnik visshei shkoly. – 2000. No 3, p. 15-26.

self-development"¹.

Having identified scientific education as one of the most important means of mental and moral development, Eastern encyclopedic scientists devoted a lot of time to the issues of the moral image of the teacher, the interaction of the teacher and the student

Ibn Sina paid more attention to the role of the teacher in the upbringing and education of young people. He formulates a number of requirements for the teacher's personality:

- 1) teachers should exercise moderation in their treatment of children;
- 2) the teacher should pay special attention to how the student implements his teaching;
- 3) in the learning process, the teacher should apply a variety of methods and forms of work with children;
- 4) the teacher should take into account the individual characteristics of each child and interest him in his classes.

The scientist demanded from the teacher that his thoughts be accessible to all listeners. Every word had to be accompanied by facial expressions and gesticulation, because learning with such techniques, the scientist says, is more understandable, and causes an emotional response in children.

A retrospective analysis of the history of pedagogical thought in the East shows that the self-worth of a person, the ascent to the values formed in childhood, and the careful attitude towards children are an integral part of the historical and cultural pedagogical tradition.

The study and understanding of the historical development of the cultural and pedagogical tradition helps to better understand the problems of our time. The understanding of the unifying essence of culture in pedagogical activity was greatly helped by familiarity with historical and cultural traditions that consider the human personality as the highest value, the development of such a person as a goal, and democratic pedagogical culture as a means of real existence of the individual.

XOJA BAHOUDDIN NAQSHBAND ILMIY-MA'RIFIY MEROSI

SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL HERITAGE OF KHOJA BAHAD-DIN NAQSHBAND

Toxir Abdumutalovich Xatamov,

*Ozbekiston xalqaro islom akademiyasi Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA
kafedrası dotsenti, t.f.n.*

Bahovuddin Naqshband o'n beshinchi asrda Movarounnahrda va butun musulmon olamida tariqatning eng mashhur namoyandalardan biridir.

Bahouddin Naqshband umri davomida bir necha buyuk ulamolarning tarbiyasini oldi. Birinchi ustozı – Xoja Muhammad Boboyi Samosiy edi. Keksa shayx bu yosh muridini tarbiyalashni o'rinbosarlaridan bo'lmish Amir Sayyid Kulolga topshiradi.

¹ Klimenko I. V. Pedagogicheskoe masterstvo (uchebnoe posobie). T.: Tashkent state institute of textile and light industry, 2011. 252 p.

Xoja Naqshband Amir Kulol bilan uchrashgandan boshlab tariqat ahlining yana ikki qoidasi Muhammad ibn Jaloliddin uchun asosiy hayotiy qoida bo'lib qoladi. Bularning biri - «xilvat dar anjuman» va ikkinchisi - safar dar vatan». «Xilvat dar anjuman» («yig'ilishda xilvat») uzlatni, xilvatni rad etar, Yassaviy tariqatiga xos tarkidunyochilikdan kechar, anjumanda ham (ya'ni jamiyat ichida turganda, uning hayotiga faol ishtirok etib turib ham) «Alloh bilan yakka-yakka qolish» mumkin ekanligini tasdiq etar edi¹. «Safar dar vatan» («Vatanda safar») esa olamni va vatanni yaxshi bilishni talab etar edi. «Rashahot»ning muallifi bu tushunchani sof axloqiy nuqtai nazardan ta'riflaydi. Uning fikricha, «safari dar vatan ul tururkim, solik tabiati bashariyda safari qilur, ya'ni sifoti bashardin sifoti malakiga va sifoti zamimadin sifoti hamidaga intiqol etar» («safari dar vatan shundan iboratki, tariqat yo'liga kirgan odam inson tabiatida safari qiladi, ya'ni inson sifatlaridan farishtalarga xos sifatlar va tuban sifatlardan go'zal sifatlar darajasiga ko'tariladi»).

Amir Sayyid Kulol tariqat bobida bilganlarini o'rgatib bo'lganidan keyin shogirdiga ijozat beradi. Bahouddin ilm istab, Yassaviya tariqati shayxlarining mashhur vakillaridan bo'lmish Qusam shayx oldiga, Naxshab, ya'ni hozirgi Qarshiga boradi. Uch oy undan ta'lim oladi. Bahouddinning bu pirga ixlosi baland bo'lgan, ayni chog'da Qusam shayx ham uni o'z o'g'lidek bilib, muridiga cheksiz hurmati tufayli umrining oxirigacha Buxoroda yashab, shu erda vafot etadi.

Tariqat ahli zamonaning buyuk kishilari bilan uchrashuvga juda katta ahamiyat beradi. Shundan guvohlik beradigan bir lavha Navoiy «Nasoyim»da Bahouddin Naqshbandning shogirdi Muhammad Porso tilidan hikoya qiladi: Xoja Bahovuddin ikkinchi marotaba Makkaga borganida, Marvga etganda karvon ikkiga bo'linib, bir qismi Mashhadga tomon, ikkinchi qismi Hirotga tomon jo'naydi va Nishopurda uchrashuvga va'da qilishadilar. Naqshband Hirot yo'lini tanlaydi, maqsadi - Hirotida mashhur shayx «Mavlono Zayniddin Abu Bakr Tayobodiy suhbatiga etmak» edi. Ulug' shayx bu uchrashuvdan juda mamnun bo'ladi, Naqshbandni bir necha kun uyida saqlaydi, so'ngra Nishopurgacha kuzatib borib, yana uni karvonga qo'shadi. SHu uchrashuv chog'ida o'tgan bir gap ham maroqlidir: «Mavlono debdurki, bizning uchun bir naqsh bog'lang. Alar debdurlarki, kelibbizki, naqsh eltgaymiz».

Xoja Naqshbanddan juda ko'p shogirdlar qoladi. Ulardan ikkitasini - Xoja Alouddin Attor va Xoja Muhammad Porsoni - Safiy va Navoiy Naqshbandning bilvosita va bevosita ustozlari - Xoja Muhammad Boboyi Simosiy, Amir Kulol va Halil otalar bilan bir qatorda tavsif etadi.

Modomiki, har ikki tariqatning g'oyaviy asosi Qur'oni karim va hadislardan iborat ekan, ularda qanoat, sabr, shukr, rizo, hayo, sidq, adolat, nafsga qarshi jihod singari bir qator masalalarning mavjud bo'lishi tabiiydir. Qanoat, nafsga qarshi kurash deyarli barcha tariqatlar hamda ijtimoiy harakatlar (malomatiya, futuvvat)da asosiy talab sifatida qo'yilgan. Bu talab ham Qur'oni Karim oyatlari hamda «qanoat tunganmas xazinadur», «Qanoatli kishi aziz, tama'gar xoru zalil» degan hadislar zaminida yuzaga kelgan. Bunday umumiy jihatlar ular mansub bo'lgan ma'naviy zamin va asosiy maqsad (komil inson ideali)ning mushtarakligi bilan izohlanadi. Lekin ikki hodisa qiyos qilinganda faqat ulardagi umumiy tomonlar emas, balki ularning tub mohiyatini ifodalaydigan xususiy jihatlar

¹ Nasafiy. Hazrat Bahouddin Naqshband. – Toshkent, 1993. 23-b.

e'tiborga olinishi lozim. Chunki ularning o'ziga xosligi faqat xususiy tomonlar bilan belgilanadi¹.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni 1179 yilda, 76 yoshida vafot etgan. Qabri G'ijduvon shahrida tabarruk ziyoratgoh hisoblanadi. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoni mozori onasining oyoq tomonida. O'z vaqtida ziyoratgoh yonida chillaxona, shuningdek qirq zinali narvon ham bo'lgan. Hozir chillaxona, narvon yo'q, lekin toshquduq bor.

Butun dunyoga mashhur Naqshbandiya tariqati xojagonlikdan unib o'sgan. Shu bois ulamolar Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniya Sarhalqai silsilai Naqshbandiya deb ta'rif beradilar.

Hazrati Naqshbandning ikkinchi ma'naviy etakchisi Xoja Abduholiq G'ijduvoniydur. Bu mo'tabar zot Yusuf Hamadoniyni uchunchi shogirdi bo'lib, "Xojagon" tariqatiga asos solgan. Bu tariqat bir necha asrdan so'ng Bahouddin Naqshband (1318-1389) tomonidan takomillashtirilib, uning nomi bilan "Naqshbandiya" deb ham atala boshlagan. Bahouddin Naqshband ta'limotining asosiy maqsadini ifodalovchi "Dil bayor dast bakor,!" ham birinchi marta XII asrda Abduholiq G'ijduvoni tomonidan aytilgan ekan. Bu haqda Mavlono Faxruddin Ali-as-Safiyning Rashxot ayn-ul-hayot" (hayot bulog'idan oqqan tomchilar) asarida Xoja Ahror Valiyni og'zidan aytilgan 23-rashha (pand-nasihat) sifatida keltirilgan: "Aytur edilarkim, Xoja Abduholiq G'ijduvoni (q.s.) aytibdurlarkim, xalqdin og'irlik ko'tarmak kerak va bu muyassar bo'lmas, magar halol kasb bilan dast bakor va dil bayor, degan so'z Xojagon (q.s. arvoham) tariqatlarida amri muqarrar turur".

Mustaqillikka erishgach milliy til va uning adabiyoti bilan bog'liq masalalarni tiklash, til tarixini o'rganishga e'tibor kuchaytirildi. Shu nuqtai nazardan bir guruh sharqshunos, tilshunos, adabiyotshunos olimlar tasavvuf ta'limoti darg'alarini ijodlarini o'rganishda fidoiylilik ko'rsatgan. Bu yo'lda jonbozlik ko'rsatgan sharqshunos olimlar, fan doktori, professorlar Najmiddin Komilov, Homidjon Homidiy, Hamidulla Boltaboev, Orif Usmonov, Ibrohim Haqqulov, Sultonmurod Olim, Sayfiddin Rafiddinov, Aziz Qayumov, Raxim Vohidov, Botir Valixo'jaev, Muhammadqozi, Abdusalom Qodirov, Ulug'bek Abdulvahhobov, Barot Boyqobilov, Abulxakim Sha'riy Juzjoni, Usmon Turar, Abdulqahhor Shoshiy kabi olimlar tasavvuf manbalarini turli taraflarini o'rgandilar.

Mustaqillik yillarida tasavvuf ta'limotini chuqur o'rgangan olim, professor, tasavvufshunos naqshbandiya tariqati vakili Najmiddin Komilovdir. U kishi "Tasavvuf" nomli ikki jildli, "Tafakkur karvonlari", "Najmiddin Kubro", "Komil inson-millat kelajagi", "Xizr chashmasi" va ko'plab fors-tojik tilidan tarjimalar va ikki yuzdan ortiq maqolalar qilib tasavvufni o'rganishda katta xizmat qildilar².

Najmiddin Komilov "Tasavvuf" nomli kitoblari tasavvuf ta'limoti tarixi, tariqatlari, asarlari tahlili sufiylarning hayoti haqida umumiy tushunchalar berish bilan birga naqshbandiya sulukining bosqichlarini o'zida mujassamlashtirgan. Asar shartli ravishda ikki qismdan tashkil topgan birinchi qismi Bahouddin Naqshbandga qadar bo'lgan shayxlar silsilasini o'z ichiga olsa, ikkinchi qismi Naqshbanddan keyingi namoyondalar haida ma'lumot beradi.

Ahmad Yasaviy ijodini o'rganishda Ergash Rustamov, Orif Usmonov, Ibrohim Haqqulovlar katta hizmat ko'rsatdilar. Uning asarlarida olg'a surilayotgan nasihatlar,

¹ Idris Shoh. Naqshbandiy tariqati / O'zbek tiliga Vahob Ro'zimatov tarjimai. – Toshkent: Fan, 1993, 142-b.

² Islomiy H. Ifor hid ila tug'ilgan orif (Xoja Bahouddin Naqshband). – Toshkent: Movarounnahr, 1995, 122-b.

kamolot yo'lida amalga oshirilishi lozim bo'lgan burch, dunyoga ko'ngil qo'ymaslik, dunyo o'tkinchiligi kabi g'oyalarni o'zida mujassamlashtirgan

G'ijduvoni asarlarini taxlili bilan N.Yo'ldoshevning "Buxoro avliyolari tarixi". Prof. Orif Usmonovning Buxoroi sharifning etti piri" kitoblarida sharhlangan. Ta'limot asosini qismat taqdiri azalga azal asl ishonish, har bir mo'minning, solikning ilm o'rganishi, xalol rizq topib eyishga o'rgatadi deya keltiriladi¹.

Mustaqillik yillarida qilingan katta ishlardan biri Homidjon Homidiy muallifligi asosida "Tasavvuf Allomalari" nomi bilan kitob chiqarganlar.

Bu kitobda tasavvuf allomalarning hayoti, ijodi, asarlari xususida muxtasar tarzda ma'lumotlar berilgan. Asar Habib Ajamiy bilan boshlanib, Muhammad Siddqi Rushdiy bilan tugaydi. Tasavvufga qiziqadigan kishin uchun bu qimmat baho kitobdir.

Abdulkhakim Sha'riy Juzjoniyning "Tasavvuf va inson" kitobi, bu kitob muallifning aytishi bo'yicha etti yirik maqola va arab, fors tillaridan tarjima qilingan ikkita maqola va xotimani o'z ichiga oladi. Kitob tasavvuf tarixi ildizlari va asosiy tariqatlarni taxlil qilish bilan tarkib topgan.

Tasavvuf ta'limoti bo'yicha chuqur izlanish tadqiqotlar olib borganlar U.Turar, M.Xayrullaev, M.Boltaboev, N.Komilovlar tasavvuf ta'limotining irfoniy, irratsional jihatlarini o'rgandi².

E.Karimov Markaziy Osiyo tasavvuf tarixining rivojlanish bosqichlarini, N.Safarova Markaziy Osiyoda Xojagoniya tariqat tarixi va etti pirlarni irfoniy-falsafiy qarashlarini, O.Sharipov G'ijduvoniyning tasavvufiy qarashlarini, E.Zoirov Mahdumi A'zamning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini, G.Yunusova Jiyloniyning olam xususidagi qarashlarini I.Haqqul va H.Homidiylar tasavvuf ta'limotining adabiyotshunoslik doirasida o'rganib, o'z tadqiqotlarini ilmiy qarash va g'oyalarni yoritishgan.

Istiqlol yillarida tarixiy-me'moriy majmua tamomila obod maskanga aylantirildi. Qayta tiklash ishlarida yurtimizning barcha hududlaridan mahoratli ta'mirchi-ustalar ishtirok etdi. Bahouddin dahmasi atrofida qariyb 90 metrlik yangi ayvon o'z o'rnida qayta qurildi. Hazratning hayoti va ta'limotiga bag'ishlangan "Naqshbandiya tariqati" muzeyi barpo etildi. Ziyoratchilar uchun etarli sharoitlar mavjud.

Ayni paytda ushbu qutlug' qadamjoga yiliga 2 milliondan ortiq mehmonlar va sayohatchilar tashrif buyurmoqda.

¹ Komilov N. Tasavvuf. Ikkinchi kitob. – Toshkent: O'zbekiston, 1999, 54-b.

² Sulton I. Bahouddin Naqshband abadiyati. – Toshkent: Fan, 1994. 12-b.

MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING JAMIYATNI KEMIRUVCHI ILLATLAR BORASIDAGI FIKRLARI

MAHMUDKHOJA BEHBUDI'S OPINIONS ON SOCIAL RODENT DISEASES

Munira Maxamadjanovna Kaxarova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Yoshlar bilan ishlash, ma'naviyat va ma'rifat bo'limi boshlig'i, f.f.d (PhD)

Har bir davrda jamiyatni ma'nan sog'lom muhitiga ta'sir etuvchi tahdid va illatlar mavjud bo'lgan. Ularga keskin kurashlar bo'lishiga qaramay, odamlar hayoti uchun zarar ekanini anglamay ergashavergan. Bu kabi illatlarni o'z davrida ilmiy merosi bilan mashhur bo'lgan buyuk ajdodlarimizning yozgan asarlaridan anglab yetamiz. Har birining o'z haqiqati va bunyodkor g'oyalari mavjud bo'lib, undan bahramand bo'lish, ma'naviy ozuqa olish, ilgari surgan ibratli fikrlari ruhiyatimizga singib, tanamizga kuch-quvvat beradi. Ana shunday ilmiy, manaviy merosi bilan bizga ibrat bo'layotgan adibimiz buyuk ma'rifatparvar Mahmudxo'ja Behbudi nafaqat ta'lim-tarbiya berishda, halqni to'g'ri yo'lga yetaklashda boshchilik qilgan.

Mahmudxo'ja Behbudi – alloma, yozuvchi, jamoat arbobi va o'zbek dramaturgiyasi asoschisi hisoblanadi. Butun hayotini el-yurt xizmatiga sarflagan bu inson keng qirrali shaxs bo'lgan. U Turkistonda birinchilar qatori usuli – jadid – yangicha ta'lim metodiga asoslangan maktablarni tashkil etgani tarixiy manbalarda yozilgan. Ayniqsa, o'quvchilar uchun dastlabki darslik va o'quv qo'llanmalarni ham o'zi yozgan edi. Shuning bilan birga, u birinchi o'zbek dramasi muallifi hamdir. Behbudiyning bu kabi ezgu ishlarini ko'plab keltirish mumkin. U xalqning ongu saviyasini oshirish yo'lida ko'plab chiqishlar qilgan. Bizni kemirguvchi illatlar deganda, deb, – yozadi, Behbudi va uni: “zaxmu maraznimi gumon etarsiz? Yoinki, sil, sil-ar-iya va maxavliknimi dersiz? Yo'q, andan ham yamonroq va andan ham jonxarosh, bevoya, xonavayron va g'arib etguvchi bir dard, biz — turkistoniylarni shahri va qishloqi yoyinki yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarimizg'acha istilo etib, butun tirikligimizg'a sorilgon va bizni inqirozg'a va tahlikag'a va jahannamg'a yumalataturgon to'y, azo ismindagi ikki qattol dushmanni derman”¹ deya ta'riflaydi. Behbudi xalqni to'y va ta'ziyaga sarf qilinadigan mablag'ini farzandlarining ilmiga sarflash zarurligini aytadi. Yoki farzandlarni tarbiyasi qanday onalar qo'lga qoldirmoqdamiz, deya xitob urib yozganini eslash o'rinli. “To'y va ta'ziyag'a sarf qilinaturgon oqchalarimizni biz, turoniylar, ilm va din yo'lig'a sarf etsak, anqarib ovropoyilardek taraqqiy etarmiz va o'zimizda, dinimizda obro'y va rivoj topar. Yo'q, hozirgi holimizg'a davom etsak, din va dunyog'a zillat va miskinatdan boshqa nasibamiz bo'lmaydur”². Bu kabi illatlar odamlar hayotini jaholatga yetaklashi va natijada rivoj topa olmasligini Behbudi ko'plab chiqishlarida ta'kidlaydi. Eng avvalo ilm-fan, ta'lim-tarbiya yaxshi bo'lishi zarurligini xalqqa tushuntiradi.

Ha, to'y mavzusi – hozir ham dolzarb. Xalqimizga xos bir odat bor: qiz tug'lsa, sep yig'a boshlaydi. Farzand o'g'il bo'lsa, to'yga tayyorgarlik ishlari bilan mashhul bo'ladi. Bu

¹ Махмудхўжа Бехбудий. Бизни кемиргувчи иллатлар // «Ойна» журналы, 1915 йил, 13-сон, 338–342-бетлар.

² Махмудхўжа Бехбудий. Ўша асар, 338–342-бетлар.

ishning yaxshi va yomon tomoni bor. Yomon tomoni shundaki, bunda tarbiya maqsad emas, vaqti kelib “moda”si o‘tadigan, sandiqda eskiradigan sep, sarpolarga bor mablag‘ini sarf etayotganida. Shuningdek, odamlar yeb, rahmatini unutadigan to‘y uchun yillab yig‘ib-tergan mablag‘ini farzandining ta‘limi olishi, tarbiya yo‘liga maqsadli sarflashi eng to‘g‘ri yo‘l ekanini bugun anglashi zarurdir. Ammo aksini qilgan oilalarning ko‘p o‘tmay ajrashayotganini ko‘rish, achinarli xolat. Odamlar tushunib yetishdan ko‘ra, vaqtinchalik manmanlik, kibrlik, kim o‘zarga to‘y qilishlarni afzal ko‘rayotganidan, ilmsizlikning qurboni ekanini sezish qiyin emas.

Xalqimiz o‘ziga niqob qilgan: “orzu-havasim bor”, “egan joyim bor”, “umrimda bir marta bo‘lsa...”, “boshqalardan kam emasman”, “bahonada diydorlashamiz” kabi bahonalarni ko‘pligidan, maqsad bir – yiqqanini sarf qilishni ko‘zlagan. Bu maqsad yo‘lida kerak bo‘lsa, qarz qilib bo‘lsa ham erishayotganlarni qalb ko‘zining yopiqligidan dalolatdir.

Behbudiy: ““Bizni kemirguvchi illatlar” degan odatlarimiz, shu to‘y va ta‘ziya ismindagi devonaligimizdan iboratdur”¹. Bu kabi kemiruvchi illatlarni bartaraf etish maqsadida 2019 yil O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Qonunchilik palatasi Kengashining va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Senatining “To‘ylar, oilaviy tantanalar, ma‘raka va marosimlar o‘tkazilishini tartibga solish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”gi qo‘shma qaroriga binoan, fuqarolar yig‘inlarida to‘ylar, oilaviy tantanalar, ma‘raka va marosimlarni o‘tkazilishini tartibga solish masalalari bo‘yicha komissiyalar tuzildi. Unga ko‘ra, milliy an‘analarga yot, odob-axloq qoidalariga zid bo‘lgan turli shoularni, ortiqcha vaqt va xarajat talab qiladigan oilaviy tadbirlardan oldingi, tadbir davomidagi va undan keyingi qo‘shimcha rasm-rusumlarni (“kelin navkari”, “chorlar”, “ota ko‘rdi”, “sep yoydi”, “quda chaqirdi”, “kuyov chaqirdi”, “kelin chaqirdi”, “tog‘ora yuborish” va hokazolarni) hamda dafn etish va motam marosimlari bilan bog‘liq ortiqcha tadbirlarni (“etti”, “payshanbalik”, “yakshanbalik”, “yigirma”, “qirq”, “hayit”, “yil oshi”, “pul tarqatish”, “mato ulashish” va boshqalarni) o‘tkazish ta‘qiqlandi. Bu kabi marosimlarni o‘tkazilishi har tomonlama mumkin emasligi asoslab, xalqqa tushuntirishlar berildi.

Xullas, xalqimizga zarar keltirayotgan illatlarga qarshi kurashish ishlari davom etmoqda. Eng asosiysi xalqimiz tushunib va bunga amal qilishi kerak. Qo‘yilayotgan ta‘qiqlar odamlarning turmush tarziga ijobiy ta‘sir qilishini astalik bilan anglab yetishi va kelajak avlodga ham buni to‘g‘ri anglatish zarurdir. Yuz yil avval Behbudiyning xitobi ham mana shu xalqning og‘irini yengil qilish bilan birga, ta‘lim va tarbiyaga ko‘proq e‘tiborni qaratish haqida ilgari surgan fikrlarini bugungi kunda ham ahamiyatli ekanini bilishimiz muhim.

Mahmudxo‘ja Behbudiy buyuk ma‘rifatparvar va yetakchi jadidchi sifatida milliy madaniyatimiz tarixidan mustahkam o‘rin egalladi. Adiblar xiyobonida Behbudiyning xotirlash va uning ilmiy merosini o‘rganish, yosh avlodga keng targ‘ib etish maqsadida haykal o‘rnatildi. Shuningdek, uning nomiga O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi, O‘zbekiston jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti talabalari uchun stipendiya ta‘sis etildi. Bugun talabalar uning hayoti va ijodini o‘rganib, keng targ‘ib etmoqdalar. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoev Oliy Majlisga Murojaatnomasida ham

¹ Ўша маъба.

mamlakatimizda Mahmudxo'ja Behbudiy tavalludining 145 yilligini¹ keng nishonlanishiga alohida to'xtalib o'tdi. Albatta bu ulug' insonning boy ma'naviy merosini o'rganish xalqimiz ma'rifatini yuksalishida muhim ahamiyatga ega. Uning o'z davri muammolaridan kelib chiqib, kuyinib, xalqni ezgulikka chorlab yozgan ma'naviy merosi hozirgi kun uchun ham qanchalik monand kelishini anglayapmiz. Bu bilan yosh avlodda uning hayotiy ezgu g'oyalarini o'rganishga qiziqish yanada ortadi. Shuningdek, u xalq va jamiyatni ma'rifatlashtirish orqali mustaqillikka erishish g'oyasini olg'a surgani va shu qutlug' yo'lda halok bo'lgani, ulug' ajdodimiz ekanini his ettiradi. Prezidentimizning O'qituvchi va murabbiylar bayrami munosabati bilan bir guruh vatandoshlarimizni mukofotlash to'g'risidagi Farmoniga binoan Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonovlar birga, Mahmudxo'ja Behbudiyni ham **“Buyuk xizmatlari uchun” ordeni**² bilan taqdirlandi.

Demak, uning merosini o'rganish va targ'ib etish zaruriyati kun sayin ortmoqda. Bu vazifada barcha ma'naviyatga oshno qalbli inson zimmasidagi mas'uliyatdir. Behbudiyning har bir asarini targ'ibotning eng ta'sirchan usullaridan keng foydalanib, targ'ib etish zarur. Hozirgi kunda adib qoldirgan boy va rang-barang adabiy, madaniy va ma'naviy meros o'z xalqining istiqboliga xizmat qilayotganini anglatishimiz zarur. Uning har bir asari bugungi kun uchun dolzarb hisoblanadi va ahamiyatlidir. Shu bilan birga, uni dunyo ilm ahli uchun ham keng targ'ib etib tanitish lozim.

IMAM MATURIDI'S PLACE IN THE HISTORY OF TAFSIR IMAM MATURIDI'NIN TEFSIR TARİHİNDEĞİ YERİ

Dr. Zhakhangir Yeshbaiyevich Nurmatov,
Dr. Muratbek Myrzabekovich Myrzabekov,
Khoja Ahmet Yesevi International
Kazakh-Turkish University, Faculty of Theology

Herkes malum oldugu' gibi Kur'an-ı Kerim ilk nuzulundan başlayıp günümüze kadar kendi değerini ve önemini korumaktadır. Buna delil olarak o zamandan bugüne kadar binlerce Kur'an üzerinde yazılan tefsirleri gösterebiliriz. Kur'an ayetlerinden anlaşıldığı gibi Kur'an-Kerim kendisini “açık ve anlaşılır bir kitap” olarak niteler. Oysa, niye açık ve anlaşılır bir kitabı tefsir etmek, ya da onun anlamını açıklamak gerekli olmuştur? Bu soruya cevap vermeden önce öncelikle şu meseleyi iyice anlamamız gerekmektedir. Hz. Peygamber dönemi ile sahabe döneminde Kur'an'ı anlama açısından o kadar zorluklar yaşanmamıştır. Çünkü, Kur'an sahabilerin kendi dillerinde, yani Arapça olarak nazil olmuş ve onlar vahiy sürecine bizzat şahit olmuştur. Dolayısıyla sahabiler anlamı kapalı, anlaşılması zor ayetler üzerinde pek durmamıştır. Kur'an'da bahsi geçen bilgilerin detaylarına girmemiş, Kur'an'da Allah'ın kendisine ait sıfatların hakikatını araştırmak ve Kur'an'da teferruatlı

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида. 30 сент. 2020.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида. 30 сент. 2020.

anlatılmayan konular üzerinde durmak Allah'ın maksadına zıt olduğu anlayışıyla sahabiler bu konular hakkında soru sormaya çekinmişlerdir.

Arap olmayanların İslam'ı kabul etmesiyle birlikte sahabilerden sonraki gelen nesil, yukarıda bahsı geçen meseleleri araştırmaya ve onun mahiyetini anlamaya çalışmışlardır. Çünkü onlar Hz. Peygambere gelen vahyi pratik olarak bizzat şahit olmamışlardır. Bundan dolayı o zamandan itibaren Kur'an'ı anlamak için yeni bilgi ve yorumlara ihtiyaç duyulmuştur. Bunun yanı sıra hayat şartlarının değişmesi de Kur'an ayetlerinin tefsiri üzerinde bazı gelişmelerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Tebliğimizde imam Maturidi'nin tefsir ilmindeki yeri, onun tefsir ve te'vil anlayışı ve dirayet tefsiri sayılan "Te'vilatul Kur'an" eserinin özellikleri söz edilecektir. İmam Maturidi'nin tefsir ve te'vil kavramlarına vermiş olduğu açıklamalar üzerinde durulacak ve tefsir ilmine katkısı beyan edilecektir.

İmam Maturidi'nin Tefsir-Te'vil Anlayışı ve Tefsir Tarihindeki Yeri

İmam Maturidi'nin tefsir tarihindeki yerini derin bir şekilde anlamamız için onun yaşadığı dönemin dini-kültürel ve sosyo-ekonomik özelliklerini iyice incelememiz gerekmektedir. Onun yaşadığı dönem Abbasi halifesinin zayıfladığı ve birkaç İslam devletinin ortaya çıktığı döneme rast gelmektedir. Abbasi halifesi Memun (ö. 833) döneminde Mutezile mezhebi devletin resmi mezhebi olarak hüküm sürmüştür. Ondan sonraki gelen Halife Mütevekkil (ö. 861) döneminde ise tekrar ehli sünnet anlayışına doğru teveccüh etmiştir. Ancak o dönemde toplum, inanç açısından istikrara henüz kavuşmamış, farklı fikir ve görüşlerin geniş bir şekilde yayıldığı bir özelliğe sahip idi. İşte böyle bir dönemde Kur'an ayetlerini ehli sünnet anlayışına uygun olarak tefsir yapan, tefsirinde sünni eğilimi esas alıp, bu alanda ilk tefsir telif eden Orta Asya'dan zuhur eden müfessir İmam Maturidi olmuştur. İmam Maturidi'den önce ehli sünnet anlayışına uygun eser telif eden alimler hiç yoktu demek istemiyoruz. Burada dirayet metodunu kullanarak, Kur'an'ı baştan sonuna kadar tefsir eden İmam Maturidi olduğunu özellikle belirtmek istiyoruz¹.

Ehli sünnet inanç esaslarının gelişmesine ve yaygınlaşmasına onun meşhur eseri "Tevilatu'l Kur'an" çok büyük rol oynamıştır. İmam Maturidi'nin bahsi geçen eseri ilk dirayet tefsirlerinden olup, kendisinden sonra yazılan "Keşşaf", "Mefatihü'l gayb" gibi meşhur tefsirlere kaynaklık etmiştir.

"Tevilatu'l Kur'an" tefsirinin özellikleri hakkında kısaca bahsedek olursak, müfessir Kur'an surelerinin tamamını, sure ve ayetlerin tertibine göre baştan sonuna kadar tefsir yapmıştır. Kendisinden önce yazılan tefsirlerden bir ayrıcalığı, Kur'an ayetleri tefsir yaparken akıl ve naklin uyumlu olmasına çok önem vermiş, akıl sahibinin kabul edemeyeceği rivayetleri tefsirine almamıştır. Ona göre te'vil sadece sahih hadisler ve haberlerden ibaret değil, bununla beraber ayetlerin tefekküre dayanan açıklamaların da ihtiva etmektedir. O, Kur'an ayetlerini tefsir yaparken akla uygun (rasyonel) bir biçimde açıklamaya önem vermiş, Kur'an ayetlerini Kur'an bütünlüğü içerisinde ele almıştır. Ayetleri parçaçı bir yaklaşımla ele almaktan kaçınmıştır. İmam Maturidi tefsirinin, Kur'an ayetlerinin tertibi ve sırasına göre tefsir yapılması, Kur'an ayetlerinin lügat anlamına ve kıraat farklılıklarının üzerinde durulması, ayetlerin nüzul sebeplerine önem verilmesi ve ayetleri hadis ve rivayetlerle, sahabe, tabiun ve etbaut tabiun sözleriyle kuvvetlendirilmesi açısından kendisinden önceki yazılan tefsirleri hatıra getirmektedir. O dönemin inanç

¹ Celal Kırcı. Kur'an ve Bilim. – İstanbul, 1997, 157 p.

meselerine ilişkin alimler arasındaki ihtilaflı konuların üzerinde durması, böyle konular hakkında Kur'an ayetlerinin açıklamalarını tahlil etmesi, esassız bilgileri eleştirmesi, konuyu Kur'an bütünlüğü açısından değerlendirmesi açısından başka tefsirlerden farklılık göstermektedir¹.

İmam Maturidi Kur'an ayetlerini tefsir yaparken ilk önce ayetlerin sözlük anlamına önem vermiştir. Çoğunlukla Ebu Avsece, İbn Ubeyde, Ebu Ubeyde, Kisai gibi dilbilim uzmanlarının eserlerine başvurmuştur. Bazen Arapların eski şiirleri ve halk arasında yaygın bazı sözlere de müracaat ettiği anlaşılmaktadır².

Kur'an ayetlerini tefsir yaparken muhkem ve müteşabih, nasih ve mensuh, umum ve husus, mutlak ve mukayyed, mücmel ve mübeyyen gibi Kur'an ilimleriyle ilişkin konulara da değinir. İmam Maturidi bazen kendi görüşlerini beyan ettikten sonra "Allahu a'lem", yani *en doğrusunu Allah bilir* gibi cümleyle tamamlamaktadır. O bazen diğer müfessirlerin görüşlerini çok eleştirmeden kendi tercihini yapmıştır. Ayetlerin açıklamalarına ilişkin farklı görüşleri sergiledikten sonra "bu görüşlerin hepsi benzer görüşlerdir" diye ayetlere verilen anlamların ihtimal bir görüş olduğunu dile getirmiştir. Tefsirin bazı yerlerde sureler arasındaki munasebetler hakkında bahseder ve onlardaki ince hikmetleri gösterir³. İmam Maturidi tefsirinde kendisinin kabul etmediği bir görüş olursa "haza baid" *bu çok uzak bir görüş*, "hazihi tevilatu küllühüm zaifetün" *bu te'villerin hepsi zayıftır*, "lakin haza la yahtamilu" *ayet böyle ihtimal anlamı taşıyan görüşü yoktur* gibi kullanımları görmek mümkündür⁴.

İslamın ilk asırlarında yaşayan bazı alimler rivayet tefsirinden hariç diğer dirayet yoluyla yapılan Kur'an tefsirlerine itirazlarını belirtmişlerdir. Onlar sadece rivayetlerle sınırlı kalarak önce Kur'an'ı Kur'anla, eğer Kur'an'da konuyla ilgili hiçbir bilgi bulunmazsa Kur'an'ı Hz. Peygamberin sözü, yani hadislerle, ondan sonra sahabe kavilleriyle, israiliyyat gibi rivayetlere dayanarak açıklamaya çalışmışlardır. Çünkü onlar Hz. Peygamberden gelen "Kim Kur'an'ı kendi aklıyla (reyi ile) tefsir yaparsa kendisine cehennemden yer hazırlasın" (Ebu Davut, İlim 13) anlamındaki hadise dayanarak Kur'an'ı sadece rivayetle tefsir yapılması gerektiğini ileri sürmüşleridir. Buna karşı olarak kelim ve fıkıh alimleri eğer tefsir sadece rivayetlerden oluşacak olursa, böyle tefsirler zaman geçince kendi değerini kaybeder, böyle bir durum insanların Kur'an'a olan itimadının zedelenmesine sebep olur, dolayısıyla Kur'an'ı akla uygun bir biçimde, yani dirayet metoduyla tefsir yapılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Şimdi Kur'an ve Hz. Peygamber hadislerinde tefsir ve te'vil kelimelerinin hangi anlamda kullanıldığı hakkında bahsedelim. Kur'an-ı Kerim'de tefsir kelimesi sadece bir yerde açıklamak, izah etmek anlamında geçmektedir. "Onlar sana hiçbir misal getirmezler ki (buna karşılık) sana gerçeği ve en güzel açıklamayı getirmiş olmayalım" (Furkan suresi, 33 ayet). Burada tefsir kelimesi "ahsene tefsira" en güzel açıklama anlamındadır. Te'vil kelimesi Kur'an-ı Kerimde 17 yerde farklı anlamlarda geçmektedir. Bu kelime Kur'an'da izah etmek, açıklamak, rüya tabiri, haber verilen şey, olayların iç mahiyeti ve neticesi gibi

¹ Talip Özdeş. Maturidi'nin Tefsir Anlayışı. – İstanbul, 2003. 76-77 pp.

² Ibid, 77 p.

³ Talip Özdeş. Maturidi'nin Tefsir Anlayışı. – İstanbul, 2003. 79 p.

⁴ Ibid, 85 p.

anlamalarda kullanılmıştır. Demek ki, Kur'an'da te'vil kelimesi tefsir anlamıyla birlikte farklı anlamalarda da kullanılmıştır.

Hiz. Peygamber hadislerinde de tefsir ve te'vil sözleri ikisi de yorumlamak ve açıklamak anlamında kullanılmıştır. Hiz. Ayşe bir hadiste Hiz. Peygamber hakkında “Allah elçisi Kur'an'ı te'vil yapardı” (Buhari, Kur'an Tefsiri 110, 6/93) diye rivayet etmiştir. Diğer bir hadiste Hiz. Peygamber Hiz. Ali'ye bakarak “Ben o ayeti sana tefsir edeceğim Ey Ali” (Ahmed b. Hanbel. Müsned 1/85) demiştir. Yukarıda gördüğümüz gibi İslam'ın ilk yıllarında tefsir ile te'vil kelimeleri ikisi de aynı anlamda kullanılmıştır. Böyle olunca tabii ki ilk müfessirler de tefsir ve te'vil kavramlarını aynı anlamda kullanmışlardır. Örneğin, Ebu Ubeyde (ö. 824) ve İbn Cerir Taberi (ö. 923) tefsir ve te'vil kelimelerini eşanlamda kullanmışlardır. Hatta onlar kendi tefsir kitaplarını “Te'vilu'l Kur'an” olarak adlandırmışlardır. İbn Cerir Taberi'nin tefsirinde “Fi te'vilil Kur'an” ya da “Fi tefsiril Kur'an” gibi kullanımları da yukarıdaki bahsettiğimiz görüşü tekit etmektedir¹.

“Te'vilatu'l Kur'an” adlı tefsir kitabının giriş bölümünde imam Maturidi tefsir ve te'vil ile ilgili farklılıkları ortaya koyar. Onun böyle bir ayırım yapması tefsir ilmi ve tefsir tarihi açısından çok önem arz etmektedir. İmam Maturidi'ye göre tefsir ve te'vil kelimeleri arasında farklılık vardır. Tefsir sahabilerle, te'vil ise alimlerle ilgili bir meselerdir². Sahabiler Hiz. Peygamber zamanında yaşamış olması ve onların Kur'an ayetlerinin inişine bizzat şahit olması nedeniyle onların tefsiri çok büyük önem arz etmektedir. İmam Maturidi'ye göre tefsir, ayetlerdeki kelimenin anlamı şu anlama gelmektedir diye kesinliği ifade eder ve onu Allah'a şahit etmesidir. Te'vil ise böyle değildir. Kesin bir hüküm vermekten kaçınarak, verdiği anlama Allah'ı şahit getirmeden ayetteki kelimenin ihtimal olan anlamlardan birisini seçmektir. Böylelikle imam Maturidi tefsir ve te'vil kavramlarının tanımına açıklık getirmiş, müfessirleri büyük sorumluluklardan kurtarmıştır. Böylelikle alimlere Kur'an ayetlerin yorumunu yapmaya kolaylık sağlamıştır. Yukarıda bahsettiğimiz Kur'an'ı kendi reyî, yani aklı ile açıklamak yasağı ile ilgili hadise gelince, imam Maturidi'ye göre bu tefsir edilen ayetlerin doğru olmasına Allahı şahit yapanlar hakkındadır. Bundan dolayı imam Maturidi kendisinin telif ettiği eserine “Tefsiru'l Kuran” değil “Te'vilatu'l Kur'an” adı vermiştir.

Böylelikle imam Maturidi yukarıda söylediğimiz gibi tefsir-te'vil ayırımı yaparak onlara verdiği tanımlamaya ilişkin Kur'an müfessirlerine kolaylık sağlamıştır. Kendisinden sonraki alimler için, ayetleri serbest yorumlama yolunu açmıştır.

İmam Maturidi'nin Hiz. Peygamber ve sahabilerin Kur'an açıklamalarına tefsir demesi ve onun kesinliği ifade etmesi, onlardan başka fukahânın açıklamaları kesinliği ifade etmediği için te'vil olarak adlandırılması, bununla birlikte tefsirde Allah'ın adıyla hüküm verilmesi ve te'vilde ihtimal anlamın ifade edilmesi gibi görüşleri tefsir tarihinde, İslam inanç esaslarında çok önemli yenilik olarak söyleyebiliriz. Demek ki imam Maturidi bir taraftan Kur'an ayetlerini herkesin kendi heva ve hevesine göre tefsir etmesine karşı görüş sergilemiş, diğer taraftan da akla uygun ve şariat çerçevesinde ayetlere te'vil etmeye itiraz etmemiştir. Bununla birlikte Hiz. Peygamber ve onun sahabilerinin tefsirleri ile onlardan başka şahısların açıklamaları aynı seviyede olmadığını da görmek mümkündür.

Sonuç

¹ İbn Cerir Taberi. Camiul Beyan / Abdullah b. Abdulmuhsin. – Kahira, 2001, 204 p.

² İmam Maturidi. Te'vilatu'l Kur'an (thk. Fatima Yusuf el-Hatmi). – Beyrut, 2004, 13 p.

Sonuç olarak imam Maturidi'nin tefsir-te'vil hakkında yaptığı tanımlamasının bizim zamanımız için de çok büyük ehemmiyeti vardır. Eskiden nasıl Kur'an ayetlerinin yorumu/tefsiri yapılmışsa, şimdi de Kur'an ayetlerine yorum/tefsir yapılmaktadır. Kur'an her asırda dönemin kendi ihtiyaçlarına göre yorumlanmıştır. Zaman geçtikçe fen ilimlerinin gelişmesiyle Kur'an tefsirlerinde de farklı anlam ve açıklamaları görmek mümkündür. Dolayısıyla Kur'an ayetlerine yapılan herbir açıklama, kendisiyle beraber ona zıt olan bazı yorumları beraberinde getirebilir. Ama bazı yorumlar zaman geçtikçe eskirir ya da değerini kaybeder. Bundan dolayı böyle bir açıklamaları okuyan şahısların inançlarında sapmalar gözlemlenebilir. Bu açıdan İmam Maturidi'nin tefsir-te'vile verdiği tanımlamalar ile böyle sapmaların önünü almasında hiçbir şüphe yoktur. Çünkü İmam Maturidi'ye göre tefsir ve te'vil ayrı ayrı kavramlardır. Tefsir sahabilerin açıklamalarıdır ve kesinlik ifade eder. Te'vil ise Hz. Peygamber ve sahabilerden başka islam alimlerinin açıklamalarıdır. Onların açıklamaları kesinlik ifade etmez. Demek, İslam alimlerinin Kur'an ayetlerine yaptığı açıklamaları te'vil olunca, böyle açıklamaların zaman ve şartlara göre değişir, değerini kaybeder. Bu ise imana ve inanca zarar vermez. Çünkü böyle açıklamaları okuyan birisi onun te'vil olduğunu ve kesinlik ifade etmediğini, bundan da başka anlamlar ifade edebileceğini anlar.

İslam dini açısından bakarsak Kur'an-ı Kerim kıyamete kadar insanlığın ihtiyaçlarına cevap verebilecek özellikte olan kutsal kitaptır. Buna inanan şahıs te'vile karşı çıkararak onu yasaklarsa, kendi içinde iki zıt fikrin oluştuğunu anlar. Bir yandan Kur'an kıyamete kadar devam edecek ve evrensel hükümleri ihtiva eden bir kitaptır, diğer taraftan Kur'an'ın açıklamasını sadece bir asırla sınırlandırmak sorunu vardır. Bu ise ilmin gelişmesine engel olmak anlamına gelir. Eğer te'vil olmasaydı fıkhi ve itikadi mezhepler de olmayacaktı. İmam Maturidi'yi Maturidi yapan da Kur'an ayetlerine yaptığı te'villeridir. Kendisinden sonra yaşayan Zemahşeri, Suyuti, Yesevi gibi alimlerin meşhur olması onların herbiri Kur'an ayetlerine kendileri yaşadığı dönemin yeni yorumlarıyla doğrudan ilişkilidir. İşte bunların hepsi tefsir-te'vil ayırımı çerçevesinde Kur'an ayetlerini te'vil yaparak kendi döneminin sorunlarına ve ihtiyaçları doğrultusunda açıklamalar yapmıştır.

MOVAROUNNAHR ALLOMALARINING ISLOM SIVILIZATSIYASI RIVOJIDAGI O'RNİ

ROLE OF MAWARANNAHR SCIENTISTS IN THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC CIVILIZATION

Lola Azimova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

*“O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti” kafedrası katta o'qituvchisi
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Movarounnahr dunyo sivilizatsiyasida ilm-fan rivojlangan mintaqqa sifatida tilga olinadi. Ayniqsa, mintaqamizda islom dinining kirib kelishi ma'rifiy takomilni yuqori bosqichga chiqishiga, yuksak tamaddunning shakllanishiga asos bo'ldi. Islom dinining

ezgulikka, bunyodkorlikka yo'g'rilgan g'oyalari ilm ahlini g'oyaviy oziqlantirdi, mazmunan ilhomlantirdi. Natijada, hadis, tafsir, fiqh, kalom, tasavvuf kabi islom ilmlari rivojiga munosib hissa qo'shildi. Mintaqamiz allomlari islom ilmlari bo'yicha sermahsul ilmiy ijod qildilar. Xususan, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Abu Mansur Moturidiy, Mahmud Zamaxshariy, Burhonuddin Marg'inoniy, Qaffol Shoshiy, Abu Mu'in Nasafiy, Abul Barakot Nasafiy, Alovuddin Buxoriy va boshqa qanchadan-qancha buxoriylar, nasafiylar, samarqandiylarni, shuningdek, tasavvuf ilmida Abduxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Kolobodiy Buxoriy, Mustamliy Buxoriy, Najmiddin Kubro, Hakim Termiziy, Aziziddin Nasafiy, Ahmad Yassaviy va boshqa ko'plab mutasavviflarni tilga olish mumkin. Allomlar ma'rifiy merosida birgina hadis yoki fiqh ilmi bo'yicha ilmiy ma'lumotlarni emas, balki islom ilmlari bo'yicha keng doiradagi yondashuv, chuqur ilmiy-adabiy qarashlarni ko'ramiz. Jumladan, buyuk muhaddis Imom Buxoriy hadis ilmi bilimdoni bo'libgina qolmay, balki tafsir ilmi rivojida ham munosib hissa qo'shgan. Muhaddis olim "al-Jomi' as-sahih" asarida tafsirga oid hadislarni ham jamlagan bo'lib, alohida tafsirga bag'ishlagan "Qur'on tafsiri kitobi" bobida, "Fotiha" surasini tafsir qilib, unda Abu Said ibn Muallodan rivoyat qilingan Qur'onning eng ulug' surasi "Fotiha" ekani to'g'risidagi hadisni keltirib o'tgan. Shuningdek, mazkur bobda, jami 358 ta oyatga sharh bergan¹. Bundan ko'rinadiki, muhaddis, faqat hadis ilmi bilan cheklanmay, balki mufasss olim sifatida tafsir ilmi borasida ham o'zining qimmatli ilmiy qarashlarini bayon etib ketgan. Yoki arab tili grammatikasini chuqur o'rganib, arablar orasida yuksak ehtiromga sazovor bo'lgan Mahmud Zamaxshariy ham tafsir, hadis, adabiyot, fiqh ilmlari bo'yicha bebaho asarlar yaratgan yirik olimdir. Ayniqsa, olimning mashhur "al-Kashshof" asari dunyoning islom oliy dargohlarida Qur'on tafsiriga oid muhim darslik sifatida o'qitib kelingan. Allomaning arab tilshunosligi va grammatikasi hamda Qur'onni o'rganishga doir qarashlari yuzasidan, o'z davri va keyingi zamon olimlari tomonidan sharhlar, hoshiyalar yozilganligini ko'rish mumkin. Bu kabi jihatlar, ya'ni Qur'oni karimga tafsir va fiqh, kalom, tasavvuf ilmiga oid asarlarga sharhlar yozish ko'plab allomlar ilmiy faoliyatida va keyingi davr ijodkorlari merosida kuzatiladi. Shuningdek, IX-X asrlar kalom ilmi rivojiga munosib hissa qo'shgan Abu Mansur Moturidiy ilmiy merosining o'rni va ahamiyati yuqoridir. Alloma ta'limotining yuzaga kelishiga o'sha davrdagi turli aqidaviy adashishlar, nizo va ixtiloflar ehtiyoj tug'dirganligini asarlari mohiyati va ilgari surgan g'oyaviy qarashlaridan bilish mumkin. Ul zotning "Ta'vilot al-Qur'on" ("Qur'on ta'villari") asari Qur'oni karim tafsiri bo'lsa-da, biroq oyatlar tafsiri, asosan, turli aqidaviy qarashlarga raddiya sifatida sharhlangan. SHu jihatdan, kitobni "aqidaviy tizimlari mustahkam ishlab chiqilgan va o'sha davr diniy oqimlari to'g'risida ma'lumot beruvchi muhim asar, deyish mumkin"². Ayniqsa, olimning mashhur "Kitob at-tavhid" ("Allohning yakka-yagonaligi kitobi") asari kalom ilmini bilishda muhim manba bo'lib, bugungi kunga qadar yuksak ilmiy-ma'rifiy ahamiyat kasb etib kelmoqda. Abu Mansur Moturidiy qarashlarini keyingi davr olimlaridan Abu Hafs Nasafiy ham qo'llab-quvvatlagan holda bevosita ul zot g'oyalari davomchisi sifatida "Aqoid an-Nasafiy" asari orqali sof aqidaviy masalalarni yoritgan. Hatto "bu asarga mashhur alloma Taftazoniy yuqori baho berib, "Abu Hafs Nasafiyning "Aqoid an-Nasafiy" asari kalomni

¹ Махсудов Д. Мовароуннахр ҳанафий мазҳаби тафсирларининг қиёсий таҳлили (XIII–XV асрлар): Тар. фан. док. дисс. – Т.: ЎзХИА, 2020. – Б. 149.

² Ўша асар. – Б. 156-157.

o'rganishda eng foydali va qulay manbadir"¹, degan edi. Bu borada, Abu Mu'in Nasafiy, Abul Barakot Nasafiy, Alovuddin Buxoriy va boshqa kalom ilmi olimlari qarashlarini ham sof e'tiqod targ'ibotchilari sifatida yuqori baholash mumkin. Shuningdek, buyuk faqih Burhonuddin Marg'inoniyning "Hidoya" asari ham qimmatli manbalardan bo'lib, necha asrdan buyon fiqh ilmiga oid izchil va mukammal qo'llanma sifatida o'qib kelingan. Jumladan, "Hidoya" asari yurtimizda sovet sud tizimi joriy qilingunga qadar, huquqshunoslik bo'yicha asosiy qo'llanma sifatida amalda bo'lgan². Mazkur asar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan holda islom huquqiga oid qimmatli manba sifatida soha mutaxassislari tomonidan huquq va majburiyatlarni belgilashda muayyan darajada asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Darhaqiqat, IX-XIII asrlarni Movarounnahr sivilizatsiyasi yuqori bosqichga yetgan davr sifatida baholash mumkin. Bu davrda ilm-fan, xususan islom ilmlari rivoj topish barobarida Samarqand, Shosh, Kesh, Buxoro va Nasaf kabi shaharlar ham islom olamidagi nufuzli ilm markazlari qatoridan o'rin olgan. Chunonchi, VIII asr oxiri – IX asrning boshlarida Movarounnahrda islomdagi ahli sunnaning hanafiya mazhabi tarqala boshlagan bo'lib, Buxoro va Samarqand shaharlarida shu mazhab ta'limoti asosida Movarounnahr fiqh maktabi tarkib topgan³. Aynan bu davrlarda Movarounnahrning o'zida uch mingdan ortiq taniqli muhaddislar faoliyat olib borganligini ko'rish mumkin⁴. IX-XII asrlarda esa, mazkur mintaqada hadis, tafsir, fiqh va aqoid kabi islomiy ilmlar nihoyat darajada taraqqiy etgan⁵. X-XI asrlarda kalom ilmi olimlari ko'p bo'lib, mo'taziliylar, ahli sunna val jamoa vakillari, shialar, karomiy va boshqa shu kabi firqalarning barchalari kalom va usul masalalariga duch kelganlar⁶ hamda bu ilmning taraqqiy etishiga hissa qo'shganlar. Mazkur ilm olimlarining ko'pchiligi o'sha davrdagi siyosiy, iqtisodiy, ilmiy shart-sharoitlardan kelib chiqqan holda arab xalifalari, ularning noiblari yoki lashkarboshilari boshqargan xalifalikning turli shaharlarida yashab, ijod etganlar. Lekin ularning aksariyati olim sifatida o'z vatanida shakllangan. Bu esa O'rta Osiyoda zaruriy ilmiy muhit va sharoitlarning mavjud bo'lganidan dalolat beradi⁷.

Umuman olganda, Movarounnahr o'z allomalari, olim-u fozillari bilan dunyo tamadduni rivojiga munosib hissa qo'shganligi va tarixda yuksak sivilizatsiyalarni yuzaga keltirganligini hanuz oxiriga yetmagan necha asrlik izlanishlar, ulkan kashfiyotlar, ilm-fan sohasidagi yutuqlar ko'rsatmoqda. Zero dunyo ilm ahlini hali hanuz qiziqtirib kelayotgan ma'naviy meros va boy ilmiy manbalarimiz qatida yana necha asrlarga tatigulik ma'rifiy

¹ Ислам манбашунослиги. Ўқув қўлланма / Тузувчилар: З.Исломов, Д.Махсудов, Ж.Тоҳиров. - Т.: Qaqnus, 2019. – Б. 113.

² Мутафаккирлар. Бурҳониддин Марғиноний (1123-1197) // Shosh.uz.

³ Комилов М. Фақиҳ Алоуддин Абу Бакр ал-Косоний // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2000 йил, 3-4-сон. – Б. 192.

⁴ Раҳимжонов Д. Имом Бухорий ва Насаф ҳадис илми мактаби // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2000 йил, 2-сон. – Б. 91.

⁵ Мансуров Ё. Носируддин Самарқандий – буюк аллома // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2010 йил, 4-сон. – Б. 258.

⁶ Даминов И. Мовароуннаҳрда калом илми ривожі ва макхулийлар // Имом ал-Бухорий сабоқлари, 2013 йил, 4-сон. – Б. 263.

⁷ Абдуҳалимов Б. "Байтал – ҳикма" ва Ўрта Осиё олимларининг Бағдоддаги илмий фаолияти (IX-XI асрларда аниқ ва табиий фанлар). – Т.: "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2004. – Б. 8-9.

xazina jamlaganki, buni “Uchinchi Renessans” yoki yangi sivilizatsion jarayonlar bilan baholash mumkin.

**ABU HASAN SAGHANI'NİN HAYATI VE BİLİMSEL MİRASI:
 (“BAGHDADI” / “SAGHANI” NÜSHASININ KODİKOLOJİK AÇIKLAMASI)**

**LIFE AND SCIENTIFIC LEGACY OF ABU HASAN SAGHANI:
 CODICOLOGICAL DESCRIPTION OF THE COPY BAGHDADI/SAGHANI**

**Iroda Daurbekova,
Ikhtiyar Qoshshaqov,**

İmam Buhari Uluslararası Araştırma Merkezinin araştırmacıları

İslam dünyasında Maveräünnehr'den gelen muhaddis alimlerinin yeri oldukça önemlidir. Onların yaşamları ve bilimsel mirasları hakkında değerli bilgiler Ortaçağ Arap kaynaklarında bulunmaktadır. Bunlar arasında el-Hatib el-Bağdadi¹, Necmeddin Ömer el-Nesefi², Ebu Sa'd el-Sam'ani³, Şemsiddin el-Zahabi⁴, Hacı Halife⁵ gibi kıymetli isimlerin eserlerinde Maveräünnehr muhaddisleri hakkında bilgiler mevcuttur.

Ebu Hasan Saghani'nin bilimsel mirası birçok çağdaş araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bunların arasında Haydarabad'daki Sindh Üniversitesi'nde araştırmacı olan Madad Kadri'nin "İmam Saghani Lohuri'nin hayatı ve bilimsel mirası"⁶, Riyad'taki İmam Abdurrahman ibn Faysal Üniversitesi Dil ve Edebiyat Fakültesi'nde araştırmacı olan Bandari bint Khalid ibn Barak Sadiri'nin "Tavzihu al-misli inda al-Saghani fi mukaddimatu al-a'bab al-zahir va al-bab al-fahir"⁷, Kahire Arap Elyazmaları Araştırma Enstitüsü'nde bulunan "Al-azdadu lil Saghani " isimli çalışma⁸ ve son olarak Pakistan Arapça Elyazmaları Araştırma Enstitüsü'ndeki bilim insanı Ahmad Khan'ın "Sama'at Muallifat al-Saghani al-lug'aviya" isimli kitabı⁹ Saghani'nin dil, lügat, fıkıh ve hadis ilmindeki eserlerini tüm yönleriyle inceleyen önemli isimler arasında sayılabilir. Günümüzde dünyanın farklı

¹ Ebu Bekir Ahmed ibn Ali Ahmed Hatib Hafız Bağdadi. Tarihi Bağdad. I-XIV, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-ilmıyye Matbaası, 1997.

² Necmeddin Ömer ibn Muhammed ibn Ahmed en-Nesefi. Kitab el-Kand fi zikr-i Ulema Semerkand / Nazar Muhammed al-Feryabi. al-Memleket al-Arabiya as-Saudiya: Mektebetü'l-Kefser Matbaası, 1991.

³ Ebu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammed ibn Mansur Sem'ani Temimi, “El-Ensab” C, 5, Beyrut, Darü'l-Fikir Matbaası, 1998.

⁴ Şemseddin Muhammed ibn Ahmed ibn Osman Zahabi, “Siyra Alamun Nubalo”, Beyrut, Muassasat er-Risale Matbaası, 1992.

⁵ Hacı Halife, “Keşfü’z-Zünun an Asami al-Kütüb Ve’l-Fünun”, C. 2, İstanbul, 1941, s. 43.

⁶ Madad Qadri “Life and works of al-Imam al-Saghani al-Lahori” Hyderabad, Sind university research journal c. 5, s. 67-80, 1966.

⁷ العربية بين تقاليد الاستشراقية والاصداد للصغاني Majallatu Ma'had al-Mahtutotil arabiyya, C. 59, S. 2, 1437/2015 Kahire, s.193-218.

⁸ توظيف المثل عند الصاغاني في مقدمة العباب الزاخر و الباب الفاخر Macallatud Dirasetil Lügaviye, C. 15, S. 3, 1434, Riyad.

⁹ Alamul mahtutot van Navadir. – Dubay. - S. 488-518.

lkelerinde görev yapan bilim adamları kendi alanlarında Ebu Hasan Saghani'nin bilimsel mirasını araştırmaktadırlar.

Bu büyük muhaddislerin tasnif ettiği sahih hadisler, İslam ğretilerinde Kur'an-ı Kerim'den sonra en önemli kaynaktır. Dolayısıyla içerikleri bakımından bu paha biçilmez eserler, evrensel kültürün bileşenlerinden birisidir.

Bu önemli eserlerde açıklanan hadisler; insanlık ve toplum için büyük önem taşımaktadır. Hadislerde ileri sürülen ahlk görüşler, insanın manev ve ahlk eğitiminde en etkili ve güçlü öğretilerdir. Toplumu, ulusları ve insan maneviyatını hadislerin evrensel öğretisi ile aydınlandığını açıkça ifade etmek gerekir.

Dilbilimci, muhaddis ve hukukçu Ebu Hasan Saghani'ye "şeyh'l-İmam" ve "İmam'l-Luga" unvanları verilmiştir. Saghani 25 Haziran 1181'de Lahor'da doğdu. O, aslen Adi ibn Kaab isimli Kureyş kabilesine mensup bir aileden olduğu ve Halife Hz. Ömer'in soyundan geldiği için Adavi ve Umari olarak adlandırıldı.¹ Tam adı Ebu Hasan ibn Muhammed ibn Hasan ibn Haydar ibn Ali ibn İsmail Adavi Umari Saghani'dir. Onun ailesi Saghaniyanlıdır. (Saghaniyan, Vahş ve Amuderya Nehirlerinin kıyısında yer alan Merv'in antik şehirlerinden biridir ve Araplar burayı "Saghaniyan" olarak adlandırmışlardır. Saghaniyan dağlarla çevrilidir, güzel bir doğaya sahip uluslararası bir ticaret merkezidir)² Daha sonra Saghani ailesiyle birlikte Lahor'a ve sonra ise Gazne'ye taşındı. Ebu Hasan Saghani erken yaşta ilk eğitimini babasından aldı. Gazneli alimlerden fıkıh öğrendi. Mekke, Medine, Yemen, Bağdat gibi ilim merkezlerini on yıl dolaştı, ve buralardaki limlerden ilim öğrendi.³ Ebu Hasan Saghani, gençliğinden itibaren Arap diline ve edebiyatına çok düşkün olduğu için 1208-1209 yıllarında dilbilgisi ve kelime dağarcığı genişletmek ve bu alanlarda kendisini geliştirmek amacıyla Delhi, Lahor, Kol (Aligarh/Coil) ve Hicaz'a gitti. Hicaz'da beş yıl yaşadı. Mekke'de Burhaniddin Abufutuh Nasr Husri, Yemen'de Nazzam Muhammed ibn Hasan Marginani, Kadı Sa'diddin Halaf ibn Muhammed Kardari, Ebu Muhammed ibn Cavzi'den hadis, fıkıh, dilbilgisi ve aruz ilmi dersleri almıştır.⁴

Ebu Hasan Saghani, Hicaz'dan Adana'ya gelmiş ve Kadı Ebu İşhak İbrahim Kurayzi, İbn Battal ve onun oğlu Süleyman gibi hocalardan tahsil görmüştür. 1216 yılında Bağdat'a gelerek çağdaşı Yakut Hamavi ile tanıştı. Ebu Hasan Saghani, Bağdat'ta ağırlıklı olarak hadis ilmi ile meşgul oldu ve iki yıl kadar kısa bir sürede nlenmiş ve etrafında onun hadisler hakkındaki rivayetlerini dinlemek için ilim ile meşgul olan kimseler toplanmaya başlamıştır. Halife Nsır-lidnillh Saghani'yi 1220 yılında Delhi sultanı İltutmuş'un (1210-1236) sarayına elçi olarak gönderdi.⁵

¹ şemseddin Muhammed ibn Ahmed ibn Osman Zahabi, Siyra Alamun Nubalo, Beyrut, Muassasat er-Risale Matbaası, 1992. C. 23, s. 282-283; C. 63.

² Muhammed Abdulhay Leknevi Hindi "al-Fevaid al Behiye fi Tarocimi el-Hanefiye", Hukuku'l-Matbaa Mahfza, Mısır, 1906, s. 53; Abdülfida Zeyniddin Kasım ibn Kutlubuğo Suduni, "Tocu't- Tarocim", Darü'l-Kalem Matbaası Beyrut, 1992– s. 155.

³ Muhammed Abdulhay Leknevi Hindi "al-Fevaid al Behiye fi Tarocimi el-Hanefiye", Hukuku'l-Matbaa Mahfza, Mısır, 1906, s. 53.

⁴ şemseddin Muhammed ibn Ahmed ibn Osman Zahabi, Siyra Alamun Nubalo, Beyrut, Muassasat er-Risale Matbaası, 1992. C. 23; s. 441.

⁵ Muhammed Abdulhay Leknevi Hindi al-Fevaid al Behiye fi Tarocimi el-Hanefiye, Hukuku'l-Matbaa Mahfza, Mısır, 1906, s. 53; Abdülfida Zeyniddin Kasım ibn Kutlubuğo Suduni, Tocu't-Tarocim, Darü'l-Kalem Matbaası Beyrut, 1992, – s. 155.

1227 yılında Hindistan'dan dönerken hac farizasını yerine getirmek için Mekke'ye gitti, daha sonra Bağdat'a geldi. Ancak Bağdat'ta uzun zaman kalmamıştır. Abbasi halifesi Müstansır-Billâh'ın isteği üzerine İltutmuş'un sarayına iki kez elçi olarak gönderildi. İltutmuş, Saghani'yi sıcak bir şekilde karşılamıştır. Sultan İltutmuş'un ölümünden sonra kızı Prenses Razia Sultan tahta çıkmıştır. 1236 yılında Abbasi Halifesi Delhi sultanlığı ile ilişkileri güçlendirmek için Saghani'yi tekrar Delhi'ye elçi olarak göndermiştir. Ebu Hasan Saghani 1240 yılında Delhi'den Mekke'ye ve sonra Bağdat'a geri döndü. Ömrünün sonuna kadar burada yaşamış ve 1252 yılında 73 yaşında Bağdat'ta vefat etmiştir. Saghani'nin vasiyetine üzerine oğlu ve müritleri onu Mekke'de Sufi Fuzayl ibn İyaz'ın yanına gömdüler.¹

Saghani'nin dilbilimi, Arap dili ve hadis ilmi ile ilgili eserleri vardır ve bunlar günümüzde dünyanın çeşitli kütüphanelerinin fonlarında saklanmaktadır. Saghani'nin on iki ciltlik "Majma'ul-Bahrain" ve "at-Takmila va az-zayl va as-sila li kitabi taji lug'at va sihah'ül-Arabiya" isimli eserler lügat ilmiyle ilgilidir. Ayrıca Saghani, İsmail ibn Hammad Cevheri'nin "Tacü'l-Luga" isimli eserine altmış bin kelime eklemiştir. Bu eser, 1970-1979 yılları arasında Kahire'de Muhammed Ebu Fazl İbrahim ve Abduhalim Tahavi tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır. Saghani, Abbasi veziri İbnü'l-Alkamî'nin isteği üzerine "El-Ubabuz zahir ve'l-lubabul Fahir" isimli yirmi ciltten oluşan eseri yazmıştır. Nitekim Saghani söz konusu eseri "mim" harfine kadar yazabilmiştir. Saghani bu eseri yazarken İsmail ibn Hammad Cevheri'nin "Tacü'l-Luga" adlı sözlüğünde kullandığı metod ve yöntemleri kullanmış ve kelimelerin sırasını tertipli bir şekilde düzenlemiştir². Bu eser, 1977 yılında Bağdat'ta Muhammed Hasan Alu Yasin, 1994 yılında ise İslamabad'da Pir Muhammed Hasan tarafından yayınlandı. Ayrıca "Eş-Şevareid fil Lug'a", "Tavşih Ad-Duraydiya", "Kitabü'l Azdod", "Kitabü'n-Fi'an", "Kitabü'l-İfti'al", "Kitabü'l-Aruz", "Kitabü'l-Maf'ul", "Kitabü'l-G'odad", "Esmäu'l-Asad", "Esmäu'z-zi'b"³ gibi Saghani'nin çok çeşitli ve kıymetli eserleri de mevcuttur.

Saghani, "Maşarikul Anvar", "Tazizu Baytil Hariri", "Kitabü'l-Masabihud Daci", "Şamsü'l-Münira", "Şerhul Buhari", "Durrus Sahaba fi Ma'rifati va Fayatis Sahabati", "Kitabü'z-Zu'afa", "Kitabü'l-Faraiz", "Şerhu Ebyatul Mufasssal", "Tekmilatü'l-Azizi", "Kitabü't-Tasrif", "Menasikü'l-Hac"⁴ gibi hadis ilmiyle alakalı birbirinden değerli eserlerin müellifidir. Bu eserler günümüzde Türkiye, Suriye, Fransa, İngiltere, Hindistan, İran ve Mısır'daki kütüphanelerde muhafaza edilmektedir.

"Baghdadi" ("Saghani") Ebu Hasan Saghani tarafından yazılan "Sahihü'l-Buhari'nin orijinal dört adet el yazması, Türkiye'deki Süleymaniye Kütüphanesi'nde Damad İbrahim Paşa fonunda muhafaza edilmektedir. Bu el yazmalar XV. yüzyılın en güzel nesih örneklerin biri sayılabilecek ölçüde istinsah edilmiştir.

Söz konusu el yazmalarından 266 kod numaralı nüsha hattat Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani tarafından istinsah edilmiştir. Nüshanın "1a" sayfasında iki adet mühür

¹ Şemseddin Muhammed ibn Ahmed ibn Osman Zahabi, Siyra Alamun Nubalo, Beyrut, Muassasat er-Risale Matbaası, 1992. C. 23; s. 284.

² Abdülfida Zeyniddin Kasım ibn Kutlubuğu Suduni, Tocu't-Tarocim, Darü'l-Kalem Matbaası Beyrut, 1992. s. 155-156.

³ Muhammed Abdulhay Leknevi Hindi. al- Fevaid al Behiye fi Tarocimi el-Hanefiye, Hukuku'l-Matbaa Mahfüza, Mısır, 1906, s. 53.

⁴ Abdülfida Zeyniddin Kasım ibn Kutlubuğu Suduni, Tocu't-Tarocim, Darü'l-Kalem Matbaası Beyrut, 1992, s. 155-156.

bulunmaktadır. Bu mühürlerde "Bu nüsha Damad İbrahim Paşa'ya aittir", "Haza ... fima vakfuhu bi ihlasi an-niyati sihhatil Hayru vel hesenot as-sadrul-a'zam vel muhri ma yaşeul afhamu İbrahim Paşa ... bil-hayri vaziril hazretü's-sultan Şozami Ahmedhan holladat hulafa ila inkorazod devran"cümleleri geçmektedir.

Eser "Vahiy Kitabı" (Keyfe Kana Badu'l-VahiyAcap) 1. hadisten başlamaktadır.

بَابُ كَيْفَ كَانَ بَدْءُ الْوَحْيِ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَقَوْلُ اللَّهِ جَلَّ ذِكْرُهُ إِنَّا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ كَمَا أَوْحَيْنَا إِلَى نُوحٍ وَالنَّبِيِّينَ¹

Sonu ise, "Etikef Kitabı" (Kitabü'l-Etikef) 2046. hadis ile bitmektedir.

...عَائِشَةُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا أَنَّهَا كَانَتْ تُرَجِّلُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهِيَ حَائِضٌ وَهُوَ مُعْتَكِفٌ فِي الْمَسْجِدِ وَهِيَ فِي حُجْرَتِهَا يُنَاوِلُهَا رَأْسَهُ²

Eserin kolofon kısmında hattat Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani şunları kaydetmektedir: "Onu 832 (1429) Ocak ayının son cuma günü Tebriz şehrinde İmam Allâme Raziddin Hasan ibn Muhammed Saghani tarafından yazılan nüshadan kopyaladım³." Bu çalışmanın bir sonraki bölümü "Ticaret Kitabı" ("Kitabü'l-Büyu") ile başlar.

قد وقع الفراغ من كتابة الربع الاول من الصحيح الفاخر للامام العالم امام الدنيا ابى عبد الله محمد بن اسمعيل الجعفي البخاري الانصاري اعل الله درجته من النسخة المنقولة عن النسخة المحررة بخط الامام العلامة رضي الدين الحسن بن محمد الصغاني رحمة الله عليه يوم الجمعة او اخر الربيع الثاني سنة اثنتين وثلثين ثمانمائة على يد صاحبه العبد الفقير حسين بن يوسف الوسطاني في بلدة الموحدین تبریز عفا الله عنه و عن والديه و احسن اليهما و اليه و وفقه لاتمام ثلاثة ارباعه واستفادته واذنه بانبي و عترته و الحمد لله رب العالمين حمدا ... في.نعمة و يكا .. في مزیده⁴

267 numaralı kopyada bulunan mühür ile 266 numaralı kopyanın mührü birebir aynıdır: bu nüsha hattat Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani tarafından istinsah edilmiştir. El yazmasının "1a" sayfasında⁵

Eser, "Savdo-Sotik Kitabı (Kitabü'l-Büyu) 2047. hadisten başlamaktadır:

خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ وَقَوْلِهِ لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ حَدَّثَنَا أَبُو الْيَمَانِ حَدَّثَنَا شُعَيْبٌ عَنْ⁶

Sonunda ise, "Sahabelerin faziletleri" (Kitabü'l-Fezail es-Sahabe) 3775. hadis ile sonlanmaktadır.

عَادَ إِلَيَّ ذَكَرْتُ لَهُ ذَاكَ فَأَعْرَضَ عَنِّي فَلَمَّا كَانَ فِي الثَّلَاثَةِ ذَكَرْتُ لَهُ فَقَالَ يَا أُمَّ سَلَمَةَ لَا تُؤْذِينِي فِي عَائِشَةَ فَإِنَّهُ وَاللَّهِ مَا نَزَلَ عَلَيَّ الْوَحْيُ وَأَنَا فِي لِحَافِ امْرَأَةٍ مِنْكُمْ غَيْرَهَا⁷

Eserin kolofon kısmında hattat Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani diyor ki: "Sahihü'l-Buhari'nin birinci cildini Hicrî 831 (1428) yılında mübarek Ramazan ayında İmam Allâme Raziddin Hasan ibn Muhammed Saghani'nin yazdığı nüshadan yazmaya başladım."

¹ 266 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Yaprak. 238^a.

² 266 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Yaprak. 238^a.

³ 266 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Yaprak. 238^a.

⁴ 266 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Yaprak. 238^a.

⁵ 267 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 1^a.

⁶ 267 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 16^a.

⁷ 267 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 268^b.

832/1429 yılının Zilhicce ayında Tebriz şehrinde¹ ikinci cildi "Sahabelerin Faziletleri"ni nüsha ettiğimi vurgulamıştır. Bu eserin bir sonraki bölümü "Sahabelerin Faziletleri Kitabı" (Kitabü'l-Fezail es-Sahabe) ile başlamaktadır.

قد الفراغ من كتابة النصف الاول من الصحيح الفاخر للامام العالم امام الدنيا ابي عبد الله محمد بن اسمعيل الجعفي البخاري الانصاري اعل الله درجته من النسخة المنقولة عن النسخة المحررة بخط الامام العلامة رضي الدين الحسن بن محمد الصغاني رحمة الله عليه مع قلة فراغ البال و كثرة الحزن و الملل و المذاكرة مع الاخوان بالقليل و المقال ببلدة الموحدين تبريز حماها الله عن الزلزل العبد الفقير حسين بن يوسف الوسطاني عفا الله عنه و عن والديه و احسن اليهما و اليه يوم الجمعة قبل صلوتها سلح ذي الحجة اثنتين وثلثين ثمانمائة و يتلوه النصف الثاني مفتتحا بمناقب الانصار وفق الله لاتمامه بحرمة الابرار و قد اتفق الاشتغال بكتبه النصف الاول في خلال سنة عشر شهرا و كان الابتداء بكتبته غرة الشهر المبارك رمضان سنة احدى و ثلثين و ثمانمائة و الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلم على خير خلقه محمد و اله الطايبين الطاهرين اجمعين².

El yazmasının 268a sayfasında, Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani: "Sahih el-Buhari'nin bu nüshası, İmam Buhari'nin yaşamı boyunca Allâme Ebu Abdullah Muhammed ibn Yusuf Firabri tarafından kopyalanmıştır." şeklinde kaydetmiştir. El yazmasının önemli bir yanı, nüshada sunulan hadislerin özel sembollerle ayrılmış olmasıdır. Örneğin Firabri tarafından kopyalanan kopya ف (f) harfi ile gösterilir. Nüshasına uymayan hadisler ۞ (nokta) ile işaretlenmiştir. Kopyada uzun bir فا (f harfinin üzerinde bir nokta) varsa, bu Firabri'nin kopyası olduğu anlamına gelir. ح (h) harfi, Abdullah ibn Ahmad Hamavi tarafından kopyalanan nüshada yer almaktadır. Ebu Haisam Muhammed ibn Makki Kuşmikhani tarafından istinsah edilen nüshada, ه (h/hemze) harfi yer almaktadır. Ebu İshak İbrahim ibn Ahmad Mustamli tarafından istinsah edilen nüshaya س (s) harfi eklenmiştir. Ayrıca Ebulhaysem ve Ebu İshak Müstemli'nin istinsah ettiği nüshalardaki hadisler سه (s ve h) harfleriyle işaretlenmiştir.

Ebu Hasan Saghani, Sahihü'l-Buhari'nin nüshasını istinsah ederken hep abdestli ve oruçlu idi. Her bir hadisi takdim ettikten sonra iki rekat şükür namazı kılar, din ve dünya işleri için Allah'a sığınır. Sonra Kur'an'dan on âyet okur ve Peygamberimize on defa veya daha fazla salât ederdi. Ardından ikinci hadisi ekledi. Allâme, bu nüshayı yazarken bu şartı kendisi için koymuştur. Ayrıca Ebu Hasan Saghani, istinsah için özel bir kalem kullanmış, diğer kitapların istinsahı için aynı kalemi kullanmamıştır. Hatta kalemtraştan çıkan kalem atıklarını biriktirmiş ve atıkları öldüğünde vücudunun yıkandığı suyun ısıtılması için biriktirilmesini vasiyet etmiştir. Allâme kitabın yarısını yazmaya geldiğinde müşrikler tarafından esir alınmıştır. Tutukluluğu süresince sadece iki bayram ve cuma namazı kılmasına izin verilmiş, yabancı temsilcisi olarak cezaevinden salıverilmiştir. Allâme bu nüshayı 625/1228 yılında Kurban Bayramı Cuma günü ikindi namazından sonra tamamlamıştır. Allâme, kopyayı esaret altında yazmanın koşullarını tam olarak yerine getiremedi. Allâme'nın esaretten salıverilmesi ve kopyanın tamamlanma tarihi, kopyanın tarihiyle örtüşüyor ve bu olayın Coimbatore şehrinde³ (güney Hindistan)⁴ gerçekleştiği tarihi bilgilerden yola çıkılarak elde edilmiştir.

¹ 267 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 268^b.

² 267 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 268^b.

³ <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B8%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80>

⁴ 267 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 268^a.

Eserin 269a sayfasında Şeyh Celil Ebu Hasan Ali ibn Mordini şöyle diyor: "İki âlemi yaratan Rabbime hamdolsun!" "Ramazan ayının 27. günü 899/1494 yılında Mescid-i Aksa'da İmam Buhari'nin "Cami'es-sahih" adlı eserini okumayı bitirdim"¹ yorumunu yaptı. الحمد لله رب العالمين قرا جميع الجامع الصحيح الامام البخاري رضى الله عنه وارضاه العبد الفقير الى الله تعالى على بن حسن المارديني في السابع والعشرين من شهر رمضان سنة تسع وتسعين وثمانمائة بالمسجد الاقصى الشريفة والحمد لله وحده وصلواته على سيدنا محمد و اله و صحبه و سلامه حسبنا الله و نعمة الوكيل

268 numaralı kopyadaki mührün içeriği 267 ve 266 numaralı kopyadaki mührün içeriği ile birebir aynıdır.²

Eser, "Sahabelerin Faziletleri" (Kitabü'l es- Sahabe) 3776. hadisten başlamaktadır.

... الدَّارَ وَالْإِيمَانَ مِنْ قَبْلِهِمْ يُحْيُونَ مَنْ هَاجَرَ إِلَيْهِمْ وَلَا يَجِدُونَ فِي صُدُورِهِمْ حَاجَةً مِمَّا أُوتُوا... حَدَّثَنَا مُوسَى بْنُ إِسْمَاعِيلَ حَدَّثَنَا مُهْدِي بْنُ مَيْمُونٍ³ ...

Sonunda ise, "Akika Kitabı" (Kitabü'l Akika) 5474. Hadiste ile sonlanmaktadır.

... الْمُسَيَّبُ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ لَا فَرْغَ وَلَا عَتِيرَةَ قَالَ وَالْفَرْغُ أَوَّلُ نِتَاجٍ كَانَ يُنْتَجَجُ لَهُمْ كَانُوا يَذْبَحُونَهُ لَطَوَاغِيَّتِهِمْ وَالْعَتِيرَةُ فِي رَجَبٍ⁴

Eserin kolofon kısmında hattat Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani diyor ki: "İmam Allâme Raziddin Hasan ibn Muhammed Sağhani'nin 833/1429 yılı Cumadü'l-Evvel ayının yirmi sekizinci gününde yazdığı nüshadan istinsah ettim. Tebriz şehrinde Hicri.⁵ " Bu çalışmanın bir sonraki bölümü "Av ve Kurban Kitabı" (Kitabül zabaih vas saydu) ile başlar. قد وفق العبد الفقير الى الله الغني حسين بن يوسف بن علي الوسطاني بكتابة الربع الثالث من الجامع الصحيح المسند تأليف الامام العالم الهمام ابي عبد الله محمد بن اسمعيل ابراهيم الجعفي البخاري الانصاري رحمة الله عليه رحمة واسعة يوم الخميس ثامن جمادى الاولى من سنة ثلث ثلثين و ثمانمائة في بلدة الموحددين تبريز حماها الله عن الافات و يتلوه الربع الرابع مفتتحا بكتاب الذبائح و الصيد وفقه الله لاتمامه كتابه و تصحيحا و عملا به كما وفقه لاتمام ثلاثة ارباعه والحمد لله رب العالمين خير خلقه محمد و اله اجمعين.

269 numaralı kopyanın el yazmasındaki "1a" sayfasında bulunan mühür ile 266, 267 ve 268 numaralı kopyanın mühürleri birebir aynıdır: bu nüsha hattat Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani tarafından istinsah edilmiştir.

"Av ve Kurban Kitabı" (Kitabül zabaih vas soydu) adlı eserin başlangıç kısmı 5475. hadis ile başlamaktadır.

... تَنْطَحُ الشَّاةُ فَمَا أَدْرَكَتْهُ يَتَحَرَّكُ بِذَنْبِهِ أَوْ بِعَيْنِهِ فَادْبَحْ وَكُلْ حَدَّثَنَا أَبُو نُعَيْمٍ حَدَّثَنَا زَكَرِيَاءُ عَنْ عَامِرٍ عَنْ عَدِيِّ بْنِ حَاتِمٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ سَأَلْتُ النَّبِيَّ⁶ ...

Son kısmı ise "Cuma Kitabı" (Kitabü'l-Cumuati) 7563. hadis ile sonlanmaktadır.

... قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَلِمَتَانِ حَبِيبَتَانِ إِلَى الرَّحْمَنِ خَفِيفَتَانِ عَلَى اللِّسَانِ ثَقِيلَتَانِ فِي الْمِيزَانِ سُبْحَانَ اللَّهِ وَبِحَمْدِهِ سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ⁷.

¹ 267 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 269^a.

² 268 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 1^a.

³ 268 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 16^b.

⁴ 268 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 280^a.

⁵ 268 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 280^a.

⁶ 269 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 1^c.

⁷ 269 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 266^c.

Eserin kolofon kısmında hattat Hüseyin ibn Yusuf ibn Ali Vastani diyor ki: "İmam Allâme Raziddin Hasan ibn Muhammed Sağhani'nin kendi yazdığı nüshasından hicri 833/1430 Şevval ayının sonunda Tebriz şehrinde kopyaladım¹. " şeklinde belirtmektedir.

قد وقع الفراغ بعون الله و حسن توفيفه من كتابة الصحيح المسند للامام العالم امام الدنيا ابي عبد الله محمد بن اسمعيل الجعفي البخاري الانصاري على الله درجته من النسخة المنقولة عن النسخة المحررة بخط الامام العلامة رضي الدين الحسن بن محمد الصغاني رحمة الله على يدى العبد الفقير الى الله الغني حسين بن يوسف بن علي الوسطاني عفا الله عنه و عن والديه و احسن اليهما و اليه اواخر شوال سنة ثلث و ثلثين و ثمانمائة ببلدة الموحددين تبريز حماها الله عن الافات و الحمد لله رب العالمين و الصلوة و السلم على خير خلقه محمد و اله اجمعين.

Ayrıca eserin 267. sayfasında "Muhakkak ki Seyyidimiz ve Mevlâmız, Şeyhü'l-İmam, Alim, Müftü, merhum Ebu Abdullah Muhammed Şemsiddin ibn Şeyh Said, Şeyhü'l-Âlim Ebu İshak Kerim ibn Laziz ibn Ahmed Ensari Celili Makdisi'ye "Sahih el-Buhari"yi çıktıkları bu mübarek yolculuğun başından itibaren sonuna kadar okuyarak yolcuklarını bitirmişlerdir. Ayrıca Ebu Hasan Ali A'loul Barr ibn Amir Hasan ibn A'loul Moridi Makdisi: "Sahih el-Buhari'nin nüshasındaki rivayetler doğru ve bu rivayet senedlerinde adı geçen ravilerin müttesilliliğinin övülmeye layık olduğunu bize ve otuz şeyhin hepsine söyledi."²

266^b-268^b sayfalarında geçen bilgilere göre Şeyh Celil Ebu Hasan Ali ibn Mardini: "Sahih el-Buhari"nin "Baghdadi" ("Saghani") nüshasını on üç yıl boyunca her Ramazan ayının başlangıcından Kadir gecesinin sonuna kadar Mescid-i Aksa'da hatim ettiğini belirtmektedir. Sahih 27 Ramazan 901/1496, 13 Ramazan 902/1498, 13 Ramazan 903/1498 yılı, 17. Ramazan 904/1499, Ramazanın 27. Günü 905/1500, Ramazanın 13. Günü 906/1501, Ramazanın 29. Günü 907/1502, Ramazanın son on günü 908/1503, Ramazanın 28'i 909/1504, 27 Ramazan 910/1505, 27 Ramazan 911/1506, 27 Ramazan 912/1507, 27 Ramazan 913/1508 " – diye ifade etmektedir.³

Burada yalnızca bir örneği verilmiştir. Ancak bu konuda 12 tane metin daha bulunmaktadır.⁴

بلغ قراءة من اول الصحيح الاخر العبد الفقير الى الله تعالى على بن حسن المارديني في سنة ثلاث و تسعمائة برابط الماردانية في العشر الثالث في شهر رمضان العظيم قدره و الحمد لله وحده و صلواته على سيدنا محمد و اله و صحبه و سلام الحمد لله رب العالمين.

Sonuç olarak Ebu Hasan Saghani Mekke'de hadis, fıkıh, dilbilgisi ve aruz; Yemen'de Nazzam Muhammed ibn Hasan Marginani, Kadı Sa'didin Halaf ibn Muhammed Kardari, Ebu Muhammed ibn Cavzi'den ders aldı ve "Sahih el-Buhari" yi mükemmel bir şekilde istinsah etmiştir. Kadı Süleyman ibn Hamza, Salih ibn Abdullah Kofi ibn Sabah, Hafız Sharifiddin Dimyati, Izuddin Abufazl ibn Vazir ibn Alkami gibi talebeleri Abu Hasan Saghani'den ders alarak hadisleri rivayet etmişlerdir.

Ebu Hasan Saghani'nin dilbilimsel, Arap dili ve hadis ilmi alanındaki eserleri günümüzde Türkiye, Suriye, Fransa, İngiltere, Hindistan, İran ve Mısır'daki kütüphanelerin fonlarında muhafaza edilmektedir.

¹ 269 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 266⁶.

² 269 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 267^a.

³ 269 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 266^b.

⁴ 269 numaralı Damad İbrahim Paşa fon, Y. 267⁶-268⁶

AZIZIDDIN NASAFIY ILMIY MEROSINING PSIXOLOGIK MAZMUNI

PSYCHOLOGICAL CONTENT OF 'AZIZ AD-DIN NASAFI'S SCIENTIFIC HERITAGE

Xo'jageldi Mustafoyevich Alimov,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Din psixologiyasi va pedagogika"
kafedrası dotsenti, psixol.f.d.*

Aziziddin Nasafiy yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalardan biri hisoblanadi. Uning ruh to'g'risidagi qarashlari diqqatga sazovordir. Chunki bu qarashlar ruh to'g'risidagi bilimlarimizni to'ldiradi. Aziziddin Nasafiy o'zining "Zubdat-ul haqoyiq" asarida ruhning yaratilishi to'g'risida shunday deb yozadi: "Tangri subhonahu taolo ilk daf'a bir javhar yaratdi. Uning nomi nafi avval (Ruh avval)dir. Tangri subhonahu taolo mulk va malakut olamlarini yaratishni iroda etib, javharg a nigoh tashladi, ul javhar qaynab eriy boshladi va ko'pirdi. Neki o'shal javharning mohiyati (mag'zi) va qaymog'i pastga cho'kdi. Xalloqi olam o'sha javharning qiyomidan ruhlar olamining darajalarini yaratdi, quyqasidan esa jismlar olamini vujudga keltirdi"¹.

Aziziddin Nasafiyning fikriga ko'ra, ruhlar olami o'n uch darajada yaratilgan. Shunga mos holda jismlar olami ham yaratilgan. U ham boshqa tasavvuf ahllariga o'xshab ruhni javhar deb qaraydi. Ruh jismni (badanni) harakatlantiradi. Ruh tabiatda o'simlik darajasida, iroda (harakat) ga muvofiq hayvon darajasida, aqlga muvofiq inson darajasida yuzaga chiqadi. Alloma shunday deb yozadi: "Ruh latif javhar, u maydalanmaydi va a'zolarga bo'linmaydi. Chunki ruh amr olamidandir, hatto o'zi amrdir. Jism qattiq va dag'al javhar, u maydalanadi va qismlar (a'zolar)ga bo'linadi. Jism maxluqot olamidandir"².

Shundan so'ng Tangri taolo nigohini shaffof qiyomga qaratdi va u qiyom eriy boshlaydi. Shu qiyomning qaymog'id an payg'ambarlar Xotami (xulosasi) ruhini yaratdi. Ish shu tariqa davom etib, nihoyat quyidagi ruhlar yaratiladi: ululazm payg'ambarlar ruhi, mursal payg'ambarlar ruhi, avliyolar ruhi, ahli ilmu ma'rifat ruhini, zohidlar ruhini, taqvo ahli ruhini, ahli iymon ruhini, odamlar ruhini, hayvonlar ruhini, o'simliklar ruhini, ma'danlar va ashyolar ruhini. Shuningdek, farishtalarni yaratadi va shu tariqa malakut olami dunyoga keladi.

Shundan so'ng Tangri taolo o'z nigohini quyqaga qaratadi va quyqa erib, mag'zi va qaymog'i ajralib chiqadi. Undan Arshni yaratadi. Shu yo'nalishda davom etadi va quyidagi jismlar yaratiladi: kursi, yettinchi osmon, oltinchi osmon, beshinchi osmon, to'rtinchi osmon, uchinchi osmon, ikkinchi osmon, birinchi osmon, olov, havo, suv, tuproq, boshqa jismlar. Mulk olamining yaratilishi shu bilan tugallandi. Mulk va malakut olamida jami yigirma sakkizta narsa yaratildi.

Aziziddin Nasafiyning yozishicha, ruh darajalari va jism darajalarining har biri o'z o'zidan maqom topdi: Arsh – payg'ambarlar ruhining maqomi, kursi – ululazm payg'ambarlar ruhining maqomi, yettinchi osmon – mursal payg'ambarlar ruhining

¹ Насафий Азизиддин. Зубдат-ул ҳақойиқ - Ҳақиқатлар қаймоғи / Н. Комилов тарж. – Т.: Камалак, 1996. 7-бет.

² Ўша асар, 7-бет.

maqomi, oltinchi osmon – avliyo ruhi maqomi, beshinchi osmon – hakimlar ruhi maqomi, to‘rtinchi osmon – zohidlar ruhi maqomi, uchinchi osmon – taqvo ahli ruhi maqomi, ikkinchi osmon – taqvo ahli ruhi maqomi, birinchi osmon – iymonlilar ruhi maqomi. Allomaning aytishicha, osmonning to‘qqiz darajasi shu yerda tugaydi va qolgan – odamlar, hayvonlar, o‘simliklar hamda jismlar ruhlari yerda qolishadi.

Aziziddin Nasafiy shu o‘rinda “uruj va nuzul” konsepsiyasini ilgari suradi. Unga binoan, har qanday kishi o‘zini va o‘zligini tanish, Robbisini anglash barobarida ruhan uruj qilishi, ya’ni ko‘tarilishi mumkin. Biroq har qanday odamning o‘z manzili-maqomi borki, u aslo bu maqomdan yuqoriga ko‘tarila olmaydi. Har qanday odamning eng yuqori maqomi beshinchi osmongacha bo‘lishi mumkin. Boshqacha aytganda, jiddu jahd bilan, Allohning inoyati bilan beshinchi osmongacha ruhan ko‘tarilish mumkin. Chunki oltinchi maqom payg‘ambarlar maqomi hisoblanib, bilamizki, dunyoga boshqa payg‘ambar kelmaydi. Bu degani kishi harakat qilib o‘zining asl maqomigacha borishi mumkin, shu bilan xalqa yopiladi. Xalqa yopilgach, ko‘tarilishning iloji yo‘q. Inson intilar ekan, yo‘lda to‘xtab qolishi mumkin, biroq o‘z maqomidan yuksakroqqa chiqolmaydi.

Ruhlar va jismlar olami (mulk va malakut) yaratilgach, ma’dan, o‘simlik, hayvon yaratildi va nihoyat Odam yaratildi.

Shu o‘rinda Imom Abu Hanifa mazhabining e’tiqodiga ko‘ra, bu maqomlar kasbiy emas, ya’ni ularni sa’y-harakatlar bilan egallab bo‘lmaydi. Bu maqom har bir kishi yaratilganda taqdir etilgan ulushi hisoblanadi. Biroq Nasafiy bu fikrni munozarali deb biladi. Uni shariat ahli aytishini ta’kidlagan holda, hikmat ahlining fikrini ham ta’kidlab o‘tadi, ya’ni, masalan, bilim va boylikka ega bo‘lish odamning sa’y-harakatiga bog‘liq.

Nasafiyning “uruj va nuzul” (“ko‘tarilish va tushish”) konsepsiyasining tasavvufga taalluqli joyi borligi uchun biz bu masalaga batafsilroq to‘xtalmoqchimiz. Demak, inson ruhi (agar u iymonli bo‘lsa) o‘zining maqomiga ko‘tarilishi va yana qayta pastga tushishi mumkin ekan. Bu o‘rinda tabiiy o‘lim sodir bo‘lgach, marhumning ruhi uchib boradigan maqomat nazarda tutilayapti. Biroq allomaning yozishicha, “anbiyo va avliyolarning uruji tabiiy o‘lim yuz berganga qadar sodir bo‘ladi. Boshqalar tabiiy o‘limdan keyin ko‘radigan narsalarni ular tabiiy o‘limgacha ko‘radilar. ...Modomiki, odamlarning pardasi ularning jismi ekan, ruh jismdan chiqqan paytda uning oldida hech bir parda – to‘siq turmaydi. ...Avliyolarning uruji esa bir xildir – ular faqat jismdan ajralgan ruh orqali ko‘tarila oladilar”¹.

“O‘lmasdan turib o‘lish” qoidasining sharhlaridan biriga to‘qnash keldik, ya’ni solik shunday bir ruhiy-psixologik holatga tushadiki, uning ruhi ma’lum muddatga tanadan chiqib, yuksaklikka uruj qiladi va boshqalar o‘lgandan keyin ko‘radigan narsalarni ko‘radi. Bu holat Allohning ulug‘ bir ne’mati hisoblanadi va buni odamlar bilganlarida edi, ular tun-kun ibodatda bo‘lishardilar, jiddu-jahd qilgan bo‘lardilar.

Aziziddin Nasafiy solikka uchta narsaga ahamiyat berishi kerakligini ta’kidlaydi. Ular – suluk (tariqat yo‘li), jazba (ishq) va uruj (ko‘tarilish). Sulukka xos narsa harakat, intilish bo‘lsa, jazbaga xos narsa – tortilish, zavqu-shavqdir. Nihoyat urujga xos narsa – karam, saxovat, deb hisoblaydi alloma. Bundan tashqari, solikning ruhi tanadan chiqib, ko‘p

¹ Насафий Азизиддин. Зубдат-ул ҳақойиқ - Ҳақиқатлар қаймоғи / Н. Комилов тарж. – Т.: Камалак, 1996. 7-бет.

narsalarni bilib, yana qayta tanaga kirishini solikning ilmal yaqiyin martabasidan aynal yaqiyin martabasiga o'tishi, deb baholasa ham bo'ladi.

Shunday qilib, biz yuqorida Aziziddin Nasafiyning ruh to'g'risidagi fikrlarini tahlil qildik. Uning fikrlaridan ikki xil holatni farqlash mumkin: birinchisi, solikning tirikligida ruhi tanasidan chiqib, ma'lum muddat davomida ko'plab ma'lumotlarni qo'lga kiritib, yana qayta tanaga kirish (xuddi Payg'ambarimiz (s.a.v.)ning me'rojidek), ikkinchisi, har qanday kishining tabiiy o'limidan keyin to qiyomatgacha ma'lum makonda bo'lib, tag'in qiyomatda tanaga kirishi. Ikkala holatda ham ruhning alohida sifatleri namoyon bo'layapti.

IMOM MOTURIDIY ILMIY ME'ROSIGA OID XORIJIY TADQIQOTLAR

INTERNATIONAL STUDIES ON THE SCIENTIFIC HERITAGE OF IMAM MOTURIDI

Jo'rabek Sobirboyevich Sodiqov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

*“Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish ICESCO”
kafedrası katta o'qituvchisi, islomshunoslik fanlari bo'yicha PhD*

Tarixda Movarounnahr deb nomlangan, endilikda uning aksar qismini o'z ichiga olgan O'zbekiston Islom ilmiy merosiga beqiyos hissa qo'shgan yuzlab benazir allomalar tavallud topgan muborak zamin hisoblanadi. Bugun buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy-ma'naviy merosiga bo'lgan munosabat, hurmat va e'tibor kun sayin oshib bormoqda. Milliy-diniy qadriyatlarning qayta tiklanishi yo'lida, shubhasiz, zabardast allomalarimizning hayotlari va ilmiy meroslarini har tomonlama chuqur o'rganish eng dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Shu o'rinda Muhtaram Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning:

“Mamlakatimizda mustaqillikning ilk yillaridan boshlab vijdon erkinligini ta'minlash masalasiga ustuvor ahamiyat berildi. Jumladan, muqaddas dinimiz, milliy qadriyatlarimizni, buyuk va aziz avliyolarimizning xotirasi, merosini qayta tiklash, qadamjolarini obod qilish bo'yicha juda ko'p ishlar qilindi va qilinmoqda... Buning uchun barchamiz Allohga shukrona keltirib, siz, muhtaram ulamolar, imom-xatiblar, jamoatchilik vakillari bilan birga dinimiz tarixi, buyuk allomalar va aziz-avliyolarimiz merosini o'rganish va targ'ib etish bo'yicha boshlagan ishlarimizni davom ettirishimiz kerak”, – deb aytgan so'zlarini eslab o'tish lozim.

Yurtitimizda zamondosh olimlar tomonidan bu borada qator amaliy ishlar olib borilmoqda. Albatta, bunday tadqiqotlar jamiyatimiz uchun har tomonlama muhim bo'lgan ma'naviy komil inson tarbiyasi, qolaversa sog'lom diniy tafakkurni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Yana shuni aytib o'tish kerakki, Islom dinining eng muhim, ayni vaqtda nozik masalalaridan biri bo'lmish etiqodga oid masalalarni o'rganadigan aqida ilmining yuzaga kelishi, taraqqiyoti, mutakallimlarning hayoti va asarlarini o'rganishda hali yetarli darajada tadqiqotlar amalga oshirilgan, deb bo'lmaydi.

Islomning musaffoligini saqlash, uning nomini qora qilishga uringanlarga munosib javob berish, ilohiy qadriyatlarni to'laroq o'rganish borasida vatandoshimiz Abu Mansur Moturidiyning qarashlari o'z o'rniga ega. Qolaversa, allomaning Qur'on oyatlarini tafsir qilish uslubi va fikrlari hozirgi kunda nafaqat yurtimiz, balki butun dunyoda turli din va e'tiqod vakillari o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilashda hamda mutaassiblikni oldini olishda muhim ahamiyat kasb qiladi.

Imom Moturidiy hayoti va faoliyati hamda moturidiylik ta'limoti dunyoning bir qator olimlari, jumladan, dastlab Abul Muin Nasafiy, Abul Yusr Pazdaviy va Abdulqodir Qurashiy asarlarida, keyingi davr tadqiqotchilaridan K.Brokkelman, F.Sezgin, I.P.Petrushevskiy tomonidan o'rganilgan. Shuningdek, U.Rudolf, A.Bebek, T.O'zdes, Bakr To'pal o'g'li, S.Kutlu, R.Onal kabi olimlar tomonidan Imom Moturidiy shaxsiyati va moturidiylik ta'limotiga oid alohida tadqiqotlar amalga oshirilgan. So'nggi yillarda, asosan, ash'ariylik ta'limoti keng yoyilgan arab olamida ham Imom Moturidiy ilmiy merosiga katta qiziqish uyg'ondi. Jumladan, Fotima Yusuf Xaymiy, Majdiy Basallum, Ahmad ibn Avadulloh Harbiy va Ahmad Sa'd Damanhuriy bu borada salmoqli ishlarni amalga oshirgan arab olimlaridan hisoblanadi¹.

O'tgan asrning 90-yillaridan alloma ijodiga bo'lgan qiziqish, uning ilmiy merosini o'rganish sezilarli darajada oshdi. Xususan, bu borada turk olimlarining xizmatlari katta bo'ldi. 2019 yilda Turkiyaning Akdeniz universiteti olimlari Professor Umer Faruq Teber va Ahmed Tunahan Akgun o'z tadqiqot natijalarini e'lon qildilar. Tadqiqotda: Imom Moturidiy va moturidiylikka aloqador 2019 yilgacha ma'lum bo'lgan barcha asarlar, ilmiy tadqiqot ishlari va maqolalar jamlangan. Ushbu bibliografiyada 182 ta qo'lyozma va 307 ta bosma (119 ta turkcha, 135 ta arabcha, 10 ta o'zbekcha, 10 ta inglizcha, 7 ta fransuzcha, 17 ta nemischa, 2 ta forsha) asarlar, 140 ta magistrlik va 87 ta doktorlik dissertatsiyalari hamda 399 ta turli tillarda yozilgan maqolalar haqida ma'lumot berilgan². Bu tadqiqotda, asosan, turkcha va arabcha tadqiqotlarga e'tibor qaratilganini ko'rish mumkin.

Imom Moturidiy hayoti va ilmiy faoliyati borasida qator ishlar qilingan. Lekin, alloma mutakallim, ya'ni aqidashunos olim bo'lish bilan bir qatorda tafsir ilmida ham ko'zga ko'ringan shaxs bo'lgani hammaga ham yaxshi ma'lum emas. Yurtimiz tadqiqotchilarning

¹ Abul Muin Nasafiy. Tabsiratu-l-adilla / Muhammad Anvar Homid Iso tadqiqi. – Qohira: al-Maktaba al-azhariya li-t-turos, 2011. – 2 jildli; Abul Yusr Pazdaviy. Usulu-d-din. – Qohira: al-Maktaba al-azhariya li-t-turos, 2003. – 272 b; Abdulqodir Qurashiy. al-Javohir al-mudiyya fi tabaqot al-hanafiya. – Madina: Dor al-hijr, 1993. – J. III. – 688 b; Karl Brokkelman. Tarix at-turas al-arabiy. – Qohira: Dor al-maorif, 1959. – J. IV. – 378 b; Fuat Sezgin. Geschichte des arabischen schrifttums. – Leiden: E.J. Brill, 1967. – 936 b; Petrushevskiy I.P. Islam v Irane v VII – XV vekax. – Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo Universiteta, 1966. – 401 b; Ulrix Rudolf. al-Moturidiy va Samarqand sunniylik ilohiyoti. – Toshkent: 2002. – 204 b; Adil Bebek. Matürldîde günah problemi. – Istanbul: Bayrak, 1998. – 217 b; Talip Özdeş. Maturidi'nin tefsir anlayışı. – Istanbul: İnsan yayınları, 2003. – 320 b; Moturidiy. Kitobu-t-tavhid / Bakr To'pal o'g'li va Muhammad Aruchi tahriri ostida. – Bayrut: Dor as-sadr, – Istanbul: Irshod, 2011. – 538 b; Moturidiy. Ta'vilot ahli-s-sunna / Bakr To'pal o'g'li tahriri ostida. – Istanbul: Dor al-miyzon, 2005-2007. – 18 jildli; Sönmez Kutlu. İmam Maturidi ve Maturidilik. – Ankara: Kitabiyat, 2003. – 464 b; Recep Önal. Mâtürîdî'ye göre islam dışı dinler / doktora tezi. – Ocak: Sakarya üniversitesi Sosyal bilimler enstitüsü, 2013. – 441 b; Moturidiy. Ta'vilot ahli-s-sunna / Fotima Yusuf Xaymiy tahriri ostida. – Bayrut: Muassasa ar-risola, 2004. – 5 jildli; Moturidiy. Ta'vilot ahli-s-sunna / Majdiy Basallum tahriri ostida. – Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiya, 2005. – 10 jildli; Ahmad ibn Avadulloh Harbiy. al-Moturidiya. – Ar-Riyod: Dor al-asima, 1992. – 576 b; Ahmad Sa'd Damanhuriy. Saddu-sug'ur bi siyrati alami-l-huda Abi Mansur al-Moturidiy. – Ammon: Dor an-nur al-mubiyin, 2018. – 242 b.

² Ömer Faruk Teber, Ahmet Tunahan Akgün. İmam Mâtürîdî ve Maturidilik Hakkında Bibliyografya // Journal of Islamic Sects Research 12, no. 2 (Fall 2019: 688-847).

asarlarida ham asosan Abu Mansur Moturidiyning aqida ilmiga bag'ishlangan ilmiy merosi kengroq yoritilgan. Shu nuqtai nazardan, allomaning "Ta'vilot ahlis-sunna" yoki "Ta'vilot al-Qur'on" nomi bilan tanilgan tafsirini ilmiy jihatdan chuqur tadqiq etish bugungi kun olim va tadqiqotchilari oldidagi muhim vazifalardan biridir.

IMOM BUXORIYNING HADIS ROVIYLARIGA BAG'ISHLANGAN ASARLARI

IMAM BUKHARI'S WORKS DEDICATED TO HADITH NARRATORS

No'monjon Nasibjonovich To'raev,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, katta o'qituvchi

Islom dinida hadislarining o'rni beqiyos bo'lib, Qur'oni karimdan keyingi darajada turuvchi, uni sharhlovchi muqaddas manba hisoblanadi. Hadislarining sahih yoki zaifligi, qabul qilish mumkinligi yoki rad etilishi lozimligi ularni rivoyat qilgan roviylar zanjiri, ya'ni isnodning ishonchlilik darajasiga bog'liq bo'ladi.

Imom Shofeiyy (vaf. 203/819 y.) ta'biri bilan aytganda, "Sanadsiz hadis o'rganishga chog'langan kishi tun qorong'usida o'tin to'plagan kishi kabidir. U ichida ilon bo'lgan bir bog' o'tinni ustiga ortib olsa ham buni bilmaydi"¹.

Movarounnahdan yetishib chiqqan ulamolar hadis ilmlarining boshqa sohalari kabi roviylar ilmi bilan ham shug'ullanishib, boshqa musulmon ulamolarining peshvosiga aylanishgan. O'zlarining bu boradagi tadqiqotlari natijasi o'laroq, roviylarga bag'ishlangan kitoblar yozishgan. Jumladan, "hadisda mo'minlarining amiri" deya e'tirof etilgan buyuk muhaddis Imom Buxoriy (vaf. 256/870 y.) ham roviylar ilmiga bag'ishlangan bir qancha asarlari bilan shuhrat qozongan.

Jumladan, "At-Tarix al-kabir" ("Katta tarix kitobi"). Ushbu asar hadis roviylarga bag'ishlangan bo'lib, unda 13 mingdan ortiq roviylar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan. Muallifning o'zi bayon qilib berishicha, asarni 18 yoshga to'lganda Madinada Muhammadning (s.a.v.) qabri yonida yoza boshlagan. Asarda ma'lumotlar ko'pligini inobatga olgan holda muallif roviylarning ismi, otasining ismi, bobosining ismi, kunyasini keltirish bilan cheklanadi. Bu haqda uning o'zi quyidagicha hikoya qiladi: "Haj qildim, akam bilan onam qaytishdi. Men esa ilm talabida ulardan ajraldim. O'n sakkiz yoshga to'lganimda sahobalar, tobeinlar va ularning so'zlarini yozishga kirishdim. O'shanda Ubaydulloh ibn Muso zamoni edi. "At-Tarix al-kabir" kitobini Rasululloh (s.a.v.) qabri yonida, oy nurida yozdim. Asardagi ismlarning aksariyati to'g'risida qissa (ya'ni, siyrati yoki u rivoyat qilgan hadislar to'g'risida ma'lumot)ni bilaman, ammo kitob cho'zilib ketishini xohlamaganimdan ularni keltirmadim"².

Imom Buxoriy har bir ism, nasab va kunyani keltirishda ushbu ma'lumotlarni kimdan eshitgani to'g'risidagi rivoyatlarni keltirib o'tgan. Muallif asarning kirish qismida muxtasar holda kitob tartibini bayon qiladi. Unga ko'ra asarda ismlar alifbo tarzida bayon etilgan.

¹ Abdulhay Laknaviy. Al-Ajviba al-fozila li-l-as'ila al-ashiyra al-komila. – Halab, 1964. – B. 21-22.

² Zahabiy, Muhammad ibn Ahmad. Siyar a'lom an-nubalo. – Bayrut: Mu'assasat ar-risala, 2001. – J. 12. – B. 400.

Ya'ni, avval roviyning ismi, so'ng otasining ismi, so'ng bobosining ismi keyin esa kunyasining bosh harflarini alifbo tartibida keltirilgan. (AAA, AAB, AAD, ABA, ABB, ABD, ADA, ADB, ADD tarzida). Otasining ismi ma'lum bo'lmagan roviylar esa oxirida keltirilgan. Asarda Muhammad ismli roviylar birinchi keltirilgan bo'lib, bu Muhammadning (s.a.v.) ismiga bo'lgan hurmat yuzasidan ekani ta'kidlangan. Asar muallif zamonidayoq butun islom olamida shuhrat qozongan edi. Bu haqda Imom Buxoriy bilan zamondosh bo'lgan buyuk muhaddis Muhammad Ibn Abu Hotim (vaf. 327/938 y.)ning quyida keltiriladigan rivoyati ham dalil bo'la oladi. Ibn Abu Hotim aytadi: "Misrning 30 dan ortiq ulamosining dunyodagi hojatimiz Muhammad ibn Ismoilning "at-Tarix al-kabir" asarini ko'rishdir, - deganini eshitdim"¹. Asarning 10 dan ortiq qo'lyozma nusxalari mavjud bo'lib, birinchi marta Haydarobodda 4 jildda nashr etilgan.

"At-tarix as-sag'ir" ("Kichik tarix kitobi"). Asar Muhammad (s.a.v.), Makka shahridan Madinaga ko'chib o'tganlar – muhojirlar, Madina shahrining musulmon aholisi – anzorlar, sahobiylardan keyingi avlod – tobeiylar va ulardan keyingi davrda yashagan hadis roviylarining vafoti sanasi, kunyalari va nasablari to'g'risida yozilgan. Asar Habashistonga ko'chib o'tgan muhojirlar, Muhammad (s.a.v.) zamonida vafot etgan muhojir va anzorlar, Abu Bakr xalifalik davrida vafot etganlar, undan keyingi xalifalar davrida vafot etganlar kabi davrlarga bo'lingan holda tartiblangan bo'lib, uning "at-Tarix al-kabir"dan farqi ham ushbu tartibdadir. "Katta tarix" kitobida roviy ismlari e'tiboridan tartiblangan bo'lsa, "Kichik tarix"da ularning vafot etgan sanalari e'tiborga olingan. Asar Misr va Hindistonda bir necha marta nashr etilgan.

"Kitob al-kuno" ("Kunyalari kitobi"). Imom Buxoriy ushbu asarda kunyasi – otasi yoki farzandining ismi bilan tanilgan 993 ta roviy to'g'risida ma'lumot beradi. Asarda roviylar kunyalarining bosh harflari e'tiboridan alifbo tarzida tartiblangan.

"Asomiy as-sahoba" ("Sahobiylar ismlari"). Imom Buxoriydan avval muhaddislar ichida birortasi sahobiylarga bag'ishlangan asar yozgani ma'lum emas. Sahobiylarni bilish islom ilmlarining barcha sohalarida eng muhim vazifalardan hisoblanadi. Hadis ilmi ulamolarining bu o'rindagi vazifasi roviylar zanjirining eng yuqorisida turuvchi roviyning sahobiyligini aniqlashdan iborat bo'ladi. Mana shu sababli ham Buxoriy asar nomini "Sahobiylar ismlari" deb nomlagan. Asarning bir qo'lyozma nusxasi Ikkinchi jahon urushidan avval Germaniyada saqlangani to'g'risida ma'lumotlar mavjud².

"Kitob az-zu'afu" ("Zaif roviylar kitobi"). Asarda rivoyati qabul qilinmaydigan zaif roviylar ismlarining bosh harfi e'tiboridan alifbo tarzida tartiblangan. Kitob 1885-yilda Hindistonda chop etilgan.

"Kitob al-vuhdon" ("Yagona hadis rivoyat qilgan roviylar to'g'risida kitob"). Asarda faqat bir dona hadis rivoyat qilgan sahobiylar to'g'risida ma'lumotlar jamlangan. Asar bizgacha yetib kelmagan³.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, hadislarning ishonchlilik darajasini belgilashda asosiy vosita bo'lgan roviylarni tadqiq etish bilan shug'ullangan muhaddislar ko'plab asarlar yaratishgan.

Dastlabki asarlar ikkinchi hijriy asrning ikkinchi yarmidan yozila boshlangan bo'lsa,

¹ Zahabiy, Muhammad ibn Ahmad. Siyar a'lom an-nubalo. – Bayrut: Muassasa ar-risola, 2001. – J. 12. – B. 426.

² Ubaydulla Uvatov. Buyuk muhaddislar. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi nashriyoti, 1998. – B. 38.

³ Yana acap. – B. 38.

uchinchi hijriy asrda barcha roviylarni qamrab oluvchi, shuningdek, ishonchli yoki zaif roviylarga bag'ishlangan asarlar yozildi. Hadis ilmida "mo'minlarning amiri" degan buyuk e'tirofga sazovor bo'lgan Imom Buxoriy ushbu janrda birinchilardan bo'lib faoliyat olib bordi. Ilmiy izlanishlari, ilm talabidagi sayohatlarining natijasi o'laroq roviylarga bag'ishlangan bir qancha asarlar yozib qoldirdilar. Allomaning "At-tarix al-kabir" va "at-Tarix as-sag'ir" asarlari muallifga tanish bo'lgan barcha roviylarni qamrab olgan asarlar bo'lsa, uning "Asomiy as-sahoba", "Kitob al-kuna", "Kitob az-zuafo" va "Kitob al-vuhdon" asarlarida roviylar ichidan ma'lum mezonlar asosida ajratib olinganlari jamlangan. Imom Buxoriyning roviylarga bag'ishlangan asarlari boshqa turdagi asarlari kabi islom olamida mashhur bo'lib, o'zidan keyingi mualliflar va asarlar uchun asos bo'lib xizmat qildi.

RABG'UZIY IJODIDA QO'LLANGAN HADISLAR XUSUSIDA

HADITHS CITED IN THE OUEVRE BY RABGHUZI

Dilfuza Karimullayevna Sagdullayeva,

O'ZXA, O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrasi dotsenti v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'rta asr mumtoz sharq adabiyotida payg'ambarlar qissalari turkumida asarlar bitish keng an'ana bo'lgan. VIII-IX asrlarga oid Ali ibn Hamza al-Kisoiyning «قصص الأنبياء» asari bu sohadagi mumtoz arab adabiyotining ilk namunalaridan bo'lsa, X-XI asrlarga oid Abu Mansur as-Saolibiyning «عرائس المجالس» asari shu turga oid mashhur asarlardan sanaladi¹. Islom adabiyoti o'zidan oldingi adabiyotlar bilan bog'lanib, qaytarilmas Sharq adabiyoti yuzaga keladi va asrlar osha turli milliy adabiyotlarga ta'sir qiladi². XIII-XIV asrlarga kelib payg'ambarlar qissalari aks etgan turkiy tildagi «Qisasi Rabg'uziy» asari yuzaga keldi.

«Qisasi Rabg'uziy» asariga jami ellik to'qqizta arabcha hadis kiritilgan. Jumladan, hadislarning o'n to'qqiztasi Imom Buxoriyning «al-Jome' as-sahih», bittasi «al-Adab al-mufrad» asari, oltitasi Imom Termiziyning «Al-jome' al-kabir» asari, uchtasi Muslimning «Al-jome' as-sahih» asari, beshtasi Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Abu Dovud, Ibn Moja, Nisoiy va Imom Ahmad Hanbal kabi mashhur muhaddislar asarlarida keltirilgan hadislaridir.

Asarga payg'ambar va sahobalar fazilati, e'tiqodiy va maishiy masalalar, yaxshi odatlar mukofoti, shoshqaloqlik, takabburlik, ayollar makri kabi yomon odatlarning oqibatlarini singari turli mavzularga oid hadislar asosidagi arabiy jumlar muallifning turkiy tilda keltirgan ma'lumotini dalillash maqsadida qo'llangan.

«Qisasi Rabg'uziy» asari diniy xarakterdagi asar bo'lishiga qaramay, unda badiiy ifoda ustunlik qiladi. Bu holat hadisdan namuna keltirish jarayonida ham kuzatiladi. Asarning Qissha-i mi'rāju-n-nabiy shallallāhu 'alayhi va sallam bo'limida muallif me'roj tunini tasvirlash maqsadida Imom Buxoriyning «Al-jome' as-sahih» asarida keltirilgan 3778-sonli katta hajmdagi hadisdan oqilona foydalangan. Me'roj kechasi tasviri turkiy tilda keltirilib,

¹ كشف الظنون عن أسامي الكتب و الفنون. الحاج خليفة؛ مصطفى بن عبد الله كاتب جليبي. المجلد الثاني. - لبنان، 2008. - ص. 1328

² Кароматов Х.С. Ўзбек адабиётида Қуръон мавзулари (адабий-тарихий таҳлил). Фил. фан. ном. ... дисс. - Тошкент, 1993. - Б. 64.

qissaning kulminatsion nuqtasi sahih hadis asosidagi arabiy jumlar orqali ifodalangan. Hadis iqtibosi «*Rasūl ‘alayhi-s-salām yarliqar: qačan kim Baytu-l-Maqdisğa tegdim ersä, burāqdin indim, Masjid-i Aqşāğa kirdim, iki rak‘at namāz ötädim, salām berdim... Baqtim payğambarlarni kördim, birägü qopti, aydi:*

الحمد لله الذي أتخذني صفيا و جعلني خليفة للملائكة مسجودا و جعل حوّا زوجتي صالحا عفيفا وأباح لنا الجنة
Hamd bo‘lsin (209v17-20) – «Anhera u qsuru u neima u wurd aduwi shaytana rajiima faclimta anhu adam alayhi salām
Ul zotgaki, meni o‘ziga tanlangan banda qilib olibdi, yer yuziga xalifa qilibdi, farishtalarni
menga sajda qildiribdi, rafiqa Havvoni solih va iffatli ayol qilibdi va bizlarga jannatni
daryolari, qasrlari va ne‘matlari bilan ato qilibdi hamda mening dushmanim toshbo‘ron
qilingan shaytonni jannatdan haydabdi. Shunda men bildimki, bu zot Odam alayhi-s-salom
ekanlar (QR, 2, 255) ¹» shaklida keltiriladi. Mana shu tarzda Rasululloh (s.a.v.)ning
me‘rojda uchratgan Sulaymon, Iso kabi payg‘ambarlarning sifat va fazilatlar ham arabiy
jumlar vositasida ifodalanib, badiiy tus berilgan. Hadis matni katta bo‘lgani bois, ba‘zi
payg‘ambarlarning nutqidan so‘ng, turkiy tarjima keltirilgan. Lekin kichikroq hajmdagi
hadislarning turkiy tarjimasi keltirilmay, arabiy jumlar bilan cheklanilgan. Masalan, Nuh,
Ibrohim, Muso, Dovud kabi payg‘ambarlarning arabcha nutqidan so‘ng turkiy tarjima
keltirilsa, Odam va Sulaymon (a.s.) nutqlaridan so‘ng turkiy tarjima mavjud emas. me‘roj
kechasi payg‘ambar (s.a.v.)ning barcha payg‘ambarlar bilan muloqotidan so‘ng, so‘zlagan
nutqida ham kuzatish mumkin. «*Bu payğambarlar bu sözlärni aydilar ersä, ğayratim
teprändi, ora qoptim, aydim: الحمد لله الذي قرن إسمي معي اسمه حين خلق العرش و الكرسي و كتب اسمي
على باب الجنة*... (210v9-10) – «Hamd bo‘lsin ul Zotgaki, arsh va kursiyni yaratganda mening
ismimni jannat eshigiga yozib qo‘yibdi» tarzida boshlanib, ismini xutba, namoz va iqomatda
besh marotaba aytilib turadigan yuqori maqomga ko‘targan Yaratganga hamd bilan davom
etgan. Shu holatning o‘zidayoq kitobxon xotami anbiyo to‘g‘risidagi qimmatli
ma‘lumotlarga ega bo‘ladi. Bu tarzda o‘ziga xos ifoda orqali keltirilgan hadisdan maqsad
arabcha ruhiyatni saqlagan holda, hadis mazmun-mohiyatini osonlik bilan xalqqa
yetkazishdir.

Rabg‘uziy turkiy tildagi hadis matnini keltirishdan avval Abdulloh Salom, Anas ibn
Molik, Imom Atiyya Avfiy, Arda ibn Daylamiy al-Lahmiy, Yahyo ibn Ma‘oz ar-Roziy,
Ka‘bu-l-axbor, Shayx Xasan Basriy, Kalbiy, Abdulloh ibn Abbos, Dahhok, Abdulloh ibn
Mas‘ud singari ko‘plab roviylar nomini aniq ko‘rsatadi. Arab tilidagi hadislar ba‘zan arabiy
jumlari bilan tasdiqlansa, ba‘zida rasūl ‘alayhi-s-salām yarliqar, rasūl ‘alayhi-s-salām aytur, xabarda kelür payğambarimiz
Muḥammadu-l-Muṣṭafā ‘alayhi-s-salām, xabarda kelmiş rasūl ‘alayhi-s-salām yarliqadi,
xabarda kelmiş rasūldin ‘alayhi-s-salām, bu ḥadīsga rasūl yarliqadi kabi turkiy tildagi
jumlar bilan mustahkamlangan. Bu tarzda dalil ko‘proq arabcha hadislardan oldin
uchraydi.

Umuman olganda, muallif qo‘llagan har bir arabiy jumla asosli manbalardan olingan
bo‘lib, bu holat asarning ishonchlilik darajasini belgilashga xizmat qilgan.

¹ Носируддин Бурхонуддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1990. – 240 б.;
Иккинчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1991. – 272 б. Бундан кейин тадқиқот матнида ҚР тарзида келтирилади.

“MIFTAHU-L-ULUM” ASARIDA FE’LDAN HOSIL BO’LUVCHI SIFATLAR VA ULARNI HOSIL QILUVCHI MORFOLOGIK QOLIPLAR TALQINI

INTERPRETATION OF ADJECTIVES DERIVED FROM VERBS AND THEIR MORPHOLOGICAL PATTERNS IN MIFTAH AL-‘ULUM

Akmalxon Akmalxonov,

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi O‘zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti kafedrası katta o‘qituvchisi, PhD

Fe’ldan yasalgan sifat (المشبهة الصفة). Buning so‘zma-so‘z tarjiması “o‘xshatilgan sifat” degan ma‘noni anglatadi. Bunday deb nomlanishining sababi unda fe’ning ayrim sintaktik vazifalari bor bo‘lganligidadir.

Sakkokiy bu mavzuga anchayin muxtasar yondashgan. Bu haqda u: “O‘xshatilgan sifat uch undoshli o‘zak, ziyodadan holi fe’llardan yasilib, jins, son kategoriyasiga ega aniq va majhul nisbat sifatdoshlaridan boshqa fe’ldan hosil bo‘lgan shakllardir,”- deb yozgan edi¹.

Bu haqda Mahmud Zamaxshariy shunday yozgan: “O‘xshatilgan sifat asliy sifatlardek bo‘lmaydi. Asliy sifatga u jins, son kategoriyalarida o‘zi aniqlab kelayotgan so‘zga moslashishi bilan o‘xshashdir”.

Zamaxshariyning fikrini quyidagi misollar bilan quvvatlash mumkin: *حَسَن* – “yaxshi bo‘ldi” fe’ldan yasalgan *حَسُنَ* – “yaxshi”; *كَرَم* – “karamli bo‘ldi” fe’ldan yasalgan *كَرِيم* – “sahiy”. Bu turdagi sifatlar ko‘proq lafziy izofalarda o‘zining fe’ldan o‘zlashgan sintaktik xususiyatlarini namoyon qiladi. Masalan: *الابن الحسن الخلق* – (yaxshi xulqli o‘g‘il); bu birikmadagi *الحسن الخلق* – (yaxshi xulqli, lafziy izofadir).

Ko‘p hollarda mushabbaha sifat uch undoshli o‘zak o‘timsiz fe’llardan hosil qilinadi. Chunki, bu kabi fe’llar hamma zamonlarda o‘zidagi sifat ma‘nosining mustahkam, davomli turishini ifodalaydi. Masalan: *عور* – (g‘ilay bo‘ldi), *عمي* – (ko‘r bo‘ldi), *طال* – (uzun bo‘ldi), *قصر* – (qisqa bo‘ldi) kabi fe’llar. Shuning uchun zikr qilingan ma‘noni qamrab oluvchi *فعل* va *فعل* fe’l boblaridan mushabbaha sifat ko‘p yasaladi. Muayyan zamon bilan chegaralangan *فعل* fe’l bobidan mushabbaha sifat oz yasaladi.

Mushabbaha sifat o‘zining sifatlovchisidagi sifatning davomiyligiga qarab ikki xil ma‘noni ifodalaydi:

1. Sifatlanuvchida doimiy o‘zgarmaydigan sifatlar: *شجاع* – (shijoatli), *أعرج* – (oqsoq), *أحور* – (qora ko‘z).

2. Ma’lum muddat o‘tgach o‘zgaruvchi sifatlar: *غضبان* – (g‘azabli), *حيران* – (hayron).

Sakkokiy ta’kidlaganidek, ushbu sifat faqat o‘zagi uch undoshli, ziyodali fe’llardan hosil qilinadi². Mashhur tilshunoslardan Mustafo G‘alayaniy bu turdagi fe’llarda mushabbaha sifat hosil qiluvchi 15 ta qolip borligini aytib, shulardan 12 tasi mashhur ekanligini aytgan edi.

¹ MU – Имом Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Анқара Milli Kütüphanesi. Қўлёзма 26 Нк 192 рақам. – 244 в.

² MU – Имом Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаҳу-л-улум. Анқара Milli Kütüphanesi. Қўлёзма 26 Нк 192 рақам. – 244 в.

Mashhur tilshunoslardan Muhammad Xayr *فعل* fe'l bobidan ikkita, *فعل* bobidan to'rtta, ikkita bob mushtarakligida oltita mushabbaha sifat yasovchi qoliplar borligini qayd etadi.

Eng ko'p qo'llanuvchi mushabbaha sifat yasovchi qoliplar:

1. Jismoniy kamchilik yoki rang-tusni ifodalovchi *أفعل*. Qolgan qoliplardan harakterli jihati muannas shakli *فعلاء* ekanligi hamda ko'pligi *فعل* qolipida yasalishidir. (أرعن - beforosat; أخضر - yashil; أهيف - hushbichim).

2. To'qlik, ochlik ma'nolarini ifodalovchi *فعلان*. Bu qolipning muannas shakli *فعلى* hisoblanadi. (to'q - شعبان-شبعي; och - جوعان-جوعى).

3. *فعل* qolipi, muannas shakli *فعلة* bo'ladi. (yaxshi - بطة; حسن - حسنة).

4. *فعل* qolipi, muannas shakli *فعيلة* bo'ladi. (sahovatli - كريم-كريمة; شحيح-شحيحة - qizg'anchiq).

5. *فعل* qolipi, muannas shakli *فعلة* bo'ladi. (qiyin - صعب-صعبة; ulkan - ضخ-ضخمة).

Sakkokiy mushabbaha sifat fe'ldan ko'p yasalgani uchun: "Aniq va majhul daraja sifatdoshlaridan boshqa har qanday qolipda yasaluvchi, aniqlab kelayotgan so'zi bilan jinsda, sonda moslashuvchi sifat mushabbah sifatdir", deb aytadi¹.

Fe'ldan yasalgan ortirma darajadagi sifat (اسم التفضيل) bir sifatda ikkita shaxs yoki predmet qiyoslanib, biri ikkinchisidan ortiq ekanligini ifodalab keladi. Faqat o'zagi uch undoshli, ziyoda harflardan holi bo'lgan fe'llardan yasaladi. Sakkokiy bu haqda qisqacha to'xtalib, ayb va rangdan boshqa ma'noni ifodalovchi so'zlardan hosil bo'lishini aytadi².

Zamaxshariy mavzuni batafsil bayon qilib, uni qanday yasalishi, istisno holatlari, son kategoriyasi, xosliklarini yozadi. Bunga misol tariqasida quyidagi holatlarni keltirish mumkin: *حسن* - "yaxshi bo'ldi" fe'ldan yasalgan *حسن* - "yaxshi", bu fe'ldan hosil bo'lgan sifatning ortirma darajasi *أحسن* - "eng yaxshi"dir. Yasalishiga e'tibor qaratilsa, u darajama-daraja fe'lga bog'lanyapti, ya'ni avval fe'l, undan keyin mushabbaha sifat, oxiri ortirma darajadagi sifat [81: 184].

Fe'ldan yasalgan ortirma darajadagi sifat bir qolipdan boshqasida hosil qilinmaydi va u *أفعل* dir (أفعل dir - ءابؤكم وأبناؤكم أيهم لا تدرون أيهم أقرب لكم نفعا). (Otalaringiz, bolalaringizdan qaysi birlari sizga *manfaatliroq* ekanini bilmassizlar. Niso surasi, 11-oyat). Qolipning jins, son kategoriyalarida variantlari bor. Muannas shakli *فعلى*; ikkilik muzakkar *أفعلان*, muannas *فعليان*; ko'plik muzakkar *أفاعل*, muannas *فعليات*. Bu sifat fe'ldan yasaluvchi eng ko'p shakllarga ega so'z hisoblanadi.

Yagona hisoblangan qolipdan chiquvchi uchta so'z bo'lib, ular qiyosiy yoki ortirma daraja ma'nosida *فعل* qolipida keladi. Bular:

1. *خير* (yaxshiroq, eng yaxshi). -ورزق ربك خير وأبقى (Robbingning rizqi *eng yaxshi* va eng boqiydir. Toho surasi, 131-oyat).

2. *شر* (yomonroq, eng yomon). -قال أنتم شر مكانا (Sizlar *eng yomon* turumdassiz. Yusuf surasi, 77-oyat).

3. *حب* (sevimliroq, eng sevimli). Shoir Ahvas Ansoriy she'rida:

وزادني كلفا في الحب أن منعت وحب شيء إلى الإنسان ما منعا

U (mn) man qilgani menda muhabbatning dog'ini ziyoda qildi,

¹ MU – Имом Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаху-л-улум. Анқара Milli Kütüphanesi. Қўлёзма 26 Нк 192 рақам. – 244 в.

² MU – Имом Абу Яъқуб Юсуф ибн Абу Бакр ибн Маҳаммад Саккокий. Мифтаху-л-улум. Анқара Milli Kütüphanesi. Қўлёзма 26 Нк 192 рақам. – 244 в.

Insonga eng sevimli narsa unga man qilingan ashyolardir.

Fe'l majhul yoki bo'lishsiz ma'noda bo'lib, qiyoslansa, bu kabi holatlarda ortirma darajadagi sifat u bilan ما yuklamasi yordamida bog'lanadi. Misol o'laroq, أقبح شيء مما علمت - العلم نافعاً (Ilmning foydali ekanligini bilmasliging eng yomon narsadir).

Fe'ldan yasalgan ortirma darajadagi sifat gap tarkibida uchta shaklda uchraydi:

1. Al - artikldan, izofadan xoli أفعل shaklida. (ونحن أقرب إليه من حبل الوريد) - Va Biz unga jon juziridan ham yaqinmiz. Qof surasi 16-oyat).

2. Al – artikl qo'shilgan الأفعال shaklida. (ولله المثل الأعلى) - Va eng yuqori misol Allohnikidir. Nahl surasi, 60-oyat).

3. Qaratqichli aniqlovchi vazifasida أفعل shaklining o'zida (العلم أغلى غنى) - Ilm eng qimmat boylkdir).

AHMAD DONISHNING AMU-BUXORO KANALI LOYIHASI TARIXI

HISTORY OF AMU-BUKHARA CANAL PROJECT BY AHMAD DONISH

Qobuljon Maxamadjanovich Nasritdinov,

Andijon davlat chet tillari inistituti, "Ijtimoiy-gumanitar fanlar, pedagogika va psixologiya" kafedrasi dotsenti, tarix fanlar nomzodi.

XX asrning ikkinchi yarmida Buxoro viloyati qo'riq erlarini sug'orib o'zlashtirish borasida dastlabki amaliy ishlar ya'ni 1959-1966 yillarda Amu-Qorako'l va Amu-Buxoro mashina kanallar qurilishi ishlari bajarildi, Bu kanallarni mashina deya nomlanishiga sabab vo'ha sug'orma dehqonchiligi uchun birdan bir suv manba Amudaryo bo'lib, u sug'orilib dehqonchilik qilishi rejalashtirilgan qo'riq erlarga nisbatan quyida joylashganligi, suv chiqarish uchun kanal o'zanlariga 7 ta nasos stansiyalardan iborat majmua qurilishi bilan kanal suvlari 60 metr yuqoriga ko'tarilishi lozim bo'lganligidadir¹.

Darhaqiqat, tarixiy manbalardan qayd etilishicha, Qarshi cho'lini o'zlashtirish va Buxoro vohasining sug'orilib dehqonchilik hududlarini suv ta'minotini yaxshilash borasidagi ilk ma'lumotlar X asr tarixchisi Muhammad Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida uchraydi. XII asrning boshlarida Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan Paykent shahriga Amudaryodan suv chiqarish uchun harakat qilingan.

Yana bir tarixiy manbada Buxoro xonligida hukmronlik qilgan Abdullaxon (1557-1598) davrida Amudaryodan Qarshi viloyatiga kanal qazib suv chiqarilgan². Bu to'g'rida V.V. Bartold o'zining "Turkistonning sug'orilish tarixiga doir" nomli asarida Hindistonda hukmronlik qilgan Boburiylar davlatining podshosi Akbar (1556-1604)ning Abdullaxonga yozgan maktubiga ilovasida Abdullaxon davrida Nasaf, ya'ni Qarshi viloyatini sug'orib

¹ Насритдинов Қ.М. Ўзбекистонда ирригация-мелиорация қурилишининг ривожланиши ва унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатлари (1981-1990 йиллар) Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун диссертация. Андижон, 1994. Б. 38-39.

² Мухаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). Т.: Фан, 1972. Б. 250.

obod etish uchun Kelif yaqinida Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan Qorakamar degan joydan to Qarshigacha kanal qazdirilib suv chiqarilgan. Abdullaxon suv chiqarilgan yangi erlarga aholini ko'chirib, ularni 5 yil davomida umuman soliqlardan ozod etgan¹.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston o'lkasini, jumladan Samarqand hududlari Rossiya imperiyasi tomonidan zabt etilganidan so'ng 1868 yil iyun oyida Buxoro amiri va Rossiya imperiyasi tomonidan imzolangan Zirabuloq shartnomasidan belgilab qo'yilganidek butun Zarafshon vodiysining yuqori qismi Xo'jand, O'ra-tepa, Jizzax, Kattaqo'rg'on, Samarqandning Zirabuloqgacha bo'lgan hududlari Turkiston general gubernatorligi tasarrufiga o'tib, Buxoro vohasini suv ta'minotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan Zarafshon daryosining suv taqsimoti huquqi gubernatorlik tasarrufiga o'tdi².

Taniqli tarixchi olim, ustozim akademik A.R. Muxammadjonovning yozishicha, Buxoro amirligida turli davlat lavozimlarida faoliyat olib borgan davlat arbobi, olim Ahmad Donish yuzaga kelgan vaziyatdan qutilish, amirlikni general gubernatorlikning suv qaramligidan butkul ozod etish borasida³ Buxoro amirlari Muzaffarxon va Abdulahadxonga bir necha marta murojaat etib, Amudaryodan Buxoro vohasi erlarini sug'orish maqsadida yangi kanal barpo etish loyihasini ham taklif etadi. Bu haqda Ahmad Donishning qalamiga mansub "Navodir ul-vaqoe" va "Mang'itlar sulolasi hukmronligi-ning qisqacha tarixi" nomli asarlarida Buxoroning suv ta'minoti to'g'risidagi fikr mulohazalari bayon etilgan.

Ahmad Donish taklif etgan kanal loyihasiga ko'ra, agar qurilajak kanalning Amudaryodan suv olish boshi Kerkidan bo'lsa, kanal suvi Qarshining g'arbi. Qoravul qiri va Mamajug'rotning janubidan dasht va qumli qshriq erlarni sug'orib, kanalning tashlama suvlari Narzam va CHorjo'y yaqinida daryoga kelib quyilishi, agar qurilajak kanalning suv olish boshi Kelif qarshisidan bo'lsa, u vaqtda G'uzor daryosi o'z suv oqimini o'zgartirib, ikki daryo oralig'i (Qashqadaryo va Amudaryo) bo'ylab oqadi. Buning uchun kanalning suv olish boshiga tosh va qir (ganch)dan to'g'on barpo etish, to'g'onning muxofazasi uchun esa miroblar va harbiy qoravullar iborat nazoratchilar guruxini tayin etish lozimligi bayon etilgan⁴.

Darhaqiqat, olimning yozishicha, Ahmad Donish hisob, handasa (geometriya) va jug'rofiya (geografiya) fanlarni mukammal egallagan, o'z zamonasining ilmi kishilaridan bo'lib, Zarafshon va Amudaryo vodiylarining topografiyasini, ayniqsa, ularning gidrografiya yaxshi bilgan.

Lekin, Buxoro amirlarining jumladan, amir Muzaffarxonning "Buxoroning avvalgi podisholari Amudan suv olmaganlar, balki u yoqdan keladigan suvning boshini berkittirganlar. Bunga sabab shuki, mabodo dushmanning hujumi yoki daryo toshqini sodir bo'lib qolsa, Buxoroni suv bosib, u vayron bo'ladi. Amudan suv olish xilof maslahatdir" degan noma'qul vajlar ko'rsatilib, suv chiqarishni xohlamagan.

¹ Бартольд В.В. Сочинения, т. III, М.: Наука, 1965. - С. 161.

² Муртазаева Р.Х., Дорошенко Т.И. История Узбекистана (Учебник для студентов высших учебных заведений). - Т.: Fan va texnologiya, 2011. - С. 186.

³ Аҳмад Донишининг ёзишича, Самарқанд рус давлати томонидан забт этилганидан сўнг, Бухоронинг суви нуқсонга юз тутди. Чунки, Зарафшон суви иморат ва зироатга кўпроқ сарфланмоқда. Дарё сувининг учдан икки қисми у ерда сарфланиб. Фақат учдан бир қисми Бухорога етиб келгунча баҳорги ва ёзги ҳосилларимиз нобуд бўлмоқда.

⁴ Батафсил қаранг: Мухаммаджонов А.Р. Қуйи Зарафшон водийсининг суғорилиш тарихи (Қадимги даврдан то XX аср бошларигача). Т.: Фан, 1972. - Б. 251-260.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, Buxoro amirlarining Buxoro qo'riq erlariga suv chiqarib, Turkiston general gubernatorligidan suv ta'minoti bo'yicha mustaqillikni qo'lga kiritish borasidagi takliflari "Amir Temur dunyoning to'rtidan bir qismida jasorati, mardligi bilan nom qozongan bo'lsa, Buxoro amirlari badaxloqliklari, irodasizliklari, qo'rqqoqliklari bilan o'z nomlarini badnom qildilar"¹ deya Ahmad Donish tomonidan bildirilgan fikrlari ne chog'lik to'g'ri ekanligiga amin bo'lamiz.

MILLIY UYG'ONISH DAVRI ADABIYOTI ASOSCHISI MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING HAYOT SAHIFALARI

LIFE PAGES OF MAHMUDKHOJA BEHBUDI, THE FOUNDER OF THE LITERATURE OF THE NATIONAL RENAISSANCE PERIOD

Sharifa Muzaffar qizi Rustamova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

Dilshoda Muminova,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

Rennesans davrida bir qancha daholarni yetishtirib bergan xalqimiz XIX asr o'rtalariga kelib, turli xil sabablarga ko'ra, G'arb va Sharqdagi eng qoloq xalqlarning biriga aylangan edi. Oradan oz muddat o'tgach esa, Mahmudxo'ja Behbudiyni ushbu yo'lda o'zining butun kuch va g'ayratini shu xalqni ma'rifatlashtirishga bag'ishlab, nafaqat publitsist va pedagog sifatida, balki mohir tashkilotchi va yangi tarixiy davr g'oyalarining jarchisi sifatida ham qizg'in faoliyati alohida ahamiyatga ega va e'tirofga sazovordir.

Mahmudxo'ja Behbudi xalqni madaniy va ma'rifiy turg'unlikdan, aniqrog'i, qoloqlikdan olib chiqish uchun kurashni boshlagan birinchilardan edi. Shu sabadan ham "Jadidlar otasi" deya e'tirof qilinadi.

Behbudi 1875-yil 19-yanvarda Samarqand yaqinidagi (Siyohob volostining) Baxshitepa qishlog'ida tug'ildi. Uning shajarasi, bir tomondan, Ahmad Yassaviyga borib tutashsa, ikkinchi tomondan, Urganch xo'jalariga borib taqaladi. Mahmudxo'janing bir bobosi Solihxo'ja bo'lib, ular Samarqandning obro'-e'tiborli kishilaridan hisoblangan. Qori Niyozxo'ja XVIII asrda amir Shomurodning buyrug'i bilan Urganchdan Samarqandga ko'chirilgan. Mahmudxo'janing imom-xatiblik bilan shug'ullangan otasi Behbudxo'ja 1894-yili, kenja farzandi tug'ilishidan bir oz avval, vafot etgan. Bolalik kezlarida, 6 — 7 yoshida Behbudi kuchli ixlos da'vati bilan dastlab katta tog'asi Mulla Muhammad Siddiq, yordamida xat-savod chiqargan; so'ngra kichik tog'asi Mulla Muhammad Odil qo'lida arab tilini o'rganib, diniy bilimini shakllantirgan².

O'sha davrda rasm bo'lgan udumga ko'ra, ilm olishga chog'langan yoshlar umrlarining katta qismini ilm va Alloh yo'liga bag'ishlar edilar. Mahmudxo'ja ham otasi vafot etguniga

¹ Мунгли кечмиш ёхуд тарихдан бир сабоқ... (Тарих фанлари доктори Қаҳрамон Ражабов билан мулоқот) (2014). <https://ziyouz.uz/suhbatlar/qahramon-rajabov-mungli-kechmish-yoxud-tarixdan-bir-saboq/>.

² Karimov N. Mahmudxo'ja Behbudi. - T.: O'zbekiston, 2010. – B. 42.

qadar Samarqand va Buxoro madrasalarida tahsil ko'rdi. So'ngra, 18—19 yoshlarida mustaqil hayot yo'lini tanlab, dastlab Chashmaob qishlog'ining qozisi — tog'asi Muhammad Siddiq huzurida, keyin Kobud volosti qozixonasida mirzalik qildi. Bir tomondan, u xuddi shu davrda vatandoshlarining og'ir turmushi bilan yaqindan tanishdi. Ikkinchi tomondan, 1899—1900 yillarda birinchi haj safari munosabati bilan qator mamlakatlarda bo'lganida shu mamlakatlardagi madaniy va ma'rifiy ishlar bilan qiziqdi; xorijiy xalqlar hayoti haqida esa aniq, tasavvur hosil qildi. Bu, O'rta Osiyoda jadidchilik harakati uyg'ongan yillar edi. Ana shunday tarixiy-ijtimoiy davr taqozosi bilan harakatga kelgan jadidchilik xalq, hayotida kechayotgan qashshoqlanish jarayonining oldini olish hamda jaholat va safohat botqog'ida yashayotgan xalqqa madad qo'lini cho'zishni o'ziga maqsad qilib oldi. Jadidlar xalqni har tomonlama ayanchli ahvoldan xalos etishning birdan-bir yo'lini ilm ma'rifatda ko'rdilar.

Matbuotning taraqqiyparvar kishilar qo'lida qudratli qurol ekanligini sezgan Behbudiy 1901-yildan boshlab “Turkiston viloyatining gazetisi”, “Tarakdiy”, “Xurshid”, “Shuxrat”, “Osiyo”, “Tujjor” singari mahalliy hamda “Tarjimon”, “Vaqt” va “Sho'ro” singari qardosh xalqlarning gazeta va jurnallarida

200 dan ziyod maqolalarini e'lon qildi. Va bu maqolalari bilan xalqning basir ko'zlarini ochishga urindi. U ayni paytda Samarqandda dastlabki usuli jadida maktablarini ochishga va ular uchun qo'llanma hamda darsliklarni yaratishga kirishdi. Behbudiy Abdulqodir Shakuriy bilan birga 1903-yilda Rajabamin qishlog'ida yangi usuldagi birinchi maktabni ochib, so'ng 1906-yili uni shahardagi hovlisiga ko'chirib keldi va uni uz otalig'iga oldi. Shu yillarda u “Muntaxabi jug'rofiyai umumiy” (“Qisqacha umumiy geografiya”), “Madhali jug'rofiyai Rusiy” (“Rusiyaning qisqacha geografiyasi”), “Kitobat ul-atfol” (“Bolalar kitobi”), “Muxtasari tarixi islom” (“Islomning qisqacha tarixi”) va “Amaliyoti islom” singari darslik hamda qo'llanmalarini yaratdi. Bu tilga olingan asarlarning o'ziyoq, Behbudiyning ham diniy, ham dunyoviy bilimlarni puxta egallagan alloma bo'lganidan shahodat beradi. 1908-yili Samarqandda Turkistondagi dastlabki zamonaviy kutubxonalardan biri — “Qiroatxonai islomiya”ni tashkil etadi. Keyinchalik “Behbudiya kutubxonasi” nomini olgan bu ma'rifat o'chogi 1919-yilga qadar faoliyatda bo'lib, samarqandlik yoshlar diniy va dunyoviy bilimlarining shakllanishida o'z vazifasini o'tadi. Bir kecha-kunduzda 11 nafargacha o'quvchi shug'ullanishi mumkin bo'lgan bu kutubxona tez orada Samarqandning yirik ziyo maskanlaridan biriga aylandi va bora-bora uning jamg'armasida 1000 dan ziyod noyob kitoblar to'plandi. “Behbudiy” nashriyoti esa turli darslik va qo'llanmalardan tashqari, “Turkiston, Buxoro va Xiva xaritasi”ni bosib chiqardi. Tinib-tinchimas inson o'z g'oya va qarashlarining keng xalq, ommasiga yetib bormayotganligini ko'rib, yo savodsizligi, yoxud qo'lining kaltalik qilayotgani orqasida ma'rifat nurlaridan bebahra qolayotgan odamlar uchun milliy teatrni yaratishni lozim deb topdi va hali dunyoga kelmagan o'zbek teatri uchun “Padarkush” pyesasini yozishga kirishdi.

Behbudiy boshliq, o'zbek jadidlarining xalqni ma'rifatlashtirishga qaratilgan faoliyati, bir tomondan, chor Rossiyasi, ikkinchi tomondan, Buxoro amirligining qattiq qarshiligi ostida kechdi. Jadidlarni o'zining ashaddiy dushmani deb bilgan amir va uning mutaassib qurshovi qayerdagi bir jadidni ko'rib qolsa, uni o'ldirdi, kofir deb e'lon qildi, xalq ommasida jadidlarga qarshi ishonchsizlikni, noxush kayfiyatni, nafrat va g'azabni uyg'otib, bu nosog'lom tuyg'ularni alangalatib turdi.

Nihoyat, 1911-yili “Padarkush” pyesasi Behbudiy qalamidan chiqdi. Afsuski, bu ham chor hukumatining qattiq, qarshiligiga uchraydi. Tadbirkor dramaturg 1912-yili Borodino jangining 100 yilligi nishonlanayotgan kunlarda asarni ana shu sanaga bag'ishlash orqali ishonchli do'stlari yordamida matbuot ishlarining Tiflis qo'mitasidan ruxsatnoma olib, uni chop etish va sahnalashtirishga erishdi¹.

1914-yilning 15-yanvarida Samarqanddagi Xalq uyida Ozarbayjon rejissyori Aliasqar Asqarov sahnalashtirgan “Padarkush”ning birinchi marta namoyish etilishi o'zbek xalqining madaniy hayotida ulkan voqea bo'ldi. Asardagi o'qimagan bola minglab o'zbek bolalarining birigina emas, balki ma'rifatdan bebahra qolib kelayotgan o'zbek xalqining jonli timsoli ham. Behbudiy shu xalqqa murojaat etib, “Agar siz o'qib, ilmi-ma'rifatli xalq, bo'lmasangiz, o'zingizning qadr-qimmatingizga yetmasangiz, ota-bobolarimizdan qolgan muborak o'lkaning bundan keyin ham xonavayron bo'lishiga yo'l qo'ygan bo'lasiz”, degandek bo'ladi. Teatrni ibratxona, va'zxona deb bilgan adib teatr orqali xalq, ommasiga ta'sir o'tkazmoqchi, uning ongiga, miyasiga millat, vatan, xurriyat haqidagi tushunchalarni singdirmoqchi bo'ldi.

“Padarkush” dramasi tez orada Turkistonning ko'pgina shaharlarida namoyish etilib, yangi san'at turining katta istiqbolga ega ekanidan darak berdi. Behbudiy asardan tushgan mablag'ning sarf-xarajatdan ortgan barcha qismini jadid maktablari foydasiga o'tkazdi. Va shu fakt bilan ham hayotining birdan-bir maqsadi o'zbek xalqini ma'rifat manzillari orqali milliy taraqqiyot dovonlariga yetaklash ekanini isbot qildi. Alalhaq, Behbudiy faoliyatining asosiy qismini jurnalistika tashkil etadi. 1913—1914 yillarda “Samarqand” gazetasi va “Oyna” jurnalini nashr etgan adib astronomiya, arxeologiya, geografiya, etnografiya, tibbiyot, xalq xo'jaligi singari rang-barang mavzulardagi maqolalari bilan o'zbek ziyolilarining yangi bir avlodi yetishib chiqishiga sababchi bo'ldi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning 1919-yil bahorida daf'atan g'oyib bo'lishi, so'ngra sirli o'limi haqidagi xabar o'lka xalqini larzaga keltirdi. Shundan keyin qanchalik uzoq vaqt, o'tgan bo'lmasin, Behbudiyning o'limi haqidagi haqiqatni bilish, u dafn etilgan joyni aniqlashga qaratilgan izlanishlar biron-bir natijasiz hamon davom etib kelmoqda².

Sirli o'lim. Hoji Muin qalamiga mansub “Mufti Mahmudxo'ja hazratlarining qanday shahid bo'lg'onlig'i va oning tomonidan yozilgan vasiyatnoma”ning 1988-yil 16-sentyabrda.dastlab adabiyotshunos Sherali Turdiyev, 1993-yilda esa J.Xudoyberdiyev tomonidan “O'zbekiston adabiyoti va san'ati” haftaligi hamda “Milliy uyg'onish” (1993) to'plamida qayta e'lon qilinishi bilan yana Behbudiy o'limining 1922-yildagi “Inqilob” jurnali versiyasi adabiy va ilmiy jamoatchilik o'rtasida birdan-bir haqiqat sifatida yashay boshladi. Bu versiyaga ko'ra, “Behbudiy afandi va yo'ldoshlari Shaxrisabzda qo'lg'a tushib, taxminan ikki oydan so'ng Qarshi shahriga yuborilib, onda (zindonda) bir necha kun yotqandan keyin shahid qiling'on Hoji Muinning yozishicha, Behbudiyning fojiali o'limi to'g'risidagi mazkur xabar 1921-yilning mart oyida kelgan. Ammo Fitrat, Cho'lpon va S.Ayniyning Behbudiy vafotiga bag'ishlangan she'rlari 1920-yilda yozilgan. S.Ayniy xatto bir she'rining yozilgan sanasini “1920, IV”, deb aniq, qayd etgan. Demak, aytish mumkinki, Behbudiyning sodiq, do'stlari va izdoshlari ustoz halok etilganidan bir yil o'tgach, 1920-yilning aprel oyida xabar topganlar. Ular shu vaqtning o'zidanoq, Behbudiy o'limi sirlarini

¹ Islom ensiklopediyasi, - T.: Toshkent islom universiteti, 2004. – B. 171.

² Hoji Muin. Tanlangan asarlar. To'plovchi va nashrga tayyorlovchi N.Namozova. -T.: Ma'naviyat, 2005. 43-b.

bilishni, uning jasadi qayerga dafn etilganini aniqlashni shogirdlik burchi, deb bilganlar. Fitratning o‘z she’rini “Behbudiy sag‘anasini izladim” deb nomlashi tasodifiy emas. Ammo bu she’rni o‘qir ekanmiz, shoirning ustoz sag‘anasini toptan-topmaganligi to‘g‘risida aniq, fikrni uchratmaymiz. Lekin she’rning kuyidagi sunggi satrlari bizni uylashga majbur qiladi:

...Bir darak topmag‘och, birdan bir tikildi,
Bor kuchin to‘pladi,
Zolimning taxtini titratgan bir tovush
Qichqirdi:
— Otamning qabrini qay yerga yoshurding?!
Bot so‘yla!..
Kirli toj kub qo‘rqdi botir tovushdan,
Seskanib, titrab... yoshundi
Bir javob bermasdan.

Cho‘lponning ham Behbudiy xotirasiga bag‘ishlangan she’rida bunday satrlar bor:
Amalimning yulduzikim, ko‘z tikdi
Qora, jirkanch, o‘lim qoni yerlarga.
Savol berdim: “Yo‘qotganim qayda?” — deb
O‘zimni ham yutmoq, bo‘lgan yerlarga.

1920-yilda yozilgan bu she’rda Behbudiy qabrini axtarish nechog‘lik xavfli ekanini Cho‘lpon aniq-tayin aytgan. Modomiki, Behbudiy qabrini axtarish Buxoro amirligi tugatilganidan keyin ham xavfli bo‘lgan va bu xayrli ishga 20-30-yillarda ham imkon berilmagan ekan, demak, uni va o‘rtoqlarini mahv etgan qotilning kimligi aniq. Bu, 1937-yili Qarshi shahridan va ko‘plab maktablardan Behbudiy nomini olib tashlab, nihoyat, o‘zining qonli qiyofasini ko‘rsatgan mustabid sovet hokimiyatidir.

Yuqoridagilardan xulosa chiqarib, ularni biroz tahlil qilgan holda, XX asr o‘zbek adabiyoti poydevoriga dastlabki g‘ishtlardan birini Mahmudxo‘ja Behbudiy qo‘ygan, desak, to‘g‘ri bo‘ladi. Hozirgi vaqt bilan qiyoslagan holda aytadigan bo‘lsak, o‘zbek jadidchilik harakatining rahbarlaridan biri, o‘zbek teatrining asoschisi, ma’rifatparvar adib va jurnalist Mahmudxo‘ja Behbudiyning ma’rifat va hurriyat haqidagi, istiqbol va istiqbol haqidagi orzu va umidlari bugun, mustaqil o‘zbek diyorida ro‘yobga chiqib turibdi.

AHMAD ZIYOUDDIN AL-KUMUSHXONAVIY TA'LIMOTIDA INSON BORLIG'I

HUMAN BEING IN THE TEACHINGS OF AHMAD ZIYA' AD-DIN AL-GUMUSHKHANAVI

Mavjuda Toshpulatovna Gulamova,

*Buxoro davlat tibbiyot instituti "Tibbiy kimyo" kafedrası mudiri
kimyo fanlari nomzodi, dotsent*

Inson va uni tarbiyalash, yetuk shaxsni kamolga yetkazish masalasi qadimdan Sharq olimlari, mutafakkir va donishmandlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Ular inson zotini yuksaklikka ko'targanlar, uni tirik mavjudotlar orasida eng a'losi deb hisoblaganlar. Moziyda yashab o'tgan mutafakkirlarning inson va uni yashashdan maqsadi, komil va yetuk inson haqidagi qimmatli fikrlari hozirgacha o'z qadrini yo'qotmasdan, insoniyatga xizmat qilmoqda.

Har bir olim insonga turlicha ta'rif bergan. Inson eng afzal va eng sharaflı maxluqdir. Alloh taolo "Isro" surasi 70 oyatda quyidagilarni aytadi: "Darhaqiqat, Biz Odam bolalarini aziz-mukarram qildik va ularni barru bahrda, quruqlik va dengizda (ot ulov va kemalarda) mindirib qo'ydik hamda ularga pok-toza narsalardan rizqu ro'z berdik va ularni o'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal-ustun qilib qo'ydik"¹. Alloh taolo borliqdagi turli-tuman mavjudotlarni bir-biridan afzal qilib yaratgan Zotdir. Avvalo, odamning shakli, barcha a'zolarining tuzilishi azizu mukarramlıkdan dalolat berib turadi. Boshqa maxluqotlarda bu shakl, bu mutanosıblık va bu kabi a'zolar yo'q. So'ngra Alloh taolo odamni O'z qo'li bilan yaratib mukarram qildi. Uni O'z ruhıdan jon puflab ulug'ladi. Bunday sharafiga hech bir maxluqot muyassar bo'lgan emas. Insonga aql berib, tirikchiligida kerakli (madanlardan) xom ashyolardan foydalansın deb qo'ygan. Alloh taolo insonga vahiylar tushirdi. Odamlar ichidan Payg'ambarlar tanlab oldi. Payg'ambarlarga ilohiy kitoblar nozil etdi. Shariat hukmlarını yubordi. Bularning barchasi Alloh insonni azizu mukarram qilganiga namunadir. Alloh taolo odamni O'zining yer yuzidagi xalifasi qilishi ham shunga dalolatdir.

Tasavvufiy ta'limotlar ichida Naqshbandiya tariqati insonga e'tıborli bo'lib, uning kamolotiga xizmat qilgan. Buyuk mutasavvıf, XIX asrda yashagan Naqshbandiya ta'limotning davomchilaridan Ahmad Ziyouddin al-Kumushxonaviy o'zining asarlarida, hikmatlarida umuminsoniy ruh bilan sug'orilgan inson qadri haqidagi g'oyalarni ilgari surgan. Bu ulug' mutafakkir Mavlono Jaloliddin Rumiy, Imom G'azzoliy va Imom ibn-Xolid Bag'dodiylar bilan bir davrda yashagan. Kumushxonaviy Naqshbandiya tasavvufiy ta'limotida bo'lgan, umri davomida ilmu ma'rifatga xizmat qilgan, turli xil asarlari va ularning serqirraligi bilan butun dunyoda mashhur bo'lgan.

Kumushxonaviyning "Jamiul-Usul" ("Valiylar va tariqatlarda usul") asarida inson borlig'i masalasini yoritgan. Bu asarda muallif insonni islomiy tafakkur va tasavvuf falsafasida markaziy o'rında qo'yib, har tomonlama tahlil etgan. Uning maqsadi inson

¹ Qur'oni Azim muktasar tafsiri. "Isro" surasi, 70-oyat. Shayx Alouddin Mansur. – Toshkent: Sharq, 2019. – B. 409.

qanday bo'lishi kerakligini ochib berishdir. Bu niyatlarini amalga oshirish uchun insonning nafaqat yaxshi, malaki, afzal tomonlarini, balki kamchiliklarini ham inobatga olgan. Shu sababli inson borlig'ining real holatida tadqiq etgan.

Kumushxonaviy shariat, tariqat, haqiqat ilmlari va zukkoligi bilan insonning tana va ruhini o'zaro aloqadorligini tushunishga harakat qilgan. U inson Allohning yerdagi xalifasi ekanligi va Alloh insonga berilgan vazifani anglashi haqidagi oyatlarga asoslangan. Hadislardagi o'z-o'zini biluvchi o'z Robbisini bilishi, birinchi aqlning yaratilishi, uni tadqiqot markaziga aylangan¹. Izlanishlarida Kumushxonaviy Qur'on va Sunnatga asoslangan bo'lsa-da, qadimgi Yunon, Hind va Eron falsafalari ta'sirida tasavvufiy falsafa asosida, insonning iymoni, ibodati va axloq sohasidagi aqliy-ma'naviy tomonlarini o'rgangan. Yaspers falsafasining ta'rifiga o'xshash tarzda tasavvuf insonning Haqqa safari va safarning haqiqati haqidadir².

Yaspers Karl (1883.23.2, Oldenburg – 1969.26.2, Bazel) – nemis faylasufi, ekzistensializm asoschilaridan biri, psixiatr. Uning fikricha, borliqning mohiyati insonga uning chuqur kechinmalari davri (qo'rquv, o'lim, mudhish-jinoyat va boshqalar)da ayon bo'ladi. Insonning vujudga kelishi to'g'risidagi masalani Yaspers eng muhim masala deb hisoblab, inson hamma narsaning bevosita asosidir, olamdagi aloqadorlikning barcha turlari va barcha biologik taraqqiyot jarayoni odamning o'ziga emas, balki insoniy modda, insoniy materialga daxldor, degan fikrni ilgari surgan³.

Kumushxonaviyning inson falsafasiga asos bo'lgan umumiy tomonlari nimalardan iborat? Uning fikricha, tasavvuf insonni ilohiy axloq bilan axloqlanishidan iborat⁴. Ilohiy axloq bilan axloqlanish deganda, insonning o'z-o'zini anglashi, tasavvufiy ifodada komil inson bo'lish uchun kurashi tushuniladi. Kumushxonaviy bu kurashning asosini ko'rsatar ekan, biror so'z yoki harakatning shariat va sunnatga mos kelmasligini inkor etib, shariat va sunnatni umumiy va majburiy mezon deb, Qur'on va Sunnatdan tashqari tasavvuf ta'limotini ochish mumkin emasligini ko'rsatgan⁵.

Kumushxonaviy insonni koinotning bir qismi deb, metafizik metodologiya asosida o'rgangan. U tasavvuf an'analari asosida insonni ikki tomonlama mavjudot sifatida qaragan: Birinchisi, ruhiy jihati; ikkinchisi – mukammal bo'lmagan jismoniy (fizik) tanasi.

Kumushxonaviy metafizik metodologiyaga asoslanib, inson nafs, ruh, qalb va aql sohibi ekanligini ochib berishga harakat qilgan⁶. Shuningdek, u fazilat jihatidan tasavvuf an'anasidagi insoniy modellarga e'tibor qaratgan.

Kumushxonaviyning inson borlig'iga oid qarashlarining aosiy qirralari quyidagilarda namoyon bo'lgan:

1. Inson koinotning bir qismi bo'lgan mavjudot sifatida tahlil etilgan.
2. Insonning fazilat jihatidan modellari ishlab chiqilgan.

¹ Gümüşhanevî'nin Câmiu'l-Usûl Adlı Eserinde İnsan Tasavvuru Kamil SARITAŞ https://kutuphane.gumushane.edu.tr/media/uploads/kutuphane/files/gumushanevi_bildir

² Felsefe hakikate giden yolda olmaktır. Jaspers, Karl, Felsefeye Giriş, Çev. Mehmet Akalın, Dergah Yay., İstanbul 1981, s. 31.

³ <https://qomus.info/yaspers-uz>

⁴ Gümüşhanevî'nin Câmiu'l-Usûl Adlı Eserinde İnsan Tasavvuru Kamil SARITAŞ https://kutuphane.gumushane.edu.tr/media/uploads/kutuphane/files/gumushanevi_bildiri_son.pdf

⁵ O'sha manba.

⁶ Tasavvuf terminolojisinde letâif-i ruhaniyye marife, yıl. 9, sayı. 2, güz 2009, s. 83–116.

3. Insonning ruhiy tomonining metafizik tahlili o'rganilgan.

Umumiy xulosa qilib quyidagilarni ta'kidlash lozim:

1. Kumushxonaviyning asarida inson masalasi tasavvuf nuqtai nazaridan tahlil etilgan.
2. Inson haqidagi g'oyalar Qur'oni karim va Hadisi sharifga asoslangan.
3. Kumushxonaviy insonni nafs, ruh, aql va qalb kabi ma'naviy tomoni va jism (tana) kabi koinotning bir qismidan iborat bo'lgan moddiylik birlashmasi sifatida tahlil etgan.

IBN SINONING FIQHIY MAZHABI TO'G'RISIDA YANGI MA'LUMOTLAR

NEW DATA ABOUT THE MADHHAB OF IBN SINA

Hamidulloh Abdirahimovich Aminov,

O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti doktoranti, tarix fanlari nomzodi, katta ilmiy xodim

Abu Ali ibn Sino (370-427 h./980-1037 m.) ulug' islom allomasi, buyuk musulmon faylasufi hamda tibbiyot otasi hisoblanadi. O'rta asrlarda Ibn Sinoni hanafiy faqihi sifatida ham tanishgan. Lekin, afsuski, Ibn Sinoning faqih ustozlari haqida hamda uning fiqhiy qarashlari to'g'risida hozircha O'zbekistonda birorta ham maxsus ilmiy ish qilingan emas.

Ibn Sino o'z tarjimai holida yoshlik paytida Ismoil az-Zohid degan faqihning huzurida o'qigani, "so'raguvchilarning eng yaxshisi", ya'ni talabalarning peshqadami bo'lganini, fiqhiy bilimlar bo'yicha mahorat kasb etgani va hali o'n olti yoshlaridayoq bu borada bemalol bahs-munozaralarga ham kirishavergani to'g'risida yozib qoldirgan¹.

Ibn Sinoning fiqhdagi ustozlari bo'lmish bu zot Abu Muhammad Ismoil ibn al-Husayn (Hasan) ibn Ali ibn Horun az-Zohid al-Buxoriy (vaf. 402 h./1011 m.) hanafiy olimi va faqihidir.

Abdulhay al-Laknaviy (1264-1304 h./1848-1886 m.) "al-Favoid al-bahiya fi tarojim al-hanafiya" ("Hanafiy olimlarining tarjimai holi borasida qimmatbaho foydalar") nomli asarida aytishicha, u usul va furu' (nazariy va amaliy) bilimlarida o'z davrining imomlaridan hisoblangan. Uning fiqhdagi silsilasi Ismoil az-Zohid → Abu Bakr Muhammad ibn al-Fazl al-Kamoriy → Ustoz Abdulloh as-Subazmuniy → Abu Hafs as-sag'ir → Abu Hafs al-kabir → Muhammad ash-Shayboniy → Imomi A'zam Abu Hanifa zanjiridan iborat².

¹ Сағрузашти Ибн Сино. – Техрон: "Банки миллий", 1953. – Б. 1; Ибн ал-Қифтий. Тарих ал-хукамо. – Лейпциг: "Weicher", 1903. – Б. 414.

² Абдулхай ал-Лакнавий. ал-Фавоид ал-бахия фи тарожим ал-ханафия. – Қоҳира: "Саодат", 1906. – Б. 46.

Demak, Abu Ali ibn Sino fiqhda hanafiy mazhabi olimi bo'lib, Imomi A'zam Abu Hanifaga ulanadigan ilmiy silsilaga ega. Abdusodiq Idrisov tafsir va hadis ilmlarini ham Ibn Sino mana shu ustoz – Ismoil az-Zohiddan o'rgangan, deb yozadi¹.

Ibn Sinoning fiqhdagi yana bir ustozlaridan biri Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Baraqiy al-Xorazmiy (vaf. 376 h./986 m.) degan faqih, mutakallim, mutasavvif va karomatli zot hisoblanadi². Uning nomini ham Ibn Sino o'z tarjimai holida zikr qilib, unga hamsoya bo'lganini, uni “tug'ma faqih” (“faqih un-nafs”) ekanini, fiqh va tafsirga ko'p e'tibor qaratishini hamda uning iltimosiga ko'ra 20 jildlik “al-Hosil va-l-mahsul” hamda odob-axloq mavzusiga oid “al-Birr va-l-ism” (“Yaxshilik va yomonlik”) nomli asarlarini yozganini aytib o'tadi³.

Abu Ali ibn Sinoning fiqhda alohida bir asar yozgani ma'lum emas. Zotan, uning davrida Movarounnahr diyorida Abullays as-Samarqandiy (373 h./983 m.), Abu Bakr al-Xorazmiy (vaf. 403 h./1013 m.), Abu Ali an-Nasafiy (vaf. 424 h./1033 m.), Abu Zayd ad-Dabusi (vaf. 430 h./1039 m.), Abulabbos al-Mustag'firi (vaf. 432 h./1041 m.), aynan Ibn Sino hayotlik davrida Buxoroda qozi bo'lgan Abu Muhammad an-Nosihiy (vaf. 447 h./1055 m.), shuningdek, Shams al-aimma al-Halvoiy (vaf. 448 h./1056 m.) va Abulhasan as-So'g'diy (vaf. 461 h./1068 m.) kabi faqihlar faoliyat yuritishgan. Shuning uchun ham Ibn Sino fiqh bilan maxsus shug'ullangan emas. Shunday bo'lsa-da, u “Shifo”ning ilohiyot bo'limida, namoz va duo haqidagi risolalarida ibodat va ayrim fiqhiy masalalarga to'xtalib o'tgan. Xususan, uning fiqhiy hukmlarning maqsadlariga oid fikrlari sababli u zot, ehtimol, hanafiy mazhabi tarixida “al-Maqosid ash-shar'iyah” (“Shariat maqsadlari”) mavzusida va yo'nalishida ilk bor so'z yuritgan olim bo'lishi ham mumkin.

Ibn Sino tom ma'noda faqih bo'lgani uchun ham, qadim Gurganjga kirib borar ekan, tabib yoki faylasuf siymosida emas, balki faqihlar kiyimida va ko'rinishida kirib borganini alohida qayd etgan bo'lsa kerak⁴.

Shofe'iy faqihi Ibn Abuddam (vaf. 642 h./1244): “Menga ko'ra Ibn Sinoning fiqhiy qarashlari Imomi A'zam Abu Hanifaning qarashlarining ayni o'zidir”, deb bekorga aytmagan, albatta⁵.

Shuning uchun ham, Ibn Sinoni hanafiylarning tarjimai hol va tabaqot janridagi asarlarida hanafiy faqihi sifatida zikr qilingan. Jumladan, Ibn Abulvafo al-Qurashiy (696-775 h./1296-1373 m.) “al-Javohir al-muziya fi tabaqot al-hanafiya” (“Hanafiy olimlari darajalarida yorqin javohirlar”), Ibn Qutlubug'o (802-879 h./1399-1474 m.) “Toj at-tarajim fi ulamo al-ahnof” (“Hanafiy olimlari haqida tarjimai hollarning toji”), Taqiyuddin ibn Abdulqodir at-Tamimiy (vaf. 1010 h./1602 m.) “at-Tabaqot as-saniya fi tarojim al-hanafiya” (“Hanafiy olimlari tarjimai holida yuksak darajalar”) asarlarida hamda bizning davrimizda yozilgan 23 jildlik “al-Budur al-muziya fi tarojim al-hanafiya” (“Hanafiy olimlari tarjimai holida yorqin oy”) asarida ham Ibn Sinoni hanafiy olimlari qatorida keltirishgan.

Hasanxoja Nisoriy (922-1003 h./1516-1597 m.) “Muzakkiri ahbob” (“Do'stlar yodnomasi”) kitobida Abu Ali ibn Sinoni uch kunda bir marta yoddan Qur'onni xatm

¹ Ирисов А. Абу Али ибн Сино ҳаёти ва ижодий мероси. – Тошкент: “Фан”, 1980. – Б. 44.

² Абдулкарим ас-Самъоний. Китоб ал-Ансоб. 1-жилд. – Байрут: “Дор ал-Жинон”, 1988. – Б. 325.

³ Саргузашти Ибн Сино. – Техрон: “Банки миллий”, 1953. – Б. 1.

⁴ Саргузашти Ибн Сино. – Техрон: “Банки миллий”, 1953. – Б. 5.

⁵ Dmitri Gutas. Ibn Sîna'nın Mirası / Derleyen: M.Güneyt Kaya. – İstanbul: “Klasik”, 2004. – S. 48.

qilganini ayta turib, “O’n ikki yoshida Hazrati Imomi A’zam Abu Hanifaning mazhabi bo’yicha fatvo yoza olgan”, deb zikr qiladi¹.

“Ibn Sino o’n ikki yoshida Imomi A’zam Abu Hanifa mazhabi bo’yicha fatvo yozgan”, degan fikr XVII asrda Balxda yozilgan “Ajoyib at-tabaqot” (“Darajalarning ajoyiblari”) asarida ham takrorlangan².

Ibn Sinoning hanafiy mazhabida ekanligini ko’rsatuvchi yaqqol misol uning mantiqqa bag’ishlangan “al-Qasidat al-muzdavija” (“Juftlangan qasida”) asarida ko’rinadi. U “Mantiqqa oid urjuza” ham deb ataladi va Xorazmshoh vaziri Abu-l-Husayn Ahmad as-Sahliy (vaf. 418 h./1027 m.) ga bag’ishlab yozilgan:

كَمَا قَبَلْنَا نَحْنُ عَنْ إِمَامِنَا، جَوَّازَ أَنْ نَنْوِي فِي صِيَامِنَا.
قَبْلَ الرِّوَالِ وَ الدِّمَاءِ يُنْقَضُ، مِنْ أَيِّ عُضْوٍ خَرَجَتْ مِنْهُ الْوُضُوءُ

“Chunonchi, biz Imomimizdan: ro’zamizda zavol (peshin)dan oldin niyat qilishimizning joizligini va qonlar qaysi a’zodan chiqsa ham undan tahorat sinishini qabul qildik”³.

Ramazonda ro’zaning niyatini zavolgacha qilish joizligi va tananing qayeridandir qon chiqib oqsa, tahoratni sindirishi haqidagi masalalar faqat hanafiylarga xos bo’lib, boshqa mazhablar buning aksini aytishadi. Bu baytda tilga olingan “imomimiz” so’zi Imomi A’zam Abu Hanifaga ishora ekani o’z-o’zidan tushunarli. “Qabul qildik” so’zi esa Ibn Sinoning hanafiy ekanini bildiradi. Abu Ali ibn Sino hanafiy mazhabi muftahidi Imomi A’zam Abu Hanifa nomini o’zining “Uyun al-hikmat” (“Hikmat buloqlari”) asarida tilga olgan bo’lib, uning mantiq qismidagi qiyosning maqbul turiga quyidagi misolni keltiradi:

هَذَا نَبِيذٌ مَطْبُوعٌ، وَ النَّبِيذُ الْمَطْبُوعُ يَجِلُّ شَرْبُهُ، فَهَذَا يَجِلُّ شَرْبُهُ

“Bu pishgan nabiz (sharbat)dir. Pishgan nabizni ichmak halol bo’ladi. Demak, buni ichish halol bo’ladi”.

Ushbu misolni keltirar ekan, Ibn Sino: إِنَّمَا هِيَ مَقْبُولَةٌ مِنْ أَبِي حَنِيفَةَ – “Albatta, u Abu Hanifadan qabul qilingandir”, deydi⁴.

Turkiyalik olim Cüneyt Kaya 2021 yilda amerikalik ibnsinoshunos Dimitri Gutas ning 18 ta ilmiy maqolasini to’plab, “İbn Sînâ’nın Mirası” deb nomlangan kitobini tayyorlaydi. Unga yozgan ilovasida Ibn Sinoning hanafiyligiga oid ikkita muhim ma’lumot keltirgan⁵:

Ibn Sinoning mantiqqa oid urjuzasiga sharh yozgan ikki nafar shia olimi, biri Ibn Abu-l-Hadid (vaf. 656 h./1258 m.) “Shayxurrais hanafiy mazhabida edi”, degan. Yana biri Ibn Badshah Abdulmutallib ibn Murtazo al-Alaviy al-Hoiriy (XIII asr) ham uning hanafiy ekanini tasdiqlagan. Bular Ibn Sinoning shia emasligini ham, shialarning ismoiliy yoki isnoashariy mazhabiga mansub emasligini ham tasdiqlovchi dalillar hisoblanadi.

Abu Ali ibn Sinoning ayrim mutakallimlar bilan olib borgan yozishmalari ham bizning davrimizgacha yetib kelgan bo’lib, unda olim Qozi Abduljabbor (359-415 h./969-1025 m.) singari o’z davrining eng mashhur mo’taziliylariga raddiyalar beradi. Demak, olimning

¹ Хасанхожа Нисорий. Музакири ахбоб. – Тошкент: “Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси” нашриёти, 1993. – Б. 27.

² Мирзаев С. Ибн Синонинг Шарқшунослик институтида мавжуд асарлари. – Тошкент: “Фан”, 1955. – Б. 56.

³ Ибн Сино. Мантиқ ал-машрикийин. Ва-л-Қасидат ал-муздавижа фи-л-мантиқ. – ал-Мамлакат ал-муттаҳида: “Ҳиндовий”, 2018. – Б. 47.

⁴ Ибн Сино. Уйун ал-ҳикмат / Таҳқиқ: Абдурахмон ал-Бадавий. – Байрут: “Дор ал-қалам”, 1980. – Б. 13.

⁵ Dimitri Gutas. İbn Sînâ’nın Mirası. – İstanbul: “Klasik”, 2021. – S. 54–55.

kalom ilmidagi qarashlari, uning aqidasi to'g'risida ham alohida ilmiy ishlar olib borilishi zarur.

Umuman olganda, Ibn Sino Buxoroda hanafiylik hukmron bo'lgan yurtda, hanafiy olimlari davrasida unib-o'sdi. Ulardan hali balog'at yoshiga yetar-etmasdanoq fiqhiy ilmlarni puxta o'rgandi. Garchi alohida fiqhiy asar yozgani ma'lum bo'lmasa ham, lekin alloma o'zining islom falsafasiga oid asarlarida ham fiqhiy mavzularni qisqa tarzda yoritganida, ularni hanafiy mazhabi fiqhiga ko'ra zikr qilgan. Shuning uchun ham, hanafiy faqihlari va olimlarining tarjimai holiga bag'ishlangan asarlarda uning nomi ham kiritilgan edi. Ibn Sinoning faqih ustozlari hayoti va ijodi, uning fiqhiy qarashlari izchil va kompleks tarzda o'rganilishi dolzarbdir.

Х АСРДА БУХОРОДАН ЕТИШИБ ЧИҚҚАН ОЛИМЛАР ВА УЛАРНИНГ ИЛМИЙ ФАОЛИЯТИ

SCIENTISTS FROM BUKHARA IN THE 10TH CENTURY AND THEIR ACTIVITY

Неъматулло Насруллаев,

УзХИА Ислом тарихи ва манбашунослиги – IRCICA кафедраси доценти

Р. Абдураззоков,

Ислом тарихи ва манбашунослиги йўналиши 4-курс талабаси

Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Афрахий ал-Бухорий. Ўз даврининг олимлари пешвоси ва раисларидан эди. Исмоилий нисбаси билан танилган. Муҳаммад ибн Юсуф ибн Осим, Муҳаммад ибн Собир ибн Котиб ал-Бухорий, Муҳаммад ибн Юсуф ал-Фарабий, Саъид ибн Иброҳим ибн Маъқал ва Аҳмад ибн Холиддан таълим олган. Шогирдлари орасида Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ал-Мустафийрий номи машхур. Олим ҳиж.301/мил.914 йилда туғилиб, ҳиж. 384/мил. 995 йили рамазон ойида 84 ёшда вафот этган. Абул Асбаъ Абдулазиз ибн Абдумалик ал-Андалусий. У ўз даврининг улуғи, ҳофиз эди. Умавийлар давлати олимларидан ҳисобланади. Илм талабида кўп мамлакатларга сафар қилган. Маккаи Мукаррамада – Абу Саъид Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Аъробий; Бағдодда – Абу Али Исмоил ибн Муҳаммад ас-Саффор, Абу Саҳл Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қаттон; Дамашқда – Абул Ҳасан Хайсама ибн Сулаймон ат-Тараблусий; Марвда – Абу Али Ҳусайн ибн Муҳаммад ас-Сағонийдан таълим олган. Шогирдлари орасида ўзларидан Аҳмад ибн Абдулазиз ал-Маккий ва Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Ҳофиз ҳадис ривоят қилганлар. Бу зот ҳақида Абу Абдуллоҳ ал-Ҳофиз “Тарих” китобида маълумот келтирилган. Ҳиж. 328/мил.941 йилдан кейин яна ҳадис илми талабида сафарга чиққан. Андалус, Миср, Шом, Куфа, Нишопур, Марв муҳаддисларидан таълим олган. Кейин Бухорога келиб, ўзларига бу ерни ватан тутиб, ибн Ханабдан, Кушонияда Али ибн Муҳтож ва Абу Яъло ан-Насафийдан ва шунингдек, Шош уламоларидан илм ўрганган. Бухорода кўп сонли халқни ўз илмидан баҳраманд қилган. Мағриб заминидаги Куртуба номли жойида туғилиб, ҳиж.365/мил.976 йилнинг ражаб ойида Бухорода вафот этган.

Абул Фазл Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ал-Балъамий. Хуросон амири Исмоил ибн Аҳмаднинг вазири бўлган. Абул Фазл ал-Балъамийнинг катта боболари Ражо ибн Муаббид Румнинг Балъам шахрида яшаганлар. Ўша ерда оила куриб, серфарзанд бўлганлар. Фарзандларига “ал-Балъамий” деб нисбат берилган. Вазир Абул Фазл ал-Балъамий ўз замонининг оқил, доно, олим кишиси ва буюк давлат арбоби эдилар. Асли Бухоро аҳлидан. Ўз даврининг жуда кўпчилик олимларидан таълим кўрган. Бу зот ҳақларида алоҳида китоб ҳам ёзилган. “Тарихи Табарий” асарини биринчи бўлиб форс тилига таржима қилган. Авлодлари ҳозиргача Бухорода яшаб келмоқда. Ҳиж.329/мил.942 йил сафар ойининг ўнинчи куни вафот этган.

Ҳавсала – асли Куфалик бир кишининг исми. У зот Қутайба ибн Муслим билан бирга ғозий сифатида бухорога келган. Кейинчалик Бухорода қолиб, мана шу ерда оила қурган. Ўғли Абул Ҳасан Аҳмад ибн Иброҳим Ҳавсала ал-Куфий ал-Ҳавсалий ҳиж.354/мил.966 йил.

Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Калободий ал-Бухорий ас-Сибадмуний. Сибадмун – Бухоро қишлоқларидан бири. Бу зот “Устоз” номи билан танилган эдилар. Кўп ҳадис билувчи шайхлардан бўлган. Илм талабида Хуросон, Ироқ, Ҳижозда бўлиб, у ердаги машойихлардан таълим олган. У амир Исмоил ибн Аҳмад ас-Сомонийнинг “Дор ус-султон” саройида фақиҳ эди. Ўз даврида сарой аҳли ундан кўп масалалар эшитган. Берган маслаҳатларидан фойда кўрганлар уни “Устоз” деб аташган. Бу киши Али ибн Мусо Алқамий “Аҳком ул-Қуръон” (Қуръон ҳукмлари) китобида, Абу Бакр ал-Мункадирий ва Абул Аббос ибн Уқда ал-Ҳофиз ҳадис ривоят қилганлар. Абдуллоҳ ас-Сибадмуний ҳиж.340/мил.952 йил шаввол ойининг бешинчи кунида Бухорода вафот этган.

Абу Бакр Аҳмад ибн Муҳаммад ат-Тавовисий. Бухоро қишлоқларидан бирининг номидан олинган – Тавовис номи. Бу зот фақиҳ, фозил, парҳезкор, тақводор, зоҳид, ишончли муҳаддис ва солиҳ бандалардан эдилар. Бу киши ҳақларида Абу Саъд ал-Идрисий “Китоб ул-икмол” (“Мукаммал китоб”) лида зикр этган. Муҳаммад ибн Наср ал-Марвазий, Абдуллоҳ ибн Ширавайх ан-Нишопурий ва Муҳаммад ибн Фазл ал-Балхийдан ҳадис ривоят қилганлар. Улардан эса, Муҳаммад ибн Наср ал-Қойид аш-Шоший ва Абу Саъд ал-Идрисийнинг тоғалари Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Идрис ҳадис ривоят қилганлар. Ҳиж.344/мил.956 йили Самарқандда вафот этганлар.

Абдуллоҳ ибн Убайдуллоҳ аш-Шайбоний ат-Таҳмоний ал-Бухорий. Боболарига нисба берилиб, унинг исмига ҳам Бухородаги жой номларидан бўлган “ат-Таҳмоний” калимаси қўшилган. У илм талабида Ироқ, Ҳижоз, Миср, Шом, Жазоир ва Хуросонда бўлган. Ўз даврининг тўғри сўз ва адолатли имомларидан. Кўп китоблар тартиб қилган. Отасидан, Абдуллоҳ ибн Абдурраҳмон ад-Доримий, Аҳмад ибн Наср ал-Атакий, Абу Абдуллоҳ ибн Абу Ҳафс ва Абд ибн Ҳумайд ал-Кешийдан ҳадис ривоят қилган. У “ат-Тасониф ул-ҳисон” (“Ҳасан ҳадислар таснифи”) китобининг муаллифи ҳисобланади. Ўзларидан Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Боҳилий ал-Варроқ, Абул Аббос Жаъфар ибн Муҳаммад ан-Насафий ва Абу Амр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Собир ал-Бухорий ҳадис ривоят қилганлар. Абдуллоҳ ат-Таҳмоний ҳиж.307/мил.920 йили Самарқандда вафот этган.

Абул Фазл Яъқуб ибн Юсуф ал-Осимий ал-Бухорий. Бухоро аҳлидан бўлиб, ўз шахрининг шайхи ва муҳаддиси эди. Ҳадис аҳлига садоқатлари кучли бўлган. Ироқда

Муҳаммад ибн Убадуллоҳ ал-Мунодо, Муҳаммад ибн Синон ал-Қаззо, Абдулмалик ибн Муҳаммад ар-Рақоший ва Аббос ибн Муҳаммад ад-Дурийдан таълим олганлар. Ўзларидан қози Яҳё ибн Мансур, Али ибн Исо ва Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Ҳиро ҳадис ривоят қилган. Нишопурда мунтазам ўтказиб туриладиган илм мажлисларида қатнашибтурган. Ҳиж.325/мил.938 йили Бухорода вафот этган.

Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Калободий ал-Ҳофиз. Бухоронинг таниқли ва машҳур муҳаддисларидан бўлиб, юз мингдан зиёд ҳадисни ёд билган. Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Устоз, Абу Яъло Абдулмуъмин ибн Халаф ан-Насафий, Абу Саъид Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шоший, Али ибн Муҳтож ал-Кушоний ва бошқа олимлардан таълим олган. Абу Саъид Халил ибн Аҳмад ас-Сижзийдан битта ҳадис ривоят қилган. Ал-Калободий ҳақларида Абу Абдуллоҳ ал-Ҳофиз “Тарих” китобларида қуйидагича айтганлар: “Абу Наср ал-Калободий, юз мингдан кўп ҳадисни ёд билувчи, фаҳм-фаросатли ва маърифатли олимлардан эди”. Имом ол-Бухорийнинг “ал-Жомеъ ус-саҳиҳ” китобларини биларди. Шайхимиз Ҳасан ад-Доракутний ҳам у кишининг фаҳмларига, маърифатларига тан бергандилар. Абу наср ал-Калободий ҳиж.398/мил.1008 йил жумодул охир ойининг йигирма учинчисида шанба куни вафот этганлар”.

Абул Қосим Али ибн Аҳмад ал-Мароғий. Бухоролик олимлардан бири. Ота-боболари Мароғадан (Озарбайжондаги шаҳар), ўзлари эса Балхдан. Бу киши ишончли муҳаддислардан бўлиб, кўп ҳадисни ёд билган. Оталаридан, Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шошийдан ва бошқа муҳаддислардан ҳадис илмидан таълим кўрган. Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шошийнинг “Муснад”, Қутабийнинг “Ғариб ул-ҳадис”, Абу Исо ат-Термизийнинг “Шамоил ун-набавийя” ва “Сунан ут-Термизий” китобларидан Балхда, Бухорода, Насафда ва Самарқандда таълим берганлар. Абул Қосим ал-Мароғий ҳиж.326/мил.939 йил ражабойида Балхда туғилиб, ҳиж.411/мил.1021 йил сафар ойининг йигирма саккизинчисида, пайшанба куни Бухорода вафот этганлар.

Абу Муҳаммад Аҳмад ибн Абдуллоҳ ал-Музаний. Асли Ҳиротлик бўлиб, Бухорода яшаб, шу ерда вафот этган. Абдурахмон ибн Муғаффал ал-Музаннийнинг авлодларидан бўлиб, Бухорода “Шайх ал-жалил” номини олган. Бу киши Бухорода ўз асрининг ифтихори, илмда тенгсиз олими, нур юзли ва султонларнинг авлиёси эдилар. Ҳирот, Нишопур, Марв, Журжон, Бағдод, Куфа, Басра, Макка, Миср ва Шомда бўлиб, у ерлардаги муҳаддислардан ҳадис ривоят қилганлар. Уч йил Мисрда яшаб, кейин ҳаж қилганлар. Маккаи мукаррамада имом-хатиблик ҳам қилганлар. Абу Бакр Муҳаммад ибн Али ал-Қаффол аш-Шошийнинг суҳбатдошлари бўлиб, илмда у киши билан мунозара қилганлар. Ҳиж.356/мил.968 йилнинг рамазон ойида Бухорода вафот этдилар. Вазир Абу Яъло ал-Балъамий томонидан тобутлари Ҳиротга олиб борилиб, шу ерда дафн қилинганлар.

Ҳадис ривоят қилган муҳаддислар орасида ҳам Бухороликлар пешқадам бўла олдилар. Жумладан, *Набхон ибн Исҳоқ ал-Баскосий ал-Бухорий* ҳиж.310/мил.923 йил. Миср ва Шом олимларидан таълим олган. Ўзларидан Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий ва Абу Бакр ибн Муҳаммад ал-Бухорий ҳадис ривоят қилганлар. Шунингдек, *Ҳайдар ибн Муҳаммад ал-Бухорий ал-Жунайдий* ҳиж.360/мил.972 йилда ҳаёт бўлган, *Мансур ибн Муҳаммад ал-Ҳарбий ал-Бухорий ал-Муҳтасиб* ҳиж.381/мил.992 йил, *Абу Мусо Ҳорун ибн Аҳмад ал-Ҳофиз* ҳиж.343/мил.955 йил. Бухоро аҳлидан бўлиб, “ал-

Хародиний” номи билан танилган. *Абу Солиҳ Халаф ибн Муҳаммад ал-Хайём* ҳиж.361/мил.973 йил. *Бухоро аҳлидан. Абул Ҳасан Амр ибн Исҳоқ ас-Саканий ал-Бухорий* ҳиж.344/мил.956 йил. *Абу Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Бухорий ал-Малоҳимий* ҳиж.312/мил.925 йили таваллуд топган. У зот ҳам Бухоро аҳлидан бўлиб, Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Бухорий, Ҳотам ибн Ақийл ал-Бухорий, Ҳайсам ибн Кулайб аш-Шошийдан ҳадис илмини ўрганган. Бағдодда ибн Исҳоқ ал-Бухорийдан Абу Абдуллоҳ ал-Бухорийнинг “рафъ ул-ядайн фис салот” (“Намозда икки кўлини кўтариш”), “Ал-Қироату халф ал-имом” (“Имом орқасида туриб қироат қилмоқ”) китобларидан таълим олган. Абу Наср ал-Малоҳимий “Аъёну асҳоб ул-ҳадис” ва “Хуффоз ул-ҳадис” унвонлари билан машхур бўлганлар. Ҳиж.395/мил.1006 йили шаъбон ойининг еттинчи кунида вафот этганлар.

ALISHER NAVOIY MEROSI

ALISHER NAVOI'S HERITAGE

Mo'tabarxon Amanullayevna Madayeva,

O'zbekiston Xalqaro Islom akademiyasi

“Arab tili va adabiyoti - al-Azhar” kafedrasi o'qituvchisi

Keng ko'lamli merosga ega, boy adabiy va ilmiy an'analari bilan Alisher Navoiyning har sohadagi iqtidoriga, mulohazali fikrlarni chiroyli, aniq, qisqa, lo'nda tasvirlash san'atiga, o'zining hayotiy tajribasi bilan asarlaridagi voqe'likni mazmunan, ma'nan o'quvchiga yetkazib berish uslublari ila faylasufligiga, adabiy tasvir vositalarini teran tashbehlar bilan zamon va ijtimoiy muhitni inobatga olgan holda noodatiy so'zlar bilan tasvirlash mahoratiga umuman olganda buyuk mutafakkir ekanligiga so'zsiz tan beramiz. Navoiyning ilmiy merosi har taraflama insoniylikning ijobiy va salbiy xislatlarini, hayotdagi past va balandliklarni falsafiy nuqtai nazardan olib qaraganda har bir syujet va voqealarni mohirona tasvirlagan. Va albatta, Navoiy asarlarida insoniylik, falsafiy dunyoqarash, do'stlik, vatanparvarlik bilan bir qatorda ta'lim-tarbiyaga, ota-onaga bo'lgan hurmat va e'tibor haqidagi mavzularni keng yoritgan. Zero, “Alisher Navoyi o'zbek adabiyoti va o'zbek tilining asoschisi ajoyib faylasuf va o'z davrining yetuk axloqshunos donishmandi edi. U Sharq Uyg'onish davrining taniqli namoyandalari Xorazmiy, Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Firdavsiy, Jomiy, Nizomiy kabi ulug' siymolar qatoridan o'rin olgan noyob tafakkur va aql-zakovat sohibidir”¹. Ma'lumki, Navoiy yoshlik davrlaridan adabiyotga mehr qo'ygan, ko'p kitob o'qigan. Uning ilmga bo'lgan qiziqishini Faririddin Attorning “Mantiq – ut-tayr” dostonini fors tilida yod olganidan ham bilsak bo'ladi. Vaholanki, ushbu asar kattalar uchun ham mazmunan murakkab asar bo'lgan. Shu bilan birga 7 yoshidan boshlab she'rlar yoza boshlagan. Va juda ko'p she'rlarni o'zbek, fors tillarida yod olgan. Shuningdek, “Muhokamat-ul-lug'atayn” asarida yoshlik davrida fors va o'zbek

¹ Жумабоев Й. Ж. Навоийнинг ахлоқий қарашлари // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. - Тошкент: Фан, 1991, 2-сон. - 33 б.

shoirlarining she'rlaridan yuz ming misra (ellik ming bayt) yod olgani haqida yozadi. Shu bilan birga yoshlik davrlarida aruz vaznini mukammal o'rganadi. Bu ilmni shoir Darvesh Mansurdan o'rganadi. Navoiy aruz vazni haqida o'zbek tilida birinchi bo'lib kitob yozgan. Uning asarlari mukammal ilmiy uslub asosida yoritilgan. Shuning uchun bo'lsa kerak, Navoiy ilmiy-ijodiy merosini o'rganishga qiziqish asrlardan asrlarga qarab yanada ortib bormoqda¹. Xattotlar, kotiblar Navoiy asarlaridan nusxalar ko'chirilgan, asarlarning lug'atlari tuzila boshlangan, Osiyo davlatlari bilan bir qatorda Yevropada ham Navoiyni ilmiy merosini o'rganish yo'lga qo'yilgan, XIX asrda Rossiya hamda Fransiya Navoiy asarlarini ilmiy o'rganish yuzasidan tadqiqotlar olib borilgani quvonarlidir. Filologiya fanlari doktori Aftondil Erkinovning "Mumtoz adabiyotimiz G'arb olimlari nigohida" nomli maqolalarida Navoiy ijodini o'rgangan va o'rganib kelayotgan bir necha G'arb olimlari, chunonchi, 1818 yilda nemis olimi Xammer Purgstall "Navoiyga oid bitiklar" asarini yozgani haqida, va bu asarda Navoiy ijodi, davlat arbobi lavozimidagi faoliyati haqida ma'lumotlar bergani, hamda XX asrlarda esa, Germaniyalik Doktor Zigrid Klaynmihel 1990 – 2000-yillarda Navoiy ijodi borasida ilmiy maqolalar yozgani borasida ma'lumotlar berilgan. XXI asrda kanadalik shoir, hozirgi kunda professor Endryu Staniland "A New Diwan (h/t Alisher Navoiy)" ("Yangi devon. Alisher Navoiy") nomli kitob yozdi. Mazkur kitob haqida shunday fikrlarini bayon etadi: Mening "Yangi devon. Alisher Navoiy" nomli to'plamim O'zbekiston va uning XV asr adibi yetakchilik qilgan adabiyoti va madaniyatidan ilhomlanib yozganlarim, 84 ta qisqa she'rlardan iborat she'rlarni o'ziga mujassam etgan. Dante italyan tilini yaratganidek, Alisher Navoiy Chig'atoy tilida (turkiy til asosidan kelib chiqqan hozirgi o'zbek tili) she'rlar yozib tilni adabiy til sifatida e'tirof etib mustahkam qilgan buyuk shoirdir. To'plamdagi she'rlarning to'rt qismi Navoiyga bag'ishlangan hamda uning she'rlaridan ilhomlanib o'zining she'rlarini keltirgan. Shuningdek, prof. Endryu Staniland tez orada O'zbekistonga yana bir bor sayohat qilishini, va shu sayohatdan ilhomlanib o'zbek adiblarining she'rlarini ingliz tiliga tarjima qilib yana to'plam nashr etishini, uning ushbu sa'yi-harakatlari ilmiy-adabiy fikr almashinuvlariga imkon yaratib berishga ishonchi komilligi haqida bayon etadi.² Binobarin, Navoiyning barcha asarlar o'zbek madaniyatining bebaho merosi sifatida qadrlanishi o'zbek olimlari bilan birga G'arb olimlarining nigohida aks etib turganidan faxr tuyg'usini baxsh etadi³.

Navoiy ijodiga nazar solsak, asarlarida ijtimoiy hayotdagi har bir mavzu haqida ma'lumotlar olish mumkin. Shu bilan birga uning tasavvufiy qarashlari bilan o'zining bebaho merosini boyita olgan. Ma'lumki, tasavvuf ta'limoti haqiqat, ma'rifat, tariqat va shariat yo'nalishlarining jamlanmasidir. Fiqh, islom dini qonun-qoidalariga amal qilish – shariat, tariqat esa, odob-axloq, xushmuomalalik, insonning ichki va tashqi go'zalligini namoyon qiladi. Haqiqat Alloh yo'lida bo'lib, ruhiy va ilohiy sifatlarni ko'rsatib beradi. Ma'rifat esa, inson o'zidan kechib Haqqa yuz tutishini aks ettiradi. Navoiy asarlarida tasavvuf yo'lida ham katta bir marrani bosib o'tgan desak, adashmaymiz. Uning falsafiy dunyoqarashi, tasavvuf bilan chambarchas bog'lanib ketgan. Shoir ichki dunyo bilan tashqi

¹ Sirojiddinov Sh., D. Yusupova, O. Davlatov. Navoiyshunoslik. Toshkent: "Tamaddun" nashriyoti, 2018. 22-b.

² Andrew Staniland, Four Poems From "A New Diwan (h/t Alisher Navoiy)", The Oxus Society for Central Asian Affairs, <https://oxussociety.org/four-poems-from-a-new-diwan-h-t-alisher-navoiy/>

³ Zayniddin Vosifiy. Badoye'ul vaqoye'. Forsiydan Naim Norqulov tarjimasini. G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. Toshkent, 1979. 53-b.

dunyoni ajratmaslikni, qalb va ruhiy tarbiya bilan inson yanada zabardast kuchli bo'lishini ta'kidlaydi. Va hayotiy voqea bilan isbotlay oladi¹.

Navoiyning o'z baytlari bilan har qanday mavzuga tasavvufiy, falsafiy yondoshishi tubida voqealar bilan birga kitobxonlar uchun hikmatli fikrlarni bildiradi. Har bir hikmatlari zahirida ijtimoiy-hayotiy misollar keltiradi. U xalq deb, xalqning hayotini, xalqning qiyinchiliklari bilan qiziqqan va ular bilan yashagan. Insonni uning kechinmalarini ko'p o'ylagan, insonning hayot mazmunini, dunyoqarashini mushohada qilgan. Va o'z qahramonlarini oddiy xalq timsoli sifatida aks ettirgan.

“Navoiy umrni shamolga o'xshatadi: har qancha yugurib, shamolga yetib bo'lmagani singari shiddatli umr oqimini ham to'xtatib turish mumkin emas. Shunday ekan qo'lingdan kelgancha uni shod-xurram o'tkaz, toki so'nggi lahzada bu olam ayvonini afsusu nadomat ila tark etma:

Ey, Navoiy, umr o'tar yeldek, o'zungni shod tut,
Elga yetmak mumkin ermastur chu sur'at ko'rguzub.”²

Navoiy asarlarini mutolaa qilgan kitobxon, Navoiy bilan suhbatlashadi, dardlashadi, asarlardagi voqe'likdan o'ziga bir yangilik bilan birga kerakli maslahatlarni ham oladi.

Xulosa qilib aytganda, butun umrini badiiy ijodga bag'ishlagan Alisher Navoiy o'z iqtidori bilan o'zbek tilini himoya qilish, uni muhofaza qilishni o'z oldiga maqsad qilib, o'zbek tilidagi lirik asarlar yaratib bizga bebaho meros qilib qoldirdi. Merosdan faqatgina o'zbek millati emas, balki barcha qardosh xalqlar ham bahramand bo'lib kelmoqda.

ИБН АЛ-АСИРНИНГ “АЛ-КОМИЛ ФИ-Т-ТА’РИХ” АСАРИНИНГ ИСЛОМ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДАГИ АҲАМИЯТИ

IMPORTANCE OF AL-KAMIL FI-T-TA'RIKH BY IBN AL-ATHIR IN STUDYING THE ISLAMIC HISTORY

Муҳаббатхон Миртохировна Агзамова,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

“Исломишунослик ва ислом цивилизациясини ўрганиш

ICESCO” кафедраси доценти в.б., PhD

Илк ислом тарихига оид асар санокли кишилар томонидан амалга оширилган бўлиб, бу эса, ушбу соҳада фаолият олиб борган муаррихлардан ўзига хос масъулият талаб этган. Ўрта асрда машҳур муаррих сифатида танилган Абу Ҳасан Иззуддин Али ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад Шайбоний Жазарий кўпгина манба ва асарларда Ибн Асир номи билан эътироф этилган. Аллома Месопотамиянинг (Ирок) Дижла дарёси юқори оқимидаги Мосулдан уч кунлик масофада жойлашган Жазират ибн Умар

¹ Botirova Sh.I. Problematic Aspects Related to the Use of Educational Technologies and Interactive Methods in the Classroom // International Journal of Multidisciplinary Research, 6/8, 2020.

² Алишер Навоий. Ҳикматлар. - Тошкент: Шарқ, 2006. – 9 б.

шаҳрида 555/1161 йилда туғилган¹. Унинг нисбаси бўлган «ал-Жазарий» ҳам шундан келиб чиққан.

Ибн Асирнинг ҳаёти ҳақида манбаларда маълумотлар қисқа келтирилган бўлиб, Ибн Ҳалликон (ваф. 681/1282) ва Субкий (ваф. 771/1370) каби олимлар Ибн Асир даврига яқин яшаган бўлсалар-да, аллома ҳақида мухтасар маълумотлар келтиришади. Ибн Асир билан замондош бўлган Ёкут Ҳамавий (ваф. 626/1229) ва Ибн Қифтий (ваф. 646/1248) каби тарихий-биографик асарлар ёзган олимлар ҳам Ибн Асир ҳақида қисқача маълумот бериб ўтишган².

“Ал-комил фит-тарих”, “Усдул ғоба фи маърифат ас-саҳоба”, “Ал-либоб”, “Ал-жомеъ ал-кабир” асарлари Ибн Асирнинг бизга қадар етиб келган тўртта асари ҳисобланади. Улардан “Ал-комил фит-тарих” асари умумий тарих типдаги асар бўлиб, айниқса унда бошқа ислом тарихига оид кўплаб асарларда учрамаган қимматли маълумотлар берилган. Хусусан, инсоният яратилишидан то мўғиллар истилоси давригача яъни 628/1230 йил охиригача бўлган тарихий воқеаларини ўз ичига олган ва ҳозирга қадар ўз илмий қимматини йўқотмаган маълумотлар жамланган³.

“Усдул ғоба фи маърифат ас-саҳоба” номли асари беш жуздан иборат бўлиб, унда абжад⁴ ҳарфи тартибида 7500 саҳоба ҳақида маълумот келтирилган. “Ал-Лубоб” номли асари эса, Абдулкарим Самъоний (ваф. 562/1166)нинг “ал-Ансоб” китобини қисқартмаси сифатида, “Ал-жомеъ ал-кабир” асари эса, балоғат илмига бағишлаб ёзилган.

Ибн Асирнинг «Ал-комил фит-тарих» асари манбашунослик нуқтаи-назаридан кўплаб минтақалар, хусусан, Моварауннаҳрга исломни кириб келишига оид тарихий жараёнлар, XII-XIII асрлардаги Хуросон Моварауннаҳр тарихига оид муҳим маълумотларни қамраб олган⁵.

IX асрдан бошлаб берилган асарда келтирилган тарихий воқеалар тавсифи илмий нуқтаи назардан катта қизиқиш уйғотиб, XIII аср ўрталаригача бўлган даврда Ўрта Осиё сулолалари Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар, Ғазнавийлар, Хоразмшоҳлар сулолалари тарихига оид нодир маълумотлар жамлаган.

Ибн Асир асарнинг муқаддима қисмида ёшлигидан тарихга оид манбаларни ўрганиб, айрим ёзма манбаларда тарихий жараёнлар жуда бўрттириб кўрсатилганлиги, баъзида эса муҳим воқеалар қисқа матнларда баён этилиб, Ғарб ислом оламида содир бўлган воқеалар кўпинча эътибордан четда қолдирганлигини келтиради. Шу сабабдан ҳам у тарихга қизиққан инсонлар бирор воқеа ҳақида маълумот олиш учун баъзан кўплаб китобларни мутолаа қилиши лозимлигини

¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibnul-esir-izzeddin>

² Абул Ҳасан Жамалиддин Али ибн Юсуф ибн Иброҳим ибн Қифтий. Анбахур руват ала анбахин ниҳат. Муҳаммад Абуфазл Иброҳим. – Қоҳира: Дор ал-фикр ал-араб, 1406. – Ж. III. – Б. 258.

³ Ибн Касир. Ал-бидая ва-н-ниҳая. – Қоҳира: Дор ал-ҳадис, 1994 – Ж. VII. – Б. 57.

⁴ Абжад бу қадимги араб алифбоси таркибидаги ҳарфлардан тузилган ва ҳар қайси ҳарфнинг сон кийматини эслаб қолиш учун ясалган саккизта сўзнинг биринчиси ва шартли умумий номи. Бу сўзлар: абжад, ҳавваз, ҳутти, каламан, саъуфас, қарашат, саххаз, зазағ. Аслида араб ҳарфларининг мазкур тартиби финикия ва оромий ҳарфларидан келиб чиққан бўлиб, улар муайян сонларни ифодалайди.

⁵ Сатимова С. Фарғонанинг фатҳ этилиши. Водийнома. 2017. – Ж. II. – Б. 22.

таъкидлаб, ўқувчиларни бундай эҳтиёждан қутқарадиган тарих китобини ёзиш зарурлигини ва шу мақсадда ушбу асарни ёзганлигини таъкидлаб ўтади.

Ибн Асир тарихий воқеаларни баён этишда икки асосда қарайди: вақт ва макон. Бу икки омил, асосан, Ибн Асирнинг тарихга бўлган қарашини шакллантирган. Унинг вақт билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиши, унинг даврига қадар содир бўлган воқеалар фазо билан боғлиқ ҳолда хусусиятларини кўриб чиқади. Ибн Асир китобни аввалида мусулмонлар қўллаган хижрий тақвим ҳақидаги ривоятларни келтириб, бу масала тарихнинг ажралмас қисми бўлган календарь билан боғлиқ эканлиги, ҳамда тарихий воқеаларни ҳамма рози бўлган ёки деярли бир овоздан мутлоқ кўпчилик тақдим этадиган вақтсиз аниқлаш ва баҳолаш мумкин бўлмайди деб изоҳлайди¹. Шунинг учун Ибн Асир тақвимнинг вақтни белгиловчи омил сифатидаги аҳамиятини ҳисобга олиб, бу мавзунини китоб муқаддимасида келтириб ўтади.

Кейин вақт тушунчаси ва яратилишнинг бошланиши билан давом этади. Ибн Асир “Ал-комил фит-тарих” асарида вақтга қуйидаги таърифни берди: “Вақт кечаю кундуз ҳаракатидан иборат. Баъзан қисқа ва узоқ вақт даврлари ҳам вақт деб аталишига мисоллар келтиради. Арабларнинг “Мен сизга мевалар йиғилганда келдим” – деб қўллаган иборасини келтириб, бу билан улар меваларни йиғиб олиш вақтини назарда тутадилар деб изоҳлайди. Яна улар вақт сўзини кўплик шаклида қўядилар. Мисол учун, “Мен амир Ҳажжож даврида ҳузурингизга келдим” – деб бу билан улар Ҳажжожнинг амирлик даврида келганини назарда тутилганлигини изоҳлайди².

Ибн Асирнинг “Ал-комил фит-тарих” асари ўрта асрдаги энг ишончли манбалардан бири бўлиб, китобнинг муқаддимасида “Мен ўз ишимни Табарийнинг “Тарих ар-русул вал-мулук” асарида фойдаланиб бошляпман. Аллома ёзган ҳамма нарсани олдим, ҳаттоки, изоҳларни ҳам эътиборсиз қолдирмадим” деб, “Тарих ар-русул вал-мулук” асарининг аҳамиятини эътироф этган³.

Бироқ Ибн Асир Табарийнинг китобини сўзма-сўз кўчирмай, балки тузатишга муҳтож бўлган баъзи ўринларда қўшимчалар киритди. Мисол учун, Табарий кўп воқеалар ҳақида ўзи тўплаган барча ривоятлар келтириб ўтган. Ибн Асир бу ривоятларни таҳлил қилиб, баъзилари ё аввалги ривоятга яқин ёки нақл қилинган ривоятларни қисқа шакли сифатида баҳоласа, кичик қўшимчалар киритди ёки уни қисқартирди⁴. У юқоридаги гапларининг давоми сифатида қуйидаги фикрларни ҳам киритган: “Табарий ва бошқа машҳур тарихчилар воқеаларни йилма-йил, баъзи ўринларда батафсил маълумот бермоқчи бўлганларида, ойма-ой тарихий воқеаларни ёритиб ўтишди. Бу усул воқеаларнинг узилишига, мақсадга эришилмаслигига ва фақат диққат билан қаралгандан кейин тушунилиши мумкин бўлган натижаларга олиб келади. Мен эса воқеаларни мавзуга қараб кўриб чиқдим ва бу мавзуларни қайси йил ёки ойда содир бўлишидан қатъи назар, бир жойга тўпладим. Шундай қилиб, ҳодисалар узлуксиз бирин-кетин баён этдим” – деб келтиради⁵.

¹ Ибн Асир. Ал-комил фит тарих. – Байрут: Дор кутуб ал-илмия, 2010. – Ж. I. – Б. 8-9.

² Ўша асар. – Ж. I. – Б. 9.

³ Ўша асар. – Ж. I. – Б. 6.

⁴ Ўша асар. – Ж. I. – Б. 7.

⁵ Ўша асар. – Ж. I. – Б. 7.

Ибн Асир 302/915 йилдан кейинги воқеаларга оид барча ишончли манбалар, ҳужжатлар, савдогарлар ва олимларнинг оғзаки ривоятларини синчиклаб текшириб, уларни бир-бири билан қиёслаган ва ўз изоҳларини қўшиб, ислом тарихий манбаларини мукамал таҳлил қилган. Шунингдек, тарихий маълумотларни танқидий ўрганиб, уларни Қуръони Карим ва саҳиҳ ҳадислар билан уйғунлигини қўриб чиқди. Агар у мавжуд бўлган маълумотлар бу уйғунликни таъминламаган бўлса, у ҳеч иккиланмасдан рад этди. Бу маълумот Қуръони Карим ёки ҳадисларда зикр қилинмаган бўлса, унинг ҳақиқатга мослигини шубҳа остига қўяди. Агар ушбу босқичда ҳеч қандай муаммо юзага келмаса, маълумотларнинг воқеа билан боғлиқ бўлган ўша даврда яшовган одамлардан ривоят қилинганлигига эътибор қаратди. Ибн Асирнинг тарихий воқеаларга танқидий нуқтаи назари, унинг тарих фақат ҳикоялар, хабарлар, нутқлар ва воқеалар эмас деган фикрга эга эканлигини кўрсатди. Унинг таъкидлашича, тарих ўтмишдаги фаолиятнинг турли томонларини ўрганиш орқали одамлар ва жамиятларни тушуниш имконини беради деб баҳолади.

IMOM BUXORIYNING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATINI O'RGANISHDA “SHAMOILI BUXORIY” RISOLASINING AHAMIYATI

SIGNIFICANCE OF SHAMA'IL-I BUKHARI IN STUDYING THE LIFE AND ACTIVITY OF IMAM BUKHARI

Abduvosi Abdiboqiyevich Shonazarov,
*Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot
markazi ilmiy xodimi*

Islom dunyosida “Hadis ilmining sultoni” deya shuhrat topgan Imom Buxoriyning hayoti va ilmiy merosi davrlar osha o'z qadru qiymatiga ega bo'lgan holda kitobxonlar tomonidan katta qiziqish bilan mutolaa qilinib, tadqiqotchilar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Zero, insoniyat taraqqiyoti tarixida o'chmas iz qoldirgan mo'tabar zotlarning asarlari hozirgi kunga qadar o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shubhasiz, Imom Buxoriyning tarjimai holi va fazilatlarini haqidagi eng muhim va ishonchli manbalardan biri o'zining xos shogirdi va kotibi Abu Ja'far Varroq Buxoriyning “Shamoili Buxoriy” risolasidir.

Nahvshunos olim Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotim Varroq Buxoriy Imom Buxoriyning xos shogirdi, kotibi, xodimi va asarlarini saqlovchisi bo'lgan. Abu Abdulloh Firabriy “Sahihul Buxoriy”ning bir necha joyida Abu Ja'far Varroq Buxoriyni zikr qilgan. U shaharlarda va safarlarda har doim Imom Buxoriy bilan birga bo'lgan. Uning kitoblarini yozgan. Abu Ja'far Varroq Buxoriy o'zi yashagan asrdagi katta ulamolar va muhaddislar bilan uchrashgan va ulardan hadis eshitgan. Lekin uning ulardan hadis rivoyat qilgani ma'lum emas. U yoshligidan boshlab Imom Buxoriyga hamrohlik qilgan. Bu hamrohlik yigirma yildan o'ttiz yilgacha davom etgan. Abu Ja'far Varroq Buxoriy Muhammad ibn

Ismoil Buxoriyning tarjimai holi haqida katta risola ta'lif etgan. Bu risolada Imom Buxoriyning tarjimai holi haqida ko'plab rivoyatlar keltirilgan.

Hofiz ibn Hajar "Fathul Boriy"da aytadi: "Abu Ja'far Varroq Buxoriy Imom Buxoriyning kotibi bo'lgan. U Imom Buxoriyga muhabbatli, yaqindan bilgan va u kishidan ko'p rivoyatlarni keltirgan kishilardan biri bo'lgan. Abu Abdulloh Muhammad ibn Yusuf Firabriy undan Imom Buxoriy haqidagi foydali ma'lumotlarni rivoyat qilgan"¹.

Imom Buxoriyning kotibi Abu Ja'far Varroq Buxoriy Muhammad ibn Ismoil Buxoriy rahmatullohi alayhning tarjimai holi haqida katta risola ta'lif etgan. Albatta, bu u kishining o'z shayxiga bo'lgan go'zal muhabbati natijasidir. Bu risola – Imom Buxoriyning tarjimai holi, fazilatlar, ulug' amallari va sifatlarini bilishda insonlar murojaat qiladigan muhim manbaga aylangan. Abu Ja'far Varroq Buxoriy o'z ustoz haqida keltirgan xabarlar ishonchliligi va ahamiyatliligi uchun ulamolar bu risolani rivoyat qilishga katta e'tibor berishgan va nusxalarini qo'lma-qo'l qilishgan. Bu risola, Imom Zahabiy (vaf. 748/1347)ning "Siyaru a'lomin nubalo" asarida hikoya qilinganidek, "Shamoili Buxoriy" deb nomlangan².

Imom Saxoviy (vaf. 902/1497) "Al-Javohir vad durar" asarida: "Muhammad ibn Ismoil Buxoriyning kotibi Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotim Varroq Buxoriy uchun ikki daftar hajmida "Shamoili Buxoriy" risolasi bor. Buni Abu Muhammad Ahmad ibn Abdulloh ibn Muhammad ibn Yusuf Firabriy bobosi Muhammad ibn Yusuf Firabriydan, u esa shu asarning muallifidan rivoyat qilgan", dedi³. Muhaqqiq Abdusalom Horun bir daftarni 10 varaq deb hisoblagan.

Ba'zi kishilar bu asarni "Manoqibi Buxoriy" deb ham nomlashgan. Ulardan biri – Imom Sam'oni (vaf. 562/1167)dir. U "Mo'jamu shuyuxis Sam'oni" asarida o'z shayxi – Abu Bakr Bastomiy (vaf. 537/1143)ning tarjimai holi haqida: "Men Abu Ja'far Muhammad ibn Abu Hotim Varroq Buxoriy tuzgan "Manoqibi Muhammad ibn Ismoil Buxoriy" risolasini Nishopurda ustozim – Abu Bakr Bastomiydan, u Ibn Xalaf Sheroziydan, u Abu Tohir ibn Mihravayhdan, u Abu Muhammad Ahmad ibn Abdulloh ibn Muhammad ibn Yusuf Firabriydan, u bobosi Muhammad ibn Yusuf Firabriydan, u esa shu asarning muallifidan qilgan rivoyati ila yozib oldim", degan⁴.

Ibn Hajar (vaf. 852/1448) ham uni "Hadyus soriy" asarida xuddi shunday nomlagan⁵.

Bu risolani "Sahihul Buxoriy"ning mashhur roviysi va Abu Ja'far Varroq Buxoriyning mashhur shogirdi Abu Abdulloh Muhammad ibn Yusuf Firabriy muallifning o'zidan rivoyat qilgan. Muhammad ibn Yusuf Firabriyning Abu Ja'far Varroq Buxoriydan rivoyat qilgani haqidagi rivoyatlar:

– "Sahihul Buxoriy"ni Abu Abdulloh Firabriydan rivoyat qilgan va Samarqandda Abu Ja'far Varroq Buxoriyning "Shamoili Buxoriy" risolasini ham Abu Abdulloh Firabriydan

¹ Hofiz Ahmad ibn Ali ibn Hajar Asqaloni. Fathul Boriy bi-sharhi Sahihil Buxoriy. – Riyoz: Doru toyba, 1426/2005. 15 j. 122 b.

² Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad ibn Usmon Zahabiy. Siyaru a'lomin nubalo. – Bayrut: Doru muassasa ar-risola, 1992. 12 j. 392 b.

³ Shamsiddin Muhammad ibn Abdurahmon ibn Muhammad Saxoviy. Al-Javohir vad durar fi-tarjimai shayxil islom Ibn Hajar Asqaloni. – Bayrut: Doru ibn Hazm, 1999. 3 j. 1260 b.

⁴ Hofiz Abdulkarim ibn Muhammad ibn Mansur Sam'oni. Mo'jamu shuyuxis Sam'oni. – Riyoz: Doru olimil kutub, 1996. 1369 b.

⁵ Hofiz Ahmad ibn Ali ibn Hajar Asqaloni. Hadyus soriy muqaddimatu Fathil Boriy. – Riyoz: Doru toyba, 1426/2005. 2 j. 357 b.

rivoyat qilgan kishilarning bittasi Abu Bakr Saffor Muhammad ibn Hom ibn Noqib Buxoriy (vaf. 381/991)ning rivoyati.

– Abu Nasr Muhammad ibn Said ibn Ahmad ibn Said Tojirning rivoyati. Bu shunday rivoyatki, Xatib Bag’dodiy va Ibn Asokir o’zlarining tarixiy asarlarida Abu Nasr rivoyati haqida ba’zi ma’lumotlarni keltirgan. Demak, bu risolaning rivoyati Abu Abdulloh Firabriyning yo’liga ko’ra mashhur bo’lgan. Darhaqiqat, bu risola Abu Abdulloh Firabriy, Abu Bakr Muhammad ibn Abdulloh ibn Hamdavayh ibn Hakam ibn Varroq ibn Xozinka Shamoxiy (vaf. 319/931) va Abu Amr Abdurahmon ibn Abdulloh ibn Muhammad ibn Abu Hoshim Solih ibn Rufayd (253-325/867-937)lardan rivoyat qilingan¹.

Abu Ja’far Varroq Buxoriy “Shamoili Buxoriy” risolasini rivoyat qilganidan keyin unga yana bir qancha qo’shimchalar qo’shgan. Imom Zahabiy “Siyaru a’lomin nubalo” asarida aytadi: “Muhammad ibn Yusuf Firabriy: “Men Abu Ja’far Muhammad ibn Abu Hotim Varroq Buxoriyning “Shamoili Abu Abdulloh” risolasiga ilova qilingan qo’shimchalar haqida gapirganini eshitdim”, dedi”. Imom Zahabiy: “Bu qo’shimchalar Ibn Xalaf Sheroziyning rivoyatiga kirmaydi”, dedi².

Abu Muoviya Bayrutiy ushbu risolani to’plashda asosan ushbu ma’lumotlarga e’tibor qaratgan:

– “Siyaru a’lomin nubalo” asaridan Imom Buxoriyning tarjimai holi haqidagi Abu Ja’far Varroq Buxoriyning rivoyatlarini jamlagan va ehtiyoj bo’lgan joylarini shakllantirgan. Kitobning oxirida Imom Zahabiy “Siyaru a’lomin nubalo” asarida zikr qilmagan Abu Ja’far Varroq Buxoriyning rivoyatlarini alohida bir fasl qilib keltirgan.

– Xatolarni to’g’rilash yoki kamchiliklarni to’ldirish uchun “Siyaru a’lomin nubalo” asaridagi rivoyatlar bilan boshqa manbalardagi rivoyatlarning orasini yaqinlashtirgan. Ba’zilarini hoshiyalarga qo’ygan.

– Mubham bo’lgan ba’zi narsalar uchun sharhlar va matnlarni bayon qiladigan izohlar va qo’shimchalar qo’shgan³.

Abu Ja’far Varroq Buxoriyning “Shamoili Buxoriy” risolasida Imom Buxoriyning tarjimai holi haqida juda ko’plab foydali ma’lumotlar keltirilgan. Bu risola haqida Imom Sam’oniy, Imom Zahabiy, Ibn Hajar va Imom Saxoviylar o’zlarining asarlarida zikr qilgan. Tolibi ilmlarga ushbu foydali risolani taqdim qilish uchun “Siyaru a’lomin nubalo” va undan boshqa asarlardan ushbu matnlar jamlangan. Natijada bizlarga Abu Ja’far Varroq Buxoriyning “Shamoili Buxoriy” nomli katta risolasi hosil bo’lgan. Lekin bu risola muallif tuzgandek emas. Ammo bu matnlarni to’plab bir risola shakliga keltirish uning qadrini tushirmagan. Abu Ja’far Varroq Buxoriyning “Shamoili Buxoriy” risolasini Xatib Bag’dodiy “Bag’dod tarixi”, Ibn Asokir “Damashq tarixi”, Imom Zahabiy “Siyaru a’lomin nubalo” va Ibn Hajar Asqaloniy “Hadyus sorii” asarida keltirishgan. Bularning barchasi ushbu risolani Abu Ja’far Varroq Buxoriyga bog’langan sanad bilan rivoyat qilishgan. Ushbu asarlarning ichidan Abu Ja’far Varroq Buxoriyning “Shamoili Buxoriy” risolasi o’rin egallagan. Abu Ja’far Varroq Buxoriyning “Shamoili Buxoriy” risolasi Imom Buxoriyning tarjimai holi va ilmiy faoliyati haqidagi muhim manba hisoblanadi.

¹ Abu Ja’far Varroq Buxoriy. Shamoili Buxoriy. Abu Muoviya Bayrutiy nashri. – Bayrut: 2019. 8 b.

² Shamsiddin Muhammad ibn Ahmad ibn Usmon Zahabiy. Siyaru a’lomin nubalo. – Bayrut: Doru muassasa ar-risola, 1992. 12 j. 416 b.

³ Abu Ja’far Varroq Buxoriy. Shamoili Buxoriy. Abu Muoviya Bayrutiy nashri. – Bayrut: 2019. 9 b.

Bu risola – Abu Muoviya Bayrutiy tomonidan jamlanib va hoshiyadagi tushuntiruvchi izohlar yozilib 2019/1440 yil Ramazon oyida nashr etilgan. Bayrutiy tolibi ilmlarga ushbu foydali risolani taqdim qilish uchun Imom Zahabiyning “Siyaru a’lomin nubalo” va boshqa asarlardagi matnlarni jamlagan. Shunda Abu Ja’far Varroq Buxoriyning “Shamoili Buxoriy” nomli katta risolasi hosil bo’lgan. Ushbu risolani oxirida Abu Ja’far Varroq Buxoriyning Imom Zahabiyni “Siyaru a’lomin nubalo” asarida kelmagan rivoyatlari alohida bir fasl qilib keltirilgan. Ushbu risolada Imom Buxoriyning hayoti va ilmiy faoliyati haqida juda ajoyib ma’lumotlar berilgan. Xalqimizni Imom Buxoriyning hayoti haqidagi asl manbadan bahramand qilish maqsadida, ushbu risola Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazida o’z ona-tilimizga tarjima qilindi va nashr etildi. Shuningdek, Imom Buxoriy va boshqa allomalarning hayot yo’llari va insonni ma’naviy yetuklikka chorlovchi diniy, axloqiy va huquqiy hikmatlari ilmiy asosda har tomonlama chuqur o’rganilmoqda.

BAHOUDDIN NAQSHBAND HIKMATLI SO‘ZLARI: TASNIF VA MOHIYAT

WISE WORDS OF BAHĀ’ AD-DIN NAQSHBAND: CLASSIFICATION AND ESSENCE

Gulchehra Nigmatovna Navro‘zova,

Buxoro muhandislik-texnologiya instituti

“Ijtimoiy fanlar” kafedrasi professori, falsafa fanlari doktori

Hozirgi kunda global muammolardan biri bo’lgan ma’naviy inqiroz masalasidir. Ma’naviy inqirozdan insoniyatni qutqarish uchun uni o’zligini anglashga yordam berish lozim. Ma’naviy merosimizning qimmatli xazinalaridan biri tasavvuf va uning Naqshbandiya tariqatida inson ma’naviyatiga oid juda ko’p umuminsoniy qadriyatga ega hikmatli so’zlar saqlangan. Shulardan biri Naqshbandiya ta’limotining asoschisi Bahouddin Naqshband (1318-1389)ning hikmatli so’zlaridir. Ulardan ta’lim va tarbiya jarayonida foydalanish yaxshi samara beradi. Bahouddin Naqshband asoslagan Naqshbandiya ta’limotidagi rashhalar haqida manbalarda ma’lumot bor¹ va ular ma’lum manoda tahlil etilgan². Bahouddin Naqshbandning “Avrod” risolasi³ va manbalarda keltirilgan ma’lumotlar jamlanib nashr etilgan⁴. Ammo u kishining hikmatli so’zlari jamlanib tasniflanmagan. Ularni tasniflash va mohiyatini ochish falsafiy tafakurni rivojlantirishning muhim bosqichidir.

¹ Фахруддин Али Сафий. Рашахот (Оби ҳаёт томчилари) / Табдил ва сўнг сўз муаллифи: Маҳмуд Ҳасаний. Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашр., 2003. 20-21-б.

² Наврўзова Г. Баҳоуддин Нақшбанднинг “Вуқуфи замоний” тамойили. Фалсафа ва ҳуқуқ. Ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий, фалсафий-ҳуқуқий журнал. 2022. № 2. 32-34-б.

³ Баҳоуддин Нақшбанд. Аврод (тўлдирилган иккинчи нашр). Мақола, изоҳ ва шарҳлар муаллифи таржимон Г.Н. Наврўзова. Т.: “Sano standart”, 2019. 112 б. Ғури Али бин Аҳмад. Канз ал-Ибод фи Шарҳ ал-Аврод: Қўлёзма. Ўз ФАШИ, инв. N.2393.

⁴ Баҳоуддин Нақшбанд (Манбалар таҳлили) / Тўплаб нашрга тайёрловчи, мақола изоҳ ва шарҳлар муаллифи. Г.Н.Наврўзова. – Тошкент: “Sano-standard” нашриёти, 2019. – 256 б.

Bahouddin Naqshbanddan saqlangan ma'naviy merosining muhim qismi u kishining aytgan xikmatli so'zlaridir. Bu haqda Salohiddin ibn Muborakning "Anis at-tolibin va uddat us-solikin", Muhammad Boqirning "Maqomoti Xoja Bahouddin Naqshband"¹, Muhammad Porsoning "Risolai qudsiya"² va Ya'qubi Charxiyning "Risolai unsiya"³ asarlarida yozilgan. Bu asarlarning tahlili natijasida aniqladikki, manoqib va maqomotda alohida "On Hazratning anfosi qudsiyalari" sarlavhasi ostida Bahouddin Naqshbandning 155 tadan ko'p hikmatli so'zlari keltirilgan. Asarlarning qolgan qismlarida 45 ta savollarga javob yoki shogirdlarga qarata aytilgan so'zlari bor. Muhammad Porsoning "Risolai qudsiya" asarida u kishi aytganlar deb, 33 ta kalomlari yozilgan, sharhlangan va tahlil etilgan. Ya'qubi Charxiy o'zining asarida o'ndan ortiq ustozining o'gitlarini keltirgan. Bu asarlardagi ba'zi g'oyalar takror bo'lsada, umumiy hisobda Bahouddin Naqshbandning hikmatli so'zlari 250 dan ko'p. Keyingi davrda yozilgan maqomot, manoqib, tazkira va risolalarda shu yuqoridagi manbalarda uchraydigan Bahouddin Naqshbandning fikrlari keltirilgan.

Barcha manbalarda Bahouddin Naqshbandning aytgan so'zlari qudsiy kalom sifatida tavsiflangan. Qudsiy degani pok, muqaddas so'zdir. Demak, Bahouddin Naqshband aytgan so'zlar ilohiy mazmun-mohiyatni aks ettiruvchi kalomlardir. Bunga sabab Bahouddin Naqshband valiylikning eng yuksak darajasida kamol topgan ulug' zot bo'lganlar.

Bahouddin Naqshband aytgan xikmatli o'gitlarini mazmun-mohiyatiga qarab quyidagi guruhlariga tasnif etdik:

1. Insonni o'zligini anglashga yordam beruvchi hikmatli so'zlar.
2. Insonparvarlik ruhida hikmatli so'zlar.
3. Mehnatsevarlikka va mukammal harakatga undovchi hikmatli so'zlar.
4. Odam yaxshi hamsuhbat bilan odam ekanligini anglatuvchi hikmatli so'zlar.
5. Ma'rifatli bo'lishga boshlovchi hikmatli so'zlar.
6. Butun borliqqa muhabbat va mehr-muruvvatli bo'lish ruhida tarbiyalovchi hikmatli so'zlar⁴.

Bahouddin Naqshbandning hikmatli o'gitlari insonni o'zligini anglashga qaratilgan. Chunki tasavvuf insonshunoslik, nafsshunoslik ilmidir. Tasavvufda "Xudshunosi Xudoshunosi ast", ya'ni "O'zini, o'z nafsini tanigan kishi Xudoni ham taniydi" degan asosiy g'oya mavjud. Demak, har bir inson o'zligi, o'z hayot mazmuni, o'z vujudi, yashash maqsad va mohiyatini anglaganida Allohning naqadar ulug' zot hamda buyuk ilmu hikmat egasi ekanligini anglaydi.

Bahouddin Naqshband kalomlarida tavsif etilishicha, vujud shunchalik mukammal yaratilganki, uni ilohiy xazina deb baholash mumkin.

Devori vujudi tu buvad ganji guhar,

Ganj zohir shavad zi tu gar zi miyon barxezi⁵.

¹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 335 б.

² Рисолаҳои пирон ва пайравони тариқати нақшбандия. Душанбе, 2017. 456 с.

³ Яъқуб Чархий. Рисолаи унсия (Дўстона сухбат). Таржимон ва шарҳлар муаллифи С. Раҳмонов. – Самарқанд: "Самарқанд давлат чет тиллар университети" нашриёти, 2022. 78 б. Раззокова М. Баҳоуддин Нақшбандга бағишланган асар. // О'zbekistonda ijtimoiy fanlar – 1999 - № 9-10, 91-93-бет.

⁴ Наврўзова Г.Н. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд ҳаёти ва маънавий мероси. – Т.: Фан, 2021. – 144-б.

⁵ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 152 б.

Mazmuni:

Sening vujuding gavhar xazinasidir,
Sen o'rtadan ketganingda xazina namoyon bo'ladi.

Bu misralar bilan Bahouddin inson vujudini Alloh juda pok qilib yaratganini ta'kid etadi. Inson nafs ammoraga berilib, shu pok vujudni harom luqma va yomon illatlar bilan bulg'amasa, iflos etmasa, ya'ni vujudini ilohiy sifatda saqlay olsa, shunda undagi gavharlar xazinasini, ya'ni Allohning Jamolu Jaloli tajalliy etadi. Bunday g'oya Muhammad Porsoning "Risolai qudsiya" asarida ham keltirilgan.

"Risolai qudsiya" asarida Muhammad Porso Bahouddinning shunday qudsiy kalomlarini keltiradi: "Xalqning Haqdan uzoq tushganining barcha illati shuki, ular o'zlarini o'zlari uzoqlashtirganlar va o'z ixtiyorlari bilan o'zlarini yukini o'zlari ko'paytirganlar, vaholanki ilohiy fayz kelishida hech qanday nuqson yo'q". Bundan ma'lum bo'ladiki, inson fitrati juda pokizadir va u ilohiy fayzlarni qabul qila oladi. Lekin inson o'z fitratini o'z ixtiyori bilan ifloslantirib, uni shunday ulug'vor fayzdan mahrum etadi. Bahouddin aytadilar:

Qurbi Haq durii tust az budi xesh,
Be ziyoni xud nayobi sudi xesh¹.

Mazmuni:

Haqqa yaqinlashish o'zligingdan uzoqlashish bilan bo'ladi,
O'zinga ziyon keltirmay turib, foydangni topolmaysan.

Bu misralar orqali Bahouddin Naqshband inson o'z nafsiga qarshi bormay turib, uning vujudi ilohiy fayzlarni qabul qila olmaydi demoqda. Bahouddin ixtiyor deganda nafs istaklari asosida vujudga keladigan xohishu istaklarni nazarga olmoqda. Shuning uchun ta'kid etmoqdaki, "Ixtiyorni rad etish miqdoriga qarab, banda uchun Hazrati Ilohiyat bilan taqdir tadbiri borasida kelishuv ko'payadi va bu bilan u rizo va saodat maqomiga yaqinlashadi".

Bahouddin Naqshbandning o'gitlari insonparvarlik ruhidadir. "Maqomot"da yozilishicha, Bahouddindan bir kishi so'raydi: "Nega xizmatkor yollamaysiz?" Bahouddin javob beradilar: "Qullik xojalik bilan mos kelmaydi" va quyidagi ikki baytni aytganlar:

Na maro mafrashu na mafrashkash,
Na g'ulomoni turki tirkashkash.
Hama shab chun sagoni kahdoni,
Sar ba dum ovaram bixusbam xush².

Mazmuni:

Menda na gilam bor, na gilam tozalovchi,
Na turk g'ulomiyu, na suyanadigan kishi.
Tunda men yoturman it kabi miskin,
Boshimni dumimla o'ragancha shod.

Bahouddin Naqshbandning aytgan so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, u kishi butun insoniyatni Allohning bandasi hisoblaydilar. Banda Allohning qulidir. Qul qanday qilib, boshqalarga xo'jayin bo'la oladi?! Shuning uchun Bahouddin birovni qul qilish, ustidan

¹ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд / Форсийдан таржимон, сўз боши, изоҳ ва луғат муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. – Тошкент: Ўзбекистон, 2019. – 114 б.

² Ўша асар. – 85 б.

hukumronlik qilish, ozor berishga mutlaqo qarshi bo'lganlar. Bahouddin Naqshbandning yuqoridagi kalomlari shundan dalolat beradiki, u kishi insoniyat jamiyatida qullik va zo'ravonlik bo'lishiga mutlaqo qarshi chiqqanlar. Bahouddin butun insoniyatni Odam Ato naslidan bo'lganligi uchun ular bir-biri bilan birodar deb ta'kidlaganlar. Shuningdek barchamiz Ibrohim millatidan deb millatchilik va milliy kamsitishga ham qarshi bo'lganlar. Shuning uchun ham Bahouddin Naqshbandning qullik bilan xojalik bir-biriga mos kelmaydi degan qudsiy kalomlarini Abdrahmon Jomiy, Alisher Navoiy va boshqa ko'plab mutafakkirlar o'z asarlarida yozib, uni tahlil etganlar.

Bahouddin Naqshbanddan: “Darveshlik nima?” deb so'raganlarida, hazrat quyidagicha javob berganlar: “Darveshlik tashdan berang ya'ni, rangsiz va ichdan bejang ya'ni, qarama qarshiliksiz, murosayu madorada bo'lishdir”.

To dar in hirqaeem az hech kas mo,
Ham naranjemu, ham naranjonem¹.

Mazmuni:

To shu darveshlik hirqasida ekanmiz biz,
Hech kimdan ranjimaymiz va hech kimni ranjitmaymiz.

Bahouddin Naqshband darvesh, ya'ni so'fiylar barcha insonlarni millati, elati, jinsi, irqi, ijtimoiy mavqeidan qat'iy nazar Allohning bandasi bo'lganligi uchun uni e'zozlashi lozimligini va shu bilan bir qatorda ularga ozor bermaslik kerakligini ta'kidlamodalar.

Bahouddin Naqshband barcha darveshlarga bu so'zni yod olinglar deb, quyidagi baytni ko'p takrorlar edilar:

Nekuvonro do'st dorad har ki boshad dar jahon,
Gar badonro do'st dori, go'y burdi az miyon².

Mazmuni:

Dunyodagi odamlar yaxshi kishilarni do'st tutadilar,

Agar sen yomonlarni ham yaxshi ko'ra olsang, o'rtadan adovatni olgan bo'lasan, ya'ni g'alaba qilasan.

Bahouddin Naqshbandning bu kalomlari ham jamiyatda barcha insonlarni bir-biriga do'stu ittifoq bo'lishga chaqiradi. Bu kalom yomonlarga qarshi kurash emas, ularni yomon ko'rish emas, balki u ham inson ekanligini anglab, unga xatosini tushunishi va yaxshi kishilar qatoridan o'rin olishiga yordam berish lozimligini ta'kidlaganlar. Yomonlarga yaxshilik qilgan insonni chavgon o'yinida go'y, ya'ni aylana koptokni olgan va g'alaba qilgan kishi bilan tentlashtiradi.

Naql qilishlaricha, bir donishmand kishi Bahouddin Naqshbanddan so'ragan: “Silsilangiz qaerga boradi?” Hazrat shunday javob beradilar: “Kishi silsiladan hech qaerga borolmaydi”. Bu kalomlari bilan Bahouddin inson qaysidir silsilaga kirganligi bilan ulug' emas, balki insoniylik fazilati bilan ulug'ligini ta'kidlamodalar. Bu kalom bilan insonlarni ma'lum tabaqa, nasab va imtiyozli guruhlariga mansub bo'lganligi bilan kibr qilmaslikga chaqiradilar. Agarda ularda ezgu insoniylikka xos fazilat bo'lmasa, unday kishi hurmatga loyiq emasligini va kibru havo hamda man-manlik qilmaslik lozimligini aytganlar.

¹ Ўша асар. – 146 б.

² Ўша асар. – 94 б.

Bahouddin Naqshband asoslagan Naqshbandiya ta'limotining asosiy shiori "Dil ba Yoru, dast ba kor" – "Qalb Olloh bilan va qo'l ishda" insoniyatni imonli va mehnatsevar bo'lishga chorlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Bahouddin Naqshbandning hikmatli so'zlari yangi O'zbekistonda Uchinchi Renessans poydevorini yaratadigan barkamol avlodni tarbiyalash uchun kerakli qimmatbaho xazinadir.

"GULSHAN UL-ASROR" ASARIDAGI BAHULUL OBRAZI TALQINI

BAHLUL IN GULSHAN AL-ASRAR: INTERPRETATION OF HIS IMAGE

Jamoliddin Aminjonovich Jo'rayev,

Jizzax davlat pedagogika universiteti "O'zbek tilini o'qitish metodikasi" kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Sharq adabiyotining afsonaviy shaxslardan biri Bahlul obrazi hisoblanadi. Mumtoz adabiyotlarda Bahluli Dono, Bahluli Devona, Uqoloyi majnuniy (aqlidan ozgan ko'rinadigan aqli kishilar)dan bo'lib, Sultonul-majzubin va Abbosiy xalifasi Harun ar-Rashid bilan aloqasi tufayli Bahlul ar-Rashid nomi bilan ham tanilgan. 788-809).

Hazilkash va zukko deganda birinchi bo'lib esga Nasriddin Xoja (vaf. 1284) keladi. Ammo keyinroq batafsil ma'lumot beriladigan bo'lsak, madrasada olim, masjidda voiz, uyda yaxshi er va ibratli ota, buyuk shoir, mutasavvif, ma'naviyat ustoz, dillar sultoni, muhabbat va bag'rikenglik bilan uning bayti oltmish mingdan ortiq baytdan iborat. Ko'ramizki, yodgorligini ko'plab boshqa unvonlar bilan eslashimiz mumkin bo'lgan Mavlono Jaloliddin Rumi (vaf. 1273) ham Nasriddin Xoja kabi bo'lmasa-da, vaqti-vaqti bilan hazil va hazilni o'z ichiga olgan.¹

Bahlul ham Nasriddin Xoja kabi "ko'p kuluvchi, ijobiy xususyatlarini o'zida jam qilgan kishi sifatida tasvirlanadi".² Tasavvuf tushunchasiga ko'ra bu unvon Ollohning ishq tufayli majnun va majnun bo'lgan so'fiylar berilgan unvon.

Uning asl ismi Bahlul - Abu Vahb Bahlul bin Amr as-Sayrafiy al-Hoshimiy al-Abbosi al-Kufiy (vaf. 183 hijriy/799 milodiy), Iroqning Kufa shahrida tug'ilgan. U Harun ar-Rashid davridagi hukm, ilm va adabiyot bo'yicha komil shoir edi.

Tojik milliy ensiklopediyasida ham Bahluli dono haqidagi rivoyatlarni yuorida keltirilgan manbalarning ba'zilar takrorlanib, unga qo'shimcha tarzda ushbu asarlarning nomlari keltiriladi: Hakim Sanoiyning "Ilohiynoma", Fariduddin Attorning "Asrornoma", Avfiyning "Javome'u-l-Hikayot va Lavome-ur-Rivoyot"larida hikoya va latifalar. Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy ma'naviyi", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston"i va b.

¹ Selami Şimşek. Mevlânâ'da Mizah ve Nükte // Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara 2005, Y. 6, S. 14, ss. 525-548.

² Баранов Х. К. Большой словарь арабского языка. Москва: «Живой язык», 2006, 89 стр.

Olingan xalq og‘zaki ijodi materiallariga ko‘ra, O‘rta Osiyoning tojik tilida so‘zlashuvchi xalqlari orasida Bahlul haqida latifalar, hikoyatlar mavjud.¹

Amir Temurning nabirasi Sulton Iskandar mirzo ibn Umarshayx Forsning Sheroz viloyatida podsholigi davrida ijod qilgan shoir Haydar Xorazmiyning “Gulshanul-asror” asarida Xorun ar-Rashid va Bahlul obrazi uchun ham o‘n sakkiz baytdan iborat hikoya yozilgan. Voqea bu asarda ham bozorda ro‘y beradi. Muallif hikoyat boshlanishidan oldin o‘z “Mav’iza” si orqali abdollar qanaqa insonlar bo‘lishi, ularning tashqi ko‘rinishi va ichki dunyosi haqida baytlarida tasvirlab beradi. Ya’ni,

O‘zgalarg‘a o‘xshamas abdol ishi,
Har gez alar tavrina² yetmas kishi.³

Abdol (arab. – avliyo (lar))- tasavvufda valiylikning muayyan bir darajasiga erishgan guruh. Keng ma’noda avliyolar va shayxlarni ham anglatadi. Rivoyatlarda abdollar qirqta bo‘lishi, birlari vafot etsa o‘rinlariga boshqasi o‘tishi, ular bilan yer qoim turishi haqida aytiladi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida “chiltan” so‘zi bilan ifodalanadi. Islom dunyosida abdollar haqidagi ilk tizimli qarashlar al-Hakim at-Termiziy tomonidan yaratilgan⁴.

Abdollar Alloh taolo oshiqlaridir, ularning nimani o‘ylashi va fikrlashiga hech kimning aqli yetmaydi. Ularning tashqi ko‘rinishi vayrona, ichki dunyosi esa duru javohirlar bilan to‘la. Aytgan so‘zlarini tushunish mushkul, har bir aytgan so‘zida ming bir ramz bor. Har lahzasida Iso alayhissalomdek yashab hayotning zavqini xis qiladi.

Lafzi iboratsiz aytqon so‘zi.
Anglasa har ramzida ming siri bor
Kim, bilur ul ramzni juz biru bor.
Har dami Iso damidin choshni⁵
Kim, teshar olmos bikin toshni.

Darveshlarning har bir nafasi Alloh ishqidan iborat, ota-onasi ham Allohning ishqidan tashkil topgan degan mazmundagi fikrlarni bildiradi.

Hamdamiyu hamnafasi bori ishq–
Ham atosi, ham anosi, yori ishq.

Bilimda Hizr alayhissalomga teng, ochlikga toqat qilishda Iso alayhissalomdek sabrli. Tashqi ko‘rishi Qur’oni Karimda keltirilgan sifatlarga mos keladi. Ularning bunday sifati qadimdan, ya’ni taqdirida shunday bitilgan. Asarda abdollarining tashqi ko‘rinishi vayrona, ko‘pchilikka yoqmas ko‘rinishda bo‘ladi deydi:

Sharbati xunoba g‘izo dardu ranj,
Surati vayronayu ma’nisi ganj.
Garchi kezar chirkinu uryon o‘zi,
Lafzi iboratsiz aytqon so‘zi.

¹ Чилди дуввуми Энциклопедияи Миллии Тоҷик ба нашр расид – Ховар. 1 апрели 2013 санчида шуд. Баргирифта аз сарчашмаи аввал 21 марти 2013

² Tavr – axloq, odat, qiliq, ulsul.

³ Bahlul haqidagi hikoyat ushbu manbadan olindi: Haydar Xorazmiy. Gulshanul – asror. Turkiyaning To‘pqopi kutubxonasi, 1460 raqamli qo‘lyozma, 12b-13a sahifalar.

⁴ «Tasavvuf tariqatlari tarixi» fani bo‘yicha o‘quv–metodik majmua. Toshkent Islom universiteti. Tuzuvchi: I.Usmonov, Toshkent, 2011, 150 sahifa.

⁵ Choshni – maza, ta’im, rohatlanish; yaxshilik, ma’qullik.

Masnaviyning To'pqopi kutubxonasida saqlanuvchi nusxasida hikoyat sarlavhasi "Bahluli mast hiqoyati. Halifai Bag'dod bilan ul ma'nikim, tarki dunyo qilib yurmish va Xorunning so'zi"¹ sarlavhali hikoyatda ham Xorun ar-Rashid bilan Bahluli dono o'rtasidagi munosabatni ko'rish mumkin.

Bir kecha Xorun bila Bahlul mast,
Bo'ldi xilofat evinda ham nishast.

"Gulshanul-asror"²da keltirilishicha bir kecha Xorun xalifalik vaqtida hech ham dam olmas edi Bahlul bilan birga yurganda unga bir savol beradi: "Ey pir yalang oyoq yurmang, kavsh kiyb yuring, zero siz bosgan izlaringizni arsh o'ziga surma qiladi:

O'zga yalang tutma, ayog'ing izi,
Hayf bu davlatin topar yer yuzi.
Surma qilur arsh izing tufroqin,
Kafsh kiyu qilma, toboningni qin!
Gul yuzini qilma tikon birla nesh,
Kashf kiyu qilma, toboningni resh.

Shunda Bahlul dedi: Kimga kovush kerak bo'lsa uni asrab yursin. Shunda xalifa "Senga kalishni asrashi uchun bir qul – xizmatkor berayin!" dedi.

Pir dedi: –Kafshnikim saqlasun
Kim ayog'in kafsh bila bog'lasun!

Dedi: –Xalifa beroyini qul sanga,
Saqlamog'a kafshni tobshur anga

Bahlul shunda "Ey podshoh ul qul qorni och odam kovushni qo'riqlab nima qilsin", dedi.

Pir dedi: –Ey shohi oliy najod,
Qorni ochib, ne yesun ul nomurod.

Podshoh unga: "Unday bo'lsa uninig yaxshi yashashi uchun sharoyitini to'g'rilab berayin" dedi

Dedi Xalifa: –Beroyin to'shasin,
Yaxshi, muayyan qiloyin go'shasin!

Bahlul javob berdi: Unga kovushni nima keragi bor, u xalq bilan aloqani uzgan, buncha aloqani kovush uchun sarflash bemanlikdir. Mening oyog'im ham kovushdir. Shu kovush uchun oyog'im yorilgan. Libosim shu eski choponimdir. Xalifalik tojim esa to'zg'igan sochimdir.

Kafshim erur ushbu yorilmish tabon,
Xil'atim ush, eski yamoqliq chopon.
Toji xilofot–bu porakanda soch,
Ma'da va zir, ul tog'i payvasta oj².

Tashbehdir mening ilmim, arvohtar jamoasi mening lashkarlarim, taxtim eski qabrison, o'rnim ulug'lar ko'rpasi-joyi:

Ilmu ashboh³ mening kishvarim,

¹ Haydar Xorazmiy. Gulshanul-asror. Turkiyaning To'pqopi kutubxonasi, 1460 raqamli qo'lyozma, 12b-13a sahifalar.

² Oj – alanga.

³ Ashboh – tashbeh, o'xshatish.

Zumrai¹ arvoh mening lashkarim.
Taxtgohim eski ziyorat boshi,
Masnadu farshim² ulular mafrashi³.

G‘ayb tajallisi- Allohning G‘oyiblik sifati, ulug‘ligi ishq muhabbat tarbiyachisi. Kavsh “ochlik uyi” oldida haqiqat ham jim turadi, Jimlik ichida do‘stlik daqiqasi-masalasi hal bo‘ladi, yechiladi.

G‘ayb tajallisi ham og‘ushi noz,
Ishq murabbiysi nigohdor roz!
Kafsh jo‘⁴ uyida haqoyiq jalis,
Samt ichinda halli daqoyiq anis.

Baytdagi tajalliy-Xudoning namoyon bo‘lishi. Allohning dunyoda namoyish etishi kabi ma‘nolari bor: a) ilohiy mohiyatning namoyon bo‘lishi (tajalliyu-z-zot), yoki ilohiy vahiy (mukoshafa); b) ilohiy mohiyatning o‘z sifatlarida namoyon bo‘lishi (tajalliyu sifati-z-zot), yoki nur taratish; v) ilohiy hukmning namoyon bo‘lishi (tajalliyu hukmi- z-zot), yoki kelajak hayot (al-oxira va ma fiyha). Mansur al-Hallojga ko‘ra, Alloh doimo insonlarga narsa va atrofdagi hodisalar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi (tajalli), lekin uni faqat ozchilik, xos insonlarga tanishlari mumkin. Tajalli atamasini sufiylar – vahdatu-l-vujud ta’limoti tarafdorlari keng ishlatganlar.⁵ “Samt” – jimlik, jim turmoq, jim bo‘lmoq, tilim bog‘langan, gapira olmaslik ma‘nolarini bildiradi. Hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.) ning “Allohga va oxiratga iymon keltirgan kishi yo yo‘q desin yoki jim bo‘lsin” degan hadislarini tasavvufunolr Allohning kalomidan boshqa hech narsa demaslik va imkon qadar dunyoviy so‘zni kam gapirish deb tushunadi bu so‘zni⁶.

Daryoni jam qilib, faqirlikda Iso Masihning hirqasi menga meros qolgan, Dengiz kabi to‘lqinli bo‘lib, Tashqi ko‘rinishi go‘zal bo‘lgani bilan, uning asli to‘proqdir.

Faqrda hamxirqa⁷ Masiho bilan,
Jam’ qilib qatrani daryo bilan.
Bahr kabi mavjzan alo hamo‘sh,
Ganjtek oginda vale xok po‘sh.

Bu yerda ifodalangan faqr-boylikdan kechib, kambag‘al bo‘lishni anglatadi. Faqr bor narsani yo‘qotmaslik uchun yo‘qni talab qilmaslikdir. Farzlarni ado eta olmaslik qo‘rquvi bo‘lmasa, o‘z xohishiga ko‘nikmaslikdir. So‘fiylar “Ehtiyoj bo‘laturib, (ehson qilishda boshqa muxtojlarini) ixtiyor qilurlar. (Hashr/9) oyati faqirlikni shunday tushunishga dalolat qiladi va biror narsaga ega bo‘lmaslik hech narsani anglatmaydi, deyishadi. Buni kuchaytirish maqsadida Hazrat Payg‘ambarimizdan rivoyat qilingan “Al-faqr fahri” (faqirlik-mening fahrim) hadisi sharifini tez-tez ishlatadilar.⁸

¹ Zumra – guruh, jamoa.

² Farsh – ko‘rpa, matras, o‘rin.

³ Mafrash – ko‘rpa, matras.

⁴ Ju’ – ixtiyoriy ochlik.

⁵ “Tasavvuf tariqatlari tarixi” fani bo‘yicha o‘quv-metodik majmua. Toshkent Islom universiteti. Tuzuvchi: I.Usmonov, Toshkent, 2011, 165 bet.

⁶ Hayrani Altintaş. Tasavvuf tarihi. – Ankara: Ankara universiteti basımevi, 1986, 131 6.

⁷ Xirqa (arab. – yamoq, quroq) – junli matodan tikilgan ustki kiyim. Asosan, sufiylar kiygan. Xirqa odatda sufiylikda pirdan shogirdga o‘tib, uzoq vaqt kiyilgani sababli u ko‘pincha eskirgan, quroq va yamoq bo‘lgan. Xirqa o‘zbeklar orasida – janda deb ataladi.

⁸ Hayrani Altintaş. Tasavvuf tarihi, 124-6.

Jam' (arab.) birlashish, yig'ish, to'plash kabi ma'nolarga ega. U so'fiylik atamasi sifatida quyidagicha izohlanadi: Azal (qadim) va keyingi (hodisa) o'rtasidagi ajralishning yo'qolishidir. Zero, jam' holatida qalbning bashorati Allohning zoti jamolini kuzatishga tortiladi. Narsalarni bir-biridan ajratib turuvchi aql, nafsning qadimiy nuri ustidan hukmronlik qilganda yopiq bo'lib qoladi. Haq kelganda botil yo'qolgani uchun hudus bilan kattalikni farqlashdan uzoqlashadi. Bu holat jam' deb ataladi. So'ngra mohiyat yuziga shon-shuhrat pardasi o'ralsa, ruh yana moddiy sohaga qaytadi¹.

Demak bu hikoyaning maqsadi shuki, Bahlulning Iso alayhissalomdek faqirlikda hamxirqaligi, ya'ni payg'ambarlar yo'llarini davom ettiruvchi, o'zi biror narsaga muhtoj bo'la turib, boshqalarga ehson qiluvchi kabi ezgu niyatli xislatlari borligi. "Jam' qilib qatrani daryo bilan" deyilganda, "tomchi"ni katta "daryo" bilan qiyoslanishi, "Haq" bilan "botil"ni bir joyga jamlab ularni bir biridan farqlashni tasavvufda "jam'" deb ataladi. "Daryo kabi mavjlanib yurganlar, aslida ular axloqsizlik sifati bilan bezangandirlar" mazmunidagi fikrlarni keltiradi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, shoirning Bahlul obrazi orqali aytmqochi bo'lgan fikrlari shundan iboratki, odamlarning yaxshi yoki yomonligini tashki ko'rinishi qarab baho berish noto'g'ri ekanligi. Shu sababli Bahlullar aytayin tashqi ko'rinishini "chirkin" holatda ko'rsatadilar. Aslida esa bunday faqirona bo'lib yurishlari Iso payg'ambarning "tariq"laridir.

MAVERA'UNNEHIR BÖLGESİNDEKİ ÖNEMLİ TİCARİ ÜSTLERİN TÜRKLERİN İSLAMLAŞMASINA SUNDUKLARI KATKILAR CONTRIBUTIONS OF IMPORTANT COMMERCIAL BASES IN MAWARANNAHR TO THE ISLAMIZATION OF THE TURKS

Metin Yılmaz,

*Prof. Dr., Khoja Ahmet Yesevi International
Kazakh-Turkish University, Faculty of Theology*

Giriş

Mâverâünnehir bölgesi hiç şüphesiz İslam tarihinin en önemli merkezlerinden biridir. Her ne kadar sıhhat dereceleri tartışılrsa da İslam geleneği içerisinde bölgenin faziletine dair Hz. Peygamberden olduğu iddia edilen haberler nakledilmiştir. Elbette bu rivayetler senet ve metin olarak eleştirilecek niteliktedir. Bizim buradaki amacımız hadislerin tenkidi değil bölgeye dair ilk dönemlerden itibaren önem atfedildiğini ortaya koymaktır.² Aslında

¹ Hayrani Altıntaş. Tasavvuf tarihi. Ankara üniversitesi basimevi. - Ankara 1986, 125 s.

² Selmân-ı Fârisî şöyle rivayet etmiştir: "Resul buyurdu ki Cebrail, masrık ülkesi bir ülkedir ki ona Horasan derler. Buradaki üç şehir kıyamet günü yâkut ve mercan ile süslenmiş olarak getirilirler. Onlardan bir nur saçılır. Bu şehirleri çepeçevre saran birçok melek, tesbih, temhid ve tekbir getirirler. Bu şehirleri, bir gelini kocasının evine getirdikleri gibi, 'izzü nazla arasata getirirler. Bu şehirlerin her birinin yetmiş bin âlemi ve her birinin âleminin altında yetmiş bin şehidi vardır. Her bir şehidin şefaati yetmiş bin Farsça konuşan muvahhidi kurtuluşa erdirir. Bu şehirlerin her bir tarafına sağdan ve soldan, önden ve arkadan on günlük yol vardır ki hepsini şehitler bekler. Kıyamet günü Hz. Resul (sav), 'Ya Cebrail bu şehirlerin adını söyle' dedi. Cebrail; 'bu şehirlerden birine Arapça Kâsımiyye,

İslam'ın vaz edicisinin ağzından bölgenin Müslümanlar açısından önemi dini söylemlerle vurgulanmaya çalışılmaktadır. O halde Müslümanlar için burası dini açıdan fethedilmesi gereken bir hedef haline gelmiştir. Fetih dürtüsü ve Allah yolunda cihat düşüncesi öncelik kazanmış olsa da bölgenin ticari potansiyeli göz ardı edilemez. Burası aynı zamanda yer altı ve yer üstü zenginlikleriyle tüccarların iştahını kabartan bereketli bir coğrafyadır. Aslında ifade etmeliyiz ki bölgeye düzenlenen fetih hareketlerinde bu durumun hatırı sayılır etkiye sahip olmuştur. Ancak şunu gözden kaçırmamak gerekir ki, askeri birlikten önce bölgenin zenginliğini daha önceden keşfetmiş Müslüman tüccarlar coğrafyanın her bölgesinde etkili olmaya başlamıştır. Ticari etkileşim Müslümanların bölgenin kaderinin değişimindeki ilk adımıdır.¹

Refah düzeyindeki yükseklik ve şehirlerin birbirleriyle sıkı iletişimi nedeniyle ulaşım bölgesinde önem verilmiş ticari olduğu kadar haberleşme ağında güçlenmiştir. Bölge şehirlerindeki imalat sektörü ile çeşitli giysi, kumaş, madenî eşya, kâğıt, silah ve altın gibi ürünler, göçebe kavimler tarafından oldukça rağbet görmüş ve Mâverâünnehir göçmen halkların mal tedarik ettikleri merkeze dönüşmüştür. Aynı zamanda yerleşik halk bozkırdaki Oğuz ve Karluk boylarına şehir ürünlerini götürerek karşılığında hayvansal ürünler ve uzak doğudan gelen malları almışlardır.² Orta çağ coğrafyacıları X. asırda bozkırla şehirler arasındaki ticari ilişkiye eserlerinde yer vermişlerdir. Buna göre : Şehir halkları hatırı sayılır boyutta hayvan yetiştirmelerine rağmen, eksiklerini göçebe Oğuzlardan ve Halaçlardan temin etmekteydi. Bunlar, çok sayıda koyun ve sürü hayvanı yetiştirmekteydi.”³

Fetihlerden sonra bölgeye tam manasıyla yerleşen Müslümanlar burayı lojistik üs gibi kullanmış ve maddi zenginlikleriyle bozkırdaki Türkleri yavaş yavaş etkisi altına almıştır. Öyle ki, Mâverâünnehir, uzun yıllar yeryüzündeki cennet olarak vasıflandırılmıştır. İbn Fazlullah el-Ömerî (ö.749/1349), Mâverâünnehir halkının ilim ve adalete çok düşkün ve küçük bir kısmı hariç helal ticareti seven bir karakterde olduklarını belirtir. Müellif tecrübelerini şu şekilde aktarır: *Bir defasında bir ticaret kervanı gelmişti. Tacirlerden biri öldü. Bu adamın çok değerli malları vardı ve vârisi de yoktu. Divan kâtipleri hemen adamın mallarını müsadere ettiler. Sultan bunu duyunca çok öfkeleni ve “Bize ne onun mallarından! O mallar arkadaşlarına yakışır” dedi. Sonra tacirleri çağırdı ve onun mallarını teslim almalarını istedi. Onlar reddettiler ve “Bu adamın aramızda ve memleketimizde bir vârisi yoktur, varsa da biz bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey mallarının devlet hazinesine kalması gerektiğidir. Onun mallarının değeri 800 bin dirhemdi. O aramızdan ayrıldığına göre bu sizin hakkınız” cevabını verdiler. Sultan, tacirlerin bu sözlerine öfkeleni. “Hayır, Allah’a yemin olsun ki bizler, ancak kendi ülkemiz vatandaşlarından varis bırakmadan ölenlerin mallarını alırız. Bu adama gelince onun*

Farsça Yeşkerd, ikincisine Arapça Semran/Sumrân, Farsça Semerkant derler. Üçüncüsüne de Arapça Fahire, Farsça Buhâra derler’ dedi. Resul (sav) ‘Ya Cebrail niçin fahire derler’ diye sordu. Cebrail ‘Buhâra’nın kıyamet günü diğer şehirlerin hepsinden daha çok şehidi olduğu için övüldüğündendir’ dedi. Bunun üzerine Resul (sav), ‘Allah’ım! Fahire’yi/ Buhâra’yı bereketli kıl. Halkının kalplerini takva ile temiz kıl. Amellerini arınmış kıl ve onları ümmetinden şefkatli kıl’ diye dua etti.” Narşahî, *Târih-i Buhara*, s. 36; “Hidayet yıldızlarda da olsa Farşlı (Horasanlı) onu bulur” gibi hadisler için bkz. Kurt, *Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci*, ss. 271-273.

¹ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 126; Cahen, *Türkler Nasıl Müslüman Oldular*, s. 428.

² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 122; İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 245; Bkz. Şekil 2. 5.

³ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 281, 288; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 464.

ülkesinin bir hükümdarı vardır ve onun mirasına bizden daha layıktır. Malları alın ve ona götürün” dedi.¹

İşte bu ticari bağlantılar sayesinde Buhara ve Semerkant, İslamlaştıktan sonra ticaret yanında göçebe Türkler arasında İslam'ın yayılmasında bir üst halini almıştır. Bu merkezlerden yola çıkan Müslümanlar, Fergana istikametine doğru dağılarak şehir, kasaba ve köylerde dinlerini yaymışlardır. Ticaret kervanlarına karışan ilim adamları ve mutasavvıflar da hedefteki Türklere İslamı anlatmışlardır.²

Şimdi asırlar boyu bölge ile özdeşleşmiş önemli şehirlerdeki ticarî faaliyetler ve ilk dönem İslam'ı tebliğ sürecindeki yerine değinelim.

Buhara

Büyük İskender başta olmak üzere tarih boyunca bütün ordular, dinler, seyyahlar ve tüccarlar, Asya içlerine yaptıkları seferlerde burada konaklamışlardır.³ Müslüman ordularının geldiği zamanlarda burada Farşlılarla birlikte Göktürkler, Çiğil, Kayı ve Comuk boyları yaşamışlardır.⁴ Bu sayede Orta Asya'nın kalbi konumundaki şehirde meydana gelen dinî ve siyasî olaylarla her türlü fikir akımları zamanla çevredeki yerleşim birimlerini etkilemiştir. Dolayısıyla bu şehre hâkim olanlar aynı zamanda bütün bölgeye hükmetme imkânı bulmuşlardır.⁵

Buhara, bulunduğu konum nedeniyle bölge ticaretine hükmetmek isteyen devletlerin hedeflerinden biri olagelmıştır. Buda bölgenin farklı din ve kültürlerin etki altına girmesine yol açmıştır. İslam'dan önce Budist misyonerler ve Hint tüccarları aracılığıyla Budizm yayılmış⁶ sonra hâkimiyetin Farşlılara geçmesiyle Mecusilik, en baskın din hâline gelmiştir.⁷ Yine İslam'dan önce Hristiyan misyonerler tüccar kisvesiyle Buhara ve çevresinde Hristiyanlığı yaymışlardır.⁸ Dolayısıyla imkân bulan grupların şehri ele geçirme ya da fikirlerini/dinlerini yayma çalışması tesadüf değildir. Ticarî önemi ve çevre beldeler üzerinde etkili konumu burayı cazip kılmıştır. Bu durum Müslümanların da dikkatini çekmiş ve ele geçirmek için büyük çaba sarf ettikleri bu şehri, Medînetü't-Tüccâr/Şehr-i Bâzârgânân (tüccarlar şehri) olarak isimlendirmişlerdir.⁹ Mısır, Suriye ve İran coğrafyalarının Müslümanlarca fethi sonrası İpek yolunun batı bölgesi hakimiyeti onların eline geçmiştir. Dolayısıyla ticaret bağlantısı nedeniyle Orta Asya halkları ile fetih öncesi iktisadî muhataplık kurmuşlardır.¹⁰

¹ Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, ss. 94-95.

² Nesefî, *el-Kand*, s. 121; Turan, *Selçuklular ve İslamiyet*, s. 36.

³ Zıtapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 202.

⁴ Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 121.

⁵ Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi*, C. I, s. 88; Zıtapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 233.

⁶ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 55; Ögel, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültürü Tarihi*, s. 349; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 219; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 174; Tamer Eren, *Bozkır Kültür Çevresinde Ulaşım ve Haberleşme (Başlangıçtan Uygur Dönemi Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2013, s. 53.

⁷ Fogan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, ss. 49-54; Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, s. 55; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 221.

⁸ Fuat Bozkurt, *Türklerin Dini*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 75; Fr. Psalty “Türkelide Hristiyanlık”, 2. *Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 1943, s. 891.

⁹ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 35.

¹⁰ W. Barthold, “Moğol Fütuhâtına Kadar Hristiyanlık”, çev. K. Ahmed Cemal, *Türkiyat Mecmuası*, S. I, 1925, ss. 57-62; <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172944/>, (15.10.2019).

Irak-Çin ticaretinde İpek yolu güzergahının en önemli şehri Buhara İslam dini ve kültürünün kervanlarla Orta Asya içlerine taşınmasını sağlayan üst konumuna gelmiştir.¹ Dolayısıyla Buhara merkezli İslamlaşmalar erken devirlerde ve siyasî ilişkilerden bağımsız bir şekilde başlamış, sonra önemli şehirlere Müslüman nüfus yerleştirilerek planlı tebliğ aşamasına geçilmiştir. Kuteybe b. Müslim, Buhara halkın dinî durumunu gözetim altında tutmak süreci hızlandırmak için Türk ailelerin yanına Arap kabilelerinden Müslüman nüfus iskân ettirmiştir.² Bu iskan faaliyeti zorlama yöntemlerle değil bölgenin ekonomik cazibesine bağlı olarak bölgeye gelen Müslümanların talepleri ile gerçekleşmiştir. Aynı durumu bazı İran şehirlerinde de görmekteyiz. Anadolu İslamlaşmasında da benzer durum vardır.³

Buhara ve çevresinde kurulan fuarlar toplumlar arası kültürel etkileşime vesile olması açısından önemli bir etkiye sahip olmuştur. Toprakla uğraşmayan halkın bir kısmının geçim kaynağı burası olmuştur. Kemicket ve Tavâvis adında Arap Yarımadası'ndakilere benzer fonksiyona sahip uluslararası panayırlar kurulmuştur. Horasan ve Mâverâünnehir halkının da iştirak ettiği bu panayırlardan başta Irak olmak üzere birçok yere pamuklu giysi ve kumaş ihraç edilmiştir.⁴ Sonbahar aylarında on gün açık kalan ve Horasan civarı ile uzak şehirlerden on binden fazla tüccarın iştirak ettiği Tavâvis panayırı,⁵ doğudan ve batıdan gelen insanların birbiriyle etkileşime girdiği⁶ bir kültürel kaynaşma sahası olarak ön plana çıkmıştır. Yine Tavâvis yakınlarında Sîkeckes ve Şarg gibi farklı kasaba ve köylerde de haftanın belirli günlerinde pazarlar kurulmuş ve sürekliliği olan ticari bir atmosfer oluşmuştur.⁷ Benzer şekilde Buhara'da Mâh-ı Rûz çarşısı da önemli ticaret merkezlerindendir. Burada kurulan panayır ve çarşılar vesilesiyle İslam dini, erken devirlerden itibaren Buhara'ya ve çevre beldelere ulaşmıştır. Panayırlara iştirak eden Müslümanlar ve diğer bölgelerden gelenler günlerce aynı ortamda iç içe kalarak bilgi, görgü ve kültür paylaşımında bulunmuşlardır. Buhara'nın çevre beldelere bu kadar tesir etmesindeki bir nedende, şehirli sanat erbabı ve işçilerin çalışmak için bölge illerine dağılmaları ve giderken İslam kültürünü de götürmeleridir.⁸

Buharalı tüccarlar sadece kendi şehir ve bölgeleri ile sınırlı kalmayıp yabancı memleketlere ticari seferler düzenlemişlerdir. Çin tarihinden bahseden eserlere göre Buharalılar, genç yaşlardan itibaren, şehirlerinin İpek Yolu üzerinde olmasının avantajıyla büyük kervanlarını çevre illere ve uzak beldelere sevk etmişlerdir.⁹ Bu esnada yolu İslam topraklarına düşenler, İslam'ı ve Müslümanları tanıma fırsatı elde etmişler ve döndüklerinde

¹ Heyd, *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*, s. 74; Bekin, *İpek Yolu*, s. 66.

² Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 75; Kitapçı, *Orta Asya'da İslamiyet'in Yayılışı*, ss. 109-129; Biçer, *Türklerin İslamlaşma Süreci*, s. 127; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 158; Arap iskânı için bkz. Athamîna, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", ss. 203-226.

³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, C. II, s. 385; Athamîna, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı", s. 207.

⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 264; İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müşâtâk*, C. I, s. 495; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229, 261; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 178; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 97.

⁵ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 172; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 19-20, 28; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 187; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 278.

⁶ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 267; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 229.

⁷ Yâkut, *Mu'cemu'l-Buldân*, C. III, s. 106.

⁸ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 114.

⁹ Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 45.

yakınlarına İslam'dan bahsetmişlerdir. Sem'ânî ve İbnü'l-Esîr'in işaret ettiğine göre Buharalı Erzekyân isimli bir tüccar, çevre ülkelere yaptığı seyahatlerden birinde önce Çin'e, oradan deniz yoluyla Basra'ya ve Kûfe'ye giderek Hz. Ali ile görüşüp Müslüman olmuş ve Irak'ta birçok âlimden ders almıştır. Erzekyân, geri döndüğünde Buhara'da yakınlarına dinini anlatmıştır.¹ Erzekyân'ın torunu Ebû Abdullah Muhammed b. Hasen bölgenin tanınmış İslam alimleri arasında yer almıştır.²

Fetihten sonra şehir, pazarları ve ihtişamlı camileriyle İslam kültürünü yansıtan karakteristik bir özelliğe bürünmüştür.³ İslam tarih kaynakları o dönemki şehrin ve halkın özelliklerini şu şekilde tavsif etmektedir: *“Buhara şehir surlarının dibinde, aralarından manav tezgâhlarının ve fıstık kırıcıların bulunduğu bin dükkân vardı. Bir başka yerde de attarlar bulunmaktaydı ve şehrin kapılarından biri, ismini bunlardan almıştı. Surlar kentin mahallelerini ayırmakta ve muhtelif bölgeleri birbirine bağlayan kapılardan geçilmekteydi. Hükümdarların altında üç sınıf veya zümre vardı: Soylular, tüccarlar ve sıradan halk. Daha önce hâkimiyetini buralara kadar yaymış komşu Sâsânîlerin aksine, hisarlarda yaşayan asilzadelerle meskenlerinde yaşayan zengin tüccarlar arasında derin bir uçurum yoktu ve zümrelerin zevkleri birbirine yakındı. Buharalı Keskes (Kerkes) boyu, bu zengin ve güçlü tüccarların tipik bir örneğiydi.”*⁴

Dükkânların sayısı, şehrin nüfusu ve ticarî canlılığı hakkında fikir vermektedir. Esnaf kesimin sayısının çokluğu şehrin dış dünyaya açık bir toplum olduğunu gösterir. Ayrıca bu ifadelerden tüccarların toplumda soylulardan sonra gelen sınıf olarak son derece itibarlı sahibi olduklarını anlamak mümkündür. Bu da tarihten bugüne sermayenin gücünün insan psikolojisi üzerindeki etkisi düşünüldüğünde zengin Müslüman tüccarların halka ne denli tesir ettiği sonucunu ortaya çıkartmaktadır.

Büyük ölçüde özel teşebbüs olan ticaret erbabının finanse ettiği medreselerde görev yapan başta muhaddisler olmak üzere âlimler Türkler arasında İslam'ı tebliğ etmişler ve Müslüman olanların eğitimini üstlenmişlerdir.⁵ Yani doğrudan olduğu gibi dolaylı olarak da ticaret erbabı İslam'ın yayılmasına katkı sunmuşlardır. Ticaret merkezi olması hasebiyle şehir kozmopolit bir yapıya sahiptir. Örneğin Soğdlular İslam öncesi şehrin sakinlerinden biri olmuştur.⁶ Belli bir kültürel birikime sahip bu insanlar, İslamî eğitimle birlikte özellikle fıkıh alanında bilgisi oldukça yüksek bir topluluk hâline gelmişler, bölgeye göçen diğer halklarla sıcak ilişkiler kurmuşlardır. Elbette şehre yerleşen gruplar arasında göçmen Türklerin ilk sırayı aldığını ifade etmeliyiz.⁷

İslam hâkimiyetine girmesine rağmen şehir halkının bir kesiminin uzun süre Müslümanlarla birlikte ve kendi dinleri üzere yaşamaya devam ettiği görülmektedir. Din değiştirme konusunda herhangi bir baskılama olmamıştır. Zira yerel idarî sınıfı temsil edip şehrin büyük bir kısmına hükmeden dihkânlar, eski din ve geleneklerini terk etme

¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. I, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, s. 47.

² bn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, C. VIII, s. 72; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 62; Sem'ânî, *el-Ensâb*, C. I, s. 187; İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb*, C. I, ss. 41-47; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, ss. 229-230, 254-255.

³ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 280; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 58.

⁴ Narşahî, *Târîh-i Buhara*, ss. 30-31; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 404; Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, s. 92.

⁵ Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 280-282; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, ss. 171-176; Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci*, s. 310-340.

⁶ Richard Nelson Frye, *The Histroy of Ancient Iran*, Münich 1984, ss. 351-352.

⁷ bn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, s. 490; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 281.

noktasında isteksiz davranmışlardır. ‘Buhara Târîhi’ isimli kaynakta 814 yılında gayrimüslimlerin Müslümanlara saldırdıkları ve bazı kimseleri öldürdüklerini yazmaktadır.¹ Bu olay, nadiren gerçekleşmiş bir hadise gibi görünse de şehirde Müslümanlarla gayrimüslimlerin bir arada yaşadıklarını ve aralarında zaman zaman ihtilafların çıktığını gösterir.

İslam öğretisindeki hoş görü ve dini kabuldeki esnekliği fethedilen tüm şehirlerin halkına karşı dinî müsamahakârlığı sadece buraya has bir durum olmayıp, birçok İslam şehrinde farklı dinler hür bir şekilde yaşamışlar, dinî ve millî bayramlarını diledikleri gibi kutlamışlardır. Bu konuda herhangi bir engelle karşılaşmadıkları gibi sevinçlerine Müslümanlar da katılmışlardır.² Gayr-ı müslim halkın bazen Budist, Maniheizt ve Müslüman din adamlarını davet edip kendi kamlarıyla tartıştırdıktan sonra bu dinler hakkında karar vererek bir tercihte bulunmuşlardır.³

Sonuç olarak ifade edilebilir ki, Buhara, ticarî önemi ve kültürel altyapısıyla İslam’ın yayılmasında etkin bir merkez olmuştur. Ayrıca bu şehir, İpek Yolu güzergâhında stratejik bir mevkie sahip olmakla birlikte Soğdluların merkezi ve başkenti olarak kabul edilen Semerkant için de ayrı bir önem arz etmiştir.

Semerkant

Orta Asya ticaret yolları üzerindeki Semerkant, İpek Yolu, Kürk Yolu, Baharat Yolu ve İran Altın Yolu’nun kavşağında konumlanması nedeniyle bölgenin en gözde merkezi hâline gelmiştir.⁴ Şehirde ekseriyetle Çigil, Karluk ve Tusiler yaşamış⁵ ve bu boylar, Orta Doğu şehirleriyle sıkı ticarî bağlar kurmuşlardır.⁶ İslam kültür ve medeniyetinin en parlak ürünü olan Semerkant’ın fizikî yapısı oldukça ihtişamlıdır. Şehrin rabazı⁷ görenleri etkileyen, tertipli ve mükemmel bir sanat eseri görünümü taşımıştır. Taşlarla döşeli yollarında servi ağaçlarından yapılmış fil, deve, öküz ve vahşi hayvan figürleri, suyla dolu havuzları, yeşillikleri, saray ve şerefelikleriyle görenleri cezbetmiştir. Çarşı, han ve hamamları da insanlara alışveriş ve konaklama imkânı vermiştir.⁸

Şehrin yol üstünde ve ticaretin merkezinde yer alması ekonomik ve kültürel açıdan gelişmesini sağladığı gibi yakın beldeleri de kalkındırmış ve etraftaki bazı kasabalar alışveriş mekânları olarak anılmıştır. Misal olarak Fergana yolu üzerinde bağ, bahçe, otlak, yeşillik ve mesire alanlarıyla güzel bir yer olan Mersümende’de her ayın başında meşhur bir

¹ Mu’inü’l-Fukarâ, *Târîh-u Mollâzâde der Zikr-i Mezârât-ı Buhârâ*, nşr. A. G. Me’ânî, İntişârât-ı Kitâbhâne-i İbn Sînâ, Tahran 1339, çev. Muhammed b. Tâvî, Külliyyetü’l-Âdâb ve’l-Ulûmu’l-İnsâniyye bi’r-Rabât, Rabât 1982, s. 152; Frye, *Orta Çağda Buhâra Başarısı*, s. 442.

² Veki’, *Ahbâru’l-Kudât*, C. III, s. 305; Vezne, *Medînetü Merv*, ss. 207-208, 213.

³ Yusuf Ziya Yörükân, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri, Şamanizm*, haz. Turhan Yörükân, Yol Yayınları, Ankara 2005 ss. 187-188.

⁴ İstahrî, *el-Mesâlik ve’l-Memâlik*, s. 316; İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 275; İbrahim Çeşmeli, “Semerkant Şehri’nin Antik Dönemden 19. Yüzyıla Kadar Olan Fiziksel Gelişimi”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı*, İstanbul 2002, s. 60; Aydın, “İslam Hâkimiyetine (II./VIII. Asır) Kadarki Dönemde Soğd Havzasının İktisadi ve Sosyo-Kültürel Dinamikleri”, s. 108; Bkz. Şekil 2. 1.

⁵ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 436.

⁶ Seâlibî, *Yetîmetü’l-Dehr*, s. 218; Kitapçı, *Türkistan’ın Araplar Tarafından Fethi*, s. 229.

⁷ Eski şehirlerin kenar mahalleleri/varoşlarıdır. Mehmet Özdemir, “Müvelledün”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 228-229.

⁸ *Hudûdü’l-Âlem*, s. 127; İbn Havkal, *Sûratü’l-Arz*, C. II, ss. 450-451, 492; Ya’kûbî, *Kitâbü’l-Buldân*, C. I, 8; İbnü’l-Fakîh, *el-Büldân*, s. 277; Mukaddesî, *Ahsenü’l-Tekâsım*, s. 278; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, ss. 231-233.

pazar kurulmuştur. Buraya uzak diyarlardan tüccarlar gelmiş ve Semerkant'ta imal edilen demir aletler, Horasan ve Irak tarafına ihraç edilmiştir.¹ Şehrin hemen yakınındaki Dezk'te de her sene bir gün açık kalan çarşı kurulmuş, burada yaklaşık yüz bin dinarlık alışveriş yapıldığı rivayet edilmektedir.² Yalnızca bir çarşının cirosunun büyüklüğü, Semerkant genelinde gerçekleşen devasa ticaret hacmi için fikir vermektedir. Miktarın büyüklüğü ticarî emtianın çeşitliliğinin de bir göstergesidir.

Ortadoğu'daki bütün önemli şehirlerle iktisadî ilişkileri olan şehirde, kurşun, nişadır, veyzâriyye kumaşı, civa, işlenmiş deri, kâğıt ve kenevir sicimi gibi birçok ticarî mamul üretilip satılmıştır.³ Ayrıca Semerkant'ta çok sayıda Slav ve Türk köle devşirilerek İslamî eğitim verilmiş, her taraftan mal ithal edilmiş ve imal edilen birçok ürün ihraç edilmiştir.⁴ Semerkant, Buhara'dan sonra ticarî canlılık sayesinde Türkler ve Müslümanların karşılaşma alanlarından biri olmuştur. Çünkü ulaşılan servet ve elde edilen zenginlik, göçebe Türklerin dikkatini çekmiş ve onlar yakın bölgelerde konaklayarak şehre ilgilerini göstermişlerdir. Böylece Semerkant ile ticarî ilişkiye girmişler ve zaman zaman da buraya akın düzenlemişlerdir. Onlardan korunmak için de şehrin etrafına sur inşa edilmiştir.⁵ Şehrin fethiyle birlikte İslam'ın yayılması ivme kazanmıştır. Çünkü buranın ticaret yolları üzerinde konumlanması ve medenî gelişimiyle merkezi özellikler taşıması çevresini de etkilemiştir.

Semerkant halkı, şehirlerine gelen tüccarlar sayesinde yeni fikirlere aşinalık kazanmışlardır. Yabancılarla yerlilerin bilgi birikimlerinin sentezlenmesiyle kültürel seviye oldukça yükselmiştir.⁶ Semerkant'ta eskiden beri yeni inanç ve fikirlere açık bir toplum oluşması, ahalinin İslam'ı daha ılımlı karşılamasını sağlamıştır. Çünkü dışa kapalı toplumlar gelişim ve değişim karşısında çok daha muhafazakâr davranırken, ticaret ve benzeri nedenlerle sosyalleşmeyi başarmış toplumlar ise yeni fikirleri benimseme konusunda genellikle daha ılımlı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Din konusundaki esnek tavırları medeniyetlerinin zenginleşmesini sağladığı gibi bölgeye sızmak isteyen dinler için de fırsat olmuştur. Bu bağlamda Semerkant, ticaret yolları üzerinde yer alması ve değişik beldelere tüccar göndermesi sayesinde dışa açık bir görünüm sergilemiştir. Birçok dinin burada taraftar bulamayışı başarması da bu durumu ortaya koymaktadır.

İslam fethi sonrası şehre Arap nüfus yerleştirilince Müslümanlar ve gayrimüslimler birlikte yaşayarak kültürel etkileşim hız kazanmıştır.⁷ Şehrin ticarî hayattaki etkinliği, İslam'ın ilk devirlerden itibaren burada işitilmesini sağlamıştır. Ticarî ilişkiler neticesinde İslam'ı tanıyan Türklerden Medine'ye ulaşarak Müslüman olanların varlığına dair birtakım bilgiler söz konusudur. Bunlar, İslam'ı seçerek soydaşları arasında yaymaya çalışmışlar ve kamların yerini alarak Türkler tarafından "ata, bab/baba" olarak nüfuz kazanmışlardır. En çok bilinenleri de Hz. Peygamber'le görüştüğü iddia edilen Aslan Bab ile Hz. Ebû Bekir vasıtasıyla Müslüman olduğu söylenen Korkut Ata ile Çoban Ata'dır. Elbette tarihsel olarak

¹ bn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 505-506; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 240.

² *Hudûdü'l-Âlem*, s. 130.

³ Şeâlibî, *Yetîmetü't-Dehr*, s. 218; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 229.

⁴ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 127; Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, s. 278, 286.

⁵ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 65; Barthold, *İlk Müslüman Türkler*, s. 447.

⁶ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 124; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, ss. 19-20.

⁷ *Hudûdü'l-Âlem*, s. 127, 134, 137; Kurulay, *Hudûdü'l-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*, s. 98.

böyle bir durum mümkün gözükme de Türkler'in efsanevi şahsiyetleri Medine ile ilişkilendirilmişlerdir.¹

Türkler, eski inançlarının etkisi ile olağan üstülükler atfettikleri sırlı hayatları ve etkileyici sözlü insanları baş tacı etmişler ve bu kimseler, toplum üzerinde kurdukları otoriteyle Türklerin duygu dünyalarını biçimlendirmişlerdir. İslam'ın Orta Asya'da taraftar bulmasında ana aktörlerden olan bu şahısların konu açısından asıl değeri, henüz askerî ve siyasî ilişkilerin başlamadığı yıllarda İslam'dan nasıl haberdar oldukları ve Arap yarımadasına nasıl geldikleri hususudur. İletişim ve ulaşımın çoğunlukla ticaret aracılığıyla yapılması ve Orta Asya ile Arap Yarımadası arasında ticarî bağlantının dayandığı tarih göz önüne alındığında bu kimselerin İslam'la tanışmalarında ticaretin başat rol oynadığı kanaati hâsıl olur. O hâlde Semerkant halkının İslam ile tanışması, pazarlara gelen Müslümanlarla Türklerin yaptıkları ticaret sonucu ve tarafların birlikte diğer memleketlere yaptıkları seyahatlerle olmuştur, denilebilir.

Bilindiği üzere Müslüman tüccarlar, ilk dönemlerden itibaren Hindistan ve Çin istikametine giderek ticaret yapmışlardır. Kanton kentine önemli miktarda Müslüman tüccar yerleşmiş ve bunların bazıları Çin hükümeti nezdinde önemli mevkiler elde etmişlerdir.² Benzer şekilde Hindistan'ın Kalah şehri de Müslüman tüccarların çok sık ziyaret ettikleri önemli merkezlerdendir. Sîrâf ve Umman'dan gelen tüccarlar, burada Çin'den gelen gemilerle buluştuklarında; Çin'e gitmek isteyen Semerkantlı Türk tüccarlar da Kalah yolunu kullandıklarında karşılaştıkları Müslüman tüccarlarla alışveriş yapmışlardır.³ Buna göre Semerkant tüccarlarının yolları Asya'da ticarete sahne olan hemen her yerde Müslümanlarla kesişmiş ve kurulan temaslar sonucu İslam'ı tanımaya başlamışlardır.

Semerkant halkının daha doğrusu Mâveraunnehir halkının cesur ve özgürlüğüne düşkün bir karakter taşıdığını vurgulamak gerekir. Esareti kabul eden, kılıca kolayca boyun eğen bir özelliğinin olmadığı kanıtı şehrin birkaç defa Müslümanlar tarafından yeniden fethedilmek zorunda kalınmış olmasıdır. Fetihlerden sonra merkezî idarenin zaafa düştüğü anlarda şehir isyan etmiş ve bu nedenle birkaç defa yeniden fethedilmek durumunda kalınmıştır.⁴ Bu durum, halkın esareti ve cebren din değiştirmeyi kolay kabullenmediğinin bir göstergesidir. O hâlde Semerkant ahalisinin Müslümanlığı tercihini sadece askerî etkenlerle izah etmek pek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Türklerin karakter itibarıyla dayatmaları kabul etmeyen bir yapıya sahip olmaları, onları din değiştirme gibi önemli bir hususta ikna etme konusunda baskıdan ziyade ikna metodunun daha çok işe yaradığını gösterir. Bu bağlamda insanlara içlerinden biri gibi davranarak ve onların zihin dünyasına hitap ederek dini bazen fiilen bazen de sözle tanıtan tüccarlar, muhataplarını baskı altına almadan ikna etmeye çalışmışlardır. Dolayısıyla diğer etkenlerle birlikte ticarî faaliyetler Semerkant'ın ve burayla bağlantılı beldelerin İslamlaşmasında belirleyici bir etki bırakmıştır.

Beykent

¹ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s. 19; Eugene Schuyler, *Türkistan Seyahatnâmesi*, çev. Kolağası Ahmed, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 302.

² Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 579; Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, s. 300.

³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, C. I, s. 108.

⁴ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 133; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, ss. 19-21.

Kimek topraklarına giden yol üzerinde, gıda sevkياتının yapıldığı istikamette ve Buhara'dan önce kurulmuş kozmopolit bir yer olan Beykent, ticaret yapan Müslümanlarla Türklerin karşılaştığı önemli merkezlerdendir.¹ Değişik milletlerden insanların yaşadığı Beykent'te ticarî hayat uzun zaman asıl unsur olan Türklerin hâkimiyetinde kalmıştır. İbn A'sem el-Kûfî (ö. 320/932), şehri tanıtırken: “*Beykent, Buhara'nın en yakın şehirlerinden biridir. İslamî fetihler sırasında orada yaşayanların çoğu Türk, Soğd ve Türkeşlerden oluşmaktaydı.*”² diyerek buradaki Türk nüfusa dikkat çekmiştir. Fetih yıllarında bölgedeki en işlek ve en canlı şehirlerden biri olan Beykent'te halkın büyük çoğunluğu ticaretle iştigal etmiş ve tüccarların rağbeti nedeniyle burası, “Medînetü't-Tüccâr/tüccar şehri” olarak tanınmıştır.³ Yaşanan bazı önemli hâdiseler, şehirdeki tüccar sayısı ve zenginliğin boyutu hakkında fikir vermektedir. Kuteybe b. Müslim şehri ele geçirdiğinde şehir halkını esir almıştır. Bu esnada Çin'de ve diğer şehirlerde ticaret yapan şehirli tüccarlar, geri döndüklerinde yakınlarını Müslümanlardan satın almışlar ve şehri kısa zamanda mamur hâle getirmişlerdir.⁴ Yeniden yapılanma süresi tüccarların çokluğu ve birikimlerinin büyüklüğü sayesinde fazla sürmemiş ve hasarlarını tez zamanda onarmayı başaramışlardır.

Beykent'i ticarete önemli kılan ve halkın İslam'la tanışmasına vesile olan sebeplerden biri de buranın üretim merkezi olmasıdır. Çünkü Beykent'te silah üretimi yapılmış ve bunlar, Türk tüccarlar tarafından Basra körfezine götürülerek, Çin'e ve diğer memleketlere ihraç edilmiştir.⁵ Bu sayede çok sayıda Beykentli tüccar, Basra'ya gelerek İslam dünyası ile doğrudan iletişime geçmiştir. Onların Basra yolculuğunu önemli kılan sebeplerden biri de Zübeyr b. Avvâm ve Talha b. Ubeydullah gibi önemli sahâbîlerin buraya yerleşerek ticaret yapmalarıdır.⁶ Türk tüccarlar güneye yaptıkları seyahatlerle, gayelerinden biri tebliğ olan İslam'ın ilk nesliyle karşılaşma fırsatı elde etmişlerdir. Zaten Beykent, ticarî merkez olması nedeniyle fetihten önce Müslümanların ulaştığı ve münferit İslamlaşmaların önünün açıldığı bir yerdir.⁷ Türklerin ticaret sayesinde Müslümanlarla iletişim kurmalarının sonucu olan bu durum İslam'ın yayılmasının ön hazırlığı mesabesindedir.

709 yılı gibi çok erken bir devirde Çin ticaretinin merkezi konumundaki Beykent ve Buhara'nın fethiyle birlikte Orta Asya'da asırlardır devam eden ticaret organizasyonu Müslümanların eline geçmiş⁸ ve İslam, buralarda yayılmaya başlamıştır. Müslüman tüccarların davranışları da İslamlaşma konusunda belirleyici olmuştur. Çünkü onlar çalıştırdıkları kişilere iş esnasında İslamî usulleri telkin etmişlerdir.⁹ Böylelikle İslamî yaşam tarzı ticarete çalışan kesim ve yakınları arasında makes bulmuştur. Fetihden sonra

¹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 25; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 34; Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 1981, s. 150; Bkz. Şekil 2.10.

² İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, C. III, s. 165.

³ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, C. I, s. 25; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 430; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 31; İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 623.

⁴ Taberî, *Târîh*, C. V, ss. 219-221; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 71; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. IV, s. 474.

⁵ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, C. IV, s. 161; Narşahî, *Târîh-i Buhara*, s. 31; Taberî, *Târîh*, C. VI, s. 430; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, s. 194.

⁶ Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, C. I, s. 305.

⁷ Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu*, s. 130.

⁸ İbnü'l-Fakîh, *el-Buldân*, s. 540; Mes'ûdî, *Murûcû'z-Zeheb*, s. 93; Mez, *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti*, s. 534; Beckwith, *İpek Yolu İmparatorlukları*, s. 113; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, s. 17.

⁹ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, Dâru'l-Fikr, Beyrût 1996, C. VIII, s. 193.

kurulan bin civarında ribât ve kervansaray ile Mâverâünnehir'den başka hiçbir yerde benzeri olmayan süslü ve gösterişli Cuma mescidi gibi yapıların etkisiyle İslam, Beykent çevresinde köklü bir şekilde yer edinmiştir.¹ Dolayısıyla yetenekli tüccarlarıyla şöhret kazanmış olan Beykent'te İslamlaşma süreci ticarî faaliyetlerle başlamış ve oradan diğer beldelelere yayılmıştır.

Taraz/Talas

İpek Yolu üzerinde önemli ticaret merkezlerinden biri de Türk-İslam tarihinde dönüm noktalarından olan Talas Savaşı'nın yapıldığı Taraz'dır. Ticaret yolları üzerinde doğal bir pazar konumundaki Talas'ta idareciler, ticaretin gelişmesi için gerekli alt yapı eksikliklerini gidermeye çalışmışlardır. Bunun için han, kervansaray, pazar yeri ve depolama alanlarına yatırım yapmışlardır. Böylece şehrin ticarî konumu güçlenerek ismini dahi teraziden aldığı iddia edilmiştir.²

Karluk kapısı diye de bilinen Talas, göçebe Türklerle Orta Asya'da kendine sağlam bir yer edinen İslam kültür ve medeniyeti arasında bir sınır kenti hüviyetindedir. Batı Türkistan, Semerkant ve Fergana gibi Müslüman tüccarların Orta Asya içlerine ilerlemek için birer merhale kabul ettikleri şehirlerle daima temas halinde kalmıştır. Ayrıca batıdaki Müslüman illerinden gelerek ticaret yapmak isteyen tüccarların yerleşip kalması ve onları görerek İslam'ı seçenlerle gayrimüslim Türkler, karışık hâlde yaşamışlardır. Şehrin etrafında Karluk ve Halaç boylarının kışlakları yer almış,³ karşılıklı gelişen askerî ve ekonomik münasebetler nedeniyle Talas'ta yaşanan dinî ve kültürel gelişmeler bu iki boyun ilgisini çekmiştir. Buraya gelen Müslümanların Talas havalisinde İslam'ı tanıtmaları çevrede yaşayan Türk gruplarının da yeni din hakkında ön bilgi sahibi olmalarını sağlamıştır.

Talas civarında zaman zaman Müslüman-Türk çatışmaları ve yağma hareketleri yaşandığı gibi özellikle sulh dönemlerinde Müslüman Türkler, henüz İslam'ı benimsememiş soydaşlarıyla tekstil ürünleri, hayvan ve kürk değişimi gibi iş kollarında ticaret yapmışlardır.⁴ Zaten bölgenin siyasî ve demografik yapısına bakıldığında Müslüman (Sâmânîler) ve gayrimüslim Türklerin komşu oldukları ve Talas'ın 20 km kadar doğusunda onların topraklarının başladığı görülür. Buralarda ilk dönemlerden itibaren Müslüman varlığı, fetih hareketleri ve İslam'ın yayılışının Türkistan ile Uzak Doğu arasında işleyen büyük ticaret yolunu takip ettiğini gösterir.⁵ Bu durum ticaret yolları üzerinden insanlara ulaşmanın bir neticesidir. Zira Talas'ta soluklanan Müslüman tüccarlar, şehri lojistik üst olarak kullanarak alışveriş yapmışlar ve dinlerini de çok daha dinç bir şekilde Orta Asya'nın uç ve تنها bölgelerine taşımışlardır. Böylelikle Talas, pazarlarıyla İslamlaşma hareketlerine zemin oluşturduğu gibi tebliğcilerin geçiş güzergâhı olarak dolaylı yoldan da dinin yayılmasına katkı sunmuştur.

Sonuç: Türk halklarının İslamlaşma süreciyle ilgili aktarılan malumatlarda genellikle Maveraünnehir başta olmak üzere Türk yurtlarının salt kılıç zoruyla Müslüman olduğu gibi

¹ İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s.314; İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 489-490; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 230.

² Mukaddesî, *Ahsenü't-Tekâsîm*, ss. 274-275; Starr, *Lost Enlightenment*, s. 44; Bkz. Şekil, 2.10.

³ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, s. 31.

⁴ İbn Havkal, *Sûratü'l-Arz*, C. II, ss. 511; Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 104, 243; Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, s. 30.

⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VII, ss. 175-177; Grenard, "Satuk Buğra Han Menkıbesi", ss. 246-248; Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, s. 164; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, 68.

yaygın bir kanının aksine erken dönemlerden itibaren farklı girişimlerin bölgede etkin olduğu aşıkardır. Bunlar içerisinde ticari faaliyetler hatırı sayılır bir rol üstlenmiştir. İki önemli nehir arasında mümbit arazilerdeki stratejik yerleşke alanları farklı kültürlerin cazibe merkezi halini almış, nil vadisinin fethinden sonra müslüman ordular bu coğrafyaya dikkat kesilmiştir. Ancak daha henüz İslam'ın Arap yarımadası dışına çıkışına müteakip hatta kısmî olarak öncesinde gruplar halinde zengin Müslüman tüccarlar bu coğrafyaya fazlası ile ilgi duymuştur. Doğu batı ipek yolu güzergahında bulunan hem ticaret hem kültür merkezi konumundaki kadim şehirler oluşturdıkları pazarlarla tüccarların örgütlendiği sahalar olmuştur. Daha henüz Emevi ordularının bu bölgelere intikalinden önce toplu halde olmasa da bireysel İslamlaşma süreci Maveräünnehir'de başlamıştır. Bu tanışma süreci fetihlerle birlikte Türklerin İslam'ı kabulünü hızlandırmıştır. Buhara, Semerkant, Taraz gibi ticaret ve sanayi şehirleri göçebe Türklerle bağlantıda adeta bir tebliğ üstü halini almıştır. Şehirlerdeki uluslararası pazarlar ve güzergah üzerindeki kervansaraylar ticarete olduğu kadar İslam'ın yayılmasında başat rol üstlenmiştir. Şehirlerin zengin ve soylu Müslüman aileleri İslam'ın hoş görü ve saygı öğretisi ve bölgede hayır faaliyetleri ile İslam eğitim kurumlarını finanse etmişlerdir. Buhara Semerkant gibi tarihin önemli şaheser şehirleri aslında her dönemde toplumu rafine edecek bir kültürel birikimle hazır beklemektedir. Önemli olan tüm Müslüman Türk dünyasının bu tarih bilincine kavuşmuş olmasıdır.

УМАВИЙЛАР ДАВРИДА ФАОЛИЯТ ЮРИТГАН ИСЛОМ МАЪРИФАТИ ТАРҒИБОТЧИЛАРИ

PROPAGATORS OF ISLAMIC ENLIGHTENMENT FROM THE Umayyad PERIOD

Соҳибхон Умматалиев,
*ЎзХИА Манбалар хазинаси
катта илмий ходими*

Неъматулло Насруллаев,
*Ислом тарихи ва манбашунослиги –
IRCICA кафедраси доценти*

Умавийлар сулоласи халифаликни идора қилган даврда саҳобалар ва тобеинлар яшаган. Саҳобалардан Абдуллоҳ ибн Аббос (619-686), Абдуллоҳ ибн Умар (610-693), Абдуллоҳ ибн Зубайр, Ҳасан ибн Али (624-670), Хусайн ибн Али (626-680), Анас ибн Молик (612-709), Абу Ҳурайра (603-678) розиялло анҳум, тобеинлардан Қосим ибн Муҳаммад (655-725), Ато ибн Аби Рабоҳ (653-732), Муҳаммад ибн Сирин (653-729), Саид ибн Мусайяб (ваф. 713), Абу Ҳанифа Нўмон ибн Собит (699-767) ва бошқалар ислом илмлари ривожига катта ҳисса қўшди. Қуйида уларнинг айримлари ҳақида тўхталиб ўтилади:

Абдуллоҳ ибн Аббос – Муҳаммад алайҳиссаломнинг амакиваччаси ва тафсир, ҳадис, фикҳ ва бошқа илмларни яхши билган. У ниҳоятда илмли бўлганлиги учун “Хабр ал-умма” (“Ислом уммати алломаси”) унвонига сазовор бўлган.

629 йили Макка шаҳри мусулмонлар тарафидан фатҳ этилганидан кейин Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳу Мадинага кўчиб ўтган. У Мадинада Набий алайҳиссаломдан, У кишининг вафотларидан кейин Убай ибн Каъб, Зайд ибн Собит ва бошқа Қуръони каримни яхши билувчи саҳобалардан илм олган. Усмон ибн Аффон розияллоҳу анҳу халифалиги (644-656) даврида Табаристон ва Мисрдаги фатҳ юришларида қатнашган. Али розияллоҳу анҳунинг даврларида Басра волийлигида ишлаган. Умавийлар даврида Абдуллоҳ ибн Аббос (р.а) сиёсий ишларни тўхтатиб, илмий фаолият билан шуғулланган. Тафсир илмида аксар муфассирлар Абдуллоҳ ибни Аббоснинг ривоятларидан фойдаланган.

Абдуллоҳ ибн Аббос розияллоҳу анҳу Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламдан жуда кўп ҳадис ривоят қилган. Манбаларнинг хабар беришича, у ривоят қилган ҳадислар сони 1660 тани ташкил этади.

Абдуллоҳ ибн Умар – машҳур саҳоба ва хулафои рошидиндан иккинчиси халифа Умар ибн Хаттобнинг ўғли. Болаликдаёқ Маккада Исломга кирган. Абдуллоҳ ибн Умар Ҳижоз фикҳининг тамал тошини қўйиб, олтмиш йил фатво берган. Бадр, Уҳуд ва бошқа барча жангларда қатнашди. Африкага икки марта фатҳга борган. Ҳазрати Усмон вафотидан сўнг халифалик таклиф этилганида бош тортган. Пайғамбар алайҳиссаломдан 2630 та ҳадис ривоят қилиб, бу борада фақат Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан кейин туради. Шундан 170 тасини Имом Бухорий ва Муслим муштарак келтиришган, 81 тасини Бухорий, 31 тасини Муслим келтирган. 2348 таси бошқа китобларда зикр этилган. Умри охирида кўзи ожиз бўлиб қолган. 692 йили саксон тўрт ёшда Маккада ҳаж пайтида вафот этган.

Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анҳу тўртинчи рошид халифа – Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳунинг даврларидаги энг муҳим ҳодисада, яъни у кишининг Муовия ибн Абу Суфён розияллоҳу анҳу билан бўлган қуролли можароларида мутлақо иштирок этмади. У орадаги келишмовчиликни ҳал қилишда куч ва қурол ишлатишга қарши бўлганлиги учун бу масалада бетараф турди. Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анҳу қуролли фитна ҳақида сўз очилганида: «Ким «Ҳайя алас-солах», яъни «Намозга кел», деса, «Хўп», дейман. Ким «Ҳайя алал-фалах», яъни «Нажотга кел», деса, «Хўп», дейман. Ким «Мусулмон биродарингни ўлдиришга кел», деса, «Йўқ», дейман», дер эди». Абдуллоҳ ибн Умар розияллоҳу анҳу мусулмонлар бир-бирларининг қонларини тўкишларига қарши эди. У мусулмон бандага озор етказишни хоҳламас эди. Шунинг учун ҳам мазкур қуролли можарога ўз ҳиссасини қўшишни истамади.

Анас ибн Молик – Мадинанинг Ҳазраж қабиласидан бўлмиш Молик ибн Назрнинг фарзанди. Онаси Умму Сулайм бинти Милҳон.

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳижрат қилганларида Анас ўн яшар бола эди. Умму Сулайм ўғли Анасни у зотнинг хизматларига бахшида етди. Анас тун-у кун Набий алайҳиссалом билан бирга бўлиш бахтига мушарраф бўлди. Абу Бакр розияллоҳу анҳу даврларида Анас закот тўплаш учун масъул қилинди ва Баҳрайнга жўнатилди. Ҳазрат Абу Бакр вафот этганида у Баҳрайнда эди.

Умар ибн Хаттоб (р.а.) Анасни ёнларига – Мадинага чақириб олиб, илмий мажлисларга таклиф қилди. Зеро, ҳазрат Умар Анаснинг ақлига тан берар, фикрларини инобатга оларди. Мадинада қолган Анас фикрдан дарс бера бошлади. Бу орада ҳазрат Умар у кишини Басрага жўнатди, у ерда ҳам таълим беришда давом этди. Анас ҳазрат Усмон ибн Аффон ва ҳазрат Али даврларидаги фитналарга қўшилмай, сукут сақлаш ва бетараф қолишни афзал билди¹.

Анас ибн Молик 700-702 йилларда Ироқда бўлиб ўтган Абдурахмон ибн Ашъас исёнини қўллаб-қувватлади. Исён бостирилганидан сўнг Ироқ волийси Ҳажжож Анас ибн Моликка жазо чорасини кўрди. Унинг буйруғи билан Анас розияллоху анхунинг қўлига тамға босилди. Шу вақтда у тўксон ёшлар атрофида эди.

Шундан сўнг Анас ибн Молик розияллоху анху халифа Абдулмаликка хат ёзди. Унда шундай деб ёзилган эди: “Мен Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи ва салламга тўққиз йил давомида хизмат қилдим. Агар насоролар ўз набийларига шунча йил хизмат қилган одамни топсалар, унинг иззатини жойига қўйган бўлар эдилар. Лекин Ҳажжож мени басраликлар олдида обрўйимни тўкди”. Бу мактуб халифага етиб борганида Ҳажжождан қаттиқ ғазабланди ва унга Анас ибн Моликдан узр сўрашни буюрди. Ҳажжож эса бу ишни басраликларни бўйсундириш учун қилинган ҳарбий ҳийла эканлигини маълум қилди².

Анас ибн Молик (р.а.) ривоят қилган ҳадислар сони 2286 та бўлиб, бу борада Абу Ҳурайра ва Ибн Умардан кейинги ўринда туради. Тобеинларнинг машҳур олимлари Ҳасан Басрий, Қатода, Муҳаммад ибн Сирин ва Саъид ибн Жубайр ва бошқалар Анас ибн Моликдан дарс олган.

Қосим ибн Муҳаммад – У Усмон розияллоху анху халифалик даврларининг охирларида дунёга келди. Қосим ибн Муҳаммад туғилган вақтда Мадинани фитначилар эгаллаб олган эди. Улар Усмон розияллоху анхуни уйига кириб, у кишини қатл қилдилар. Кўп ўтмай Қосимнинг отаси Муҳаммад ибн Абу Бакрни халифа Али ибн Абу Толиб буйруғи билан Мисрга волий этиб тайинланди. Шундан сўнг Қосим ибн Муҳаммад синглиси билан Мадинадан Мисрга қараб йўл олди. Бироқ, фитна унинг отасига ҳам етиб, боланинг кўз ўнгида Муҳаммад ибн Абу Бакрни қатл этилди. Муовия розияллоху анхунинг тарафдорлари Мадинани эгаллашгач, Қосим Мисрдан яна Мадинага қайтди.

Бу машаққатли кўч-кўчлар ҳақида Қосимнинг ўзи шундай ҳикоя қилади: “Отам Мисрда қатл қилинган, амаким Абдурахмон ибн Абу Бакр келиб мен билан синглимни Мадинага олиб кетдилар. Мадинага келишимиз билан аммамиз Оиша розияллоху анҳо одам юбориб, бизни амакимиз уйдан ўз уйларига олиб кетди ва бизни ўзи тарбиялади. Оиша розияллоху анҳодан кўра яхшилиги ва меҳр-шафқати кўпроқ бўлган бирон ота ёки онани кўрмадим... Бизларни доим яхшиликка қизиқтириб, яхшилик қилишга одатлантирар, ёмонликдан қайтариб, уни тарк этишга ундарди. Тоқатимиз етганича Аллоҳнинг Китоби ва Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоху алайҳи ва салламнинг ҳадисларини бизларга ўргатишга одатланган эди”.

¹ “Ирфон” тақвимининг 2012 йил 4 сонидан олинди.

² Умматалиев С. Ислом тарихидан олтин саҳифалар – Умавийлар даври. – Тошкент: “Ўқитувчи” матбаа уйи, 2021. – Б. 141.

Абу Бакр Сиддик розияллоху анхунинг зурриёти бўлган бу бола Қуръонни тўлиқ ёд олган ва аммаси Ойша розияллоху анҳодан Расулуллоҳ соллаллоху алайҳи ва салламнинг ҳадисларини ўрганди. Сўнгра Масжидун-набавийда Абу Ҳурайра, Абдуллоҳ ибн Умар, Абдуллоҳ ибн Аббос, Абдуллоҳ ибн Зубайр, Абдуллоҳ ибн Жаъфар ва бошқа кўпгина саҳобалардан ҳадис ривоят қилди, катта мужтахид олим ва ўз замонасида суннатни энг билувчи муҳаддислардан бўлиб етишди. Кўп ўтмай Қосим ибн Муҳаммад ва холасининг ўғли Солим ибн Абдуллоҳ ибн Умар Мадина аҳлининг итоат этиладиган саййидлари ва сўзига қулоқ солинадиган икки имоми бўлиб қолдилар. Бу икки тобеиннинг обрў-эътиборлари одамлар наздида шу қадар юқорилаб кетдики, ҳатто умавийларнинг халифалари ва волийлари ҳам Мадинага тааллуқли бирон бир жиддий ишни бу икки олимнинг маслаҳатисиз ҳал қилмас эдилар. Хусусан, халифа Валид ибн Абдулмалик Мадинадаги Ҳарами Шарифни кенгайтириш ҳақида Умар ибн Абдулазизга мактуб ёзганда бу ишда Қосим ибн Муҳаммад ва Солим ибн Абдуллоҳ ёрдамидан фойдаланишни тавсия қилган.

Урва ибн Зубайр. У халифа Умар розияллоху анху халифалининг охирида 644 йили таваллуд топди. Отаси Зубайр ибн Аввом (Аллоҳ у кишидан рози бўлсин) Пайғамбар соллаллоху алайҳи ва салламнинг фидойи саҳобаларидан, жаннатийлиги башорат берилган ўнта саҳобанинг бири эди. Онаси эса Асмо бинти Абу Бакр Сиддик бўлган.

Урва ибн Зубайр илм олиш учун кўплаб саҳобалардан дарс олди. Жумладан, Али ибн Абу Толиб, Абдурраҳмон ибн Авф, Зайд ибн Собит, Абу Айюб Ансорий, Усома ибн Зайд, Саъид ибн Зайд, Абу Ҳурайра, Абдуллоҳ ибн Аббос ва Нўъмон ибн Башир каби саҳобалардан ҳадислар ривоят қилди. Аксар илмини холаси Ойша розияллоху анҳодан олди ва Мадинанинг ўша даврда таниқли фақиҳларидан бири бўлиб етишди. Бунинг далили ўлароқ, Умар ибн Абдулазиз Валид ибн Абдулмалик тарафидан Мадинага волий этиб тайинланганида, одамлар қутлаш учун ҳузурига келдилар. Пешин намозини ўқиб бўлгач, Мадина уламоларидан ўн кишини таклиф қилди. Таклиф қилинган олимларнинг пешқадами эса Урва ибн Зубайр эди.

Урва ибн Зубайр илм билан амални жамлаган эди. У иссиқ кунларда рўзадор, узун тунларда бедор, тили эса доим Аллоҳнинг зикри билан машғул эди. Бунга қўшимча, у Аллоҳнинг Китобига ҳамроҳ бўлиб олган, Қуръон ўқишга шундай берилган эдики, кундузлари Қуръоннинг тўртдан бирини мусхафга қараб, тунлари шунча қисмини ёддан тиловат қилар, эътиборли жиҳати шуки, мана шу одатини Урва ибн Зубайр ёшлигидан бошлаб то вафот топгунга қадар тарк қилмаган, фақат бир марта бошига тушган мусибат сабаблигина қолдирган эди.

Урва ибн Зубайр бутун ҳаёти мобайнида мусулмонлар учун ҳидоят нури, нажотга йўллагувчи ва яхшиликларга чорловчи бўлиб қолди. Энг катта аҳамиятни болаларга, хусусан ўзининг фарзандлари ва бошқа мусулмонларнинг фарзандлари тарбиясига қаратиб, ҳеч бир фурсатни қўймай, уларни тўғри йўлга йўллаб, насихатлар қилиб турарди. Урва ибн Зубайр 713 йили етмиш бир ёшида вафот этди¹.

Умавийлар даврида ижод қилган илм аҳли вакилларининг ривоятлари ва фикрлари кейинги давр олимлари учун бирламчи манба вазифасини ўтаган. У даврда

¹ Илёсхон Аҳмедов тайёрлади / muslim.uz

ёзилган манба ва адабиётларнинг аксари бугунги кунгача етиб келмаган бўлса-да, улар ҳақида тазкира ва табақот китобларида маълумот берилган.

КОМПЕНДИУМ АРАБО-МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ТРУДАХ СОВРЕМЕННЫХ ИСЛАМОВЕДОВ УЗБЕКИСТАНА

COMPENDIUM OF ARAB-MUSLIM CULTURE IN THE WORKS OF CONTEMPORARY ISLAMOLOGISTS OF UZBEKISTAN

Эъзозахон Рамазон кизи Мирджалалова,
*докторант кафедры «История и источниковедение ислама - IRCICA»
Международной исламской академии Узбекистана*

Исследование арабо-мусульманской культуры в стране имеет большие научно-методологические перспективы, что было возобновлено с конца 80-х годов, которое повлияло интенсивному развитию изучения арабо-мусульманской культуры на территории Узбекистана. В изучении данной проблематики непосредственно необходимо обращаться к вспомогательным дисциплинам (исламоведение, культурология, востоковедение), которые помогают объективной оценке ныне имеющихся современных источников по теме. Если говорить о развитии объективного исламоведения вообще, то можно с уверенностью констатировать, что истинный толчок в развитии отечественного исследования арабо-мусульманской культуры наука получила с обретением суверенитета. По специальному указу Первого Президента Республики Узбекистан И. А. Каримова от 15 июля 1991 года Восточный факультет ТашГУ был преобразован в отдельный Ташкентский Государственный институт востоковедения¹. Появился новый пласт учёных-исламоведов и востоковедов. Среди них такие исследователи, как А.Хасанов, Б.Бабаджанов, Б.Абдухалимов, Д. Ибодов, А. Ахмедов, С.Агзамходжаев, Ш.Ёвкочев, З.Мунавваров, А.Муминов, Далибаев Н., Исмоилова Д.А.² до нынешних дней вносят огромный вклад в определение и анализ новейших феноменов исламской культуры.

¹ Постановление Кабинета министров при Президенте Узбекской ССР о преобразовании Института востоковедения при ТашГУ им. В.И. Ленина в Ташкентский государственный институт востоковедения, г. Ташкент, 15 июля 1991 г., № 186.

² См.: Муминов А. Роль и место ханафитских улам в жизни городов Центрального Мавараннахра (8–13 вв.). Дис. на соиск. степени док. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003; Бабаджанов Б. М. К вопросу о восприятии статуса суфийского шайха (на примере Х'аджа Ахрара) // *Arabia Vitalis. Арабский восток, ислам, древняя Аравия / Сб. статей, посвященный 60-летию В.В. Наумкина*. – М.: Восточная литература, 2005; Бабаджанов Б. Предисловие редактора // Кадырова М. Т. Жития Ходжа Ахрара: Опыт системного анализа по реконструкции биографии Ходжа Ахрара и истории Ахраридов. – Тошкент, 2007; А.Хасанов. *Қадимги Арабистон ва илк ислом: жоҳилия асри*. – Т.: ТИУ, 2001; Мунавваров З.И., Хасанов А. Ислам: Ханафийлик ва ваххобийлик. – Т.: Мовароуннахр, 1998; Мунавваров З.И. Страны Аравийского полуострова в международных политических и экономических отношениях 20 века: Автореф. дис. док. полит. наук. – Т.: ТашГИВ, 1997; Мунавваров З.

В 1974 году при Ташкентском Государственном институте культуры имени А.Кадыри была создана кафедра «Истории» во главе с кандидатом исторических наук, доцентом У. Х. Камаловым. На кафедре преподавали такие профессора, как Х. Шукурова, Р. Мадрахимова, академик А. Аскарлов, М. Исхаков, А. Г. Абдунабиев, Г. Н. Чобров, доценты Х. А. Турдиев, Э. М. Черных, М. А. Туляганова, В. Г. Разина.

В 1996 году кафедра была переименована в «История Узбекистана и культурология», где преподавались дисциплины первого блока, а с 2001–2002 учебного года на базе кафедры в магистратуре была открыта специальность 5А810401 – «Культурология», что также и предопределило модернизацию и развитию историографического направления узбекистанской историографии арабо-мусульманской культуры.

Искусствоведы-культурологи и востоковеды предпринимают попытки рассмотреть ислам как обладающий собственным богатым содержанием культурный феномен, у которого колоссальный трансцендентный потенциал. Среди них заметно выделяются исследования Шарифа Шукурова, автора одной из первых в СССР статей о культуре ислама¹.

Сугубое влияние на развитие национального исламоведения стало открытие в 1999 году Ташкентского исламского университета², получившего особый статус при Кабинете министров Республики Узбекистан. Основной целью Ташкентского исламского университета является подготовка высококвалифицированных специалистов в области исламоведения, основ теологии, истории, философии и культуры арабо-исламского мира.

Рассмотрев основные выполняемые сейчас научные работы в этом направлении, можно утверждать, что работы исторического и источниковедческого направления встречаются крайне редко. Кроме того, следует отметить, что во многих работах исследователей по исламоведению арабо-мусульманского направления рассматриваются преимущественно труды средневековых факихов и теологов. Еще меньше авторы осведомлены об опубликованных работ своих зарубежных коллег по теме, как в силу слабой доступности этих работ и наименьшего интереса к ним, так и в силу языковых барьеров, что приводит к исключённости плюралистических мнений в отношении арабо-мусульманской культуры. На мой взгляд, в деле возрождения исторических и культурных и религиозных ценностей эти работы сыграют определенную роль. Здесь примечательны слова ведущего специалиста по вопросам арабо-мусульманской культуры Ёвкочева Ш. А.: «...исламоведение это все же наука, посвященная исследованию самого ислама, а не исследованию исламской теологии как некоего примера для современного возрождения»³.

Узбекистан и Арабский мир: перспективы сотрудничества. – Т.: Фан, 1997; Абдисатторов А.А. Форс кўрфази араб давлатлари ташки сиёсатида “ислом омили”нинг сиёсий таҳлили: Сиёс.ф.н. олиш учун дис. автореферати. – Т.: ТошДШИ, 2005; Исмоилова Д. А. Роль и место ислама в общественно-политической и духовной жизни народов Туркестана (конец XIX – начало XX вв.): Автореф. дис.канд. ист. наук. – Фергана: ФерГУ, 2006; Ибрагимов С. Ш. Международный терроризм как фактор угрозы безопасности Республики Узбекистан: Автореф. дис. канд. полит. наук. – Т.: ТашГИВ, 2005.

¹ Шукуров Шариф. Что такое культура ислама // Литературная газета, 5 июня 1991 г., № 22 (5348).

² Ныне Международная исламская академия Узбекистана.

³ Ёвкочев Ш. А. Актуальные проблемы исламоведения в Узбекистане // Востоковедение. № 1–2. 2013. С. 7.

Исследование ислама как культурологического феномена способствует проявлению истинного ислама в исключении от неё разных «нововведений» и приводит к более рациональной жизнедеятельности, сохраняя при этом национальную идентичность населения.

Необходимо также отметить, что город Ташкент в 2007 году был объявлен одной из четырех столиц исламской культуры. Данное решение было принято Исламской организацией по вопросам образования, науки и культуры (ISESCO),¹ что в свою очередь, увеличило интерес и процентное удвоение в проблеме рассмотрения арабо-мусульманской культуры. Ежегодное объявление ISESCO столиц исламской культуры преследует цели расширения и углубления культурных связей между мусульманскими странами, изучения, восстановления и пропаганды исторического и архитектурного наследия, развития диалога между религиями и цивилизациями, поддержки и поощрения усилий разных стран в этом направлении².

Присвоение Ташкенту почётного звания столицы исламской культуры в 2007 году стало большим историческим и культурно-просветительским событием, признанием растущего авторитета нашей страны в мусульманском мире. Научно-просветительские и культурные мероприятия, связанные с объявлением Ташкента столицей исламской культуры, стало весомым вкладом в дальнейшее повышение авторитета Узбекистана в мировом масштабе. В течении данного года в Узбекистане проведены многочисленные научно-практические мероприятия (международная конференция, семинары, встречи, круглые столы, выставки, издание книг, альбомов и брошюр), в которых приняли участие своими научными статьями, тезисами и изданными книгами следующие видные историки-исламоведы Узбекистана, в работах которых отражаются проблемы арабо-мусульманской культуры: Уватов У., Усмонов И., Ганиев Ж., Гулямов С., Умиров Ш., Туракулов О., Ходжиматов Б., Мирзо Г., Мирзахалилов К., Хасанов Н., Назаров Б., Захидов К. и т.д.

Далее мы будем анализировать некоторые фундаментальные работы современных узбекистанских учёных, которые вносят значительный вклад в развитие арабо-мусульманского представления в научном исламоведческом мире.

В раскрытии научного представления в области арабо-мусульманской культуры и мира вообще в Узбекистане немаловажные научные работы представляет Хасанов Ахаджон Ахмаджонович (родился 29 марта 1940 г., город Пискент) – профессор, доктор исторических наук в Международной исламской академии Узбекистана. В 1958 году окончил Восточный факультет Ташкентского государственного университета. С 1962 года работал в Египте переводчиком арабского языка. Автор многочисленных работ по истории ислама и арабских стран³.

¹ Газета Uzbekistan Today (см. № 2 от 12 января 2007 г.).

² Ташкент – столица исламской культуры. Т., 2007. С. 52.

³ Хасанов А. А. Илк ислом тарихидан маърузалар. Ўқув қўлланма. Тошкент: “Мовароуннахр”, 2017. Б. 376. Он же: Амир Темур ва Ибн Халдун мулоқотлари хусусида. Хорижий шарқ мамлакатлари тарихий жараёнлари ва уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари. Т.: давлат шарқшунослик институти. 2017. Он же: Позитивное передназначение толерантно-плюралистических принципов в исламе. “Исламская солидарность: на примере Узбекистана и Азербайджана” // Материалы международной научно-практической конференции. Т.: “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, “Мовароуннахр” нашриёти, 2017.

Его работа под названием «Қадимги Арабистон ва илк ислом: жоҳилия асри» играет важную роль в изучении арабо-мусульманской культуры до возникновения ислама на территории Хиджаза. Особенно интересна 4-глава данной книги, где автор раскрывает историю доисламских религий на территории Аравийского полуострова¹.

Для подтверждения научных данных Хасанова А.Х. можно сделать сравнительный анализ из работ зарубежных ученых из университетов Базельского, Бернского (Швейцария), Принстонского, Массачусетского, Миннесоты (США), Сианьского (Китай) и Рединга (Великобритания), исследование которых опубликовано в журнале Science². Исследовательская деятельность Хасанова А. Х. продолжается и по сей день, что может в дальнейшем развить данную тему в более масштабном виде для научных представителей Узбекистана и мира.

Тематика арабо-мусульманского наследства в Узбекистане изучена экспертами в виде узкой специальности, хотя вышеуказанные работы в показателях научной обоснованности и достоверности носит колоссальный характер в исследовании данного вопроса. Тем самым примечательны ныне проводимые работы, которые в процессе изучения дают всё более убедительные представления об арабо-мусульманской культуре, ведь исламские культурные ценности и традиции, то огромное духовное наследие, оставленное мировым исламом, во многом определяют не только вклад в историческое развитие нашего региона, но и ныне формирующийся его качественно новый облик в гармонии с доисламским периодом. Арабо-мусульманская культура – это то огромное духовное наследие, оставленное мировым исламом, во многом определяют не только вклад в историческое развитие нашего региона, но и ныне формирующийся его качественно новый облик. Народ Узбекистана за то, чтобы религия продолжала выполнять роль приобщения населения к высшим духовным, моральным и нравственным ценностям, историческому и культурному наследию. Мы верим в то, что ислам будет всегда оставаться источником, служащим во имя наших благородных стремлений, источником безграничной силы, которая будет способствовать нам в наших благородных делах. В эпоху глобализации представители ислама Узбекистана не против диалога с представителями других культур и конфессий, не против полезных для общества заимствований, но и за сохранение национальной идентичности и самобытности.

¹ Хасанов А.А. Қадимги Арабистон ва илк ислом: жоҳилия асри. – Т.: ТИУ, 2001. С. 2.

² <https://www.science.org/doi/10.1126/science.abg4044>

**“FODIHATU-L-MULHIDIN VA NOSIHATU-L-MUVAHHIDIN” ASARI
QO‘LYOZMALARINING KODIKOLOGIYASI**

**FADIHAT AL-MULHIDIN WA-NASIHAT AL-MUWAHHIDIN: CODICOLOGY OF
ITS MANUSCRIPT COPIES**

Ravshanjon Jumanovich Begaliyev,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Movarounnahrlik allomalar tomonidan yaratilgan asarlar dunyo tamadduni rivojiga beqiyos qo‘shgan hissasi bilan alohida ajralib turgan. Allomalar nafaqat Movarounnahr o‘lkasida, balki, butun dunyo bo‘ylab ilmiy izlanishlar olib borib, jamiyat hayotining barcha sohalarida faol ishtirok etib kelganlar. Natijada ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hamda ma’rifiy sohalarga oid ko‘plab muhim asarlar tasnif etilgan.

Hozirgi kunda dunyoning turli mintaqalarida mana shunday minglab qo‘lyozma asarlar saqlanib kelinmoqda. Dunyo fondlarida saqlanayotgan asarlarni aniqlash, tadqiq qilish hamda amaliy hayotga tatbiq etish dolzarb vazifalardan biri sifatida e’tirof etildi. Xalqlar turmush hayotida e’tiborga molik asarlar ta’lif etgan allomalardan biri Alouddin Muhammad ibn Muhammad Buxoriydir. Alloma fiqh, tilshunoslik, aqoid va boshqa ilmlar bo‘yicha 10 ga yaqin asarlar yozgan bo‘lib, ular dunyoning turli fondlarida saqlanib kelinmoqda. Hozirgi kunda xalqaro fondlardagi olimning asarlarini aniqlash, tadqiq etish va qiyosiy tahlil asosida ilmiy xulosalar shakllantirish belgilangan vazifalar jumlasidandir.

Alouddin Buxoriyning ilmiy faoliyatiga oid manbalarda keltirilgan ma’lumotlarni tadqiq qilish asnosida va olimning bugungi kungacha topilgan yozma merosi qiyoslanganda uning aqida hamda unga bog‘liq masalalar bo‘yicha, “Muljimat al-mujassima”, “Fodihatu al-mulhiddin va nosihat al-muvahhidin”, “Risola fi al-e’tiqod” kabi 3 ta asari aniqlangan. Ularning barchasi yozilish metodiga ko‘ra, “matn” uslubida bitilgan bo‘lib, moturidiya ta’limotining 15 asrdagi amaliy va nazariy jihatlaridan taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etgan.

Alouddin Buxoriyning aqoid ilmidagi asarlaridan “Fodihatu al-mulhiddin va nosihat al-muvahhidin” bo‘lib, u 834/1431 yil yozilgan¹.

Olim ushbu asarda Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Muhammad ibn Arabiy al-Hotamiy at-Toiy al-Andalusining “Fusus al-hikam” asarida kelgan ba’zi masalalarga raddiyalar berib o‘tgan. Unda jumladan quyidagi masalalar keltirib o‘tilgan:

1. “Vahdutu al-vujud” masalasi. Alloma “Fusus al-hikam” asaridagi asosiy masala bo‘lgan ushbu “Vahdutu al-vujud” masalasini kengroq tushuntirishga e’tibor qaratgan.

2. Fir’avnning imoni masalasi. Asardagi bir necha o‘rinlarda ushbu ikki “Vahdutu al-vujud” hamda “Fir’avnning imoni” masalalari muhokama etilgan bo‘lib, olim shu orqali ularga raddiya berish, shu asnoda butkul kuchini yo‘q qilishga diqqat e’tiborini qaratgan edi.

3. “Fusus al-hikam” muqaddimasiga raddiya.

4. So‘ngi valilik da’vosi to‘g‘risidagi masalaga raddiya.

¹ ‘Ало’ ад-дин Бухорий. Фодиҳат ал-мулҳидин ва-носиҳат ал-мувахҳидин. – Макка: Жами‘ат Умм ал-Қуро, 1993. – 401 б.

5. Har bir sig'inish shaklining to'g'riligi masalasiga raddiya.

6. Har bir sig'iniladigan narsani ilohiylashtirish to'g'risidagi masalasiga raddiya.

Ushbu ish davomida risolaning 5ta qo'lyozma nusxasi aniqlandi. Jumladan, ular Bosniya va Gersogovinaning Sarayevo shahridagi G'ozzi Xusrav begim kutubxonasi, Turkiyadagi Oyo Sofiya kutubxonasi, Bog'doddagi Asosiy vaqflar kutubxonasi, Qohiradagi "al-Azhar" kutubxonasi hamda Fransiyadagi "Parij" kutubxonasi fondlarida saqlanib kelinmoqda. Bu o'rinda esa, ularning tavsifiga to'xtaniladi.

Birinchi nusxa¹. Ushbu qo'lyozma Bosniya va Gersogovinaning Sarayevo shahridagi G'ozzi Xusrav begim kutubxonasi fondida R=5114 inventar raqam bilan saqlanmoqda. Uning birinchi varag'ida muallif ismi "Alouddin Buxoriy" va asar nomi "Fodihatu al-mulhiddin va nosihatu al-muvahhidin" ekani qayd etilgan².

Qo'lyozma 33 varaqdan iborat bo'lib, varaqdagi satrlar soni 20 ta yozilgan. U nasx xatida ko'chirilgan. Asosiy matndagi ba'zi so'zlar tepasiga to'lqinsimon chiziqli chizilib, hoshiyada sharhlangan. Shuningdek, ko'chirish jarayonidagi sodir bo'lgan orfografik xatolar ham hoshiyada to'g'irlab ketilgan holatlari mavjud. Chunonchi, asosiy matn va hoshiyadagi yozuv xati bir xil. Sahifalar tartibi varaqning tepa qismida arab raqami bilan belgilangan va poygirlangan. Mantda qo'lyozmaning kim tomonidan, qachon va qayerda ko'chirilgani berilmagan.

Asar boshi:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله المتعالى عما يقول الظالمون علوا كبيرا والصلاة والسلام المتولى على نبينا الصادق بالحق بشيرا ونذيرا وعلى آله وعترته الحافظين لشريعته وصحابته الناصرين لدينه وملته فيقول الفقير الى الله الغني مسعود بن عمر المدعو بسعد الدين التفتازاني

Tarjimasi. Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan boshlayman. Zolimlar aytayotgan narsalardan pok bo'lgan eng buyuk Zot – Allohga hamd bo'lsin. Qo'rqmasdan hushhabar berib, ogohlantirib haqiqatni gapiruvchi payg'ambarimizga salovot va salomlar bo'lsin. Shuningdek, shariatni saqlovchisi bo'lgan oilasi va yaqinlariga hamda dini va millatiga yordam beruvchi sahobalariga salovot bo'lsin³...

Asar oxiri:

... ومن يده الله فما له من هاد تمت بعون الله وحسن التوفيق.

Tarjimasi. ... Kimniki Alloh adashtirgan bo'lsa, uni hidoyat qiluvchi yo'qdir. Ushbu risola Allohning yordami va husnu-tavfiqi bilan tugadi⁴.

Ikkinchi nusxa⁵. Ushbu qo'lyozma Turkiyadagi Oyo Sofiya kutubxonasi fondida № 1971 inventar raqam bilan saqlanmoqda. Ushbu qo'lyozmada ko'chiruvchi – xattotning ismi, qachon va qayerda ko'chirilganligi haqida ma'lumot berilmagan. Shuningdek, ushbu nusxada asar muallifi ismi keltirilmagan va asar nomi esa, "Fodihatu al-mulhiddin fiy at-tasavvuf", deb berilgan⁶.

¹ 'Ало' ад-дин Бухорий. Фодиҳат ал-мулҳидин ва-носиҳат ал-муваҳҳидин. – Сараево: Ғози Хусрав бегим кутубхонаси фонди. – Қўлёзма. № R=5114. – 33 в.

² Ўша асар. – Б. 1^а.

³ Ўша асар. – Б. 1^а

⁴ Ўша асар. – Б. 65^а

⁵ 'Ало' ад-дин Бухорий. Фодиҳат ал-мулҳидин ва-носиҳат ал-муваҳҳидин. – Туркия: Сулаймония кутубхонаси, Ойо София фонди, № 1971. – 62 в.

⁶ Ўша асар. – Б. 1^а.

Qo'lyozma jami 69 varaqdan iborat bo'lib, u nastaliq xatida ko'chirilgan. Ushbu qo'lyozma asar shakl jihatidan ajoyib uslubda, yozuvi chiroyli ko'chirilgan hamda har bir varaqda satrlar soni 13tadir. Shuningdek, asardagi asosiy matn jadvalga olingan. Qo'lyozma hoshiyasida arab tilida izoh, qo'shimchalar hamda sharhlar yozilgan bo'lib, asosiy matn va hoshiyadagi yozuv xati bir xildir. Sahifalar esa, poygirlanmagan.

Asar boshi:

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله المتعالي عما يقول الظالمون علوا كبيرا والصلاة والسلام المتوالى على نبينا الصادق بالحق بشيرا ونذيرا وعلى آله وعترته الحافظين لشريعته وصحابته الناصرين لدينه وملته وبعد فإن الله تعالى برحمته خلق العباداة وبين لهم سبل الرشاد ...

Tarjimasi. Mehribon va rahmli Alloh nomi bilan boshlayman. Zolimlar aytayotgan narsalardan pok bo'lgan eng buyuk Zot – Allohga hamd bo'lsin. Qo'rqmasdan hushhabar berib, ogohlantirib haqiqatni gapiruvchi payg'ambarimizga salovot va salomlar bo'lsin. Shuningdek, shariatni saqlovchisi bo'lgan oilasi va yaqinlariga hamda dini va millatiga yordam beruvchi sahobalariga salovot bo'lsin. Albatta Alloh taolo O'z rahmati bilan bandalarini yaratdi va ularga hidoyat yo'llarini bayon qilib qo'ydi¹...

Asar oxiri:

... ومن يضل الله فما له من هاد والله اعلم بالصواب واليه المرجع والمآب تمت الرسالة بعون الملك الوهاب

Tarjimasi ... Kimniki Alloh adashtirgan bo'lsa, unga hidoyat yo'qdir. Alloh biluvchiroq va qaytishlik faqat Ungadir. Ushbu risola al-Malik al-Vahhob (Alloh)ning yordami bilan tugadi². "Fodihatu-l-mulhiddin va nosihatu al-muvahhidin" asarining qo'lyozma nusxasini qo'chirish to'liq nihoyasiga yetdi.

"Fodihatu-l-mulhidin va nosihatu-l-muvahhidin"ning mazkur ikki qo'lyozmadan tashqari Bog'doddagi Asosiy vaqflar kutubxonasi Majmualar bo'limida 6800/1 - inventar raqam ostida bir qo'lyozmasi saqlanadi. Unda asar nomi "Roddu ala Kitabi fususil hikam li ibn Arabiy" shaklida keltirilgan va uning muallifi "Muhammad ibn Muhammad al-Buxoriy al-Hanafiy" – deb yozilgan. Shuningdek, "al-Azhar" kutubxonasi Majmualar bo'limi 34722-jild, 775-inventar raqami ostida saqlanayotgan qo'lyozma esa, jildning 69-97-varaqlarida o'rin olgan bo'lib, jami hajmi 28 varaqdan iboratdir. Qo'lyozmaning nomi esa "Rislatu al-Buxoriy fiy ar-roddi ala al-vujudiya" deb keltirilgan. Bundan tashqari, asarning yana bir qo'lyozma nusxasi Boriys kutubxonasida 2891-inventar raqami ostida bo'lib, qo'lyozmaning nomi "Fodihatu al-mulhiddin fiy roddi ala al-orif Billah Muhyiddin", muallifi "Alouddin Buxoriy" deb ko'rsatilgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Alouddin Buxoriyning aqoid ilmiga oid asarlaridan biri "Fodihatu-l-mulhidin va nosihatu-l-muvahhidin" dunyoning turli fondlarida saqlanib kelayotgani asarning turli mintaqalardagi xalqlarning e'tiqodiy qarashlarini ahli sunna val jamoa e'tiqodi asosida to'g'ri shakllanishiga muayyan ma'noda xizmat qilganiga dalolatdir. Asardagi mavzularning keng sharhlanishi, tartibli berilishi, va ba'zi masalalarga qisqa, lo'nda usulda tahlil etishi masalalarni sodda uslubda eslab qolishga yordam berishi bilan ham diqqatga sazovordir.

¹ Ўша асар. – Б. 1⁶

² Ўша асар. – Б. 62⁶

FAXRIDIN QOZIXONNING “SHARH AL-JAMI’ AS-SAG’IR” ASARI HANAFIY MAZHABIDA MUHIM MANBA

SHARH AL-JAMI’ AS-SAGHIR BY FAKHR AD-DIN QAZIKHAN AS AN IMPORTANT SOURCE IN THE HANAFI SCHOOL

Beknazar Bobamuradovich Mamashikurov,
O‘zR FA Sharqshunoslik instituti mustaqil tadqiqotchisi

O‘rta asrlarda (VIII – XII asrlarda) Movarounnahr madaniyati va ma’naviy hayotida juda katta ijobiy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Xususan X asrda ilm fan, madaniyat har jihatdan rivoj topdi. Jumladan, ular nafaqat O‘rta Osiyo, balki butun Islom olami tarixida o‘chmas iz qoldirdi. bu vaqtda tafsir, hadis, fiqh, kalom, mantiq va boshqa fanlar keng taraqqiy etib bordi. Ayni shu asrlarda Buxoriylar, Samarqandiylar, Termiziylar, Xorazmiylar, Nasafiylar, Keshiylar, Shoshiylar va Farg‘oniylar yetishib chiqishgan. Movarounnahrda VIII asrdan XII asrga uch mingdan ortiq taniqli muhaddis va faqihlar faoliyat olib borishgan¹.

Tarixda buyuk ajdodlarimiz tomonidan yozib qoldirilgan noyob manbalar, ko‘plab ma’naviy meros hamda qo‘lyozma asarlar umuminsoniy, diniy va milliy qadriyatlarni o‘zida jamlagan holda bizgacha yetib kelgan. Ular orasida Islom huquqshunosligi fiqh ilmiga oid manbalar islom huquqi, insoniyat odob-axloqi va ma’naviyati bilan bog‘lik bo‘lib, ushbu manbalarni har tomonlama o‘rganish bugungi kunda muhim ilmiy-ma’naviy va ijtimoiy-siyosiy ahamiyat kasb etmoqda².

Umuman olganda Movarounnahrda IX–XII asrlarda imlu-ma’rifat va madaniyat rivojiga ulkan hissa qo‘shgan, mahalliy anaanalar, urf-odatlarini Islom dini shariati nuqtai nazaridan tahlil qilib, bu sohada o‘ziga xos maktab yaratgan allomalar soni ancha ko‘p bo‘lgan. Samarqand va Buxoro kabi yirik ilmiy markazlardan tashqari Kesh, Nasaf, Marg‘ilon, Shosh va O‘zgan kabi shaharlarda ham fiqh maktablari faoliyat olib borgan.

Shunday mashhur hamda dunyo tan olgan faqihlardan biri vatandoshimiz, fiqh ilmining yirik namayondasi, Burhoniddin al-Marg‘iloniyni zamondoshi Faxriddin Qozixondir.

Allomaning to‘liq ismi Hasan ibn Mansur ibn Mahmud al-O‘zgandiy bo‘lib, Faxriddin, ya’ni “Diining faxri” degan unvonga ega bo‘lgan³. U, shuningdek, “Qozixon”, ya’ni “xonning qozisi” degan faxriy unvonga ham ega edi⁴. Bundan tashqari uning zamondoshlari va shogirtlari u zotni “Muftiy as-saqalayin”, “Muftiy mag‘ribu va mashiq”, ya’ni insonlar va jinlar muftiysi hamda g‘arb va sharq muftiysi degan yuksak martabalarga ham ega

¹ Абдуллох Абдулхамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси. Т., 2007.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // “Халқ сўзи” газетаси, 2017 й. 25 май. № 103 (6797). – Б. 1.

³ Ал-Кураший, Ал-Жавоҳир ал-музийа. 2-ж, 93-б, 485-рақам.

⁴ Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Ката’иб аълам ал-ахёр. ЎзРФА ШИ № 91.

bo'lgan¹. Bundan ma'lum bo'ladiki, olim muftiylik hamda qozilik lavozimlariga tayinlangan bo'lib, bu lavozimlarda kup yillar ishlagan. Bu sohalarida shuhrat topganligi sababli "Qozixon" va "Faxridin" degan unvonlar bilan mashhur bo'lgan. Hatto uning "Al-Fatovo" asari "Fatovoi Qozixon" deb atalishi, uning shu sohada nom chiqarganligidan dalolatdir².

Faxriddin Qozixon Abu Hanifa mazhabidagi taqvodor, olim muftiylar oilasidan yetishib chiqqan bo'lib dastlabki ta'limni bobosi Shamsul aimma-Imomlar quyoshi muftiy Mahmud al-O'zgandiydan olgak. Bobosining otasi Abdul Aziz ibn Abdur Razzoq ham o'z zamonasining mashhur muftiylaridan bo'lgan³.

Qozixonning uztozlari Tohiriddin Hasan ibn Ali ibn Abdul Aziz al-Marg'inoniy, Abdul Aziz ibn Umar ibn Moza, Abu Ishoq Ibrohim ibn Ahmad, Abu Yaqub as-Sayyoriy, Ishaq an - Navqadiy, Ja'far al-Mundavoniy va boshqalarga⁴.

Qozixon o'z zamonasining yetuk, taniqli faqihi bo'lganligi, murakkab masalalarni osonli bilan yecha olganligidan zamondoshlari uni "Ulug' imom" deb e'tirof etishardi⁵.

Ulomolar Hanafiya mazhabidagi faqih olimlarni olti tabaqaga bulishadi. Birinchi tabaqada Imom Abu Hanifa va uning mujtahid shogirdlari turadi. Faxriddin Qozixon ham ushbu tabaqaning uchunchi pog'onasidan joy olgan⁶. Bu Imom Faxriddin Qozixonga juda yuksak va oliy bahodir.

Faxriddin Qozixonning to'g'ilgan yili ma'lum emas, u hijriy 592 yili, milodiy 1196 yili 15- Ramazonda dushanba kuni vafot etgan. Buxorodagi mashhur qabriston "Mozori quzzot is-sab'a" qabristonida dafn qilingan⁷.

Faxriddin Qozixonning fiqhga oid bir qancha asarlari bo'lib, ulardan mashhuri "Fatovoi Xoniyya"dir. Bu asar hanfiyya mazhabida eng ishonchi mutabar manba hisoblanadi⁸. Dunyoning ko'plab kutubxonalarida qo'lyozma va toshbosma nusxalari saqlanadi. Ko'p marotab, Hindiston, Misr, Qozon va boshqa davlatlar bosmaxonalarida toshbosmalari nashr qilingan⁹.

Imom Muhammadning "az-Zohiri rivoya" deb nomlangan olti kitobi Hanfiya mazhabining asosi hisoblanadi. Qozixon ulardan uchtasiga ya'ni "Sharh al-Jomi' as-sag'ir", "Sharh al - Jomi' al - Kabir", "Sharh az-Ziyodat"larga sharh bitgan¹⁰.

Shubhasiz bu asarlar ichida eng mashhuri va keng tarqalgani "Sharh al-Jomi' as-sag'ir". Bu asar Faxriddin Qozixonga tegishli ekanligida ulomolar bilittifoqdirlar. Hanfiy mazhabi olimlari hayoti haqida yozilgan asarlarda va fiqhiy kitoblarda bu asar ko'p bora tilga olingan va Qozixonga nisbat berilgan. Bizdagi ba'zi bir nasxalarida ham muallif sifatida u zotning nomlari keltirilgan. Allomadan keyin yashagan faqihlar o'zlarining

¹ Такий ад-дин Абдукодир. Табақот ас-санийя. 3-ж., 116-б.

² Такий ад-дин Абдукодир. Табақот ас-санийя. 3-ж., 117-б.

³ Насафий. Ал-Қанд. 298-б.; Абдулхай Лакнавий. Ал-Фавойид ул-баҳия фи табокоти ханафия. Қозон, 1903. 65-б.

⁴ Ал-Қураший, Ал-Жавоҳир ал-музийя. 1-ж, 73-б.; Абдулхай Лакнавий. Фавойд ул-баҳия фи табокоти ханафия. Қозон, 1903. 7-б.; Такий ад-дин Абдукодир. Табақот ас-санийя. 1-ж, 185-б.

⁵ Махмуд ибн Сулаймон Кафавий. ЎзРФА ШИ № 91.

⁶ Ўша асар.

⁷ Ўша асар. ЎзРФА ШИ № 91.

⁸ Абдулхай Лакнавий. Фавойид ул-баҳия фи табокоти ханафия. Қозон, 1903.

⁹ Brockelman С. Geschichte der arabischen litteratur. – leiden, 1943. – Bd. I. – 376-бет.

¹⁰ Мулло Котиб Чалабий. Кашф аз-зунун; Луғатнома. Дехудо. Техрон, 1258 (х). 2-ж, 1227 б.

sharhlarida va fatvolarida ko‘pincha ushbu asarga suyanishib, “Qozixon “Jomi’ as-sag‘ir” asarida”, yoki “Imom Qozixon “al-Jomi’ as-sag‘ir” asariga yozgan sharhida”, deb bu asarni zikr qilib o‘tadilar¹.

Bu asarning ahamiyati shundaki, Imom Qozixon bu asarida hanafiy mazhabi ichidagi xiloflarni hamda shofi‘iy va molikiy mazhablari orasidagi ixtiloflarni keltiradi. Sahobalarning fikrlariga ham tuxtalib, birlamchi asliy manbalardan foydaladi. Muallif mazhablar orasidagi ixtiloflar orasini tarjih qiladi va ularning tug‘risini tahlil qiladi. Shu sababli ham bu asar mazhab ichidagi hamda mazhablar orasidagi ixtilofli masalalarni tahlil qilishda ishonchli, unga suyaniladigan manba hisoblanadi. Bu asarda Qozixonning fiqhiy masalalarni chuqur o‘rganishi, ularni diqqat bilan tahlil qilishi, yuksak ijtihidi, ilmiy mahorati namoyon bo‘ladi. Bu asar uslubining yengilligi va tushunish osonligi bilan ham ajralib turadi².

Bu asarning qo‘lyozma nusxalari afsuski, O‘zbekistondagi fondlarda yo‘q. Aniqrog‘i biz hali uchratmadik. Lekin biz ba‘zi bir internet sahifalaridan “Sharh al-Jomi’i as-sag‘ir”ning bir qancha nusxalarini topishga muvaffaq bo‘ldik. Jumladan Misr Arab Respublikasidagi Al-Azhar univeiseteti kutubxonasi fondidan, Turkiyadagi bir qancha kutubxona fondlaridan hamda Saudiya davlati kutubxonalari fondlarida borligini aniqladik.

Xulosa qilib aytganda, poklik va ezgulik halollik asosida qurigan jamiyatni qurishda uning asosiy negzi bo‘lgan huquqiy manbalarni o‘rganish hozirgi kunimizda dolzarb masala bo‘lib kelmoqda Bu o‘rinda “Sharh al-Jomi’ as-sag‘ir”ning asari muhim o‘rin tutadi.

Umuman olganda, Imom Faxriddin Qozixon Movarounnahrning ikki yirik fiqh maktabi Buxoro va Samarqand fiqh maktablarini birlashtirgan va ko‘p yillik an‘analarini bir joyga jamlagan olim sifatida e‘tirof etiladi. Ushbu olimning ilmiy asarlari doirasida yangi tadqiqotlar olib borish Movarounnahrda xos fiqh ilmi an‘analarini yangi qirralarini ochib berishi dolzarb masalalardandir.

“SAHIHUL BUXORIY”DA IJTIMOY-AXLOQIY MASALALARDAGI NOZIK NUQTALAR

SAHIH AL-BUKHARI: SENSITIVE POINTS IN SOCIAL AND MORAL ISSUES

Raxmatula Xabibulayevich Sayfudinov,
Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi,
mustaqil tadqiqotchisi

Qur’oni karim va hadislar ma’naviy-axloqiy tarbiya hamda ijtimoiy muammolarning yechimiga oid dastur va ko‘rsatmalarning mukammal to‘plamidir. Qur’oni karim va hadislarini o‘rganar ekanmiz, ularda axloqiy kamolot, halollik, poklik, imon va vijdon bilan bog‘liq barcha muhim masalalar qamrab olinganini ko‘rish mumkin. Shuningdek, inson

¹ Фахриддин Қозихон. Ал-Жамиъ ас-сағир. Қўлёзма. Туркия. Миллат кутубхонаси. № 698.

² Ўша асар.

uchun dog' bo'luvchi kufr, razolat, hasad, adovat, xiyonat, yolg'onchilik, tekinxo'rlik va tengsizlik kabi salbiy xislatlar ayovsiz qoralangan.

Xulqning asl manbai bo'lgan sunnat ham Qur'on va uning nuridan hosil bo'lgandir. Zero, Oisha roziyallohu anho onamizdan ham Rasululloh axloqlari haqida so'rashganda: "Rasulullohning xulqi axloqlari Qur'on axloqi bo'lgan edilar", degan¹.

Imom Buxoriy hazratlari ham Payg'ambarimiz hadislarini to'plab, ularni turli kitobatlarga taqsim qildilar. "Xolqu af'olul ibod", "Al-Adab al-Mufrad", "Al-Jomi' as-Sahih" hadis to'plamlari shular jumlasidandir.

Ma'lumki, Imom Buxoriyning shoh asari bo'lmish "Sahihul Buxoriy" butun islom olamida Qur'oni karimdan keyingi eng to'g'ri va sahih kitob deb e'tirof etilgan. Imom Buxoriy "Al-Jomi' as-Sahih" hadislar to'plamiga nafaqat e'tiqod va ibodatga oid, balki insoniyatni komillik sari eltuvchi axloqiy va ijtimoiy masalalarga doir hadislarini ham kiritgan.

Mazkur hadis to'plamining ikkinchi va to'rtinchi jildlari aynan shu masalalarga bag'ishlangan. Muhaddis mazkur hadis to'plamida alohida "Odob kitobi"ni tasnif etib, unda odob-axloqqa oid hadislarini keltiradi. Agar e'tibor qilsak, Imom Buxoriy bu kitobni ota-onaga itoat qilish hamda ularning xizmatiga doim hozir turishga targ'ib qilingan va uning fazilatlarini haqidagi hadislar bilan boshlaydi:

Abdulloh ibn Mas'ud Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)dan so'radilar: *"Alloh uchun eng mahbub ish qaysidir? Payg'ambarimiz aytdilar: Vaqtida o'qilgan namoz. Undan so'ng qaysi amal? Payg'ambarimiz aytdilar: Ota-onaga yaxshilik qilish"*, dedilar².

Bu hadisda ota-onaga yaxshilik qilish namoz o'qishdan so'ng eng afzal amal deyilmoqda. Shundan bilamizki, ota-onaga xizmat qilish buyuk amallardan ekan. Islomda namoz o'qish dinning ustunidir. Namozdan keyin eng afzal ishlardan biri ota-onaga yaxshilik qilish ekan. Ota-ona har bir inson uchun juda mo'tabar va e'zozli kishilardir. Islom dini ota-ona kim bo'lishidan qat'i nazar ularni hurmat-ehtirom qilishga buyuradi. Ota-ona mo'min bo'lsa ham, kofir bo'lsa ham ularga yaxshilik qilish musulmonning burchidir. Ularning amrini bajarish ham farzandlik vazifasi hisoblanadi.

Abdulloh ibn Amr rivoyat qiladilar: Bir kishi Payg'ambar (s.a.v)ning huzurlariga kelib: "Ey Rasululloh! Sizning huzuringizga hijrat qilish va jihod qilishga bay'at qilish uchun keldim", dedi. Shunda Payg'ambarimiz: *"Ota-onangdan birortasi hayotmi?"* deb so'radilar. U: "Ha, ikkisi ham hayotlar", dedi. Payg'ambar (s.a.v): *"Ota-onang huzuriga qaytib bor, ularning xizmatini qilib, rizoligini olgin, so'ng jihod qilgin"*, dedilar³. Bu hadisdan ma'lum bo'ladiki, dunyoga kelishimizga sababchi bo'lgan ota-onalarimizning hurmat-izzatini joyiga qo'ygan holda xizmatini qilib, duolarini olishimiz kerak. Chunki ota-onaning xizmati barcha ezgu amallardan ko'ra sharaflidir ekan.

Ota-onamiz faqat dunyoga kelishimizning sababchisi bo'lib qolmay, balki oxiratda Allohning roziligini olishga imkon beruvchilar hamdir. Bu esa siz bilan bizning xizmatimizga bog'liq. Xalqimizda "Ota rozi – Xudo rozi", degan maqol bor. Bu maqol

¹ Bayhaqiy. Shu'bul imon. Dorul kutubil ilmiya. – Bayrut: 1990. J.2. – B. 154.

² Imom Buxoriy. Sahihul Buxoriy. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 2-kitob, Odob kitobi. 1-bob, 5970-hadis. – B. 372.

³ Imom Buxoriy. Sahihul Buxoriy. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. Odob kitobi. 2-kitob, 3-bob, 5972-hadis. – B. 372.

aynan shu hadisning mazmunini anglatadi. Shariatda ota-onaning g'azabini keltirish eng katta gunohlardan biri hisoblanadi. Uning darajasi ota-onaga oq bo'lgan kishining gunohi bilan tenglashtirilgan. Farzandning ota-onasiga oq bo'lishi uchun ota-onasi "oq qildim", deyishi shart emas. O'zi to'q bo'lib, ota-onasining och o'tirishi, doimo ularning dilini og'ritadigan ishlar qilishi farzandni o'zi bilmagan holda ota-onasiga oq bo'lishiga olib keladi.

Shuningdek, Imom Buxoriy mazkur kitobda chiroyli xulq va go'zal muomala qilish haqida rivoyat qilingan hadislarni ham keltirib, mo'min kishining hayotida odob-axloqning yuqori o'rinda turishini ta'kidlaydi:

Abdulloh ibn Amr (r.z.): "Rasululloh (s.a.v.) o'zlari ham behuda fahsh so'zlamas, o'zgalarning ham behuda fahsh so'zlashiga yo'l qo'ymas edilar va u zot: *"Darhaqiqat, sizlarning yaxshingiz – xulqi yaxshi bo'lganingizdir!" deb marhamat qilar edilar*", dedilar¹.

Abdulloh ibn Amr (r.z.): "Rasululloh (s.a.v.) so'kong'ich ham, sharmsiz ham emas edilar. U zot: *"Sizlarning men uchun eng mahbubingiz – xulqi eng yaxshi bo'lganingizdir"*, der edilar².

Abu Hurayra (r.z.) dan rivoyat qilinadi: Rasululloh (s.a.v.): *"Shirin so'z – sadaqadir"*, dedilar³.

Ota-onani norozi qilish, yolg'onchilik, yolg'on guvohlik berish inson axloqini tubanlashtirib, jamiyatda turli muammolar va tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradigan hamda mo'min kishiga xos bo'lmagan sifatlardandir.

Abdulloh ibn Amrdan rivoyat qilingan hadisda Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.) yolg'on guvohlik berishni uchta katta gunohlardan biri bilan bir qatorda keltirganlar: *"Allohga shirk keltirish, ota-onaga oq bo'lish, nohaqdan jonni o'ldirish va yolg'on qasam ichish katta gunohlardandir"* (Imom Buxoriy rivoyati).

Yolg'on guvohlik berish ijtimoiy buzg'unchiliklarga sabab bo'ladigan yolg'on turlaridandir. Bu narsa kishilarning bekorga vafot etishi, jabru jafo tortishi, haq-huquqining poymol bo'lishi kabi ko'pgina yomonliklarga olib keladi. Shuning uchun islom dinida yolg'on guvohlik berish dunyodagi eng katta gunoh – Allahga shirk keltirish bilan tenglashtirilgan.

Yolg'on so'z va yolg'onchilik jamiyatning buzilishi va tanazzuliga sabab bo'luvchi omillarni shakllantiradi. Shuning uchun ular shariatda qattiq qoralangan illatlardan biridir. Hatto Payg'ambarimiz (s.a.v.) boshqa hadislarida: *"Yolg'onchilar mening ummatim emas"*, deb bunday yomon sifatli kishilarni islomdan yiroqda ekanini aytganlar. Ammo janjallashib qolgan ikki kishi yoki er-xotinning orasini isloh qilish uchun yolg'on so'z ishlatishga ijozat berilgan, chunki bu yolg'on zamirida shaxsiy manfaat emas, balki jamiyat islohi yotadi.

Ubaydulloh ibn Abu Bakr rivoyat qiladilar: "Men Anas ibn Molikdan eshitdimki, Rasululloh (s.a.v.) gunohi azimlar haqida gapiribdilar yoki odamlar o'zlari Rasulullohdan gunohi azimlar haqida so'rashibdi. Shunda Payg'ambarimiz (s.a.v.): *"Alloh taologa shirk*

¹ Imom Buxoriy. Sahihul Buxoriy.– T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. Odob kitobi. 1-kitob, 23-bob, 3559-hadis. – B. 636.

² Imom Buxoriy. Sahihul Buxoriy.– T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. Odob kitobi. 1-kitob, 27-bob, 3759-hadis. – B. 673.

³ Imom Buxoriy. Sahihul Buxoriy.– T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. Odob kitobi. 2-kitob, 34-bob, – B. 379.

keltirish, o'zini o'zi o'ldirish va ota-onaga oqlik (itoatsizlik) qilish", debdilar. Keyin yana: "Eng katta gunohlar haqida aytayinmi? Bu tuhmat qilishdir!" deb qo'shib qo'yibdilar"¹.

Imom Buxoriyning "Sahihul Buxoriy" hadis to'plamida axloqiy masalalar bilan bir qatorda ijtimoiy muammolar va ularning yechimlari bayon qilingan hadislar ham keltirilgan. Jumladan, g'iybat, chaqimchilik, gap tashish, hasad, arazlashish kabi salbiy illatlar va savdo-sotiq, zakot, yetimlar, qarindoshlar, yoshi ulug'larni hurmat qilish kabi munosabatlar yechimi bayon qilingan.

Payg'ambarimiz (s.a.v) axloqiy va ijtimoiy muammolarning eng yaxshi yechimi mahalla, jamoat ekanini alohida ta'kidlaydilar: "Mo'minlarni o'zaro rahmdillik, do'stlik va hamdardlik qilishlikda bir a'zosi og'risa, qolgan barcha a'zolari birgalikda uni himoya qilib darddan xalos bo'lishiga ko'maklashuvchi bir tana kabidir deb bilgin"², deganlar. Ushbu hadisda mo'minlar jamoatining muhim belgilari o'zining to'laqonli ifodasini topgan. Bunday jamoatda yashayotgan haqiqiy inson o'zini yagona bir jismning, barcha a'zolari o'zaro hamdard va hamkor oilaning bir qismi sifatida his etishi lozim. Bu xil jamoatning har bir a'zosi faqat o'zini, shaxsiy manfaatini o'ylamay, jamiyatning barcha a'zolari manfaatlarini himoya qilishi, uning har qanday muammolarini hal qilishda ishtirok etishi zarur. Jamoatga berilgan ushbu ta'rif, bizningcha, avvalo, odob-axloqqa oiddir.

Odob-axloq mamlakatimiz xalqlari madaniy hayotining ajralmas qismi, ezgu qadriyatlarimizdandir. Har bir fuqaro ma'naviyatining shakllanishi va kamol topib borishida odob-axloqni ta'sir ko'rsatishi muqarrar. Odob-axloq o'ziga xos qonunlar, udum va an'analarga amal qiladi. Har bir fuqaro odob-axloqni ahamiyatini yaxshi anglab yetishi zarur. Bu mas'uliyat esa aql idrok amriga rioya qilish, halollikni hayot qonuni deb bilish, iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatda odob-axloq munosabatini ham e'tiborda tutish, yuksak odob va madaniyat sohibi bo'lib yurtdoshlar diliga xushnudlik, yaxshi kayfiyat bag'ishlash, hamisha adolatli va haqgo'y, shirin so'z va muloyim, kamtar va saxovatli bo'lish, mahalla ahliga hech qachon ozor yetkazmaslik, g'iybat, hasad, tuhmat, chaqimchilik, manmanlik kabi illatlardan yiroq bo'lish, ichkilikbozlik va giyohvandlikdan hazar qilish singari xislatlarga ega bo'lishni taqazo etadi.

Har bir ota-ona farzandlarini odob-axloq ruhida tarbiyalashi lozim. Ular voyaga yetganida halollik va mehnatsevarlik, odob va hayo, do'stlik va odamiylik bilan jamiyatda munosib o'rin egallashga o'rgatilishi zarur. Bularning barchasini odob-axloq manbai bo'lgan Qur'oni karim va hadislardan o'rganib, farzandlarimizni eng yaxshi fazilatlar sohibi qilib kamolga yetkazish barcha ota-onalarning burchidir.

Qat'iy ishonch bilan aytish mumkinki, Imom Buxoriyning "Al-Jomi' as-Sahih" hadislar to'plami nafaqat islom ummati, balki butun dunyo xalqlari uchun ham jamiyatda ijtimoiy va axloqiy me'yorlar mezonini ko'rsatib beradigan asardir.

Imom Buxoriy "Al-Jomi' as-Sahih" hadislar to'plamiga nafaqat e'tiqod va ibodatga oid, balki insoniyatni komillik sari eltuvchi axloqiy va ijtimoiy masalalarga doir hadislarini ham kiritadi. To'plamning ikkinchi va to'rtinchi jildlari aynan shu masalalarga bag'ishlanadi. Muhaddis mazkur hadis to'plamida alohida "Odob kitobi"ni tasnif etib, unda odob-axloqqa oid hadislarini keltiradi.

¹ O'sha asar: Odob kitobi. 2-kitob, 6-bob, 5977-hadis. – B. 373.

² Imom Buxoriy. Sahihul Buxoriy.– T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. Odob kitobi. 27-bob, 6011-hadis.

AJDODLARIMIZ MEROSI – INSONIYAT MULKI

HERITAGE OF OUR ANCESTORS – PROPERTY OF MANKIND

Aziz Hakimov,

*O'zXIA "Arab tili va adabiyoti – al-Azhar"
kafedrasi o'qituvchisi*

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatining gurkirab rivojlanishi omillari ilm-fan ahlini ko'pdan beri qiziqtirib keladi. Markaziy Osiyo, shu jumladan, O'zbekiston insoniyat sivilizatsiyasi qaror topgan mintaqalardan biri sifatida o'z o'rnini va salohiyatiga ega hudud sanaladi. Buyuk ajdodlarimiz o'z ilmiy merosi bilan insoniyat sivilizatsiyasiga munosib hissa qo'shganlar. Allomalarimiz faqat Osiyoning ilm-fan yutuqlari bilan chegaralanib qolmasdan, xorijlik mutafakkirlarning ham ilmiy yutuqlaridan bahramand bo'lganlar va ularni yanada boyitishga alohida e'tibor qaratganlar. O'zlariga mansub bo'lgan fan sohalaridagi faoliyatlaridan tashqari, qadimgi yunon tilida yozilgan Aristotel, Ptolemey, Yevklid, Demokrit, Sokrat, Pifagor, Galen kabi qadimgi yunon va ellinizm davrida yashagan olimlarning matematika, falsafa, tibbiyot, geografiya, astronomiyaga oid bir necha yuzlab eng sara asarlarini arab va suryoniy tillarga tarjima qilganlar. Mana shu tarjimalar va o'zlarining asarlari shu tariqa Qadimgi Sharq fanining shakllanishi va yuksak taraqqiyotida muhim o'rin tutgan.

Manbalarda Abu Nasr Forobiyning ko'plab tillarni bilganliklari qayd qilingan. Shu bilan birga uning Aristotel asarlariga sharhlari mashhurdir. Beruniyning Aristotelga munosabati Abu Ali ibn Sino bilan yozishmasida o'z ifodasini topgan. Ularning yozishmalari asosan Aristotelning "Fazo haqida" va "Fizika" asarlari bo'yicha olib borilgan edi. Beruniy Aristotelni qadimgi dunyoning eng qomusiy yetuk olimi deb hurmat bilan tilga oladi. Ulug' vatandoshimiz Muhammad ibn Muso Xorazmiy algebra fanining asoschisi bo'lishi bilan birga, turli fanlar sohalarida samarali ijod qilib, nafaqat Markaziy Osiyo, balki dunyo fanlarining rivojiga beqiyos hissa qo'shgan. Muhammad Muso Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ahmad alFarg'oni kabi olimlar hozirgi zamon hisoblash tizimini kashf etdilar. Manfiy va irratsional sonlar bilan ishlash yo'lini, ildiz chiqarish, kvadrat tenglamalarni yechish usullarini topdilar va o'z kashfiyotlari bilan dunyo fanining cho'qqisiga chiqdilar.

O'rta asrlarda o'lkamizda ko'plab ilm va ma'naviyat maskanlari faoliyat ko'rsatgan. Ushbu markazlarda juda ko'plab olim va ulamolar ijod qilgan, xalqning ma'rifatini ko'targan. Masalan, buxorolik olimlar soni haqida Narshaxiyning shunday gaplari bor: "Agar Buxoro olimlarining hammasini zikr qilsak, bir nechta daftarni tashkil etadi" Shu bilan birga X-XI asrlarga kelib Xorazmda ma'rifatparvar shoh Ma'mun rahnamoligida Gurganjga to'plangan olimlar ishtirokida 1004 yilda "Bayt ul-hikma" ("Donishmandlar uyi") tashkil topdi. Bu ilmiy markaz tarixga "Ma'mun akademiyasi" degan nom bilan kirdi.

Uning rahbari Abu Rayhon Beruniy bo'lib, u boshchiligida qator qomusiy olimlar ko'plab amaliy va ilmiy muammolarni yechib, jahon fani rivojiga katta hissa qo'shdilar.

G'arb tadqiqotchilaridan M.Meyxoff esa "Beruniy musulmon fanini namoyish etuvchi qomusiy olimlarning eng mashhuri bo'lishi kerak" degan fikrni bildiradi. O'rta asrlarda Markaziy Osiyoda yashagan mutafakkirlardan biri bo'lmish Abu Ali ibn Sino shunday deydi: "Buxoro amiri ibn Nuh Mas'uddan uning kutubxonasini ko'rishga ruxsat so'radim va shu kutubxonada bor kitoblarni ko'rib chiqdim.... Menga eng ta'sir qilgani shu bo'ldiki, hech qachon nomini odamlar eshitmagan kitoblar ham bor edi". Alloma ajdodlarimiz dunyo olimlarining asarlarini qunt bilan o'rganganlaridek, bugungi kungacha o'tgan uzoq tarixiy davr mobaynida yurtimiz hayoti, unda yashagan allomalar faoliyatini o'rganishga juda ko'plab chet el tarixchilari va tadqiqotchilari ham katta qiziqish bilan murojaat qilganlar. Ahmad Farg'oniyni "Astronomiya asoslari haqida kitob" nomli asari o'n ikkinchi asrdayoq lotin va ivrit tillariga tarjima qilingani ham bu fikrning dalilidir. O'n oltinchi asrda Oydagi kraterlardan biriga uning nomi berilgani bu fikrni isbotlaydi. O'sha davrlarda bunday erishilgan yutuqlar e'tirof etilishi, o'lkamizda taraqqiyot hukm surganligidan, ajdodlarimiz azaldan ilm-fan sohasida yutuqlari bilan dunyoni hayratga solganligidan dalolat beradi.

Al-Farg'oniyni asosiy astronomik asari "Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi" ("Kitob al-harakat as-samoviya va javomi' ilm an-nujum") XII asrdayoq Yevropada lotin tiliga ikki marta va XIII asrda boshqa Yevropa tillariga ham tarjima qilinganidan so'ng uning lotinlashtirilgan nomi "Alfraganus" shaklida G'arbda bir necha asr davomida juda mashhur bo'lib ketgan. "Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi" bir necha asrlar davomida Yevropa universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik sifatida o'qitilib kelindi. Al-Farg'oni asarining lotincha tarjimasi birinchi marta 1493 yilda nashr etilgan bo'lib, u eng qadimgi nashr qilingan kitoblardan hisoblanadi.

Yevropa Uyg'onish davrining buyuk namoyondalaridan biri bo'lgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan ma'ruzalarni al-Farg'oni kitoblaridan o'qigan. Al-Farg'oni nomini buyuk Dante (XV asr) va Shillerlar (XVIII asr) ham eslashgan. Yevropaning yirik sharqshunos olimlaridan Dalambr, Brokelman, X.Zuter, I.Krachkovskiy, A.Yushkevich va B.Rozenfeldlar al-Farg'oniyni ijodini o'rgangan va bu olimning faoliyatiga yuqori baho berganlar. Hozirgi kunda al-Farg'oniyni sakkizta asari ma'lum bo'lsada, ularning birortasi ham hozirgi zamon tillariga tarjima qilinmagan. "Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi" "Astronomiya asoslari haqida kitob" nomi bilan ham ataladi. "Usturlob yasash haqida kitob" - qo'lyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, "Usturlob bilan amal qilish haqida kitob"ning birgina qo'lyozmasi Rampurda (Hindiston), "Al-Farg'oni jadvallari" – qo'lyozmasi Patnada (Hindiston), "Oyning Yer ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola" qo'lyozmalari Gota va Qohirada, "Quyosh soatini yasash haqida kitob" qo'lyozmalari Halab va Qohirada saqlanadi.

Umumjahon madaniy taraqqiyotini buyuk ilmiy kashfiyotlar bilan boyitgan Mirzo Ulug'bek nafaqat Movarounnahr, balki butun temuriylar saltanatining yirik ilmiy-madaniy markazi rahbari edi. Uning rahbarligi va homiyligida ko'plab taniqli olimlar yetishib chiqdi va ular o'z davrining nodir kashfiyotlarini amalga oshirdilar. Asrimizning 60-yillarida akademik Qori Niyoziy Ulug'bekning ilmiy merosi va faoliyatini o'rganib chiqib,

Samarqandda “Ulug’bek astronomik maktabi”ning shakllanganligini e’tirof etdi. Ma’lumki, Movarounnahr va Xurosonda ilm-hunar, madaniyat va falcafiy tafakkur ancha erta shakllangan edi. Eramizdan oldingi IV-II asrlardagi oromiy va mixxat, Xorazm va so’g’d yozuvlari, Turkiston hududidan topilgan VI-VII asrlarga tegishli O’rxun-Enasoy alifbosidagi qator bitiklar ham bu yerlik xalqlarning qadimdan savodxon bo’lganligidan dalolat beradi. Buyuk Ipak yo’li xalqlarning o’zaro madaniy aloqalariga ham imkon yaratdi. U orqali O’rta osiyolik olimlar Qadimgi Xitoy, Qadimgi Hindiston, Qadimgi Yunoniston, Qadimgi Rim tibbiyoti qo’lga kiritgan yutuqlar bilan tanishish imkoniga ega bo’lganlar. Abu Ali Ibn Sinoni tibbiyot ilmida dunyoga mashhur qilgan asari “Tib qonunlari” besh tomdan iborat bo’lgan. Asarning qimmati shunchalik yuqori bo’lganki, XII asrdayoq kremonlik Gerard tomonidan lotin tiliga tarjima qilingan. Shundan so’ng ushbu asar uzoq asrlar davomida Yevropa universitetlarida tibbiyot fakul’tetlarida asosiy qo’llanma vazifasini bajargan.

Muxtasar qilib shuni aytamizki, bugun xalqlarning bir-biri bilan bo’lgan aloqalarini ularning madaniy qadriyatlarini, buyuk mutafakkirlari ma’naviy merosini o’rganishchalik tez yaqinlashtira olmaydi. O’zbekistonning dunyodagi davlatlar bilan madaniy, ma’naviy-ma’rifiy sohada hamkorlik istiqbollari ulkan. Zero, xalqlar bir-birining tarixi, madaniyati va ma’naviyatini yaxshi bilsa, davlatlar o’rtasida hamkorlik ham shuncha mustahkam bo’ladi.

XI-XII ASRLARDA YASHAB IJOD QILGAN FARG’ONA FIQH MAKTABI VAKILLARI

REPRESENTATIVES OF FERGANA FIQH SCHOOL (11th-12th CENTURIES)

Feruz Zarif o’g’li Xolmo’minov,

*Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi Zamonaviy islom tadqiqotlari
bo’limi ilmiy xodimi*

Farg’ona vodiysi deb ataluvchi mintqa Tangri va Oloy tog’ tizmalari orasida joylashgan bo’lib, bugungi kunda asosan O’zbekiston, qisman esa Tojikiston va Qirg’iziston Respublikalari tarkibiga kiruvchi hududlarni o’z ichiga qamrab olgan. Vodiy qadimdan Markaziy Osiyoning madaniyat va ilm-fan markazlaridan biri bo’lgan. Xitoyga oid turli manbalarda mil. avv. II asrning oxirlarida bu hududda yetmishga yaqin aholi manzilgohlari bo’lgani hamda 300 mingdan ortiq aholi istiqomat qilgani aytilgan. Xitoyliklar vodiya temirchilik va bu bilan bog’liq hunarmandchilikni olib kelib, o’zlari farg’onaliklardan uzum va chorva ozuqasi uchun beda yetishtirishni o’zlashtirganlar¹.

Farg’ona vodiysida tarixan mavjud bo’lgan shaharlar, ularning arxitekturasini, rivojlanish darajasi, ilm-fan va madaniyatning taraqqiyoti borasidagi ma’lumotlar Istaxriy (vaf. 957), Abdulkarim Samoniy (1113-1167), Muqaddasiy (X asr) va boshqa ko’plab

¹ TDV İslâm Ansiklopedisi. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2012. 12. Cilt. – S. 377.

tarixchilar asarlarida batafsil yoritilgan¹. Tarixchi Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad Samoniy ma'lumotlariga ko'ra, Farg'ona Jayhun va Sayhun daryolari ortidagi katta hududni egallagan mintaqadir. Istaxriy, esa Farg'ona tog'lari qazilma boyliklarga boyligini ta'kidlab, u yerda oltin, kumush, temir, simob, ko'mir va boshqa qazilma boyliklari qazib olinganini yozadi. O'rta asrlarda Farg'ona vodiysida qator yirik shaharlar barpo etilgan va ularda ilmfanning turli sohalari muvaffaqiyatli rivojlangan. Shuningdek, Muqaddasiy Farg'ona vodiysida qirqdan ortiq katta-kichik shaharlar bo'lganini yozib qoldirgan². Abdulkarim Samoniy esa, to'qqizta shahar, yettita qishloq va bitta mahallani sanab o'tgan. Axsikat, Koson, Marg'ilon, Quva, O'sh, O'zgand, Xaylam, Qo'qon, Xo'jand kabi shaharlar, Andukon, Gazak, Zarkan, Yaduhkat, Navqad, Lomish kabi qator qishloqlar shular jumlasidandir³.

Ilk o'rta asrlardayoq Farg'ona vodiysida o'ziga xos islom ilmlari maktabi shakllangan edi. XI-XIII asrlarga kelib, bu mintaqada Farg'ona fiqh maktabi ham shakllanib, nafaqat Movarounnahr, balki butun islom dunyosi ilm-fani rivojiga o'z hissasini qo'shgan allomalar yetishib chiqishiga xizmat qilgani.

Ba'zi olimlar orasida Buxoro va Samarqanddan farqli ravishda Farg'ona fiqh maktabining tarixiy mavjudligi, islom ilmlari rivojidagi hissasi va ahamiyatiga shubha bilan qarovchilar ham yo'q emas. Bunday qarashning shakllanishiga faqihlarning asosiy ko'pchiligi Buxoro va Samarqand shaharlarida to'plangani sabab bo'lgan. Vaholanki, Buxoro va Samarqand fiqh maktablarida mintaqaning Marg'ilon, Koson, Ustrushona, Isfijob, Axsikat, O'zgand, Rishton, O'sh kabi turli viloyatlaridan kelgan olimlarlar ham ko'pchilikni tashkil qilgan. Bu esa o'z navbatida Movarounnahrning kichik shaharlarida ham diniy-ilmiy hayotning yuqori darajada bo'lganidan darak beradi.

Ilk o'rta asrlarda Farg'ona vodiysining turli shaharlarida islom huquqshunosligi bilan shug'ullangan yuzdan ortiq yirik olimlar yetishib chiqqan⁴. XI-XIII asrlardagi Farg'ona vodiysining asosiy ilmiy markazlari sifatida Axsikent (Ahsikat), Koson, Andijon (Andukon), Qo'qon (Ho'qand), Xo'jand, Marg'ilon (Marg'inon), O'zgand, O'sh kabilarni keltirish mumkin.

Ilk o'rta asrlarda vodiyning turli shaharlaridan yetishib chiqqan Farg'ona fiqh maktabining yirik namoyandalari qatorida quyidagilarni sanab o'tish mumkin (Olimlar shaharlarga ko'ra taqsimlangan):

Axsikent shahridan: Abu-l-Vafa Muhammad ibn Muhammad al-Axsikatiy (vaf. 1126); Zu-l-Fazoil Ahmad ibn Muhammad al-Axsikatiy (1073-1134), Asiruddin al-Axsikatiy (1108-1198), Abdulloh ibn Qoid ibn Aqil ibn al-Husayn ibn Ahmad ibn Ali ibn

¹ Qarang: Abu Sa'd Abdulkarim ibn Muhammad as-Samoniy. Kitab al-ansab. Haydarobod. 1963; Hudud al-Alam. (The gions of the world) a presian geography/ Translated end explained by V.Minorsky, second edition. London, 1970, 482p; Yoqut al-Hamaviy. Mu'jam ul-Buldon. 8 jild. Qohira, 1906; Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri regnorum/Ed. M.J.de Goeje, Lugduni Batavorum apud E.J. Brill, 1967. Bibliotheca geographorum arabicorum. I. – 348 p.

² Qarang: Shamsaddin Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad al-Moqaddasi. Descriptio imperii Moslemici / Ed. M.J. de Goeje, Lugduni Batavorum apud E.J. Brill, 1967. Bibliotheca geographorum arabicorum. III. 498p.

³ Qarang: Камалиддинов III. “Китоб ал-ансаб” Абу Са’да Абдалкарима ибн Мухаммада ас-Самъани как источник по истории и истории культуры Средней Азии.-Т., 1993.-350 б.

⁴ Qoriyev O. Farg'ona fiqh maktabi olimlari ilmiy merosidan yangi namuna. “Sharq allomalarining islom sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi” mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya to'plami. Toshkent: 2022. – ss. 115-121.

Ahmad al-Axsikatiy (1069-1121), Asiruddin al-Axsikatiy (1108-1198), Abu Rashod Ahmad ibn Muhammad ibn al-Qosim al-Axsikatiy (1067-1140).

Koson hududidan: Abu Bakr ibn Mas'ud ibn Ahmad Alouddin al-Kosoni (vaf. 1191), Bakr ibn Sulaymon ibn Imron ibn Ilyos al-Kosoni (vaf. 1120 yildan keyin), Abu-l-Javd Ato ibn Ahmad ibn as-Sodiq al-Xolidiy al-Kosoni (XII asr).

Marg'ilon mintaqasidan: Abdulaziz ibn Abdurrazzoq al-Marg'inoniy (vaf. 1085), Ali ibn Abdulaziz ibn Abdurrazzoq Zahiruddin al-Kabir al-Marg'inoniy (vaf. 1113), Al-Hasan ibn Ali Zahiruddin al-Kabir ibn Abdulaziz al-Marg'inoniy (vaf. XII asr), Ash-Shayxulimom Abu-l-aimma Abdulaziz ibn Abdurrazzoq ibn Abu Nasr ibn Ja'far ibn Sulayman ibn Matkan al-Marg'inoniy (1016-1084), Burhoniddin Abul Hasan Ali ibn Abu Bakr ibn Abd ul-Jalil al-Marg'inoniy (1123-1197).

O'zgand shahridan: Ali ibn Sulaymon ibn Dovud al-Hotibiy Abu-l-Hasan al-O'zgandiy (XI asr), Abu Muhammad Abdurrahmon ibn Abdulloh ibn Ishoq ibn Ahmad al-O'zgandiy (vaf. 1120), Faxriddin al-Xasan ibn Mansur ibn Abul Qosim Mahmud Uzgandiy al-Farg'oniy (vaf. 1196).

O'sh mintaqasidan: Mas'ud ibn Mansur ibn Mursal al-O'shiy (vaf. 1125 y), Sirojiddin Ali ibn Usmon al-O'shiy (vaf. 1179), Muhammad ibn Sulaymon Abu Abdulloh al-O'shiy – Shayxul islom, Nasiruddin (XII asr) Muhammad ibn Ahmad ibn Xolid Abu Abdulloh al-O'shiy (vaf. 1216).

Andijondan: Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Tohir al-Andukoni as-Sufiy (1087-1150).

Qo'qon shahridan: Abu Toyiyb Tohir ibn Muhammad ibn Ja'far ibn al-Xayr al-Maxzumiy al-Xuqandiy (vaf. 1107).

Xo'janddan: Abu Imron Muso ibn Abdulloh al-Muaddib al-Xo'jandiy (vaf. 1067), Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Abu-l-Qosim ibn Abu Rajo al-Qoidiy al-Xo'jandiy (vaf. XII asr), Tojuddin Abu Bakr ibn Ahmad al-Axsikatiy al-Xo'jandiy (vaf. XII asr) kabi turli olimlarining nomlarini misol tariqasida keltirish mumkin.

Farg'ona vodiysidan yuqorida nomlari zikr qilingan shaxslardan tashqari ko'plab "Farg'oniy" yoki vodiyning boshqa mintaqalari bilan aloqador nisbalar bilan tanilgan fiqh olimlari ham yetishib chiqqan. Bularga misol qilib "Kitab javaxir al-fiqh" asari muallifi Nizom ad-din Umar ibn Ali ibn Abi Bakr al-Farg'oniyini keltirish mumkin¹.

Xulosa qilib aytganda Farg'ona fiqh maktabi allomalari ilmiy merosi nafaqat Movarounnahr hududiga balqi butun islom olamida o'z o'rniga ega bo'lgan asarlar va usullarni tashkil qiladi. Mazkur maktab vakillari yaratgan asarlar arab va fors tillarida bitilgan. Vaqt o'tishi bilan fiqhiy asarlarni ko'proq fors tilida yaratilishi ustuvorlik qozona boshlagan. Farg'ona fiqh maktabi vakillari yaratgan asarlarning aksariyati o'zbek islomshunoslari tomonidan tadqiq va tahqiq qilinmagan. Bu asarlarni tadqiq qilish orqali Farg'ona fiqh maktabining o'ziga xos jihatlarini kashf qilish hamda ularni dunyoga tanitish kelajak avlodlar oldida turgan dolzarb masalalardan biri sanaladi.

¹ Муминов А.К. Ханафитский мазхаб в истории Центральной Азии / под редакцией С.М.Прозоров. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015. – С. 190.

XOJA FAZLULLOH SAMARQANDIY ILMIY MEROSINI O'RGANISH ZARURATI

NEED TO STUDY THE SCIENTIFIC HERITAGE OF KHOJA FAZLULLAH SAMARQANDI

G'ulom Ozodovich Bobojonov,

*Yangi asr universiteti "Mumtoz sharq filologiyasi" kafedrası dotsenti, filologiya
fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Dunyo ilm-fani taraqqiyotining yuksak darajalarga ko'tarilishida Markaziy Osiyodan yetishib chiqqan olim va mutafakkirlar o'ziga xos ahamiyatga ega. Ular fanning barcha sohalariga oid ilmiy adabiyotlarni jahonga taqdim etishgan. Shulardan biri buyuk qomusiy olim Fazlulloh Samarqandiydir.

Mazkur shaxs o'z davrining beqiyos olimi, ko'plab shogirdlarning ustozi va noyob asarlar muallifi bo'lsa-da bugungi kungacha uning hayoti va ijodi hamda ilmiy merosi keng tadqiq etilgan emas. U haqdagi ma'lumotlarni olimning zamondoshlari sanalgan XV asrda yashagan olim va tarixchilarning ayrim asarlari orqali bilish mumkin. Garchi olimning shaxsi va hayoti, ilmiy-ijodiy faoliyati to'liq yoritilib, bizgacha yetib kelmagan bo'lsa-da, mavjud ma'lumotlar Fazlulloh Samarqandiyning jahon ilm-faniga salmoqli hissa qo'shgan qomusiy olim bo'lganidan dalolat beradi.

Olim haqidagi dastlabki tarixiy ma'lumotni XV asrda Hirotda yashagan muarrix G'iyosiddin Xondamir asarida uchratish mumkin. U o'zining zamondoshi va ustozi Amir Alisher Navoiy haqidagi "Makorimul axloq" asarida jumladan shunday yozgan: "Ulug' sulton Mirzo Sulton Abusa'id podshohligi davrida Samarqandga – fiqh va boshqa sohalaridagi katta bilimi tufayli ikkinchi Abu Ali [ibn] Sino laqabini olgan, foydali ilmlar xazinasi bo'lmish janobi Xoja Fazlulloh Abullaysiy (Alloh uni rahmatiga olgan bo'lsin) huzuriga borib, ul janobning xonaqohidagi hujralardan biriga joylashdi va ma'lum bir muddat davomida munosib tarzda ilm olish bilan shug'ullandi. Janobi Xoja doimo ul Hazratning tabiatidagi oliyhimmatlilikni maqtar va uni boshqalardan ustun ko'rardi"¹.

Ko'chirmada Xondamir Xoja Fazlulloh Samarqandiyini "ikkinchi Abu Ali [ibn] Sino laqabini olgan", deb ta'riflashi bir qadar bahsli ko'rinadi. Bunday deyishimizning boisi Xondamir Fazlulloh Samarqandiy bilan shaxsan tanish bo'lgani va ko'rishgani haqida ma'lumot yo'q. Ammo Xondamir dalolat qilgan shaxs – hazrat Alisher Navoiy asarlariga murojaat qilinsa, bu borada biroz tafovut ko'zga tashlanadi.

Alisher Navoiy "Majolisun nafois" tazkirasining "Ikkinchi majlis"ida "Ul jamoati azizlar zikridakim, faqir alardin ba'zining mulozamatig'a kichiklikda yetibmen va ba'zining suhbatiga yigitlikda musharraf bo'libmen", deb eslagan. Asar yozilgan 896-hijriy yilgacha ular vafot etganlarini yozib qoldirgan. Shulardan biri sifatida Navoiy shunday yozgan: "Xoja Fazlulloh Abullaysiy — Samarqand akobiridindur. Faqih Abullays avlodidandur. Fiqhda ani Abu Hanifai soniy derlar erdi va arabiyatda Ibn Hojib kaffasida tutarlar erdi..."

¹ Хондамир, Гиёсиддин. Макорим ул-ахлоқ. – Т.: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – Б.30.

Ko'rinadiki, Xojani yaqindan tanigan, hamsuhbat bo'lgan hamda shogirdlik qilgan inson sifatida Alisher Navoiy uni "ani Abu Hanifai soniy derlar erdi", deya zikr qilib o'tgan. Bu esa, yuqoridagi manbada keltirilgan ma'lumotdan jiddiy farq qilmoqda. Shuningdek, hazrat Navoiy ustoz haqida yana boshqa ma'lumotlarni ham taqdim etgan.

"Sayid Sharifning shogirdi erdi va Sayid o'z xatlari bila ulumi dars ayturg'a ijozatnomalar aning uchun bitib erdi.

Faqir ikki yil alarning qoshida sabaq o'qub erdim, ancha iltifotlari bor erdikim, "farzand" der erdilar.

Bovujudkim, Samarqandning a'lami ulamosi erdi, she'r va muammog'a dag'i moyil erdi. Bu matla' alarningdurkim:

Qadi chun sarvi tu jon ast maro, balki ravon,

So'yam, ey sarv, ravon shavki, fido sozam jon.

Xoja Samarqandda Tengri taolo rahmatig'a bordi va o'z xonaqohida jaddining gunbazida madfundur"¹.

Bulardan ma'lum bo'ladiki, Navoiyning samarqandlik ustoz Xoja Jaloliddin Fazlulloh Abulays Samarqandiy mashhur olimlardan biri – Sayyid Sharif Jurjoniyni shogirdi bo'lgan. Jurjoni samarqandlik mashhur olim Fazlulloh Abullays Samarqandiyga ustozlik qilgani, unga bir necha ilmlardan dars berish uchun ijozatnoma yozib berganini Navoiy alohida ta'kidlab o'tgan. "Abu Hanifai soniy" hamda "arabiyatda ibn Hojib kaffasida turuvchi" Fazlulloh Abullays Samarqandiy Navoiyning Samarqand tahsili davomida hamda umuman keyingi hayoti va ijodida, bizningcha, katta ta'sir ko'rsatgan ustozlaridan biri bo'lgan. Navoiyning turli ilmlarni puxta o'zlashtirishdagi ustoz-shogirdlik silsilasi Fazlulloh Abullays Samarqandiy vositasida Sayyid Sharif Jurjoniya borib taqaladi.

Tarixchi Xondamir Fazlulloh Abullays Samarqandiyning ikki o'g'li keyinchalik Hirotda – Navoiy huzurida tahsil olgani, bir qancha ilmlar, jumladan, adabiyot ilmining nazariy masalalarini tadqiq etishga ham yaxshigina salohiyati bo'lganini, shu borada kitoblar tasnif berganini ta'kidlagan². Shulardan biri "Hoshiyai Mutavval" nomli asar bo'lib, muallifi Xoja Abulqosim Abullaysiydir. Ikkinchisi esa, "Hoshiyai "Miftoh" nomli Xoja Xovand Abullaysiy qalamiga mansub asar. V.Abdullayevning ma'lumot berishicha, ushbu mualliflarning har ikkalasi Navoiyning ustoz, bir qancha ilmlarning nuqtadon bilimdoni Xoja Jaloliddin Fazlulloh Abullaysiy Samarqandiyning o'g'illari bo'lishgan. Adabiyotshunos olim B.Valixo'jayev Xoja Abulqosim Abullaysiy keyinchalik yirik adabiyotshunos bo'lgani haqida ma'lumot bergan³. Xoja Xovand Abullaysiyni Navoiy alohida hurmat bilan tilga olgan. Ilmi va xulqiy fazilatlarini shunday e'tirof etgan: "Xoja Xovand – Xoja Fazlulloh Abullaysiy (rahimahumAlloh)ning o'g'lidur. Donishmand va xushta'b yigitdur. Ta'bi ham nazm sori, ham hazl sori moyil bor"⁴.

Yuqoridagi ma'lumotlarda Xoja Fazlulloh Samarqandiyning bir necha xususiyatlari bayon qilingan bo'lsa-da, ularga tayangan holda tizimli va batafsil axborotga ega bo'lishning imkoni yo'q. Boshqa manbalarda keltirilgan turli tarixiy dalillar ham bu noqislikni to'la-to'kis to'ldira olmaydi.

¹ Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 29.

² Хондамир Гиёсиддин бинни Хумомиддин. Макоримул ахлоқ. – Т.: Фафур Фулом, – Б. 43.

³ Валихўжаев Б. Навоий Самарқандда. // "Ёшлик", 2-сон. 1988.

⁴ Навоий Алишер. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 20 жилдлик. 13-жилд. – Т.: Фан, 1997. – Б. 144.

XV asrda yashab o'tgan misrlik olim Jaloliddin Suyutiy ma'lumotlarida Xoja Fazlulloh Samarqandiy biografiyasiga oid yangi ma'lumotlar uchraydi. Xususan, Jaloliddin Suyutiy (1445–1505) “Nazmul iqyon fi a'yonul a'yon” asarida 122-raqam ostida Fazlulloh Samarqandiy haqida ma'lumot bergan. Jumladan, “Fazlulloh ibn Abdulvohid ibn Abullays ibn A'loddin ibn Abulqosim Muhammad ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud ibn Abulays Nasr Samarqandiy Laysiy Hanafiy. O'z davrida Samarqandning mashhur faqihlaridan bir bo'lgan. U Abulays Samarqandiyning zurriyotidandir. Uning onasi “Hidoya” asarining muallifi Burhonning avlodidan. 786-yilda tug'ilgan. 874-yilda vafot etgan”¹.

Ahamiyat berilsa, Jaloliddin Suyutiy keltirgan ma'lumotlar bizga ancha haqiqatlarni ravshanlashtiradi. Xususan, Suyutiy vositasida Xoja Fazlulloh Samarqandiyning hijriy IX asrning mashhur hanafiy faqihlaridan ekani, to'liq ism-sharifi, tug'ilish va vafot sanalari, nasabi Abullays Samarqandiy va Burhoniddiy Marg'inoniyga borib taqalishi kabi nodir ma'lumotlarga ega bo'lamiz. Suyutiy keltirgan ma'lumotlar har qancha e'tiborli bo'lsa ham, Fazlulloh Samarqandiy haqidagi batafsil ma'lumotga ega bo'lolmaymiz. Olimning fiqh, tibbiyot, adabiyot, balog'at, tilshunoslik kabi sohalaridan boshqa yana qanday ilmlar bilan shug'ullangani, qanday asarlar yozib qoldirgani, shogirdlari safidan yana kimlar o'rin olgani haqidagi ma'lumotlar mavhumligicha qolmoqda. Ba'zi manbalar uning Mirzo Ulug'bek davrida ilmiy doiralarda faol bo'lgani, aniq va tabiiy fanlar borasida mohir ekani, madrasalarda dars berganini ta'kidlaydi. Lekin bularda ham Xoja biografiyasi to'liq ochib berilgan emas.

Bor-yo'g'i yigirma yetti yoshigacha ustoz Sayyid Sharif Jurjoniyan ijoza olishga musharraf bo'lgan beqiyos olimning jahon ilm-fan taraqqiyotiga qo'shgan hissasini alohida tadqiq qilish zarurati oldimizda turgan vazifalardan biridir. Bizningcha, Xoja Fazlulloh Samarqandiy hayoti va ijodini ilmiy tadqiq etish bir qancha fan sohalarida fundamental ilmlarning salmoqli tarzda boyishiga hissa qo'shadi.

¹ Жалолитдин Суютий. Назмул иқён фил аъёнул аъён. Байрут. Мактабатул илмийя. 1968. – Б. 134 (156).

MAYDONIYNING ILMIY-MA'NAVIY ME'ROSI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

SOME CONSIDERATIONS ON THE SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF MAYDONI

Feruza Rashidovna Yakubova,

Oriental Non-State University, Department "Oriental Languages", Lecturer

Mashhur tilshunos "Imomlarning imomi", "fozillar fozilining qalbi" kabi ulug' nomlarga sazovor bo'lgan alloma Ahmad ibn Muhammad Maydoniy arab tili grammatikasi, fiqh va adabiyotga oid ko'p sonli asarlarning muallifidir.

Ibn Anbariyning "Nuzhatu-l-albai", Ibn Xallikonning "Vafoyotu-l-a'yon", Yoqut Hamaviyning "Irshadu-l-arib", Suyutiyning "Bug'yot-u-l-vu'ot" kabi asarlarida¹, hamda mashhur nemis olimi K. Brokkelmanning "Tarixu-l-adabi-l-arabiy"² asarida Maydoniyning hayoti va ijodi haqida qisqa ma'lumotlarni uchratish mumkin.

Mashhur nemis olimi K. Brokkelman o'zining "Tarixu-l-adabi-l-arabiy" asarida Maydoniyning qalamiga mansub bo'lgan 9 ta asar haqida ma'lumot beradi. Ular:

1. مجمع الامثال
2. السامى فى الاسامى
3. كتاب الهادى للشادى
4. بحث عن بناء الجمع و الحروف
5. رسائل نحوية صغيرة
6. نزهة الطرف فى علم الصرف
7. منية الراضى برسائل القاضى
8. قيد الاوابد من الفوائد
9. تفصيل النشاطين

Ba'zi manbalarda uning asarlari qatoriga yuqorida aytilganlaridan tashqari yana *في النحو* kabi asarlari qo'shimcha qilingan. Ibn Xallikonning "Vafoyotu-l-a'yon" asarida esa Maydoniyning faqat ikkita asari zikr qilinadi. Ular "Kitabu-l-amsal" va "as-Samiy fi-l-asamiy" asarlaridir³.

Ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, Maydoniyning asarlari turli manbalarda turlicha talqin qilingan. Ba'zilar nomlari bo'yicha farqlansa, ba'zilarida umuman yangi asarlarni uchratish mumkin.

Ushbu asarlar ichida arab tilshunosligiga oidlari "Majmau-l-amsal", "As-samiy fi-l-asamiy", "Kitab al-Hadiy va-sh-Shadiy", "Bahs a'n binai-l-jam'i va-l-huruf", "Risailu-n-naxviyyaat sog'irat", "Nuzhatu-t-torf fi ilmi-s-sarf", "Kitab an-nahvu-l-maydoniy" asarlaridir.

Olimning arab adabiyoti hamda nahv va sarf ilmiga qo'shgan ulkan hissasini, uning asarlari hakida to'plangan ma'lumotlar va ularning tahlili orqali bilib olishimiz mumkin.

¹ www.Maktabat-al-maorif-al-islamiyya/cjntents/exit.htm

² بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م. 73 ص

³ www.Maktabat-al-maorif-al-islamiyya/cjntents/exit.htm

Ushbu maqolada uning ba'zi asarlari yuzasidan mulohazalarimiz bilan o'rtoqlashishni lozim topdik.

Ma'lumki, Ahmad ibn Muhammad Maydoniy arab va O'rta osiyolik ajam olimlari orasida "Jome ul-amsal", "Majmu al-amsal", "Kitab ul-amsal" nomlari bilan mashhur bo'lgan asari orkali shuhrat qozondi. Bu asarda besh mingga yaqin arab masallari va mingga yaqin xalifalar hamda Payhambarimiz Muhammad (S.V) ning izdoshlari aytgan so'zlari keltirilgan. Ushbu asar ko'plab olimlarning tahlil va tadqiq ob'yekti bo'lganligining guvohi bo'lamiz.

Asarga o'z davrining olimlari tomonidan ko'plab sharh va hoshiya va ta'liqotlar yozilgan. Ibn Muhammad Ali al-Bukrji Haliy (1169/1756 y vaf. etgan), Abdu-l-Qodir Shams ad-din, Ibrohim al-Ahdab kabi olimlar sharh yozganlar. Qosim, Al - Ibn Abubakr al-Munjam al-Karmoniy esa asarni yangidan tartibga solib, Tehronda hijriy 1290/1293 yillarda qayta nashr qilgan. Asarning qo'lyozma va toshbosma nusxalari keng tarqalgan bo'lib, Berlin, ayo Sofiya, Britaniya muzeyi, Parij, Tehron va Qohira kabi davlatlarning fondlarida uchratish mumkin.

Maydoniyning yana bir arab grammatikasiga oid asari "Nuzhatu-t-torf fi ilmi-s-sarf" ("Sarf ilmiga sayohat") asaridir. Arab tilining morfologiyasiga bag'ishlangan ushbu asar juda e'tiborlidir. Arab tilshunosligi tarixini kuzatar ekanmiz, tilshunoslar odatda asarlarida tilshunoslikning barcha masalalarni qamrab olishga harakat qilganlar. Ya'ni bir paytning o'zida ham morfologiya, ham sintaksis va fonetika masalasi ko'rilgan¹. Tilshunoslikning bo'limlari bo'lgan bu sohalarining o'zini alohida, mukammal tadqiq qiluvchi asarlar esa kam. Quyidagi asar esa ana shunday asarlar sirasiga kiradi, ya'ni unda arab tilshunosligining aynan morfologiya bo'limi yoritilgan.

"Nuzhatu-t-torf fi ilmi-s-sarf" asari 10 ta bobdan, 2 fasl va yana 13 ta kichik bobchalardan iborat. Ismlarning yasalishi, fe'llarning yasalishi, masdarlar, sifat-doshlar, hamzaga tegishli qoidalar, buyruq mayli va fe'l boblari kabi arab tili grammatik kategoriyalari haqida so'z yuritiladi. Ayniqsa fe'l va fe'l boblariga katta e'tibor berilgan. Har bir bob alohida fasllarda bayon qilingan. Illatli harflarning tuslanish jarayonida o'zgarishlarga uchrashi, fe'llarning tuslanish jarayonida bir xillik masalalari keng ochib berilgan. Har bir kotegoriya lo'nda izohlar, qoidalar hamda ularni mustahkamlash uchun misollar bilan boyitilgan².

Asarning qo'lyozma nusxalari dunyo fondlarida: Ispaniya 2 №196, Britaniya muzeyida qo'lyozma №5964(uchinchi 50), Qohira 2 №m 12/ B 4 va Yahyo an-Nihoniy inoyati bilan Istanbulda 1299 yilda nashr qilingan toshbosma nusxalari saqlanmoqda³.

"Nuzhau-t-torf fi ilmi-s-sarf" asarining ana shunday toshbosma nusxalaridan biri Toshkentda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik Instituti qo'lyozmalar fondida 6913 inventar raqam ostida saqlanmoqda.

Ushbu ilmiy me'ros arab tilshunoslari orasida dunyo miqqiyosida tadqiqot ob'yekti bo'lib ulgurmagan asarlaridan biridir. Bu asar tadqiqot manbasiga aylanishi mumkin

¹ Гиргас В. Очеркъ грамматической системы арабов. СПб., 1873. - С.16

² "نزهة الطرف في علم الصرف" Ал-жаваиб матбааси, Константинополь, милодий 1881.Тoшбoсma. Инв. № 6913. Б. 5-7.

³ 73بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م.ص

bo'lgan va Maydoniyning arab grammatikasining yetuk allomalaridan biri ekanligini isbotlay oladigan asar deb hisoblaymiz va u o'z tadqiqotchisini kutmoqda.

Olimning “Kitab al-Hadiy va-sh-Shadiy” asari xam arab grammatikasiga oid risoladir. Unda arab tili grammatikasi fors tiida sharhlangan. Maydoniy arab tili bilan bir qatorda fors tilini ham mukammal bilgan. Bu ikki til grammatik kategoriyalarini o'zaro solishtira olgan. Ushbu asarni as-Samiy asaridan so'ng yozgan. Asar al Xindi matbaasi № 1027, ayo Sofiya № 4441, hamda Parijda № 6066 inventar raqamlari ostida saqlanmoqda.

Maydoniyning fors tilining ustasi bo'lganining yana bir dalili uning “as-Sami fil asamiy» asaridir. Bu asar izohli lug'at bo'lib, juda nafis va o'z yo'nalishi bo'yicha yagonadir. Asar beshta bobdan tashkil topgan bo'lib, har bir bob alohida mavzularga bag'ishlangan. Har bir mavzuga oid arabcha ismlarni keltirgan va har bir misolning forscha muqobilini bergan. Bu misollar bir birini to'ldirib arab va fors tillarining imkoniyatlarini ko'rsatib bergan¹.

Misr akademiyasi sharq tillari kafedrasi muallimi doktor Muso Xindaviy ushbu asar ustida ishlab, xar bir arabcha ismning forscha muqobilini sharxlab tushuntirib bergan. Ushbu asar Berlin №7040 inventar raqami, Britaniya muzeyi №755, ayo Sofiya № 4670-4671, Iskandariya № 13, Parij № 3975- 3974, Kembrij № 750 invyentv raqamlari ostida saqlanmoda. Asar 1998 yil Muhammad Muso Hindaviy tarjimasini bilan nashr qilingan².

Maydoniyning o'g'li Abu Said ibn Ahmad otasining izidan borib, ushbu asarga taqlid qilib “Kitab fil asamiy” asarini yozgan.

Ahmad ibn Muhammad Maydoniy arab tili grammatikasi, fiqh va adabiyotning rivojiga qo'shgan hissasi ahmiyatli bo'lib, uning har bir asari alohida e'tiborga molik va jiddiy tadqiqot ob'yekti bo'lishiga shubha yo'q.

ABU ALI IBN SINO ASARLARIDA BOLA SHAXSI SHAKLLANISHINING IJTIMOIY-PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI

SOCIAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS OF CHILD PERSONALITY FORMATION IN THE WORKS OF ABU ALI IBN SINO

Aziza Baxtiyorovna Murodova,

Yangi asr universiteti, “Maxsus pedagogika” kafedrasi, o'qituvchi

Parizoda Jamshid qizi Tursunova,

Yangi asr universiteti, talaba

Buyuk qomusiy olim Abu Ali ibn Sino (980–1037) o'z davrining barcha bilim sohalarini qamrab oluvchi katta ilmiy meros qoldirgan bo'lib, uning barcha asarlarida pedagogik qarashlar mavjud.

¹ بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م. ص 75

² www.Maktabat-al-maorif-al-islamiyya/cjntents/exit.htm

Bola tarbiyasi haqida o'zining "Tadbiri al-manozil" nomli asarida katta bir bobni tarbiyaviy masalaga bag'ishlaydi. Uning fikricha bola tarbiyasini uning yoshligidan boshlab izchillik bilan olib borilishi lozimligini uqtiradi. U ona allasining tarbiyaviy ahamiyatiga to'xtalib "Alla" ikki vazifani bajaradi deydi. Birinchisi, uni tebratish orqali bolaga jismoniy orom bag'ishlaydi. Ikkinchisi, beshikni bir maromda tebratishdan onaning mehri jo'sh uradi, bolasiga bo'lgan muhabbatdan onaning orzu - umidi yurak to'ridan silqib chiqadi. Bu o'ziga xos qo'shiq bolasiga qasidadek yangraydi va farzandining murg'ak qalbiga butun shuuriga singib boradi. Shu tarzda bolada xam o'zi anglamagan holat paydo bo'ladi. U asta sekin bu yorug' olamni anglay boshlaydi. Ana shu anglashdan o'rganish boshlanadi. Xuddi shu o'rganish tarbiyalashdir. Zotan, o'rganish sezishdan kelib chiqadi. Ibn Sino ana shu holatga e'tibor qaratib, "Yosh bolaning sezgirlikka quvvat katta odamga teng keladi" degan fikrni bildiradi¹.

Ibn Sino bola tarbiyasida oila boshlig'i otaning rolga alohida e'tibor beradi. "Agar oilada, deydi u oila boshlig'i tarbiyasizlik, nunoqlik qilsa, u oila a'zolarini yaxshi tarbiya qila olmaydi va natijada buning oqibatida yomon natijalar kelib chiqishi mumkin". Bola tarbiyasi yaxshi yo'lga qo'yilsa, oila baxtli bo'ladi. Oilaning eng muhim vazifasi bola tarbiyasi hisoblanadi. Ota-ona kim bo'lishidan qat'iy nazar, bu vazifani mas'uliyat bilan ado etish lozim.

Ota- onaning shaxsiy namunasi bola uchun o'rnak bo'lib, uning kelajak taqdirini belgilashda muhim ahamiyatga ega ekanligini alohida uqtiriladi. Olimning bilim, iroda va insonning rivojlanish jarayonidagi maqsadga intiluvchanligi, atrof muhit ta'siri, axloqiy va mehnat tarbiyasi, muomala san'ati, bolalarni jamoada o'qitish haqidagi g'oyalari hozir ham nihoyatda muhim hisoblanadi

Ibn Sinoning fikricha, ijtimoiylashtirish ko'nikmalari jamoa bo'lib o'qitish shaklida yaxshi shakllanadi. Buning uchun u quyidagilarga asoslanishi lozim:

1. Ta'lim oluvchilar, o'qituvchi va o'quvchilar orasida tajriba, bilim, ma'naviy va axloqiy qadriyatlar almashinuvini tashkil qilish.
2. Musobaqalashuv elementidan foydalanish.
3. O'quvchining ijtimoiy-axloqiy xususiyatlarini— muomala. o'zaro tushunish, o'zaro yordam, do'stlik xissini rivojlantirish².

Agar o'quvchi birga o'qisa u zerikmaydi, fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish istagi rivojlanadi. Bularning hammasi o'qishning yaxshilanishiga yordam beradi.

O'zaro suhbatda o'quvchilar bir-biriga kitobdan o'qib olganlari, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar. Bolalar birga to'planganlarida bir-birini hurmat qila boshlaydilar, do'stlashadilar, o'quv materiallarini o'zlashtirishda bir-biriga yordamlashadilar, bir-biridan yaxshi odatlarni qabul qiladilar

Bilim olishda bolalarni maktabda o'qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi:

-bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;

¹ Toshboyeva Uljamol Abdurasulovna. Abu Ali ibn Sinoning pedagogik g'oyalari. Maqola // "Zamonaviy dunyoda innovatsion tadqiqotlar: Nazariya va amaliyot" nomli ilmiy amaliy konferensiya. 20-may 2023-yil.

² Egamberdiyeva Nodira. Ijtimoiy pedagogika. Darslik. T: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.

- ta'limda yengildan og'irga borish orqali bilim berish; olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi; o'qitishda jamoa bo'lib maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish lozim deydi.

Ibn Sino insonning kamolga etishida uning ahloqiy kamoloti muhim ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Tadqiqotchilar uning falsafiy asarlarida ahloqqa oid fikr yuritganlari o'n ikkita deb qayd etadilar. Ibn Sino ahloqqa oid asarlarini «Amaliy Hikmat» (Donishmandlik amaliyoti) deb ataydi. Olimning fikricha, ahloq fani kishilarning o'ziga va boshqalarga nisbatan hatti –harakati me'yorlari va qoidalarini o'rganadi.

Ibn Sino ahloqlilikning asosini yaxshilik va yomonlik kabi ikki tushuncha bilan ta'riflaydi:

Dunyoda mavjud bo'lgan jami narsalar tabiatiga ko'ra kamolot sari intiladi. Kamolot sari intilishning o'zi esa mohiyat e'tibori bilan yaxshilikdir...»

Ibn Sino inson kamolotining muhim ahloqiy jihatlarini ham tahlil etadi va har biriga ta'rif beradi: masalan, adolatni ruhiy lazzatning bosh mezoni sanaydi. Inson qanoat, jasurlik, donolik bilan adolatga ega bo'ladi, yomon illatlardan o'zini tiyib, yaxshilikni mustahkamlaydi, haqiqiy ruhiy lazzat oladi, deydi olim. Insondagi ijobiy, ahloqiy hislatlarga sahiylik, chidamlilik, kamtarlik, sevgi – muhabbat, mo'tadillik, aqlilik, ehtiyotkorlik, qat'iyatlik, sadoqat, intilish, uyatchanlik, ijrochilik va boshqalarni kiritadi.

Abu Ali ibn Sinoning ta'limiy-axloqiy qarashlarida har qanday qiyinchiliklarga qaramay o'z do'stini havf-hatarda yolg'iz qoldirmaydigan do'stlik; manfaatlari o'xshash va g'oyaviy yaqin do'stlik; o'z shaxsiy manfaati va ehtiyojini qondirishga qaratilgan do'stlik deb ta'kidlaydi.

Ibn Sino birinchi va ikkinchi xil do'stlikni Haqiqiy do'stlik deb e'tirof etadi.

Olim Haqiqiy do'stlik natijasida sevgi-muhabbat paydo bo'lishi mumkinligini aytadi. U «Risoi al-ishq» asarida sevgi-muhabbatning asl mohiyatini ham ijtimoiy, ham fiziologik jihatdan yoritib beradi. Insonlarga ularning tashqi ko'rinishiga qarab emas, balki ularning ichki, ma'naviy dunyosiga qarab baho berish kerakligini uqtiradi. Har bir kishi tabiatan sevgi tuyg'usiga ega, u tabiiy zarurat sifatida namoyon bo'ladi, lekin inson o'z tuyg'ularini boshqara olishi, aql va farosat bilan haqiqiy sevgini hirs tuyg'usidan, ehtiros kuchidan ajrata oladi. Chunki haqiqiy sevgi, olimning fikricha, inson zimmasiga ahloqiy, huquqiy burch yuklaydi. Bu esa olimning sevgiga ijtimoiy omil sifatida ham qaraganligini ko'rsatadi.

Ibn Sino aqliy tarbiya turli bilimlarni o'rganish natijasida amalga oshsa, ahloqiy tarbiya ko'proq yaxshi ahloqiy hislatlarni mashq qildirish, odatlantirish, suhbat orqali amalga oshadi, deb ta'lim berdi.

Inson hissiy va ma'naviy talablarni ajratib olish imkoniyatiga ega ekan, bu imkoniyat asta-sekin inson fe'l-atvoriga xos hislatga aylana boradi. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o'rab olgan tashqi muhit, odamlar alohida rol o'ynaydi, ana shu tashqi muhit va odamlar insonning atrof-dunyoni bilishigagina emas, balki uning hulqida yaxshi yoki yomon jihatlarining tarkib topishiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo'lish kerakligini, bola yomon odatlarga o'rganmasligi uchun, uni yomon odamlardan, yomon muhitdan uzoqroq saqlash zarurligini uqtiradi.

Ibn Sinoning tarbiyaviy qarashlarida oila va oilaviy tarbiya masalalariga keng o'rin berilgan. Chunki inson avvalo oilada kamolotga etadi. Olim oilada ota-onaning vazifasi va

burchiga katta e'tibor beradi. Oila munosabatlariga to'xtalar ekan, ayniqsa ota-onalarning oilada mehnatsevarligi bilan farzandlarini ham kasb va hunarga o'rgatishi borasida muhim fikrlar bayon etadi. Insonning hulqi va ruhiga mehnatning ijobiy ta'sirini ta'kidlash bilan bir qatorda turli kasb egalari: hunarmand, dehqonlar mehnatini ulug'laydi va qimorboz, sudxo'r kabilarni qoralaydi. U mehnatsiz hayot kechirish insonga ham jismoniy, ham ruhiy tomondan salbiy ta'sir etishini to'g'ri talqin etadi.

Ibn Sino aqliy, ahloqiy tarbiya bilan bir qatorda inson kamolotida jismoniy tarbiyaning muhim ahamiyatini ham nazariy, ham amaliy jihatdan tahlil etadi. Ibn Sinogacha insonning kamolga etishida jismoniy tarbiyaning ta'siri haqida bir butun, yahlit, ta'limot yoritilmagan edi. Ibn Sino birinchi bo'lib jismoniy tarbiyaning ilmiy pedagogik jihatdan bir butun tizimini yaratdi¹.

Jismoniy mashqlar, to'g'ri ovqatlanish, uyqu, badanni toza tutish tartibiga rioya etish inson sog'lig'ini saqlashda muhim omillardan ekanligini ham ilmiy ham amaliy jihatdan asosladi.

Bolaga ham hali u tug'ilmasdan turib g'amxo'rlik qilish, go'daklik davridan boshlab tarbiyani boshlash zarurligini ta'kidlaydi. Bolaning etuk inson bo'lib shakllanishida unga g'amxo'rlik, poklik, mas'uliyatni his etish, do'stona munosabatlar tuyg'usini singdirib borish zarur, deydi olim.

Abu Ali ibn Sino o'z ilmi, merosi bilan o'rta asr Sharqining ilmiy madaniy qudratini butun dunyoga namoyon qildi. Butun insoniyat madaniyatining rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Shuning uchun ham Ibn Sino jahon madaniyatining buyuk siymosi, insoniyat uchun hurmat qilgan olim, buyuk tabib, eng katta faylasuf, tabiatshunos, insonshunos, mashhur ensiklopedist sifatida tan olindi.

Ibn Sinoning jahon fani va madaniyati rivojiga qo'shgan hissasini e'tiborga olib, Jordano Bruno Ibn Sinoni qadimgi Yunonistonning buyuk faylasufi Aristotel, (vrach) tabib Golenlar bilan teng qatorda qo'ysa, A.Dante o'zining «Ilohiy komediya»sida olimni Ptolomey, Evklid, Gippokratlarga tenglashtiradi. Nemis faylasufi L.Feyirbah olimni «mashhur tabib va faylasuf»dir desa, Hindostonning buyuk davlat arbobi J.Neru o'zining «Hindistonning ochilishi»degan asarida O'rta Osiyo olimlarining tilga olar ekan, Ibn Sino nomini alohida ta'kidlab: «Ulardan eng mashhuri (vrachlar) tabiblar podshohi» degan nomni olgan Buxorolik Ibn Sino (Avitsenna) dir deb ta'riflaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Ibn Sinoning ilimiy ijodi nafaqat o'z davri uchun, balki undan keyingi davrlar va bugungi kun uchun o'ta dolzarb va kerakli manba hisoblanadi. Uning asarlaridan G'arb Yevropasida XVII asrgacha tibbiy fanlarda dastur-ul-amal bo'lib xizmat qilganligi uning asarlarining qanchalik qimmatli ekanligidan dalolat beradi. Ibn Sino faqat tibbiyot fani bilanbn cheklanib qolmasdan o'z davri uchun muhim bo'lgan hisob-kitob, mantiq, falsafa fanlari bilan ham shug'ullangan. Uning asarlarida falsafiy qarashlar ham yoritilgan.

Demak, ibn Sinoning shaxsiy faoliyati dunyoviy ilmlarni o'rganish haqidagi ta'limotlari, ta'lim-tarbiya haqidagi mulohazalari, umuminsoniy pedagogik fikr taraqqiyotida o'ziga xos o'rinni egallaydi.

¹ Zunnunov Asqar. Pedagogika nazariyasi va tarixi. O'quv qo'llanma. Toshkent: "Aloqachi, 2006.

MAXMUD ASAD JO'SHON ASARLARIDA SO'FIYLIK VA NAQSHBANDIYLIK TARIQATLARI

SUFISM AND NAQSHBANDI GROUPS IN THE WORKS OF MAHMUD ESAD COŞAN

Fazliddin Nasriddinovich Choriyev,

Toshkent amaliy fanlar universiteti, Tarix fakulteti, katta o'qituvchi

Ma'lumki, olimning olimlik qiyofasi, avvalo, tasavvur va taxayyul dunyosining kengligi, tafakkur va idrok teranligi, talqin va tahlil mahorati, qolaversa, ilm va amalining mushtarakligida ham ko'rinadi. Olam hodisalari, tiriklik asosi, hayot siru sinoatlarini o'tkir nigoh, kashf holi ila tahqiq tadqiq qilish ilm-fanni boyitishi bilan birga, istedod va mahorat masalasiga har tomonlama keng va puxta baho berishga ham yo'l ochadi. So'zi zavqqa, zavqi holga, holi fayzga aylangan ulug' zotlar bo'ladiki, ilm yo'li ularning aqlu zakosidan, qalb ziyosidan charog'on va nurlidir. Ana shunday buyuk ilm ahli, shogirdlar uchun buyuk yo'l boshlab bergan komil inson, o'zining asarlarida dunyoviy va diniy hayotni nechog'lik ahamiyatli ekanini korsatib bergan buyuk shaxs bu, ilohiyot fanlari doktori professor Mahmud Asad Jo'shon, shubhasiz, ana shunday bir fayz sohibi, mutasavvif va nuktaodon olim bo'lganlar. Bu zotning komil shayx Muhammad Zohid Qo'tqu al-Bursaviyning izni ijozati bilan Turkiyadagi naqshbandiya tariqatining eng nufuzli markazlaridan bo'lmish Iskandarposhsho dargohiga imom va muridlarga pir etib tayinlangani, naqshbandiylikning yirik murshidi sifatida dunyo miqyosida keng faoliyat olib borgani ham bejiz emas, albatta.¹ Mahmud Asad Jo'shon din, tasavvuf, axloq, adabiyot va yozuv malakasi bo'yicha juda katta yo'lni ko'rsatib o'tgan hisoblanadi, olimning ijod ahliga bag'ishlangan ko'plab kitoblari jahonning bir necha tillariga tarjima qilinib, hozirgacha islom dini rivojida, ilm-fani rivojiga ulkan hissa qo'shib kelmoqda. Tasavvuf insonning ma'naviy kamolotga, ruhiy erkinlikka erishish yo'lini ko'rsatuvchi, insonga o'zini, o'zligini tanituvchi hamda din, tarix, axloqshunoslik, adabiyot, ma'naviyatshunoslik kabi kishilik jamiyatining nafaqat ijtimoiy, maishiy, balki ma'rifiy va ma'naviy hayot tarziga ham bevosita aloqador bo'lgan ta'limotdir. Uning paydo bo'lishi, tadriji va taraqqiyot bosqichlari haqida ilmda turli fikrlar bildirilgan, ya'ni qadimgi hind falsafasi ta'sirida, yunon ma'rifatchiligi asosida, Tibet falsafiy dunyoqarashidagi tarkidunyochilik odatlari zahirida rivojlangani ham aytilgan. Shuni alohida aytish joizki, umumbashariy axloqiy qadriyatlarning har qanday millat va xalqning asrlar mobaynida shakllangan urf-odatlari, an'analari bilan o'zaro uyg'unlashuvi va mushtarak maqsadlarda birlashuvi madaniy hayotning rivojlanishiga xizmat qilishi lozim. Ammo bu yo'lda e'tiqod sobitligidan bir lahza ham chekinilmagan. Tasavvuf istilohlari adabiyot va ilm ahliga mana shu imkoniyatni – islom dini aqidalariga sodiqlikni va dunyoni timsollar vositasida falsafiy idrok etish imtiyozini bergan. Davr va zamon o'zgarishlari, vaqt mezonlari va taraqqiyot ta'sirida insonning tafakkur tarzi, olamni ijtimoiy, falsafiy, badiiy, ilmiy mushohada qilish qonuniyatlari ham o'zgarib boradi. Bu jarayonda esa fidoyilik bayrog'ini baland ko'targan, o'z sohasining yetuk bilimdoni bo'lgan

¹ Maxmud Asad Jo'shon. Buyuklar tuhfası. - T., 2012. – B. 8.

shaxslarning islohotchilik xarakteri, ularning qiyofasi yanada yorqinroq ko'zga tashlanadi. Har bir shaxs o'zining yuksak ilm yo'li orqali shogirdlariga va butun avlodga meros qoldirib ketishi, har qanday davr uchun juda katta muvaffaqiyat belgisi. Xususan, "tasavvuf dallini valiy qilar, yaramasni yuvosh qilar, toshbag'irni mehrigiyo qilar, rahmsizni mehribon qilar, g'ofilni zulmatdan nurga chiqarar, daryoga cho'kayotganni salomatlik sohiliga eltar, johilni tarbiyalar, cholu biyobonlarni irfon soylari ila jo'shtirar, yashartirar, insonni xalqqa marg'ub va maqbul qilardeya takidlanishi ham, insonning botiniy va zohiriy ilmlari doimo u bilan birga bo'lishligini ko'rsatib beradi. Ulug' mehnatgina rahmonning huzuriga layoqatli qilar" deb izohlanadi.¹ Tasavvuf bu allohga muhabbat bo'lib uning asosiy zamirida yor ishq faqat allohga deb izoh beriladi. Tasavvufning asosiy islomdagi o'rni va roli ham shundaki insonlarning xulqi, ularning shaxs kamolatidagi rivojlanishi, va barcha insoniylik tamoyillarini o'zida jamlagan komil inson g'oyasi eng asosiy o'ringa chiqadi. Buyuk olim Oydinli Umar Dada (Rushaniy) (vaf.1487) bir manzumasida 50-60 baytning har baytida tasavvufni turli yo'llar bilan tushuntirib, har xil ta'riflarni keltirib o'tadi. Keyin Shayx Ibrohim Ma'shuqiy Afandi (vaf.1655) ham bu mavzuda kattagina manzuma yozdi. Bu ta'riflarni sinchiklab ko'rganimizda, ularning bir qismi tasavvuf bilan aloqador ilmlarga daxldor xulosalar ekanligini ko'ramiz. Yana bir qismi esa ta'rif berayotgan kishining o'sha damlardagi ruhiy holatini aks ettiradi. Tasavvuf zamon va makon jihatidan teran ildiz otgan va keng yoyilgan bo'lib, asrlar bo'yi davom etgandir. Shuning uchun tasavvufni butun mintaqalardagi ko'rinishi hamda tom ma'nosi bilan yaxlit ta'riflab bo'lmaydi. Chunkinuning hududiy va davriy rivojlanishi turlichadir. Binobarin, mintaqa mintaqaga ajratib tadqiq etish yo'li ham bordir. Masalan, Shimoliy Afrikaning tasavvufiy qarashlari va tushunchalari bilan O'rta Osiyoning, Onado'li bilan Iroq, Misr tasavvufiy qarashlari orasida farqlar mavjuddir. Bolqondagi, Jazoidagi, Yamandagi va Tunisdagi ko'rinishlari orasida ham tafovutlar ko'zga tashlanadi.

Tasavvuf ahlining har jihatdan go'zal axloqi va pok yashash tarzining eng oliy namunasini o'zlari yaratdilar va u kishining ashobi ham bu sifatlar bilan ziynatlandilar. As'hobdan keyingi tobeinlarning fe'llari ham shu ruh uyg'unligida namoyon bo'ldi. "Tasavvuf" va "so'fiy" kalimasi bilan tabir qilinmagan bo'lsa-da, bu jihat "hol" shaklida mavjud edi. Sof tasavvuf holati, zuhdu taqvo hayoti «asri saodat»dan beri mavjud edi va qiyomatgacha bo'ladi deb izohlanadi.² Chunki tasavvuf Allohning roziligini topish yo'lidir va mutasavvif ham asl musulmon, haqiqiy mo'min, xos va xolis qul deganidir. Shuning uchun ham ular insonning tarbiyaviy jarayonlariga katta etibor qaratganlar. Sunnatga va odobga rioya etishni qattiq tavsiya etardilar. Binobarin, shariati sharifga bo'lgan hurmatimni har lahza yanada ko'payishini haq taolodan tilagan holda allohning kalomi qur'oni karimni va hadisi sharifni boshga toj etishni jon dildan maslak qilib olgan bir kishi sifatida, xos va xolis ravishda tasavvufga qarshi chiqishni eng katta xato va xavfli bir narsa degan xulosaga kelish mumkin.³ Shariati sharifga, oyati karimalarga dil bergan bir kishi sifatida tasavvufni ixtiyoriy kayf-zavq kasbi emasligini, aksincha har bir musulmon uchun majburiy, zaruriy bir yo'l degan xulosaga qilsa bo'ladi. Uning ma'naviy hayoti ham shu bilan go'zal bo'ladi. Bu ishning yani tasavvufning haqiqiy vakillari tasavvufning shariati sharif ahkomlaridan

¹ Komilov N. Tasavvuf. - T.: Movorounnahr-O'zbekiston, 2009. – B. 3.

² Majid Faxri, Islom falsafsi tarixi (Tarjimon: Qosim Turxon), Istanbul, 2004. – B. 278.

³ Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Tasavvuf haqida tasavvur. T.: Hilol nashr, 2019. – B. 32.

zarra qadar tashqarida emasligini, sunnatlarnigina emas, hattoki odobni tark etganida ham ko‘p narsalar yo‘qotishini bilar edilar. Sunnatga va odobga rioya etishni qattiq tavsiya etardilar. Islom har asrning eng go‘zal hayot yo‘li bo‘lib, uning tasavvuf deb atalgan foydali bir shar‘iy ilmi bordirki, u bo‘lmasdan turib imonning mazasini sezib yashash; ya‘ni Islomni nima ekanligini, uning botini, ruhi va mohiyatini, xullas nozik taraflariniyu siru asrorlarini egallash, bugungi va har davrning insoni uchun ko‘ngil ehtiyoji bo‘lgan bir zaruratdir. Chunki tasavvuf Qur‘on axloqi, Rasululloh (s.a.v.)ning ruhiy va ilohiy holati, shariatning nozik odobidir. Tasavvuf har qanday insonni yaxshilika chorlaydi, bu ta‘limot telbani valiy qiladi, qo‘polni odobli qiladi, toshbag‘ining dilini yumshatadi; marhamatsizni muloyim, qalbi qattiqni ko‘zi yoshli qiladi, g‘ofilni zulmatdan nurga chiqaradi, daryoda jon holda tipirchilayotganni sohilga salomat yetkazadi, johilni tarbiyalaydi, ma‘rifat xazinasini qiladi, qaqragan cho‘lni irmoqlari bilan suv berib yashnatadi; cho‘ponni sulton qiladi, sayoz bilimni ummon qiladi; kishini xalqqa matlub va marg‘ub, Xaqqa esa mahbub etadi; tuproqdan yaratilgan insonni nurlantiradi, poklaydi, farishta sifat qiladi, Rahmonning huzuriga loyiq ko‘rib, iltifotiga erishtiradi.¹

Umumiy aytganda, tasavvuf, barcha davrlarda bo‘lgani kabi haqiqiy baxtiyorlikka erishishning ilohiy yo‘li va kalitidir shunday ekan, bu foydali va hayotiy masalaga jiddiyat bilan egilmog‘imiz, bu nurli ilohiy yo‘lga kirmog‘imiz, ikki jahon saodatini topmog‘imiz shart deyish mumkin. Tasavvuf hayotdir, tasavvufdan tashqarisi o‘limdir. Rasululloh (s.a.v.) “Tashna yerni suv ko‘kartirganidek, zikrulloh qalbni tiriltiradi”,—deb aytganlar. Chindan ham kishining ko‘ngli toshdek qattiq bo‘lganidan keyin, undan bir yaxshilik chiqishi mumkin emasdir. Ko‘ngli ezgu fazilatlariga to‘la odamlar faoldir. Bundaylar boshqalarga ezgu munosabatda bo‘ladi. Ko‘ngli o‘lik odamlar esa har joyda hamisha muammodir, baayni chipqondir deya takidlanishi ham uning asosiy zohiriy ilmida katta ahamiyat kasb etishini anglatadi. Shuning uchun ham biz tasavvufni shunchaki bir ixtiyoriy zavq axloqi kabi ko‘rmaymiz. Balki insonning haqiqiy yashashga erisha bilishi uchun g‘aflatdan mahv etib, go‘yo o‘limdan qutulib hayotga qaytishi, asl hayotni totib ko‘rish uchun zaruriy bir faoliyat kabi ko‘raman va Alloh Taoloning insonga ishorat qilgan hayot g‘oyasi, deb bilamiz.² Islomning juqaddas kitobi Qur‘oni karimda shunday oyat keladiki, Alloh Taolo: «(Ey insonlar, U) sizlarning qaysilaringiz chiroyliroq yaxshiroq amal qilguvchi ekanligingizni imtixon qilish uchun o‘lim va hayotni yaratgan zotdir”, deb buyurmokda. («Taborak» surasi, 2-oyat). Maqsad eng chiroyli amalni bajarishdir. Tasavvufni: Ey mo‘minlar, «Allohdan haqqi-rost qo‘rqish bilan qo‘rqinglar va faqat musulmon bo‘lgan hollaringda dunyodan o‘tinglar» («Oli Imron» surasi, 102-oyat) tavsiyasining eng keraklisi deb ko‘raman.³ Shuning uchun ham har bir kishi tasavvufning shu ikki g‘oyasini, modomiki, ular Qur‘on va hadisi shariflarning amri bo‘lar ekan, o‘z hayotida amalga oshirish lozimdir:

1. Alloh Taoloni tanish va U bilan birgalik, yaqinlik lazzatini totib ko‘rishdir.
2. Nafsni qo‘lga olish, poklash va axloqni tarbiya etishdir.

Har bir odam bu ikki g‘oyani o‘z hayotining dasturulamali qilib olmasdan turib, chin ma‘noda inson bo‘lishi mumkin emas. Yana bir jihatdan tasavvuf insonning ruhiy bo‘shligini to‘ldirish masalasidir. Shuning uchun ham tasavvuf boy uchun ham, faqir uchun

¹ Frithjof Schuon. Islomni anglash (Tarjimon: Maxmut Kanik). Istanbul, 1999. – B. 203.

² Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, Tasavvuf haqida tasavvur. – B. 56.

³ Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoni. Maqomoti Yusuf Hamodniy. T.:Yangi asr, 2003. – B. 8.

ham, butun dunyo ilm va aholi bir birini ziyoda qilish uchun, jamiyada yaxshi nom qoldirish uchu juda zarur ilmdir. Kecha bo'lgani kabi bugun ham zarurdir. Chunki inson ruhining qondirilishiga ehtiyoji bo'lgan, to'ldirishni orzu etgan bo'shlig'i bordir. Tasavvuf va tariqatlar tarixiy bir voqea bo'lib, fathlarga yo'l ochdi. Madaniyatda ham tasavvufning san'atga, adabiyotga, musiqaga ijobiy ta'siri kuchli bo'lganligini ko'rish mumkin. Tasavvufning haqiqiy ekanligiga va foydali ekanligiga ko'ra insonlarni ma'nau tiriltirishiga, binobarin, jamiyatni ma'naviy tiriltirishiga ko'ra, Alloh Taoloning bizga bergan behisob ne'matlaridan biri – shu zamonaviy jamiyatda tasavvuf qadrini tushunish deb bilaman. Bu juda muhim masaladir. Tasavvufni shariatdan ajratish, inson terisini badanidan shilib olishga o'xshagan narsadir. Chunki shariatsiz tasavvuf g'oyalariga erishish mumkin emasdir. Chunki tassavuf bu yuksak ilm bo'lsa, tariqat bu o'sha ilmgaolib boradigan yo'ldir. Shuning uchun shariat hukmlardir, “qol”dir; tariqatni esa “hol” deb ataydilar. Zero, hukm bo'lmasa “hol” ham bo'lmaydi: suv bilan stakanni qanday tushunish lozim bo'lsa, shariat bilan tariqatni ham shunday tushunish kerak deya takidlashimiz orqali, aytishimiz mumkinki haqqiy tasavvuf vaxtiniga erishmoqchi bo'lgan odam albatta tarqiat yo'lini tutmog'i lozimdir. Shariat bilan tariqat oralaridagi munosabat-alloqani bir butun holda shunday anglash lozim. Haqiqiy mutasavvif haqiqiy musulmon ularoq, nafaqat diniy hayotda balki dunyoviylikda ham katta etiborga sabab bo'ladi. Ular o'sha zavqni totgan kishilardir. Shuning uchun ham bu kishilarni bir kulfat qilib qabul etishlari, shariat ahkomlarini tor qolip shaklida ko'rishlari mumkin emas va tasavvur qilib ham bo'lmaydi. Aksincha, tasavvuf zavqidan bebahra kishilarning shariat mohiyatini tushunib yetmasligi ularning jaholatidan boshqa narsa emas. Shu o'rinda shuni ham takidlash joizki, tasavvufiy bilimlar deganda faqat tariqatlar yoki buyuk tasavvufiy olimlar yo'li emas, balki insonning haqiqiy hayotga bo'lgan muhabbatini uyg'ota oladigan, uning jamiyat miqyosida o'rin topishini, va munosib inson bo'lishiga sabab bo'lgan ilm ham aynan shu ilmning asosiy belgisidir.

YURTIMIZ ALLOMALARINING DINIY-FALSAFIY MEROSI

RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL HERITAGE OF THE SCHOLARS OF OUR COUNTRY

Jonibek Shodiyevich Jumayev,
Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi ilmiy xodimi

Yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk allomalarimizning ilmiy-ma'naviy va diniy merosi islom dini keyingi taraqqiyotida muhim rol o'ynadi. Bu, o'z navbatida, Markaziy Osiyo diniy-falsafiy tafakkur sohasi rivojida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Hozirgi kunda muqaddas dinimizning noto'g'ri talqin qilinishining oldini olishda O'zbekiston hududidan yetishib chiqqan allomalar tomonidan qoldirilgan boy ilmiy merosni o'rganish muhim ahamiyatga ega.

O'rta Osiyo qadimdan ilm-ma'rifat o'chog'i sifatida nom qozongan. Buni islomgacha bo'lgan davrda xalqlarning ma'naviy qiyofasini shakllantirishga xizmat qilgan zardushtiylik

dini va uning muqaddas kitobi “Avesto”da ham ko‘rishimiz mumkin. Ilm-ma’rifat, odob-axloq, olimu fozillar homiysi sifatida yurtimizga kirib kelgan islom dini kishilar orasida juda tez tarqaldi. Buning asosiy sababi islomning yakkaxudolikka asoslangani va insonlar qadrigimmatini munosib himoya qilganida edi. Ushbu dinni o‘rganish va uni noto‘g‘ri talqin qilinishining oldini olishga barchamiz birdek mas’ulmiz. Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Abu Muin Nasafiy, Abu Mansur Moturidiy va boshqa buyuk allomalarimiz merosida kishilarda diniy tafakkurni shakllantirishga qaratilgan jihatlar muhim ahamiyatga ega.

Movarounnahrda islom dini kirib kelishi natijasida, o‘lkada turli ilmlar qatorida islomga oid bilimlar ham rivojlana boshladi. Islom dini sharqdan Hindistongacha, g‘arbdan Marokash va Andalusgacha, shimoldan esa Turkistongacha yoyildi. Bu mintaqalar turli xalqlari (forsiyalar, yunonlar, hindular, turkiylar) bilan arablarning aralashib ketishi natijasida islom dini turli sohalarida yangi-yangi maktablar paydo bo‘la boshladi.

Islom madaniyatining gullab-yashnashi, musulmon o‘lkalarining taraqqiyotga erishishi va jahonda peshqadam bo‘lishi ham islom dinining ilm-fanga bo‘lgan yuksak munosabatida edi. Dunyoda hech bir din, tuzum, falsafa yoki harakat ilm talab qilishni ibodat darajasiga ko‘targan emas. Ilm o‘rganishni har bir erkak va ayol uchun beshikdan qabrgacha farz qilgan emas. Ulamolar siyohini shahidlar qoniga tenglashtirgan emas. Islom esa aynan shu ishlarni qildi¹.

XI-XII asrlarga kelib Movarounnahrda tafsir ilmi keng rivojlandi. Samarqandlik alloma Alouddin Samarqandiy tomonidan Abu Mansur Moturidiyning “Ta’vilotul Qur’on” nomli tafsiriga yozilgan “Sharh Ta’vilotul Qur’on” kitobi, Abu Hafs Umar Nasafiyning “Tafsir Nasafiy” (“Taysir fit tafsir”) nomli asarlari bunga misol bo‘la oladi².

Manbalarda keltirilishicha, hadisshunoslik ilmi VIII asr ikkinchi yarmidan XI asr o‘rtalarigacha asosiy va zaruriy sohalaridan biri darajasiga ko‘tarilgan. Bu davrda Sharqning turli mamlakatlaridan bo‘lgan to‘rt yuzdan ortiq muhaddis hadisshunoslik bilan shug‘ullangan³. Qadimdan yurtimiz hadisshunoslik beshigi sifatida tan olingan. Xususan, Imom Buxoriy va Abu Mansur Termiziy kabi yetuk muhaddislar bu borada katta ishlarni amalga oshirdi. Hadislarning kishi diniy tafakkurini rivojlantirishdagi ahamiyati beqiyos. Zotan, hadis payg‘ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallamdan qolgan o‘gitlardir. U kishining qilgan ishlari va amallari hadisdir. Hadisni o‘rganish Alloh taoloning buyurgan amallarini o‘rganishdir. Bu haqda “Hadis va hayot” kitobida bunday deyiladi: Hamdu sano Alloh taologa bo‘lsinkim, U zot o‘z kitobida “Sizga Rasul nimani bersa, oling va sizni U zot nimadan qaytarsa, qayting”, degan.

“Hadis” arab tilida “gap-so‘z” ma’nosini anglatadi. Demak, hadis deganda Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamning aytgan gaplari, fe’l-atvorlari tushuniladi. Hadis ilmi bilan shug‘ullanuvchi olim muhaddis deyiladi. Muhaddislar, asosan, hadisni Payg‘ambar sollallohu alayhi vasallamdan qaysi yo‘llar bilan, kimlar orqali o‘zlarigacha yetib kelganini aniqlaydigan olimlardir. Ular bu ulkan mas’uliyatli ishni amalga oshirishda juda ham aniq

¹ Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Мовароуннахрлик уламоларнинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссаси.

² Уватов У., Окилов С., Даминов Э. Мотуридия таълимоти ва Абу Муин Насафий илмий мероси. – Тошкент: Мовароуннахр, 2018. – Б.31.

³ Халидов А.Б. Арабские рукописи и арабская рукописная традиция. – Москва, 1985. – С. 143.

va ishonchli yo'llarni tanlagan. Ushbu uslub va ilmiy yo'l insoniyat tarixida umuminsoniy (gumanitar) ilmlarga asos bo'lgan.

“Sunnat” so'zi esa, arab tilida “tariqat – ma'naviy yo'l” ma'nosini anglatadi. Shundan kelib chiqib, Payg'ambarimiz(s.a.v) sunnatlari deganda u zotning tariqatlari va yo'llarini tushunamiz.

Sunnat muhaddislar tomonidan quyidagicha ta'rif qilinadi: “Payg'ambar sollallohu alayhi vasallamdan asar bo'lib qolgan gap, ish, tahrir, xalqiy (tana tuzilishi), axloqiy sifatlar va tarjimai holga tegishli ma'lumotlar “Sunnat” deyiladi”¹.

Muhaddislar sultoni Imom Buxoriyning umri Payg'ambarimizdan qolgan hadislarining sahihlarini (ishonchli) yig'ish bilan o'tgan. Din insonlarni faqat yaxshilikka yetaklashi, insonlarda insoniy fazilatlarni shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Imom Buxoriy tomonidan to'plangan hadislar musulmon kishining mazmunli umr kechirishi uchun to'g'ri yo'l ko'rsatuvchi dasturul amal bo'lib xizmat qiladi. Kishilarning dinga munosabatini o'zgartirish, bu boradagi bilimni oshirish orqali diniy tafakkurini shakllantirishni maqsad qilgan.

Abu Iso at-Termiziy (to'liq ismi Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zahhoq Abu Iso Sullamiy Zariyal-Bug'iy Termiziy) hijriy 209 (milodiy 824) yili Termiz yaqinidagi Bug' (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumanida joylashgan) qishlog'ida o'rtahol oilada tavallud topgan². O'rta Osiyolik mashhur tarixchi Abdulkarim Sam'oni (1113-1167) Termiziy Bug' qishlog'ida vafot etgani uchun al-Bug'iy taxallusi bilan ham atalganini, olimning ko'p yig'laganidan umrining oxirlarida ko'zi ojiz bo'lib qolganidan az-Zariyr (ko'zi ojiz) taxallusini olganini ham qayd etgan³. Ammo at-Termiziy nomi bilan mashhur bo'lishiga sabab uning butun hayoti va faoliyati Termiz shahri bilan bog'liq bo'lganidan edi. Shuningdek, olim tug'ilgan Bug' qishlog'i Termiz shahriga yaqin bo'lib, ma'muriy jihatdan unga mansub qishloqlardan ekanidan deb izohlash ham mumkin.

Tarixchilar uning “Bobom asli Marylik edi, u kishi Lays ibn Sayyor zamonida yashagan, so'ng u yerdan Termizga ko'chib kelgan”⁴, – degan so'zlarini keltirish bilan chegaralangan.

Hofiz az-Zahabiy “Miyzon-ul-i'tidol” asarida Termiziyning hijriy 279 yilda vafot etganini zikr qilib, “vafot etgan vaqtlarida yetmish yoshda edilar”, degan. Allom0a Mulla Ali al-Qoriy hazratlari ham “Ash-shamoil” asari sharhida xuddi shu gapni aytgan⁵. Termiziyning “Sunnani Termiziy” hadislar to'plami jahon muhaddislari tomonidan yuksak baholanadi.

Islom olamida o'zining kalom ilmi ta'limoti bilan nom qozongan ajdodimiz Abu Mansur Moturidiyning ilmiy merosi diniy-ma'rifiy sohani rivojlantirish uchun muhim manbalardan biri bo'lib xizmat qilmoqda. Kalom ilmining yuzaga kelishi uchun nima sabab bo'ldi? Islom ilmlarining rivojlanish tarixiga nazar tashlasak, Payg'ambar Muhammad alayhissalom sahobalari davrida ilm talab qilish Qur'on va sunnatni har tomonlama yodlash va tushunishdan iborat bo'lgan. Zamon o'tishi bilan masalalar ko'paydi, shaharlar kengaydi,

¹ Шайх Мухаммад Содиқ Мухаммад Юсуф. Хадис ва ҳаёт. Ж. 1. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б. 8-9.

² Нуриддин Атар. Ал-Имом ат-Термизий. – Б. 21-22.

³ Абу Саъд Абдулкарим ибн Мухаммад ас-Самъоний. Китоб ал-Ансоб. 2-жилд. – Тошкент: Фан, 1993. – Б. 335.

⁴ Шарҳ аш-Шамоил. 1-жилд. – Б. 8; Совет Шарқи мусулмонлари, 1990 йил, 3-сон. – Б. 1.

⁵ Abu Iso at-Termiziy. Sunani Termiziy. I jild. – Тошкент: Adolat, 1999. – Б. 5.

arab tili ajamliklar tili bilan aralashib ketdi hamda olimlar yagona mavzudagi ilmiy masalalarning barchasiga tayanib, birini boshqasidan alohida nom bilan ajratib chiqdi. Shu tariqa olimlar ko‘pincha qamrab olgan masalalariga tayangan holda mavzu tanlagan, shu ta’rif bilan nomlagan yoki o‘sha sohani o‘rganish natijasida yuzaga chiqadigan maqsad va samaraga tayanib, atamalar qo‘ygan.

Aqida ilmi inson aqidaviy qarashlari, diniy-falsafiy fikrlarini ifodalovchi, umuman olganda, uning ilohiy tuyg‘u va kechinmalarini tartibga soluvchi bo‘lib xizmat qiladi¹.

Moturidiya aqidasi Qur’on, hadis va aqlga-idrok, mantiq va haqiqatga yaqin ekani bilan boshqa ta’limotlardan ajralib turadi. O‘z kitoblarida hech bir e’tiqodga ko‘r-ko‘rona ergashish kerak emasligini, har bir ishni tafakkur tarozisiga solmoqlikni afzal bilish kerakligini ko‘rsatib o‘tgan. Mana shunday o‘z ta’limotiga doir asosiy fikrlarni “Kitob tavhid” asarida bayon qilgan. Xususan, o‘zga toifadagi firqalarga qarshi shunday fikrni aytadi: “Ular tafakkur va tadqiq bilan qarasalar edi, Alloh taolo ham bandalarini tafakkur va tadqiqot, ibrat va tajriba bilan ish qilishga buyurganini tushunar edilar, ibrat va tafakkur esa ilm manbalaridan biridir”.

Markaziy Osiyo allomalari qoldirgan diniy-ma’rifiy meros kishilar ongida diniy tafakkurni shakllantirish, ularda yuzaga keladigan savollarga javob topish va to‘g‘ri yo‘lni tanlash imkonini beradi. Hadislar va Payg‘ambarimizni sunnatlaridan xabardor bo‘lib, haq yo‘lida to‘g‘ri yashash tamoyillarini o‘rgansak, aqoid, ya’ni kalom ilmidan biz o‘rgangan bilimlarni aqliy tafakkur yordamida qabul qilish, mantiqan fikr yuritish va to‘g‘ri xulosa chiqarish yo‘llarini bilishimiz mumkin. Mintaqamizda kishilarning fihiy masalalarda oqsab qoladigan bilim darajasini oshirish yo‘lida tinimsiz izlanishlar olib borgan ajdodlarimiz ilmiy merosini o‘rganish farzdir. Ular qoldirgan meros hozirgi kunda to‘g‘ri yo‘lga da’vat etish vositasi bo‘lib xizmat qilmoqda.

HOFIZ KO‘HAKIYNING TAFSIR ILMIGA OYID ASARI

HAFIZ KUHAKI'S WORK ON THE SCIENCE OF TAFSIR

Zayniddin Sadriddinovich Eshonqulov,

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi

Toshkent shahrining ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma’rifiy munosabatlari rivojlanishining bosqichlaridan biri – XV hamda XVII asrning bir necha o‘n yilliklariga to‘g‘ri keladi². Sulton Muhammad Hofiz Ko‘hakiy ham aynan mana shu XV va XVI asrlarda yashab ijod qilgan. XIV asrning birinchi yarmida Movarounnahrda mo‘g‘ullar (1236-1370) hokimiyati tugab, temuriylar (1370-1501) hokimiyatga kelib, o‘z mavqelarini mustahkamlab borayotgan edilar. Tabiiyki, bunday siyosiy va ijtimoiy o‘zgarishlar o‘sha davrda yashab ijod etgan allomalar faoliyatiga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan.

¹ Уватов У., Окилов С., Даминов Э. Мотуридия таълимоти ва Абу Муин Насафий илмий мероси. – Тошкент: Мовароуннахр, 2018. – Б. 64.

² Мукминова Р., Филанович М. Ташкент на перекрестке истории. - Т.: Фан, 2001. – Б. 43.

Hofiz Ko'hakiy «Samarot-i mashoyix»da keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, hirotlik Muhammad-Tohir degan olim ilm talabi bilan Buxoroga keladi. Bu yerdagi olimlardan ilm olib bo'lgach, o'z ilmini yanada mukammallashtirish uchun 971/1563–1564 yil atrofida Toshkentga keladi va Hofiz Ko'hakiy bilan tanishib, unga shogird tushadi hamda undan turli ilmlardan tahsil oladi. Shu bois, u zot haqli ravishda ulamolarning yuksak e'tiborlariga sazovor bo'lganligini «Ta'rix-i jadida-yi Toshkand» asaridagi ma'lumotlardan bilish mumkin: «Hofiz Ko'hakiy Toshkent aholisi va olimlarining iftixori bo'lib, Dasht-i Qipchoq, Farg'ona, Movarounnahr, Buxoro, Eron va Xurosonda keng shuhrat qozongan zabardast olimdir»¹. Hofiz Ko'hakiy turli masalalarga oid qator ilmiy asarlar tasnif etdi. U «Ta'rix-i Toshkandiy», «Tafsir-i Oyat al-Kursiy», «Ta'rix-i ol-i Chingiz» asarlarining muallifidir². Muallif ushbu asarlarni yozishda umrining ko'p qismini mo'g'ul hukmdorlari saroyida o'tkazgan eronlik nomdor tarixchi Baho' ad-din Muhammad Hoja 'Alo' ad-din Ota-Malik Juvayniy (1247–1283) ning «Ta'rix-i jahon-kusho-yi Juvayniy» nomli, shuningdek yana bir zabardast olim hamda zamonasining buyuk tabibi, davlat arbobi bo'lgan Fayzulloh Rashid ad-dinning (1247–1318) «Jomi' at-tavorix» hamda Hamdulloh ibn Abi Bakr ibn Ahmad ibn Nasir Mustaufiy Qazviniyning (vaf. 1350 y.) «Nuzhat al-qulub» asarlaridan keng foydalangan. U zot shuningdek, 'Abd ar-Rahmon Jomiyning (1414–1492) «Sharh-i Mulla» nomi bilan shuhrat topgan «Favo'id-i ziyo'iy» nomli arab tili grammatikasiga oid sharhiga hoshiya, «Sharh-i sharh-i odob al-munozara», Maulo 'Asom ad-dinning grammatikaga oid «Mizon al-adab» asariga, «'Ujolat al-bayon fi sharh al-mizon» kabi qator asarlarning muallifidir.

Hofiz Ko'hakiy yozgan asrlari qaysi mavzularga oid edi va bu kitoblarni taqdiri nima bo'ldi kabi savollar o'rta qiyos chiqishi tabiiy hol.

Mazkur mavzuning izlarini topish uchun eng avvalo O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondini (bundan keyin O'z FA SHI) o'rganishni talab qildi.

Institut qo'lyozma xazinasini tadqiq etar ekanmiz unda hozirga kunga qadar Hofiz Ko'hakiy tegishli 11 ta qo'lyozma borligi aniqlandi va shulardan 3 dona qo'lyozma tafsir ilmiga oiyddir:

I. Hofiz Ko'hakiy asari «Tafsir oyatul Kursiy», O'zR FA SHI qo'lyozmalar fondi inv. № 9857/IV raqami ostida saqlanadi. 5 varaq (74b-79a) iborat. sharq qog'oziga qora siyoh bilan ko'chirilgan. Qo'lyozma charm muqovali bo'lib, muqova keyinroq ishlangan. Ko'chiruvchisi – noma'lum, nasta'liq xatida ko'chirilgan. Varaqlar o'lchami 27x14,5 sm. bo'lib, har bir sahifa 17 satrdan iborat. Qo'lyozma 1261/1845 yilda ko'chirilgan.

O'zR FA SHI qo'lyozmalar fondini elektron katalog bazasida رسالة كوهكى nom berilgan.

O'zR FA SHI qo'lyozmalar fondi inv. № 9857 qo'lyozma yig'ma jild bo'lib, «Tafsir oyatul Kursiy»³ asaridan tashqari yana bir qator asarlar ham ko'chirilgan:

¹ Мухаммад Солиххўжа ўғли. Та'рих-и жадида-йи Тошканд. Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармаси, инв. 11073. 11-12 варак.

² Ҳофиз Кўҳакий. Тафсир оятул Курсий. Абу Райхон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар қўлёзмалар фонди, инв. № 9857/IV.

³ Халидов А. Б. 1 том. № 642, стр. 65.

O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 9857/I, fors tilda “Farz ayin”; № 9857/II, fors tilida “Dar bayoni shaxri Nur”; № 9857/III, Muhammad ibn Ja‘far Narshaxiy “Tarixi Narshaxiy” asari fors tilida; № 9857/V, Ahmad ibn Mahmud Mu‘in Faqirning “Tarixi Mullazoda” asari fors tilida; № 9857/VI, “Salovatul kabir” arab-fors tilida; № 9857/VII. “Risola-i dexqoniy” turkiy tilda; № 9857/VIII, “Dar bayoniy aql-az tuxfatul muluk” fors tilida; № 9857/IX, Sulton Muhammad ibn Darvesh Muhammad “Majmuail g‘aroyib” fors tilida.

II. Hofiz Ko‘hakiy asari “Tafsir oyatul Kursiy” (“Fi sharh Oyati kursiy” O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondini elektron katalog bazasida shu nom bilan berilgan), O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 5600/XXXVIII raqami ostida saqlanadi. 7 varaq (258b-264a) iborat. sharq qog‘oziga qora siyoh bilan ko‘chirilgan. Qo‘lyozma karton muqovali sharq muqova. Ko‘chiruvchisi – Ustrushaniy nomi bilan mashhur bo‘lgan Muhammad Sharif ibn Qul Muhammad O‘ratepagiy, nasta‘liq xatida ko‘chirilgan. Varaqalar o‘lchami 24x13,5 sm. bo‘lib, har bir sahifa 15 satrdan iborat. Bu qo‘lyozma 1251/1835 yilda ko‘chirilgan.

Kolofon: تمت الرسالة المنسوبة الى الحافظ سلطان محمد المشهور بحافظ تاشكندی في قرية المسمى بشاه مقيم على يد الضعيف محمد شريف بن قل محمد اوراتيپه گي المشهور باستروشنی 1250 تم

O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 5600 qo‘lyozma jild bo‘lib, “Tafsir-i oyatul Kursiy” asaridan tashqari yana 79 ta asarlar ham ko‘chirilgan:

O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 5600/XXXIX. Muallifi: Mavloni Boboy Baxtiya O‘ratepagiy. “Xoshiya a‘la tafsir oyatul Kursiy”. 6 varaq (264b-269b) iborat. sharq qog‘oziga qora siyoh bilan ko‘chirilgan. Qo‘lyozma charm muqovali bo‘lib, muqova keyinroq ishlangan. Ko‘chiruvchisi – noma‘lum, nasta‘liq xatida Buxoroda ko‘chirilgan. Varaqalar o‘lchami 24x13,5 sm. bo‘lib, har bir sahifa 15 satrdan iborat. Bu qo‘lyozma 1251/1835 yilda ko‘chirilgan.

Kolofon: تمت هذا الرسالة حاشيه على تفسير آية الكرسي الذي هو من مصنفات المولى حافظ تاشكندی و هي من مصنفات مولانا بابای بخته اوراتيپه گي

O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 5600/I, Abdurahmon Jomiy “Aldurrat al-faxorat”; № 5600/X, “Risola-i abshihat fi anmuzux al-ulum”; № 5600/XI, Abdurahmon Jomiy “Risolai al-vujudiyot”; № 5600/XII, Mulla Jaloliddin Davoniy “Risolai iymon firaun”; № 5600/XIII, Jaloliddin Davoniy “Risolai mafrudot fi bayon af‘al al-ibod”; № 5600/XIV, “Min risolai mafrudot al-musamma binihayot al-fikr”; № 5600/XV, “Risola-i maqolat shattiy”; № 5600/XVI, “Debocha-i sharx matol’a”; № 5600/XVII, “Xoshiya mutala‘qa ala sharx debochai matol’a”; № 5600/XVIII, “Risolai fi muradat al-muxakk – ta‘riful ulum” va hakazo.

III. Hofiz Ko‘hakiy asari “Tafsir oyatul Kursiy”, O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 8160/VI raqami ostida saqlanadi. 7 varaq (149b-155a) iborat. sharq qog‘oziga qora siyoh bilan ko‘chirilgan. Qo‘lyozma charm muqovali bo‘lib, muqova keyinroq ishlangan. Ko‘chiruvchisi – noma‘lum, nasta‘liq xatida ko‘chirilgan. Varaqalar o‘lchami 20x12,5 sm. bo‘lib, har bir sahifa 18 satrdan iborat. Bu qo‘lyozma 1044/1634-35 yilda ko‘chirilgan.

O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 8160 qo‘lyozma jild bo‘lib, “Tafsir oyatul Kursiy” asaridan tashqari yana bir qator asarlar ham ko‘chirilgan: Dastlab “Xoshiya tafsir oyatul Kursiy” (“Hoshiya Mulla Bobo Baxtiya O‘ratepagi”) asari alohida e‘tborga loyiq. O‘zR FA SHI qo‘lyozmalar fondi inv.№ 8160/VII. Muallifi: Mulla Baxtiya Bobo O‘ratepagi. Arab tilida 5 varaq (156b-160a) iborat. sharq qog‘oziga qora siyoh bilan

ko'chirilgan. Qo'lyozma charm muqovali bo'lib, muqova keyinroq ishlangan. Ko'chiruvchisi – Bobo ibn Yodigor ko'chirilgan. Varaqlar o'lchami 20x12,5 sm. bo'lib, har bir sahifa 22 satrdan iborat. Bu qo'lyozma 1044/1634-35 yilda ko'chirilgan.

Kolofon (155a): تمت هذا الرسالة المنسوبة الى العلامة المدقق والتحرير المحقق خدمت حافظ سلطان محمد المشتھر الحافظ التاشكندی قدس الله سره العلی وشرحها منسوبة الى الفاضل التحرير اعنى مولانا باباء بحتیه اورا تیبکی 1044 رحمة الله عليه أمين

O'zR FA SHI qo'lyozmalar fondi inv.№ 8160/I. Azuiddin Ijij "Risola vadiyat"; № 8160/II. "Majmuai salovat"; № 8160/III, Abu Muhammad ibn Shahid Suayb Keshiy Saolimiy. "Tamhid Abu Shakur Saolimiy fi bob tavid"; № 8160/IV, Abu Muhammad ibn Shahid Suayb Keshiy Saolimiy. "Mubahis mut'alaqat bi kalimat tavid". inv.№ 8160/V. "Xoshiya bar amuru ummat".

Mazkur mvazu haqida yangi-yangi ma'lumotlar anqlanmoqda, kelgusida bu ma'lumotlar Hofiz Ko'hakiy ilmiy faoliyatini o'rganish va tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi.

HAKIM TERMIZIYNING "AL-AMSOL MINAL-KITOB VAS-SUNNA" ASARI HAQIDA

HAKIM TIRMIDHI'S AL-AMSAL MIN AL-KITAB WA-S-SUNNA

Baxodirjon Azamov,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
doktoranturasi I bosqich tayanch doktoranti*

"Al-amsol min al-kitob va-s-sunna" (Qur'oni karim va hadisi shariflardagi zarbulmasallar) kitobi buyuk imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Hakim Termiziyning zarbulmasal janrida yozgan noyob asaridir. Dunyoning turli kitob fondlarida asarning kam sonli qo'lyozma va foto nusxalari mavjudligi yaqin davrgacha ko'pchilik tadqiqotchilarga noma'lum edi. Asarda Qur'oni karim hamda hadisi shariflar va hakim kishilarning bir yuz yetmish to'qqizta hikmatlari, purma'no so'zlari sodda va qamrovli tarzda mazmun-mohiyati sharhlab ochib berilgan. Asarni 1975-yili misrlik doktor Ali Muhammad Bajoviy nashrga tayyorlagan. U mazkur sanaga qadar manbani o'rganish va uni ilmiy muomalaga kiritishga biror tadqiqotchi qo'l urmagani haqida alohida to'xtalib: "Kamina bu kitob haqida chuqur ilmiy izlanishlar olib borib, uni nashrga tayyorlab, muhtaram kitobxonlarga taqdim etmoqdaman. Afsuski bugunga qadar – mening bilishimcha – u unut bo'lgan, uni ommaga taqdim etishga hech kim qo'l urmagan edi. U haqda deyarli hech kimda ma'lumot yo'q, faqatgina "Amsol" janrida asar yozgan ba'zi mualliflar Hakim Termiziyning shu mavzuda asar yozgani haqida qisqacha qaydlar bilan kifoyalanishgan. Jumladan, misrlik olim Mahmud ibn Sharif o'zining "Al-Amsol fil-Qur'on" (Qur'ondagi zarbulmasallar) asarida mazkur manba nomini – "Rasoil al-Hakim at-Termiziy"¹ shaklida zikr qilgan bo'lsa, buyuk mufassir Abu Abdulloh Muhammad Ansoriy Qurtubiy "Al-jomi' li ahkomil-Qur'on"

¹ Al-amsol fil-Qur'on. Mahmud ibn Sharif. Bayrut: Dorul-Hilal, 2 nashr: 2010. – B. 120.

(Qur'on ahkomlari majumu'asi) nomli tafsirida Termiziyning ushbu kitobiga murojaat qilar ekan, uni "Navodir al-usul" deya tilga olgan"¹.

Hakim Termiziy "Al-amsol minal-kitob vas-sunna" (Qur'on va hadislardan masallar) asari an'anaviy islom manbalari kabi "Basmala", hamdu sano va salovat hamda Alloh taolodan yordam tilagi bilan boshlangan. Muallif asarning yozilish sababini muqaddimada quyidagicha bayon qilgan:

"أما بعد فإنك سألتني عن شأن الأمثال وضربها للناس..."

"Ammo ba'd, sizlar mendan masal – tashbeh va o'xshatmalar, zarbulmasal haqida so'ragan edingiz..."².

Iqtibosdan ma'lum bo'ladiki, asar muallif atrofidagi ilm ixlosmandlari iltimosiga binoan yozilgan. Muallif asarni yozilish sababini bayon etganidan so'ng, masal – tashbeh va o'xshatmalar Qur'oni karimda ham keltirilgani, ularni zikr etishdan maqsad – odamlarga tushunarsiz va noma'lum bo'lgan narsalar va holatlarni ularga ma'lum va o'z atroflarida ko'rib, bilib yurgan narsalariga o'xshatish orqali tushuntirish, anglatish ekanini aytib, mazkur uslub maqsadni ifoda etishning eng samarali usuli ekanini alohida ta'kidlagan.

Asarning eng qadimiy qo'lyozma nusxasi hijriy V (melodiy XI) asrga oid bo'lib, u Parij milliy kutubxonasida 5018 raqam ostida saqlanadi. Manba fondning B 21817 raqamli majmuasi tarkibida 141-184 varaqlardan o'rin olgan. Asarning Turkiyaning Asitana (Istanbul)³ shahridagi "Ashir Efendi" (Aşir Efendi) kutubxonasida mavjud qo'lyozma nusxasi nasta'liq xatida ko'chirilgan bo'lib, u №1479 raqam bilan qayd etilgan. Ushbu nusxa sahifalarining yon tomonida sarlavhalar berilgan.

Hindistonning Kalkutta shahridagi Al-jam'iyya al-Asiyaviyya (Osiyo jamiyati) nomli kutubxonasida saqlanayotgan 1/1056 raqamli matnlar to'plamining 1-81 varaqlaridan o'rin olgan qo'lyozma ham Termiziyning "al-Amsol" asari bo'lib, unda asar nomi biroz boshqacharoq, "Tibyonul-amsol" deb qayd etilgan. Nusxaning ko'chirilgan sanasi - hijriy IX asr (melodiy XVI). Hajmi 81 varaqdan iborat. Bichimi 100x190 sm⁴.

Misr poytaxti Qohira shahridagi "Dorul-kutubil-Misriya" (Misr kitoblar uyi) manbalar xazinasida, Parij milliy kutubxonasidagi N:5018 va Istanbulning "Ashir Efendi" kutubxonasidagi N:1479 qo'lyozmalarining foto nusxalari mavjud. Shuningdek, Qohira shahridagi "Maxtutot al-arabiya" (Arabiy qo'lyozmalar) tadqiqot instituti fondida asarning 3142 raqamli foto nusxasi ham bor. Bu esa yuqorida keltirilgan Kalkutta shahri kutubxonasidagi mavjud qo'lyozmaning foto nusxasi bo'lib, oxirida: "Bu nusxaning tasvirga olish ishlari Kalkutta shahridagi Al-jam'iyya al-Asiyaviyya nomli kutubxonasida hijriy 1371 yili, rajab oyining 27-sanasi, dushanba kuni, melodiy 1952 yilning, 21 aprel kuni yakuniga yetdi" degan qaydlar bitilgan.

Asarning yig'ma-qiyosiy matni ilk bor 1975 yili misrlik olim Ali Muhammad Bajoviy tomonidan Qohiradagi "Dorul-kutubil-Misriya" manbalar xazinasidagi ikki foto nusxa asosida nashrga tayyorlanib, Qohira shahridagi "Maktabatu dorit-turos" nashriyotida chop

¹ Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad Ansoriy Qurtubiy. Al-Jomi' li ahkomil-Qur'on. Bayrut: Dorul-kutubil-ilmia, 1997. – J. 7. – B. 322.

² Al-Amsol minal-kitob vas-sunna. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Hakim Termiziy. Ali Muhammad Bajoviy tadqiqotining muqaddimasi. – Qohira: Maktabatu dorit-turos, 1975. – B. 17.

³ "Istambul" ismi nereden geliyor" nomli maqola. "Hurriyet" gazetasi, 21 mart, 2012 yil. – Turkiya.

⁴ Ma'hadul-maxtutot al-arabiya. – Qohira. Ushbu ma'lumotlar mazkur arabiy qo'lyozmalar institutida saqlanayotgan "Al-Amsol"ning diskka ko'chirib olingan foto nusxasi asosida tayyorlandi.

etilgan. Tadqiqotchi asarga kirish so'z yozib, unda Hakim Termiziyning tarjimai holi, ilmiy faoliyati, olimlarning u haqidagi e'tiroflari, asarning tarkibiy qismi, qo'lyozma va foto nusxalari hamda ushbu nashrning o'ziga xos xususiyatlarini bayon qilgan. Nusxalar orasida farqli joylarni matn osti havolalarida alohida qayd etgan. Matnning sharhga muhtoj o'rinlari va oyatlar tafsirini mo'tabar lug'at va tafsir manbalari asosida tag havolada izohlab o'tgan. Oyatlarning suralardagi raqamlari va hadislarining ham ishonchli hadis to'plamlari "Olti sahih hadislar to'plami"dagi kelgan o'rinlarini ko'rsatgan.

Shuningdek, misrlik tadqiqotchi doktor Sayyid Jamiliy¹ va suriyalik olim shayx Ahmad Abdul-ol Tahtoviy²lar ham qisqacha ta'liq-matn osti izoh-sharhlari hamda ba'zi qisqa ilmiy ilovalar bilan asarning zamonaviy nashrini tayyorlaganlar.

Xulosa o'rnida aytish kerakki, Hakim Termiziyning hayoti va ijodi butun dunyo miqyosida keng o'rganilgan bo'lishiga qaramay, allomaning ushbu asari bugungi kunga qadar yetarli darajada tadqiq etilmagan. Asar haqida mazkur uch nashrdan tashqari olib borilgan ilmiy tadqiqotlar deyarli uchramaydi. Misrlik olim doktor Muhammad Ibrohim Juyushiy asar haqida yozgan³. Biroq u bergan ma'lumotlar ham to'liq emas. Tadqiqotchi I.Usmonov "Hakim Termiziy" nomli risolasida allomaning tafsir va Qur'on ilmiga oid asarlari qatorida faqatgina ushbu asarning nomini aytib o'tish bilan kifoyalangan⁴. O'zbekistondagi qo'lyozma fondlarda asarning nusxalari mavjud emasligi sabab, uning xorijiy nusxalarini olib kelib o'rganish lozim. "Al-amsol" asarini chuqur tadqiq etib, uning mazmun-mohiyatini yoritib berish, yosh avlodni madaniy meros durdonalari bilan tanishtirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan bo'lib qolmoqda.

XVIII–XIX ASR QO'LYOZMA MANBALARIDA NAQSHBANDIYA-MUJADDIDIYA TARIQATINING TURKISTONDAGI RIVOJI MASALASI ("TAZKIRAYI MAJZUB NAMANGONIY" ASARI MISOLIDA)

ISSUE OF THE DEVELOPMENT OF THE NAQSHBANDIYA-MUJADDIDIYA IN TURKISTAN IN THE MANUSCRIPT SOURCES FROM THE 18th-19th CENTURIES: EXAMPLE OF TADHKIRA-YI MAJDHUB NAMANGANI

Naima Xolbekovna Alikulova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

akademik litseyining o'zbek tili va adabiyoti fani katta o'qituvchisi

Tasavvufshunoslik tadqiqotlaridan ma'lumki, XVII-XIX asrlarda Turkistonda naqshbandiya-mujaddidiya tariqati keng yoyila boshlagan. Asl mansha'i Turkiston va asoschisi Imom Rabboniy shayx Ahmad Foruqiy Sirhindiy bo'lgan mazkur naqshbandiya-

¹ Al-Amsol minal-kitob vas-sunna. Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali Hakim Termiziy. Doktor Sayyid Jamiliy tadqiqoti. – Damashq: Usoma, 1987.

² Ali Ahmad Abdul-Ol Tahtoviy. Sharhu kitobi-l-Amsol minal-Kitob vas-sunna li-l-Hakim at-Tirmiziy. – Bayrut: Dorul-kutubil-ilmiya, 2007.

³ Doktor Muhammad Ibrohim al-Juyushiy. Al-Hakim at-Tirmiziy 320h. Dirosa liasarihi va afkarihi. – Qohira: Dorun-nahda al-arabiyya, 1980. – B. 77-80.

⁴ Hakim Termiziy. Ibrohim Usmonov. Toshkent: "Toshkent islom universiteti" nashriyot-matbaa birlashmasi, – 2014. – B. 25.

mujaddidiya tariqati XVIII-XIX asrlarda Markaziy Osiyoga yoyilib, yetakchi tariqatlardan biriga aylangan.¹ Naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining Markaziy Osiyo, umuman, Turkiston hududiga yoyilishi Xoja Habibulloh Buxoriy, Musoxon Dahbediy, Miyon Fazl Ahmad kabi ulug' shayx-olimlar faoliyati bilan bog'liq. Namanganlik so'fiy shoir Abdulaziz Majzub Namangoni (vafoti - 1857) ham tariqatning naqshbandiya-mujaddidiya-dahbediya tarmog'iga mansub bo'lib, manbalarda tasdiqlanishicha, yangilangan tariqatning Qo'qon xonligidan to Sharqiy Turkistongacha tarqalishida asosiy rol o'ynagan. Muallifning "Tazkirayi Majzub Namangoni" asari naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining Turkistonda yoyilish jug'rofiyasi va bunga xizmat qilgan silsilayi naqshbandiya shayxlari faoliyati bilan bog'liq juda qimmatli ma'lumotlarni o'z ichiga oladi.

"Tazkirayi Majzub Namangoni" asari fors tilida yozilgan bo'lib, O'zbekiston fanlar akademiyasi Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida uning uchta qo'lyozma nusxasi saqlanadi.²

Tazkira ma'no-mohiyat e'tibori bilan manqabaviy (agiografik) asarlar sirasiga kiradi. Asar asosan muallifga zamondosh va unga yaqin tarixiy davr (XVII-XIX asrlar) da yashagan ikki yuzga yaqin tariqat arboblari hamda avliyolar zikriga bag'ishlangan. Zikr avvalida ma'lum bir tasavvuf kishisining ismi va martabasi, qayerda yashagani, kimlarning avlodidan ekani, ilmi holda qanday maqomga erishgani, kimlarning xizmati va suhbatida bo'lgani, piri va muridlari, o'ziga xos ba'zi sifatleri haqida gapiradi, so'ng o'sha so'fiyning karomatlari bilan bog'liq hikoyatlar keltiradi. Zikr etilganlarning ba'zilarini muallifning o'zi ko'rgan, suhbatlashgan bo'lsa, ayrimlari haqida ularning muridlari, muxlislari va o'z ustozlaridan eshitgan ma'lumotlari asosida hikoya qiladi.

Tazkiraning tasavvufshunoslikdagi qiymati shundaki, unda hindistonlik mujaddidi alfi soniy³ Shayx Ahmad Sirhindiy sarhalqa bo'lgan naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining Dahbid tasavvuf maktabi yetakchisi Musoxon Dahbediy va uning xalifalari, izdoshlari zikri asosiy o'rin egallaydi. Shu jihatni inobatga olsak, Mulla Jumaqli Urgutiyning "Tarixi Xumuli" asari bilan "Tazkirayi Majzub" bir-birini to'ldiradi. Demak, Majzub tazkisasi naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining XVIII asrdan keyingi Turkistondagi rivoji, tariqat peshvolari haqida hikoya qiluvchi ikki noyob manbaning biridir. Mazkur ikki muallifning bir davr, bir tasavvuf maktabi vakillari haqida asar yozishining yana bir sababi har ikkisi ham naqshbandiya-mujaddidiyaning Dahbid tarmog'iga mansubligi bilan izohlanadi.⁴ Shu sababdan tarix fanlari nomzodi H.Yo'ldoshxo'jayev ham Musoxon Dahbediy bilan bog'liq

¹ Amonov M. Markaziy Osiyoda naqshbandiya-mujaddidiya tariqati (XVIII - XIX asrlar). Imom Buxoriy xalqaro ilmiy tadqiqot markazi nashriyoti. Samarqand-2022. B. 21.

² "Tazkirayi Majzub Namangoni". № 2662. Bu qo'lyozma 133 varaqdan iborat. Fors tilida, nasta'liq xati bilan yozilgan. Yozilgan yeri, yili, kotibi noma'lum. 1335-yil (mil.1916 yil) da ko'chirilgan. 2. "Tazkiratu-l-avliyai Majzub". № 1337 raqamli qo'lyozma. 141 varaq. Fors tilida, nasta'liq xati bilan yozilgan. Ko'chiruvchisi - Hoji Nosir, ko'chirilgan yili- 1337 (mil.1918) yil deb ko'rsatilgan. 3. "Manoqibi ahli suluk" (kotib tomonidan qo'yilgan nom). Abdulaziz Namangoni Majzub. №10169 raqamli qo'lyozma. Ko'chirilgan vaqti va kotibi noma'lum. Tojikcha. Nasta'liq xatida. 74 varaq. Tugallanmagan.

³ Ikkinchi ming yillikda tariqatni yangilovchi ma'nosida.

⁴ Bu haqda qarang: Mulla Jum'a-quli Khumuli. Tarikh-i Khumuli. Edited by Ghulom Karimiy and Iroda Qayumova. Samarkand-Tashkent, 2013. P.7. Bundn tashqari Majzub Namangoni naqshbandiya-mujaddidiyaning Husayniya tarmog'iga boshchilik qilgani haqidagi ma'lumot fransuz tasavvufshunosi Tiyerri Zarkonning "Xitoy respublikachiligi davrida (1911-1949) Janubiy Shinjondagi so'fiy silsilalar" maqolasida ham uchraydi. Qarang: Xorijda tasavvuf ta'limotining o'rganilishi (ingliz tilidagi manbalar asosida). Tarjimalar muallifi: Q. Ismoilov. T., 2008. B. 77.

dissertatsiyasida Musoxon asarlari qatori mazkur ikki ijodkor asarini ham tadqiqot manbalari qatoriga kiritadi va o'rganadi.¹

Muallif o'z ustozini Hazrat Mavlaviy Namangoniydan naql qilingan dastlabki hikoyatda asarning yaratilish sababi haqida to'xtaladi: "Ul janobdan (Hazrat Mavlaviy Namangoniy nazarda tutiladi – A.N) eshitkon erdimki, kishikim o'z ustodidan naql qilib so'zlasa, o'n ikki yillik toati beriyoni nomayi a'moliga yozodur".² Majzub xuddi shu niyatiga amal qilib, asosan o'z tariqati silsilasiga mansub bo'lgan ustozlarini zikr qiladi. Tazkira Musoxon Dahbidiyning Hindistondan qaytishi voqealari bilan boshlanib, uning Turkiston va Hindistondagi ustozlari, Musoxondan irshod olgan xalifalar va Majzubga ustozlik qilgan din peshvolari ishtirokidagi hikoyatlarga ulanib ketadi. Aytish mumkinki, "Tazkirayi Majzub"dagi barcha hikoyatlarni Musoxon Dahbidiy siymosi birlashtirib turadi. Buning sababi Eshon Majzubning o'zi ham tariqat silsilasida ikki halqada Hazrat Musoxonga borib bog'lanishidir (Majzub Namangoniy → Xalifa Husayn Yusuf al-Buxoriy³ → Xalifa Muhammad Siddiq⁴ → Musoxon Dahbidiy). Musoxon Dahbidiyning nasabdagi silsilasi yirik mutasavvif olim Maxdumi A'zam Xojagi Kosoniy (1461-1542)ga, tariqatdagi silsilasi esa uchta halqada hindistonlik naqshbandiya-mujaddidiya tarmog'i asoschisi Imom Rabboniy Shayx Ahmad Sirhindiy (1564-1624)ga borib taqaladi.⁵ Majzub tazkirasida yozishicha, Musoxon Dahbidiy tog'asi va ustozini Eshon Muhammad Rizo Qorabog'iy topshirig'iga ko'ra Hindistonlik Miyon Muhammad Obid Jahonobodiyga shogird tushadi.⁶ Hindistonlik mashhur shoirlar Bedil va Mirzoyi Joni Jonon Mazhar ham Musoxon bilan hampira bo'lgan.⁷

Musoxonning Hindistondagi hayoti haqida manbalarda yetarli ma'lumot mavjud emas. "Tazkirayi Majzub" da Musoxonning Hindistondagi tahsili, hind tilini bilgani, u yerda to'rtta tariqatga rahbarlik qilgani, fil ustida sayr qilgani, hindistonlik ustozlari, mashhur saboqdoshlari, Musoxonning Peshovardagi hayoti, Musoxonga ergashib Hindistondan Turkistonga kelgan ba'zi xalifalar, Turkistondan Hindga borib Musoxon xizmatiga kirgan tariqat vakillari bilan bog'liq ma'lumotlar va hikoyatlar keltirilgan. Shu ma'noda tazkira XVII-XIX asrdagi Musoxon Dahbidiy ko'pri bo'lgan Turkiston-Hindiston tasavvufiy aloqalarini yorituvchi nodir manbalardan biridir.

Tazkiradagi hikoyalar orqali O'rta Osiyo va Sharqiy Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy muhit haqida ham ma'lum xulosalar chiqarish mumkin. Asar muallifi Muhammad

¹ Qarang: Yuldashxodjayev X.X. Musoxon Dahbidiyning naqshbandiya-mujaddidiya tariqati rivojida tutgan o'rni (XVIII asr). Tarix fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. T., 2008. B. 14.

² Tazkirayi Majzub. B. 4.

³ Asli turkistonlik. Buxoroga ilm olish uchun kelib, Xalifa Siddiq xizmatiga kiradi. Samarqandda ham uzoq muddat yashab, madrasa va xonaqoh qurdiradi. Amir Haydar zamonida yana Buxoroga qaytib, 82 yoshida shu yerda vafot etadi.

⁴ Musoxonning hindistonlik shogirdi. Ustoziga ergashib Samarqandga kelgan va shu yerda vafot etgan. "Tarixi Xumuliy" muallifi Jumaquli Urgutiy Xalifa Siddiqqa bay'at qilgani haqida yozgan. Xumuliyning Majzub bilan tasavvufdagi silsilasi shu o'rinda tutashadi.

⁵ Musoxonning tasavvufiy silsilasi Jumaquli Urgutiyning "Tarixi Xumuliy" asarida keltirilgan. Qarang: Mulla Jum'a-quli Khumuli. Tarikh-i Khumuli. Edited by Ghulom Karimiy and Iroda Qayumova. Samarkand-Tashkent, 2013. P.181. Shajarasi va tariqat silsilasining sharaflilari zotlarga borib taqalishi Musoxon Dahbidiyning jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy mavqeyi mustahkamlanishida asosiy faktorlardan biri hisoblangan.

⁶ Bu haqda "Tarixi Xumuliy" va Abu Tohirxojaning "Samariya" asarlarida ham yozilgan.

⁷ Tazkirayi Majzub. B. 13. Tazkirada bu shaxslar qatnashgan bir nechta hikoyatlar bor. Bu ma'lumotlar boshqa manbalarda uchramaydi.

Rahimxon, Ibrohimbiy, Doniyolbiy, Amir Shohmurod, Erdonabiy, Amir Haydar, Subxonqulixon, Abulfayzxon, Abdulazizxon hukmronligi davriga oid, ayniqsa, ruhoniylarning mavqeyi, davlat boshqaruviga aralashuvi xususida yangi-yangi ma'lumotlarni keltirgan.¹

Roqim (Majzub Namangoniy) tazkirada voqealarni izchil bayon qilish yo'ldan bormasa-da, shunday yo'l tutadiki, hodisalar chizig'i qayta-qayta Musoxon Dahbidiyga kelib tutashaveradi. Tazkirada Musoxonning Shahrisabz, Namangan, Qo'qon, Xo'jand va Jalolobodga qilgan safarlari tafsilotlari ham berilgan. Majzub Musoxonni "Hazrat eshon", "Hazrat eshoni pir", "Xoni ilm", "Hazrati xon" kabi ulug'lovchi nisbalar bilan ataydi. Uning "ilmilar xoni" ekanini ustoz Mavlaviy Namangoniydan naql qilingan mana bu voqea bilan izohlaydi: "Jalolobod mavlaviylarining har biri ilm dengizi edi. Ular Hazrati xon (Musoxon) kelishini eshitib, uni munozaraga chorladilar. Musoxon Jalolobod atrofidagi mavlaviylarni ozgina suhbat bilan sukut qildira oldilar. Yarim tundan subhi sodiqqa qadar ilmdan shunchalar bayon qildilarki, Jalolobodning mavlaviylari sukut qildilar. Barchalari sallalarini olib yerga qo'yidilar va fотиha o'qidilar. Ularning odaticha, biror kishiga taslim bo'lsa shunday qilardilar. Ular aytdilar, biz mehmondorchilik qilganimiz yo'q, Xoni ilmnining ilmiga taslim bo'ldik. Vaholanki, uning olimligi bizning barchamizda bor edi".²

Tazkiraning boshqa bir o'rnida esa Musoxonning karomatgo'ylik qudrati bilan bog'liq shunday hikoyat keladi: "Hazrat Musoxon Hindistondan kelayotganlarida Eshoni Piri Avval, ya'ni Is'hoqxojaning uyiga tushdi. So'fiylar otash manqalini gilam ustiga qo'ygan edilar, gilam kuydi. Gilamning kuyganini hazrat Musoxon Xoja eshonga arz qildilar. Hazrat Musoxon xoja eshon nazar soldilar. Gilam o'z asliga qaytdi, kuygan joyi yo'qoldi. Eshoni Piring xodimi bu so'zni eshon (Is'hoqxoja)ga ma'lum qildi, eshon xodimiga: "Bu so'zni oshkor qilma, mabodo Rahimxon eshitsa, meni qo'yib bu kishiga murid bo'lmasin,"- dedi".³

Bu hikoyadan tariqat arboblarning hukmdorlarni o'z ta'sir doirasiga olish masalasida raqobatchi bo'lganlarini anglash mumkin. Bu Musoxonning Turkistondagi hayoti ixtiloflarga boy bo'lganiga ishora qiluvchi epizoddur. Shunga qaramay, mang'it hukmdorlariga Musoxon va u asos solgan Dahbid tasavvuf maktabi vakillarining ta'siri katta bo'lganini tarix manbalari tasdiqlaydi.

Tazkira, shuningdek, Mashrab, So'fi Olloyor kabi adabiyotimizga ma'lum shoirlarning hayoti haqida ham ba'zi yangi ma'lumotlarni berishi bilan tasavvufshunoslik va adabiyotshunoslik ilmini bir qadar boyitadi. Asar orqali Mashrabning Qarshidagi hayoti, ilm tahsili, So'fi Olloyorning ustozlari, Mashrab bilan uchrashuvi kabi tafsilotlardan xabardor bo'lamiz.

Qilingan tadqiqotlar asnosida shunday xulosaga keldikki, "Tazkirayi Majzub Namangoniy" asari XVIII-XIX asr naqshbandiya-mujaddidiya tariqati tarixi va manbashunosligiga oid nodir qo'lyozma manbalardan biridir. Mazkur asar tadqiqi tasavvufshunosligimizda naqshbandiya-mujaddidiya tariqatining Turkistonga yoyilish jug'rofiyasi, maslak peshvolari, tariqatning ijtimoiy-siyosiy ahamiyati, naqshbandiya

¹ Qarang: Hamroyeva D. "Tazkirayi Majzub" manqabiga tarixiy yondashuv // Adabiyot ko'zgusi, 2009-yil 11-son. B. 32.

² Tazkira-yi Majzub. B. 87.

³ Tazkira-yi Majzub. B. 6.

shayxlarining davlat boshqaruviga ta'siri bilan bog'liq bir qator ilmiy yondashuvlarni kengaytirishga va oydinlashtirishga xizmat qiladi.

ABUL FATH SHAHRISTONIY ILMIY MEROSIDA IBN SINO FALSAFASIGA MUNOSABAT

ATTITUDE TO IBN SINA'S PHILOSOPHY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF ABU-L-FATH SHAHRISTANI

Mumin Mirzo Murodjon o'g'li Abdupattayev,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi,

“Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish UNESCO”

kafedrasi o'qituvchisi, PhD

Movarounnahr Renessansi davrining yetuk ulamosi, qomusiy olim, islom falsafasining yirik namoyondasi, “Shayxur rais” nomi bilan dunyoga tanilgan Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sinoning falsafiy qarashlari o'z davrining va keyingi davr olimlarining diqqat markazida bo'lib kelgan. Imom G'azzoliy kabi olimlar alloma falsafasiga tanqidiy munosabat bildirgan bo'lsa, Muhammad ibn Abdulkarim Shahrisoniy G'azzoliydan farqli ravishda olimning falsafiy qarashlarini obyektiv jihatdan o'rgangan.

Muhammad Shahrisoniy o'zining shoh asari “al-Milal va-n-nihal”ning ikkinchi qismi, “Falsafa” bobida islom falsafasi, xususan Abu Ali ibn Sino falsafasini keng yoritib bergan. Shahrisoniy musulmon faylasuflaridan Abu Ya'qub Is'hoq Kindiy, Hunayn ibn Is'hoq, Yahyo Nahviy, Abu Bakr Sobit ibn Qurro Harroniy, Tolha ibn Muhammad Nasafiy, Ahmad ibn Toyib Saraxsiy, Abu Ali Miskovayh, Abul Hasan Amiriy va Abu Nasr Forobiy kabilarni zikr qilib o'tgan¹.

Shahrisoniy “al-Milal va-n-nihal”da musulmon faylasuflaridan faqatgina Ibn Sinoning falsafaga murojaat qilgan. Olim bu haqda shunday deydi: “Bu qavmning allomasi Abu Ali Husayn ibn Abdulloh ibn Sinodir. Ismlari zikr qilinganlarning barchasi, ba'zi juz'iy masalalarda Aflotun va undan avvalgi faylasuflarning qarashlariga amal qilishgan bo'lsa-da, hammalari Aristotelning yo'lida yurganlar va uning boshqa yunon faylasuflaridan farqli fikrlariga ergashganlar. Ibn Sino falsafasi bu guruh (musulmon faylasular) ichida eng puxtasi va tizimli ekani, haqiqatlar mavzusida eng ta'sirchan bo'lgani uchun falsafa manbalari va maqsadini tushuntirgan kitoblarida kelgan qisqa matnlardan foydalangan holda uning falsafiy qarashlarini tushuntirishga harakat qildim. Boshqalarning qarashlarini keltirib o'tirmadim.”²

“Al-Milal va-n-nihal”da Ibn Sinoning faqat mantiq va ilohiyot to'g'risidagi qarashlari keltirilgan. Mantiq haqida olimning quyidagi so'zlari zikr qilinadi: “Abu Ali ibn Abdulloh ibn Sino aytadi: “Ilm yo tasavvur, yoki tasdiqdir. Tasavvur ilk bilim bo'lib, biror narsani

¹ Shahrisoni. Al-Milal va-n-nihal. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1993. – B. 387-390.

² Shahrisoni. Al-Milal va-n-nihal. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1993. – B. 390.

isbot yoki inkor qilmasdan oddiygina tushunishdir. Bu huddi inson mohiyatini tasavvur qilishimizga o'xshaydi. Tasdiq esa, biror narsani isbot yoki inkor qilib tushunishdir. Bu bizning hamma narsaning ibtidosi bor deb tasdiqlashimizga o'xshaydi. Ikki bilim ham "avvaliy" (oldindan mavjud), ham "muktasab" (keyin paydo bo'lgan) bo'lishi mumkin. Muktasab tasavvur dalil va unga oid narsalar orqali hosil bo'ladi. Muktasab tasdiq esa qiyos va unga oid oid narsalar orqali hosil bo'ladi. Dalil va qiyos – bu ilgari mavjud bo'lmagan ma'lumotni aqlga ma'lum bo'lgan ma'lumotga aylantirish uchun ishlatiladigan ikkita vosita hisoblanadi. Bu ikkisinin ham haqiqiysi va haqiqiy bo'lmay, faqat o'ziga foydali bo'lgani mavjud. Oxirgisining haqiqatga o'xshash botili ham bor. Inson fitrati agar Alloh tomonidan quvvatlanmasa bu ikki sinf orasini ajrata olmaydi. Shuning uchun tushunish, fikrni to'g'ri yetkazish, kerakli vositaga taalluqli qonunga mutloq ehtiyoj bo'ladi. Mantiqdan maqsad aslida shu"¹.

Ushbu ta'rif Ibn Sinoning mantiq borasida bildirgan fikri bo'lib, Shahristoniy keyingi o'rinda "*Mantiqchining ehtiyoji tushadigan lafzlar*" nomli olimning qarashlarini ham keltirib o'tadi. Ibn Sino mantiq bilan shug'ullanuvchi har bir kishi "zonn", "ilm", "aql", "zeh", "zako", "sezgi", "his", "zikir", "hayol", "fikir" va "hikmat" kabi so'zlarning ma'nolarini bilishi lozimligini uqtiradi. "Bu ma'nolarning bir-biriga bog'liqligi, tasavvur va tasdiq qismida o'rganiladi"², - deydi Ibn Sino.

Imom Shahristoniy Ibn Sinoning falsafasiga faqatgina "al-Milal va-n-nihal"da murojaat qilgan emas. Olim buyuk musulmon faylasufining falsafiy fikrlariga oid alohida asar ham ta'lif etgan. "Musoraat al-falosifa" deb nomlangan asar Imom G'azzoliyning "Tahofut al-falosifa"sidan ilhomlanib yozilgan. Lekin "Musoraat al-falosifa"da Ibn Sino falsafasi tanqid qilinmagan. "Musoraat al-falosifa" Shahristoniyning "al-Milal" dan keyin yozgan eng katta asari bo'lib, unda Ibn Sinoning "Shifo", "Najot", "Ta'liqot" va "Ishorot" kabi asarlari tahlil qilingan. Asar 1140-yillar atrofida Termizda Saljuqiylarning mintaqadagi voliyi Naqibul Ashraf Abul Qosim Majiduddin Ali ibn Ja'far Musaviyga atab yozilgan³.

Falsafaga bag'ishlangan ushbu asarda olimning Ibn Sino falsafasiga bo'lgan munosabati yoritilgan. Bu to'g'risida shunday deydi: "Men bu kitobda u (Ibn Sino) bilan kurashishni emas, uni o'zi munosib bo'lgan buyuklar maqomida zikr qilishni maqsad qilganman. Shu sabab uning "Shifo", "Najot", "Ishorot", "Ta'liqot" kabi kitoblari ichidan ilohiyot mavzusiga oid masalalarni tanladim. Zero, u bu masalalarni chiroyli bayon qilgan, masalalarga asosli hujjat keltirib, chuqur tahqiqlar bilan ochiq bayon qilgan. Shuningdek, o'zimga shuni shart qildimki, Ibn Sinoning mahoratini tan olaman, u keltirgan biror so'zning ma'nosi va haqiqatida ikkimiz bir xil fikrda bo'lmasak, uning so'zini qaysarlik bilan inkor qilmayman. Yana, men tortishuvchi mutakallim yoki qaysar faylasuf bo'lmaslikni o'zimga shart qilganman"⁴. Olimning bu gaplaridan ko'rinadiki, u Ibn Sino falsafasiga doim hurmat bilan munosabat bildirgan.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, islom falsafida yalovbardor bo'lgan Abu Ali ibn Sinoning falsafasi doim olimlar va falsafa ixlosmandlarining diqqat markazida bo'lib

¹ Shahristoni. Al-Milal va-n-nihal. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1993. – B. 391.

² Shahristoni. Al-Milal va-n-nihal. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 1993. – B. 509.

³ Ömer Faruk Harman. Şehristânî // TDV İslam Ansiklopedisi. 38 cilt. – Istanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2016-2023. – B. 467-468.

⁴ Shahristoni. Musora'at al-falosifa. Suhayr Muhammad Muxtor tahqiqi. – Qohira: Matbaat al-jabalaviy, 1976. – B. 16.

kelgan. XII asr dinshunos olimi Abul Fath Muhammad ibn Abdulkarim Shahrisoniy Ibn Sino falsafasiga doim hurmat bilan munasabat bildirgan hamda alloma asarlarini musulmon faylasuflarining eng oldi asarlaridan hisoblab, o'ziga nisbatan "Islom falsafasining ustuni" ta'rifini qo'llagan.

“TA’RIX AL-YAMINIY” ASARIDA SEISTON BILAN BOG‘LIQ MA’LUMOTLAR TAHLILI

ANALYSIS OF INFORMATION RELATED TO SEISTON IN TA’RIKH AL- YAMINI

Samariddin Alimardon o'g'li Nurmuhamedov,
O'zR FA Tarix instituti tayanch doktoranti

Somoniylar sulolasining so'nggi davri va sabukteginiylar¹ hukmronligining dastlabki yillarida yashab, ijod qilgan tarixchi Muhammad Utbiy (350/961–427/1036) o'zining 412/1021-yili yozib tugatgan "Tarix al-Yaminiy" asarida Seiston hududi, xususan, uning amiri Xalaf ibn Ahmad bilan somoniylar o'rtasida yuz bergan hodisalar haqida ayrim ma'lumotlarni taqdim etgan.

Utbiy asarning "Amir Abulqosim Nuh ibn Mansurning hukmronligi, turklarning amirni mamlakatidagi qo'nimidan, saroy va saltanatdan uzoqlashtirishni xohlaganliklari sababi" nomli bobida somoniylar saltanatidagi tartibsizlikning kelib chiqishini Seiston ishlari bilan bog'lagan². Shu sababli u yanada oldinroqqa, ya'ni amir Sadid Mansur ibn Nuh zamonida Seistonda yuz bergan voqealarga qaytib, Xalaf ibn Ahmad bilan bog'liq ma'lumotlarni keltirishni maqsadga muvofiq deb hisoblagan. Unga ko'ra, Seiston amiri Xalaf ibn Ahmad 354/965-yili haj safariga ketish oldi boshqaruvni qarindoshi Tohir ibn Husaynga topshirgan. "Tarixi Seiston" asarida Xalafning nasabi Xalaf ibn Abu Ja'far Ahmad ibn Abu Lays Muhammad ibn Xalaf ibn Lays ibn Firqad ibn Salim ibn Mohon ko'rinishida qayd etilgan. Tohirning esa onasi tomonidan Xalafga qarindoshligi ochiqlangan, unga ko'ra Tohirning onasi Oisha bint Muhammad ibn Abulhusayn ibn Ali ibn Laysdir. Ushbu shajara Xalaf va Tohirning safforiylar sulolasi vakillari ekanidan dalolat beradi. Shuningdek, mazkur asarda Utbiydan farqli ravishda Xalafning xaj safariga ketish sanasi 353-yil 1-jumod al-avval / 964-yil 16-may deb ko'rsatilgan³. "Tarixi Seiston" asarining muallifi noma'lumligi va "Tarix al-Yaminiy"dan ko'ra keyinroq yozilgani, shuningdek, Xalaf bilan bog'liq qisimda Mansur ibn Nuh ismi Nuh ibn Mansur bilan almashtirilib, xatoga yo'l qo'yilgani hisobga olinsa, ushbu o'rinda Utbiy ko'rsatgan sana haqiqatga yaqinroqdir.

¹ Sabukteginiylar (366–582/977–1186) – zamonaviy tarixchilar tomonidan "g'aznaviylar" deb ataluvchi sulola nomi bo'lib, uning asoschisi Sabuktegin ibn Chuq Qarobajkamdir (366/977–387/997).

² Abu Nasr Muhammad ibn Abduljabbor Utbiy. Tarixi Yaminiy. Arab tilidan forschaga Nosih ibn Zafar Jurfodaqoniy tarjimai. – Tehron: Chopxonai Muhammad Ali Daridin, 1334. – B. 48.

³ Muallifi noma'lum. Tarixi Seiston. – Tehron: Kalolai xovar, 1314. – B. 327, 342.

Xalaf ibn Ahmad hajdan 357/968 – 358/969-yillar oralig'ida¹ qaytib kelganida, saroyiga kirolmaydi. U yurtini Tohirdan qaytarib olish uchun amir Mansur ibn Nuhdan yordam so'raydi. Amir uning iltimosini qabul qilib, Seistonga qo'shin yuboradi. Tohir bu xabarni eshitib, Isfazor (إسْفَزَار)ga qochadi, Xalaf esa Seistonga kiradi². "Tarixi Seiston"da qayd etilishicha, bu hodisa 358-yil 11-rajab / 969-yil 31-may kuni yuz bergan³. Utbiyga ko'ra, Amir Mansurning qo'shini qaytib ketgach, Tohir to'satdan Xalafga hujum qilib, uni mag'lub etadi va Bodg'is (بادغيس)ga⁴ chiqarib yuboradi. Xalaf yana amir Mansurdan yordam olib, qo'shini bilan Seistonga yetib kelganida Tohir olamdan o'tgan, o'rniga esa o'g'li Husayn o'tirgan edi⁵. Ko'p o'rinda bo'lgani kabi Utbiy bu yerda ham voqeaning sodir bo'lgan yilini yozmagan. Boshqa manbalarda esa buning 359-yil zu-l-qa'da / 970-yil sentabr oyida yuz bergani qayd etilgan⁶. Xalafning hujumlari natijasida Husaynning qo'shinidan ko'p askar o'ladi. Husayn buni ko'rgach, Buxoroga maktub yo'llab, amir Mansurga bo'ysunishga rozi bo'ladi. Bunga javoban amir uga Xalaf bilan yarashishni buyuradi. Natijada Xalafning Sistondagi hukmronligi mustahkamlanadi. Utbiyga ko'ra, takabburlik va boylik Xalaf ibn Ahmadning shaxsiyatini egallab, somoniylar oldidagi mas'uliyatini, Buxoroga jo'natish kerak bo'lgan o'lponni unutadi. Shu sababli amir Mansur Husayn ibn Tohirni qo'shin bilan birga unga qarshi jo'natadi, u Xalaf joylashgan Arkni (قَلْعَةُ أَرْك) uzoq muddat qamal qiladi. Utbiy ushbu o'rinda Abulhusayn Utbiy tomonidan Husaynga ko'p yordam jo'natilganini ta'kidlagan. Mazkur shaxs Nuh ibn Mansur taxtga kelganidan keyin, ya'ni 365/976-yildan so'ng vazirlikka tayinlangani hisobga olinsa, o'rtadagi kurash ancha yillar davom etgan. Muallif Husaynga jo'natilgan birliklar orasida Kaytosh, Bektosh va Hasan ibn Molikning aka-ukalari bo'lganini yozgan. Maniniy ularni somoniylarning yirik a'yonlari sifatida ta'riflagan⁷. Ma'lumotlarga ko'ra o'rtadagi kurash yetti yil davom etadi. Seistondagi urushlar sababli Xuroson qo'shini charchashi hamda qurol-yaroqning kamayishi natijasida somoniylarning zayiflashuvi yuz bergani muallif tomonidan urg'ulangan.

Muallif asarning ushbu o'rnida qo'mondon Abulhasan Simjuriy masalasiga qaytib, somoniy a'yonlarining amirga qilgan shikoyatlari natijasida u vazifasidan olingani, buni bildirish uchun unga elchi orqali maktub jo'natilgani, shuningdek, o'rniga Abulabbos Tosh tayinlanganini qayd etgan⁸. Gardiziyga ko'ra, bu hodisa 367/977-yili Abulhusayn Abdulloh Utbiyning vazirlikka tayinlanishi bilan bog'liq. Ya'ni amir Nuh ushbu qarorni Abulhasan Simjuriy bilan maslahatlashganida, u Abulhusayn Utbiyning hali yosh ekanini aytadi. Bu xabar Abulhusaynga yetgach esa unga nisbatan gina saqlaydi hamda amirga Abulhasan Simjuriyning vazifaga layoqatsiz ekanini qayta-qayta aytadi. Oxir-oqibat amir Nuh unga

¹ Tarixi Seiston. – B. 333–334.

² Abu Nasr Muhammad ibn Abduljabbor Utbiy. Al-Yaminiy fi sharhi axbor as-sulton Yamin ad-davla va amin al-milla Abilqosim Mahmud ibn Sabuktegin. Ehson Zunnun Somiriy nashri. – Bayrut: Dor at-tali'at li-t-tabo'at va-n-nashr, 1424/2004. – B. 44.

³ Tarixi Seiston. – B. 334.

⁴ "Tarixi Seiston"da Xalafning Bustga qochgani qayd etilgan. Qarang: Tarixi Seiston. – B. 334.

⁵ Al-Yaminiy fi sharhi axbor. – B. 44.

⁶ Tarixi Seiston. – B. 334.

⁷ Ahmad ibn Ali Hanafiy Maniniy. Al-Fath al-Vahbiy ala Abi Nasr al-Utbiy. Misr: al-Matba't al-vahbiyya, 1283. – J. 1. – B. 100.

⁸ Al-Yaminiy fi sharhi axbor... – B. 46–47.

vazifasidan olingani haqida maktub yo'llaydi¹. Buyruq unga yetib borgach, u ko'p o'ylaydi va qarorga bo'ysunishni uyg'un ko'radi. Natijada u dastlab Quhiston (قُهَيْسْتَان)ga, so'ngra ishlari chigallashib borayotgan Sistonga yuboriladi. "Tarixi Seiston"da yozilishicha, Abulhasan Simjuriy 372/983-yili Tohir va Xalaf o'rtasida kelishuvni ta'minlash uchun Seistonga jo'natilgan². Abulhasan Simjuriy esa Xalaf bilan do'st bo'lgani sababli unga yashirincha maktub yo'llaydi. Unda Xalafning vaqtinchalik boshqa joyga chiqib turishini, somoniylar qo'shini ortga qaytgach, yana kelib o'z o'rnini egallashi mumkinligini yozadi. Xalaf bu maslahatni qabul qiladi. Arkdan chiqib, Toq qal'asi (حصار الطاق)ga joylashadi. Maniniy ta'rifi ko'ra, Toq qal'asi Seiston hududidagi qal'alardan biri bo'lib, markazdan yigirma farsah uzoqlikda joylashgan³. Abulhasan Simjuriy o'z navbatida somoniylar vakili sifatida Seistonga kirib, u yerdagi ishlarni Husayn ibn Tohirga topshiradi, so'ngra Xurosonga yo'l oladi⁴.

Xulosa qilib aytish mumkinki, "Tarix al-Yaminiy" asarining tegishli bobida Seiston hududining 354/965-yildan boshlangan tarixi haqida muhim ma'lumotlar taqdim etilgan. Mazkur hududda sodir bo'lgan voqealarning somoniylar sulolasi bilan bog'liqlikda yoritilishi asarning ahamiyatini yanada oshiradi.

"AL-MASO'IL AL-'ASHARIYA" ASARINING KALOM ILMIDA TUTGAN O'RNI

PLACE OF AL-MASA'IL AL-'ASHARIYA IN THEOLOGY

Nozim Mamataxunov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi mustaqil tadqiqotchisi

Moturidiylik ta'limotining shakllanish va tarqalishi islom dunyosining markaziy mintaqalarida faoliyat olib borgan mualliflarning e'tiboridan chetda qolgan⁵. Shu kungacha ushbu ta'limotning yuzaga chiqish davrida Samarqanddagi ijtimoiy-siyosiy holat va bu yerda faoliyat olib borgan kalom ilmi olimlari muhitiga oid tadqiqotlarga yetarli e'tibor qaratilmayapti. Aksincha tadqiqotchilar ilk moturidiylikning tarixini o'rganishar ekan 5-6 mashhur kalom ilmiga oid matnlar yoki islom dunyosining markazida Moturidiy davridan 300-400-yil so'ng yozilgan tarixiy-biografik asarlar bilan kifoyalanishadi.

Iyodiylarning siyosiy-mafkuraviy qarashlarini ifodalaydigan asosiy manba bu "Masoi'lul ash'ariya" risolasidir. U.Rudolf uni Abu Ahmadga tegishli deb hisoblab, Abu Ahmad mo'taziliylar bilan mana Shu masalalar bo'yicha bahs-munozara olib borgan⁶, deydi. *Furu' fiqh*ga tegishli manbalardan ma'lum bo'ladiki, haqiqatdan bunday matn

¹ Abdulhay ibn Dahhok Gardiziy. Zayn al-axbor. – Tehron: Dunyoyi kitob, 1363. – B. 361.

² Tarixi Seiston. – B. 337.

³ Al-Fath al-Vahbiy ala Abi Nasr al-Utbiy. – J. 1. – B. 104.

⁴ Al-Yaminiy fi sharhi axbor. – B. 49.

⁵ Madelung W. The Spread of Maturidism and the Turks // Actas IV Congresso de Estudos Arabes e Islamicos. Coimbra-Lisboa 1 a 8 da Setembro da 1968, Leiden: E.L. Brill, 1971. – S. 110-112.

⁶ Rudolf. 1999. – B. 105.

mavjud bo'lgan va u bizlarga yetib kelgan. Ammo u Abu Ahmadga emas, balki Abu Bakrga oid bo'lgan. Uni Abu Ahmadning shogirdi Abu Salama Muhammad ibn Muhammad Faqih Samarqandiy (IV/X) saqlab qolgan. Bu matn Muhammad ibn Volid Samarqandiyni (V/XI) "*Jome' asg'ar*" asaridan olingan bo'lib, Hasiriy (vaf. 500/1107)¹ning "*Haviy fil fatavo*" asari tarkibiga kirgan. "*Masailul min asl din*" Abu Bakr Iyodiy tomonidan vafotidan oldin kasal bo'lib yotgan paytida yozilgan. Mazkur matn yana "*Bayan asl mazhab ahl sunna val jamoa*" degan nomni ham olgan. Bu matnlar ilohiyotchilarga ko'ra ko'proq oddiy odamlarga bag'ishlangan matnlardir.

Jahon kutubxonalarida ushbu asarning 9 nusxasi mavjud. Shundan sakkiztasi Turkiyada, bittasi Berlinda saqlanadi.

Quyida ushbu matnning tarjimasini keltiramiz:

1. Alloh taolo bandalarining xatti-harakatlarini yaratgan. Ularning xatti-harakatlari Allohning amri va xohishi bilan amalga oshadi.

"إن الله تعالى خلق أفعال العباد وأفعالهم بقضاء الله و مشيئته".

Tahlil: Moturidiy "Tavhid" asarida ushbu masalani atroflicha muhokama etib, turli qarashlarni tahlil qilib, ularga raddiyalar berar ekan "Alloh sizlarni yaratgandir va amallaringizni ham"² oyatini keltirib, "Oyatning zohiri amalning maxluq ekanligini ko'rsatadi. Buni boshqacha ma'noga burish mumkin emas", deydi³.

Bandalarning xatti-harakatlari borasida quyidagi hadisni Abu Abdulloh Ismoil Buxoriy Xuzayfadan rivoyat qilingan hadisda Rasululloh (s.a.v.) bunday deganlar: Albatta, Alloh taolo barcha amal qiluvchilarni va ularning amallarini yaratadi". Hadisning davomida Huzayfa {وَاللّٰهُ خَلَقَكُمْ وَمَا تَعْمَلُونَ} oyatni tilovat qiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, barcha yaratilgan narsalar (amallar) va uni bajaruvchisi yaratilgandir.

2. Alloh taolo abadiy Yaratuvchidir.

و إن الله تعالى خالق لم يزل.

Abu Mu'in Nasafiy bu borada shunday deydi: "Ahl haq "Yaratish Alloh taolo zotida qoim (bo'lgan) azaliy sifatdir" degan. ... As'hobimiz esa, "Alloh taoloning zotida yaratish sifati bo'lgani uchun azalda yaratuvchidir" degan"⁴.

3. Alloh taoloning o'zi bilan avvaldanoq sifatlangan ilmi bor, lekin u ilm Allohning o'zi ham emas, Undan boshqa narsa ham emas.

و إن الله تعالى له علم هو موصوف به في الأزل، لا هو و لا غيره.

Abu Mu'in Nasafiy bu borada shunday deydi: "Sifatlar Allohdan boshqa emas"⁵.

4. Alloh taoloni oxirat kuni ko'rish mumkin. Lekin bu ko'rish idroksiz, qamrab olishsiz va hech bir holatsiz bo'ladi. Alloh taolo bandalariga o'z jamolini ko'rsatishda kimga qanday ko'rinishni o'zi ikrom qiladi.

و إن الله تعالى يجوز أن يرى في الآخرة بلا إدراك و لا إحاطة لا أكيفها؛ و لكن يجوز أن يكرم الله تعالى بالرؤية من عباده من يشاء كيف يشاء.

¹ Hasiriy, Haviy-2, – 251^{a-b} varaq.

² Soffot 37/95.

³ Moturidiy, Abu Mansur. At-Tavhid / Tanqidiy matn Bakr To'bol o'g'li va Muhammad Orutshi tomonidan tayyorlangan. – Ankara: Turkiya diyanet vakfi, 2003. 718 b. – B. 395-396.

⁴ Nasafiy, Abu al-Mu'in. Tabsirat al-adilla fi usul ad-din ala tariqat Abi Mansur al-Moturidiy / Tanqidiy matn Klud Saloma tomonidan tayyorlangan. 2 jildda. – Kipr: Damashq, 1990 (Bundan keyin: Nasafiy. Tabsira.) T. 1. – B. 307-308.

⁵ Nasafiy. Tabsira. T.1. – B. 195.

Ushbu mavzuni moturidiya ta'limotini rivojlantirgan Abu Mu'in Nasafiy "Ahli haq shunday degan: Alloh taoloni ko'rish joiz. Bu aqliy dalil bilan bilinadi. Musulmonlar oxiratda jannatga kirganlaridan so'ng Allohni ko'rishadi. Bularning barchasi sam'iy dalillar bilan isbotlangan", deydi¹.

5. Qur'on Alloh taoloning kalomi, u yaratilgan (maxluq) emas, keyin paydo bo'lgan narsa (muhdas) ham emas.

وإن القرآن كلام الله تعالى، و كلام الله تعالى غير مخلوق و لا محدث.

Abu Mu'in Nasafiy buni Shunday izohlaydi: "Usul va furu' ilmlarini o'zlarida jamlagan Samarqand imomlaridan bo'lgan mashoyixlarning bu boradagi gaplari shunday bo'lgan: "Qur'on – Allohning kalomi va sifatidir. Allohning kalomi maxluq emas. Shuningdek, sifati ham". Ular eshitgan kishi – hanbaliylar aytadiganlaridek, harf va tovushlardan tuzilgan ushbu birikmalarni maxluq emas degan xayolga bormasligi uchun umumiy tarzda "Qur'on maxluq emas" deyishmagan. Balki ular "Qur'on hulul qilmagan holda mushaflarda yozilgan, tillarimiz bilan o'qilgan va qalblarimizda hifz etilgandir" deyishgan"².

6. Musulmonlardan katta gunoh (gunohi kabira) qilganlar Alloh taoloning xohishidadirlar. Agar Alloh taolo xohlasa ularni o'z fazli bilan kechiradi va agar xohlasa ularning qilgan gunohlari miqdorida Alloh taolo o'z adolati bilan azoblashi mumkin. Ular azobdan keyin jannatga boradilar.

وإن أهل الكبائر من الموحدين في مشيئة الله، إن شاء غفر لهم فضلا منه و إن شاء عذبهم بقدر ذنوبهم عدلا منه و يكون عاقبتهم الجنة

Abu Mu'in Nasafiy bu masalani bunday izohlaydi: "Ahli haq shunday degan: Kimki bir katta gunoh ishni halol deb bilmagan va uni ta'qiqlagan zotni kamsitmagan holda shahvat yoki hamiyat ustunlik etib qilgan bo'lsa Alloh taolodan uning gunohini kechirishi umid qilinadi va uni azoblashidan qo'rqiladi. Bu kishi mo'min deb atalib, imoni o'z holicha qoladi. Undan imoni ketmaydi va kamaymaydi. Har bir kishi imondan faqat unga kirgan eshikdangina chiqadi. Uning hukmi shuki, agar tavba qilmasdan vafot etgan bo'lsa bu borada iroda Allohnikidir. Agar istasa o'z fazli, karami bilan yoki undagi imon barakoti va yaxshiliklari bilan yoxud ba'zi axyorlarning shifoati bilan uni afv etadi. Agar istasa gunohi qadar uni azoblaydi. so'ng uning oqibati albatta jannat bo'ladi, do'zaxda abadiy qolmaydi"³.

7. Alloh taolo xohlagan (ish)ini qiladi va xohlaganini hukm qiladi. Bandaga yaxshi yoki yomon bo'lishidan qat'iy nazar, Alloh hukmi muhokama qilinmaydi. Lekin bandalar o'z qilgan ishlari haqida so'raladilar.

وإن الله يفعل ما يشاء و يحكم ما يريد، إذا كان اصلح للعباد أو لم يكن، لا يستل عما يفعل و هم يستلون

8. Payg'ambar (s.a.v.)ning shafotlari haqdir. Bu shafot payg'ambar (s.a.v.)ning ummatlaridan katta gunoh qilganlarga ham bo'ladi.

وإن شفاعة محمد صلى الله عليه و سلم حق لأهل الكبائر من أمته

Abu Mu'in Nasafiy ushbu masalada shunday degan: "Bu masala haqiqatda avlolik masalasidir. Chunki bizning nazdimizda Alloh taolo katta gunoh qilgan kishini o'z fazli va rahmati bilan kechirib, mag'firat hikmat asosida bo'lishi joiz ekan Alloh uni rasullar va

¹ Shu joyda: – B. 387.

² Nasafiy. Tabsira. T.1. – B. 284.

³ Shu joyda: – B. 766.

payg'ambarlar (a.s.)ning, otalar, farzandlar, yaqin qarindoshlar, ustozlar, shogirdlar va boshqalardan bo'lgan axyorlarning ham shafoti bilan kechirishi joiz bo'ladi"¹.

9. Qabr azobi haqdir. Bandalar duolarida nimaiki so'rasalar, Alloh taolo tomonidan berilishiga umid qilinadi. Duoda hikmat va foyda bordir.

وإن عذاب القبر حق، وإنه يرجى من الله تعالى أن يعطي العباد ما يسئلون من دعائهم، وفي الدعاء حكمة وفائدة

Bu masalada Abu Mu'in Nasafiy shunday deydi: "Ummatning barchasi kofirlar va ba'zi osiy mo'minlarga qabr azobi borligini hamda to'at ahliga esa, qabrda in'om qilinishini, munkar va nakir savoli borligini ta'kidlashgan"².

10. Taqdirning yaxshisi ham, yomoni ham Alloh taolodandir. Agar kim bularning hammasiga ishonmasa u bid'atchi va gunohkordir.

وإن القدر خيره وشره من الله.
و من لم يؤمن بهذا فهو صاحب هواء وبدعة والله التوفيق.

Ushbu qarashlar Iyodiylar qarashining xususiyatini ko'rsatmaydi. Balki ular Moturidiy qarashlari bilan bir xildir. Bu borada ular o'rtasida tafovut yo'q.

Iyodiylarga mansub "Masailul ash'ariya" risolasi tahlil qilinib, Moturidiy qarashlari bilan solishtirilganda, asarda keltirilgan qarashlar Moturidiy qarashlariga zid emasligi aniqlandi. Iyodiylarning fiqhiy qarashlari keyingi davr faqihlari uchun asosiy manba bo'lib xizmat qilgan.

ОБЩНОСТЬ И СПЕЦИФИКА В ЭТИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЯХ ПРОСВЕТИТЕЛЕЙ XX ВЕКА 'АБДУРАХМАНА ТАШКАНДИ И 'АБДУЛЛЫ АВЛОНИ

COMMONALITY AND SPECIFICITY IN THE ETHICAL CONCEPTS OF THE 20TH CENTURY ENLIGHTENERS 'ABDURAKHMAN TASHKANDI AND 'ABDULLAH AVLONI

Аброрхон Асатуллоевич Асатуллоев,

Гулистанский государственный педагогический институт,
Начальник управления контроля качества образования, PhD

Богатое наследие, оставленное Абдурахманом Ташканди и Абдуллой Авлони, напрямую считается духовным достоянием нашего народа. Нам приятно узнать больше о том, что наши просвещенные предки, которые были национальными лидерами такого высокого уровня в тот сложный колониальный период, самоотверженно творили, своей практической деятельностью вносили свой вклад в повышение просвещения нации, и наслаждаются полнотой своих произведений. только честь независимости позволила нам быть такими.

В интерпретации работ Абдурахмана Ташканди и Абдуллы Авлони по науке этики проанализируем их общие и частные аспекты.

¹ Nasafiy. Tabsira. T. 2. – B. 792.

² Shu joyda: – B. 763.

Ташканди говорит: «Человек состоит из двух вещей: первая — это тело, а вторая — душа, которую еще называют вождением. Тело можно увидеть глазами и ощутить руками, но душу нельзя увидеть с помощью внешних органов. Это можно познать с помощью интеллекта и басират. Вот почему внешний образ человека называется нацией, а внутренний образ — характером»¹.

По словам Авлони, «Человек сложен двумя вещами. Одно — тело, другое — душа. Тело видит всё своими глазами. Но это отделяет хорошее от плохого и белое от черного. И тело, и душа имеют образ либо хороший, либо плохой. Изображение трупа — это что-то известное каждому, что всегда видно. Но образ души есть нечто такое, что нельзя увидеть глазом и можно измерить разумом, что и называется поведением»².

Оба современных просветителя делят поведение, лежащее в основе морали, на два типа: хорошее поведение и плохое поведение.

По определению Тошканди: «добродетели, возникающие в результате честного и справедливого обращения с людьми, являются добродетелями или хорошими манерами, а пороки, возникающие из-за небрежности и лени в совершении этих дел, являются пороками или плохими манерами»³.

Авлони говорит: «Учёные-этики делят человеческое поведение на две части: если душа дисциплинирована и привыкает совершать добрые дела, то это описание добра, и «хорошее поведение», если она вырастает без тренировки и приобретает привычку совершать плохие поступки. вещи, это зло. Это описание и оно называется «плохим поведением»⁴.

По Авлони, «Хорошие манеры: использовать одну часть для себя и одну часть друг против друга, хорошие манеры, которые необходимы: вера, религиозность, ислам, благодать, энтузиазм, смирение, довольство, энтузиазм, знания, терпение, знания, дисциплина», самоуважение, совесть, любовь к Родине, правдивость, пример, целомудрие, скромность, понимание и ум, безопасный язык, экономность, достоинство, опасность и надежда, послушание, справедливость, доброжелательность, нравственность, верность, любовь и прощение»⁵.

У Тошканди же несколько иной подход к хорошим манерам или моральным качествам. Он говорит: «Всевышний Аллах создал человеческую душу из трёх сил: интеллектуальной силы (нафси мут'маинна или нафси малаки), силы гнева (нафси лоувума) и сексуальной силы (нафси аммара или нафси бахими)»⁶. В основе этого «нравственные качества осложняются еще и этими качествами: мудростью, мужеством и целомудрием. Некоторые судьи разделили моральные добродетели на 4 части и решили, что четвертая — справедливость»⁷.

¹ عبد الرحمان سياح تاشكندی ۱۹۱۲، تاشكند، غلام حسن آرفجانوف متبعی. معيار الاخلاق. (Абдурахман Сайёх Ташканди-Меяр ул-Ахлак. Типография Гулама Хасана Оруфджанова. Ташкент, 1912 г.). – С. 27–28.

² Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлоқ. Т.: 2004. – С. 3.

³ عبد الرحمان سياح تاشكندی ۱۹۱۲، تاشكند، غلام حسن آرفجانوف متبعی. معيار الاخلاق. (Абдурахман Сайёх Ташканди-Меяр ул-Ахлак. Типография Гулама Хасана Оруфджанова. Ташкент, 1912 г.). – С. 20.

⁴ Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлоқ. Т.: 2004. – С. 4.

⁵ Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлоқ. Т.: 2004. – С. 10.

⁶ عبد الرحمان سياح تاشكندی ۱۹۱۲، تاشكند، غلام حسن آرفجانوف متبعی. معيار الاخلاق. (Абдурахман Сайёх Ташканди-Меяр ул-Ахлак. Типография Гулама Хасана Оруфджанова. Ташкент, 1912 г.). – С. 30.

⁷ Та же работа. - С. 35.

Здесь обратим внимание на определения, данные Ташканди в «Меяр уль-Ахлак» и «Туркий Гулистан Яхуд Ахлак» Авлони понятиям мужества, целомудрия и справедливости, которые можно найти в обоих вышеперечисленных моральных качествах.

В Ташканди к вышесказанному подходят так: «Мужество – это причина, по которой человек проявляет храбрость, не рискуя собой. Они борются с ними, несмотря на невзгоды и трудности. Он не впускает страх в свое сердце. Основа мужества — сохранять энергию гнева в умеренных количествах. Целомудрие – это состояние удовлетворения вследствие отречения души от преходящих похотей. Основой целомудрия является умеренность сексуальной энергии.

Справедливость – это правдивость и правильность в действиях, а значит расставить все на свои места. Основой справедливости является умеренность вышеуказанных сил»¹.

В Авлони подход меняется: «Кураж – смелый и сердечный человек. Смелый человек – это смелый и отважный человек, который ничего не боится. Подобно тому, как противоположностью усилий и энтузиазма является лень и лень, противоположностью смелости является трусость»².

«Целомудрие означает сохранение нашей души от греха и безнравственности. Только наше целомудрие защищает нас от греха и масията, защищает от нечистоты. Человек нравственный и целомудренный должен беречь свое сердце и совесть и хранить свой язык от плохих слов, таких как ложь, сплетни, клевета и клевета»³.

«Справедливость означает уважение собственности и чести других. Справедливость — это агент хороших манер, альтернатива тирании. Справедливые и доброжелательные люди не дают другим работу, которой они не заслуживают. Человек может выполнить долг справедливости и гуманности, не только воздерживаясь от плохих поступков, но и исправляя ошибки и недостатки своих сверстников и стремясь на добрый путь»⁴.

Подводя итог, можно сказать, что Абдурахман Ташканди и Абдулла Авлони, современные интеллектуалы национального возрождения XX века, написали и опубликовали свои произведения по просьбе нескольких учителей. Из-за отсутствия в школах Туркестана совершенной книги «Этика», написанной на их диалекте, им было хорошо известно, что они жаждут и нуждаются в подобных произведениях и что они находятся среди учителей и интеллигентов.

Заслуга этих людей в том, что просвещенные педагоги не оставили эти произведения без похвал, а посмотрели на их работы и использовали их последующие труды в системе образования, несмотря на их недостатки.

¹ Та работа. - С. 85.

² Абдулла Авлони. Туркий гулистан йохуд ахлоқ. Т., 2004. – С. 17.

³ Та работа. - С. 30.

⁴ Та работа. - С. 42.

ÜLKEMİZİN ESAS FONLARINDA SAKLANAN ARBA'IN YAZMALARI

ARBA'IN MANUSCRIPTS STORED IN OUR COUNTRY'S PRINCIPAL FUNDS

Gulrukh Abduqahhor'un kızı Maxamedova,

*Alisher Navoi'nin adını taşıyan Taşkent eyaleti
Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi
Sosyal Bilimler ve Bilgisayar Teknolojileri Fakültesi
Edebi Kaynak Çalışmaları ve Metinbilim Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi*

Geçmişe bakacak olursak milletimizin uzun tarihi doğrudan Navoi'nin çalışmalarıyla ilgilidir. Bu nedenle, Doğu edebiyatı kaynaklarının bilimsel-teorik ve pratik bir bakış açısıyla araştırılması, edebî kaynak çalışmaları ve metin çalışmaları bilimlerinin karşı karşıya olduğu acil bir konudur. Ne de olsa ülkemiz ezelden beri bir ilim merkezi olmuştur. Bu ülkenin hiç akıllı insan yetiştirmedigini söylüyorsunuz. Onlardan kalan devasa bilimsel miras çeşitli istilalar sırasında yok edilip götürülse de günümüze ulaşanların sayısı ve dikkate alınanların sayısı şaşırtıcıdır. Bu devasa miras, bilimin çeşitli alanlarını ilgilendirmektedir. Bilhassa tıp, kimya, matematik, tarih, İslami ilimler - ecdadımızın uğraştığı bütün ilim dalları ile ilgili kaynaklar mevcuttur. El yazması kaynaklar 9. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar uzanır ve Arapça, Farsça, eski Türkçe ve diğer Doğu dillerinde yazılır.

Bildiğimiz gibi, "Arbain¹" tarzında bir eser yaratmak, İslam dünyasında güzel bir gelenek haline geldi. Bu, Allah ondan razı olsun ve ona barış versin, Peygamberimizin şu hadisine dayanmaktadır:

"Resûlullah sallallâhu aleyhi ve sellem buyurdular ki: "Kim ümmetim için dinî konularda kırk hadis muhafaza ederse, Allah onu kıyamet gününde fakih olarak diriltir, ben de ona şefaatçi olurum. Kıyamet günü şahidiz."²

Pek çok muhaddis ve âlim bu hadisten ilham alarak "Erbain" eserlerini meydana getirmişlerdir. Bu tür hadis kitaplarını ikiye ayırmak mümkündür:

1. Belirli bir konuda kırk hadis toplayan eserler. Mesela edep, ilim faziletleri, Medine faziletleri, hac veya tıp ile ilgili hadislerden müteşekkil arba'iyler. Navoi'nin "Arbain" adlı eseri bu türe aittir, edep ile ilgili hadisler içerir.

2. İslam'ın genel ilkelerini ifade eden hadislerden derlenen "Erbain". Konu bunlarla sınırlı değil. Hiç şüphe yok ki bu tip, İmam Nevevi'nin en ünlü ve saygın Erbaini'dir.

Bilhassa Fars dilinde eserler vermiş büyük âlim Abdurrahman Câmi, "Arbain"i derleyen ve hakkında kırk hadis derleyen İmam Muhyiddin Zekeriyya bin Şeref Nevevî (rahmetullahi aleyh), Muhammed bin Süleyman Fuzuli. İçinde faziletli işler. Daha sonra Jami'nin özel öğrencisi, klasik şair Mir Alisher Navoi, hocanın yolundan gitti ve "Arbain" adlı eserini bitirdi. bir dizi bilim adamı şiirsel "Arbain" yazdı. Bilhassa Özbekistan Cumhuriyeti İlimler Akademisi yazma fonunun dosyalarını incelediğimizde "Arbain"

¹ Açıklama: Kırk manasına gelen Arapça bir kelime olup, seçilmiş kırk hadisten oluşan hadis kitaplarını ifade etmek için kullanılır.

² Açıklama: Bu hadis, pek çok alim tarafından rivayet edilen meşhur bir hadistir. Mesela İmam Beyhaki, Ebu Derdo ve Ebu Hureyre'den, Deylemi İbn Mes'ud ve İbn Abbas'tan, Ebu Nuaym İbn Mes'ud'dan, İbn Cevzi'den rivayet etmiştir. Ali'nin izniyle.

eserlerinin 80 kadar yazma nüshası ve bunların birkaç nüshası olduğu tespit edilmiştir. Kataloglarda bu nüshaların bir kısmı hakkında sadece kısa bilgiler verilmiş ve yazma nüshaların çoğunun bunlara yansımadağı tespit edilmiştir.

Örneğin, Alisher Navai'nin 9361 numara ile "Arbain", Abdurrahman Jami'nin (Allah ondan razı olsun ve barış versin) Farsça "Arbain", İmam Muhyiddin Zekariyya ibn Sharaf Nawawi'nin (rahmetullahi alaih) 3294- numara ile "Arbain". I, Muhammed bin Süleyman Fuzuli'nin 12484 numaradaki "Arbain"inin, Ebu Tahir bin Hasan Ali el-Oshi'nin 2669 numaradaki "Erbain Hadisi"nin, Muhammed bin Cezeri Şoşi'nin "Erbain Masail"inin muhafaza edildiğine şahit olduk.

Abdurrahman Jami, "Arbain" adlı eseri 1481'de Arapçadan Farsçaya tercüme etti ve incelemesi için Navoi'ye sundu. Bir usta ile bir öğrenci arasında böylesine harika bir gelenek, çevresindekiler tarafından beğenildi çünkü Jami, Navoi'nin yeni eserlerinin ilk okuyucusuydu. Navoi, "Arbain" eserini düşünürken, onu Türkçe'ye çevirmeye niyetlidir: Alisher Navoi bunun için hocası Jami'den izin ister, bunun sonucunda "Arbain" in Türkçe çevirisi yapılmış olur ve değerli bir hediye hediye edilir. nesillere aktarılacaktır. Alisher Navoi'nin yazdığı "Arbain" ve Jami'nin "Arbain" adlı eseri aynı yıl 1481'de tamamlandı¹. Görüldüğü gibi Cami ve Nevai dönemlerinde hadis ilmine büyük önem verilmiş, hadis dersine saygı gösterilmiş ve onu bir eğitim aracı olarak kullanma geleneği oluşmuştur. Daha da dikkat çekici olan, Hüseyin Boygaro'nun hükümdarlığı yıllarında hadis ilminin mekteplerde ve medreselerde ayrı bir ders ve ders olarak tesis edilmiş olmasıdır. Navoi zamanında bile başta halk olmak üzere bütün millet Arapça bilmiyordu ve bu dilde yazılan kaynakları anlamıyordu. Navoi'nin "Arbain"i geleneksel övgü ve övgülerle başlar. Erbain'in önsözü 46, 40 hikmet-i şerif 60 âyet ve sonuç kısmı 10 âyettir. Ayetler, 40 eski Arapça hadisin içeriğine göre yazılmıştır. Bu sebeple "Arbain" in bütün nüshalarında muhtevası kullanılan bir hadis her kıtada yazılmıştır.

Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi'nden Abu Rayhan Beruni'nin adını taşıyan Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün el yazması fonlarında tutulan Ebu Zakariyo Muhyiddin Yahya bin Sharofuddinan-Nawawi'nin "Arbain an-Nawawi" (12 nüsha) 6262-III, 6437-II, 6437-III, 8181-II, 8124-I, 2131-IV, 4826-I, 4602-II, 4079-II, 3294-I, Meciddin Şerof bin el-Muyiddin el-Bağdadi'nin "Arbain"i altında sayı 3294-III, "Arbain fil-ahlaq", Celal bin Muhammed bin Ubaidullah al-Qayini al-Bukhari al-Hirawi, "Arbain Usfuri", Muhammed bin Abu Bakr Usfuri, 5791-V, "Chihl hadith dar" Amir Syed (bin) Ali Shahab Hamadani kalite vatandaş" 12613-XXVI numara ile "Arbain al-Oliy", "Arbain al-Loliy" (toplam 5 nüsha), "Arbain al-mavsum bi shifai al-qulub" Eş-Şeyh Muhammed el-Omosavi, Muhammed Nomrod "Arbainiya" ve "Chil Hadis Manzuma" (2 nüsha), "Arbain Hadis" 12484-II, Abu Tahir Muhammed bin Hasan Ali O'shi, "Arbain fi istinoi'n " Zakiddin Abu Muhammad Abdulazim al-Qawi bin Abdullah al-Mahtadi, Mir "Chihl Hadith", Şeyh İbn Nuriddin Muhammed Purani (5 nüsha), "Chihl Hadith", Fasih ad-Din (2 nüsha), "Chihl Hadith" Said Ahmed Wasli Semerkandi 10337-II numarasıyla, Abdulcelil ibn Muhammed İbrahim'in "Çili Hadis Tercümesi", Abdullatif bin Şeyh Süleyman Turbatı'nın "Çil hadis şiiiri", Eşref bin Muhammed el-Tabib el-Kirmani'nin "Arbain" sayı 3200-III, Ali ibn Sultan Muhammed Kari'nin "Arbain"i 775-V ve 10865-XI- 19. yüzyılın sonu - 19. yüzyılın başında Kogan'da yaşamış bir şair olan Muhayyir'in "Chil Hadis" (Puroni'nin eserinin çevirisi) 20.

¹ Kerimbek ve Saidbek Khasanov. Alisher Navoi. "Arba'in". - T.: "Miras" Yayınevi, 1991. - B. 76.

yüzyıl. Arbain" 4103-VI numarayla, "Ahadisul Arbain ma'al-hikayat" 12087 numarayla, "Chihl hadis Jami, Navoi's tercümesi" Jami ve Navoi eserlerinin "Arbain" 1821-I, 6736 -I ve 8848 - I numarada "Abdurrahman Jami Alisher Nevoi Chihl hadis tercümesi ayet" 2634-V, 3303-IV, 3975-IV ve 5726-I numarada "Arbain Jami'nin Arbain Navoi tercümesi" 3902-V, 11342-II sayılı "Arbain ayeti" ve ek olarak 670-I, 4351-I, 6236-I, 10007-III, 12654-III, 9309, 1235, 106-IV, 2084, 11703-II, fazla 20 el yazması nüsha ve Navoi'nin eseri "Arbain" 13237, 11315-I numarada, "Çili hadis ayet tercümesi" 8991-XIV numarada, "Çili hadis ayet tercümesi" 3622-I numarada, "Tercime Çihl hadis" 1315-III numara ile "Çihl Hadis Tercümesi" 7732-III numara ile "Çihl Hadis Tercümesi" 9762-III numara ile, "Hadisu Arbain bo tarjumatı manzuma" 7757-VI numara ile ve "Hadis Arbain Tercüme" 9762-III numara ile 9488-I, 100'den fazla Arapça, Farsça Navoi'nin 976, 8 ve 316 numaralı "Kulliyot"u, Navoi'nin "Arbain's Topkopi"si ve en eski yazma nüshaları olan Padişah Kütüphanesi nüshaları gibi eserlerle tanıştık. Özbek dillerinde oluşturulmuştur. "Arbain" eserlerinin çok sayıda olduğunu ve birkaç dilde yaratılmış olduklarını gördükten sonra, âlimlerin bu eserleri Peygamber Efendimiz'in şefaatine layık olma ümidiyle yazdıkları sonucuna varabiliriz - Allah ondan razı olsun ve ona barış versin, aynı zamanda o zamanın insanların talep ve ihtiyaçları nedeniyle.

MIR ABDULHAY SAMARQANDIY VA UNING ILMIY MEROSI

MIR 'ABD AL-HAYY SAMARQANDI AND HIS SCIENTIFIC HERITAGE

Dildora Valijon qizi Mo'sinova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Markaziy Osiyoda maorif va madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan Samarqandning, XVIII asr o'rtalarida o'zaro urushlar natijasida ayanchli holda qolganligi tarixdan ma'lumdur. Shu yillarda Samarqanddagi bir necha muhtasham binolar vayron bo'lgan va ko'p nodir kitoblar, risolalar, vaqfnomalar yo'qolib ketgan. Hatto bir muddat qimmatchilik va qahatchilik sababidan shahar odamsiz qolib, dehqonchilik ishlariga ham zarar yetgan.

Movarounnahr (Buxoro)da hukumat mang'itlar qo'liga o'tgandan keyin shaharga etibor berila boshlandi. Amir Shohmurod Samarqandga hokim bo'lganidan so'ng shaharni obod etishga kirishgan. Buzilish arafasida turgan madrasa va masjidlarni ta'mirlab, Samarqandning tashqi qal'asini qaytadan tuzatadi.

Amir Shohmurod 1199/1785-yili taxtga o'tirgandan so'ng, shahar atrofidagi xalqni ko'chirib, shaharga joylashtirgan va yangi mahallalar tashkil etib, Samarqandni obod etishga bel bog'lagan.

Shu davrda Samarqandda yashagan alloma, mujaddidiya tariqati vakillaridan bo'lgan Mir Abdulhay hanafiy mujaddidiy ibn Mir Abulxayr a'lam Samarqandiy "Kamoloti mujaddidiya va maqomoti ahmadiya"¹ nomli asar yozgan.

¹ Abdulhay Hanafiy Mujaddidiy. Kamoloti mujaddidiya va maqomoti ahmadiya. Qo'lyozma. № 10610. – 177^b varaq.

Mir Abdulhay 1169/1755-yilda tugʻilgan. Otasi Mir Abulxayr aʼlam deyilganiga koʻra, u Samarqandda aʼlamlilik lavozimida ishlaganini anglash mumkin. Asarda berilgan maʼlumotga koʻra, Abdulhayning otasi Mir Abulxayr, uning otasi Mavlaviy Abul Fayz Abdul Boqiy-Mavlono Fayziy¹ ekani maʼlum boʻladi.

Maorif chirogʻini yoqib, vaqf ishlarini tartibga qoʻygan. Amir Shohmurod Buxoro va Turkistonda ilmu amali bilan shuhrat qozongan Mir Abdulhay (laqabi Qozi shal)ni Samarqandga qozi va mudarris etib tayinlagan.

Qozi shal qozilik davrida Sherdor madrasasini tuzatib, bir necha yil mudarrislik qilib koʻp olim va shogirdlar yetishtirgan.

Shu orada qozining tarbiyasi bilan oʻzining uch-toʻrt oʻgʻli ham mashhur olimlar qatoriga kirgan. Qozi oʻzining umri oxirida ikki oyogʻi shal boʻlib qolgan. Oʻn uch yil² davomidagi kasal vaqtlarini taʼlif va tahrir bilan oʻtkazib, bir necha diniy-axloqiy asarlar yozgan.

Uning otasi Abulxayr aʼlam va bobosi Mavlaviy Fayziydir.

Mavlaviy Fayziy oʻz davrida mashhur olimlardan boʻlgan. U “Mulla Jamol” asariga sharh yozgan boʻlib, Turkiston ulamolari orasida mashhur boʻlgan. Uning qabri Shahrisabzda Xoja Imkana qabristonidadir.

Abulxayr esa Samarqandning moʻtabar olimlaridan sanalib, oʻz zamonida aʼlam boʻlib oʻtgan. Uning qabri Samarqandda “Xon Sayid Imom” qabristonida joylashgan.

Qozi shal 26 yoshida Buxoro madrasasini bitirgan. Soʻngra Amir Shohmurod taxtga oʻtirishi bilan barobar uni Samarqandga qozi kalon qilib yuborilgan. Unga Amir tomonidan qoziga yurtni boshqarish va xalqni tinchitish uchun butun ixtiyor berilgan.

Qozi shalning nabirasi boʻlgan Abu Tohir xoja “Samariya” asarida, bobosining shallik vaqtida yozgan asarlarini shu tartibda koʻrsatadi:

1. “Bayzoviy” tafsirining hoshiyasi, 2. “Sahihi Buxoriy”ning forscha sharhi, 3. “Zabur”ning forscha sharhi, 4. “Axloqi Bahodurxoniy”, 5. “Hidoya” sharhining sharhi (“Bali” kitobidan oxirigacha).

Vasliy Samarqandiy Qozi shalning forscha va arabcha tillaridagi “Muqaddimatut tafsir” ismli asari borligini taʼkidlaydi. Kitob tafsir ilmini bilish uchun bir necha ilmdan xabardor boʻlishning kerakligi bayon etilgan, deyiladi.

Qozi shal bulardan boshqa “Tavrot”ni ibroniy tilidan va “Injil”ni arab tilidan forsiyga tarjima qilgan.

“Samariya”ning qoʻlyozma bir nusxasida Qozi shalning shajarasi bunday yozilgan: Xoja Abdufayz Imom Kozim naslidan boʻlgan Jaloliddin Bagʻdodiy ibn Said Muhammad Muslimning qiziga uylandi. Undan Xoja Abdubohiy tugʻilgan. Undan Xoja Said Ashraf, undan Xoja Said Nizomiddin, undan Xoja Said Ali, undan Xoja Said Imodiddin, undan Xoja Shamsiddin, undan Mir Shahobiddin, undan Xoja Mir Abdubohiy, undan Xoja Mir Bohiy, undan Xoja Abdumoʻmin, undan Xoja Abdufattoh, undan Xoja Shohmir xoja, undan Mohpora begim degan qiz tugʻilgan.

Ushbu Mohpora begim Mavlono Fayziy ibn Mavlono Orifning turmush oʻrtogʻi boʻlgan. Mana shulardan Mir Abulxayr xoja tugʻildi. Bundan Mir Abdulhay xoja dunyoga keladi.

¹ Abdulhay Hanafiy Mujaddidiy. Kamoloti mujaddidiya va maqomoti ahmadiya. Qoʻlyozma. № 10610. – 3^a varaq.

² “Maorif va oʻqituvchi” jurnali. 1926. 11-12 son.

Abu Tohir xojaning “Samariya”da yozganiga ko‘ra, Qozi shal Samarqandda qirq yil qozilik qilgan. Bunga qaraganda, Qozi shal vafotidan to‘rt yil ilgarigacha qozilik qilgan. Chunki u o‘ttiz yoshida qozi bo‘lib, 1243/1827-yili 74 yoshida vafot etgan va Xoja Ahror Valiy qabristonida dafn etilgan.

Qozi shalning Abu Said xoja, Ma’sum xoja, Eshon xoja, Buzruk xoja, Shirin xoja va Mir Sulaymon maxdum ismli farzandlari bo‘lgan.

Qozi shalning o‘g‘li Abu Said xoja Amir Haydar zamonida (1243/1827 yilda) otasining o‘rniga Samarqandda qozi kalon tayinlanadi. Qozi Abu Saidning o‘g‘li Abu Tohir xoja o‘zining “Samariya” asarida: “Shayxulislom mavlono Abdulhayning vafotidan keyin barcha aqliy va naqliy bilimlarni bilaturgan o‘g‘li mavlono Abu Said xoja qozi kalon bo‘ldilar. Aksar vaqt amir Haydar bu zotni o‘zi bilan birga Buxoroga olib borib, ulamolar bilan munozara va mubohasa qildirgan. Aqliy ilmlarga “angushtnamo” bo‘lganliklari uchun hamma bu kishining ilmu fazliga qoyil qol. Bunga ko‘ra, u Amir Haydardan keyin Amir Nasrulloh zamonida ham qozi lavozimida faoliyat olib borgan.

Nosiriddin Buxoriy qayd etgan “Abdulhay xoja sudur”¹ shayx Xudoydod Valiy avlodidan, ya’ni boshqa shaxs bo‘lsa-da, negadir tadqiqotlarda² bu ikki shaxsni ma’lumotlari bir deb yanglish keltirilgan.

Asar fors tilida bitilgan bo‘lib, 14X25 sm o‘lchamda, har bir sahifada 19 qatordan matn joylashtirilgan.

Abdulhay Samarqandiyning “Kamoloti mujaddidiya va maqomoti ahmadiya” nomli asari naqshbandiya-mujaddidiya ta’limoti haqida bo‘lib, tariqat shayxlari to‘g‘risida qisqacha biografik qaydlardan iborat katta hajmli asardir. Kitob bob va qismlarga ajratilmagan. Boshida mujaddidiya tariqatining asosiy qoidalari va ular haqidagi nufuzli sufiylarning turli fikrlari batafsil bayon etilgan. Manbaga ko‘ra, Sirhindiy ijozani naqshbandiya, qodiriya, chishtiya va kubroviya tariqatlari shayxlaridan olgan. Shunga qaramay, u naqshbandiyaga ustuvorlik bergan. Shayx Ahmad Sirhindiyning yozishicha, “U bu tariqat urug‘ini Samarqand va Buxorodan olib kelib, Hindistonning serhosil tuprog‘iga ekib, yillar davomida avaylab sug‘orib, parvarish qilgan va ulardan komillik mevalari hosil bo‘lgan”³. Shuningdek, muallif o‘zining ma’naviy shajarasiga bog‘liq bo‘lgan shayx Ahmad Sirhindiyning hayoti haqida yozishini ta’kidlab o‘tgan.

Naqshbandiya-mujaddidiya silsilasida, Xoja Ubaydulloh Ahror, Xoja Alouddin Attor, Xoja Ali Romitaniy ismlari xattot aybi bilan bo‘lsa kerak tushib qolgan va hoshiyada berilgan.

Silsila yanada yodda qolishi uchun, muallif uni nazm uslubida quyidagicha bayon qilgan.

Tarjima ma’nosi:

Ahmad Muxtor fayzidan yetdi Siddiqqa,

¹ Nosiriddin Buxoriy. Tuhfatuz zoyirin. Toshbosma. – Buxoro: 1328/1926. – B. 141.

² Katalog sufiyskix proizvedeniy XVIII–XX vv. iz sobraniy Instituta Vostokovedeniya im. Abu Rayxana al-Biruni Akademii nauk Respubliki Uzbekistan / sostaviteli: B.Babadjanov ... Izdat. Yu. Paul. – Stuttgart: Steiner, 2002. – C. 156.

³ Katalog sufiiskix proizvedenii XVIII–XX vv. iz sobranii Instituta Vostokovedeniia im. Abu Rayhana al-Biruni Akademii nauk Respubliki Uzbekistan / sostaviteli: Baxtiyar Babadjanov ... Izdat. Yurgen Paul. – Stuttgart: Steiner, 2002. – C. 156.

*Bu mahzan sirlari yetdi Salmonga.
Qosim, Ja'far orqali Boyazidga yetib,
Yetishdi abrorlar Xaraqoniy va Abu Aliga.
Yusuf Hamadoniy G'ijduvoniy Orif,
Fag'naviyga yetdi, Romitanij buzurgvorga.
Hazrati Sammosiydan Amir Kulolga yetdi,
Bahouddin Naqshbandga yetib faxri kibor bo'ldi.
(Attor) Mavlono Ya'qub (Ahror Zohid) Darvesh Xoja Imkana,
Xoja Boqiy bo'ldi quduvai axyor.
Zamonasining imomi qutbi¹ shayx Ahmad,
Kimni ishi budir, bu yo'l mujaddid.
deya qayd etgan.*

Asarda Ahmad Sirhindiyning chishtiya silsilasiga ham to'xtalib, uning otasi shayx Abdulahadning ustoz shayx Rukniddin ekani ta'kidlangan. Rukniddinning ustoz shayx Abdulquddus G'aznaviy hanafiy, uning ustoz shayx Muhammad Orif, uning ustoz shayx Ahmad Abdulhaq, uning ustoz shayx Jaloliddin Ponipatiy, uning ustoz shayx Shamsiddin, uning ustoz shayx Alouddin Ali Ahmad, uning ustoz Farididdin Mas'ud Ganjbaxsh, uning ustoz Xoja Qutbiddin Dehlaviy, uning ustoz Xoja Mu'iniddin Hasan, uning ustoz shayx Usmon, uning ustoz shayx hoji Sharif, uning ustoz shayx Mavdud Chishti, uning ustoz shayx Nosiriddin Abu Yusuf Chishti, uning ustoz Abu Muhammad Chishti, uning ustoz shayx Abu Ahmad Abdol Chishti, uning ustoz Abu Is'hoq, uning ustoz shayx Ali Dinovariy, uning ustoz shayx Hubayra Basriy, uning ustoz shayx Xuzayfa, uning ustoz Sulton Ibrohim Adham, uning ustoz Fuzayl Iyoz, uning ustoz shayx Abdulvohid ibn Zayd, uning ustoz shayx Hasan Basriy, uning ustoz Hazrat Ali² Murtazo orqali payg'ambar Muhammad sollallohu alayhi vasallamga ulangan.

Asarda qodiriya silsilasi quyidagicha berilgan:

Shayx Abdulahad, uning ustoz shayx Rukniddin, uning ustoz Ibrohim Mu'in Hasaniy Husayniy, uning ustoz shayx Bahouddin Ansoriy, uning ustoz shayx Ahmad Chalabiy, uning ustoz Sayyid Muso, uning ustoz Sayyid Abdulqodir, uning ustoz Sayyid Hasan, uning ustoz Sayyid Muhyiddin Abu Nasr, uning ustoz Sayyid Abu, uning ustoz Sayyid Abdurazzoq, uning ustoz Hazrat shayx Abdulqodir Jiloniy.

Bundan tashqari Ahmad Sirhindi yana shoh Kamol Ko'htaliyga inobat keltirib, qodiriya tariqatiga bog'langanini ham qayd etgan.

Ahmad Sirhindiyning kubroviya tariqatidagi silsilasi ustoz Mavlono Ya'qub Kashmiriy orqali, Mavlono shayx Husayn (Maxdum) Xorazmiy, shayx Hoji Muhammad Xabushoniy, Rukniddin Alouddavla Simnoniy vositasida Najmiddin Kubroga va Hazrati Aliga ulangan.

Shuningdek, muallif 1218/1803-yili Buxoroda Mirzo Abdulloh Kobuliy bilan uchrashgan. Mirzo Abdulloh Kobuliy bir necha kun Buxoroda bo'ladi va yana Kobulga qaytib ketadi. Keyinchalik, u Abdulhayga tariqat va uning namoyandalari jami o'n yettita maktub yo'llaydi. Maktublarni tarjima qilishni Abdulhayga topshiradi. Xat boshida "Hazrat Eshon qozi kalon" deb boshlab, keyin maktub maqsadiga o'tiladi.

¹ Abdulhay Hanafiy Mujaddidiy. Kamoloti mujaddidiya va maqomoti ahmadiya. Qo'lyozma. №10610. – 99^a varaq.

² Abdulhay Hanafiy Mujaddidiy. Kamoloti mujaddidiya va maqomoti ahmadiya. Qo'lyozma. №10610. – 99^b varaq.

Abdulhay hayoti va faoliyati asosan Samarqand va Buxoro shaharlarda o'tgan. U ta'limni naqshbandiya shayxlaridan olgan. O'zi ham tariqatga bog'langan tariqat namoyandasi bo'lgan. Kobulda faoliyat olib borayotgan tariqat vakili Mirzo Abdulloh Kobuliy qozi Abdulhayga maktub yozganligi, uning o'lkada va tariqatda mavqei baland bo'lgan namoyandalardan biri ekanini ko'rsatadi.

Abdulhay Samarqandiyning "Kamoloti mujaddidiya va maqomoti ahmadiya" asari nafaqat naqshbandiya-mujaddidiya tariqati, balki kubroviya, qodiriya, chishtiya kabi tariqatlari tarixini yorituvchi muhim manbalardan biridir. Shuningdek, alloma hadis, tafsir, fiqhga oid bir qator nodir asarlar muallifi ekani ham oydinlashdi. Kelgusi izlanishlarda bu haqida so'z yuritiladi.

XVI–XVII ASRLARDA USMONLILAR IMPERIYASI RAVNAQI, TURK VA MARKAZIY OSIYO XONLIKLARI ADABIY ALOQALARI

DEVELOPMENT OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 16th–17th CENTURIES, TURKISH AND CENTRAL ASIAN KHANATES' LITERARY RELATIONS

Dilnoza Alisher qizi Esanova,

National University of Uzbekistan, Doctoral Student

Turk adabiyoti she'riyatining, ayniqsa, devon adabiyotining eng yorqin davri XVI asrga to'g'ri keladi. Har bir sohada ko'plab qadriyatlar rivojlangan bu davr devon adabiyotining "oltin davri"dir. XVI asr ham Usmonli imperiyasining eng yorqin siyosiy va ijtimoiy davrini boshidan kechirgan davr bo'lgan. XIII-XIV asrlar davomida o'zining ta'sis bosqichida bo'lgan turkey devon she'riyati bu asosni XV asrda yakunladi. XVI asrga kelib Boqiy va Fuzuliy kabi shoirlar boshchiligida arab va fors taqlidi tugadi. Turk devon adabiyoti o'z ichida o'ziga xoslikka erishdi. Turk adabiyoti Anadoludan tashqarida ham o'z taraqqiyotini davom ettirdi va bu asrda ozariy turkchada Fuzuliy, chag'atoy turkchasida Boburshoh ijod etdi. O'tgan yillarda turkchaga kirgan arab va fors so'zlari bu davrda sezilarli darajada oshdi; shunday qilib, turk-fors-arab aralashmasi sifatida uchlik tuzilmani ko'rsatgan Usmonli turkchasi shakllangan. Turk devon adabiyotida tazkirachilik asoslari shu asrda qo'yilgan. XVI asrning, balki butun devon adabiyotining eng buyuk shoiri Fuzuliy hisoblangan. Fuzuliy ilhomining asosiy manbai "ishq" dir. Devon she'riyatida esa ishq mavzusi ko'p bora tilga olingan, lekin hechbiri Fuzuliydek chuqur, samimiy, va yuksak ishtiyoq bilan ishlay olmagan¹.

Endi e'tiborimizni XVI asr turk she'riyatiga qaratsak, Usmonlilar saltanatining rivojlanishi va kuchayishi bilan she'riyat rivoji ham kuchaydi. Bu asrning buyuk shoiri Boqiy (Baki) hisoblanadi. "Sultanu's - shuara" (Shoirlar sultoni) nomi bilan mashhur bo'lgan Boqiy (Baki) juda yaxshi ma'lumotga ega bo'lgan va turli madrasalarda professor

¹ XVI. Yüzyıl Türk Edebiyatı.

bo'lib ishlagan. U qozi askarlik qilgan. Usmonlilar saltanatining eng shonli davrida Istanbulda yashagan shoir o'z davrining boyligini, ulug'vorligini she'rlarida aks ettirgan. Ilmi bilan o'z sinfiga mansub bo'lgan Bakiy bu tabaqaning eng oliy mavqei bo'lmish Shayxulislom bo'lishni juda xohlagan va bu istagiga erisha olmagan. Boqiy (Baki) tilni ishlatishda juda muvaffaqiyatli bo'lgan. U she'rlarida so'z o'yinlariga, bir qancha ma'no ifadolovchi so'zlarga e'tibor qaratgan. Xullas Boqiy (Baki) devon adabiyotini arab va eron adabiyoti bilan bellasha oladigan darajaga yetkazgan. Tasavvufshunos shoir emas va tasavvufga qiziqmagan ham. Devon she'riyatining g'azal janridagi eng muhim vakillaridan biri deya olamiz.

Usmonli imperiyasi XVI asrda butun turk tarixida juda kuchli davlat arboblari bo'lgan. Bu asr har jihatdan Usmonli imperiyasining oltin davridir. Bu asrda Usmonli taxtida Yavuz Sulton Salim, Sulaymon Buyuk, Sulton II. Salim, Sulton III Murot, Sulton III Mehmetlar bo'lganligi manbaalarda ko'rsatilgan. Bu podsholar imperiyani boshqargan yillarda, Usmonli jamiyatda ilm-fan, ma'daniyat, san'at va adabiyotning yuksalishi sezilarli darajadi yuqoriga chiqdi.

Asosan turkiy tilda she'riy til rivojlandi. Bu asr buyuk shoirlar qo'lida bo'ldi desak mubolag'a bo'lmaydi. XVI asrning ikkinchi yarmi, uning poydevori Shayhiy va Ahmet Podsho tomonidan qo'yilgan¹.

Usmonlilar imperiyasi tanazzul davriga kirgan, turli siyosiy va ijtimoiy muammolar boshdan kechirilgan XVII asr ilm-fan va san'at adabiyotida juda samarali davr bo'ldi. Turk adabiyoti ham bu asrda nazmda ham nasrda ham kamolot davriga kirdi. Nasr sohasida Evliya Chalabiy, Naima, Katib Chalabiy, pechevi, Kochi Bey, Veysi kabi mashhur adiblari bor.

Devon adabiyoti Eron ta'siridan qutulib, o'z-o'ziga xosligini orttirishda katta muvaffaqiyatlarga erishdi. Devon adabiyoti juda sodda, yengil va go'zal she'riy tilga erishgan. Turk adabiyotining eng muhim sayohat yozuvchilaridan biri Evliya Chelebi hisoblanadi, XVII asrda yashab ijod etgan. U 10 jildlik "Seyahatnoma" asarida Usmonlilar imperiyasi tarkibidagi barcha joylarni, shuningdek, Germaniya, Avstriya, Rossiya, Kavkaz va Eronni tasvirlab bergan. Bu asar tarixiy- geografik ma'lumotlar berish, ijtimoiy hayotni aks ettirish jihatidan juda muhimdir.

Yana bir tarixchi olim Naima (1655-1716 - yillar) Halabda tug'ilgan, asl ismi Mustafo. Yoshligida Istanbulga keladi, Baltisianlarning jamoasiga qo'shiladi. U Imperator Kengashining kotibi bo'ldi, bir qancha tarixiy tadqiqotlar olib bordi. Amchazade Husayn Podsho tomonidan berilgan topshiriq bilan tarix qoralamalaridan kelib chiqib, "Solnomachi" sifatida kitob yozishga kirishdi. Muallif asarlarida XVII asr yillardagi voqealarni xolis tasvirlab bergan. Usmonli tarixchi olimlaridan yana biri Ibrohim Pechevi (asl turkman) Usmonli-Avstriya urushlarida ko'p marotaba qatnashgan. Rumeli va Anadoluda xazinadorlik qilgan. Bu lavozimda kam ishlagan va oxiri voz kechib o'z tarixini yozishni boshladi². Shunday qilib, Usmonli tarixchilari orasida birinchi marta yevropalik tarixchilarning asarlarini, ayniqsa, venger tilida yozilgan tarixiy asarlarni keltirdi. Uning ikki jildlik "Tarix Pechevi" asari XVII asr va undan oldingi Usmonlilar tarixining eng muhim manbalaridandir.

¹ 1. Ünite – XVI. Yüzyılda Siyasal Kültürel ve Edebi Hayat.

² EdebiyatÖğretmeni.Net

Xulosa o'rnida ayta olamizki, XVI–XVII asr shoir, yozuvchilari davr muhitini shu she'rlari, g'zallari orqali bayon etgan, yana, tanazzul vaqtida bir qancha urushlar-u, to'siqlar, janglarda mardanovor ishtirokchidirlar, lekin bu asrlarda so'fiylik ta'limiga qarashlar, ilmlar yetarli bo'lmaganligini kuzatishimiz mumkin, asos qilib, deyarli shoirlari tasavvuf ilmidan bexabar bo'lganliklari haqidagi ma'lumotlardan bilsak bo'ladi.

MAS'UD SAMARQANDIY ILMIY-MA'NAVIY MEROSINING AHAMIYATI

SIGNIFICANCE OF THE SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF MAS'UD SAMARQANDI

Xulkar Mamatovna Usmanova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Mas'ud ibn Mahmud ibn Yusuf Samarqandiyning (XIII oxiri – XIV asr boshlari) “Saloti Mas'udiy” asari O'rta Osiyoda keng tarqalgan hanafiy mazhabidagi barcha musulmonlarning diniy-huquqiy sohasiga oid hayotiy masalalariga bag'ishlangan. “Bul kitob “Saloti Mas'udiy” kim, mutazommin ahkomi fihiydur va homili masoili shar'iydur”¹. Har bir masalada Quroni karimdan, payg'ambarimiz (s.a.v.) hadislar va Imomi A'zam Abu Hanifa ra'yalaridan hujjat va dalillar keltirilgan. Shuningdek, Abu Yusuf Ya'qub, Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniy, Burhoniddin al-Marg'inoniy hamda boshqa nufuzli din arboblari asarlaridan iqtiboslar keltiriladi.

Kitobning “Saloti Mas'udiy” deb nomlanishiga sabab “Namozdan ibtido qilib, bul kitob saloti Mas'udiyg'a shuru' qilindi”². Boshqa an'anaviy fiqh kitoblaridan farqli o'laroq, “Saloti Mas'udiy” kitobi tahorat bobidan emas, namoz bobidan boshlangan. Kitobdagi aksar masalalar ham namozga bag'ishlangan (1 va 2-jildlarda namoz va unga bog'liq bo'lgan masalalar bayon qilingan bo'lsa, 3-jildda zakot, ro'za, haj, nikoh, taloq, qurbonlik, qullarga tegishli shart-sharoitlar, oldi-sotdi, vaqf, vasiyat va hokazo fihiy masalalar yoritilgan).

“Saloti Mas'udiy” asarining ahamiyati va qimmatini shundaki, u hanafiy mazhabida yozilgan bo'lib, to'raligicha shar'iy hukmlar va hayotiy masalalarga bag'ishlangan hamda o'ziga xos ilmiy uslubda ta'lif etilgan. Mas'udiy har bir hukmni naqliy va aqliy dalillar bilan isbotlaydi. Mavzuni yanada mustahkamlash uchun nihoyatda muhim va munozarali masalalarni o'rta qo'yib, ularni ahli sunna val-jamoa mazhabi ulamolari - buyuk faqihlarning va mashhur sahoba-yu muhaddislarning fikrlari hamda rivoyatlari asosida hal qiladi.

Mas'ud Samarqandiy “Saloti Mas'udiy” asarini yozish uchun jami 88 ta mo'tabar kitoblardan masalalar olib jam' qilgan, 125 ta mashhur sahobalardan hadislar naql qilgan va 149 ta imom va mujtahidlardan rivoyatlar keltirgan³.

¹ Mas'ud Samarqandiy. Saloti Mas'udiyi turkiy. O'zXIA Manbalar xazinasi, toshbosma, № 175, 1904. - B. 528.

² Mas'ud Samarqandiy. Saloti Mas'udiyi turkiy. O'zR FASHI, toshbosma, № 10401. 1910. - B. 12.

³ Mas'ud Samarqandiy. Saloti Mas'udiyi turkiy. O'zXIA Manbalar xazinasi, toshbosma, № 175, 1904. - B. 2.

Masalan, sahobai kiromlardan Abdulloh ibn Mas'ud (r.a.), Jobir ibn Abdulloh (r.a.), Umar ibn Xattob (r.a.), Ali ibn Abu Tolib (r.a.), Abdulloh ibn Umar (r.a.), Oisha (r.a.), Abu Hurayra (r.a.), Zayd ibn Sobit va boshqalardan hadislarni naql qilgan bo'lsa, buyuk faqih, imom va mujtahidlardan Abu Yusuf Ya'qub, Muhammad ibn Hasan ash-Shayboniy, Burhoniddin al-Marg'inoniy, Najmiddin Umar an-Nasafiy, Abu Hafs Kabir al-Buxoriy, Imomi ajall as-Saraxsiy, Imom Zufar, Hasan ibn Ziyod, Imom Sharaf an-Navojiziy, Imom Zuhayr al-O'zjandiy, Imom Zohid Faxr, Abdulloh al-Jurjoniy, Abul Hasan Karxiy, Abul Qosim Hokim (rh.) kabilarning fikrlarini keltirgan.

Ko'rinib turibdiki, faqih Mas'ud Samarqandiy mazkur kitobni tasnif qilish uchun islom huquqining turli sohalari bo'yicha yozilgan ko'plab mualliflarning asarlarini, mulohazalarini ko'rib chiqqan. Bir huquqiy masalani kengroq yoritish va yaxshiroq tushuntirish uchun ular bildirgan fikr-mulohazalarni bir-biri bilan solishtirgan hamda o'zining shaxsiy fikri va xulosasini bergan. Bu esa Mas'ud Samarqandiyning naqadar ko'p qirrali va boy iste'dod egasi ekanligini yaqqol ko'rsatadi.

Mas'ud Samarqandiyning "Saloti Mas'udiy" asari 83 bobdan iborat bo'lib, keyinroq u fiqhiy ma'lumotlar bilan to'ldirilib, 3 ta bo'limga-jildga ajratilgan⁴.

"Saloti Mas'udiy"ning birinchi jildi asosan quyidagi mavzularni o'z ichiga olgan: namoz, Hazrat Imomi A'zam manobqlari, tahorat, g'usl va hokazo.

Ikkinchi jildi: mas'h, tayammum, qibla, qiroat, namoz, azon, jamoat fazilati, nafl namozlar, murdalarni yuvish, sajdalar va hokazo masalalarga bag'ishlangan bo'lsa;

uchinchi jildi huquqiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo'lgan juz'iyotlar: amaliy ibodatlar (zakot, ro'za, haj), oila huquqi (nikoh, разо', taloq, idda), qasam, oldi-sotdi, ribo, ijara, vaqf, qurbonlik, hudud jazolari (Alloh tomonidan belgilangan jazolar), jinoyat turlari, sud, da'vo, guvohlik, qasos, sulh, jihod, vasiyat, meros va boshqa ko'plab fiqhiy mavzu va masalalarni o'z ichiga olgan.

Hanafiy mazhabida yozilgan "Saloti Mas'udiy"ga xalqimizning ehtiyoji nihoyatda baland bo'lgan. Madrasalarda talabalarga aynan shu kitobdan dars berilgan. Asarning ilmiy yetukligi, amaliy qulayligi sababli, davr uning ko'plab nusxalarda bo'lishini taqozo qilgan. Shu sababli asar turli hududlarda kotiblar tomonidan ko'plab qo'lyozma nusxalarda, ma'lum maqsadlarda kitobat qilingan. Keyinchalik toshbosma kashf etilgach, XVIII-XX asrlarda ham Samarqand, Qo'qon, Buxoro va boshqa shaharlarda, shuningdek Hindistonning Bombay, Pokistonning Lohur va boshqa shaharlarida qayta-qayta nashr etilgan.

"Saloti Mas'udiy" asarining hozirda O'zbekiston fondlarida saqlanayotgan quyidagi qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjud:

1. O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti fondida "Saloti Mas'udiy"ning 36 ta qo'lyozma (33 ta forsiy, 3 ta turkiy), 21 ta toshbosma nusxalari (16 ta forsiy, 5 ta turkiy);

2. Mazkur institutning Hamid Sulaymon fondida 13 ta qo'lyozma (12 ta forsiy, 1 ta arabiy), 21 ta toshbosma (13 ta forsiy, 8 ta turkiy) nusxalari;

3. Musulmonlar idorasi kutubxonasida 26 ta qo'lyozma nusxalari;

⁴ Mas'ud Samarqandiy. Saloti Mas'udiy. O'zR FASHI № 4041. 1333 y. Samarqand shahrida kotib Nosir ibn Muhammad ibn Umar al-Kirmoniy al-G'aznaviy tomonidan suls xatidako'chirilgan. 244 v. Qo'lyozma jildlarga bo'linmagan.

4. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Manbalar xazinasida 4 ta (3 ta forsiy, 1 ta turkiy) toshbosma nusxalari mavjud.

Jami 121 ta (75 ta qo'lyozma va 46 ta toshbosma) nusxalar qayd etildi. Qo'lyozmalar barchasi nasta'liq xatida yozilgan. Lekin ularning orasida ikkita nasx⁵ va bitta suls⁶ xatida yozilganlari ham mavjud.

Demak, mazkur asarning noyoblighi shundaki, birinchidan Hanafiy mazhabida yozilgan. Ikkinchidan, har bir hukm naqliy va aqliy dalillar bilan isbotlangan. Uchinchidan, nufuzli din arboblari asarlaridan iqtiboslar keltirilgan. To'rtinchidan, bir huquqiy masala bo'yicha bildirilgan fikr-mulohazalarni bir-biri bilan solishtirib, o'zining shaxsiy fikri va xulosasini ham bergan. Beshinchidan, asarning ilmiy yetukligi, amaliy qulayligi sababli qo'lyozma va toshbosma nusxalarda keng miqyosda ko'paytirilgan.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, bu kabi noyob asarlar yurtimiz va xorij davlatlarning kutubxona va fondlarida o'z tadqiqotchilarini kutib yotibdi. Biz, tadqiqotchilarning vazifasi esa ularning boy ilmiy merosini har tomonlama chuqur o'rganish va xalqimizga taqdim etishdir.

JAMOLIDDIN BUXORIYNING ASTRONOMIYA ILMIGA QO'SHGAN HISSASI

CONTRIBUTION OF JAMAL AD-DIN BUKHARI TO THE SCIENCE OF ASTRONOMY

Ahrorxon Abdurashidov,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
"Islomshunoslik" yo'nalishi 1-kurs magistranti*

Avazbek Ganiyev,

Islom tarixi va manbashunosligi – IRCICA kafedrasida dotsent v.b., DSc.

Musulmon dunyosi hayotiga ilm fan nuqtai nazaridan juda ham ko'plab Movorounnahr ya'ni O'rta Osiyo ulamolari hissa qo'shganlar. Ular aynan islom ilmlarida o'ziga xos "renessans" ni amalga oshirganlar. Ulardan biri hamyurtimiz Jamoliddin Muhammad ibn Tohir ibn Muhammad az-Zaydiy al-Buxoriydir. U kishining ismi xitoycha manbalarida "Jamaluding" holida uchraydi. Chunki u kishining hayoti va ilmiy faoliyati Xitoy davlati bilan bog'liqdir.

Jamoliddin Muhammad ibn Tohir ibn Muhammad az-Zaydiy al-Buxoriy asli Buxorolik bo'lib, fors oilasiga mansubdir. U Buxoroda tug'ilib o'sgan bo'lsada ammo u kishining tug'ilgan yillari haqida ma'lumot qayd etilmagan. U 1250-yillarda eng kuchli davlat hisoblangan Mo'g'ullar imperiyasining yangi poytaxti Pekinda an'anaviy Xitoy byurosi bilan parallel ravishda faoliyat ko'rsatgan Islom astronomik byurosini tashkil etish uchun Xubilayxon xizmatiga kirdi.

⁵ Mas'ud Samarqandiy. Saloti Mas'udiy. O'zR FASHI, qo'lyozmalar, № 8400 va № 9645.

⁶ Mas'ud Samarqandiy. Saloti Mas'udiy. O'zR FASHI, qo'lyozma, № 4041.

Jamoliddin Buxoriyga oid tarixiy ma'lumotlarning aksariyati rasmiy yilnomalardan kelib chiqadi. Ulardan biri Yuan sulolasi, Yuanshi va "Yuan maxfiy yozuvlar idorasi yilnomalari va Kitoblar" edi. Xubilayxon Jamoliddin Buxoriy uchun astronomik rasadxona qurilishini amalga oshirishga qodir katta qurilishni amalga oshirdi. Bu qurilish 1251–1259-yillarda davlatning poytaxti Qoraqorumbda amalga oshirildi. Manbalarda qayd etilishicha mo'g'ul xonlari o'z ishlarini ko'pgina olimlar bilan xususan astronom olimlar bilan ham maslahatlashgan holda amalga oshirishganligi yozilgan.

Islom byurosi direktori va taxminan 40 kishilik xodimlarni boshqargan, shu jumladan astronomlar, o'qituvchilar va ma'muriy xodimlardan iborat edi. Xitoyning Islomiy astronomik byurosi shu tariqa juda oz sonli Islom ilmiy inshootlaridan biriga aylandi. Bunday keng miqyosda kuzatuvlar olib borilgan muassasalar oz bo'lsa-da uning ilmiy izlanishlari ta'qibga uchragan, va Xitoy astronomiyasiga bevosita ta'siri juda cheklangan.

Jamoliddin Buxoriyning shaxsiy kutubxonasi ham mavjud bo'lgan. Mavjud ma'lumotlardan kitob nomlari va qisqacha Xitoy transliteratsiyalaridan ta'riflar, quyidagi asarlar mavjudligini ko'rish mumkin: Ptolomeyning Almagesti, Evklid elementlari, Madxal (astrologiyaga kirish), Jamoliddin Buxoriy tomonidan ishlab chiqilgan foteklar, va asboblarning qurilishiga oid kitoblar bor. Transliteratsiyalar arab tilidan emas balki fors tilidan aniq qilingan.

1264-yilda Yuan sulolasi va poytaxtini Pekinga (Dadu) ko'chirdi. Uch yildan so'ng, Jamoliddin Buxoriy ham o'z hamkasblari bilan shu shaharga ko'chadi. U kishi amaldagi imperator Xubilayga taqvim taqdim etgan. Bu taqvim o'n ming yillik taqvim edi. U qisqa vaqt ichida rasmiy taqvim sifatida tarqatilgan, ammo hozirgi davrgacha yetib kelmagan. Bundan tashqari, Jamoliddin Buxoriy Islomiy tipdagi ettita astronomik asboblarning modellari yoki tasvirlarini ixtiro qildi. Xususan armillarlar shar, parallaktik o'lchagich, tenglashish vaqtini aniqlash uchun asbob, devoriy kvadrant, samoviy va quruqlikdagi globus va usturlublar mavjud edi.

U 1267-yilda Xubilayxonga yettita astronomik asbobni, jumladan, fors astrolyabiya, globus va qurolli sharni Hulokuxonga sovg'a qilgani uchun e'tirof etilgan. 1271-yilda Pekinda Islom astronomik byurosi tashkil etildi¹. Unda Jamoliddin Buxoriyning asosan fors tilida jadvallar bilan astronomik qo'llanmalar kompilyatsiyasi namoyish qilindi. Yangi kuzatilgan Sayyora parametrlari sarlavha ostida Xitoy tiliga tarjima qilingan. Bu Ming sulolasi davrida sodir bo'ldi. Bundan tashqari, Jamoliddin Buxoriy nomi "Geografiya" bilan ham bog'liq.

Uning nomi fors tilidagi zijlar bilan bog'liq bo'lib, u yo'qolgan, ammo 1383-yilda Mashaihey tomonidan xitoy tiliga "Huihuilifa" (islom taqvimi) nomi bilan tarjima qilingan. Unda yangi qiymatlar asosida va Pekinga moslashtirilgan Ptolemey jadvallari mavjud bo'lib, ular so'nggi yillarda qayta tiklangan.

Umuman olganda, Islom astronomik byurosining faoliyati Xitoy astronomiyasi uchun katta ahamiyatga ega bo'lmasada xitoylik olimlar ulardan ba'zi narsalarni o'rganganlar. Masalan, astronom olim Guo Shoujing undan tork g'oyasini olgan va Xitoyda ishlatilmaydigan ekliptika koordinatalarini o'tkazib yuboradigan soddalashtirilgan versiyani yaratgan.

¹ The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference. New York: Springer, 2007, pp. 1262-1263.

Biroz vaqtdan so'ng ma'lum asarlar yordamida Jamoliddin Buxoriyning ilmiy byurosini tiklashga harakat qilindi. XV asr oxirida Nankindagi astronomik byuro direktori o'rinbosari Bei Lin, shuningdek koreys tomonidan ba'zi asarlar tarjima qilingan.

Qirol Sejong (1419-1451) buyrug'i bilan bu asarlar o'rganishga harakat qilingan va to'liqroq variantga jamlangan. Ushbu asarlarning ba'zi qismlari dunyoning ba'zi joylarida bor. Masalan ulardan bir Sankt-Peterburg muzeyida ham saqlanadi. Bu asarni arab yoki fors tillarini yaxshi bilgan kishi tomonidan aniq ko'chirilgan.

Ushbu manbalarning barchasini o'rganish shuni ko'rsatdiki, Jamoliddin Buxoriyning ilmiy izlanishlari natijasiga ko'ra quyoshning o'rtacha harakati uzunlik ichida topilgan. Masalan, tropik yilning uzunligini (seksagesimal yozuvda) 365;14,31,55 kun deb topilgan. Bu esa hozirgacha Islom manbalarida topilgan eng aniq qiymatlar ya'ni 1300 yilda haqiqiy yil davomiyligi taxminan 365.242236, ya'ni, 365; 14,32,3 biroz farq qilmoqda¹. Ming sulolasidagi tarjimonlar, albatta, ushbu jadvalga turli xil o'zgartirishlar kiritdilar.

1286-yilda, shubhasiz, katta olim sifatida Jamoliddin Buxoriyga imperator keng ko'lamli ish taklif qildi. Ya'ni Yuan imperiyasining geografik tadqiqotlariga bosh bo'ldi. Xitoy tilini bilmaganligi sababli shaxsiy tarjimon bilan ta'minlandi. Tadqiqot natijalarining muqaddimadan tashqari barcha jildlar yo'qolgan. U 755 jildidan iborat bo'lib 1291- yilda imperatorga taqdim qilingan. Ammo 1347-yilda bosilgan.

Jamoliddin Buxoriy, ehtimol, fors tilida ba'zi asarlarning muallifi bo'lgan yoki hech bo'lmaganda uning ilmiy byurosida yozilgan. Ushbu asarning asl nusxasi yo'qolgan, ammo xitoycha tarjimasi "Huihuilifa" ya'ni "Islomiy taqvim" nashr etilganidan beri xitoylik olimlarning e'tiborini tortdi. Yilnomalar Ming sulolasi davrida ya'ni XVIII asr oxirida tayyorlangan.

Jamoliddin Buxoriyning ilmiy merosi Yaqin va O'rta Sharq xalqlari ilmiy tafakkuri tarixida munosib o'rin tutgan "Baytul hikma" kabi ilm dargohlarining uzviy davomchisidir. U oddingi ilmiy yutuqlar bilan chegaralanmasdan, sharq Uyg'onish davri yuksakliklaridan turib uni rivojlantirilganligi va yangi g'oyalar bilan boyitilganligi diqqatga sazovordir.

O'zbekistonda islom ma'rifatini tarqatish, o'tmish ajdodlarning boy ma'naviy merosini yanada chuqur o'rganish olib borilayotgan diniy-ma'rifiy sohadagi islohotlarning asosiy yo'nalishlaridan sanaladi. Bu borada O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi va O'zbekistondagi islom sivilizatsiyasi markazining tashkil etilishi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy va Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazlari faoliyatini yo'lga qo'yilishi tarixiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu makon va zamonda shunday ulug' allomalarimiz asarlarini o'rganib, ularni hayotimizga tatbiq qilib ularga mos avlod bo'lish har birimizning burchimizdir.

¹ The Biographical Encyclopedia of Astronomers, Springer Reference. New York: Springer, 2007, pp. 1263-1264.

РОЛЬ МИРОВОЗЗРЕНИЯ СУФИЯ АЛЛАЯРА В ОБЩЕСТВЕ И ФИЛОСОФСКАЯ ЛИНИЯ ЕГО ТВОРЧЕСТВА

ROLE OF SUFI ALLAYAR'S WORLDVIEW IN SOCIETY AND THE PHILOSOPHICAL LINE OF HIS CREATIVITY

Динора Мираминовна Шамитдинова,

Международный Казахско-Турецкий университет имени

Ходжа Ахмета Ясави, магистрант 2 курса

Когда мы говорим о суфие Аллаяре, мы сталкиваемся с рядом важных аспектов, таких как его ум, социальная среда, язык и культура, в которой он жил. По Марксу, человека можно определить как совокупность общественных отношений. Это означает, что индивид не может жить вне социальной среды и его личность определяется его принадлежностью к определенному обществу. В общем, это один из многих аспектов, определяемых общественными отношениями. Однако у каждого человека есть глубокая тайна, выходящая за рамки таких понятий, как имя, национальность или социальное происхождение. В этом его индивидуальность, которая делает его неповторимым, показывает его неповторимость, неповторимость и вечность.

Если мы посмотрим на богатую историю человечества, то увидим, что духовные воззрения представляют собой мировоззрение мыслителей на определенном этапе развития. Иными словами, мировоззрение суфия Аллаяра определяется его творчеством и духовным мировоззрением. Этот узбекский поэт и философ погрузился в глубины суфийской философии и искал духовного просветления. Любовь и верность Богу, поиск истины и просвещения можно увидеть в его произведениях.

Суфий Аллаяр был проникнут мудростью и духовностью, что нашло отражение в его стихах и проповедях. Он вдохновлял своих последователей на внутреннее путешествие и самопознание, побуждая их познать и раскрыть свой внутренний потенциал. Его учение оставило глубокий след в истории узбекской литературы и суфийской традиции.

Итак, суфий Аллаяр – выдающаяся личность, не только вобравшая в себя особенности своего социального окружения и культуры, но и преуспевающая в своем духовном учении и философии. Его творчество и мировоззрение в настоящее время вдохновляют и порождают интерес, открывая новые горизонты понимания искусства и духовности.

Опираясь на учение суфия Аллаяра, рассматриваемая проблема может быть полностью раскрыта и доказана через систему методологических законов. В этом контексте используются как законы диалектической логики, так и законы формальной логики, предложенные великим древнегреческим мыслителем Аристотелем.

Если следовать законам диалектики, то становится ясно, что все в жизни постоянно находится в движении и изменении. Это означает, что не может быть сомнения, что единство противоположностей и закон борьбы являются неотъемлемой частью нашего существа. Такое динамичное движение отражает двойственность человеческой природы в ее становлении и развитии, а именно взаимодействие духовности и неудовлетворенного эго.

Учение суфия Аллаяра глубоко и учитывает эти принципы. Он призывает нас осознать вечное движение и изменение, понять единство противоположностей и преодолеть борьбу внутри нас. Оно помогает людям понять и принять свою внутреннюю двойственность, осознать свои духовные потребности и удовлетворить свое неудовлетворенное эго.

Поэтому методологические законы, в том числе диалектическая и формальная логика, являются важным инструментом более глубокого понимания суфийского учения Аллаяра и его применения в контексте жизни и духовного развития человека. Используя эти законы, мы можем открыть для себя богатство его учений и их роль в нашей жизни.

Следует упомянуть, что суфий Аллаяр сказал: «Не сомневайтесь ни на мгновение, прежде чем достичь просветления, если вы не познаете своего Господа, все будет трудно»¹. Это позволяет нам обратиться к взглядам Аль-Фараби, изучавшего философские идеи Аристотеля. Он говорит, что «Аристотель в своей книге «Теология» употребляет единственное число в любой форме множественного числа, потому что любое множественное число без единственного числа всегда абсолютно бесконечно»². Таким образом, взгляды суфия Аллаяра подчеркивают, что человек не может действовать в одиночку в рамках определенной системы устойчивого развития, подчиняющейся логическим законам.

Отсюда следует, что, согласно суфийской философии Аллаяра и аль-Фараби, человеку необходимо познать своего Господа и принять единство всего сущего. Идея о том, что каждому множеству для его ясности необходима сингулярность, отражает необходимость признать и принять единство и гармонию во Вселенной.

Сопи Аллаяр исходит из того, что наши действия и развитие не могут быть реализованы в отрыве от окружающего мира. Мы всегда связаны с другими людьми и природой. Поэтому понимание своего высшего положения – нашей связи с Богом – становится главным фактором достижения света и гармонии.

Итак, взгляды суфия Аллаяра и его учение показывают, что истинное развитие и просветление человека возможно только через осознание и поиск через гармонию с Божественным началом и взаимодействием с внешним миром. Он открывает новые пути познания себя и своего места во Вселенной, а также способствует гармонии, духовному развитию и принятию того, что есть.

Он ясно показал, что человек создан дыханием духа, что является первой ступенью духовного развития. Эта идея, как и других мыслителей его времени, побудила суфия Аллаяра глубоко задуматься.

¹ Суфий Аллаяр. Сила беспомощных. Рукопись - Казанское издательство.

² Лосев А.Ф. Философия. Мифология. Культура. - М.: Издательство: «Политиздат», 1991. - 90 с.

Согласно восточной традиции, у каждого человека есть внутреннее духовное дыхание, которое является источником его существования и потенциала. Это духовное дыхание присутствует в каждом человеке от рождения и пронизывает все его существо.

Суфий Аллаяр глубоко понимал смысл этого духовного дыхания и указывал, что из этого внутреннего духовного начала берет свое начало первая инициатива, первоначальное стремление к развитию и самореализации. Он учил, что для того, чтобы найти истинное направление жизни и достичь гармонии с собой и миром, следует обратиться к своему внутреннему существу и духовному дыханию.

Такой оригинальный подход восточной традиции позволяет нам понять, что у каждого из нас есть возможности для духовного развития и самореализации. Ответы на вопросы о смысле, целях и ценностях жизни мы можем найти, обратившись к своему внутреннему духовному источнику – дыханию духа.

Итак, учение суфия Аллаяра и восточная традиция придают значение нашему внутреннему миру, нашему духовному существу и побуждают нас тратить его энергию на самосознание, развитие, достижение гармонии в жизни.

Таким образом, стихи и произведения суфия Аллаяра не только проливают свет на основные ценности суфийской философии, но и вдохновляют на глубокое понимание действительности и стремление к духовному развитию. Его произведения стали источником вдохновения для многих и помогли людям обрести духовную гармонию и мудрость.

Суфий Аллаяр сыграл важную роль в приобщении духовной зрелости человека к основам суфийского учения, развитии положительных сторон человеческой природы, превращении их в навыки и традиции, а также в поиске способов сдерживания эго, которое проявляется в его единстве и противоречии. Душа и тело. В своих трудах о вере суфий Аллаяр говорит, что если в вере будет чистота, целомудрие и любовь к Богу, то все двери будут открыты¹.

Недаром Пророк Мухаммад ﷺ сказал: «Мусульманин – зеркало мусульманина»². Ф.Ницше в работе «Рождение трагедии, или Эллинизм и пессимизм», утверждая превосходство силы человеческого воображения: «Удивительные силы и аполлоническое воображение спасаются только мифом»³. Духовная жизнь индийских народов рассматривается прежде всего как духовная жизнь человека, его духовная судьба. Только человек способен своими силами оторваться от повседневности и достичь высшего духовного мира. Отсутствие взаимодействия с окружающей средой и отсутствие различных взаимодействий рассматривается в индийской культуре как показатель чистоты человеческого разума. Ведь любая связь может бросить тень и омрачить душу человека. Индивидуальность может проявиться и выделиться среди других только тогда, когда человек не смешивается с окружающей средой, не обращает внимания на прошлое, а все внешнее по отношению к своей судьбе рассматривает как низшую ступень развития.

¹ Абуов А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. - Алматы: Институт философии МН-АН РК, 1997. 42 с.

² Бартольд В.В. Сочинения. Т. V. – М.: Наука, 1968, 23 с.

³ Mexmet A. Tasavvuf mahiyeti, buyukleri ve tarikatlari. - Istanbul: Mahir Iz, 1997.

Таким образом, вера и самосознание помогают нам приблизиться к пониманию тайн человеческой природы и духовной природы. Это непрерывный процесс поиска и открытий, который обогащает нас внутренним богатством и помогает найти свое место в мире и реализовать себя в гармонии с окружающими нас существами.

MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA ISLOM MADANIYATINING YOYILISHIGA OID TARIXIY JARAYONLARNING YORITILISHIDA “TARIX-I IBN XALDUN” ASARINING AHAMIYATI

IMPORTANCE OF THE HISTORY OF IBN KHALDUN IN STUDYING HISTORICAL PROCESSES RELATED TO THE SPREAD OF ISLAMIC CULTURE IN CENTRAL ASIA

Maxzuna Ibroximjon qizi Sobirova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Markaziy Osiyo mintaqasi o'zining boy tarixi va madaniyati bilan jahon miqyosida ilk uyg'onish markazlaridan biri hisoblanadi. Xususan, bu hududlardan shunday buyuk allomalar va mo'tabar zotlar yetishib chiqqanki, ularning boy ma'naviy merosi islom madaniyatining jahon bo'ylab tarqalishiga katta hissa qo'shgan. Shu tufayli bu davr tarixini o'rganish va uni yangi ma'lumotlar bilan boyitib borish masalasi har qachon o'z dolzarbligini yo'qotmaydi.

Mintaqa tarixi, xususan, bu hududa islom dini va madaniyatining tarqalish tarixiga oid ko'plab asarlar yozilgan, tadqiqotlar olib borilgan. Shunday bebaho asarlardan biri Abdurahmon ibn Xaldunning “Tarixi ibn Xaldun” asaridir.

Abdurahmon ibn Xaldun hijriy 1732-yil ramazonida (milodiy 1332-yil 27-may) Tunisda tug'ilgan va hijratning VII asr o'rtalarida Andalusiya (musulmon Ispaniyasi) Tunisga hijrat qilgan oilaga mansub edi. Uning to'liq ismi Valiyiddin Abdurrahmon ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Muhammad ibn Hasan ibn Jobir ibn Muhammad ibn Ibrohim ibn Abdurrahmon ibn Xaldun edi. Ibn Xaldun o'zining kelib chiqishini Hadramavt arablariga, nasabnomasini esa ulug' sahobiy Voil ibn Hajarga bog'laydi va bunda Andalusiyalik nasabchi Ibn Hazmning xabariga tayanadi.¹

Ibn Xaldun “At-Ta'rif” kitobida Qur'onni bolaligida yod olganini va Qur'onni takrorlashning yetti mashhur usulida ravon bo'lganini, so'ng tafsir va hadislarni o'rgangani, fiqh va arab tili grammatikasini o'rganishga chuqurroq kirishganini yozadi. Ibn Xaldunning birinchi ustozlari otasi edi, lekin u otasining darslari bilan cheklanmadi. U taniqli Tunislik olimlardan saboq oldi va o'n sakkizga kirganida fiqh va boshqa diniy ilmlar sohasida qobiliyatli olim bo'ldi. Bu davrga kelib u hadis ilmini ham o'rgangan, mantiq va falsafa asoslarini o'zlashtirgan va bu ilmlar bo'yicha ilk qaydlarni yoza boshlagan edi. Ibn Xaldun o'zi va hayotidagi voqealar haqida ko'plab ma'lumotlarni uning “At-Ta'rif” asaridan

¹ Mohammad Abdulloh Enan. Ibn Khaldun: His life and works. - Kuala Lumpur, Malaysia: Academe art and Printing services, 2007. - 4 b.

olishimiz mumkin. Bu asarda muallifning psixologik xususiyatlari to'raligicha ochiqlik va xolislik bilan yoritilgan.

Ibn Xaldunning asarlarida tarixiy voqealarni haqqoniylik bilan yozganiga ham guvoh bo'lamiz. Shu uchun ham Ibn Xaldun o'zidan oldingi tarixchilarni "buyuk tarixchilar" va "ikkiyuzlamachi (parazit) tarixchilar" deb ikkiga ajratadi. Buyuk tarixchilar qadimgi davr voqealarini keng tasvirlaydilar. Ular ushbu voqealar haqidagi yangiliklarni yig'ib, kitoblariga kiritadilar. Ammo parazit tarixchilar o'zlaridan oldingilarning asarlariga yolg'on va uydirma xabarlar qo'shib, uni rivoyatlar bilan bezashgan. Ibn Xaldun "Buyuk tarixchilar" sifatida Ibn Is'hoq, Tabariy, Ibn Kalbiy, O'mer Asadiy, Ma'sudiylarni hurmat bilan tilga olgan.¹

"Tarixi ibn Xaldun" asariga Abdurahmon ibn Xaldunning "Muqaddima" va "Kitob al-ibar" asarlari kiritilgan. "Muqaddima" asari hajman kichikroq bo'lishi bilan bir qatorda "Kitob al-ibar" asari bu to'planning asosiy qismini tashkil etadi va bizning tadqiqotimizning asosiy manbasi ham hisoblanadi. Chunki, asar bevosita tarix va siyosat haqida ekani va musulmon xalqlari tarixining katta qismini qamrab olishi bilan ahamiyatli. Asarning to'liq nomi "Kitob al-ibar va devon al-mubtado va al-xabar fi ayyom al-arab val-ajam val-barbar va man asarhum min zavi as-sulton al-akbar" bo'lib, bu sarlavha orqali yozuvchi asarning mazmunini ochib bergan. Asarda arablar, arab bo'lmagan xalqlar va barbarlar tarixi, hukmdorlar sulolasi, ularning hokimiyatga kelishi va tarix sahnasidan chiqib ketish sabablarini ochib berishga qaratilgan. O'quvchi asar orqali tarixiy shaxslar yutuqlari va kamchiliklarini ko'rib to'g'ri xulosa chiqarishlari- asarning maqsadidir. Chunki, odatda tarixiy asarlar g'oliblar tomonidan yoziladi va shuning uchun ular aniq faktlarni tanlashda va yozishda juda ko'p tarafkashlik qiladilar. Mazkur asar shu narsadan holiligi bilan ham ahamiyatlidir.

Asarning muqaddima qismida tarixni nima uchun o'rganish kerak va bunda nimalarga ahamiyat berish kerakligi, tarixiy voqealarning to'g'riligini, albatta, tekshirish kerakligini alohida ta'kidlaydi, ya'ni yozuvchi tarixiy jarayonlarni bayon etishdan oldin o'quvchini tayyorlaydi. "Kitob al-Ibar"ning "Birinchi kitobi"da "yangi ilm", ya'ni madaniyat ilmi bilan tanishtiradi. Muallif tarixni o'qish va uning voqealarining to'g'riligini baholash uchun standartni yaratishga harakat qilgan. Bu bo'limda Madaniyat (umron) ilmi haqida va undagi hodisalar: podshohlik, hokimiyat, daromad, ro'zg'or, san'at, ilm-fan va ularning yuzaga kelish sabablari haqida so'z yuritadi. Ibn Xaldun muqaddimada tarixni o'rganish zaruratini, birinchi kitobda esa bunday tadqiqni yo'naltiruvchi ilmiy me'yorni o'rnatganidan so'ng, haqiqiy tarixiy jarayonlarni yoritishni boshlaydi.

Ikkinchi kitob, sarlavhasidan ko'rinib turibdiki, asosan arablar tarixi bilan bog'liq bo'lib, arablar, ularning avlodlari va sulolalari haqidagi tarixiy ma'lumotlardan iborat. Aynan shu bo'lim asarning asosiy qismi ham hisoblanib, bunda arablarning kelib chiqish tarixi, arab qabilalari va urug'lari, forslar tarixi, payg'ambarlar tarixi, islom dini paydo bo'lishi, islom dini tarqalishi, Muhammad alayhissalom davri, arab xalifaligining tashkil topishi, xalifalikning kengayishi va islom dini tarqalishi, xulofoyi roshidunlar davri, xalifalikning davlatlarga bo'linib ketishi, va shu mamlakatlar tarixi haqida so'z boradi. Bu o'rinda aynan Markaziy Osiyo tarixi haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan bo'lib, islom dinining Xuroson va Movarounnahr, Xorazm diyorlariga kirib boorish jarayonlari

¹ Ibn Haldun. Muqaddima / Tarjimon: Sulaymon Uludag', -Istanbul: Dergah yayinlari, 2016. - 158-159-b.

to'la yoritilgan. Keyinchalik mazkur hududlarda tashkil topgan Somoniylar davlati, Sabuktakinlar davlati, G'uriylar davlati, G'aznaviylar davlati, Xorazmshohlar davlati kabi mamlakatlarning kelib chiqish, sulolaviy shajaralari asosida hukmdorlar tavsifi haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Bu bo'limning yana bir ahamiyatli jihati shundaki, yurtimiz tarixi haqida Ibn Xaldunning xolisona fikrlari bilan tanishish orqali mahalliy tarixiy asarlar bilan solishtirish imkonini paydo bo'ladi.

Uchinchi kitob barbarlarning kelib chiqishi, avlodlari va yashash joylari haqida bo'lib, Shimoliy va G'arbiy Afrika xalqlari va bu hududlarga islom dinining ta'siri haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, Abdurahmon ibn Xaldun falsafa, siyosat, iqtisod, sotsiologiya va tarix sohalarida haqli ravishda barakali ijod qilib, tarixda nomini qoldirgan asarlar yozishga muvaffaq bo'lgan. Uning "Tarixi ibn Xaldun" asari esa, nafaqat Markaziy Osiyo va Afrika xalqlari tarixida, balki, butun islom olamida muhim o'rin tutuvchi asar sifatida tarixga kirgan.

AVLOD TARBIIYASIDA SHAYX XOVAND TAHUR HAYOTI VA ILMIY MEROSINI O'RGANISHNING AHAMIYATI

SIGNIFICANCE OF THE STUDYING THE LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE OF SHAYKH KHOVAND TAHUR IN THE UPBRINGING OF GENERATIONS

Xurshida Nigmandjanovna Usmonova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi maqsadli tayanch doktoranti

Yurtimiz qadimdan ulug' allomalari, buyuk mutafakkirlari bilan butun jahonga mashhur bo'lib kelgan. Markaziy Osiyoda har bir sohada yetishib chiqqan olimu fuzalolar dunyo tamadduniga benazir hissa qo'shishgan. Buning natijasida ko'hna sharq, xususan, bizning zamin buyuk mutafakkirlari, allomalari amalga oshirgan ulkan kashfiyotlar tufayli katta shuhrat qozongan. Ularning ilm va kashfiyotlari, ma'naviy va madaniy merosi hozirga qadar o'z ahamiyatini saqlab qolgan.

Xalqimizga ming yillik madaniy qadriyatlarini tiklash imkonini bergan mustaqillik sharofatidan bugun yurtimizda ana shu moddiy va ma'naviy meroslarni qayta tiklash, o'qib, o'rganish uni targ'ib qilish uchun keng imkoniyatlar eshigi ochib berilmoqda. Zero, Respublikamiz Prezidenti Sh. M. Mirziyoyev bugungi kundagi asosiy vazifalardan biri sifatida "Tariximiz, madaniyatimiz, dinimizga aloqador bir varaq qo'lyozma bo'lsa ham, ularni to'plab, xalqimizni, yoshlarimizni tanishtirish, bizning qanday buyuk va betakror merosimiz borligini anglatish, farzandlarimizni shu ulug' merosga munosib etib tarbiyalash"¹ ekanligini ko'rsatib o'tdi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2017-2021 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta

¹ Mirziyoyev Shavkat. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: O'zbekiston, 2017, b. 16.

ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi” to‘g‘risidagi Farmoni ¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Qadimiy yozma manbalarni saqlash va tadqiq etish tizimini takomillashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori ², O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi” to‘g‘risidagi Farmoni ³ shu maqsadlar sari qo‘yilgan yana bir amaliy qadam bo‘ldi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Yurtimizda yetishib chiqqan ulug‘ allomalarning har biri pokiza imon va e‘tiqod uchun kurashgan, el hurmatiga sazovar bo‘lib, xalqni ilmu irfon bilan qurollantirgan, komil insonni tarbiyalash, vatan muxabbati va sadoqatini yosh avlod ko‘ngliga jo qilgan buyuk shaxslar edilar. Ularning ibratli hayot yo‘li va boy ilmiy merosini o‘rganish orqali ertamiz egalari bo‘lmish yoshlarni ana shu sifat va fazilatlar bilan tarbiyalash imkonini qo‘lga kiritish mumkin. Bu o‘rinda tasavvuf ta‘limoti va uning namoyandalari tomonidan ilgari surilgan qarashlar va g‘oyalar bugungi kunda ham ta‘lim-tarbiya manbai sifatida yoshlar hayotida muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, tasavvuf ta‘limotining yirik namoyandasi Shayx Xovand Tohur o‘ziga xos ma‘naviy-ahloqiy qarashlari bilan yosh avlod ta‘lim-tarbiyasiga asrlar davomida ulkan hissa qo‘shib kelgan⁴.

Musulmon olamida buyuk shayx deb e‘zozlangan, yuksak sharaf va izzatga musharraf bo‘lgan Shayx Xovand Tohur shaxsi ma‘naviy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo‘lgan merosini o‘rganish ertamiz egalarini kamol toptirishda alohida ahamiyat kasb etadi.

Insoniyatni xalqparvar va jamiyatga foyda berish ruhida tarbiyalash Shayx Xovand Tohur faoliyatining asosini tashkil etadi. O‘zida insonparvarlik, himmatlilik, imon-e‘tiqod, kamtarlik, mehr-muruvvat, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, odoblilik kabi umuminsoniy g‘oyalarni mujassam etgan yondashuvlar yosh avlodni yuksak ma‘naviyatli shaxs sifatida voyaga yetishida muhim rol o‘ynaydi. Shu bois yosh avlod tarbiyasida ajdodimiz ilmiy merosini o‘rganish va targ‘ib qilish bu borada yuksak natijalarga olib keladi. Buning uchun esa, avvalambor, buyuk allomalarimiz hayoti va ilmiy merosini chuqur o‘rganib, teran anglamog‘imiz lozim.

Bugungi kunda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida Shayx Xovand Tohur qalamiga mansub bir necha qo‘lyozma asarlari saqlanib kelinmoqda. O‘zR FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondidagi tavsif kartotekalarida Shayx Xovandning barcha asarlari “Risolayi Tohuriy” nomi bilan atalavergan⁵. Uning “Risola dar masoyili shariat va tariqat”⁶ asarida ham insonni komillikka yetaklovchi, avvalo, inson o‘zligini anglashliligi, bu hayot mazmuni va nima uchun yaratilganligini anglashi kerakligi, haq yo‘ldan adashmaslik haqida juda muhim fikrlar beriladi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 07.02.2017 yildagi PF-4947-son.

² O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 10.02.2022 yildagi PQ-126-son.

³ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 28.01.2022 yildagi PF-60-son.

⁴ Qilicheva Karomat. “Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti” (VII asrdan XIV asrgacha bo‘lgan davrda maktab tarbiya va pedagogik fikr taraqqiyoti). Metodik qo‘llanma. T.: 2022, b. 75.

⁵ Mahmud Hasaniy, Qilicheva Karomat. “Shayx Xovandi Tahir” – “Imom Buxoriy Respublik ilmiy-ma‘rifiy markazi”, T.: 2004, b. 23.

⁶ Shayx Xovand Tohur “Risolayi Tohuriy”. O‘zR FA Sharqshunoslik qo‘lyozmalar fondi. Qo‘lyozma №3303-II. Mahmud Hasaniy ma‘lumotlariga ko‘ra asarga muallif tomonidan maxsus nom berilmagan. Asarning boshlanishi shariatga oid bir hadis sharhidan boshlanganligi sababali shartli ravishda “Risola dar masoyili shariat va tariqat” deya nom berilgan.

Muallif ushbu masalani chuqurroq tushuntirish maqsadida quyidagilarni keltirib o'tadi: "To'rt xil kasallik bo'lib, uni tabiblar davolay olmaydilar. Ular – istisqo (sariq suv kasalligi), diqq (sil kasalligi), juzom (moxov kasalligi) va devonagiy (jinnilik)". Shayx Xovand mazkur kasalliklarni tibbiy nuqtai nazardan emas, shariat va tariqat nuqtai nazaridan tushuntiradi.

Muallifning yozishicha istisqo, bu – dunyo va uning moliga haddan tashqari hirs qo'yishdir, diqq bu - xudbinlik illati, juzom illatini esa joni va ruhida tuzalmas illati mavjud kishini har kim bir bora ko'rsa, boshqa ko'rishni orzu qilmasligini, devonalik borasida esa devonalik illatiga duchor bo'lgan kishini jin yo'ldan urib, g'ullar biyobonlarda sargardon qilib, har to'rt illat singari oxiri halok qilishi haqida aytib o'tadi.

Yuqoridagi bayonlardan kelib chiqadiki, hech bir inson hirs, baxillik, hasad, gina, zulm kabi yomon illatlardan xoli bo'lmaydi va bu illatlar insonni yomon yo'lga kirishi uchun shaytonga xizmat qiladi va halokatga yo'llaydi. Inson esa bunday illatlardan poklanishi, buning uchun esa Payg'ambar sunnatini mahkam tutish orqali erishiladi.

Shayx Xovand Tohur asarida sanab o'tilgan illatlar bugungi kun yoshlari orasida ham keng tarqalayotgan va zararli oqibatlarni keltirib chiqarayotgan illatlardan sanaladi. Ajdodlar merosini o'qib, o'rganib, tadqiq etish, uning foydalaridan xalqimiz ayniqsa, yoshlarimizni bohabar etish orqali bu illatlarni bartaraf etish imkoniyatini kengaytiradi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, O'zbekistonning ertangi kuni, erkin va farovon hayoti avlodlarimiz qanday voyaga yetishi bilan chambarchas bog'liqdir. Bu o'rinda buyuk ajdodlarimiz hayoti va ularning o'lmas merosi yoshlarimiz uchun ibrat maktabidir. Bugungi kunda yoshlarning ma'naviy hayotini ezgu amallar bilan to'ldirish uchun ajdodlarimiz o'gitlari, pand-nasihatlaridan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Shayx Xovand Tohyp hayoti va ilmiy merosini o'rganish esa, jamiyat manfaatiga xizmat qilish, shaxs ma'naviyatini shakllantirish, uning axloqiy bilimlarini boyitish bilan bugungi kunda ham qadrlidir.

Darhaqiqat, ilg'or g'oyaviy oqim namoyandasining yuqorida ko'rsatib o'tilgan masalalar haqidagi qarashlari bugungi kunda yoshlar uchun ma'naviy tarbiya manbai bo'lib xizmat qiladi. Xususan, ajdodlarimiz ilmiy merosi va ularning tutgan hayot yo'li yoshlarni kamol topishida mana shu ma'naviy barkamollik yo'lidan borishi uchun ta'lim-tarbiya vositasi bo'lib xizmat qiladi.

HADIS TO'PLAMLARIDA MUHIM O'RIN TUTGAN IMOM TERMIZIY ASARLARIGA CHIZGILAR

DRAWS ON THE WORKS OF IMAM TIRMIDHI, OCCUPYING AN IMPORTANT PLACE AMONG HADITH COLLECTIONS

Mohirjon Islomjon o'g'li Yodgorov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

Yurtimiz tarixiga nazar tashlaydigan bo'lsak, dunyo tamadduni shungdek, islom dini rivojiga beqiyos o'z xissasini qo'shgan mufasssirlar, muhaddislar, faylasuflar va boshqa olimlarning o'rni va ro'li naqadar katta ahamiyatga ega ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Vatanimizning eng qadimiy va ko'hna hududlaridan "Madina ar-rijol" ismi bilan nomlangan Termiz shahrining o'zidan termiziy nisbasi bilan mutakallimlar, mutasavvuflar shuningdek, hadis ilmi bilan shug'ilanuvchi olimlar ko'plab yetishib chiqqan¹. Shulardan biri dunyo imomi, ulug' muhaddis Abu Iso Termiziydir. Olimning yaratgan asarlari islom dini manbalarining muhim sohalaridan biri hadis ilmi rivojiga qo'shgan katta hissasi to'g'risidadir.

Abu Iso Muhammad ibn Iso Termiziy hadis ilmi sohasiga ta'luqli ko'plab mashur asarlar ta'lif etgan. Bizga qadar yetib kelgan va ma'lum bo'lgan, "al-Jomi' as-sahih", "ash-Shamoil al-Muhammadiyya", "al-Hol", "at-Tarix", "az-Zuhd", "al-Asmo va al-kuno" va "al-Ilal fi-l-hadis" asarlari shuningdek, bizga hali ma'lum bo'lmagan ta'lifotlari ham mavjud. Hadis ilmi ko'plab shu ilmga tegishli sohalarini o'z ichiga oladi. Bulardan, hadis istilohlari, roviylar ilmi, jarh va ta'dil ilmi, taxrij ilmi, isnodlar tahlili, hadis usullari, hadis ixtiloflari ilmi va hadis illatlari² degan fanlarni qamrab olgan hisoblanadi. Imom Termiziyning "al-Ilal fi-l-hadis" asarida hadis illatlari haqida so'z yuritiladi. Hadis illatlari borasida Ali ibn Abdulloh Madiniy, Ahmad ibn Hanbal, Imom Buxoriy, Imom Muslim, Imom Doraqutniy va Abu Xotam kabi muhaddislar asarlar bitishgan³. Biroq, Termiziyning "al-Ilal fi-l-hadis" asari to'g'riligi, aniqligi va ishonchli ekanligi bilan boshqa yozilgan asarlardan ajralib turadi⁴.

"Ilal" so'zi arab tilidagi illat so'zining ko'pligi bo'lib, ma'naviy ma'noda ishlatilib, kasallik, bemorlik, noqislik, dardli kabi ma'nolarda ishlatilib, hadis sanadlaridagi⁵ illatlar yoki nuqsonlarni o'rganadigan fanni ifoda etadi. Ushbu ilmning foydasi, hadisning sanadi yoki matnining zohiri salomat ko'rinsada, ammo unga yashiringan nuqson bo'lishi, ya'ni roviyning hadisga biror so'zni yoki qo'shimchalarni qo'shib qo'yishi, almashtirib qo'yishi yohud tushurib qoldirishining sabablarini o'rganishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Imomning "al-Ilal fi-l-hadis" asari ikki mustaqil tasnif qilingan kitoblardan iborat bo'lib, biri "al-Ilal al-kabir", ikkinchisi, "al-Ilal as-sog'ir" asari hisoblanadi.

"Al-Ilal al-kabir" (Katta Ilal) yoki "al-Ilal al-mufrod" (Alohida Ilal) nomi bilan ham yuritiladi. Mazkur asar nusxalarining biri 716 ta rivoyatlarni o'z ichiga olgan bo'lib, unda imom Termiziy ustozimom Buxoriy bilan bo'lib o'tgan muzokaralar va ilmiy baxslar keltirilganligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ikki imom o'rtasidagi savol-javoblar bo'lganligi bizga imom Buxoriyning ko'plab ilmiy masalalarga bildirgan mulohazalarini yetib kelishiga sabab bo'lgan. Termiziy bu kitob xususida shunday deydi: "Bu ilal masalalari borasida uzoq fikr yuritdim, mendan bu borada so'ralganida, o'z fikrimni ochiq aytmadim, chunki, mendan oldingi olimlar ham bu masalada fikr bildirmaganlar, shuningdek, muhaddislar orasida siqa roviylarning xatosi, yanglishishi, vahmlarini aytish g'iybat bo'ladi degan olimlar ham bor edi. So'ng odamlar manfaatini o'ylab, bir nechta mashhur olimlar, xususan imom Buxoriy bilan muloqotlar, va bu ilm borasida rivoyatlarni eshitganimdan so'ng, mazkur sohani oshkor qilishga jazm qildim. Na Iroqda na Xurosonda ilal, tarix va isnod borasida imom Muhammad ibn Ismoil Buxoriydan ko'ra bilimlir

¹ Kenjabek M. Buyuk termiziylar. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2017.

² Illat- hadisning sahihligiga zarar yetkazuvchi maxfiy holat.

³ Chotmatov J. Imom Abu Iso Termiziy. – T.: O'zXIA nashriyot-matbaa birlashmasi, 2019.

⁴ Chotmatov J. Kitobul ilal. – T.: Movarounnahr, 2018.

⁵ Sanad – hadis matniga olib boruvchi roviylar yo'li.

kishini ko'rmadim." – degan ma'lumotni keltiriladi. Bu kitob ham "al-Jomi' as-sunan" asari singari, illatli hadislarni fiqhiy boblar asosida qozi Abu Tolib Mahmud ibn Ali Tamimiy Asbahoniy tomonidan tartiblab chiqilgan. Asarlarda "Termiziy buni "Ilal"da rivoyat qilgan" degan ibora ishlatilgan bo'lsa, "Ilal"dan murod "al-Ilal al-kabir" kitobi nazarda tutilgan bo'ladi.

"Al-Ilal as-sog'ir" (Kichik Ilal) hadis illatlariga tegishli kichik kitob nomi bilan ataluvchi asardir. Mazkur kitobda imom Termiziy o'zining bosh asari bo'lmish "al-Jomi' as-sahih" kitobining oxiriga ilova qilingan bo'lib bir-biridan ajratilmaydi. Aslida ushbu kitob "al-Jomi' as-sahih" asarining muqaddimasi vazifasini bajarish bilan bir qatorda, faqat uni imom "al-Jomi' as-sahih"ning oxirida keltirgan. Bu ilovada imom: "Bu kitob (al-Jomi' as-sahih)dagi ikki hadisdan boshqa boshqa hamma hadisga amal qilinadi" – deydi, va u ikki hadisni matnini keltirib o'tadi. "Al-Ilal as-sog'ir" asari Samarqand hududida ta'lif etilgan bo'lib, unda hadis ilmi qoidalari jamlangan kitob sifatida ba'zi olimlar e'tirof etganlar. Imom ibn Mulaqqin o'zining "al-Muqni' fi ulum al-hadis" asarida imom Termiziyning hadis ilmi borasida kitob yozganligini birinchi bo'lib keltirib, "Darhaqiqat, bu borada imomlar kitoblar bitishdi, Termiziy "al-Jomi' " va "al-Ilal"ida, Xatib "al-Kifoya"sida, ibn Saloh "Muqaddima"sida" deb ma'lumotlarni keltiradi¹. Ibn Rajab "al-Ilal as-sog'ir" asariga "Sharh ilal at-Termiziy" nomli sharh kitobini yozdi.

Yuqoridagi ma'limotlar borasida xulosa qiladigan bo'lsak, Movarounnahr hududidan ko'plab olimlar yetishib chiqib, ilm-fanning turli sohalari rivojiga salmoqli hissa qo'shganligini, sharqda islom ilmlarining rivojiga o'z bilimlari bilan ulkan hissa qo'shgan buyuk allomalar yetishib chiqib, butun musulmon olamida katta shuhrat qozonganligi va ularning boy asarlari hozirgi kunga qadar o'rganilib, ilmiy-tatqiqot ishlari olib borilishi, bunga yaqqol dalil bo'ladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARINING ILMIY-MA'NAVIY MEROSI

SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN THINKERS

Mahkambek Abdurazzoqov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

Buyuk allomalar yurti deya e'tirof etiladigan qadim Movarounnahr diyoridan jahon ilm-fan va madaniyatiga ulkan hissa qo'shgan ko'plab ulamolar yetishib chiqqan. Bu ulamolarning adadini faqat nomini o'zini sanab chiqilsa ham, bir necha jildlik kitob bo'lishi turgan gap. Ularning qilgan ishlari, olib borgan tadqiqotlari va kelgusi avlodlarga qoldirgan ma'naviy boyliklari siz-u bizda faxr tuyg'usini uyg'otish bilan birga, ularning ishini davom ettirish kabi muhim vazifani bo'ynimizga yuklaydi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik

¹ Nuriddin Itr. Al-Imom at-Termiziy.

institutining fondida¹ IX-XX asrga oid bo'lgan 80 mingga yaqin alohida asarlarni o'zida jamlagan 26 mingdan ziyod qo'lyozma asarlar mavjud. Toshbosma va nashr etilgan kitoblarning umumiy soni 40 ming jildni tashkil etadi. Bundan tashqari 10 mingga yaqin turli xil tarixiy hujjatlar ham saqlanib kelinmoqda. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi Manbalar xazinasi bo'lim fondida 441 (to'rt yuz qirq bir) ta qo'lyozma, 1485 (bir ming to'rt yuz sakson besh) ta toshbosma hamda 5510 (besh ming besh yuz o'n) ta nomdagi 10 000 (o'n ming)dan ziyod zamonaviy adabiyotlar ro'yxatga olingan². Demak, mana shunday behisob xazinaga, ilmiy barkamollikka ega millat, modomiki undan to'g'ri iste'foda etar ekan hech qachon zavolga yuz tutib qolmaydi.

Ma'lumki, tarix zarvarloqlari Movarounnahr hamda butun musulmon diyorlarida IX-XII asrlar ma'rifiy uyg'onish – Islom sivilizatsiyasining oltin asrlari sifatida yodga olinadi. Shubhasiz, aynan shu asrlarda Movarounnahrdan dunyoga o'z so'zini ayta olgan buyuk allomalar jumladan, Muso al-Xorazmiy, Ahmad al-Farg'oni, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino va boshqa ko'plab islom tamadduniga hissa qo'shgan ulamolar yetishib chiqqan. Bu allomalarning o'ziga xos jihati shunda ediki, ular bitta fan yoki soha bilan chegaralanmasdan bir qancha ilmlardan boxabar bo'lib, qomusiy olim sifatida tan olingan.

Xususan, Muso al-Xorazmiyning "Al-jabr val-muqobala" asari yangi fan – algebraga asos bo'ladi. Olim tuzgan o'nlik sanoq sistemasi "Algoritm" atamasini bilan fanga o'rnatib qoldi. Hozirda qo'limizda foydalanilayotgan zamoniy texnika vositalari, telefon hamda kompyuterlar aynan algoritm asosidagina ishlaydi. Xorazmiy asarlarini tadqiq qilgan olimlar, agar bu asarlar bo'lmaganda texnika taraqqiyoti ham hozirgidan bir necha yuz yillarga kechikishi mumkinligini aytishgan. BBC telekanalidagi hujjatli filmlardan birida: "Bugun biz qayerda va qachon bo'lishimizdan qat'i nazar, kofe yoki choy ustida xohlagan kishimiz bilan internetda erkin muloqot qilganimizda, yoki veb-sahifalarni kuzatayotganda, yoki chegaralanmagan hajmdagi axborotlarni saqlamoqchi bo'lganimizda, barcha yangi xay-tek texnologiyalarining rivojida o'chmas iz qoldirgan Markaziy Osiyoning deyarli tanish bo'lmagan chekkasidan bo'lgan Al-Xorazmiy ismli kishi turganligini esdan chiqarmasligimiz kerak va xayolan unga minnatdor bo'lishimiz shart", - deya xulosa qilindi³.

Alloma Ahmad al-Farg'oniyni "Astronomiya asoslari" nomli asari o'n ikkinchi asrda lotin va ivrit tillariga tarjima qilingani, keyinchalik Italiya, Germaniya, Fransiya, Gollandiya va AQSH kabi ko'plab mamlakatlarda qayta-qayta chop etilgani uning naqadar ulkan ahamiyatga egaligini ko'rsatadi. Allomaning Yer sharsimon shaklda ekanligi borasidagi qarashlarini oradan sakkiz yuz yil o'tib amalda isbotlagan mashhur sayoh Xristofor Kolumb "Yer meridianining bir darajasi miqdori haqidagi al-Farg'oni hisoblarining to'g'riligiga to'la ishonch hosil qildim", - deya dastxat qoldirgan.

O'rta asrlar Markaziy Osiyo xalqlari falsafiy fikrining rivojlanishda, ayniqsa, Abu Nasr al-Forobiy faxrli o'rin tutadi. Alloma "Muallimus soniy" ya'ni ikkinchi muallim deya

1

https://uz.wikipedia.org/wiki/O%CA%BBzbekiston_Respublikasi_Fanlar_akademiyasining_Sharqshunoslik_instituti

² <https://iiu.uz/uz/news/1000>

³ <https://oyina.uz/uz/generation/58>

ulug'langan. 160 dan ortiq asar muallifi va zamonasida 70 yaqin tillarni biluvchi noyob iqtidor sohibi bo'lgan. Uning "Arastu metafizikasiga sharh" asari islom falsafasida alohida o'ringa ega. Bu asarda Arastuning bir necha fikrlariga qarshilik bildiradi va o'z fikrlarini aql yordamida isbotlab beradi. Forobiyning "Fozil odamlar shahri" asari esa jamiyatshunoslik ilmini mislsiz boyitdi. Jamiyatlarning farovonligi nima omillarga bog'liq ekanligi go'zal sur'atda ochib berildi. Bu asarlar nafaqat o'z davri uchun, balki bugungi davr uchun ham birdek yuksak qiymatga ega hisoblanadi.

IX-XII asrlar musulmon Sharqi, xususan Markaziy Osiyo xalqlari tabiiy-ilmiy va ijtimoiy-falsafiy fikrlarining rivojiga o'zining buyuk hissasini qo'shgan qomusiy olimlardan yana biri Abu Ali ibn Sinodir. G'arbda "Avitsenna", Sharqda "Shayx ur-ra'is" nomlari bilan mashhur bo'ldi. "Tib qonunlari" asari XII asrda lotin tiliga tarjima qilinib, XVIII asrgacha Yevropa universitetlarida asosiy qo'llanma sifatida o'qitib kelindi.

Islom tamadduni Beruniy nomi bilan har qancha maqtana oladi. XI asr "Beruniy asri" deb ham ataladi. Abu Rayhon Beruniy o'z nazariy qarashlari bilan okean ortida quruqlik borligini aytadi. Beruniy birinchi bo'lib yerning kichraytirilgan modelini yasaydi. Uning "Hindiston" asari o'zigacha bo'lgan asarlar orasida eng noyob yozma asar sifatida qadrlanadi.

Shubhasiz IX-XII asrlarda ro'y bergan Islom tamadduni insoniyatga ulkan ilmlarni tuhfa etdi. Hech qaysi bir sivilizatsiyasi Islom sivilizatsiyasidek juda tez rivojlanib, keng tarmoqli hamda ulkan hududga ega bo'lmagan. Shuning uchun ham bu davr Islom tarixida oltin asrlar sifatida tilga olinadi. Bundan tashqari XIV-XV asrlarda Movarounnahrda temuriylar ikkinchi sivilizatsiyaga tayanch bo'ladi. Oldingi sivilizatsiyadek insoniyat tarixida yana bir evrilish bo'lib o'tadi.

Hozirda yurtimizda uchinchi renesseansni qurish g'oyalari kurtak ota boshladi. Bu to'g'risida davlat rahbarining o'zi tashabbus ko'rsatib chiqdi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev "O'zbekiston zamini qadimda ikki buyuk uyg'onish davriga — Birinchi (ma'rifiy — IX-XII asrlar) va Ikkinchi (Temuriylar — XIV-XV asrlar) Renessansga beshik bo'lgan. "Bu — jahon ilm-fanida o'z isbotini topgan va tan olingan tarixiy haqiqatdir". Hozirgi vaqtda mamlakatimizda yana bir muhim Uyg'onish jarayoni kechmoqda. Shuning uchun „Yangi O'zbekiston“ va „Uchinchi Renessans“ so'zlari hayotimizda o'zaro uyg'un va hamohang bo'lib yangramoqda, xalqimizni ulug' maqsadlar sari ruhlantirmoqda", — deya xulosa qildi¹.

¹ <https://www.gazeta.uz/oz/2021/08/17/renaissance/>

ISMOIL HAQQIYNING HAYOTI, ILMIY ME'ROSI
ISMAIL HAQQI'S LIFE AND SCIENTIFIC HERITAGE

Halima Farxod qizi Habibullayeva,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti
Muxabbat Agzamova,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi dotsenti PhD

Ismoil Haqqiy ibn Mustafo Bursaviy al-Hanafiy al-Jilvatiy XVII asrda Usmonlilar Imperiyasida yashagan mufasssir, mutasavvif, tariqat olimi, shuningdek, shoir va bastakor hisoblanadi¹. Hozirgi kunga qadar Ismoil Haqqiy turklarning eng buyuk olimi, Onado'lining valiy zoti sifatida qadrlanadi². Ismoil Haqqiy Bursaviy turli il-fan sohalariga yuzdan ortiq asarlar muallifi bo'lib, turk adabiyotining ko'zga ko'ringan arbobi o'laroq e'tirof e'tiladi.

Uning to'liq ismi Ismoil Haqqiy ibn Mustafo ibn Bayram Chovush ibn Shoh Xudobendi Bursaviy bo'lib, 1062/1652-yil Aydo's shahrida³ (hozirgi Turkiya hududida) tug'ulgan⁴. Uning nasabi Muhammad (s.a.v) ga tutashadi⁵. Dastlabki ilmlarni o'z yurtida egalladi, so'ng Istanbulga ko'chib o'tib, Jilvatiyya taqiratinig katta ulamolardan bo'lgan Usmon Fazliy Atbazoriydan barcha ilmlarni puxta o'rgandi. Yetti yoshida onasi vafot etgan. Usmon Fazliyning taklifi bilan 1663-yilda Damashqqa, Shayx Abul Muvohib Muhammad Abdul Baqiy Hanbaliy huzuriga diniy ilmlarni egallashi uchun yuborildi va bu olimdan yetti yil davomida sarf, nahv, mantiq, bayon, fiqh, kalom, tafsir va hadis ilmlarini tahsil oldi, so'ng ustozlari tarafidan o'rgatilgan ilmlari yuzasidan ijozaga ega bo'ldi. O'sha yerda Shayx Abdulg'oni Nobulsiy bilan ko'rishdi, ularning orasida bir qancha tasavvuf bo'yicha munozaralar bo'lib o'tdi. 1084/1673-yil 21 yoshida Ismoil Haqqiy Istanbulga qaytib keldi va bu yerda Jilvatiyya tariqatining asoschisi Shayx Usmon Fazliyning darslariga qatnashadi⁶. Ismoil Haqqiy boshqa qator olimlarning ham darslariga qatnasha boshladi. Fariduddin Attor, Jaloliddin Rumi, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jome'ning kitoblarini o'qish uchun fors tilini puxta egalladi. Ismoil Haqqiy xattotchilik, musiqa san'atlarida ham mohir bo'lib, XVII asrda yashab o'tgan tasavvuf olimi, Jilvatiyya tariqati yo'l boshchisi Hudoyiyning asarlarini bastaladi⁷.

1086/1675-yilda Shayx Usmon Fazliy shogirdi Ismoil Haqqiy va uch darveshni Uskub viloyatiga Jilvatiyya tariqatini yoyish uchun yubordi. Shu yerda Ismoil Haqqiy Shayx Mustafo Ushshoqiynig qiziga uylandi. Shayxning maktubotlaridan tasirlanib, Ismoil Haqqiy o'zining eng mashhur va'zlarini yozdi. Ismoil Haqqiyning haqqa da'vat etishi va ilm berishi aynan shu yerdan boshlangan. 1093/1682-yilda Ismoil Haqqiy Makedoniyaning

¹ Xayruddin Zirikli. A'lam qomus at-tarajim li ashhar al-rijal va-n-nisaa min al-a'robi va-l-musta'ribiy va-l-musharriqiy. – Bayrut: Dor al-ulum li-l-malloyin. 1980. – J. V. – B. 313.

² Ryan Xristofer. Biographical-notes on Ismail Hakki Bursawi collected and translated. 2000. qayta nashr, 2016 noyabr.

³ Aydo's shahri Adernaga qishlog'i yaqinida joylashgan bo'lib, hozirda Turkiya hududiga to'g'ri keladi.

⁴ Xayruddin Zirikli. A'lam qomus at-tarajim li ashhar al-rijal va-n-nisaa min al-a'robi va-l-musta'ribiy va-l-musharriqiy. – Bayrut: Dor al-ulum li-l-malloyin. 2002. – J. – B. 313.

⁵ Doktor Abdulhamid Beresek. Muqaddima at-tafsir ruh al-bayan. – J. I. – B. 47.

⁶ Usmon Baylamin. Tabaqot al-mufasssir. – Istanbul: Taba'tu dor al-balyamin, 1974. – B. 712.

⁷ Hoji Xalifa. Kashf az-zunun 'an asami al-kutub va-l-funun. – Bayrut: Dar al-kutub al-'Ilmiyyah, 2008. – J. V. – B. 495.

Uskub shahriga dars berish uchun borgan. Tariqat olimi bu yerda kitob yozishni boshladi. Ismoil Haqqiy o'z asarlariga "Masnaviy ma'naviy"ning mashhur sharhini yozgan olim Ismoil Haqqiy Anqaraviy bilan chalkashtirilmashligi uchun "Jilvatiy", "Bursaviy", "Uskudariy" kabi taxallusni qo'shib yozar edi¹. Sufiylar orasida Onado'lining Bursa shahridan XIV asrda chiqqan Somonchi Ota va Hoji Bayram kabi mashhur shayxlar yetishib chiqqan. 1096/1685-yilda Bursa shayxi vafot etdi va Shayx Usmon Fazliy esa, Ismoil Haqqiy Bursa shahriga "shayx" etib tayinladi². Afsuski, uning Bursadagi birinchi yillari Vena jangida Usmonlilar imperiyasining halokatli mag'lubiyati va Muqaddas Liganing³ Usmonlilarga tegishli Bolqon hududlariga bostirib kirishidan keyingi og'ir davrga to'g'ri keldi. Shu sababidan, iqtisodiyot og'ir ahvolda edi va Ismoil Haqqiy omon qolish uchun kitoblarini sotishga majbur bo'ldi.

1106/1695 – 1108/1697-yillarda Ismoil Haqqiy Adernaga Sulton Mustafo II huzuriga keldi va Gabsburglar imperiyasiga qarshi harbiy yurishlarida hamroh bo'ldi. Shu asnoda, xalqni dushmanga qarshi urushish, bu uchun beriladigan ajr mukofotlar haqida aytib, xalqni rag'batlantirib turdi. U og'ir yaralanmaguncha bir qancha janglarda qatnashdi. Bu jangda qo'shin g'alaba bilan qaytdi.

1112/1700-yilda Ismoil Haqqiy haj ziyoratini amalga oshirdi. Makkadan qaytayotganida karvon sahro qaroqchilari tomonidan qirg'in qilindi, ammo Ismoil Haqqiy Shom yurtiga yetib oldi. Bursaviy ushbu safari davomida "Asror al-hajj" asarini va yana bir kitob ta'lif qilgani, ammo talonchilik paytida ulardan biri yo'qolgani haqida aytgan. So'ng, oilasi bilan Shomga ko'chib o'tgan va bu yerda uch yil yashab, o'z yurtiga qaytdi. 1129/1717-yilda Damashqqa kelib, yana 12 ta kitob yozadi. 1132/1720-yilda Istanbulning Onado'li qismidagi Uskudarga qaytib, Ahmadiyya masjidida yana dars bera boshladi. Ammo, Bursaviy bu yerda ikki marotaba mutaassib olomon tomonidan qarshilikka uchragach, Bursaga qaytishga qaror qildi va vafotiga qadar shu yerda yashadi. 1134/1722-yilda Bursada o'z kitoblarini xalq kutubxonalariga vasiyat qilib, kichik masjid qurish uchun bor pulini sarfladi. Hozirda bu masjid "Muhammadiyya masjidi" deb nomlanadi. Hayotining so'ngida odamlardan ajralib, kitob yozish va ta'lif qilish bilan mashg'ul bo'ldi. 1137/1725-yil iyul oyida, yetmish to'rt yoshida xotirjamlikda vafot etdi. Shayx Ismoil Haqqiy Bursaviy o'zi qurdirgan "Muhammadiyya masjidi"ning orqa tomoniga dafn qilindi.

Ismoil Haqqiy 106 ta kitob va risola muallifi bo'lib, ularning 46 tasi arab tilida, 60 tasi turk tilida bitilgan. U Usmonlilarning eng sarmahsul olimlaridan biri hisoblanadi. Bugungi kunga qadar turkiy tilda atoqli adabiyot namoyandasi sifatida e'zozlanadi. U islom ilmlari, tasavvuf, sufiylik, islom falsafasi, islom axloqi va tafsirshunoslik bo'yicha ko'plab zamondoshlarining odatiy uslublaridan qochgan holatda kitoblarini tasnif etgan. Ruhu-l-bayon fi tafsiri-l-Qur'an, Arbau'n hadiysan, Kitab al-xitob, Ruhu-l-kalom fi sharhi solawat al-Mushayshiy Abdissalam, Risalat al-xoliliyya, Asror al-Haj, Usul al-hadis, Tahyiyyu fi hurufi tahjiyyi, Tas'hiyl toriyq al-usul li taysiri vusuli fi-t-tafsir, Jamiu' muhimmatu tullab kabi asarlari mashhurdir. "Ruhu-l-bayon" tafsiri Bursaviyning shoh asarlaridan biri hisoblanib, ushbu tafsirni yigirma uch yil davomida ta'lif qilgan. Bu asar tasavvufiy tafsirshunoslikda o'z o'rni va ahamiyatiga ega, shuningdek, xalq tarafidan ham istefoda etib

¹ Usmon Baylamin. Tabaqot al-mufasssirin. – Istanbul: Taba'tu dor al-balyamin, 1974. – B. 711.

² Doktor Abdulhamid Beresek. Muqaddima at-tafsir ruhu-l-bayan. –J. I. – B. 46.

³ 1684 yilda Yevropa davlatlari Turkiyaga qarshi "Muqaddas Liga" tuzdilar.

kelinayotgan tafsirlar qatoridan joy olgan. “Ruhu-l-bayon” tafsirining muallif xati bilan yozilgan nusxasi (General, nr. 12-27) Bursa qo‘lyozmalari va qadimiy yodgorliklar kutubxonasi (BEBEK)da saqlanadi. Bu nusxa 16 kitobdan iborat. “Ruhu-l-bayon” tafsiri bir nechta tillarga tarjima qilinib, o‘rganilib kelinyapti. Mufasssir Qur’oni karimni to‘liq holatda, har bir suraning nomini, nozil bo‘lish sababini, oyatlar sonini zikr etib tafsir qilib, asosan, tafsirshunoslikda keng tarqalmagan uslubda, ya’ni to‘g‘ridan to‘g‘ri oyatlarning o‘zini tafsir qilishga urg‘u bergan. Ba’zan suralarning umumiy ma’nosi haqida ma’lumot berib o‘tgan. “Ruhu-l-bayon” tafsiri tasavvufiy tafsirshunoslikda o‘z ahamiyati va o‘rni ega tafsirdir.

HAKIM TERMIZIYNING “MANOZIL UL IBOD MINAL IBODA” - MAQOMLAR TAVSIFIGA OID ILK NAZARIY ASAR SIFATIDA

MANAZIL AL-‘IBAD MIN AL-‘IBODA BY HAKIM TIRMIDHI AS AN EARLY THEORETICAL WORK ON THE CLASSIFICATION OF MAQAMS

Nodira Turopova,

O‘zbekiston xalqara islom akademiyasi magistranti

Tasavvufda keng qo‘llaniladigan istilohlardan biri bu maqomdir. Maqom so‘zi arabcha قام - turmoq fe‘lidan olingan. Maqom atamasi ba’zan manzil so‘zi bilan ham qo‘llaniladi. Har ikkisi juziy farq bilan bir ma’noga dalolat qiladi. Maqom bu insonning bir qancha riyozatlar chekib erashadigan xususiyatidir. Bunda e’tiborli jihati shuki, insonning erishgan fazilati tanaga emas, uning javhari bo‘lgan ruhiyatiga xosdir. Tasavvufning amaliyoti sanalgan tariqatlar suluk peshvolarining muolaja manhajiga ko‘ra farqlanadi. Shu sababli, turli tariqatlarda maqomlar soni turlicha. Ammo, ular orasida mushtaraklik ko‘proq kuzatiladi.

Hakim Termiziyning “Manozil ul ibod minal iboda” (Obidning ibodatdagi manzillari) asari bizga maqomlar va ularning darajalari haqidagi ilk tasnifni beradi. X asrda tasvuv nazariy jihatdan shakllanish davri bo‘lib ushbu bosqichda maqom termini keng istemolda bo‘lmagan. Sobit bo‘lgan maqom manzil so‘zi bilan ifodalangan. Ushbu asarda Alloh taologa qurbatni qasd qilgan obidning ibodatdagi manzillarini yoritib beriladi. Kitob ikki qismli bo‘lib birinchi qismda manzillar nomi zikr etilgan bo‘lsa, ikkinchi qismda ularning muqaddas manbalarda vorid bo‘lgan dalillar asosida tavsifi keladi. Asar muqaddimasida muallif undan obidning ubudiyatda erishadigan darajalari haqida Qur’oni Karim va hadisdan dalillar bilan sharhlashini istaganlarga javob tariqasida yozganini aytadi. Alloma o‘z davrida doimo jamiyatning diqqat-e’tibor markazida turgan. Zero, uning ilmiy merosining kattagina qismini aholi tomonidan diniy masalalarning ruhiy jihatlari haqida berilgan savollarga javoblar tashkil etadi¹.

Dastlabki manzil tavba manzilidir. Tavba keng tushuncha sanalib bugungi kunimizda odatdagi birgina so‘z bilan ado qilinadigan mashaqqatsiz narsa emasdir. Hakim Termiziy

¹ Usmonov I. Tasavvuf. – Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2012. – 192 b.

ta'riflashicha, agar bandalar o'tmishda qilgan barcha gunohlaridan voz kechib tavba eshigini mahkam tutsalar, o'tgan kunlarini esa zoye ketkazganliklarini idrok etib, ularni isloh qilishga bor kuch va g'ayratlarini sarf qilsalar, zulm o'choqlarini yo'q qilishga qurblari yetguncha intilsalar, zolimlardan qutilishga jondillari bilan harakat qilsalar, qazo qilgan farz amallarining qazosiga mahkam bel bog'lsalar kibr-u havoga qul bo'lib o'tkazgan kunlarini mutlaqo eslaridan chiqarsalar, ta'sir o'tkazib kelgan kimsalarning ta'siridan o'zlarini halos qilsalar, toqatlari yetguncha Allohning haqqi bo'lmish vojib amallarni bajarish uchun astoydil Allohga yuzlansalar, shundagina ular tavba qiluvchi¹ manzilida sobit bo'ladi.

Ikkinchi manzil zuhd manzilidir. Tavba qilib qalbini gunoh dog'laridan tozalagan kimsa qalb nuriga ega bo'ladi. Natijada qalb ko'zi bilan ko'ra boshlaydi va dunyoning noqisliklari unga namoyon bo'ladi. Foniyydan boqiyga yuz buradi. Zuhd bu qalbgga doir bo'lib, dunyo qo'lda tursa ham qalbd turmasligidir. Haqdan chalg'itadigan hamma nasradan yuz burishlik ekanligini ta'kidlab, zohidlik yo'lini ixtiyor qilgan kimsalardan birortasi mazammam bo'lsa-da, dunyoni zikr qilsa u holda, u ta'nayu malomat topishiga duchor bo'ladi. Zero, u Alloh zikrini tark etib, uning nazdida hor va haqirligi tufayli "hech narsa emas" deb nom olgan dunyoning zikriga kirishganligini isbot qiladi². Dalil sifatida Toha surasi 130-oyat, Qasos surasi 60, 83-oyat, Oli Imron surasi 14-oyat, Zuhruf 33,34,35-oyatlar, Mo'minun 55,56-oyatlar, Nahl 96-oyat, Sajda 24-oyat va dunyoning yo'l ozuqasi, dengizga tiqilgan bir barmoqqa ilashib chiqqan suv va o'yingohga qiyoslangan hadislar keltirilgan.

Uchinchi manzil adovatun nafs ya'ni nafsga dushmanlikdir. Nafsqa qarshi kurash jangohda kurashishdan kam mashaqqatliroqdirki, jangda dushman zohir va ma'lum muddat uchundir nafs esa botinda bo'lib ko'rinmaydi va uning kurashi umr bo'yi kechadi. Ushbu darajadagi solikda qalb o'z Arshiga chiqib olgan shohga, ruh uning tarjimoniga aql uning vaziriga amru ma'ruf va nahiyy munkar shohni tayin etuvchiga aylanib qolgan. Sulton – ruh, tadbirkor – aql bo'lib qolgan³. Dalilga Yusuf surasi 53, 83-oyat, Toha surasi 96-oyat, Oli Imron 165-oyat, Naziat 40-oyat, Sod 26-oyat Dovud, Iso alayhissalomlardan hadis va payg'ambar alayhissalomdan: "Biror narsaga bo'lgan muhabbating seni ko'r va kar qilib qo'yadi"⁴ va boshqa hadislar keltirilgan.

To'rtinchi manzil muhabbat manzilidir. Haqiqiy muhabbat Alloh taolaga bo'lgan muhabbat bo'lib qolgan barcha hilqatga bo'lgani majozidir. Ushbu manzilda inson badani jon taslim qilish uchun simob kabi erigan, ularning ruhi badanlaridan chiqib, ular atrofida parvonadek aylanib turgan, ko'zlari osmonga tikilgan, qalblari esa Buyuk Xojalariga ilhaq va qachon uning huzuriga chorlansalar, darhol "Labbayka", deb borishga tayyor⁵ bo'ladi. Dalilga Moida surasi 35, 54-oyatlar, Ankabut surasi 69-oyat va Oli Imron 31-oyat keltirilgan. Shubhasiz Alloh muhabbatiga sazovor bo'lish Qur'oni Karimda kelgani kabi sunnatga mahkam ergashish bilan amalga oshadi.

Beshinchi manzil esa qat'ul havo ya'ni nafsning eng kuchli hirsini to'xtatish. Yuqorida aytilganidek, nafs istagi mag'lub etib bo'lmadir. Uning kurashida jiddu jahd qilgan kishi

¹ Hakim Termiziy. Manozil ul ibod min al iboda. Abdulqahhor Shoshiy tarjimasi. – Toshkent: "Movarounnahr", 2003. – 9 b.

² O'sha asar. – 10 b.

³ O'sha asar. – 13 b.

⁴ O'sha asar. – 13 b.

⁵ O'sha asar. – 14 b.

holdan toyadi. Alloh taolodan kelgan tavfiq bilangina qalbi taskin topadi. Hoyu havaslar kishanlanadi va chin qalbdan Haqqa yuzlanadi. Biroq mahbus nafs tirikligi solikni doim sergaklikka chaqiradi. Dalil sifatida Toha surasi 75,76-oyat, A'lo surasi 14-15-oyat, Tavba surasi 118-oyatlar keltirilgan. Ushbu bobda Tavba surasidagi uch sahobaning chin tavbalari o'rnak qilib keltirilishiga voqelikdagi sababiyatdan uzilish(havo ham tark etiladi) va shu orqali Allohdan o'zgaga yuzlanishdan forig' bo'lishlari misol keltiriladi. Albatta, bu xolislikni ta'minlash uchun Yaratganning hikmati edi.

Oltinchi manzil xoshiyat manzilidir. Alloh taoloning haybati obidni chulg'ab olib qo'rquvdan titroq paydo bo'ladi. Xoshiyat qalbning Alloh nuri bilan o'rab olinishi va unga qurbat hosil bo'lishini his etishlikdir. Bu holatda qalbning yumshashi va mushfiqligi namoyon bo'ladi. Dalil qilib Najm surasi 16,17-oyat, Zumar surasi 23-oyat, Mo'minun surasi 58, 59, 61-oyatlar, Anom surasi 152-oyat misol keltiriladi.

Yettinchi manzil qurbat manzilidir. Obidlar orasida ibodatdagi eng yuksak va xos maqomdir. Ular Allohning rahmatidan ozuqlangan, uning metin qo'rg'onidan himoya topgan va sirru asroriga xos qilingan. Allohga qurbat hosil qilsih lazzati ularni jannatning nozu ne'mat va farog'atlariga loqayd qilib qo'ygan¹. Chunki, ularning jismu jonlari itoatli holga kelgan. Albatta, ushbu darajaga solik Yaratganning fazli bilan yetadi. Hidoyat, tavfiq, qo'rquv va quvvat Alloh taolodan obidga keladigan inoyatlardir. Dalil qilib G'ofir surasi 44-oyat, Anbiyo surasi 26, 27, 28-oyatlar, Sho'ro surasi 13-oyat va hadislar keltirilgan.

Qurbat eng yuqori manzili bo'lib, ushbu manzilga kelgan valiy dunyoni Allohning rahmati, lutfu karam va ezguligini ko'rgani uchun, o'zlarini esa, Alloh yaratgani, sur'at ato etgani, boshqa tirik jonzotlar ichida tanlab olganligi va o'ziga xos banda qilganligi sevadilar². Ya'ni nafslarni egib qalblarini unga hokim qilganliklaridan ularda nafs vasvasalari aralashmagan muhabbat vujudga keladi. Ubudiyyatda eng yuqori maqom kasib etgan komil inson o'z nafsini, dunyo va undagi barcha narsani hoyu havaslarsiz Yaratgan ijodi sifatida yaxshi ko'radilar.

¹ O'sha asar. – 19 b.

² O'sha asar. – 38 b.

YAHYO IBN 'ADIY ILMIY MEROSIDA NAFS TURLARI

TYPES OF NAFS IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF YAHYA IBN 'ADI

Surayyo O'razali qizi Norboyeva,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Psixologiya (din sotsiopsixologiyasi) mutaxassisligi magistranti

Nafs, axloq va komil inson haqida o'zining falsafiy qarashlari bilan o'rta asrlarda mashhur bo'lgan olimlardan biri Abu Zakariyo Yahyo ibn 'Adiy ibn Hamid ibn Zakariyyo bo'lib, u 896-yilda Abbosiylar xalifaligining poytaxti Bag'dodda tavallud topgan¹. Yahyo ibn 'Adiy "Mantiqiy", "Faylasuf", "Tabib", "Bag'dodiy", "Ya'qubiy" kabi laqablar va nisbalar bilan ham tanilgan.

Olimning "Mantiqiy" laqabi bilan nomlanishiga asosiy sabab, uning "Ikkinchi muallim" Abu Nasr Forobiydan mantiq bo'yicha dars olgani hisoblanadi. Nemis sharqshunosi Gerald Endressning fikricha, "Olim tomonidan mantiq sohasida yaratilgan asarlar bu shuhratga munosib erishilganidan dalolat beradi. Darhaqiqat, u ham ustozlari kabi mantiqqa oid jamlanmalari, sharhlari va tarjimalari bilan bu fanga katta hissa qo'shgan"². Yahyo ibn Adiyning mantiqqa oid "Maqola fil buhusil hamsa", "Maqola fil buhusil arbaa", "Maqola fin-niyati sinaatil mantiq" kabi asarlari mavjud va bu asarlar bugungi kungacha yetib kelgan.

Ibn Nadim olimning ilmga tashnaligini, ko'p kitob ta'lif etishini zikr qilib ushbu voqeani keltiradi: "Bir kuni Yahyo ibn Adiyning uchratdim. Uning qo'lida juda ko'p kitoblar borligi uchun unga boshqacha hayajon bilan qaraganimda Yahyo shunday dedi: "Seni nima ajablantirdi? Tabariyning "Tafsir"idan ikki nusxani o'z qo'lim bilan ko'chirib, qo'shni shaharlarga olib bordim. Men ham ilohiyot olimlaridan son-sanoqsiz kitoblar ko'chirganman. Qasam ichamanki, kechayu kunduz kamida yuz sahifa yozaman..."³.

Asosan mantiq bilan shug'ullangan hamda bu yo'nalishda katta shuhrat qozongan olim axloq borasida ham katta asarlar ta'lif etgan. Gerald Endressning tadqiqotiga ko'ra, Yahyo ibn Adiyning axloqqa doir "Maqola fi siyosatn nafs", "Tahzibul axloq", "Munozara fil hal" va "Ru'ya fi ta'rifin nafs" kabi asarlari mavjud⁴. "Tahzibul axloq" kitobi muallifning eng ko'p tanilgan va axloqqa doir tadqiqotlar markazida bo'lib kelayotgan asari hisoblanadi. Asar Ibn Miskovayhning shu nomdagi asaridan avval yozilgan bo'lib, musulmon axloqiy falsafasida muhim o'rin tutadi.

Yahyo ibn Adiy axloqqa shunday ta'rif bergan: "Axloq – insonning tushunib tadqiq etmasdan o'zining fe'llarini o'rta chiqargan nafsning bir ko'rinishidir"⁵. Ta'rifdan tushunilishicha, axloq ruhiy holat bo'lib, uni ruhdan mustaqil ko'rib chiqish mumkin emas. Chunki, olim fikricha, axloq kishilarda turli ko'rinishda namoyon bo'lishining asosiy sababi ruhdur. Ibn Miskovayh ham axloqni "ruhning holati" deb ta'riflagan.

¹ Ibn Nadim. Fihrist. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 2013. – B. 324.

² Endress G. The Works of Yahya ibn Adi: An Analytical Inventory. – Berlin: Wiesbaden, 1977. – B. 23.

³ Ibn Nadim. Fihrist. – Bayrut: Dor al-ma'rifa, 2013. – B. 324.

⁴ Endress G. The Works of Yahya Ibn Adi: An Analytical Inventory. – Berlin: Wiesbaden, 1977. – B. 24.

⁵ Yahya Ibn Adī. Tehzībū'l-Ahlāk. – Istanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013. – B. 70.

Inson nafs va uning turlari bo'yicha ham Yahyo ibn Adiy ko'plab asarlar yozgan. "Maqola fil mavjudot" (Borliqlar haqida maqola) nomli risolasida nafs va uning turlari haqida bahs yuritadi. Risolada muallif nafsga "quvvatli tirik tananing mukammalligi" deb ta'rif bergan. Bu ta'rif falsafiy bo'lib, olim Aristotelning falsafasidan ilhomlangan holda shunday degan. "Ru'ya fi ta'rifin nafs" nomli risolasida esa ruh haqida tush ko'rganligini ta'kidlab, tushning mazmunini tushuntirib, ruhning sifatlari haqida gapiradi.

"Tahzibul axloq"da esa nafsni uch qism – shahvoniy, g'azabiy va notiq nafsga ajratib, ularning har biriga alohida ta'riflar bergan. Ushbu uch qism nafsni "Nafs kuchlari" deb umumiy nom bilan atagan.

1. Nafsning orzu kuchi (shahvoniy nafs). "Istak kuchi yoki orzu qiluvchi nafs odamlar va boshqa barcha tirik mavjudotlar uchun umumiydir. Biroq, nafsning bu kuchi nazorat qilinmasa, u inson hayotiga juda salbiy ta'sir qiladi va odamlarni o'z xohish-istaklariga moslashtiradi. Nafsning bu kuchi doimo orzu-istakni ta'qib qilgani va bu odamlar hamda boshqa tirik mavjudotlar o'rtasida umumiy bo'lganligi sababli, bunday vaziyatda odamlar ko'proq hayvonlarga o'xshay boshlaydi. Chunki bundan buyon insonning maqsadi va sa'y-harakati faqat rohatga qaratilgan bo'ladi"¹.

2. Nafsning g'azab kuchi (g'azabiy nafs). "Nafsning g'azabning kuchi, xuddi orzu kuchi kabi, nafaqat odamlar balki hayvonlar uchun ham umumiydir. Shunga ko'ra, nafsning bu kuchi bilan odamlarda g'azab, jasorat va ustunlik tuyg'ulari paydo bo'ladi. G'azabiy nafs shahvoniy nafsdan ustunroq va u odamni egallab olganida, undan ko'ra ko'proq zarar keltirishi mumkin. Bunday holda, g'azab kuchi ta'siri ostida bo'lgan odam doimo buzg'unchilikni keltirib chiqaradi, dadil bo'ladi va qasos olishga kirishadi. G'azab kuchining odamlarga yetkazadigan zarari faqat bular bilan cheklanmaydi. Agar kishi birovdan jahli chiqsa va u kishidan qasos ololmasa, o'ziga zarar yetkaza boshlaydi, hatto o'ziga tarsaki urib, soch-soqolini yulib, kamsituvchi xatti-harakatlar ko'rsatadi"².

3. Nafsning fikrlash kuchi (Notiq nafs). "Fikrlash kuchi insonning axloqiy qobiliyatlari nuqtai nazaridan nafs kuchlarining eng muhimidir. Chunki Insonning boshqa jonzotlardan fikrlash va idrok etish qobiliyati bilan ajralib turadi. Notiq nafsdan bu ikki qobiliyatdan tashqari eslash (zikr) va anglash (fahm) qobiliyatlari ham mavjud. Notiq nafs insonning axloqiy qobiliyatlari nuqtai nazaridan nihoyatda muhimdir. Chunki inson go'zal narsalarning go'zalligini, xunuklarning xunuk tabiatini faqat qalbning tafakkur kuchi bilangina idrok eta oladi. Bundan tashqari, fikrlash kuchi bilan inson nafsining boshqa ikki kuchi bo'lgan xohish va g'azab kuchlarini nazorat qila oladi. Tafakkur kuchining insonga beradigan yana bir foydasi shundaki, u narsalarning oxirini oldindan ko'ra bilish va ularni kutib olish imkoniyatini beradi"³. Ko'rinib turibdiki, insonlar faqat tafakkur kuchi bilan yaxshi yoki go'zal, yomon yoki xunuk narsalarni farqlay oladi. Bunda insonning fazilat va sharmandaliklarni faqat tafakkur kuchi bilan anglashi mumkin, bu qobiliyatsiz inson axloqiy qadriyatlarni idrok eta olmaydi, deyish mumkin.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Yahyo ibn Adiyning nafs borasidagi falsafiy qarashlari tasavvuf psixologiyasi va psixologiya fanining obyekti hisoblangan inson va uning kamolotiga oid qarashlarga yordamchi ma'lumot sifatida hamda ruhiy tushkunlikda

¹ Yahya İbn Adî. Tehzîbü'l-Ahlâk. – İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013. - B. 74-75.

² O'sha asar. - B. 77.

³ O'sha asar. - B. 79.

bo'lgan insonlarga psixologik yordam ko'rsatishda hamda ularning hayotga teran ko'z bilan qarashlariga yordamchi manba bo'lib xizmat qiladi.

**MIRZO MUHAMMAD HAYDARNING “TARIX-I RASHIDIY” ASARI –
MARKAZIY OSIYO TARIXINI O'RGANISHDA MUKAMMAL ASAR**

**TA'RIKH-I RASHIDI BY MIRZA MUHAMMAD HAYDAR IS A PERFECT
WORK FOR STUDYING THE HISTORY OF CENTRAL ASIA**

Dilnavoz Sharipova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

Bugungi rivojlangan zamonaviy davrda har bir xalq o'zligini anglash, tarixini bilish, ota-bobolarini kim ekanini bilish va ularga har tomonlama loyiq bo'lish dolzarb masaladir. Tarixni o'rganishda esa albatta ota-bobolarimiz va buyuk mutafakkirlarimizdan qolgan ilmiy-ma'naviy meroslarimiz katta yordam beradi.

Shunday ilmiy-ma'naviy meroslardan biri Mirza Muhammad Haydarning “Tarixiy Rashidiy” asaridir. Ushbu asar Movarounnahrning XIV–XVI asr boshlaridagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tarixini mukammal bayon etgan bo'lib, undagi ayrim faktlar boshqa manbalarda uchramaydi. Shuning uchun ham u alohida ahamiyatga egadir. Tarixchi olim asarni yozish davomida bevosita o'sha davr jonli muhitini kitobxonlarga his qildirishga harakat qilgan. Tarixiy yurishlar bilan birgalikda mintaqadagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvol va ra'iyatning ahvoli ham bayon Mirza Muhammad Haydar bu kitobidagi ko'plab voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan, guvohi bo'lgani sababli bu kitob juda ham tabiiylida yozilgan. Bundan tashqari asarning birinchi faslida hazrati Odam alayhissalomdan to hazrati Muhammad Rasulullohgacha o'tgan ajam podshohlari haqida qisqacha ma'lumot beriladi. Asarning II-VII fasllarida Temuchin Chingizxonning nasabi, uning avlodi Ugaday (O'la) qoon, Jo'chixon, Chig'atoyxon, To'luxon, G'ozonxonlar, to'g'ri “Tarix-i Rashidiy» asarida avvalo podshoh va xonlarning olti sulola silsilasi keng ufqlarda juda ustalik bilan tiziladi va ularning tutashuv halqalariga alohida ahamiyat beriladi: Temuriy, boburiy, shayboniy, mo'g'ul xonlari, qozoq xonlari va safaviylar shajaralari uzviy muntazam tarixiylikda yoritiladi. Bu asarning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, “Tarix-i Rashidiy”ning boshqa tarixiy asarlardan farq etuvchi xususiyati shundaki, unda hukmdorlar tarixi talqini bilan uzviy ravishda turli davrlardagi diniy-ruhoni peshvolik vakillari pir-murshidlarining ham o'ziga xos sulolalari faoliyati o'z aksini topgandir. Asarda bevosita Movarounnahr, Xuroson va Mo'g'uliston hududlaridagi siyosiy kurashlar, hukmdorlarning harbiy yurishlari, ra'iyatning ahvoli, Dashti Qipchoqdagi “O'zbek”lar davlati, ularning O'rta Osiyo hududlariga yurishlari singari muhim tarixiy jarayonlar ustalik bilan bayon etilgan. Asar tilining soddaligi bilan asrlar davomida o'quvchilarni o'ziga jalb qilib kelmoqda. “Tarix-i Rashidiy” muallifi o'z kitobida ko'pgina diniy arboblari va ularning asarlariga o'rin ajratadi¹. Ularning faoliyatini elyurt xaloskorligini ta'minlashda, ma'naviy-ma'rifiy jabhada shohu gadoga teng ta'sir o'tkazishda kuzatadi. O'z e'tiqodi manbai va shaxsiy yutuqlarini shu piri

¹ Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. - Т.: Ўқитувчи, 2001. – Б. 230.

murshidlar faoliyatlari sharofatidan ko'radi. Bizningcha, bu xususiyatni muallif "Boburnoma"dan o'rgangan va mufassallikda ba'zan undan ham oshib tushgan desak, mubolag'a bo'lmas. Ikkinchi o'ziga xosligi, "Tarixi Rashidiy"da o'z shaxsi, tarjimai holi bilan bog'liq voqea-hodisalarning ham kam bo'lsa-da, berilishidir. Go'yo u bu ishi bilan o'zining ham bir tarixiy shaxs bo'lib qolishiga umid qilgan.

Bugungi kunda bu asar Markaziy Osiyo tarixini o'rganishda muhim manba hisoblanadi va ko'plab olimlar tomonidan qiziqish bilan o'rganilmoqda. O'zbekiston va jahon tarixchi olimlari "Markaziy Osiyo haqidagi yagona mukammal asar" deb bir og'izdan tasdiqlagan¹. Mirzo Muhammad Haydarning "Tarixi Rashidiy" asarlari qator tarixchi olimlar tomonidan o'rganilgan. Asar yaratilgandan beri o'tgan davr mobaynida ko'plab turli saviyadagi kotiblar nusxalar ko'chirishgan, tarjimonlar bir necha marotaba turkiy tilga o'giranlar. Ana shu jarayonda nusxalararo farqlar tobora ko'paya borgan. Asar Yevropa olimlarini ham ancha qiziqtirib qo'ygan. "Tarixi Rashidiy"ning o'rganilishi haqida turli tillardagi tarjimasini nashrga tayyorlagan olimlar kirish so'zlarida ancha to'xtalib o'tilgan. Mirzo Haydarning "Tarixi Rashidiy" asari yozilganidan keyin bir asr o'tar-o'tmas Sharq tarixchilari va geograflari o'z asarlarini yozishda undan foydalana boshlaganlar. Natijada bu muhim manbaning keng tarqalishiga zamin hozirlangan. "Tarixi Rashidiy" XVIII asrdan boshlab hozirgacha dunyoning 10 dan ortiq tillariga tarjima qilingandir. Jumladan, ingliz (bir necha marotaba), nemis, fransuz, xitoy, qozoq, turk, uyg'ur, rus, qirg'iz va boshqa tillarga o'girilgan. "Tarixi Rashidiy"ning inglizcha (1895, 1972, 1998 y.), xitoycha (1985 y.), ruscha (1996, 1999 y.) va qozoqcha (2003 y.), turkcha (2006 y.) va uyg'urcha (2007 y.) tarjimalari nashr etilgan. "Tarixi Rashidiy" asari o'zbek tiliga birinchi marta 2010 yilda tarjima qilingan. "Tarixi Rashidiy"ga bo'lgan qiziqish tobora ortib borganini Ross tarjimasi ikkinchi marta 1898-yili Londondagi "Curzon" nashriyotida hech qanday o'zgarishsiz bosilib chiqqanidan ham ko'rish mumkin². 1973-yili esa Patnadagi "Academica Asiatica" nashriyotida uchinchi nashr amalga oshirildi (Ikkinchi va uchinchi nashrlar ham har biri 535 betdan iborat). 1996-yili professor U. Takston "Tarixi Rashidiy"ni inglizchaga to'liq o'giradi, kirish so'zi yozib, izohlar, ko'rsatkichlar, xarita ilova qiladi va Harvard universitetidagi Yaqin Sharq tillari va madaniyati fakultetida nashr etadi. Tarjimon asardagi she'riy parchalarni ham inglizchaga ag'darib, kursivda bergani e'tiborga molik. Nashr "Mirza Haydar Dughlat's Tarikhi-i-Rashidi: A History of the Khans of Moghulistan" deb nomlanga³. Mirzo Muhammad Haydarning yashagan davri Temuriylar davlatining inqirozi ya'ni XV asrning 80-90 yillaridagi siyosiy voqealarnatijasida viloyatlarda separatizimning kuchayishi oqibatida yuz berayotgan voqealardavriga to'g'ri keladi. Shunday bo'lsada olim Movarounnahr, Xuroson, Hindiston va Sharqiy Turkistonning tarixini o'rganishga doir muhim manba hisoblangan "Tarixi Rashidiy" asarini yaratadi. Bu asar har bir tarixshunosga yuqorida nomlari keltirilgan hukmdorlar va hududlarga oid ma'lumot topishga xizmat qiladi⁴. "Tarixi Rashidiy" asari o'zbek tiliga birinchi marta 2010-yilda tarjima qilingan.

¹ Жалилов О. Х. Мирзо Мухаммад Хайдарнинг "Тарихи Рашидий" асарининг туркий қўлёзма нусхаси // Шарқшунослик, 1997. - Б. 234.

² Siyovash O. Hafizov. Mirza Muhammad Haydarning "Tarixiy Rashidiy" asari markaziy Osiyo tarixi bo'yicha manba, in: *Oriental Journal of History, Politics and Law*, 2023, b. 57.

³ Мирзо Мухаммад Хайдар Аъзий. Тарихи Рашиди. Нашрга тайёрловчилар: С.А. Азимжонов, А.Уринбоев, О.Х. Жалилов. - Тошкент, 1999. - Б. 684.

⁴ Мадраимов А., Фузаилова Г. Манбашунослик. Т.: Фан, 2007. – Б. 174.

Tarjimonlarning aytishicha, “qo‘shimcha manbalar izlayotgan paytimizda (garchi qo‘limizda “Tarixi Rashidiy”ning Tekston tayyorlagan ilmiy nashri (Garvard, 1996) va ushbu asarning Asomiddin O‘rinboyev, R.P. Jalilova va L.M. Yepifanovlar 1996 yilda rus tiliga o‘g‘irgan tarjimalari bo‘lsada) Zokirjon Mashrabov Bobur va uning topilmagan asarlarini izlab Xitoyga safar qildilar va bizga ham asqotgan – “Tarixi Rashidiy”ning Muhammad Niyoz Abdulg‘afur o‘g‘li bajargan turkiy tarjimasini –Shinjong xalq nashriyotida bosilgan (2007 yil) ikki jildli kitobni olib kelgan va tarjima shu nusxa asosida amalga oshirilgan. “Tarixi Rashidiy” asari ikkinchi bor o‘zbek tiliga 2011-yilda tarjima qilingan. Xulosa qilib aytganda, bugungi kunda Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixiy Rashidiy” asari bugungi kunda Markaziy Osiyo tarixini o‘rganishda eng muhim manbalaridan biri hisoblanadi va bu asar Markaziy Osiyo xalqlarining milliy-ma’naviy ulkan merosi hisoblanadi.

SUYUTIYNING “AL-ITQON FI ‘ULUM AL-QUR’ON” ASARIDAGI MANHAJI

SUYUTI'S METHOD IN AL-ITQAN FI ‘ULUM AL-QUR’AN

Zahrobonu Jaloldin qizi Abdujabborova,
O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi magistranti

Islom dini asosi hamda birinchi manbasi hisoblangan Qur’oni karimni o‘rganish va ta’lim berishning o‘zi bir obodat sanaladi. Hadisda keltirilgani kabi: Rosululloh s.a.v.: “Sizlarning eng yaxshilaringiz Qur’onni o‘rgangan va uni o‘rgatganlardir”, deya aytganlar. Shu bois ilk Islom davridan boshlab Qur’oni karim ilmlariga bo‘lgan e’tibor va uning keyingi naslga mukammal holatda yetib kelishiga ahamiyat qaratilgan.

Mazkur ishga kirishgan olimlardan biri, Qur’on ilmlarini ensiklopedik kitob shaklida tartiblab chiqib, va yana boshqa asarlari bilan mazkur sohani yangi darajaga olib borgan hamda ma’rifatni keng tarqalishiga jiddiy hissa qo‘shgan Jaloliddin Suyutiy 849/1145 yil Misrda tavallud topgan.

Yoshlik davridayoq otasining vafoti tufayli Suyutiyning qaramog‘i bilan otasining ulamo do‘stlari shug‘ullanganlar. Suyutiy ham ulamolar qurshovida ham ilm-ma’rifat keng tarqalib avj olgan olgan davrda yashab o‘tgani olimning hayotida o‘z aksini bildirgan. Jaloliddin Suyutiy shofe’iy mazhabida bo‘lishiga qaramasdan to‘rt mazhab o‘z zamonasining yetuk ulamolaridan ilm hosil etishga muvaffaq bo‘ladi.

Jaloliddin Suyutiy 600ga yaqin ustozlardan ilm olib, ularning tarjimai hollarini “At-tahaddus bi ne’matillahi” nomli kitobida keltirib o‘tgan. Mazkur olimni صاحب علوم السبع “yetti ilm sohibi” deya ham e’tirof etilgan, bular: Qur’on ilmlari, tafsir, hadis, fiqh, tarix, nahv, balog‘at ilmlaridir. Jaloliddin Suyutiy 40 yoshga yetganida dunyo ishlaridan va odamlardan ajralib kitob yozish hamda fatvo berish bilan mashg‘ul bo‘lishni afzal ko‘rgan. Jaloliddin Suyutiy 911/1505 yili Nil daryosi bo‘yidagi “Ravza al-miqyos” degan joyda vafot etadi.

Jaloliddin Suyutiyning shox asarlaridan biri hisoblangan kitobi الإتقان في علوم القرآن “Al-itqon fi ulum al-Qur’on” asari Qur’on ilmlari sohasiga doir ta’lif etilgan asar bo‘lib, nafaqat

mazkur soha vakillari, balki butun jahon sharqshunos va islomshunos tadqiqotchilari tomonidan jiddiy e'tibor bilan o'rganilib kelmoqda.

Qur'on ilmlari o'z navbatida - Qur'oni karimni nozil bo'lish sababi, tartibi, jamlanishi, rasmul mus'haf, kitobati(yozilishi), qiroati, muhkam va mutashobihi, nosix va mansuxi, mu'jizaviyligi va undan turli shubhalarni daf etish hamda boshqa mavzularni o'rganadigan ilmdir. Ushbu ilmni o'rganish natijasida Qur'on karimning mazmun mohiyatini anglab yetish bilan bir qatorda u borasida teran va atroflicha ma'lumot oladi.

Shuni ta'kidlab o'tish joizki, tafsir ilmi rivoji bilan bevosita Qur'on ilmlari sohasi rivoji ham shakllana boshladi. Tafsir kitoblari muqaddimalarida, suralarning avvalida va tarkibida muxtasar o'laroq keltirilgan qur'on ilmlariga doir ma'lumotlar: oyatlarning nozil bo'lish sabablari, nosix va mansuxi, muhkam va mutashobihi kabi ma'lumotlar tafsir asarlari tarkibida alohida ajratib yozilib kelingan. Biroq, mazkur ma'lumotlarni bir asarda jamlab qomusiy asar ma'lum vaqtga qadar yaratilmagan.

Badriddin Zarkashiy (vaf. 794/1391 y.) *البرهان في علوم القرآن* "Burhon fi ulum al-Qur'on" kitobida Qur'on ilmlariga doir 34 mavzuni keltirib, mazkur sohada birinchilar qatorida asar yozgan.

Mazkur sohada bitilgan mo'tabar manbalardan biri so'zsiz *الإتقان في علوم القرآن* "Al-itqon fi ulum al-Qur'on" hisoblanadi. Bu kitobni Jaloliddin Suyutiy "Majma'ul bahrayn va matla'ul badrayn" nomli katta hajmdagi tafsir asariga muqaddima o'laroq yozgan¹. Jaloliddin Suyutiyninig "Majma'ul bahrayn va matla'ul badrayn" asari hozirgi zamonga qadar yetib kelgani haqida biror ma'lumot mavjud emas.

الإتقان في علوم القرآن "Burhon fi ulum al-Qur'on" asari Jaloliddin Suyutiyning *الإتقان في علوم القرآن* "Al-itqon fi ulum al-Qur'on" kitobini ta'lif etish mobaynida asos vazifasini o'tagan asardir. Musannif *البرهان في علوم القرآن* "Burhon fi ulum al-Qur'on" asaridan keng miqyosda foydalangan. Mazkur *الإتقان في علوم القرآن* "Al-itqon fi ulum al-Qur'on" asarida 43 o'rinda *البرهان في علوم القرآن* "Burhon fi ulum al-Qur'on" kitobidan keltirgan ma'lumotlarini ochiq bayon etgan bo'lsa, 60ta o'rinda mavhum iboralar bilan *البرهان في علوم القرآن* "Burhon fi ulum al-Qur'on" asaridan keltirgan.

Jaloliddin Suyutiy *الإتقان في علوم القرآن* "Al-itqon fi ulum al-Qur'on" asarida Qur'on ilmlarinining yozilish tarixida jiddiy ahamiyatga ega yangi mavzularni jalb etish bilan ushbu ilmning takomiliga yetishiga sezilarli hissa qo'shdi. Ilmiy doiralarda mazkur asarning katta e'tibor bilan o'rganilishi *البرهان في علوم القرآن* "Burhon fi ulum al-Qur'on" kitobining ham tadqiqotchi olimlar e'tiboridan chetda qolmasligiga sabab bo'ldi.

Jaloliddin Suyutiy *الإتقان في علوم القرآن* "Al-itqon fi ulum al-Qur'on" asarini ta'lif etishda, kitobni 80ta bobga ajratgan hamda assimiliyatsiya metodini qo'llagan. Ya'ni bir-biriga yaqin bo'lgan mavzularni birlashtirib, va ularni bir bob tarkibida keltirib o'tishni afzal deb hisoblagan. Agar olim mazkur uslubni qo'llamaganida kitobdagi boblar soni 300tadan ham oshib ketishi mumkin edi.

Muallif *الإتقان في علوم القرآن* "Al-itqon fi ulum al-Qur'on" asarini ta'lif etish asnosida o'zi foydalangan hamda manbalarni ilmning qaysi sohasiga doir ekanligiga ko'ra 10ta majmuaga ajratgan va foydalanilgan adabiyotlarning ro'yxatini kitob muqaddimasida keltirib o'tgan.

Ta'lifi mobaynida mazkur asar Ibn Jarir Tabariy, Ibn Abu Hotim, Ibn Marduya, Ibn Hayyan, Abu Ubayd Qosim ibn Sallom, Ibn Abu Dovud, Navaviy, Ajurriy, Olamuddin

¹ Jaloliddin Suyutiy. *Al-Itqon fi 'ulum-al Qur'an*. – Bayrut: Mu'assasatu risalati nashiruna, 2008. – J. I. – B. 3-14.

Sahoviy, Ibn Jazariy, Huzaliy, Nahhos, Abu Amrad-Doniy, Rag'ib Isfahoniy, Ibn Qutayba, Ibn Jinniy, Xattobiy, Rummaniy va Boqiloniy kabi olimlarning tafsir, hadis, fiqh, lug'at, qiroat, rasmixat, ahkom va tarixga doir kitoblaridan foydalanilgan xolatda bir-biriga yaqin bo'lgan mavzular 80ta mavzuni (navni)o'zichiga olgan holda tuzilgan.

Mavzular tuzilish jihatidan, avval ayni mavzuga doir yozilgan asarlar hamda ularning mualliflari zikr etilib, bu borada eng mashhur asar tegishli bo'lgan olimning ismi aloxida ta'kidlanib kelgandir. Ayni mavzuga aloqador masalalar Qur'on oyatlari hamda hadislar yordamida, qolaversa buyuk olimlar asarlaridan dalillar hamda foydalanilgan kitoblardan keltirilgan matn parchalari sharh etish yordamida mavzu bayon etilgandir.

Keltirilgan hadislarining sanadlari ham taqdim etilib, roviylar to'g'risida batafsil ma'lumotga to'xtalib o'tilmagandir. Bir mavzuga doir farqli qarashlar naql qilingandan so'ngra muallif muayyan mavzuga oid o'z qarashini قلت "men aytdimki" ko'rinishida bayon etgan, taqdim etgan xabarlarini qaynoqlari va isnodini ham keltirgandir. Hadislarining sanadlari keltirilib, matnning ishonchli darajasiga doir muhaddislar qarashlarini tahlil etish asarni o'rganuvchisiga qoldirilgandir¹.

الإتقان في علوم القرآن "Al-Itqon fi ulum al-Qur'on" asarida mavzularning hajmi bir – biridan farqli bo'lib, ba'zilarining bayoni sahifalarcha uzagan bo'lsa, bir yo ikki sahifa uzagan mavzular ham asardan o'z o'rnini egallagan. Asarda Qur'onning nozil bo'lish sabablarining o'ziga 20ta mavzu ajratilib, ularning har biri batafsil bayon etib berilgan. Qur'onning nozil bo'lish sabablariga doir quyidagi mavzular asrdan o'z o'rnini egallagan: Makkiy va Madaniy, Safarda va muqim holatda nozil bo'lgan oyatlar, kunduzi va kechki, yozgi hamda qishki, uyg'oq va uyquda nozil bo'lgan, yerda va osmonda, dastlab nozil bo'lgan oyatlar, oxirgi nozil bo'lgan oyatlar atroflicha yoritilgan

Jaloliddin Suyutiy Qur'on ilmlari mavzulariga kiritgan yangi ma'lumotlar 4 qismga bo'linadi:

• Birinchi qism: Qur'on ilmlariga doir yozilgan o'zidan avvalgi biror asarda bahs yuritilmagan mavzular bo'lib, ular 3 bo'limga bo'linadi. ارضي "arziy" (yerga oid); سماءي "samaiy" (samoga oid) Qur'ondan ba'zi sahobalarning tillari uzra tushirilgan oyatlar; Qur'ondan ayrim payg'ambarlarga nozil etilgan oytalar, Rosululloh s.a.v.dan oldin biror payg'ambarga tushirilmagan oyatlar.

الإتقان في علوم القرآن "Al-Itqon fi ulum al-Qur'on" kitobinig 12chi bobi nomi "Hukmi nozil bo'lishdan kechikkan oyatlar" bo'lib, mazkur bahs haqida avval Qur'on ilmlariga doir yozilgan asarlarda ma'lumot keltirilmagan, va mavzuning ikkinchi yarmi mazkur 3 qismning qatoriga qo'shiladi.

• Ikkinchi qism: Badriddin Zarkashiyning البرهان في علوم القرآن "Burhon fi ulum al-Qur'on" kitobida mavjud bo'lmagan yangi mavzulardan iboratdir. Mazkur mavzular البرهان في علوم القرآن "Burhon fi ulum al-Qur'on" asarida o'z o'rnini egallagan bo'lmasada ushbu ilmga doir yozilgan boshqa kitoblarda tartibsiz holda keltirib o'tilgan². Bu mavzular 10ta bobni tashkil etadi.

• Uchinchi qism: Badriddin Zarkashiyning البرهان في علوم القرآن "Burhon fi ulum al-Qur'on" kitobida mavjud bo'lgan 29ta mavzuga Jaloliddin Suyutiy tomonidan kiritilgan

¹ www.islamansiklopedisi.org.tr

² Jaloliddin Suyutiy. Al-Itqon fi 'Ulum al-Qur'an. – Bayrut: Mu'assasatu risalati nashiruna, 2008. – J. I. – B. 16.

qismaniy qo‘shimchalar bo‘lib, mazkur ma’lumotlar bobning so‘ngida فصل “fasl”, تنبيه “tanbeh”, فائدة “foйда” kabi sarlavhalar ostida keltirilgan.

• To‘rtinchi qism: Badriddin Zarkashiyning البرهان في علوم القرآن “Burhon fi ulum al-Qur’on” kitobida mavjud bo‘lmagan Qur’on ilmlariga doir yangi mavzular¹.

Yuqorida zikr etib o‘tilgan qo‘shimcha ma’lumotlar, Qur’on ilmlari sohasida muhim sanalib, الإِتقان في علوم القرآن “Al-Itqon fi ulum al-Qur’on” asarida bu kabi mavzular soni 150tani tashkil etadi. Jaloliddin Suyutiy hadislaridan ayrim sahoba va tobe‘inlarning asarlaridan xulosa o‘laroq olgan 32ta mufasssal qoidani misol tariqasida keltirish mumkin. Ushbu masalalardan yana bir qismini Jaloliddin Suyutiy boshqa kitoblari va risolalarining muxtasar xulosasi o‘laroq keltirgan.

Asarda ta‘rif hamda misollar tariqasida mavzular batafsil bayon etilgan bo‘lib, nazariy jihatdan yondashilgan. Unda o‘z zamonasiga qadar mazkur mavzuda yozilgan asarlardan istefoda etilgan bo‘lib, asalardan olingan muxtasar fikrlar ham kitobdan o‘z o‘rnini egallagan. Shuningdek, muallif asarda o‘z tahliliy fikrlari asosida mavzularni bayon etgan. Ushbu kitob Muhammad Abul-Fazl tomonidan tahqiq etilib nashrga tayyorlangan.

Xulosa o‘laroq shuni ta’kidlab o‘tish joizki, mazkur asar borasida tadqiqot olib borgan olimlar, bu asarda Qur’on ilmlariga doir yozilgan boshqa kitoblarda qo‘llanilmagan noyob uslub keltirilganini bir ovozdan ta’kidlaganlar. Hamda boshqa asarlarda jamlanmagan foydali ma’lumotlarlar va qoidalar bilan bir tartibda keltirilgani asarning ajralib turadigan jihatlaridan biri sanaladi. Hozirga qadar الإِتقان في علوم القرآن “Al-Itqon fi ulum al-Qur’on” asari Qur’on ilmlarini o‘rganishda yetakchi manba sifatida hizmat etib kelmoqda.

АБУ АЛИ ИБН СИНА – АВТОР ВЕЛИКОГО «КАНОНА»

ABU ‘ALI IBN SINA – THE AUTHOR OF THE GREAT CANON

Шахноза Кодиржон кизи Орипова,

Андижанский государственный
педагогический институт, магистрант

Начинаю свою статью с отрывка из замечательной книги об Ибн Сине:

«Абу Али – отец Али. Это кунья то, что на мусульманском Востоке перед именами. Если оно сходно с именами сыновей халифа Али – Хусайном и Хасаном, то куньей будет Абу Али. Хусайн – имя собственное. Ибн Абдуллах – сын Абдуллаха. Ибн Али ибн Хасан – имена деда, прадеда. Ибн Сина – псевдоним. Абу Али Хусайн ибн Абдуллах ибн Али ибн Хасан ибн Сина – герой нашей книги. В Европе его зовут АВИЦЕННОЙ. И ещё – Князем философов. На Востоке – Аш-Шайхом – ар-Раисом. Друзья называли интимно, по кунье – Абу Али, или Бу Али. Родители – Хусайном. Ученики – Шейхом. Все остальные – Ибн Синой.

Ибн Сина – это «незримый очаг подземного огня, питающий целую огнедышащих вершин» (Е.Бертельс, XX в.).

¹ www.islamansiklopedisi.org.tr

Ибн Сина – еретик, продавший душу дьяволу, «бумагомаратель». (Авензоар и другие враги. Ибн Сины, его современники, XI в.).

Ибн Сина – гений, пророк, «первый ум человечества» (А.Гуашон, XX в.).

Ибн Сина – переписчик чужих книг, «простой комментатор Аристотеля» (Гегель. XIX в.)

Ибн Сина... «Лучшие быть неправым, поддерживая Авиценну, чем правым, поддерживая других» (Микеланджело, XVI в.).

Да не было вообще никакого Ибн Сины! Миф это! СобираТЕЛЬНЫЙ образ восточного философа! (Есть и такое мнение).

Девяностолетний крестьянин с гор, мой дед:

– Авиценна?.. Ну как тебе объяснить? Вот наш грузинский дом. На столбах стоит. Столбы – это Авиценны, Толстой, Шота Руставели.... Дом – все мы, человечество. Разрушится столб, кто его снова поставит? Именно это столб?... Все равно не так сказал! – вздохнул, махнул рукой и замолчал.¹

Биография великого Авиценны (980-1037) – полна тайн и загадок. Авиценна (Абу Али Хусейн ибн Абдаллах ибн Сина) был одним из самых выдающихся философов «золотого века» ислама. О ранних годах жизни Авиценны известно немного. Его ученик ал-Джуджани составил лишь краткую биографию своего великого учителя.

Согласно данной книге, Авиценна родился около 980 г. н. э. в Афшане, деревне неподалеку от Бухары. Мальчик обладал незаурядным умом и способностями к наукам. К десяти годам он знал наизусть Коран, а к четырнадцати превосходил своего учителя по элементарной логике.

Выучившись арифметике и философии, он стал усердно заниматься самообразованием. Однажды юный Авиценна прочитал работу Аристотеля по метафизике, но долгое время не мог понять ее глубинного значения. В лавке книготорговца ему удалось встретить книгу ал-Фараби «О целях метафизики», комментария к труду Аристотеля. Прочитав ее, Авиценна понял цель «Метафизики» и вскоре сам пробует писать сочинения и вести научную переписку с другими учеными.

В возрасте шестнадцати лет Авиценна сосредотачивает свои усилия на медицине. Этот предмет он изучает не только теоретически, но и активно занимается практикой. Медицина, по его собственным словам, гораздо понятнее, чем метафизика или математика. Ему удастся найти новые пути в лечении заболеваний. А вскоре в Бухаре он помогает султану, когда с последним случается припадок. За это юноше разрешают пользоваться библиотекой династии Саманидов. Для Авиценны словно открылся огромный мир – труды выдающихся ученых, огромный клад всевозможной информации. К сожалению, враги династии сжигают библиотеку, обвиняя в поджоге Авиценну. Юноша снова возвращается в дом к своему отцу и начинает писать первые книги.

Его ранние работы посвящены вопросам логики, этики и метафизики. Он пишет на арабском и персидском языках. После смерти отца Авиценна отправляется в

¹ Салдадзе, Людмила. Ибн Сина (Авиценна). Страницы великой жизни. Ташкент: изд. Гафура Гуляма, 1985, 464 стр. – 6 стр.

Гурганж – город на территории современного Туркменистана и Узбекистана. Там он работает у местного визиря, но в поисках пропитания вынужден постоянно переходить с одного места на другое.

Наконец в Гурганже, возле Каспийского моря, Авиценна останавливается в доме своего друга и начинает обучать логике и астрономии своих первых последователей. В Гурганже будут написаны самые известные работы Авиценны, и среди них жемчужина – «Канон врачебной науки» и писал его около 20 лет. (точнее 1013–1021).¹

Этот трактат по праву считается главным медицинским сочинением эпохи Средневековья. В «Каноне» Авиценна описал многие болезни и лекарственные средства. Он предположил существование микроскопических, недоступных глазу организмов, которые вызывают болезни у человека. Также он первый обратил внимание на заразность оспы, определил различие между холерой и чумой, описал проказу, отделив ее от других болезней, изучил ряд других заболеваний.

Свое определение медицины и ее задач ибн Сина дал в первом абзаце «Канона врачебной науки»: «Я утверждаю: медицина—наука, познающая состояние тела человека, поскольку оно здорово или утратит здоровье, для того чтобы сохранить здоровье и вернуть его, если оно утрачено».

В труде "Канон врачебной науки" Авиценна пишет, что врач должен обладать "глазами сокола, руками девушки, мудростью змеи и сердцем льва". В «Каноне» Ибн Сина предположил, что заболевания могут вызываться какими-то мельчайшими существами.² Впечатляют познания философа о пульсе. Он описал в книге все его возможные виды и состояния. Авиценна стал первым врачом, давшим определение таким сложным заболеваниям, как чума, желтуха, холера и др. До того, как Хусейн подробно объяснил строение человеческого глаза, считалось, что глаз подобен фонарику с лучами особого происхождения.

Систематичность и логичность как большие достоинства "Канона" отмечали даже оппоненты Ибн-Сины. Успех "Канона врачебной науки" был вызван ясностью, убедительностью, полнотой и исчерпывающими описаниями клинической картины болезней, точностью терапевтических и диетических предписаний. Эти особенности весьма быстро создали "Канону" огромную даже в наше время популярность, а его автору обеспечили всемирную известность и "самодержавную власть в течение пяти столетий во всем медицинском мире средних веков".

Проанализировав жизнь ибн Сины, мы можем прийти к заключению, что медицина в жизни Авиценны играла ключевую роль до конца его дней, то вознося его на вершину славы и власти или кидая в темные темницы. Жил он и в роскоши и в нищете, но, ни на один день не прекращал творческой и научной работы, даже когда его имущество не один раз было разграблено, и погибла его библиотека. В связи со своей деятельностью Авиценна до самой смерти скитался по чужбине из одного города в другой и не смог вернуться на родину. Он побывал у властителей Хорезма, Абиверда, Нишапура, Туса, Гургана, Рея, Хамадана, Исфагана, но везде посвящал себя медицине.

¹ Марина Васильевна Резник. «Канон врачебной науки» - 1000 лет великому трактату»
Kraevushka.livejournal.com. 5 февраля 2020 г., <https://kraevushka.livejournal.com/748183.html>

² Абу Али ибн Сина. «Канон врачебной науки». 1 книга, - изд. Абу Али ибн Сина, 1996, 539 стр. – 4 стр.

Ибн Сина не ограничился пересказом прошлого: он подвел критический итог в начале XI века, благодаря чему «Канон врачебной науки» явился и новым этапом в истории развития медицины. В этом труде ибн Сина предположил, что заболевания могут вызываться какими-то мельчайшими существами.

За короткий промежуток времени «Канон врачебной науки» превратился в энциклопедию мирового значения, используемую в различных странах.

В XII в. «Канон» был переведен на латинский язык. После изобретения книгопечатания по числу изданий он соперничал с «Библией» и, по мнению ряда исследователей, явился самым изучаемым трудом в истории человечества. В XV в. он издавался 16 раз, в XVI в. — 20, не считая изданий отдельных его частей. Тяготение к нему ученых различных эпох объясняется тем, что его автор обобщил весь опыт древности и раннего средневековья и, используя свои многочисленные наблюдения, дал «счерпывающее оригинальное для своего времени» изложение медицинской теории и практики. Влияние Ибн Сины сказалось во всех исламских землях и через мусульманскую Испанию достигло Европы, где оно ощущалось в течение многих веков. Манускрипт «Канон врачебной науки» 1143 г. хранится в Баку и является одной из самых древних из дошедших до нас рукописей Авиценны. Он считается наиболее точным и надежным источником. В XIII веке отдельные фрагменты из «Канона врачебной науки» были переведены на армянский язык. Арабский текст «Канона» издан полностью только однажды (в 4 томах, Рим, 1593).

Благодаря трудам Авиценны медицина и наука в целом шагнули далеко вперед. «Канон врачебной науки» - фундаментальная работа, на протяжении многих веков являвшаяся настольной книгой медиков всего мира, и сегодня продолжает сохранять актуальность.

MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI ILMIY-MA'NAVIY MEROSI

SCIENTIFIC AND SPIRITUAL HERITAGE OF CENTRAL ASIAN THINKERS

Saodat Abdunabi qizi Zulhaydarova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Mumtoz sharq filologiyasi "Psixologiya" (Din sotsiopsixologiyasi) talabasi

Mamalakatimizda "Jaholatga qarshi ma'rifat" degan ezgu g'oya asosida islom dinining insonparvarlik mohiyati, tinchlik va do'stlik kabi oliyjanob maqsadlarda xizmat qilishini targ'ib etish kun tartibimizdagi doimiy masalalardan biri bo'lib qoladi.¹¹

Shavkat Mirziyoyev har qanday davr va har qanday jamiyatda xam olimu ulamolar, mutaffakiru donishmandlarning o'rni beqiyos. El va yurt doim o'zning shunday farzandlari bilan xaqli ravishda faxlanib kelgan, bu hayotiy haqiqatni olib aytadigan bo'lsak Allohning nazari tushgan yurtimiz – O'zbekiston zaminidan azal- azaldan o'zlarining ilmiy ma'naviy

¹¹ "Diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ma'naviy-ma'rifiy asoslari" o'quv qo'llanma. O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi nashriyot-matbaa birlashmasi. Toshkent-2021. 7-bet.

madaniy, ma'rifiy falsafiy meroslari bilan jahonga tanilgan ko'plab buyuk allomalar va mutaffakkirlar yetishib chiqqan va faoliyat ko'rsatishgan. Bizga ma'lumki muqaddas dinimiz Islom aqidasi ham bizning mutaffakkirlarimizning beqiyos o'rni bordir. O'rta asrlardan tortib hozirgi kungacha mamalakatimizda faoliyat yuritgan va islom va marifatga cheksiz xissa qo'shgan minglar olimlar aniqlangan. Bulardan bizga ma'lim bo'lgan buyuk allomalardan, Imom Motrudiy, Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy, jumladan "xazrati imom deya ulug'langan" Abu Bakr Kaffol Shoshiy, ishonchli muhaddis sifatida tanilgan Abu Said Xaysam ibn Qulayd Shoshiy, va "Faxr-ul islom" "Imom kabir" nomlariga sazovor bo'lgan Abu Bakr Muhammad ibn Axmad shoshiy tarix zarvaralaridan muhim o'rin olgan olimlardan biridirlar.² Men xalqaro islom akademiyasi tolibasi sifatida doim biz bilan yonma yon bo'lgan va bizning muqaddas qadamjoimiz bo'lgan "Shayx Xovand Toxur" va uning bizga qoldirgan buyuk madaniy va diniy merosi haqida yozish bilan boshlamoqchiman. Shayx Xovand Toxurning dunyoga kelishlariga ham ajoyib voqelik sabab bo'lgan, XVII asrda yashab o'tgan olim Shayx As – Siddiqiy o'zining "Lamoxot min nafoxoti-l-quds" kitobida shunday keltiradi; Shayx Zayniddin Quyoriyxon Toshqandiy aytganlarki, farzand talab bo'lganlar bizning mozorimizni ziyorat qilib shu yerda yaratgandan farzand tilasa albatta niyatiga yetgusidir" shunga ko'ra Shayx Umar Bog'istoniylar umr yo'ldoshlari bilan Shayx Zayniddin mozorlariga ziyoratga kelib, Alloh taolodan farzand tilaganlar. Vaqt – soati kelib Alloh taolo ularga komil farzand ato etadi. Shayx Umar farzandini Shayx Zayniddinning mozorlariga olib boradilar. U yerda kabutarlar chaqaloqni ko'rib at-toxur, at-toxur deb sayray boshlaydilar. Shayx Umar buni tug'ilgan o'g'liga bashorat deb biladi va unga Toxur ismini qo'yadilar. Shayx Umar farzandini Shayx Zayniddin maqbarasiga olib kelganda, buyerda yurgan kabutarlar xavoga ko'tariladi va ularning uchishi ovozi, Toxur ismi eshitiladi. Shayx Umar o'g'liga qo'ygan Xovand ismining yoniga Toxur ismini ham qo'shadi. Xovand so'zi "xudovand" so'zining qisqartmasi bo'lib, xudojo'y degan ma'noni anglatadi. Toxur ismi esa poklik ma'nosini bildiradi. Shayx Xovand Toxur o'z otalari Shayx Umardan farqli o'laroq juda ko'p asarlar yozib qoldirishga harakat qilganlar. Risolalar va sherlar yozganlar. Bu haqida Ali Safiy "Rashoxotda" Xoja Axror Valiy tilidan xabar beradi. Uning yozishicha, Xoja Axror Valiy degan ekan: Shayx Xovand Toxurning so'fiylar tariqati haqida risolalari bor. Risolalaridan birida tavhid haqida bayon qilganlar. Bundan chiqadiki, Shayx Xovand Toxur bir emas, bir necha risolalar muallifi bo'lganlar. Xoja Axror Valiy, Shayx Xovand Toxurning tasavvuf haqidagi ko'plab fikrlarini bayon qilgan bo'lsa ham "Rashoxot" muallifi Ali Safiy ulardan ba'zilarinigina yozib olganlar. Jumladan Shayx Xovand Toxur bir risolasida bazi istilohlarning shariatda va tariqatda qanday tushunilishini bayon qiladi. "tavhid so'zi shariatda Allohni yakka va yolg'iz deb tushunish bo'lsa – deb yozgan Shayx Xovand Toxur tariqatda esa dildan dilni Allohdan o'zga narsalardan judo qilishdir". Ali Safiyning yozishicha Shayx Xovand Toxurning "ashori ma'orif shior" yani ma'rifatni bayon qiluvchi she'rlari ko'p bo'lgan³. Shayx Xovand Taxur o'z hayoti davomida insonlarga ibrat namunasi bo'lgan va qator asarlar ham yaratgan:

"Risola dar masoyili shariat va tariqat" (shariat va tariqat masalalari haqida risola)

¹ "Buyuk yurt allomalari". O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi huzuridagi Toshkent Islom universiteti Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi. Imom Buxoriy xalqaro markazi, O'zbekiston Ma'rifatparvarlar jamoasi. Toshkent – 2016 330-bet.

“Risola dar shart” (o‘nta shart haqida risola)

“Risola dar arkoni islom” (islom arkonlari haqida risola)¹

“Risola dar odobi tariqat” (tariqat odobi haqida risola) kabi asarlar muallifi hisoblanadi.

Asarlarda islom arkonlari, insonning poklanishi va kamolga yetishib shariat va tariqatning o‘zaro munosabatlari bir so‘z bilan aytganda Allohning eng ulug‘ mavjudoti “xazrati inson” ning komil inson darajasiga yetkazish masalalari bayon etganlar⁴. Bu ma’lumotlarni berishimdan maqsad xozirgi kunda yoshlarimiz ajdodlarimizning faqat ismlarini bilishadi. Ammo ularning muqaddas dinimizga dunyo ilm fan rivojiga qanchalik katta xissa qo‘shishgani haqida to‘liq ma’lumotga ega emaslar. Shuni takidlab o‘tish joizki xozirgi biz ta’lim olayotgan dargoh tarixini ham yonimizdagi va atrofimizdagi muqaddas qadamjolar haqida ham ko‘p ma’lumotlarga ega emaslar. Tolibi ilmlarimiz orasida ham ushbu ma’lumotlardan behabarlari ham talaygina. Bu esa juda achinarli holatni yuzaga keltiradi. Aslida ajdodlarimiz biz uchun nimalarni meros qilgan. Juda ko‘p joylarda shunday ma’lumotlarga ko‘zimiz tushadi biz qaysidir mutaffakkir olimning dunyoga mashxur ilm yoki din haqidagi asarlari tarjima qilindi yoki unga atalgan maqolalar yozildi...ammo shuni unutmaylik aslida u kitob nima haqida qaysi g‘oyani ilgari suradi. Hamamiz o‘rganib qolganmizki Ibn Sino faqatgina tabobat bilan shug‘ulangan tabib va uning “Tib qonunlari” asari bor, lekin bu allomamiz nafaqat tibbiyot balki din, musiqa, falsafa, va shu kabi ko‘plab yo‘nalishga oid bo‘lgan ilmiy adabiyotlarda Ibn Sino qalamiga mansub 450 dan ortiq asarlar qayd etilgan, ammo bizning zamonamizgacha bularning yarmi yetib kelgan. Ibn sinoning xozirgi kungacha saqlanib qolingani asarlari quyidagi yo‘nalishlarda taqsimlanadi: 242 ta asardan 80tasi falsafa, ilohiyot va tasavvufga tegishli, 43 tasi tabobatga oid, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi psixologiyaga, 23 tasi tibbiyot ilmi, 9 tasi etikaga, 4tasi adabiyotga va qolgan 8 tasi boshqa olimlar bilan yozishgan ilmiy yozishmalarga tegishli⁵. Quyida sizga Ibn Sino va yana buyuk olimlardan biri bilan bo‘lgan rivoyatni sizga keltiraman:

Naql qilishlaricha, biri zoxiriy (dunyoviy), ikkinchisi botiniy (ilohiy) ilmlarda tengsiz bo‘lgan Ibn sino va oriflar sultoni Shayx Abusaid Abulxayr bir-birlarining ovozasini eshtib Nishopurda uchrashadilar. Olim va Shayx suhbatini uch- kechayu uch-kunduz davom etadi. Shundan so‘ng shogirtlar Ibn Sinodan :

Shayx haqidagi fikringiz qanday? - deb so‘raganlarida:

Xar neniki, men bilsam u his qiladi – deb javob beradi,

Alloma haqida fikringiz qanday? – deb muridlari Abusaidga murojat qilishganda esa:

Xar neniki, men his qilsam u biladi – deb javob beribdi.

Xulosamizda ular naqadar tafakkurli va bilimli bo‘lganlaridan o‘rnak olishimiz lozim. Shuni bilingki “din bu - ilm, ilm esa bu – dindir”. Yoki Al-Xorazmiy allomamizni misol qilaylik, ul zot matematika faniga qo‘shgan ulkan xissalari va kitoblari bu bizning qon qonimizga singib ketgan ma’lumotlar lekin aslidagi ularning bu qadar kuchli mehnatlari faqatgina bir so‘z bilan tarflashga arziydimi agar shunday bo‘lsa nima uchun kitoblar tarjima qilinadi. Aslida bu kitoblar nima maqsad asosida yaratilgan. Shuni bilishimiz

¹ “Buyuk yurt allomalari”. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi huzuridagi Toshkent Islom universiteti Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi. Imom Buxoriy xalqaro markazi, O‘zbekiston Ma’rifatparvarlar jamoasi. Toshkent – 2016, 331-bet.

² “Buyuk yurt allomalari”. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi huzuridagi Toshkent Islom universiteti Islomshunoslik ilmiy-tadqiqot markazi. Imom Buxoriy xalqaro markazi, O‘zbekiston Ma’rifatparvarlar jamoasi. Toshkent – 2016. 332-333-betlar.

kerakki bu kitoblar nafaqat ma'lum bir fanni balki bunga aloqador bo'lgan juda ko'plab ma'lumotlarni va kashfiyotlarni, tajribalarni o'z ichiga oladi. Avvalo Al-Xorazmiy o'zining matematikaga bag'ishlangan ilk kitobini yozishdan maqsadi bu islom dinidagi fiqh (islom huquqi) masalasi xisoblanadi yani islom dinida meros taqsimoti, islom iqtisodiyoti, hisob kitobli masalalar, ehson va shu kabi muamollarga haqiqiy islomiy hisob kitob tariqasida yozilgan asarda yechim beriladi. Bu masalalar xozirgi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Hurmatli tolibi ilmlar endi tafakkur qilaylik biz ajdodlarimiz ulamolarimiz bilan faxrlanishga loyiqmizni biz ularni qanchalik taniymiz. Shuni bilingki tanish bilan tanishning farqi bor, bizda esa faqat ismlari bilan tanish degan tushunchalar mavjud. Biz bilgan olimu fozillar qachon olim bo'lishdi? Qachonki ular o'qib o'rganishgani uchun olim bo'lishgan. Afsuski o'sha davrdagi og'ir sharoit, siyosiy tushunmovchiliklar va taxtlarda xonlar almashinuvi nihoyatda qiyin jarayonni yuzaga keltirgan. Ammo bu yerda ilm masalasi oliy darajani egallaydi. Biz kimlarning avlodlarimiz va kimlarga qanday ajdod bolamiz. Xich siz ham o'ylab ko'rganmisiz biz ham bir kun kelib ajdod bo'lamiz ammo qanday namunadagisi? Hozirgi kunda yoshlarda eng ko'p qo'llanilayotgan ibora bu - biz uchun hamma narsa yaratib bo'lingan olimlar barchasini biz uchun qilib bo'lishgan ajdodlarimiz bizdan oldin buni o'rganishgan degan tushunchalar oddiy qabul qilinmoqda ammo buning asl mohiyati shunchaki dangasalik va bahonalardir. Bu olam sir sinoatlarga to'la biz haqiqiy ahli toliblar sifatida ilm o'rganishdan to'xtamasligimiz lozim. Aytingchi agar barcha bilimlar o'rganib bo'lingan bo'lsa xozirgi kundagi zamonaviy kasblar, yangi texnologiyalar aynan nimalarning natijasi? Shunday ekan biz doimo izlanishimiz lozim. Aslini olib aytganda ularning bizga qoldirgan juda ko'p manaviy va diniy merosini biz doim o'rganishimiz va bular uchun ulardan minnatdor bo'lishimiz kerak. O'zbekistonning jahon hamjamiyatida qanday o'rin egallashi xam – bularning barchasi, avvalambor, yangi avlod, unib o'sib kelayotgan yoshlar qanday inson bo'lib voyaga yetishlariga bog'liq. Bunda esa, tabiiyki, buyuk ajdodlarimiz hayoti, faoliyati, o'lmas merosi, yuksak marralarni ko'zlagan yoshlarimiz uchun namuna va ibrat maktabidir. Biz nafaqat bu bilimlarni o'rganishimiz, qo'llashimiz balki bularga o'z xissamizni ham qo'shishimiz kerak.

MAHMUDXO'JA BEHBUDIY HAQIDA

ABOUT MAHMUDKHOJA BEHBUDI

Humoyun Qodirov,

Tarix (islom tarixi va manbashunosligi) ta'lim yo'nalishi talabasi

Gulnoza Axmadjonova,

O'zXIA "Islom tarixi va manbashunosligi - IRCICA" kafedrasi o'qituvchisi

Mahmudxo'ja Behbudiy XX asr bo'sag'asidagi Turkiston ijtimoiy-siyosiy harakatchiligining eng yirik namoyondasi, yangi davr o'zbek madaniyatining asoschisi, tom ma'noda Turkiston jadidlarining otasidir. Turkiston jadidlarining tan olingan rahnamosi, mustaqil jumhuriyat g'oyasining asoschilaridan, yangi maktab g'oyasining nazariyotchisi va amaliyotchisi, o'zbek dramaturgiyasini boshlab bergan birinchi dramaturg, teatrchi, noshir, jurnalist hisoblanadi. U tariximizning g'oyat og'ir va murakkab bir davrida yashadi. Uning shogirdlaridan biri Xoji Muin ta'kidlaganidek: "Har bir millatning o'ziga maxsusiy madaniyati, adabiyoti va matbuoti, milliy tarix va tarjum ahvoli kitoblari, shoir va yozuvchilari bo'ladi. Bu millatning taraqqiyoti madaniyati qaysi darajada ekanligini bilmoq uchun uning adabiyoti va matbuotini bir darajada ko'zdan kechirmoq lozimdur. Biz Turkiston turklari bugungi muhtasham va madaniyatimiz so'ngidan keyin so'nggi asrlarda har bir jihatdan juda ketda qoldik. Madaniyat va maorifimiz xarob, davlat va hukumatimiz barbod bo'ldi. O'zimiz Ovrupojahongirlarining asoratida qoldik. Lekin so'ng bo'lsa ham gunoh va xatolarimizdan xabardor bo'la boshladik. Biroz uyg'ondik. Biz uyg'onish davridamiz... Bizda uyg'onish davrining yo'lboshchilari bordur. Bizdagi yangilik rahbarlarining biri va balki birinchisi, shubhasiz, Mahmudxo'ja Behbudiydir".¹

Hoji Muin Mahmudxo'ja Behbudiyning Turkistonning ijtimoiy uyg'onish davrida matbuotga adabiyotga va taraqqiyotga katta hissa qo'shgan birinchi yo'lboshchi, boshqacharoq qilib aytganda bu harakatning Turkistondagi asoschisi deb baholaydi. XVI asrdan boshlangan inqiroz va turg'unlik, o'zaro janjal, mahalliy urug'chilik nizolari millatni holdan toydirib qo'ygan edi, imkoniyatdan foydalangan va o'lkani zabt etgan Rusiya zo'r berib, uni turg'un va tutqun saqlashga urindi. Mana shunday bir sharoitda Vatanni butunlay yo'q bo'lish xavfidan saqlab qolish, avlodlarni erk va ozodlik, mustaqillik ruhida tarbiyalash, ma'rifat va taraqqiyotga boshlash kabi ishlarni jadidlar nomi bilan tarixga kirgan Behbudiy boshliq fidoyilar o'z zimmalariga olishdi. Turkistonda "Usuli jadid", "Usuli savtiya" nomlari bilan shuhrat topgan yangi maktabni tashkil qilib, birinchi bo'lib zamonaviy maktab g'oyasini ilgari surgan, Turkiston jadidchilik harakatining asoschisi edi Mahmudxo'ja Behbudiy.

U 1875 yilning 19 yanvarida Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog'ida, tavallud topdi. Otasi Behbudxo'ja bo'lib uning otasi Solihxo'ja edi. U turkistonlik, Ahmad Yassaviyning avlodlaridan edi. Ona tomonidan bobosi Niyozxo'ja asli urganchlik bo'lib, amir Shohmurod zamonida (1785–1800) Samarqandga kelib qolgan. U so'qir bo'lsada yoshligidan Qur'oni Karimni yoddan bilgan murattab qorilardan edi. Samarqandga kelib o'rnatilib qolgandan keyin ham bu yerning juda ham obroli va bilimdon qorilaridan edi.

¹ Muin H. Mahmudxo'ja Behbudiy // "Uchqun". - 1923, 1-son.

Shuning uchun ham u xalq orasida “qori Niyozxo‘ja Urganjiy” nomi bilan juda ham mashxur edi. Solihxo‘ja ham arab tilini puxta egallagan va islomdan xabardor bilimli kishi edi. Undan Behbudxo‘ja ismli o‘g‘il va ikki qiz qoldi. U tiriklik paytidayoq farzandlariga Qur’oni Karimni to‘liq yodlatdi, hatto katta qizi Huriniso xalq orasida “Qoribegim” degan nom bilan tilga olinardi.¹

1868-yili rus askarlari Samarqandni egallab olgach, Behbudxo‘ja oilasini olib Samarqand uezdining Siyob bo‘lisidagi Baxshitepa qishlog‘iga ko‘chib ketadi. U shu yerda 10 yilga yaqin imom-xatiblik bilan shug‘ullanib keladi. Behbudiyning tavallud topgan sanasi turli manbalarda turlicha ko‘rsatilmoqda. Uning vafotidan so‘ng shogirdlari uning hayotiga oid bir qancha maqolalar e‘lon qilishgan. Ayniqsa, uning eng yaqin shogirdi Hoji Muinning bu ishlarda hissasi katta edi. U o‘zining “Mahmudxo‘ja Behbudiy” nomli maqolasida yozadi: “Bu maqola mening tomonimdan Behbudiy haqida yozilmoqda bo‘lg‘on mufassil tarjimai hol risolasining bir necha faslidan intixob etilib yozildi. Ushbu son gazetda bosilg‘on boshqa maqolalar ham mazkur tarjimai xol risolasiga ilova qilinmoq uchun Behbudiy muxlislaridan so‘rab oling‘on xotiralardan ba‘zilaridur.”² Mazkur maqolada Hoji muin Shukrullo Behbudiy yashagan yillarni 1874-1919-yillar deb ko‘rsatgan.

“Zarafshon” gazetasining Behbudiy xotirasiga bag‘ishlangan bu maxsus sonida Abdulhamid Azamatning “Behbudiy haqida xotiralarim”, Abdulasalom Azimiyning “Behbudiy haqida xotira va taassurotim”, Ismoilzodaning “Bir ikki so‘z”, Muinning “Behbudiy muxlislariga murojaat” kabi maqolalarning barchasi yuqorida ko‘rsatilgan birinchi maqolaning davomi sifatida yozilgan. Demak bu mualliflar birinchi maqolada keltirilgan Behbudiy yashagan yillari haqidagi ma‘lumotlarga shubhalari bo‘lmagan.

1937-yildan keyin Behbudiy haqida gapirish umuman mumkin bo‘lmay qoldi. Nihoyat “O‘zbek sovet Ensiklopediyasi” da Behbudiyga bag‘ishlangan ma‘lumotnoma bosilgan. Ushbu kichginagina ma‘lumotnomada Behbudiyning tug‘ilgan yili 1875- yil deb ko‘rsatilgan.³ Adabiyotshunos Ahmad Aliyev⁴ va Sherali Turdiyev⁵lar ham shu sanani ko‘rsatishgan. Sirojiddin Ahmedovning maqolasida Behbudiy “1874-yilda Samarqandda kambag‘al imom oilasida dunyoga keldi deb yoziladi⁶.

Professor Begali Qosimov⁷, tarix fanlari nomzodi Sh. Ochilovlar ham alloma tavalludini 1875-yil deb ko‘rsatishgan. Amerikalik olim Edvard Ollvort “O‘rta Osiyo dramasida fojeali asos” sarlavhali so‘zboshisida Behbudiyning tugilgan va vafot etgan sanalarini 1874-1919-yillar deb ko‘rsatgan.⁸

1894 yilda imom xatiblik bilan shug‘ullanib kelgan otasi Behbudxo‘ja vafot etganidan so‘ng yosh Mahmudxo‘ja tog‘asi qozi Muhammad Siddiqning tarbiya va qaramog‘ida o‘sib ulg‘ayadi. Arab sarfi naxfini kichik tog‘asi Odildan tahsil oladi. 18 yoshidan qozixonada mirzolik qila boshlagan. Tog‘asi qozilikdan tushgach, Behbudiy ham mirzolikdan bo‘shagan. Sal keyinroq Kobod bo‘lusida mulla Zubayr qozixonasiga mirzalikka borib,

¹ Muin. H. Mahmudxo‘ja Behbudiy. - “Uchqun”. - 1923, 1-son

² Muin. H. Mahmudxo‘ja Behbudiy. - “Zarafshon”. - 1923, 25-mart.

³ O‘zbek sovet Ensiklopediyasining lug‘ati. Toshkent: - 1988, 98 bet.

⁴ Aliyev. A. Qatl etilgan adib. - “Guliston”. - 1988, 10-son.

⁵ Turdiyev Sh. Mahmudxo‘ja Behbudiy. - “Fan va turmush”. 1989, 1-son.

⁶ Ahmedov S. O‘limdan qo‘rqmagan mutafakkir. - “Sovet O‘zbekiston san‘ati”. 1989, 2-son.

⁷ Qosimov B. Karvonboshi. - “Yoshlik”. 1990, 1-son.

⁸ Ollvort E. “O‘rol Oltoy yilnomasi”. - Indiana, 1986.

undan muftiylik idorasiga o'tadi ham. Darvoqe, Behbudiyning maktab, madrasa hayoti haqidagi ma'lumotlar nihoyatda kam uchraydi. Uning zamondoshlari bilan bo'lgan suhbatlardan ayon bo'ladiki, Behbudiy dastlab Samarqand madrasasida, so'ng Buxoroda yaxshi tahsil ko'rgan hisoblanadi.

Xullas, an'anaviy tahsil, so'ng esa o'z ustida qunt va sabot bilan ishlash orqali u shariatning yuksak maqomlari – qozi, muftiy darajasigacha ko'tariladi¹.

Behbudiydek xalqning haqidan hazar qiladigan taqvodor shaxsni badnom etish uchun yana bir oson bahona uning jadidligi edi. Darhaqiqat, jadidlar o'ta sho'rpushona bo'lib yaratilgan qavm ekan: ular dunyoga kelibdiki, zamona zo'rlari doimo ularni olabo'ji qilib ko'rsatishga taxt edilar².

Dastaval, jadidizm nima, uning paydo bo'lishiga nima sabab bo'ldi va bu harakat o'z oldiga qanday vazifalarni qo'gan edi, degan savollarga javob bermoq zarur. "Jadid" so'zi arabcha bo'lib, "yangi" demakdir, jadidizm esa yangilik tarafdorlarini bildiradi. Garchi bu so'zlar arabcha bo'lsa ham, ammo tatarlar orqali kirib keldi³.

Jadidchilik harakati XIX asrning oxiri va XX asrning boshidan tarixiy vaziyat bilan chambarchas bog'liqdir. Ma'lumki, bu davrga kelib butun dunyo Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, AQSh, Italiya, Yaponiya, Ispaniya, Rossiya kabi davlatlar o'rtasida bo'lib olingan, kapitalistlarning jahon monopolistik ittifoqi vujudga kelgan va mustamlaka xalqlari ikkiyoqlama ekspluatatsiya natijasida g'oyat nochor ahvolga tushib qolgan edilar. Oqibatda qaram xalqlarning ziyolilari orasida asta-sekin tushkun xalqlarni qashshoqlikdan va o'z o'liklarini xarobalikdan qutqarish uchun milliy-ozodlik harakati uyg'ona boshladi. Agar bir qancha Sharq mamlakatlarida panislomizm bayrog'i ostidan boshlangan harakat G'arb davlatlarining imperialistik siyosatiga qarshi bosh ko'targan bo'lsa, Rossiyada XIX asrning oxirida yuzaga kela boshlagan jadidchilik harakati o'ziga xos yo'ldan bordi. Zero, panislomizm va jadidchilik o'rtasida muayyan o'xshashlik mavjud bo'lgani kabi ular bir-biridan keskin farq qilardi. Agar panislomistlar najotni islom davlatini tuzishda ko'rsalar, jadidlar xalq ommasini ma'rifatparvar qilish yo'li bilan tenglik va farovonlikka erishish mumkin deb o'yladilar⁴. Xullas, jadidchilik mustamlaka Osiyoda milliy-ozodlik harakati uyg'ongan va kuchaya borgan sharoitda paydo bo'ldi. Biroq dastlabki qadamlaridanoq jadidlar o'z faoliyatlarini maktab-maorif sohaso bilan cheklab qo'yidilar. Ularning fikricha, xalqning qashshoqligiga sabab uning ilmsizligi, o'qish imkoniyatiga ega emasligidir. Bunday tushuncha ularni asosiy diqqatini xalqni ma'rifatli qilishga qaratishga olib keldi. Shubhasiz, bunday qarash to'g'ri emas edi. Xalqning qashshoqligiga sabab, ijtimoiy tengsizlik va mustamlakachilik siyosati edi. Demak, ikkiyoqlama zulm yo'qotilmay turib, ulkan xarobalikdan va xalqning qashshoqlikdan qutqarish mumkin emas edi. Jadidlar esa buni anglamadilar va millatning madaniy saviyasi ko'tarilsa, mahalliy xalq ham yevropaliklar kabi yaxshi yashashi mumkin deb o'yladilar. Xullas, maqsadga erishishning asosiy yo'li maktab va ma'rifatni rivojlantirish deb tushunish jadidchilikning asosiy xususiyatlaridan biridir⁵.

¹ Behbudiy. Tanlangan asarlar. Toshkent, 1997. 6-bet.

² O'sha joyda.

³ Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. – 83-bet.

⁴ Qosimov B. Behbudiy va jadidchilik // "O'zbekiston adabiyoti va san'ati". 1990-yil 26-yanvar.

⁵ O'sha joyda.

Bu harakat Rossiya imperiyasida yashovchi musulmonlar, dastavval Qrimda paydo bo'ldi va Bog'chasaroy shahrida nashr etilgan "Tarjimon" gazetasi orqali tashviq qilina boshladi va asta-sekin Kavkaz, Volgabo'yi, Sibir va Turkistonda yashovchi xalqlar o'rtasida ham tarqala bordi¹.

Bu regionlarning hammasida ham Rossiya imperiyasiga qaram o'lkalarning tubjoy xalqlari tilida maorifni rivojlantirish uchun harakat avj oldi. Eng muhimi shundaki, jadidlar tubjoy xalqlarini ma'rifatli qilish uchun kurashar ekanlar, turli kongilli tashkilotlar, o'qish va o'qitish imkoniyatidan mahrum bo'lgan kambag'al bolalarini bepul o'qitish uchun zo'r kuch va g'ayrat sarf etdilar.

SHARQ MUTAFAKKIRLARINING AXLOQIY VA PSIXOLOGIK QARASHLARI

ETHICAL AND PSYCHOLOGICAL VIEWS OF EASTERN THINKERS

Lobar Muhiddin qizi Islomova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

Azamat Nazarov,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Din psixologiyasi va pedagogika" kafedrası
katta o'qituvchisi (PhD)*

O'tmishda ajdodlarimiz insoniyatning psixologik qonuniyatlarini muayyan ilmiy yo'nalish sifatida o'rganmagan bo'lsalar-da, biroq allomalarning asarlari, qo'lyozmalarida mazkur holatlarning yoritilishi, tahlili kuzatiladi. Biz sharq mutafakkirlarining psixologik qarashlari bilan tanishar ekanmiz, inson va hayvonlar psixik hayotini o'rganishga bo'lgan intilishi kishilar hayotining har xil tarixiy bosqichlarida ularning qanday nazariy va amaliy bilan taqozo qilganligini ba'zi qonuniyatlar qanday kashf etilganligini bilib olamiz. Ta'kidlash lozimki, allomalarning shaxs ma'naviy-ruhiy kamoloti borasidagi qimmatli fikrlari hozirgi kungacha o'z o'rni va ahamiyatiga egadir. Jumladan, Abu Nasr Farobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy, kabi mutafakkirlarning pedagogik-psixologik qarashlari bugungi kunda fan taraqqiyotining metodologik asosi bo'lib xizmat qilmoqda².

"Qur'oni Karim", "Hadisi-sharif"larda ham inson xulq-atvorining salbiy jihatlari xususida qimmatli fikr-mulohazalar bildirilgan. "Qur'oni Karim"da insonni axloqiy kamolga yetkazishga zid xususiyatlar: manmanlik, aroqxo'rlik va qimorbozlik, yolg'onchilik, boshqalarni kamsitish, badgumonlik, chaqimchilik, g'iybatchilik, ochko'zlik kabilar xususida ham ibratli fikrlar bildirilgan. "Qur'on"da insonning ruhiy va ma'naviy kamolga yetishiga to'sqinlik qiluvchi salbiy hislatlardan biri g'azab deb ko'rsatiladi. U ruhiy razolat sifatida talqin etiladi. Chunki g'azab kelganda aql qochadi, inson o'z irodasini idora qila olmay qoladi, o'z manfaati, obro'sini himoya qilaman deb, johillikka yo'l qo'yadi. Hatto, g'azab inson salomatligiga ham zarar yetkazadi. Shuning uchun ham Islom insonni aql va insofga, bosiqlik bilan ish tutishga, o'z hissiyotlarini boshqara olishga chaqiradi.

¹ Ergasheva N. Jadidchilik va uning mohiyatini o'rganish. "Xalq ta'limi" 1993 yil, 1-son.

² Farobiy A.N. Baxt-saodatga erishuv haqida. Risolalar. Mas'ul muxarrir. M.M. Xayrullayev. - T.: Fan, 1975.

Chunki g'azab kelganda chiqarilgan hukm, amalga oshirilgan xatti-harakat johillik belgisi bo'lib hisoblanadi. Hatto g'azabni bosish bilan birga, g'azabni qo'zg'agan olish darajasida o'zini boshqara olish irodasiga ega bo'lish kerakligi ham uqtiriladi.

Farobiy yozgan asarlaridan bizning e'tiborimizga falsafa, pedagogika, psixologiya, etika-estetika bo'yicha asarlari qiziqtiradi. Farobiyning fikricha, muhit va tarbiyaning ta'sirida inson shaxsining axloqiy sifatlari shakllanadi. Axloq-tushunchasi Farobiy inson xarakteri bilan chambarchas bog'liq deb hisoblaydi. Chunki xarakterdagi har bir hislatlarni yaxshi tomonga qaratib o'zgartirish mumkin. Shunga asosan, inson axloqini faqat yaxshi tomonga qaratib o'zgartirish mumkin. Uning fikricha inson shaxsining barkamol shakllanishi uchun 4 ta to'siq bor: hurmatsizlik, axloqsizlik, o'zgaruvchanlik, ikkilanish. Xulq-odob haqidagi hadislarida eng ezgu insoniy hislatlar ulug'lanib, gunoh sifatidagi illatlar qoralanadi. Hadislarda insoniy hislatlardan ezgulik, iffat, sabr-qanoat, shukronalik kabi axloqiy xislatlar ulug'lansa, isrofgarchilik, ta'magirlik, ochko'zlik, nafsu-havoga, shahvoniy hissiyotlarga berilish, baxillik, johillik kabi illatlar, yomon xatti-harakatlar "gunoh" sifatida qoralansa, inson farovonligi, jamiyat ravnaqi uchun qilinadigan yaxshi ezgu xatti-harakatlar, faoliyat "savob" tarzida olqishlanadi. Abu Nasr Farobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi, deb hisoblaydi. Bunga Farobiy ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi¹. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to'g'ri bilib oladi va hayotda to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan to'g'ri munosabatda bo'ladi, jamiyat tartib-qoidalariga rioya qiladi. Abu Rayhon Beruniy ham o'zining qator falsafiy asarlarida psixologik va pedagogik qarashlarini bayon qiladi. Bular inson shaxsining shakllanishi, ahloqiy kamoloti, aql-idroki, tafakkuri haqida fikrlaridir. Beruniyning «Qadimgi avlodlar obidalarini» asarida ba'zi odamlar shaxsining shakllanishida ularning xulq - atvorida mavjud bo'lgan ziqnalik, yolg'onchilik, munofiqlik, xushomadgo'ylik, ikkiyuzlamachilik kabi illatlarning shaxs taraqqiyotiga salbiy ta'siri haqida to'xtalib o'tadi. Bu illatlarga qarama-qarshi oqil odamlar haqida o'z fikrini bayon qiladi. Beruniyning fikricha oqil odamlarning taraqqiyoti va uning ruhiyatining rivojlanishi hech bir to'siqlarsiz ijobiy rivojlanishga ega bo'ladi deb tushuniladi. Beruniy psixologiya sohasida aniq bir asar yozmagan bo'lsa ham, Farobiy ta'limoti ta'sirida inson shaxsining kamoloti, uning aql-idroki, ruhiy taraqqiyoti haqidagi o'zining psixologik va pedagogik qarashlarini hamma asarlarda to'liq bayon qiladi. Mineralogiya», «Hindiston», hislar bilan seziladigan va aql bilan bilinadigan bir qator kitoblarida ruhiyatning ba'zi muhim masalalarini bilish va tafakkur jarayonlari haqida juda ko'p, g'oyat qimmatli fikr-mulohazalar mavjud, olamni ob'ektiv reallik, inson irodasidan tashqarida mustaqil ravishda mavjud bo'lgan borliq sifatida qaraydi. Beruniy kishi ongi, tafakkuri va ruhiyatini moddiy jismdan keltirib chiqargan holda tasavvur etadi. Yaxshi kishilarga ergashish bu faqat bolalargina emas, balki barcha jamiyat a'zolariga ham xos xususiyat ekanligini o'sha zamonda aytilgan bo'lsa-da, ular hozirgi zamon pedagogik-psixologiyasining ham asosiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi².

¹ Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.

² A.R. Beruniy Ruhiyat va ta'lim-tarbiya haqida. - T.: O'qituvchi, 1992.

Inson hissiy va ma'naviy talablarni ajratib olish imkoniyatiga ega ekan, bu imkoniyat asta-sekin inson fe'l-atvoriga xos xislatga aylana boradi. Ibn Sino insonning shakllanishida uning atrofini o'rab olgan tashqi muhit, odamlar muhim ahamiyat kasb etadi, ana shu tashqi muhit va odamlar insonning atrof-dunyoni bilishigagina emas, balki uning xulqida yaxshi yoki yomon jihatlarning tarkib topishiga ham ta'sir etadi. Shuning uchun ham bolalarni tarbiyalashda ehtiyotkor bo'lish kerakligini, bola yomon odatlarga o'rganmasligi uchun, uni yomon odatlardan, yomon muhitdan uzoqroq saqlash zarurligini uqtiradi. Ibn Sinoning tarbiyaviy qarashlarida oila va oilaviy tarbiya masalalariga keng o'rin berilgan¹. Chunki inson avvalo oilada kamolga yetadi. Sharq mutafakkir olimlari o'z asarlarida inson ruhiy olamini tasvirlar ekanlar, hayotiy misollar keltirish orqali xulq-atvorning ijobiy hamda salbiy tomonlarini batafsil tahlil qilishga harakat qiladilar. Asarlarda inson xulq-atvoriga xos bo'lgan ma'naviy, ruhiy xususiyatlar, holatlar hikoyat, badiiy obraz, rivoyat-u-hadislarni keltirish orqali tasvirlanadi.

MARKAZIY OSIYOLIK MUTAFAKKIRLARNING ILMIY-MA'NAVIY MEROSI

SCHOLARLY AND SPIRITUAL HERITAGE OF THINKERS FROM CENTRAL ASIA

Hojiakbar Muhammadjonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

UNESCOning 1978-yilda Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi tarixiga oid tadqiqotida O'rta Osiyoni arablar Movarounnahr (Oksus daryosining o'sha tomoni) deb atagan, Xitoyning Sintszyan viloyati, Pokiston va Afg'oniston. Ammo bu maxsus tadqiqot ishi asosan Movarounnahr Markaziy Osiyo deb ataydi. Ming yillar muqaddam O'rta osiyoliklar bilim olib, yaratib, to'plagan, jonlantirgan va tarqatgan. Ular postmodern davrda fanlararo va post-disiplinarlik yondashuvlari sifatida e'tirof etilgan bilimlar birligiga ishonishgan. Ularning fan va texnologiya, diniy va ijtimoiy fanlar va san'at, arxitektura va adabiyot sohalariga qo'shgan hissasi G'arb dunyosining yanada gullab-yashnashi uchun asos bo'ldi. Aristotel II nomi bilan mashhur Al-Forobiy Aristotel va boshqa yunon asarlarini G'arbg'a, xususan Yevropaga tanitgan. Xuddi shunday Ibna Sino, Al-Beruniy, Al-Xorazmiy, Ismoil Buxoriy, Muhammad bin Ahmad, Ibnul Haysam, Ulug'bek, Umar Xayom, Abul Vafo, Al-Xaziniy, Rumi, Al-Koshiy, Ali Sher Navoiy va ro'yxat uzun. Ilmiy tadbirkorlik sohalariga qo'shgan hissalari butun dunyoga "Oltin asr" dan boshlab, ya'ni milodiy IX asrdan milodiy XV asrgacha bo'lgan boshqa o'zgarishlar uchun asos bo'ldi. Ularning kognitiv, istiqbolli, eksperimental, intuitiv, observatoriya, aniq va yashirin yoki yashirin haqidagi bilimlari osmondagi yetti rangli Rembo kabi bir-biriga juda kuchli bog'langan edi. Ular Gyote o'z Hijratida qariyb ming yil o'tib orzu qilgan emanatsiya orqali ilhomning dastlabki manbasidan oziqlangan. Yevropa Uyg'onish davri Markaziy Osiyo olimlari va olimlarining hissasiz imkonsiz bo'lar edi. Ovrupoliklar bu asarlarni yunonlardan to'g'ridan-to'g'ri

¹ Ibn Sino. Tib qonunlari. - Toshkent: O'qituvchi, 1962.

ololmaganlar, asosan ularning o'zaro e'tiqodiga shubhalari, shuningdek, O'rta er dengizining kengligi tufayli bo'lishi mumkin. Markaziy Osiyo olimlari nafaqat yunon asarlarini tarjima qilib, tadqiq qildilar, balki ular sezilarli darajada takomillashdi va yangi bilimlar qo'shdi. Ular tabiatni yaratish, o'rganish va kashf etish uchun insoniyatga foyda keltirish uchun o'rgangan, o'ylagan, izlagan va qayta izlagan.

Markaziy Osiyo olimlari bilimlarni empirik va mantiqiy tekshirish tartibini ishlab chiqdilar. Tajriba xarakteri amaliy fanlar va apparatlar rivojlanishidagi asosiy xarakterli xususiyat edi. Shunday qilib, mintaqada tibbiyot, botanika, matematika, astronomiya, adabiyot, tilshunoslik, falsafa, dinshunoslik, arxitektura, algebra va boshqa ko'plab fanlar bo'yicha buyuk tarixiy fanlar tug'ildi. Bu hududda daho alloma va olimlar yetishib chiqishining asosiy sabablari quyidagilardan iborat: birinchidan, mintaqada boylik bilan birga g'oya va bilimlarni yoyishga yordam bergan asosiy tranzit savdo yo'li edi. Samarqand, Buxoro, Xiva, Hirot va Balx o'rta asrlarda ilm-fan, ma'rifiy izlanish va badiiy ijod maskanlari bo'lgan. Ikkinchidan, mintaqada bilim to'plashga yordam beradigan va kuchayib borayotgan buyuk imperiyalar vatani bo'lgan va uchinchidan, mintaqada dinlarning ajoyib aralashmasi bo'lib qolgan. Yana bir omil yoki sabab – hududning unumdor tuprog'i, sog'lom suvi va yoqimli iqlimi nafaqat barcha turdagi ekinlar, meva-sabzavotlar, balki tarixda buyuk Olim va Davlat arboblari yetishtirib bergan. Yuqorida tilga olingan shaharlar O'rta Osiyoni ma'lum bir davr mobaynida ilm-fan va ilm-fan va texnika asosida mustahkamlangan buyuk sivilizatsiya, ya'ni madaniyat (turmush tarzi)ga aylantirdi. Markaziy osiyoliklar loy, metall, paxta, tamaki, koka, makkajo'xori va tuproqli to'r, vanil va qalampirdan foydalanish, kuzatishlar, shish va taqvim, sog'lom siyosiy boshqaruv va daromad tizimlaridan astronomiya, algoritmlargacha hayotning barcha sohalariga katta hissa qo'shgan, algebra, tortishish kuchi, sanoat jarayonlari va ishlab chiqarish va gidrotexnika musulmon fiqhiga ya'ni Fiqh, bularning barchasi insoniyat taraqqiyoti va farovonligida o'chmas iz qoldirgan. Bu ulamolar diniy hamda dunyoviy ta'lim va ilmlarga to'liq hukmronlik qilganlar. Madrasalar nafaqat diniy ta'lim, balki jamiyatning barcha jabhalarida dunyoviy va zamonaviy ta'lim berishdi.

Muhammad al-Xorazmiy, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mirzo Ulug'bek va boshqa ko'plab buyuk ajdodlarimiz matematika, astronomiya, geodeziya, mineralogiya, farmakologiya, tibbiyot va boshqa sohalaridagi ajoyib kashfiyotlari bilan butun sayyoramizga mashhur. ijtimoiy fan. Demak, algoritm va nol, o'nlik sanoq sistemasi tushunchalarining birinchi qo'llanishi Xorazmiy nomi bilan bog'liq bo'lib, XV asrda Ulug'bek Samarqandda rasadxona qurib, u yerda ayniqsa aniq bo'lgan yulduz jadvallarini tuzgan. Ibn Sinoning "Tib qonuni" asari 500 yilga yaqin Yevropaning eng mashhur universitetlarida tibbiyot fakulteti talabalari tomonidan o'rganilgan. Davlat va jamiyat nazariyasi va amaliyoti Markaziy Osiyoning ko'plab mutafakkirlari va davlat arboblari tomonidan ham muhokama qilingan. Shunday qilib, Forobiy o'rta asr mutafakkirlari ichida birinchi bo'lib ijtimoiy hayotning xususiyatlari va tuzilishi haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. U o'zining "Fozil shahar aholisining qarashlari to'g'risida risola"da u mamlakatni boshqarishning ikki turi borligini ta'kidlagan: birinchisi - aholini haqiqiy baxtga yetaklovchi va ikkinchisi - xayoliy, yolg'on. Saljuqiylar davlatining amiri Nizom ul-Mulk davlat boshqaruvi tamoyillari, tarbiya qoidalari, hukmdor va amaldorlarning axloqiy-funksional sifatlarini, atoqli shoir Alisher Navoiy "Komil inson" fazilatlarini batafsil bayon etgan. va

hukmdor." Ko'pgina tarixiy manbalarda mansabdor shaxslarda yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar va tarbiya, o'z davlatiga xizmat qilishga sadoqatli bo'lish zarurligi qayd etilgan, bu esa davlatlararo va davlatlararo faol munosabatlarni yuritish uchun kadrlar tayyorlashga qo'yiladigan jiddiy talablardan dalolat beradi. Mutaqaddirlarimiz qarashlari ularning yevropalik hamkasblariga katta ta'sir ko'rsatdi.

Amir Temurning G'arb va Sharq davlatlari o'rtasidagi muloqotni mustahkamlashga xizmat qilgan ulkan xizmatlarini, jumladan, diplomatik xizmatlarini ham alohida ta'kidlash lozim. Uning "maslahat, ehtiyotkorlik, mulohaza yuritish siyosatda qurol kuchidan o'n baravar foydalidir" degan so'zlari nafaqat uning barcha faoliyatining kvintessensiyasi, balki bizning davrimiz uchun ham dolzarbdur, chunki ular ziddiyatli holatlarda profilaktik diplomatiya tamoyilini o'z ichiga oladi. masalalar va ziddiyatli vaziyatlar siyosiy yo'l bilan hal qilinadi. Bu g'oyalar BMT va boshqa xalqaro va mintaqaviy tashkilotlar tomonidan asos qilib olingan.

Buyuk hind davlat arbobi va mutafakkiri Javoharla'l Neru Bobur asos solgan sulolaning bu mamlakat taraqqiyoti tarixida ulkan o'rin tutganini alohida ta'kidlaydi. Boburiylar nafaqat milliy davlatchilikni, balki millatlararo va konfessiyalararo bag'rikenglikni mustahkamlashga ham katta hissa qo'shgan. Tarixiy jarayonlarning mushtarakligi mamlakatlarimiz o'rtasida yaqin aloqalarni o'rnatishda muhim omil bo'ldi.

Mutaqaddirlarimizning yana bir ko'zga ko'ringan namoyandasi Beruniydir. Qomusiy bilimga ega bo'lgan u matematika va astronomiyadan tortib she'riyat va tarixgacha bo'lgan har qanday soha mutaxassisi bilan chuqur ilmiy suhbat olib borishi mumkin edi. U sanskrit, arab, fors, so'g'd, suryon, ibroniy, yunon va boshqa tillarni yaxshi bilgan. Amerika qit'asi kashf etilishidan ancha oldin u uning mavjudligini bashorat qilgan. Uning boshqa xalqlarning urf-odatlarini, madaniyati va tarixi haqidagi barcha asarlari ularga yuksak hurmat ruhi bilan sug'orilgan. Mashhur amerikalik professor Frederik Starr Beruniy qadimgi dunyo va Yevropa tadqiqotchilari o'rtasida ko'prik bo'lganini, u o'z kashfiyotlarini diniy aqidalar va dunyoviy tushunchalar bilan cheklanmasdan, mantiqiy tafakkurni tizimli va qat'iy qo'llash orqali amalga oshirganini ta'kidlaydi. Starr, shuningdek, bir necha asrlar davomida Markaziy Osiyo dunyoning intellektual markazi bo'lganini ta'kidlaydi. Sharq va G'arb xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati yutuqlarini o'zaro almashishda mintaqa mutafakkirlari ulkan rol o'ynadi. O'sha davrda Aflotun, Arastu, Arximed, Suqrot, Gippokratlarning asarlari arab tiliga tarjima qilingan va ularning ko'pchiligi keyinchalik Yevropa madaniyatiga kirib kelgan. O'z navbatida, al-Xorazmiy, Farg'oniy, Forobiy, Ibn Sino asarlari lotin tiliga tarjima qilinib, yevropaliklarning matematika, astronomiya va tibbiyotga oid bilimlarini kengaytirdi.

Mashhur iqtisod tarixchisi, professor Endryu Gyunter Frankning fikricha, O'rta Osiyo haqiqatan ham asrlar davomida qit'aning turli qismlari, shuningdek, Osiyo va Yevropa o'rtasidagi muhim bo'g'in bo'lib kelgan. Shunday qilib, bu qadimiy zamin uzoq vaqt davomida ta'lim va ilm-fan markazi, jahon sivilizatsiyasi markazlaridan biri bo'lib qolgan, bilimga intilish esa xalqimiz mentalitetining ajralmas qismi bo'lib kelgan. O'rta asr mutafakkirlarining eng katta xizmatlari shundaki, ular insonparvarlik, ma'rifatparvarlik, o'zaro hurmat g'oyalari asosida umuminsoniy, ijtimoiy va davlat taraqqiyoti haqidagi g'oyalarni bayon etganlar. Bu olimlar yuqori akademik harakatchanligi bilan ajralib turdi

va Sharqning turli mamlakatlarida ilm-fan rivojida, mintaqalar va qit'alar o'rtasidagi o'zaro almashuvning kengayishi va butun jahon sivilizatsiyasining rivojlanishida katta rol o'ynadi.

Zamonaviy O'zbekiston madaniyatlararo va sivilizatsiyalararo muloqotni rivojlantirish an'analarini davom ettirmoqda. Ko'p asrlar davomida turli millat va din vakillarining hamjihatligi, o'zaro hurmat va bag'rikenglik an'analari qaror topdi. Bizning va boshqa mamlakatlar Buyuk ipak yo'lini qayta tiklash, Yevropa va Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan iqtisodiy va siyosiy hamkorlikni rag'batlantirish bo'yicha turli loyihalarning faol ishtirokchisiga aylandi. Bu muloqotni chuqurlashtirishda tarixiy merosning o'rni juda katta. Uni tushunish xalqlar hamjamiyatini va global jarayonlarni tushunishga va kelajak istiqbollarini tushunishga yordam beradi.

ШАЙХ СУХРАВАРДИЙ ДИПЛОМАТ СИФАТИДА

SHAYKH SUHRAVARDI AS A DIPLOMAT

Робия Саидханбалова,

Тарих (Ислом цивилизацияси) тутахассислиги магистри

Неъматулло Мухамедов,

Тарих фанлари доктори, DSc

Тошкент шаҳар асосини XIX асрга қадар Кўкча, Себзор, Бешёғоч ва Шайхонтохур даҳалари ташкил қилган. Даҳа номлари эса шу ҳудудларга хос тарихий, диний ва маданий жиҳатларни ўзида акс эттирган.

Кўкча даҳаси шаҳарнинг ғарбий қисмида, асосан, ҳозирги Шайхонтохур тумани ҳудудида жойлашган. Унинг ҳудудини чуқур жарликлар кесиб ўтган. Чегараси шарқда Сағбон кўчасининг шарқидан, жануби-шарқ тарафидан Қуйи Бўзсув бўйлаб (Маннон Уйғур ва Самарқанд дарвоза кўчалари оралиғидан) ўтган. Бу ерларнинг ғарбида кўкчаликларнинг боғлари ва полизлари бўлган. Асосан, Кайковус ва унинг шохобчаларидан суғорилган Кўкча даҳасининг чорбоғлари Назарбек, Кўксарой ҳамда Келес дарёси бўйларидаги жойларда бўлган.

Тадқиқотчилар фикрича, Кўкча номи Кохча, яъни қалъача сўзидан келиб чиққан. Бу атама VI-XI аср археология ёдгорлиги Кўкча оқтепасига нисбатан айtilган. Бу ерда ҳаёт X-XI асрларгача давом этган. Оқтепа XIX асрнинг 80-йилларида текисланиб ташланган. Даҳада уч дарвоза (Сағбон, Чиғатой ва Кўкча), 57 маҳалла, 47 мавзе, 60 масжид ва икки мадраса бўлган. Даҳанинг чорбоғлари Назарбек, Кўксарой ва Келес дарёси бўйларидаги жойларда бўлган. Даҳанинг эътиборли жойларидан бири Кўкча дарвозасидан ташқаридаги Орифон (билимлилар) қишлоғидаги мозоргоҳ ҳудудида Шайх Зайниддинбобо мақбараси қурилган. Тарихий манбаларда даҳанинг номи Шайх Зайниддин даҳаси деб ҳам юритилган.

Кўкча маҳалласи тарихи бевосита Шайх Зайниддинбобо билан узвий боғлиқ. Бу зотнинг отаси бағдодлик машхур сўфий, суҳравардия тариқатининг раҳнамоларидан саналган шайх Шаҳобиддин Суҳравардий (1145-1235) бўлган.

Алломанинг тўлиқ исми – Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Шаҳобуддин Сухравардий бўлиб, бу ном алломанинг шимоли-шарқий Эроннинг Жабал ўлкасидаги Сухравард шаҳрида туғилганига ишора қилади. Бироқ айрим манбаларда мазкур вилоят ҳозирги Озарбайжоннинг Занжон ҳудудида жойлашгани таъкидланади. Хусусан, машҳур тарихчи олим Шамсуддин Заҳабий “Китабул муштабах фи асмаур рижал” асарида бу ҳақда фикр юритиб, “Зинжон Озарбайжоннинг бир вилоятидир”¹, дейди”. Сухравард ўша даврнинг илм-фан ва маданият ривож топган йирик шаҳарларидан бири бўлган².

Шаҳобуддин Умар Сухравардийнинг таржимаи ҳоли келтирилган манбаларда мутасаввифнинг ҳижрий 539 (мелодий 1144) йили Сухравардда – Эроннинг Жабал ўлкасида туғилиб, ҳижрий 632 (мелодий 1234) йили муҳаррам ойида Бағдодда вафот этгани кўрсатилган.

Бироқ бу ҳақда “Шаҳобуддин Умар Сухравардий” рисоласи муаллифи, тадқиқотчи Э.Даминов қуйидаги фикрларни келтирган: “Аллома вафот этган жой хусусида айрим ихтилофлар борлигини таъкидлаш лозим. Баъзи манбаларда шайхнинг Бағдодда вафот топиб, ўша ердаги “Вардия” қабристонида дафн этилгани ҳақида гапирилса, Амир Темур даврида фаолият юритган, буюк фотиҳнинг машҳур тарихнависларидан бири бўлган йирик олим Фасих Ҳавофий ҳамда рус шарқшуноси В.Бартольд қабилар унинг қабри айнан юртимизда – Қашқадарё вилоятининг Ғузор туманида жойлашган “Мири Жанда” қабристонида эканига ишора қиладилар”³.

Марҳум файласуф Омонулла Файзуллаевнинг таъкидлашича, “Шаҳобиддин Абу Ҳафс Умар ас-Сухравардий (1145-1234/35) 25 ёшигача Хоразмда яшади, сўнг олис юртларда илмини оширди. 35 ёшида Бағдодда “шайхлар шайхи” даражасига кўтарилгани маълум.

У вақтларда Бағдод халифаси ан-Носир (1180-1225) эди. Бағдоднинг ташқи давлатлар билан алоқалари баъзан мураккаблашиб қоларди. Шу пайтларда халифа Носир Шайх Умар Сухравардийга мурожаат қилар ва уни давлатларга элчи қилиб юборарди. Масалан, Миср султони Малик Одил I билан ора бузилиб қолганда Сухравардий элчи бўлиб бориб, сиёсий зиддиятни бартараф этиб, вазиятни юмшатишга муваффақ бўлган”⁴.

Сухравардийнинг элчилик фаолияти тўғрисида марҳум файласуф олим О.Файзуллаев тўхталиб, қуйидагиларни ёзган: “Ироқ, Эрон, Ғарбий Салжукийлар ва Хоразм давлатлари ораси бузилди, уруш бошланди (бир манбада Ироқ Ҳокими Рукниддин Тўғрул II Хоразмшоҳга қарши уруш бошлади дейилади. “Ўзбекистон халқлари тарихи” (1992) да: Хоразмшоҳ Ғарбий Салжукийлар султони Тўғрул II кўшинларига зарба беради, дейилган). Урушда Тўғрул ҳалок бўлади. Хоразмшоҳ Такиш ғолиб чиқади. Бағдод ва Эрон ерининг бир қисми Хоразмшоҳ қўл остига ўтади.

Бағдод халифаси ан-Носир ўз ерларини қайтариб бериш учун Хоразмшоҳ Такишга мурожаат қилади ва ўз вазирини Такишга тинчлик сарпосини кийгизиш учун

¹ Шамсуддин аз-Заҳабий. Китабул муштабах фи асмаур рижал. - Лейден, 1863. - Б. 230.

² Қаранг: Даминов Э. Шаҳобуддин Умар Сухравардий (Мири Жанда ота). - Т.: Мовароуннахр, 2010. - Б. 3.

³ Даминов Э. Шаҳобуддин Умар Сухравардий (Мири Жанда ота). - Т.: Мовароуннахр, 2010. - Б.4.

⁴ Қаранг: Файзуллаев О. Сухравардия тариқати. - Т., “Мулоқот” журнали. 1998 йил 6-сон; Шайх Зайниддин Кўйи Орифон Тошкандий / Масъул муҳаррир – Нозим Хабибуллаев. - Т.: “MERIUS” нашриёти, 2014. - Б. 5.

юборади. Хоразмшоҳ вазир 10 минг аскар билан келаётганини билиб, улар билан жанг қилади ва лашкарини қириб ташлайди. Шундай қилиб, Хоразмшоҳ билан яна ора бузилади.

Энди бир йўл – шайх Умар Суҳравардийни Хоразмшоҳга Бағдоднинг элчиси қилиб юбориш қолган эди. Ва шундай бўлди. Ироқ, Бағдод, Салжуқийлар, Хоразм ва Бухоро орасида дўстлик муносабатлари ўрнатилди. Султон Такиш вафотидан кейин (1200 й.) шайх Суҳравардий Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммад ҳукмронлиги даврида (1200-1220) ҳам ўзининг оламшумул вазифасини давом эттирди”¹.

Бағдод халифаси Шайх Умар Суҳравардий биринчи навбатда йирик олим сифатида ҳурмат қилган. Шайх Умар Суҳравардий аббосий халифа Носирнинг ақидавий масалалар бўйича маслаҳатчиси бўлгани тўғрисида маълумотлар бор.

Шаҳобуддин Умар Суҳравардий суфийликнинг буюк шайхларидан бўлишига қарамай, охират ва дунё илмини баравар эгаллади. Ўша даврда машҳур олимлар ҳукмдорларнинг сиёсий ва маданий соҳадаги фаолиятига жалб этилган. Бу ҳол Суҳравардийни ҳам четлаб ўтмади, аммо у ўлканинг хос олимларидан фарқли равишда сарой сиёсий муҳитига фаол таъсир ўтказа бошлади. Суҳравардий буюк дипломат ва ҳуқуқшунос сифатида кенг танилди. Илмий салоҳияти юқорилиги боис, амир унга кўплаб номалар битгани манбалардан маълум. Ҳатто, халифа уни Бағдод шайхлари раҳнамози этиб тайинлади. Кейинчалик Суҳравардий Халифа Носир (1180-1225) саройида маслаҳатчи даражасига кўтарилди ҳамда ўта долзарб, масъулиятли элчилик фаолияти билан ҳам шуғулланди².

Суҳравардий халифа номидан Шом (Сурия), Мисрда ва айюбийлар пойтахти Ҳалабда элчилик музокаралари олиб борар экан, бир вақтнинг ўзида бу мамлакатлардаги алломалар билан қизгин баҳс-мунозараларга киришди. Унинг Ҳалаб шаҳрига қилган ташрифи ҳақида замондошларидан бири: “Суҳравардий Малик Зоҳир саройида шундай нутқ сўзлади, бу нутқ замонавийлик жиҳати билан ҳам, таъсирчанлик жиҳати билан ҳам шу даражада юксак эдики, ўтирганларнинг дили унга бўйинсуниб, кўзларига ёш келди”, деб ёзади.

Суҳравардий тўғрисида ўрта аср манбаларида нафақат тариқат асосчиси, сиёсат арбоби, дипломат ва воиз сифатида эътироф этилган.

¹ Ўша асар. - Б. 5-6.

² Ўша асар. - Б. 7.

**ТАСАВВУФ ТАЪЛИМОТИ ТАРАҚҚИЁТИДА ҲАЗРАТ ЗАНГИ ОТА
МЕРОСИНИНГ АҲАМИЯТИ**

**SIGNIFICANCE OF HAZRAT ZANGI-ATA'S HERITAGE IN THE
DEVELOPMENT OF THE SUFI DOCTRINE**

Акмал Мажидов,

ЎзХИА Тарих (ислом тарихи ва манбашунослиги) 4-босқич талабаси

Тохир Хатамов,

ЎзХИА Ислом тарихи ва манбашунослиги - IRCICA кафедраси доценти, т.ф.н.

Ҳазрат Занги отанинг ҳаёт йўли бўйича мухтасар ҳолда айтишимиз мумкин-ки, бу инсон Хожа Аҳмад Яссавийнинг издоши, улуғ авлиё, Яссавийлик тариқатининг тарғиботчиси, туркий халқлар шайҳи, *Ҳимматий* тахаллуси билан ижод қилган хикматнафис шоир сифатида машҳурдир.

Занги отанинг таваллуд йили тарихий манбаларда аниқ келтириб ўтилмаган, баъзи маълумотларга кўра XII асрнинг охири – XIII асрнинг бошларида дунёга келган дея хулосалар берилади¹. Баъзи тадқиқотчилар, У.Эмбергенов, Ж.Шомуродовларнинг² хулосасига кўра Занги ота ўз аёллари Анбар онадан 10 ёш кичик бўлганлигидан таъкидлаб, Занги ота 1161 йилда туғилган дея ўз тахминларни илгари суради. Қозоғистонлик тадқиқотчи Аширмат Толиб ҳам ўз тахминини баён этиб, “Тошхўжа ўғли Занги ота Ҳимматий 1168 йили туғилган” дея таъкидлаган, турк тадқиқотчиси Айнур Кочак³ милодий 1258 (ҳижрий 656) йили вафот этганлигини таъкидлайди.

Академик А.Саидов томонидан Занги ота ҳаётига бағишланган “Ҳазрат Занги ота” китоби⁴ 2015 йилда кенг жамоатчиликка тақдим этилди, китоб халқимиз, зиёлиларимиз томонидан ижобий қабул қилинди. Ушбу асар 2017 йилда Ш.Пайзуллаев томонидан қорақалпоқ тилиги таржима қилинди. Китобнинг таржима матни аввал Қорақалпоғистон газеталарида⁵, кейинчалик Нукусдаги “Qaraqalpaqstan” нашриётида алоҳида китоб ҳолатида нашр этилди⁶.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, китоб жуда катта илмий ва тарихий материалларни қамраб олган бўлиб, ушбу китобни ҳазрат Зангиота фаолияти бўйича мамлакатимизда амалга оширилган тадқиқот ишларининг комплекс тўплами дея айтишимиз мумкин. Жумладан, китобда ҳазрат Зангиотанинг таржимаи ҳоли, хусусан, исм ва насаблари, аҳли аёллари, сулоласи, таваллуд ва вафот вақтлари, ватани, саёҳат ва изланишлари, устоз ва шогирдлари⁷, Яссавия тариқатидаги

¹ Сайфиддин Сайфуллоҳ (Рафиддинов С.) Холбеков Р. Табаррук сиймо (Саййид ота тарихи). – Т.: “Муҳаррир”, 2009. – Б. 11; Ҳожи Саъдуллоҳ Ҳожи Камолиддин ўғли. Ҳазрат Занги ота ва Анбарбибининг тарихи. – Т.: “Yurist-media markazi”, 2010. – Б. 5.

² Шомуродов Ж. Ҳаким ота – Хожа Сулаймон Боқирғоний. – Нукус: “Қорақалпоғистон”, 2010. – Б. 304. Байниязов Қ. Ҳаким ата – Суламан Бақырғаний – бизин уллы жерлесимиз. – Нокис: “Қарақалпақстан”, 1997.

³ Aynur Kocak. Zengi Ata'nin menkeblari, turbesi ve bayrami // Turk Kulturu ve Hasy Bectas veli Arastyrma Dergisi, sy 25, Anqara, 2003. – S. 105.

⁴ Саидов А. Ҳазрат Занги ота. – Т.: “Sharq”, 2015. – 520 б.

⁵ Саидов А. Ҳезирети Зэнги ата // “Qaraqalpaq әдебияти”. 2016 йил август, сентябр, октябр, декабр; 2017 йил январь.

⁶ Саидов А. Ҳэзрети Зэнги ата. – Nokis: “Qaraqalpaqstan”, 2017. – 504 б.

⁷ Саидов А. Султон Мирхайдар ота // Соҳибқирон юлдузи. 2017, №2. – Б. 11-12.

даражалари, мақбара ва зиёратгоҳлари тўғрисида маълумотлар баён этилган. Ушбу асардан бугунги кунда кўплаб туристик фирмалар сайёҳларга Ҳазрат Зангиота ҳақида маълумотлар беришда ҳам фойдаланиб келмоқда.

Яссавийлик ҳақида У.Ембергенов ва Ж.Шомуродовнинг 2015 йилда нашр этилган “Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота)”¹ китоби, 2017 йилда Ф.Ашрафхўжаев ва З.Жўраевнинг “Ҳазрат Зангиота ва Соҳибқирон Амир Темур” номли монографияси², 2018 йилда С.М.Нуротий ва С.Муродовнинг “Ҳазрати Зангиота ва зиёратгоҳи тарихидан лавҳалар”³, Б.Эралиев, И.Останакулов, Н.Абдулаҳатов ҳаммуалифлигида чоп этилган “Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари: Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри”⁴ жилдида, шунингдек, 2017 йили “Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар” лойиҳаси доирасида ҳам юқоридаги ном остида 13 жилдли китоб-альбом⁵ чоп этилди. Ушбу нашрнинг Тошкент вилоятидаги меъморий иншоотларга оид жилдида, Занги ота тарихий-меъморий мажмуасидаги ёзувлар ҳақида маълумотлар тақдим этилган.

Ҳимматий – таҳаллусининг Занги отага берилиши бу инсоннинг саҳий ва олижаноб бўлганлигига далолат қилади. Шу билан биргаликда тасаввуфда мурид камолати учун ҳимматли бўлиш алоҳида ўринга эга бўлиб, ўз навбатида тариқатда ҳимматли бўлиш турли мураккабликларга эга бўлган руҳий жараённи ҳам англатади. Жумладан Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида “... саҳийлик инсоннинг баданидир, ҳимматлилик - унинг жони. Ҳимматсиз киши эр сонида эмас, чунки жонсиз баданни киши тирик демас”⁶ дея ўз қарашларини баён этган. А.Фитратнинг томонидан тақдим этилган тарихий маълумотларга кўра Занги Отанинг отаси ҳам шеърят билан шуғулланган, жумладан, Сулаймон Боқирғонийнинг “Боқирғон китоби”даги айрим шеърӣ парчалар Занги Отанинг оталарига тегишли эканлиги таъкидлаб ўтилади⁷. Ҳимматий таҳаллусида шеър ёзганлиги тарихий ҳақиқат бўлсада, бугунги кунгача Занги Отанинг алоҳида шеърӣ тўплам ёки девони аниқланман.

Ўзбекистон мусулмонлари идораси раиси, муфтий (марҳум) Усмонхон Алимовнинг “гарчи Занги отадан бой адабий мерос сақланиб қолмаган бўлса-да, лекин Яссавия шажаралари, тазкиралар, хужжатлар, тарихий асарлар каби аксарият тарихий манбаларда бу машҳур авлиё ҳақида эътиборга лойиқ маълумотлар қайд этилган”⁸, дея эътироф этишларидан хулоса қилиб айтишимиз мумкинки, Занги ота

¹ Ембергенов У., Шомуродов Ж. “Сулаймон Боқирғоний (Ҳаким ота)” / Масъул муҳаррир А.Саидов. – Т.: “Ўзбекистон”, 2015. – Б. 272.

² Ашрафхўжаев Ф., Жўраев З. “Ҳазрат Зангиота ва Соҳибқирон Амир Темур” (Ҳикоятлар, ҳикматлар, ривоятлар, мулоҳазалар). Монография. – Т.: “Наврўз”, 2017. – Б.272.

³ Нуротий С.М., Муродов С. “Ҳазрати Зангиота ва зиёратгоҳи тарихидан лавҳалар”. – Т.: “Муҳаррир”, 2018. – Б. 132.

⁴ Эралиев Б., Останакулов И., Абдулаҳатов Н. “Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва қадамжолари: Тошкент вилояти ва Тошкент шаҳри”. – Т.: “Turon Zamin Ziyo”, 2015, – Б. 356.

⁵ Ўзбекистон обидаларидаги дурдона битиклар: (альбом). Тит. в. матн ўзбек, рус, инглиз тилларида. Таржимон ва изоҳлар муаллифлари Б. Бобожонов, К. Раҳимов; таҳрир ҳайъати Э.В. Ртвеладзе, А. Ҳакимов ва бошқ.; - Т.: “Ўзбекистон”, 2011. – Б. 564.

⁶ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Мукаммал асарлар тўплами. 14-том. – Т.: “Фан”, 1998. – Б. 79-80.

⁷ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. II жилд, Илмий асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2000. – Б. 33-185.

⁸ Алимов У. Сўз боши / Ҳожи Саъдуллоҳ Ҳожи Камолиддин ўғли. Ҳазрат Занги ота ва Анбарбининг тарихи. – Т.: “Yurist-media markazi”, 2010. – Б. 3-4.

асосий фаолиятларини шахсий камолатларига, муридлар тарбиясига, халқ ўртасида Яссавийлик таълимотининг тарғиботиغا катта эътиборни қаратган.

SHAYX MUHAMMAD SODIQ HAZRATLARINING ISLOM TARIXIGA OID ILMIY MEROSI

SCIENTIFIC HERITAGE OF HAZRAT SHAYKH MUHAMMAD SADIQ IN THE ISLAMIC HISTORY

Shahlo Solijon qizi Mirzarahimova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

Saidahmadkhon Samatkhonovich Gaybullayev,

Islomshunoslik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Agar odil voliylarning, go'zal ishlarni qilgan insonlarning tarixini o'rgansalar, ularda go'zal eslatmalar borligi, insonlar o'sha tarixiy shaxslarni yaxshilik bilan eslayotganini ko'rsalar, ularning yurtlari obod, turmushlari faravon bo'lganini bilsalar, sanab o'tilganlarni ma'qul sanab, ularga rag'bat qiladilar, o'zlari ham ulardan ibrat olishga intiladilar.

Tarixchi Izzuddin Ibn Asir

Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf 1952 yil 15 aprel kuni Andijon viloyatining Buloqboshi tumanida tavallud topgan. Buxoro shahridagi Mir Arab madrasasi, Toshkent islom instituti, Liviya islom universiteti kabi nufuzli islom dorulfununlarida tahsil olgan. Shayx hazratlarining dinimiz, vatanimiz, xalqimiz oldidagi ulkan xizmatlari islomni tanitish, ma'rifat taratish, diniy adabiyotlarimizni tiklash, islomiy ta'limni ko'lamini kengaytirish, sifatini oshirishdan iborat bo'ldi. Ustozimiz xalqimizning diniy, ilmiy-ma'rifiy adabiyotlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish maqsadida islom ilmlarining deyarli barcha sohalarida kitob yozdilar. Shayx hazratlari qoldirgan ulkan ilmiy meros xalqimizning ma'naviy mulkiga aylandi. Muallif islom tarixi kitobi muqaddimasida islom tarixi deganda islom davlatlarining va musulmon xalqlarining islom dinining ilk davrlaridan boshlab hozirgi kungacha bo'lgan muddatdagi tarixni ko'zda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, ushbu tarix dunyo boshlanganidan to hozirgi biz yashab turgan davrni o'z ichiga oladi.

Tarix ulkan omonatdir. Chunki har bir avlod tarixni bilish orqali o'tmishdagi voqealardan xabardor bo'ladi, tarixni o'qigan odam ajdodlarni hayrli ishlaridan ibrat oladi, o'tmishdagi xatolarni takrorlamaslikka harakat qiladi. Shuning uchun har bir vatanparvar inson o'z yurtiga mehr-muhabbatining, sadoqatining ramzi sifatida vatanining tarixini o'rganadi. Musulmon tarixchilar dunyoning yaratilishi, insonning dunyoga kelishi, rivojlanishidan tortib to bugungi kungacha sodir bo'lgan tarixiy hodisalarni bilishda eng ishonchli manba bo'lmish Qur'oni Karimga asoslanadi. Shuning uchun islom tarixi insoniyat tarixida eng haqqoniy, eng xolis tarix hisoblanib keladi. Musulmon tarixchilar azaldan butun islom olamining, umuman dunyo tarixini misli ko'rilmagan aniqlik va xolislik bilan yoritib kelishgan. Ammo so'nggi bir necha asr davomida hammaga ma'lum sabablar tufayli dunyo tarixiga, xususan vatanimiz tarixi haqidagi malumotlarga ko'pgina o'zgarishlar kiritildi. Tarixiy asarlarning haqqoniyligiga biroz putur yetkazildi, ayniqsa

mustabid tuzum davrida bosib olingan xalqlar nafaqat dinidan, balki tilidan, madaniyatidan, tarixidan ham mahrum qilindi. Mustaqillikka erishgandan so'ng, tariximiz qayta tiklandi, bu bo'yicha ko'plab tadqiqot amalga oshirildi.

Shayx Muhammad Sodiq hazratlari juda ko'p sohalarda asarlar bitganidek, islom tarixiga oid muxtasar malumotlarni jamlab ikki jilddan iborat asar yozdi. Birinchi jildi Odam alayhissalom hayotlaridan boshlab Xulafoyi roshidun davrining oxirigacha bo'lgan tarixni o'z ichiga oladi. Bu kitobning xususiyati va ahamiyati haqida to'xtalsak, birinchi jild uch bobdan iborat bo'lib, 1-bob payg'ambarlar tarixi, 2-bob Muhammad Mustafo sollolohi alayhi vasallam siyratlari, 3-bob Roshid xalifalar davriga bag'ishlangan. Birinchi bobda Qur'oni karimda nomlari zikr qilingan 25 nafar payg'ambarlar haqida, yana payg'ambarliklarida ixtilof bo'lgan boshqa payg'ambarlar haqida, qadimgi hukmron davlatlar, ularning tarixlari haqida ma'lumotlar keltiriladi. Shuningdek, Arabiston yarimoroli, Boida arablar, Boqiya arablar, islomdan oldingi holat, Makkaning paydo bo'lishi, fatarot davri, fil voqeasi, nubuvvat va risolat, payg'ambarlarga iymon, payg'ambarlarning erkaklardan bo'lishlari, payg'ambarlarning mas'umlighi va omonatdorligi, fazl darajalari va mo'jizalari haqida zikr qilinadi. Ikkinchi bobda Rosululloh alayhissalomning butun hayotlari, tug'ilishlaridan vafotlariga qadar bo'lgan voqealar muxtasar holda keltirilgan. Uchinchi bobda roshid xalifalar Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali raziyallohu anhum haqlarida, ularning xalifalik davrlari, amalga oshirgan buyuk ishlari, tinchlik jabhasidagi amalga oshirgan voqealar yoritilgan. O'sha davrlarda bo'lgan ayrim siyosiy ixtiloflar hikmat bilan xolisona tahlil qilinadi. Kitob ilmiy adabiy uslubda yozilgan. Ma'lumotlar ishonchli bo'lib, asosan muhim voqealar berilgan. Voqealar bir-biriga bog'liq bo'lib uzluksiz bayon qilingan, xronologik tartibga amal qilingan. Sanalar ham hijriy qamariy, ham milodiy shamsiy yilda keltirilgan. Sarlavha tanlashda ham go'zal uslubdan foydalanilgan, diniy bag'rikenglik tamoyillariga amal qilingan. Boshqa din vakillari va asirlarga qilingan muomalalar chiroyli, xolisona ochib berilgan.

Asarning ikkinchi juzi besh bob, 4, 5, 6, 7, 8 bob, 21 fasldan iborat bo'lib, Umaviylar davridan boshlanib bugungi kundagi islom olami mavzusi bilan yakuni topadi. Shuningdek, asarda abbosiylar davlati, salib yurishlari, mo'g'ullar bosqini, dunyoning turli hududlaridagi katta kichik sulolalar, mamluklar davri, Temuriylar davri, Boburiylar davri, shuningdek, bugungi kundagi islom olamidagi voqealar mulohazasi va islom hamkorlik tashkilotiga a'zo bo'lgan 57 davlat haqida ma'lumotlar keltirilgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, Shayx Muhammad Sodiq hazratlari boshqa ko'plab asarlari qatorida xalqimizga Islom tarixi haqida ham muxtasar bir kitob taqdim qilishni niyat qilib, keyinroq, ba'zi kitoblarni yozish davomida bunday asarning juda zarurligi ma'lum bo'lgach, "Islom tarixi" kitobini qisqa muddatda yozib tugatib, hayoti yakunida yetkazishga ulgurgan so'nggi kitoblardan biri bo'lib qoldi. Mazkur kitobni "Hilol-nashr" nashriyotida bir necha bor nashrdan chiqdi.

AJDODLAR MEROSIDA BARKAMOL INSON G'OYALARI

IDEAS OF A PERFECT MAN IN THE HERITAGE OF THE ANCESTORS

Dilmurod Xakimjonov,

Tarix (Islom tarixi va manbashunosligi) 4-bosqich talabasi

Tokhir A.Xatamov,

O'zXIA Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA kafedrası dotsenti, t.f.n.

Istiqlolning dastlabki yillaridanoq yurtimizda tasavvuf allomalari merosini qayta tiklash bo'yicha bir qator islohotlar amalga oshirilib, ularning merosiga yuksak hurmat va ehtirom ko'rsatildi. Jumladan, 1993 yilda Xoja Bahouddin Naqshbandning 675 yillik yubileyi nishonlangan bo'lsa, Xoja Abduholiq G'ijduvoniyning 910 yilligi 2003 yilda, Xoja Ahror Valiyning 600 yillik yubileylari 2004 yilda keng nishonlandi. 2008 yildan buyon "Naqshbandiya" ilmiy-irfoniy, adabiy-ma'rifiy jurnali har uch oyda nashr etilishi yo'lga qo'yildi.

Ko'p asrlik tariximizdan ma'lumki Yassaviya, Kubroviya, Xojagon-Naqshbandiya, Hakimiya kabi tasavvuf maktablariga ajdodlarimiz tomonidan katta ehtirom ko'rsatilgan. Nima sababdan ota-bobolarimiz tasavvuf maktablari va ularning ustozlarini e'zozlashgan, ular tomonidan aytilgan o'gitlar, asarlarida yozilgan xikmatlariga amal qilishgan. Javob sifatida aytishimiz mumkinki tasavvuf ustozlari umuminsoniy qadriyatlarga qat'iy amal qilishgan, inson sha'nini tahqirlash, huquqini poymol etib, zulm va zo'ravonlikka qarshi turishgan. Insonlar bilan o'zaro munosabatlarida yuksak odob-axloq namunasi bilan ibrat bo'lib, o'z shogirdlaridan ham ushbu ezgu g'oyalarga qat'iy amal qilishini talab qilishgan.

Naqshbandiylikda shogirdlarni bosqichma bosqich tarbiyalashda o'n bir qoida muhim ahamiyat kasb etgan, bu qoidalar shogirdlarga bir xil tatbiq etilmagan, chunki har bir insonning fe'l-atvori, iqtidori, ilm darajasi, himmati, ustozga ergashishi har xil bo'lgan, ushbu farqlardan kelib chiqib, ustozlar tomonidan o'n bir qoidani shogirdlarga tatbiq etishda turli uslublardan foydalanilgan.

Ushbu o'n bir qoida bir necha asrlar mobaynida to'plangan tajriba asosida shakllanganligini ham alohida ta'kidlashimiz zarur. Jumladan, dastlabki to'rtta qoidaga Xoja Yusuf Hamadoni (XI-XII asrlar), keyingi to'rtta qoidaga Xoja Abduholiq G'ijduvoni (XII asr) va so'nggi uchta qoidaga Xoja Baxouddin Naqshband (XIV asr) kabi allomalarimiz asos solishgan. Quyida ushbu o'n bir qoidaning ketma-ketligini ko'rishimiz mumkin: 1. Xush dar dam, 2. Nazar bar qadam, 3. Safar dar vatan, 4. Xilvat dar anjuman, 5. Yod kard, 6. Boz gasht, 7. Nigoh, 8. Yod dosht, 9. Vuqufi zamoni, 10. Vuqufi adadiy, 11. Vuqufi qalbiy.

Tasavvuf allomalarining ma'naviy-ma'rifiy merosi sharq-musulmon dunyosida inson axloqining shakllanishi va kamolotga erishishida alohida o'ringa ega hisoblanadi. Er sayyorasida yuz berayotgan bugunga kundagi globallashuv jarayoni barcha insoniy qadriyatlarni yagona andozaga solib, "er odami" kabi sun'iy avlodni shakllantirishga katta urg'u bermoqda. O'z milliy va diniy qadriyatlaridan uzoqlashayotgan yoshlar o'rtasida, modaparastlik, qadriyatlarni mensimaslik, hasad, kibr, g'azab, yolg'on, g'iybat, chaqimchilik, o'zgalarni kamsitish, noshukrlik kabi ko'plab salbiy xislatlar avj olmoqda.

Insoniyat oldida turgan bunday axloqiy evrilishlar va ma'naviy inqirozlar echimini topishda, ajdodlarimizning ulkan ma'rifiy merosi ijobiy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa o'rinda aytishimiz mumkinki, insonning kamolotga erishishi mumkinligi haqidagi g'oyalar, yo'nalishlar, uslublar va kamolot bosqichlari deyarli barcha dinlar va falsafiy ta'limotlarda targ'ib etilgan. SHuni ham alohida ta'kidlash kerak-ki, aksariyat din, ta'limot va tamaddun vakillari o'z kamolot yo'llarini eng to'g'ri yo'llardan biri deb hisoblashgan. Etuk olimlar va ziyolilar insonlarni, jamiyatlarni ilm-ma'rifat yo'li bilan tarbiyalab kamolotga olib chiqish mumkin deya hisoblashgan. YUrtimizda rivojlangan tasavvuf ta'limoti ham etuk olimlar, ulamolar, ziyolilar, ustozlar tomonidan asrlar mobaynida tadqiq etilib, taraqqiy etgan irfoniy yo'llardan biri hisoblanadi. Ajdodlarimiz tomonidan asos solingan bu kabi ma'rifiy maktablar merosini tadqiq etish, yosh avlodga etkazish bugungi kunda ham muhim ahamiyatga egadir. Zero, insoniyat axloqiy tanazzullarga yuzlanayotgan XXI asrda, xalqimizning, ayniqsa, yoshlarimizning milliy o'zligini, insoniy qiyofasini saqlab qolishda sharq allomalari merosiga tayanish, o'qish va o'rganish eng dolzarb masalalardan biridir.

JADIDLARNING ILM-FANGA QO'SHGAN HISSASI

CONTRIBUTION OF JADIDS TO SCIENCE

Musallamoy Odiljon qizi Qo'chqorova,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi

Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish bo'ldi. Turkiston jadidlari rus demokratik va inqilobiy harakatining yutuqlaridan ham samarali foydalandilar. Zolim "oq poshsho" Nikolay II inqilobiy-demokratik harakat bosimi ostida 1905-yil 17-oktyabrda maxsus manifestga imzo chekib, demokratiya, matbuot va so'z, har xil yig'inlar o'tkazish erkinligini joriy qilishga majbur bo'ldi. Buni jadidlar katta quvonch bilan kutib oldilar. Mana shundan so'ng jadidlar millat himoyasi uchun jangovar qalqon va muazzam minbar bo'lgan gazeta va jurnallarni tashkil etish uchun juda shaxdam kurashadilar.

Toshkentda Ismoil Obidiy "Taraqqiy" (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov "Xurshid" (1906), Abdulla Avloniy "Shuhrat" (1907), Sayidkarim Sayidazimboyev "Tujjor" (1907), Ahmadjon Bektemirov "Osiyo" (1908), Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev "Sadoi Turkiston" (1914-1915) gazetalari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o'g'li (Sayyox) "Al-Isloh" (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo'ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo'ja Behbudiy "Samarqand" ruscha (1913) gazetasi va "Oyna" (1913-1915) jurnalini, Qo'qonda Obidjon Mahmudov "Sadoi Farg'ona" (1914) gazetalari chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya "oxranka"ning ayg'oqchilari kuzatuvini, ta'qibi ostida bo'ldilar.

Jadid matbuoti 1917-yil fevralda rus podshosi taxtdan ag'darilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oralig'ida fevraldan oktyabrgacha Toshkentda Munavvarqori

Abdurashidxonov “Najot” (1917 y. mart), A. Battol “Sho‘roi islom” (1917 y. may), Abdulla Avloniy “Turon” (1917 y.), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov “Kengash” (1917 yil iyun), “Ulug‘ Turkiston” (1917 y.), Qo‘qonda Bo‘lat Soliyev “Yel bayrog‘i” (1917 y. sentyabr) gazetalari, H.H. Niyoziy “Kengash”, Ashurali Zohiriy “Yurt” (1917 yil iyun) jurnallari Akademik A. N. Samoylovich jadid adabiyotini o‘rganib, 1916-yilda “Turkistonda yangi adabiyot maydonga keldi. Bu men uchun kutilgan hol edi” deb yozgan edi. Darhaqiqat, olim uchun kutilgan “Yangi adabiyot”-jadid adabiyoti bo‘ldi. Bu adabiyot o‘z mazmun va mohiyati hamda janrlariga ko‘ra, ming yillar davomida shakllanib rivojlangan mumtoz adabiyotimizdan tubdan farqlanuvchi yangi adabiyot bo‘ldi.

1. Agar mumtoz adabiyotda dunyoviylikka nisbatan diniy jihat ustunroq bo‘lgan bo‘lsa, jadid adabiyotida bularning o‘rtasida o‘zaro tenglik ya’ni diniy-dunyoviylik qaror topdi.

2. Jadid adabiyoti mumtoz adabiyotdan farqli ravishda g‘arb adabiyotidagi roman, drama, esse, hikoya va barmoq vazniga asoslangan she’riyat (poetika) kabi badiiy janrlar ko‘rinishiga ega bo‘ldi. Proza va publitsistika paydo bo‘ldi.

3. Jadid adabiyoti bevosita ijtimoiy-siyosiy va ma’rifatchilik mafkurasi, milliy-ozodlik xususiyatiga ega bo‘ldi. Unda mazlum xalq hayoti bevosita o‘z ifodasini topdi. Badiiy asarlar jonli xalq tilida yozildi. Ijtimoiy faollik va milliy ruh bu yangi adabiyotning eng muhim xususiyatiga aylandi.

4. Jadid adabiyotidagi badiiy-lirik qahramon qiyofasi mumtoz adabiyotdagi qahramon qiyofasidan tubdan o‘zgardi. U endi an’anaviy oshiq yohud ma’rifatparvargina emas, balki mavjud mustamlaka jamiyati tartib-qoidalari hamda milliy tengsizlik bilan kelisha olmaydigan, shu bilan birga yangicha o‘z ijtimoiy-siyosiy va ahloqiy qarashiga ega bo‘lgan shaxsdir.

Jadidchilik harakati jadid adabiyotining asoschilari bo‘lgan yirik iste’dod egalari-jadid adibi, shoiri, dramaturgi va san’ati arboblari ham tarbiyaladi. Jadidshunos professor Begali Qosimovning ta’kidlashicha, ularning 1905-1917-yillarda adabiy-madaniy harakatchilikda qizg‘in faoliyat ko‘rsatganlari saksondan ortiq bo‘lgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy (1875-1919), Sayidahmad Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Vasliy Samarqandiy (1869-1925), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1934), To‘lagan Xo‘jamyorov-Tavallo (1882-1939), Sidqiy Xondayliqiy (1884-1934), Avaz O‘tar o‘g‘li (1884-1919), Muhammadsharif So‘fizoda (1869-1937), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abdulhamid Cho‘lpon (1897-1938) va boshqalar shular jumlasidandir.

Jadid adabiyotida dramaturgiya ya’ni jadid dramasi eng sermahsul va ommabop janr sifatida alohida ko‘zga tashlanadi. Jadid g‘oyalarining xalqqa yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr san’atining ta’sir ko‘rsatishi kuchli bo‘ldi. Shuning uchun ham jadid adiblarining aksariyat yirik nomayondalari o‘z ijodiy-amaliy faoliyatini drama yozish va teatr bilan bog‘liq holda olib bordilar.

Mutaxassislarning aniqlashicha, 1917-yil oktabr to‘ntarilishigacha dramaturgiya sohasida o‘ttizdan ortiq drama, tragediya, komediya asarlari yozilgan va ularning ko‘pchiligi teatrlarda sahnalashtirilgan. O‘zbek jadid dramaturgiyasi va teatriga ilk bor asos solgan Mahmudxo‘ja Behbudiy bo‘ldi. Uning “Padarkush” dramasi birinchi bor 1914-yil

27-fevralda Toshkentdagi “Kolizey” teatrida qo'yilishi juda katta madaniy-ma'rifiy voqea bo'ldi. Bu kun o'zbek teatriga asos solingan sana sifatida tarixga kirdi. Shunday qilib, milliy jadid adabiyoti dramaturgiyasi va teatri paydo bo'ldi. Adabiy tanqidchilik va badiiy tarjimonchilik ham shakllandi.

Xulosa qilib aytganda jadidlar xalq ta'limi, maorifini oshirish uchun ta'lim sohasiga alohida etibor berishadi. Ta'limni Yevropa ta'limi kabi rivojlantirishga harakat qildilar. Jadidchilik harakati a'zolari o'zlari maktab o'quchilari uchun maxsus qo'llanmalar, darsliklar tayyorlaydilar. Jadidlar chinakam xalq maorifini yuksaltirishga urungan Turkiston farzandlari edilar.

CHAPTER
III

EPIGRAPHY AND ARCHITECTURE OF CENTRAL ASIAN
HISTORICAL MONUMENTS

III
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO TARIXIY YODGORLIKLARI
EPIGRAFIKASI VA ARXITEKTURASI

MISR ARXITEKTURASIGA TEMURIYLAR ME'MORCHILIGI TA'SIRI

INFLUENCE OF TEMURID CONSTRUCTIONS ON EGYPTIAN
ARCHITECTURE

Zuxra Djaxangirovna Aripova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

*“O'zbek tili va mumtoz sharq adabiyoti” kafedrası mudiri,
tarix fanlari doktori (DSc), dotsent*

Mamluk sultonlari Misrni gullab-yashnashi uchun vaqf jamg'armasi va o'z hisoblaridan qator obidalar qurdirganlar. 1250–1517 yillar davomida qurilgan ba'zi binolar bizni davrimizga qadar yetib kelmagan, ammo adabiy manbalarda ular haqida ma'lumotlar uchraydi.

Bahriy mamluklari davrida mamluk sultonlari tomonidan barpo etilgan inshootlar, ayniqsa, Qohira shahrining o'zgarishlariga hissa qo'shgan. Ibn Xaldun Qohiraga kelib, uni islom markazi va “عمران” - imron (sivilizatsiya) timsoli sifatida e'tirof etgan¹. Chunki shaharda bunyod etilgan obidalar, bu davr madaniyat yuksalishiga katta hissa qo'shganligidan darak beradi.

Movarounnahr me'morligidagi inshootlarning o'ziga xosligi bilan ajralib turuvchi davr Amir Temur va uning avlodlari nomi bilan bog'liq. Amir Temur boshqaruvi davridan boshlab O'rta asr arxitekturası ulkan o'zgarishlarni amalga oshirgan. Temuriylar davrida qurilish ishlari, me'morchilik obidalari yuqori darajada rivojlangan. Amir Temur davlati nafaqat ilm fan rivojiga balki, katta imoratlar, masjid va maqbaralar, chiroyli bog'lar, suv inshootlari barpo etganligi bilan ham mashhurdir. Amir Temur poytaxt Samarqandni dunyodagi eng go'zal maskanga aylantirishga harakat qilgan. U va temuriylar davrida Samarqand, Toshkent, Buxoro, Shaxrisabz, Qarshi, Turkiston, Hirot, Mashhad, Nishopur, Qobul va boshqa shaharlarda qurilish ishlari olib borilgan. Bu obidalarining gumbazlari shakli tamoyili boshqa yurtlarda barpo etilgan obidalarda ham mujassam bo'lgan. Samarqanddagi Shoxi Zinda, 1373 yilda qurilgan Shodi Mulk, 1386 yilda qurilgan Amir-Zoda, XV asrda qurilgan Ulug'bek madrasalaridagi moviy gumbazlari temuriylar

¹ د. د. الرحمن ابن خلدون. مقدمة ابن خلدون. المحقق عبد الله محمد الدرويش. دمشق: دار يعرب. 2004.

me'morchilik uslublari hisoblanadi¹. Movarounnahr me'morchiligi Misr imoratsozligiga ta'sir o'tkazgan bir nechta inshootlar mavjud. Samarqand qubba (gumbaz)larining (piyoz shaklidagi) mahobati, har tomondan bir xil ko'rinishi, uzun, alohida chiqib turuvchi bo'yni tashqaridan juda ochiq, ravshan ko'rinish turgan, bu temuriylar imoratsozligining o'ziga xos muhim uslublardan hisoblanadi².

Amir Sayf ad-Din Qusun as-Soqiy an-Nosiriy tomonidan 730/1330 yilda Zuvayla darvozasi tashqarisida Amir Qusun masjidi qurilgan. Hozir Muhammad Ali qal'asida joylashgan. Qusun Misrga Buxoro qishloqlaridan biri Barakad yerlaridan 720/1320 yilda kelgan³. Movarounnahr me'morchiligining gumbaz shaklini Amir Qusun o'z jome' masjidida ham qo'llagan. Afsuski, bu gumbaz hozirgi kunda buzilib ketgan.

Amir Sarig'tamish an-Nosir masjidi 757/1357 yilda Amir Sarig'tamish an-Nosir tomonidan qurdirilgan⁴. U qurdirgan masjid ichida hadis ilmi, hanafiy ta'limotlari o'rgatishga qaratilgan madrasa tashkil etilgan. Masjid Ahmad ibn To'lun masjidi yonida, as-Sayyida Zaynab tumanidagi as-Salb ko'chasida joylashgan. Binoning asosiy jabhasi – uning ko'chaga qaraydigan shimoli-g'arbiy jabhasidir. Maqbara gumbazi jabhaning janubiy tomonida joylashgan. Ushbu gumbaz piyozga o'xshash shakldagi mahobati, to'rt tarafdin ham ko'rinishi bir xildaligi, ko'k gumbaz shaklidagi Samarqand gumbazlariga o'xshash shaklda qurilgan. Ichki va tashqi gumbazdan iborat. Kiraverishda chap tomonda balandligi 40 metr bo'lgan, toshdan qurilgan minora joylashgan. Ushbu minora uch qavatdan iborat bo'lib, tepasi o'yma bilan qoplangan. Sakkizburchak shaklidagi ikkinchi qavat “7” raqamining doimiy qatori ko'rinishida bo'lgan zigzag chiziqlaridan tashkil topgan geometrik naqshlarni o'z ichiga olgan qizil va oq tosh bilan qoplangan. Bu davr minoralari ushbu bezak uslubidan foydalanilganligi bilan ajralib turardi⁵. Masjid minorasi balandligi yer sathidan taxminan qirq metr balandlikda joylashgan bo'lib, masjid yuzasi esa 24,60 metrga teng.

Sulton an-Nosir Hasanning masjidi, madrasasi, gumbazi Qohiradagi mashhur arxeologik majmualardan biridir. U sharqdagi Islom me'morchiligining marvaridi sifatida tasvirlangan bo'lib, Qohiradagi eng uyg'un yodgorlik hisoblanadi. Bu mamluk davri me'morchiligining yetukligini anglatadi. Sulton an-Nosir Hasan tomonidan 757-764/1356-1363 yillar mobaynida bahriy mamluklar boshqaruvi davrida qurilgan.

Hozirgi paytda masjid Qohiraning janubiy mintaqasiga qarashli Xalifa tumanidagi Salah ad-din maydonida (Rumaila maydoni) joylashgan bo'lib, uning yonida bir necha qadimiy ar-Rifo'iy masjidi, al-Mahmudiya masjidi, Qoniboy ar-Rammah masjidi, Javhar al-Lala masjidi, Muhammad Ali masjidi, Saloh ad-din qal'asidagi an-Nosir Qalovun kabi masjidlar va Mustafo Kamol muzeyi bor. Uning gumbazi (piyoz shaklidagi) mahobati bilan temuriylar me'morchiligining o'ziga xos muhim uslublarga o'xshashdir. Bu masjid haqida o'rta asr tarixchisi al-Maqriziy: “...bu masjid va uni qubbasi (gumbazi) shu darajada hashamdorki, bu kabi masjid Misr, Shom, Yaman, Iroqda shu vaqtgacha qurilmagan”, deb

¹ Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины девятнадцатого века. М.: Искусство, 1965. – С. 253-254.

² <https://e-tarix.uz/maqolalar/528-maqola.html>

³ حسن عبد الوهاب. تاريخ المساجد الأثرية. ج. 1. – القاهرة: دار الكتب المصرية، 1946، – ص. 139.

⁴ محمود أحمد. دليل موجز لأشهر الآثار العربية بالقاهرة. القاهرة: المطبعة الأميرية، 1938، – ص. 131-135.

⁵ حسن عبد الوهاب، تاريخ المساجد الأثرية. القاهرة: دار الكتب المصرية، 1946، جزأين، حسن عبد الوهاب، تاريخ المساجد الأثرية. ج. 1. القاهرة: دار الكتب المصرية، 1946، – ص. 160-163.

yoʻzgan¹. Bu fikrga Ibn Tag'riberdi ham qo'shilib, "uning minorasi va gumbazi islom diyorlarida qurilgan inshootlarning eng yaxshisidir", deb ta'kidlagan². Bu masjidlarni qurilishida Markaziy Osiyodan hunarmand va ustalar jalb etilgan.

Demak, bu davr Misr me'morchiligiga Movaraunnahr imoratsozligi an'analari ta'sir o'tkazgan. Gumbazdagi bu ko'rinishni Amir Qusun masjidi, Amir Sarig'tamish an-Nosir masjidi va Hasan ibn an-Nosir Muhammad ibn Qalovun masjidlarida ko'rish mumkin.

ЖЕМЧУЖИНА СРЕДНЕВЕКОВОГО ВОСТОКА

PEARL OF THE MEDIEVAL EAST

Разия Матибаева,

МИАУ, кандидат исторических наук

"Прокладывая дорогу в новое тысячелетие, мы протягиваем всем руку дружбы и взаимопонимания, символизируя это словами: безопасность, стабильность и устойчивость развития".

И.Каримов.

В истории человеческой цивилизации есть немало примеров длительного взаимовыгодного культурного и экономического сотрудничества между странами и народами с различными политическими, религиозными и этническими традициями. Но самым значительным и широко известным в мире является *Великий шелковый путь*, протянувшийся от берегов Атлантического океана до берегов Тихого, пересекавший весь Азиатский континент и соединявший страны Средиземноморья с Дальним Востоком в древности и раннем средневековье. Это была не просто дорога, это был сложнейший культурно-экономический мост между Востоком и Западом, соединявший народы в их стремлении к миру и сотрудничеству. Он соединил различные страны и народы, связал их материальную, художественную и духовную культуры. Многие века по этому пути осуществлялся обмен идеями, технологиями, ремеслами, верованиями. В хрониках запечатлен подвиг отважных первопроходцев, преодолевавших пустыни и горы в поиске неведомых стран, сокровищ и приключений. Путешественников не пугало ничто - ни многотрудный путь, занимавший долгие годы, ни грозные, воинственные кочевники, нападавшие на караваны, ни безводные азиатские пустыни, в которых песчаные бури нередко так заносили дороги, что их направление можно было отыскать только «по костям людей и животных».³

Огромное влияние международное общение по Великому Шелковому пути

¹ نفس الكتاب. – ص. 165.

² جمال الدين أبي المحاسن ابن تغري بردي. منتخبات حوادث الدهور في مدى الأيام والشهور. ج. 2. المحقق محمد كمال الدين عز الدين. القاهرة: عالم الكتب. 1990. – ص. 219.

³ Silk Road Strategy Act. – P. 123.

оказало на архитектуру и градостроительство. Примеры этого – великолепные сооружения Тимура в Самарканде, дворца Ак-Сарай в Шахризабсе, усыпальницы Тимуридов Гур-Эмир, мечети Ходжи Ахмада Яссави в городе Яссы (Туркестан). В них сочетаются архитектурные стили, формы, строительные приемы множества стран. Создавали все это не только среднеазиатские зодчие, но и мастера из Ирана, Азербайджана, Армении, Грузии, Ирака, Сирии, Малой Азии, Индии.

Великий шелковый путь проходил южнее Казахстана, но в IX–X веках на юге появились воинственные племена джунгаров, и купцы стали пользоваться более безопасным северным маршрутом, который пролегал по казахской степи и так и назывался - *степной*. Узловыми его пунктами были города *Яссы* и Сайрам.

Город Яссы насчитывает 1500 лет своего существования. Он возник в 490 году до нашей эры и являлся столицей Казахского ханства, здесь проводились церемонии их вступления на трон, сюда направлялись послы иностранных государств. Наибольшего расцвета город достиг в VII веке. В ту пору он был пестр и многолюден, его базары обильны, череда караванов бесконечна. Яссы прославился не только как крупный торговый город. Слава города простиралась по всему мусульманскому миру. В немалой степени этому способствовало имя Ходжи Ахмета ибн Ибрагима ал-Яссави, дервиша, проповедника суфизма, основателя аскетического братства ясавия, поэта, творившего на языке простого народа. Примером личной жизни и простым доступным языком он призывал людей следовать добру, нестяжательности, смирению и послушанию. Его стихи, едва успев обличиться в рифму, становились народными, его пламенные проповеди привлекали массы паломников. Именно тогда о Яссах начинают говорить как о «второй Мекке».

После смерти Ахмеда Яссави слава его не померкла. К его могиле стекались тысячи паломников. Первоначально сооруженный мавзолеем над могилой шейха был весьма скромным и с течением времени сильно обветшал. Его строительство было начато через два столетия после смерти святого - по приказу Амира Тимура. Для мусульман мавзолеем Ходжи Ахмеда был и остается одной из самых почитаемых святынь. Трехкратное его посещение в древности приравнивалось к паломничеству в Мекку¹.

И, как всегда, было на мусульманском Востоке, место массового поклонения стало местом активной торговли, ремесленной и духовной жизни. В Южном Казахстане Яссы быстро возвышается до ранга столицы. Он становится также центром тимуридских, шайбанидских наместников края, а затем столицей казахских ханов. Столичное положение города подчеркивается активной работой туркестанского монетного двора начиная с 60-х гг. XVI в.

В топографии позднесредневековых городов различаются «хисар» - центральная часть города, обнесенная стеной, и пригородные районы. «Хисар, по определению Г.А.Пуганченковой, - густонаселенная укрепленная часть города, в которой концентрировались правительственные здания, казармы, соборная мечеть, главные рынки и ремесленные мастерские, жилые дома основных городских слоев». Иногда в хисаре дополнительными укреплениями выделялось цитадель-кала. Такие

¹ Бурнашева Р. З. Социально-экономическая характеристика г. Яссы (Туркестан) конца XV–XIX вв. по монетнымкладам и находкам // Города Туркестана. Алматы, 1999.

укрепления характерны для топографии Яссы.

Авторы письменных источников редко употребляют по отношению к казахстанским городам термин «шахр» - персидское «город», который соответствовал административному центру вилайета, крупному населенному пункту, обнесенному стеной. Такой термин употреблялся по отношению к Яссы.

Торговые караваны шли через Яссы, привозя товары и драгоценные изделия, и там происходил торг, и город являлся местом развязывания грузов купцов и местом отправления толп путешественников по странам. Данные восточных источников подтверждаются археологическими находками. В Яссы найдены китайский селадон (керамика) и фарфор XVI - XVII вв. Город снабжал окрестное земледельческое и кочевое население необходимыми товарами через базары, представлявшие собой крытые ряды улиц. Дуكان-лавка обычно принадлежала мастеру-ремесленнику и часто служила и мастерской, и местом торговли. Наличие дуканов в Яссы подтверждается письменными документами, имеющими отношение к вакфам мавзолея Ахмеда Яссави.

О размерах международной торговли и торговли между городом и округой, между отдаленными сырдарьинскими городами можно судить по нумизматическому материалу, полученному главным образом в ходе раскопок Отрара и Яссы. Из Отрара происходят многочисленные медные монеты, которые можно условно разделить на две группы. К первой относится чекан Яссы и Ташкента. Вторая включает в себя монеты среднеазиатских городов (Бухара, Самарканд). В городе Яссы выпускалась серебряная монета от имени Искандархана, отца Абдаллаха II (1560–1583).

Сегодня город Яссы называется Туркестан. В настоящее время мавзолей Ахмеда Ясави восстановлен в первоначальном виде и охраняется государством. Каждый может полюбоваться жемчужиной Средневекового Востока. Сегодня это прекрасно отреставрированное здание по праву входит в список всемирного наследия ЮНЕСКО. Это целый архитектурный комплекс из дворцов и храмов, который ежегодно привлекает толпы туристов. Мусульманской общиной Казахстана и других среднеазиатских стран это место почитается как святыня. Весь центр города представляет собой ансамбль исторических сооружений, среди которых – могила внучки Амира Тимура, Робии Султан Бегим, усыпальницы казахских ханов и представителей знатных слоев населения¹.

Современный Яссы-Туркестан сегодня начинает превращаться в крупный центр мирового туризма. Впрочем, этим роль Туркестана в духовной жизни республики не исчерпывается. В Туркестан приезжают не только паломники, но и те, кто хочет учиться. Здесь находится один из крупнейших университетов страны - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Яссави, который создан в 1992 году на базе Туркестанского государственного университета. Здесь учатся почти 20000 студентов из 30 стран. Особое внимание в университете уделяется изучению истории тюркских народов. Очень интересен также железнодорожный вокзал, являющийся памятником архитектуры. Он был построен в 1903 году в период

¹ Смагулов Е. Некоторые итоги и проблемы изучения истории Туркестана по археологическим данным // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. Алматы, 2001, с. 506–513.

прокладки южной ветки железной дороги Оренбург–Ташкент.

Великий Шелковый Путь по праву считается одним из замечательных достижений древних цивилизаций. Почти два тысячелетия человечество использует эту транспортную магистраль, назначение и маршрут которого в целом остается неизменным, несмотря на новое техническое исполнение трассы, постоянно меняющуюся инфраструктуру и даже перемену очертаний государственных границ стран-участниц.

В настоящее время ведётся комплексное международное исследование Великого Шёлкового пути. Обращение мировой науки к изучению Великого Шелкового пути - это поистине отсчет времени назад, в глубь веков, попытка проследить вехи истории и «смену поколений». Кроме того, изучение Великого Шёлкового пути призвано поддержать сотрудничество: научное и культурное, между учеными стран, входивших когда-то в регионы влияния древнего пути. Наиболее полная оценка стоящих перед исследователями задач была дана Генеральным директором ЮНЕСКО Федерико Майором: «Шелковый путь, проходивший через степи, моря и пустыни, предоставлял великолепную возможность для установления контактов и диалога, способствовал возможности взаимного обогащения выдающихся цивилизаций. Цель проекта комплексного исследования Шелкового пути - содействовать тому, чтобы народы сегодня осознали необходимость возобновить диалог, воспользовались имеющей историческое значение возможностью взаимопонимания, общения и взаимного обогащения цивилизаций, расположенных вдоль этого пути».

EDUCATIONAL VALUE OF INTRODUCING THE EPIGRAPHIC INSCRIPTIONS IN THE ISLAMIC MONUMENTS TO THE YOUNG GENERATION: THE EXAMPLE OF THE CITY OF TASHKENT

ISLOM YODGORLIKLARIDAGI EPIGRAFIK YOZUVLARNI YOSH AVLODGA TANITISHNING TARBIY QIYMATI: TOSHKENT SHAHRI NAMUNASIDA

Odil Ernazarov,

PhD in History, Associate Professor of the UNESCO Chair on Religious Studies and Comparative Study of World Religions, International Islamic Academy of Uzbekistan

More than four thousand material and spiritual monuments in the territory of Uzbekistan are included in the UNESCO list as unique examples of world heritage. From the earliest patterns of stone inscriptions, various types of epigraphic writings created by the thinking of our ancestors, examples of folk oral creativity, thousands of manuscripts kept in the treasury of local and world libraries today are the great spiritual wealth of the Muslim-Turkish peoples.

In these studies, several unique examples of written inscriptions in the architectural monuments of Tashkent city were studied. Tashkent is one of the historical cities of Uzbekistan, which celebrated its 2200th anniversary in 2009. After the spread of Islam to

the region, monuments in the Islamic spirit were built in Tashkent. Unfortunately, the architectural monuments built during this period, even those erected in the 9th-10th centuries after that, have not been preserved. However, it is precisely these glazed pottery vessels made in the 9th-10th centuries that testify to the high skill and artistic taste of the craftsmen, as well as the widespread use of the Arabic language in the urban environment.

Among the epigraphic writings, the number of such wise sayings describing generosity and knowledge attracted attention: "Generosity is the virtue of those who follow guidance", "Greed is a sign of poverty", "He who talks a lot makes many mistakes", "The nobility of wealth is crossing the sea of desires"¹.

Not many ancient architectural monuments have been preserved in the city of Tashkent. There are several reasons for this. First of all, natural disasters (earthquakes, floods) damaged buildings. In addition, many monuments related to religious belief were destroyed under the influence of the ideological situation during the Soviet period, that is, the politics of atheism. However, experts report that at the beginning of 1868, more than 250 mosques and approximately 100 madrassas were operating in Tashkent.

The Mingurik monument with Islamic inscriptions is one of the historical monuments in Tashkent dating back to the 14th century. A fragment of architectural decoration from the middle of the 14th century was identified in it. In the architectural decoration plate decorating the mosque's mehrab, the Qur'anic Surah "Al-Fatiha" reads: "Walaz-zolliyn. Amen, Sadaqallah (ul-azim)", only a few last words have been preserved.

In the period after the 14th century, calligraphy and one of its most complex types - architectural epigraphy - developed more intensively in Tashkent. Historian and writer Zainiddin Muhammad Vasifi (1485-1547), who moved from Herat to Tashkent in 1513, mentioned the names of a number of calligraphers in his work. In particular, he mentioned the names of Jalaluddin Yusuf Shoshi, Maulana Obidi Shoshi, Muhammad Husayn Tabi'i and other calligraphers².

In terms of the uniqueness of the coins minted in ancient Tashkent, samples of crafts, epigraphic writings on the surface of historical buildings, experts note that Shash school of calligraphy was formed.

EXAMPLES OF ISLAMIC MONUMENTS IN TASHKENT

Hast Imom (Hazrat Imom) architectural ensemble. The major architectural ensemble in Tashkent marks the burial place of one of the most prominent theologians, fakikhs, muhaddiths and poets of Mawarannahr. Abu Bakr Muhammad ibn 'Ali ibn Ismoil al-Qaffal al-Kabir ash-Shashi (904-976). Irrigated by the Kaykaus canal, in the 10th century the site was part of the northern suburb of «rabat-i dakhil» *shahristom* and later the north-eastern district of the town of Sibzar.

Barak-khon madrasah. The '40s of the 16th century. The history of construction of the building is linked with the names of three rulers of Tashkent: Suyunch-khoja-khon

¹ Inscriptions in Monuments of Uzbekistan: City of Tashkent / F. Abdukholikov, E. Rtveladze, K. Rahimov, A. Hakimov, B. Abduhalimov, B. Bobojonov, A. Mannonov, N. Muhamedov, A. Mansurov, A. Razzokov, Sh. Vohidov. - Tashkent: "Uzbekistan Today" AA., 2016.

² Sultonov U.A. On the history of the formation and activities of the waqf administration of the Kukeldash Madrasah (XVI – Early XX Century) // Vostok (Oriens). No. 5, 2013.

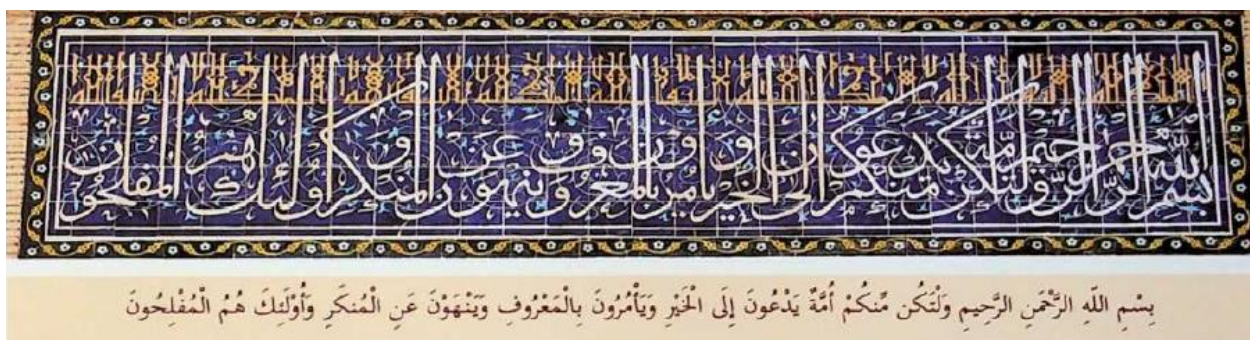
(1509-1525) and his two sons: Keldi Muhammad-khon (1525-1533) and Navruz-Akhmad or Barak-khon (1533-1556), the supreme khon (1554-1556)

Kukaldosh madrasah. One of the best madrasahs of the city, Kukaldosh, dating from the '60s of the 16th century, rises up over the Chorsu bazaars to the south-east of the Khoja Ahror Grand mosque at the western edge of the ancient *shahiiston*. Judging by its name, it was erected by an unknown person who held one of the highest positions - Kukaldosh (kukeltosh)³ under the ruler of Tashkent Darvish-khon' (1556 — 1578), son of Barak-khon. The legal document however [*vaqf* deed) dated December 1569 was made on behalf of Darvish-khon himself. It listed the khon's possessions, the revenues from which were intended for the repair of the madrasah and for supporting the teaching staff, students and office personnel; caravanserai and a big canal to its south in the location called Hazrat Ukkasha (Akkasha). Qorasuv canal outside Tashkent and lands to the north-east of the city. The *mudarris* of the madrasah, a certain domulloh Okhunjon, son of *ulama* Okhun Ghoibnazar and, later, male representatives of his family, were appointed guardians (*mutavallis*) of this property⁵.

Shaikh Khovand Tohur mausoleum. Shaikh Khovand Tohur mausoleum (Khovandi Tohur – «Master of purity). Mid-16th, 19th century. The structure was built in honor of a prominent theologian, Shaikh Khovand Tohur (died in 756/1355), who after his death was elevated to the rank of a saint – *vali*. He was born in the mountainous village of Boghiston (Bustonlik district, Tashkent province) to the family of Shaikh Umar Boghistoni (died in 691/1291-1292) – a disciple of Shaikh Hasan Bulghori (died in 698/1298)⁷. He was related to hereditary scholars and fanners actively earning together with representatives of Sufi brotherhoods. The mausoleum has been re-built on several occasions, only the foundations of the ancient building being preserved. It cannot be excluded that the famous Khoja Ahror – grandson of shaikh Khovand Tohur – was the donor of its construction.

THE ESSENCE OF INSCRIPTIONS IN ISLAMIC MONUMENTS

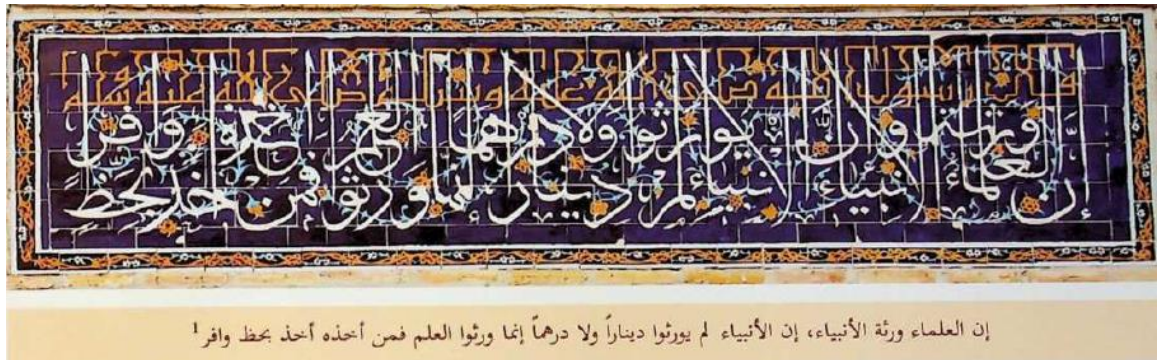
1. The Barak-khon madrasah's portal tympanum bears a quotation from the Quran [3:104] written in white letters on a dark blue background in the *thuiuth* script. Standard prayer wordings «*Power resides in Allah. Eternity belongs to Allah*» are repeated in yellow-colored *kufic* handwriting in the upper strip. This inscription was written on the portal (in place of the lost one) at the recommendation of the late mufti of the Muslim Religious Board for Central Asia and Kazakhstan Ziyovuddin Bobokhonov (1908-1982) based on designs drawn up by calligrapher Habibulloh Solih in 1978.

Translation: In the Name of Allah, the Most Beneficent, the Most Merciful. Let there arise out of you a group of people inviting to virtue, advocating righteousness and deterring

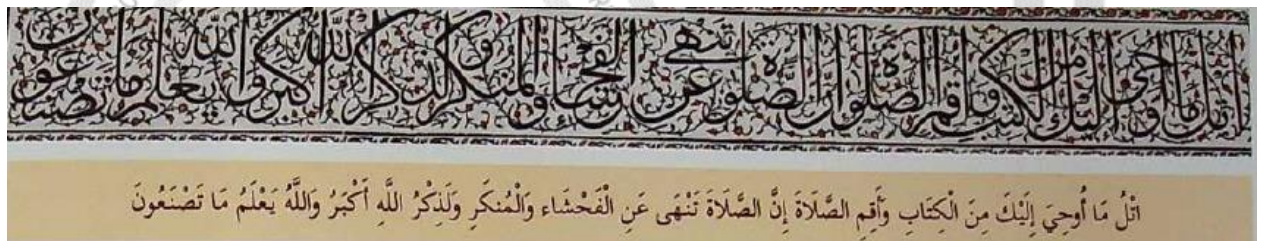
from evil. And it is they who are the successful ones.

2. A hadith in white letters on a dark-blue background is inscribed in *thuluth* handwriting to the left of the Western inner yard portal (Barak-khon madrasah). Above it in yellow lettered *kufic* script is inscribed twice, «The Messenger of Allah, may Allah bless and greet him, said, ...». Calligrapher Islom Mamai. 2007.

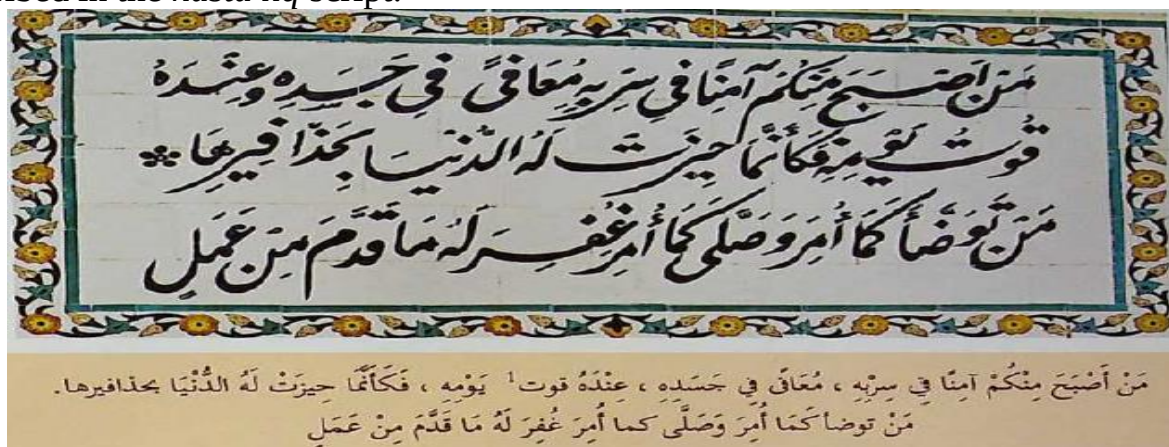
Translation: The learned are the heirs of the Prophets who bequeath neither dinar nor dirham but only knowledge and he who acquires it, has in fact acquired an abundant portion.

3. The inside of the portal (The Minor mosque) niche features another fragment from the Quran [29: 45] inscribed in the *thuluth* script.

Translation: Recite what is known to you of the Scripture, and perform the prayer. Prayer prevents indecencies and evils. And the remembrance of God is greater. And God knows what you do.

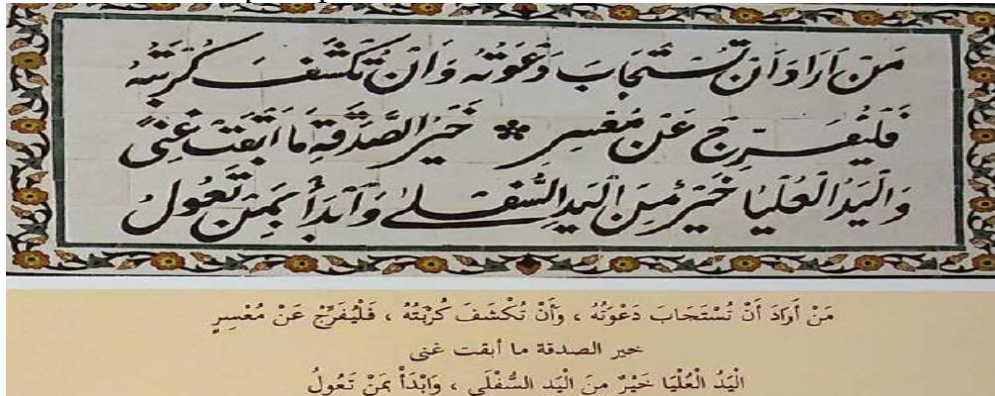
4. The right side wall of the portal (The Minor mosque) niche features two hadith inscribed in the *nasta'liq* script.

Translation: Whoever among you wakes up physically healthy, feeling safe and secure within himself with food for the day, it is if he acquired the whole world. He who performs

ablution in the proper way and performs prayers in the proper way will be absolved of his sins.

5. The left side wall of the portal (The Minor mosque) niche features the texts of three hadith in the *nasta'liq* script.

Translation: The best charity is (the one which is given) out of surplus. The best sadaqah (charity) is that which leaves a competence. The hand that is above is better than the hand that is below. Start with those who are in your care.

Reviving architectural monuments today through the research of the epigraphic writings on the monuments helps first of all, to introduce them to the younger generation and to form their correct interpretations. In addition, the information contained in the project will be a useful resource for people interested in the history of Tashkent, the capital of Uzbekistan, in different periods.

ISMOIL SOMONIY MAQBARASI - "SHARQNING ME'MORIY DURDONASI"

ISMA'IL SAMANI'S MAUSOLEUM - THE ARCHITECTURAL MASTERPIECE OF THE EAST

Jasurbek Abduqodirov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Islom tarixi va manbashunosligi - IRCICA" kafedrasida stajyor-o'qituvchisi

O'rta asrlar me'morchilig mo'jizalaridan biri bo'lgan mazkur maqbara qadim zamonlarda mamlakatni boshqarib kelgan Somoniylar sulolasi tomonidan bunyod etilgan xilxona bo'lgan. U "Navqand", keyinchalik "Chahor gumbaz"- "To'rt gumbaz ko'chasi" deb ham atala boshlangan¹. O'rta Osiyoda Somoniylar davri me'morchiligining nodir namunalaridan biri bo'lgan bu tarixiy obida Ismoil Somoniy tomonidan bunyod etilgan. Ismoil Somoniy shaxsi haqida gapiradigan bo'lsak, u Buxoroda Somoniylar davlatiga asos solgan yirik siyosiy arbob hisoblanadi. Ismoil Somoniy 848-yil Buxoro shahrida tug'ilgan, 874-yilda somoniylarning Buxorodagi noibi, 888-yildan esa butun Movarounnahrda hokim

¹ O'zbekiston obidalaridagi bitiklar. Buxoro viloyati (o'zbek, rus va ingliz tillarida). - T.: "Uzbekistan Today", 2015. - 57 b.

bo'lgan. Ismoil Somoniy markaziy hokimiyatni mustahkamlash siyosatini olib borib, turli yerlardan ulamolar, adiblar, usta va hunarmandlarni Buxoroga to'plagan. Madaniyat rivojiga katta hissa qo'shgan. Bag'dod xalifalaridan ibrat olib, o'ziga ulkan maqbara qurdirgan. 893-yilda Tarozga yurish qilib shimoliy chegaralarni mustahkamlagan. 900-yilda Movarounnahr va Xurosonni birlashtirgan. Me'moriy obida bunyod etilgan davrda O'rta Osiyoda arab xalifaligidan mustaqil mahalliy davlatlar tashkil topa boshladi. Xurosonda Tohiriylar, Movarounnahrda esa Somoniylar davlati vujudga keldi. Mahalliy davlatlar yagona markaz atrofida birlashtirilib, ilm-fan yuksalgan. 874-yilda Ismoil Buxoro noibi etib tayinlandi. Bu paytda Movarounnahrda akasi Nasr hukmronlik qilayotgan edi. Nasr va Ismoil o'rtasidagi munosabatlar 888-yilda buziladi va bu urushga olib keladi. Urushda g'alabaga erishgan Ismoil butun Movarounnahrda hokim bo'lib oladi. 893-yilda u Tarozga yurish qilib Shimoliy chegaralarni mustahkamlagan. Ismoil Somoniy maqbarasi o'rta asrlarning rivojlangan davrida (IX-X asr), 864-868-yillar oralig'ida, hozirgi Buxoroning eski shahar qismida qurilgan.

Ismoil Somoniy maqbarasi O'rta Osiyo me'morchiligi va san'ati tarixidagi dastlabki maqbaralardan. Uning tuzilishida qadimgi sug'd me'morligining an'analari saqlanib qolgan.¹ Inshoot qabr vazifasini bajarganligi sababli, uning intereri uch pog'onali (to'rtlik – to'rt devor, sakkizlik – devordan tomga o'tish qismi va gumbaz – tom ko'rinishdagi) bir xonali kvadrat shaklni tashkil qilgan. Uning qurilishida pishgan g'isht, tosh va yog'ochdan foydalanilgan. Maqbaraning dizayniga to'xtaladigan bo'lsak, jimjima g'ishtin bezaklari chiviqli to'siq yoki qamish, bo'yra to'qimasini eslatadi. Devor qalinligi – 1,8 m., tarhi – tashqarisi 10,80x10,70 m., ichkarisi 7,20x7,20 m. Usti gumbaz bilan qoplangan. To'rt burchagi ustunsimon shaklda ishlangan, gumbaz atrofiga 4 qubba o'rnatilgan. Devor tepasida kungirasimon darcha (40 ta). Har bir darcha hoshiyalangan. Ravoq tepasidagi qanos g'ishtin tangachalar marjoni bilan chegaralangan. Ikki chetiga mayda-mayda g'ishtdan chorsu tumor yasalgan. Bino ichkarisi tashqaridagi bino bilan uzviy bog'liq bo'lib, uslub jihatidan bir xil. Ichki devor gumbaz osti bag'alidagi ustma-ust ravoqchalar – ustunchalarga tayangan. Ravoqchalar qirrali gumbaz asosini tashkil qiladi. Qirralar burchagiga gumbazga tirgaklik qiluvchi ustunchalar ishlangan. Arxeologik qazilma vaqtida (1927) xona sahnida 2 yog'och sag'ana borligi aniqlangan. Ismoil Somoniy maqbarasi 4 tomoni bir xil chordara shaklida, uning tuzilishida qadimiy sug'd me'morchiligining an'analari saqlanib qolgan buyuk me'moriy asar. Ismoil Somoniy maqbarasi jahon me'morchilik va binokorlik maktablarining noyob asari hisoblanadi. Tengi yo'q bu arxitekturaviy yodgorlikni arxitektorlar va binokorlar faxr bilan tilga oladilar, tarixchilar yaratilishini o'rganadilar, san'at ahli esa uning tasvirlarini turli xil buyumlarda sevib aks ettiradilar. Ismoil Somoniy maqbarasi IX asrda Buxoroda me'morchilik san'ati, binokorlik texikasining naqadar yuksalganligini va rivojlanganligini ko'rsatadi. Ana o'sha davrdan boshlab binokorlikda yuqori sifatli pishgan g'isht, albastri qorishmalar ishlatilgan. Ushbu nodir obidani tiklashgacha bo'lgan davrda Buxoroda matematik bilimlar, xususan geometriya juda yaxshi rivojlangan. Professor M. Bulatov tomonidan uni barpo etishda qo'llanilgan handasa qoidalari va qonuniyatlarini o'rganish asosida doktorlik dissertatsiyasi yozilganligi ham bejiz emas. Hali inshootning o'rganilmagan qanchadan-qancha qirralari, qonuniyatlari, qoidalari, qurilish usullari bor. Yuksak professional darajada barpo etilgan bu tarixiy

¹ Shamsutdinov R., Mo'minov X. O'zbekiston tarixi. - T.: Sharq, 2013. 158 b.

yodgorlik o'sha davrdagi eng tajribali quruvchilarni, eng qobiliyatli me'morlarni loyihalash va qurilish usullari bilan qurollantirganligi, ularning bilim va malakalarini nechog'lik oshirganligi sir emas.

Ismoil Somoniy maqbarasi markazlashma inshoot bo'lib, uning asosiy hajmini to'rt devori ko'tarilgan sari bilinar-bilinmas yengil qiyshaytirilgan kub va fazoviy gumbaz tashkil qiladi. Devor kvadratlari bilan gumbazni tutashtiruvchi konstruksiya inshootning o'ziga xos jihatlaridan hisoblanadi. Maqbaraning barcha fasadlari bir xilda bajarilgan. Devorlar ichkari va tashqi tomondan bezakli qilib yuqori sifatli pishgan g'ishtdan bejirim terilgan, qurilishda o'ymakorlik usullaridan ham foydalanilgan. Dekorativ g'isht terimi inshootga yengillik ifodasini baxsh etgan. Kirish eshik proyomlari strelka shaklidagi arka ko'rinishida bajarilgan.

Zaruriyati tug'ilgan gumbazli yopmalarni ishlatishning ijobiy tomonlari ko'pdir. Ulardan biri shundan iboratki, o'sha davrda uzoq vaqtga chidaydigan konstruksiyalarning egilish qismlarida ham yaxshi ishlaydigan temirbetonga o'xshagan buyum va konstruksiyalar deyarli mavjud bo'lmagan. Shu sababli ham tom yopma shunday ko'rinishda bajarilganki, u shakl bo'yicha bunyod etilgan har qanday konstruksiya asosan siqilishga ishlagan. Natijada inshootlarning proyomlari ko'rsatkichli arka shaklida, tom yopmalari esa gumbaz shaklida g'isht terimidan mustahkam qilib tiklangan. Boshqa tomondan, quruq va issiq iqlimli, quyoshning katta radiatsiyasi yerga tushadigan sharoitda gumbazli yechim samaralidir. Quyosh nuri gumbazli tomning faqat qaysidir bir bo'lakchasiga tik tushib, o'sha qisminigina ko'p isitadi; shu vaqtda gumbazli yopmaning qolgan qismlariga radiatsiya tik tushmaydi va tom ko'p isimaydi. Gumbazli yopmaning uchinchi jihati shundan iboratki, bunday sirtidan issiqlik tez ketib, tom tezda soviydi. Shamol esganda esa, bu jarayon yana ham intensivlashadi.

Ismoil Somoniy arxitekturaviy yodgorligi XI asrdan ortiq vaqt ichida yaxshi holda saqlanib qolgan. U jahon arxitekturasining takomillashgan asari, "Sharqning me'moriy durdonasi" degan nomlar bilan ham ataladi. Yodgorlik arablargacha bo'lgan davr an'anasi asosida bajarilgan bo'lsa-da, u nafaqat Buxoroda, balki Markaziy Osiyo me'morchiligida ham yangi stil, yangi shakl va yangi yechimlarni yaratishning keyingi taraqqiyotini aniqlab bergan.

Bino gumbazining o'rtasida yorug'lik tushishi va issiq havoning chiqib ketishi uchun gumbazcha bilan yopilgan baraban konstruksiya o'rnatilgan bo'lib, uning yon tomonlariga arkali proyomlar qo'yilgan. Inshoot devorlarining tashqi burchaklari naqshli ustunlardan, devorlar va kirish eshiklarining arkalari esa bezakli, jilo berilgan g'ishtlardan mohirona ishlangan. Gumbazli bino intereri bilan chuqurroq tanishilsa, uni yaratish san'ati oldingi vaqtlardan boshlanganligiga va an'anaga aylanganligiga ishonch hosil qilinadi. Yodgorlikning arxitekturaviy tahlili uni Eron, Mesopotamiya me'morchiligi bilan genetik bog'liqlikda ekanligidan guvohlik beradi.

Bu inshootda bir necha tektonik yechimlar bir butunlikda, yaxlitlikda ishlab chiqilganligini inkor etib bo'lmaydi. Turar-joy va madaniy arxitektura asoslaridan ishonch bilan foydalanganlik ushbu inshoot misolida Buxoro me'morchilik maktabining o'sha davrda yuksak darajada rivojlanganligini ko'rsatib turibdi. Demak, Ismoil Somoniy maqbarasining hajm – samoviy va konstruktiv strukturasi undan keyin qurilgan gumbazli binolarning rivojlanishini aniqlab bergan. Me'moriy naqshlar, chiroyli jimjimador bezak

elementlari, nihoyatda go'zal va bejirim badiiy ifodalar o'sha davrda g'isht terish san'atining gullab-yashnaganligidan dalolat beradi. Maqbaradagi g'ishtlarning yuksak badiiy did bilan terilganligi uning jahon me'morchiligi ajoyib durdonalari silsilasidan o'rin olishiga asos yaratgan. Maqbara gumbazsimon, Movarounnahr va Xuroson me'morchiligining o'ziga xos —Chor uslubida qurilgan. Me'moriy obidaning o'ziga xos tomoni shundaki, u Markazi Osiyo arxitektura va san'at tarixidagi dastlabki maqbaralardan biridir. Ismoil Somoniy maqbarasi loyihasidan tortib, hajmiy tuzilishigacha geometrik tartib asosida yaratilganligi uning boshqa maqbaralardan farqlantiruvchi xususiyatidir. Maqbara o'z davrida somoniy amirlari dafn etilgan daxma hisoblangan.

Hozirgi kunda me'moriy inshoot atroflari bog'ga aylantirilgan. U arxiologik qazishmalar orqali topilganligi uchun 60-50 sm pastda joylashgan. Bugungi kunda bu inshoot islom dunyosi ma'rifatparvarlari va allomalarining diqqat-markazida hamda turistlarning sayohatgohiga aylangan. Maqbaraga O'zbekiston hukumati tomonidan berilayotgan e'tiborga to'xtaladigan bo'lsak, 1997-yilda Buxoro shahrining 2500 yilligi munosabati bilan Buxorodagi barcha obidalar qatorida Ismoil Somoniy maqbarasi ham qayta ta'mirdan chiqdi. YUNESKO tashkilotining Butun Jahon madaniy yodgorliklari ro'yxatiga kiritildi.

XIVA VA BUXORO TARIXIY YODGORLIKLARI EPIGRAFIKASI VA ARXITEKTURASI (IX-XII ASRLAR)

EPIGRAPHY AND ARCHITECTURE OF THE HISTORICAL MONUMENTS OF KHIVA AND BUKHARA (9th-12th CENTURIES)

Mashhura Muzaffar qizi Matchonova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Tarix (islom tarixi va manbashunosligi) yo'nalishi 2-kurs talabasi

Shuhrat Rustamovich Toxtiyev,

O'zXIA "Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA" kafedrasi dotsent v.b., PhD

Barchamizga ma'lumki, Markaziy Osiyo juda ko'plab tarixiy yodgorliklarga boy o'lka. Mintaqaga islom dini kirib kelishi bilan va undan oldingi davrlarda ham juda ko'plab tarixiy yodgorliklar barpo etilgan. Islom dini VII asrda mintaqaga kirib keldi va Markaziy Osiyoda tez tarqalib, xalq hayotining hamma sohalariga keskin ta'sir eta boshladi. Ibodat qiluvchilar soni kundan kun ko'payishi va islomni o'rganish uchun qiziqish ortib borishi, bu yerda masjid va madrasalar qurilishini rivojlantirib yubordi. Islom yo'lida jonbozlik qilgan va uning rivojlanishiga hissa qo'shgan muhaddis, mufasssirlar va ayrim hukmron shaxslar (shoh, amir, sulton va xonlar) qabriga maqbaralar qurish avj olib ketdi. Xalq me'morlari va ustalari IX-X asrdan boshlab yaratgan buyuk me'morchilik va san'at obidalari hozirgacha faqat bizni emas, balki minglab xorijdan keladigan mehmonlarni ham hayratga soladi.

Qisqasi, Markaziy Osiyoda bunyod etilgan butun arxitektura va san'at obidalarini, asosan, islom dini tufayli bunyod etilgan¹.

O'rta Osiyodagi islom bilan bog'liq bo'lgan arxitektura va san'at obidalarini XX asrgacha bunyod etildi va xalq ularni imkon boricha avaylab, ilm dargohi, ziyoratgoh, muqaddas joy deb saqlab keldi. Arab istilosidan keyingi me'morchilik va shahar qurilishining dastlabki ravnaqi Ismoil Somoniy (847-906) nomi bilan bog'liq. U Buxoroning Abu al-Abbos Tusiy tomonidan 830-yilda qurilgan devorlarini ta'mir ettirdi. Tarixchilarning ma'lumotiga ko'ra, bu davrda Buxoroda tarixiy obidalar ko'p bo'lgan. Bizgacha yetib kelgan imoratlardan Somoniy maqbarasi va P.SH.Zohidov taxminicha, somoniylar buyurtmasi bilan qurilgan deb hisoblanuvchi timdagi Arab Ota maqbarasini tilga olish mumkin². Buxoro qadimgi va me'moriy jihatdan beqiyos shaharlardan biridir. 1997-yilda uning 2500 yillik yubileyi nishonlandi. Shahar Markaziy Osiyodagi Buyuk Ipak yo'lida joylashgan va jahon madaniyatida, tarixida o'ziga xos qiyofasi, madaniy meros obyektlari, arxitektura yodgorliklari bilan ajralib turadigan eng qadimiy shaharlardan biridir. Ikki yarim ming yildan ko'proq vaqt ichida yaratilgan yaxlit arxitektura ansambllari Buxoro me'morchilik maktabining mevasidir. Buxoro shahrining me'morchilik tarixi uning g'arb tomonidan sharq tomoniga qarab davom etadi. Shahar obidalarini tarixi g'arbda Ark madaniy meros obyekti va Ismoil Somoniy maqbarasidan boshlansa, Poyi Kalon me'moriy ansambli, savdo rastalari - „toq“ va „tim“lar, Labi hovuz arxitekturaviy ansambli va boshqalar orqali borib Chor Minor madrasasiga taqaladi. Buxoroning arxitekturaviy ansambllari yuz yilliklar, ming yilliklar davomida shakllangan bo'lib, ular yagona rejaviy va hajm-fazoviy kompozitsiya bilan bog'liqdir. Buxoro me'morchilik maktabi XV–XVII asrlarga kelib o'tgan davrning eng ilg'or qurilish madaniyati an'analarini yanada rivojlantirgan. Shaharlarning rejasi mahalliy joylarning tabiiy sharoitlariga qarab rivojlana borgan. Shuning uchun Buxoro, Samarqand, Xiva va Toshkent va boshqa tarixiy shaharlar rejasi bir-biriga o'xshamaydi. Shaharlarda saroylar, ma'muriy binolar markaziy maydonlarda (registonda) bunyod etilgan. Jome' masjidlar oldida azon aytish uchun minoralar tiklangan. Turli binolar qurilishida sinchli konstruksiyalar ishlatilgan. Bino va inshootlarning yog'och elementlari (ustun, eshik, shiftlar) o'ymakorlik, sir berish yo'llari bilan pardoqlangan³.

Movarunnahrdagi hovlilari masjidlar o'zining qadimiy an'analariga ega bo'lgan. Ark ustunli tizimdagi me'morchilik an'anasi Old Osiyoning hovlilari masjidlarining o'ziga xos jihatlari hisoblangan. XII asrning 2-yarmi XIII asrning boshlarida Buxoro masjidlarining me'moriy qiyofasi o'zgardi yoki qiyofasi yangilandi. Bunday o'zgarishlarni somoniylarning „moh“ deb nomlangan masjidi o'rnida qayta qurilgan Mog'aki-Attor masjidi orqali ko'rishimiz mumkin. Mox masjidining to'rt ustunli qoldiqlari usti XII asrda qayta tiklangan. Bizning davrimizda masjidning janubiy peshtoqi, uning devorlari XII asrga tegishli. Masjid 6 ta ustunli bo'lib, 12 ta gumbaz bilan qoplangan. Mog'aki-Attor masjidining janubiy peshtoqidagi naqshli bezaklarning boyligi bilan shu davrga oid Movarounnahrdagi mavjud

¹ Hoji Ismatulloh Abdulloh Markaziy Osiyoda Islom madaniyati qisqacha qo'llanma.-Toshkent.:Sharq nashriyot matbaa ijodiy uyi, 2005. - B. 323-324.

² Ahmedov M. O'rta Osiyo me'morchiligi tarixi. - Toshkent: O'zbekiston, 1995. - B. 32-34.

³ Vohidov M., Sh. Mirzayev. Me'morchilik tarixi. 1-qism. Toshkent: Tafakkur, 2010. – B. 144–161.

barcha masjidlardan o'zib ketgan. Bu davrda minoralar qurish ham faol kechgan¹. Vobkent minorasi (1196-1198-yillar) shular jumlasidan. XI-XII asr boshlari, maqbaralar me'morchiligining rivojlangan davri hisoblanadi. VIII-X asrlardan garih san'ati yuksalgan, arab yozuvi bezak naqsh darajasiga ko'tarilgan. X asrdan kufiy, XI-XII asrlardan nasx yozuvi me'morchilikda ko'p ishlatila boshlagan. IX-XI asrlardan Raboti Malik karvonsaroyining saqlangan qismlari me'morchilikning yuksak darajaga ko'tarilganini, inshootlar badiiy hunarmandlar tomonidan jozibador bezatilganligini ko'rsatadi. Ilk o'rta asrlarda saroylar shahar qal'asidan tashqarida qurilgan bo'lsa, X asrdan boshlab saroylar shahar tarkibida barpo etilgan. Masalan, Buxoroda qal'a oldida, Urganchda shaharning bosh maydonida, Samarqandda registon maydonida. Saroy me'morchiligida yog'och konstruksiyalaridan ko'p foydalanilgan. XI-XII asrlarda Samarqand, Buxoro, Urganch, Termiz va boshqa yirik shaharlar hunarmandchilik markazlari sifatida shuhrat qozongan².

Keyingi davrlarda ham yirik me'morchilik obidalari bunyod etildi. Bunga yaqqol misol tariqasida Xivadagi Ichan qal'a me'moriy va shaharsozlik kompozitsiyasini aytib o'tish joiz. Ichan qal'a Xivaning ichki qal'a qismidir. U Deshon qal'adan kungurador devor bilan qisman ajratilgan. Qal'a qurilishida Markaziy Osiyoda qadimdan qo'llanilib kelingan uslub-inshootlarni yuzma-yuz qurish uslubi (qo'sh)dan foydalanilgan. Binolarning alohida ansambl holida qurilishi ham Xiva me'morchiligining o'ziga xos jihatlaridan biri hisoblanadi. Masalan, Juma masjid yonida ikkita kichik madrasa, Muhammad Amin Inoq va Muhammad Amin Atpanoboy minorasi hamda Matniyoz Devonbegi madrasasi qurilishi ancha yirik ansamblni tashkil etgan. Xiva yodgorliklari yog'och o'ymakorligi, sangtaroshlik, ganchkorlik, sirkor sopol va boshqa rang-barang naqqoshlik bezaklari bilan bezatilgan. Kalta Minor minora oq, yashil, feruza rangdagi koshinli naqshlar bilan bezatilgan va uning bezagida ko'k-feruza rangli koshinlar ko'p ishlatilgan. Bundan tashqari yana bir me'moriy inshoot Toshhovli arxitektura yodgorligi devorlari koshinlangan, ganch, yog'och, tosh o'ymakorligi va bo'yama naqshlar bilan bezatilgan³.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagilar kabi me'moriy yodgorliklar Vatanimizga tashrif buyurayotgan sayyohlarga xalqimizning boy madaniy tarixi haqida ko'plab ma'lumot beradi va yoshlarimizga ham o'z tarixini to'liq anglashga xizmat qiladi.

QO'QON XONLIGIDA TUZILGAN AYRIM JO'NGLAR XUSUSIDA

SOME JURISPRUDENTIAL COLLECTIONS COMPILED IN THE KOKAND KHANATE

Saidakbar Muhammadaminov,
O'zR FA Sharqshunoslik Instituti ilmiy xodimi, t.f.n.

Muayyyan mintaq va davr huquq tarixini o'rganish bo'yicha mutaxassislar ko'pincha fiqhga oid ko'proq mashhur asarlar yoki mavjud arxiv hujjatlariga murojaat qilishadi. Biroq,

¹ Ochil'diyev F.B. O'zbekistonning me'moriy yodgorliklari o'quv uslubiy majmua. - Toshkent: 2018. -B. 14-18

² Ko'paysinov I.A. O'rta Osiyoda paleografiya, epigrafika va me'morchilik tarixi uslubiy qo'llanma. – Namangan, 2019. - B. 44-45.

³ Zamonov A. Tarix fanidan olimpiadaga tayyorlanamiz: o'quv qo'llanma. - Toshkent, 2012. - B. 56-59.

bu materiallar har doim ham qiziqtirgan savolga javob bermaydi, masalan, biz qozixonada (Dor al-qozi) muftiylar yoki qozilarning huquqiy faoliyatini o'rganishni maqsad qilganimizda, jumladan, ularning biror bir masala bo'yicha qaror qabul qilishida qanday manbalarga tayanganliklari va umuman ularning qo'l ostida dasturulamalar bo'lganmi?, degan savol tug'iladi. Albatta bo'lgan, lekin ularni biz qanday aniqlaymiz. Shu o'rinda O'zbekistondagi turli qo'lyozma fondlarida saqlanayotgan fiqhiy majmualar (*al-masoil al-fiqhiya*) yoki *jo'ng* to'plamlariga e'tiborni qaratsak.

O'zR FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida *jo'ng* (جوڭ) to'plamlarining qo'lyozma va nashr (litografiya) nusxalari saqlanadi. *Jo'ng* so'zi XVII-XVIII forsiy va keyin turkiy lug'atlarda asosan "katta kema", "turli she'rlar to'plami" kabi ma'nolarni anglatib kelgan¹. Tarixdan bu so'z regionallik xususiyatidan kelib chiqib to'plamlarga nisbatan ishlatilgan. Markaziy Osiyoda esa *jo'ng* so'zi asosan qozilar tomonidan tuzilgan fiqhiy masalalar, namunaviy rivoyat hujjatlar majmuasi uchun ishlatilgan. Unda *jo'ng* tuzuvchilari to'plamni yaratishda asosan ulamolar o'rtasida amalda bo'lgan fiqhiy masalalarga (*ma'mulat al-masa'il al-fiqhiya*) e'tibor qaratganini, qayd qilishadi.

O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik Instituti (O'zRFAShI) qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan *jo'nglar* bilan tanishish jarayonida ularning aksariyati Buxoro xonligi² davrida va shu regionda tuzilganligi ma'lum bo'ladi. Lekin izlanishlar jarayonida Xiva va Qo'qon xonligida tuzilgan *jo'nglar* borligi aniqlandi.

*Jo'nglar*da yuqorida zikr qilganimizdek, fiqhiy masalalar bilan birga muhr bilan tasdiqlangan asl rivoyat hujjatlari yoki ularning ko'chirma nusxalari ham o'rin olgan. Ular ko'pincha muomalat masalalariga oid oldi-sotti, garov, qulni ozod qilish, ijara hujjatlari hamda vaqfnoma asliyat va boshqa hujjatlar bo'lib, ular varaqlar orasiga yelimlangan shaklda uchraydi. Shu bilan bir qatorda, ularda boshqa fiqhiy asarlardan farqli o'laroq mintaqada (qayerda tuzilganiga ko'ra) yuz bergan siyosiy (dor al-xarb, dor al-islom, shia' masalalari) va diniy-ijtimoiy (rasm-rusumlar, tasavvuf masalalari bilan bog'liq) voqealar yuzasidan ulamolarning fatvolari keltiriladi.

O'zRFAShI fondida saqlanayotgan *jo'nglar* ustida olib borilgan izlanishlar jarayonida hozircha Qo'qon xonligida tuzilgan ikkita qo'lyozma nusxasi aniqlandi. Ular 8388 i 12713 raqamlari ostida saqlanadi. Qo'yida 8388 raqamli *jo'ngni* ko'rib chiqamiz.

Bu *jo'ng* qo'lyozmasi Ubaydulloh ibn Mas'ud al-Mahbubiy al-Buxoriy (vaf. 747/1348) "Muxtasar al-Vikoya" matni bilan birga kelgan. Kartotekada bu asar nomi "al-Masa'il az-zaruriya fi xashiyat al-muxtasar" ("Muxtasar [al-Viqoya] hoshiyasida zarur masalalar") deb nomlangan. Bu *jo'ng* tarkibida asosiy matndan (ya'ni *Muxtasar al-viqoya*) tashqari, nasx va nasta'liq xatlarida ko'plab sharh va fiqhiy asarlardan iqtiboslar keltirilgan. Asosiy matnga qo'shilgan ko'plab qaydlar aynan mahalliy jamiyatning turmush hayotidagi mavjud qonun qoidalarini inobatga olgan holda tuzilgan. Qo'lyozmaning umumiy hajmi

¹ Burhān, Muḥammad Ḥusayn ibn Ḥalaf Tabrīzī, 17th cent. Burhān-i qāṭi'. Bā muqābilih-i nusuh-i muti'adid-i ḥaṭṭī wa ḥāpī wa taḥḥīh, wa tawḍīh-i waḡh-i iṣṭiqāq, wa dīkr-i ṣāwāhid, wa afzudan-i luḡāt-i bisīyar wa taṣāwīr wa naqṣahā, bi-ihtimām Muḥammad Mu'īn; Muqaddamahhā bi-qalam-i 'Alī Akbar Dihḥudā, Ibrāhīm Pūr Dāwūd, 'Alī Asḡar Ḥikmat, Sa'īd Nafīsī. Vol.II. Tih-rān : Kitābhānah-yi Zawwār, 1331 [1952]. P. 592.

² Джунг – сборник практикующего традиционного судьи Средней Азии (конец XVI–XIX век) // <https://ifeac.hypotheses.org/3217>; Бухарские джунги как важные источники по изучению истории права Бухарского ханства // Вестник Института. Сокровищница науки. Пенджикент, 2019. № 1. С. 464–466.

180 varaq. Xati – nasta’liq. O’lchovi – 32,5x25,5 sm. Asosiy matn besh qatordan joylashtirilgan.

Qo’lyozma tavsifi Sharqshunoslik instituti Sharq qo’lyozmalar katalogiga (SVR) kiritilmagan. To’plam “Tahorat” bobidan boshlanib “Xunasalar (germafroditlar) kitobi”ga qadar fiqhiy masalalarni qamrab olgan. Unga *mahzar*¹ va turli fiqhiy masalalar hamda sijjilot²lar ilova qilingan. Mazkur jo’ng qo’lyozmasi nihoyasida ikkita kolofon matni berilgan:³

Birinchi kolofonda: “Ushbu asar 1261 hijriy yilda ko’chirilgan va kotibning ismi pastda muhrda berilgan”. Pastda uchta muhr qo’yilgan. Shulardan ikkitasi sakkiz burchakli shakldagi bir xil muhr unda kotib ismi sharifi yozilgan: “Muftiy rais Xudoyor b. Mulla Omankul (sanasi berilmagan)”. Uchinchi muhrda “Muhammad sharif xo’ja Qozi ibn Podshoh Xo’ja Umari Shayxontohuriy 1300 y.h.” ismi bitilgan.

Ikkinchi kolofonda: Allohga hamdu sanolar bo’lsin ... ustozimiz Mavloi oldin va xozir ham qozi bo’lgan Umariy Tohuriy Sharif ismli uning nasabi oliy bo’lgan - ko’rsatmasi (*ishora*) bilan shar’iy ilmlarni egallagan talabalar o’rtasida ishonchli va mo’‘tabar nusxa bo’lgan Muxtasar [al-viqoya] asari hoshiyasini avvalidan oxirgacha *zaruriy shar’iy masalalarni* Shosh qozixonasidagi tajribali ulamolarning foydalanishi hamda fatvo so’rab keluvchilarga (*mustafti*) fatvo berish uchun va muftiyar odoblari qonuni doirasida mo’‘min va musulmonlarning hojatini chiqarish uchun yozdim. Va uni 1303 yil ramazon oyining oxirgi arafa kunida tugatdim. Men zaif va ojiz qul muftiy Muhammad Qurbondirman⁴.

Yuqoridagi ma’lumotlardan shu narsa ma’lum bo’ladiki, jo’ngni tuzuvchi Muftiy rais Xudoyor ibn Mulla Omonqul bo’lib, uni 1261/1845-46 yilda ko’chirib tugatgan. Oradan qirq yil o’tib ushbu jo’ng to’plami Toshkentning Shayxontohur daha qozisi Sharifxo’ja Podshohxo’ja o’g’lining ko’rsatmasi bilan mazkur jo’ng boshidan oxirgacha zarur fiqhiy masalalar bilan to’ldirilib va u Toshkent qozilari uchun dasturulamal qilib tuzildi. Kotib muftiy Muhammad Qurbon ushbu jo’ng to’plamini qo’shimcha qaydlar bilan to’ldirib va unga tartib berib 1303/1885-86 yilda o’z nihoyasiga yetkazdi.

Mazkur jo’ngda o’rin olgan fiqhiy masalalardan tashqari ushbu matnni birinchi ko’chirgan muftiy Mullo Xudoyor ibn Omonqul o’zi haqida biografik ma’lumotlarni qo’lyozmaning forzats varaqlarida qayd qilib qoldirgan. Ikki varaqni o’z ichiga olgan biografik ma’lumotda muftiy Mullo Xudoyorning talabalik davridan boshlab to Qo’qon xonligida muftiylik mansabiga o’tirgan davrigacha bo’lgan voqealarni bayon qilib beradi. Bunday holat qo’lyozmalarda kam uchraydi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Qo’qon xonligida tuzilgan mazkur jo’ng qo’lyozmasi asosida xududdagi islom huquqi tarixining ayrim jihatlari jumladan qozilik ishlari va dasturulamallar haqida ma’lumotlarga ega bo’lish mumkin. Shunisi e’tiborliki, jo’nglarda turli qo’shimcha masalalar qayd qilinishi har doim ham bir shaxsning ishtiroki bilan cheklanmaydi, uni tuzuvchisining avlodi va shogirdlari yoki noma’lum bir qozi tomonidan to’ldirib borilgan va unga bu jo’ng hayoti davomida asosiy fiqhiy manba va

¹ *Махзар* (محضر) да суд амалиётининг бориши ҳақида маълумотлар ёзилган.

² *Сижил* (سجل) қозилик ҳужжатларини расмийлаштириш

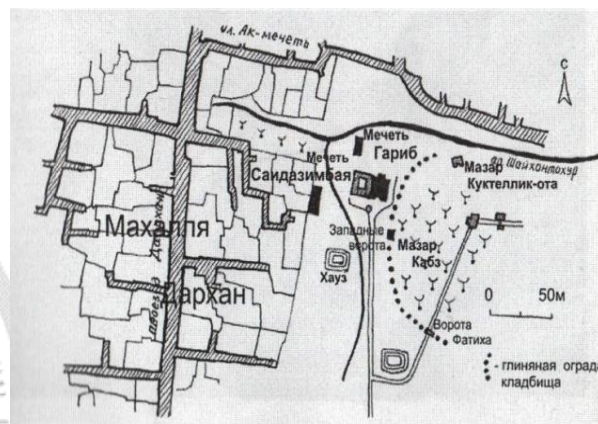
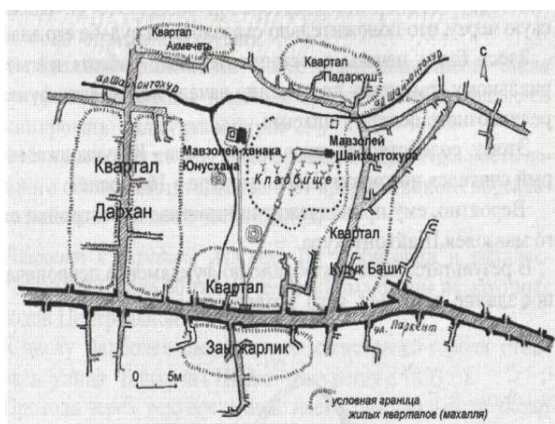
³ Худоёр ибн Мулла Омонкул. *ал-Маса’ил аз-зарурийа фи хашият ал-мухтасар (ёки жўнг)*. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. №8388. В. 185а.

⁴ Худоёр ибн Мулла Омонкул. *ал-Маса’ил аз-зарурийа фи хашият ал-мухтасар (ёки жўнг)*. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. №8388. В. 185^а.

деворлари билан ўралган кичик ўрда қурилган. XIX аср бошида Қўқон хони Олимхон Тошкентни эгаллаган пайтида бу ўрда бузулиб, XIX асрнинг 30-йиларида даҳа худудидан ўтган Анхор канали чап соҳилида янги ўрда бунёд этилган.

Даҳа ерлари Анхордан бош олган ариқлардан суғорилган. Тошкентнинг XIX аср ўрталаридаги 12 дарвозасидан 3 таси (Қўймас, Қўқон ва Қашқар) Шайхонтахурда жойлашган. Айрим маълумотларга кўра Шайхонтахур даҳасида 48 дан ортиқ маҳалла бўлган. Бироқ уларнинг сони турли йилларда ўзгариб турган. Бу худудда 70 масжид, 3 мадраса, кўплаб карвонсаройлар, тегирмонлар бўлган¹.

Шайхонтахур даҳасидаги қадимги Дархон маҳалласи Дархон (ҳозирги Абай) кўчасининг икки томонида жойлашган. XIX асрда Дархон маҳалласи Оқмасжид, Пуштибоғ, Орқа кўча, Зангжарлик маҳаллалари билан чегарадош ва жанубдан аввалига Тошкўча, кейин эса Шайхонтахур деб ном олган (ҳозирги Навоий)

кўчасига туташган.

Дархон маҳалласида 120 хонадон бўлган. Аҳолиси асосан ўзбеклар бўлиб, ҳунармандчилик, деҳқончилик (шаҳар ташқарисидаги далаларида), савдо-сотик билан шуғулланган. XX аср бошларида масжид, чойхона, бир неча дўкон, устахоналар бўлган. Шайхонтахур ариғидан сув ичилган².

Мен Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг биографияси ва ҳаёт йўлига бағишланган адабиётларни³ қайтадан кўриб чиқиб, қиёсий таҳлил асосида айрим тузатишлар билан буюк маърифатпарварнинг ёшлик йилларида диний, маънавий, маданий, ижтимоий ва сиёсий дунёқарашига таъсир этган Дархон маҳалласидаги маънавий ва маърифий муҳитни ҳамда у ердаги тарихий ёдгорлик ва зиёратгоҳларни кўрсатиб беришга ҳаракат қилдим.

¹ Исломов З., Мақсудов Д. Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуаси. “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси. 2005. 19 б.

² Тадқиқотда келтирилган чизма хариталар таниқли архитектор Абдуманноп Зияевнинг 2008 йилда “Санъат” нашриётида чоп этилган “Шайхонтохур в прошлом и настоящем. Историко-архитектурный очерк” номли рисоладан фойдаланилган.

³ Малицкий Н.Г. Ташкентские махалля и мауза. Ташкент, 1927; Мунаввар қори Абдурашидхонов. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан хотиралар). – Тошкент: “Шарқ”, 2001; Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2003; Исломов З., Мақсудов Д. Шайх Хованд Тахур ёдгорлик мажмуаси. – Тошкент: “Тошкент ислом университети”, 2005; Зияев А.А. Комплекс Шайхонтохур в прошлом и настоящем. Историко-архитектурный очерк. – Ташкент: “Санъат”, 2008; Тошкент. Энциклопедия. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2009.

1878 йилда Тошкентнинг Шайхонтохур даҳасидаги Дархон маҳалласида мударрис Абдурашидхон Сотиболдихон Олимхон ўғли ва Хосиятхон отин оиласида фарзанд туғилди. Аъзамхон (1872-1919) ва Муслимхон (1875-1954) исмли икки фарзанддан кейин туғилган ўғилга яхши ният билан Мунаввар, яъни нурга тўлган ва нур билан ёритилган даган маънони англатувчи исм қўйилади.

1885 йилда Мунаввархон 7 ёшлигида отаси Абдурашидхон вафот этади. Шунда Мунаввархон дастлабки таълим-тарбияни онаси Хосиятхон отиндан олади. Хосиятхон ўз даврининг ўқимишли ва фозила аёлларидан бўлиб, фарзандларига дастлабки савод ва бошланғич таълимдан сабоқ берарди. Шунингдек ўз ҳовлисида маҳалладаги хотин-қизларни ўқитарди.

Сўнг Мунаввархон Дархон маҳалласида яшовчи ўз даврининг машҳур ўқитувчиси Усмон домладан илми кироат ва тажвидни ўрганиб, ҳофизи Қуръон бўлади. Шундан кейин Қуръони каримни ёқимли кироат билан ўқиганлиги учун атрофдагилар уни Мунаввар қори деб аташади.

Қуръони каримни хатм қилиб, “қори” унвонини олгач, ҳали илмга яхши кириб бора олмаганини фаҳмлаган Мунаввар қори кейин Юнусхон мақбарасини олдида қурилган Юнусхон мадрасасида ўқишни давом эттиради.

Юнусхон мадрасаси – XV аср охирида қурилган меъморий ёдгорлик. Шайхонтахурдаги Юнусхон мадрасаси пишиқ ғиштдан, 12 хужрали қилиб қурилган. Тарихчи Муҳаммад Солиххўжанинг ёзишича, 1485-1502 йилларда Шарқий Мўғулистон хони Султон Аҳмадхон (Олачахон) муҳри босилган вақфномасида Пулемас деган жойда мадрасанинг вақф ери бўлганлиги қайд етилган.

1898 йилда Мунаввар қори ёшлигидан ўтқир зехнли, илмга чанқоқ бўлганлиги учун, у 20 ёшида ҳадис, фикҳ, илми тафсир ва бошқа соҳалар бўйича олий диний таҳсилни давом эттириш мақсадида Бухородаги Мир Араб мадрасасига ўқишга киради. Лекин молиявий қийинчиликлар туфайли у ўқишни битирмай туриб, Тошкентга қайтиб келишга мажбур бўлади. Тошкентда у Дархон маҳалла масжидида (айрим манбаларда Саидазимбой масжиди деб аталган) имомлик қилади ва муаллимлик билан шуғулланади.

У диний, дунёвий ва ижтимоий-сиёсий мазмундаги китобларни севиб ўқийди. Айниқса, Қримда Исмаил Гаспринский томонидан чоп этилган “Таржумон” газетаси Мунаввар қорининг миллатпарвар ва халқпарвар бўлиб етишига катта таъсир этди.

1900 йилда, тарихий маълумотларга кўра, 22 ёшга киргунга қадар Мунаввар қори Дархон (ҳозирги Абай) кўчаси билан кесишган Тошкўча (ҳозирги Навоий) кўчасида жойлашган Эшонкул додхоҳ мадрасасида таҳсилни давом эттиради ва жаҳидчилик тўғрисида хабарни дастлаб шу ерда топади.¹

Эшонкул додхоҳ мадрасаси (рус манбаларида Шайхонтахур мадрасаси) Шайх Хованди Тахур мажмуаси таркибидаги йирик мадраса 1840 йилда Тошкент ҳокимининг Лашкар бекларбегининг ўғли Эшонкул додхоҳ томонидан Юнусхон мадрасасининг жануби-шарқида, Тошкўча (ҳозирги Навоий кўчаси)га туташ ерда 34 хужрали қилиб қурдирилган.

¹ Тошкент. Энциклопедия. Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2009. Б. 366.

Мадраса Шайх Хованд Тахур мажмуасининг Зангжарлик масжиди ёнида, қадимги Лангар ҳовузи атрофида тўрт тарафдан бир-бирига қаратиб солинган бинолардан таркиб топган. Ўртада қолган Лангар ҳовузи эса Эшонқул додхоҳ буйруғи билан тўлдирилиб, мадраса саҳнига айлантирилган ва эвазига Юнусхон мақбараси ғарбида бир таноблик янги ҳовуз барпо этилган.

Мадраса шаҳардаги иқтисодий жиҳатдан энг яхши таъминланган мадрасалардан бири бўлиб, унга кўплаб дўконлар, тегирмонлар, ерлар ва бошқа кўчмас мулклар вақф қилинган. XX асрнинг 60-йилларигача турли муассасалар ихтиёрида бўлиб келган. 1884 йилда рус-тузем мактаби, советлар даврида киностудия сифатида фойдаланилган ва 1924 йилда умуман ёпиб қўйилган. Кейинчалик қаровсиз қолиб харобага айланган, унинг охириги қолдиқлари 1964 йилга келиб бутунлай бузиб ташланган.

1901 йилда 23 ёшлик Мунаввар қори аввалига таъмирдан чиққан Эшонқул додхоҳ мадрасасида, кейинчалик ўз уйида “Намуна” номли янги усулда ўқитадиган жадид мактабини очади ва бундай мактаблар учун махсус ўқув дастурини тузади ва дарсликлар ёзади. Лекин Мунаввар қори фақат битта мактаб мамлакатдаги таълим тизимини бутунлай ўзгартира олмаслигини яхши тушунар эди. Шунинг учун ҳам у янада кўпроқ имкониятлар қидиришга ҳаракат қилади. Кўп ўтмай Мунаввар қори туркистонлик ёшларни хорижий мамлакатларда ўқишга юбориш ва шу билан Туркистоннинг таълим тизимининг ривожланишига ҳисса қўшиш мақсадида хайрия жамиятини ташкил этади.

1905-1907 йилларда Россияда демократик инқилобий ҳаракатлар авж олганда 27-30 ёшлик Мунаввар қорининг маданий-маърифий ва ижтимоий-сиёсий фаолияти янада кўтарилади. Бу даврда у Тошкент маҳаллаларида фақат жадид мактабларини ташкил этиш ва уларда ёшларни ўқитиш билан чекланмай, фаол адиб, журналист, ношир ва сиёсий раҳбар сифатида нафақат Туркистон, балки Марказий Осиё ва Россия мусулмонлари орасида танилади.

1906 йилда “Ўрта Осиёнинг умргузаронлиги”, “Тараққий” газеталарида адабий ходим бўлиб ишлайди. Шу йили ношир ва муҳаррир сифатида “Хуршид” газетасини ташкил этади.

1907 йилда “Шухрат” ва “Тужжор”, 1908 йилда эса “Осиё” газеталарини ғоявий бошқаради ва адабий ходим вазифасини бажаради.

Мунаввар қори 29 ёшидан бошлаб бир қанча дарсликларни яратади. Унинг “Адиби аввал”(1907 й.), “Адиб ус-соний”, “Усули ҳисоб”, “Тарихи қавм турк”,

“Тажвид” (1911 й.), “Ҳавойижи диния”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи исломия” (1912 й.), “Ер юзи” (1916 й.) дарсликлари бир неча марта нашр этилган.

1909–1916 йилларда 38 ёшга еткунга қадар Мунаввар қори Тошкентда турли жамият ва уюшмаларни ташкил этади. У 1909 йилда “Жамият Имдодия”, 1913 йилда “Турон”, 1914 йилда “Туркистон кутубхонаси” ва “Умид” деб номланган жамият, ташкилот, ширкат ва уюшмаларида муассис, раис, муовин ва аъзо бўлиб фаолият кўрсатади. 1914-1915 йилларда “Садойи Туркистон” газетасида масъул муҳаррир муовини, “Ал-Ислом” журналида махфий муҳаррир вазифасини бажаради.

1917 йил Феврал ойида Россияда чор ҳукумати ағдарилгандан кейин Туркистонда демократик ҳаракатлар бошланиши билан Мунаввар қори миллий-озодлик ҳаракатининг раҳнамоларидан бирига айланади. У 1917 йил 14 март куни Дархон маҳалласида Абдували хожи хонадонида халқ сайлаган вакиллариининг биринчи йиғилишида қатнашади ва 61 кишидан иборат бошқарув орган “Шўрои Ислон” ёки “Шўрои Ислония” номини олган ташкилотга аъзо бўлади¹. 1917 йилда Мунаввар қорининг матбуот соҳасидаги фаолияти кўзга алоҳида ташланади. Унинг масъул муҳаррирлиги остида “Нажот” ва “Кенгаш” газеталари нашр этилади.

1917-1920 йилларда Чор ва совет ҳукуматлари олиб борган мустамлакачилик сиёсатига қарши изчил кураш олиб бориб, Мунаввар қори “Шўрои Ислон”, “Турк адами марказияти”, “Иттиҳоди Тараққий”, “Миллий иттиҳод”, “Нашри маориф” каби жамият, фирқа ва ташкилотлар фаолиятига раҳбарлик қилади.

У виждон эркинлигини инкор этмаган дунёвий демократик давлат тарафдори бўлган. Шу сабабли 1917 йил 27 ноябрда Қўқон шаҳрида ташкил топган Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаган.

1918-1919 йилларда Мунаввар қори советлар ҳукумати даврида Халқ дорулфунуни Кенгашининг раиси, Туркистон Маориф халқ комиссарлиги турк шуъбасининг иш юритувчиси, Тошкент шаҳар маориф нозири вазифасини бажаради.

1920-1928 йилларда Мунаввар қори ижтимоий-педагогик фаолиятини Бухоро Халқ Совет Республикаси Маориф нозирлиги вақф бўлими бошлиғи (1920-1921й.), Тошкент шаҳар ижтимоий тарбия бўлими мудир (1921й.), Академмарказ раиси (1922й.), Алишер Навоий номидаги мактаб, Наримонов номидаги педагогик техникуми, аёллар педагогика Институтида муаллим, Самарқанд шаҳри музейида илмий ходим, Ўзбекистон асори атиқаларни сақлаш қўмитасининг Тошкент-Фарғона бўлимида масъул котиб (1927-1928 йй.) лавозимларини бажарганда амалга оширади..

Умр бўйи ўз Ватанини мустақил кўришни истаган Мунаввар қори 1929 йил 6 ноябрда қамокқа олиниб, Москва шаҳридаги Бутырка қамокхонасида 1931 йил 23 апрель куни қатл қилинган ва Ваганькова қабристонига дафн этилган.

Халқ озодлиги ва Ватан тараққиёти йўлида 35 йил давомида изчил кураш олиб борган Мунаввар қори 53 йиллик қисқа умри ичида нафақат ислохотчи, ёзувчи,

¹ Агзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. Тошкент: Маънавият, 2000. - Б. 34-36.

жамоат ва сиёсат арбоби балки халқ озодлиги йўлида ўз жонини фидо қилган содик курашчи сифатида ном қолдирди.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин 1991 йилда Мунаввар қори Абдурашидхонов расман оқланди. Бугунги кунда Тошкентдаги кўчалардан бири, Мирзо Улуғбек туманидаги маҳалла, Шайхонтаҳур тумани “Илғор” маҳалласидаги жоме масжиди Мунаввар қори номи билан аталди.

BAHOUDDIN NAQSHBAND MAJMUASI VA UNING BARPO ETILISH TARIXI

BAHA' AD-DIN NAQSHBAND COMPLEX AND ITS ESTABLISHMENT HISTORY

Islom Nazarov,

Tarix (Islom tarixi va manbashunosligi) yo'nalishi 4-kurs talabasi

Muhammadsiddiq Usmanov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Manbalar xazinasi mudiri

Buxorodan 10 km shimoliy-sharqdagi Qasri Orifon qishlog'ida joylashgan Bahouddin Naqshband yodgorlik majmuasi besh yuz yil mobaynida shakllandi. Uning ilk tarixi to'g'risida ma'lumot juda ko'p emas. Xoja Bahouddin 791/1389-yil 1-martida yetmish to'rt yoshida olamdan ko'z yumadi va Qasri Orifon qishlog'ida dafn etiladi. Yillar o'tib, u dafn etilgan mozor kengaytirilgan. Buxoro amirlari ham taxtga o'tirishdan avval Bahouddin Naqshbandning mozoriga ziyoratga borishgan.

Mozor Abdulazizxon buyrug'i bilan tartibga solinib, hazira barpo etilgan va 1544 – 1545-yillarda majmuaning eng katta binosi – xonaqoh qurilgan. Bahouddin majmuasi daxmalar (Daxmayi shohon va Bahouddin daxmasi), maqbara, 2 masjid, saqoxona, hovuz, quduq, minora, Madrasa va Abdulazizxon xonaqohidan iborat. Majmua kichik gumbazli chortoq darvozaxonadan boshlanadi. Darvozadan o'tgach, o'ngda kichkina masjid, chap tomonda ziyoratchilar uchun turli binolar bo'lganligi ma'lum. Yo'l davomida chapda xonlar mozori – Daxmayi shohon joylashgan. Daxmai shohon to'g'ri to'rtburchak tarhli, bal. 2.5 m, usti kulrang marmar bilan qoplangan. Unda marmar o'ymakorligi, xattotlik sai'atining ajoyib namunalari mavjud. Marmarlarga tokchalar, ustunchalar, sharafalar, sarv surati va b. bezaklar o'yilgan; naqshlar ba'zida yozuvlar bilan aralash uchraydi. Daxmayi shohondan o'tgan yo'lak nafis bezatilgan peshtoqqa olib keladi (peshtoqning ikki tabaqali eshigiga «bag'dodi» va «guli nav» usulida naqshlar o'yilgan). Peshtoqning eshigidan o'tilgach, o'ngda gumbazli makbara bor (unga kim dafn qilinganligi noma'lum). Chapda – kiraverishda 6 ustunli (soddagina), oldi ayvonli Muzaffarxon masjidi joylashgan. Masjid yoniga 2 ustunli Hakim qushbegi masjidi tushgan (masjid mehrobida ajoyib mujassamotli namoyon bor). Uning janubida naqshdor, shimolida naqshsiz ayvonlar bor. Bahouddin daxmasi marmar qoplangan kattagina murabba tarhli supa bo'lib, atrofi chiroyli marmar panjara bilan o'ralgan. Undan sal nari, shimolida – tomonlari 9,5 m keladigan aylana zinali marmar hovuz, uning shimoliy tomonida kichikroq, ko'rkam chortoq saqoxona bor.

Bahouddin daxmasi bilann hovuz oralig'ida quduq, uning yonidagi chiroyli shiypandan qadimda ziyoratchilarga turli shaklli idishlarda «muqaddas» suv ulashilgan.

Bahouddin Naqshband qabrlari oldidagi dastlabki binolar, taxminan hazrat vafotlaridan keyin paydo bo'lgan. Me'moriy-arxeologik tadqiqotlar davrida ilk binolarning qoldiqlari va asoslari topildi. Bahouddin Naqshband vafotlaridan ko'p o'tmay hazrat maqbaralarining g'arbiy tomonida qabriston paydo bo'lib, unda hazratning murid-muxlislari dafn qilina boshlandi.

Keyinchalik bu yerda Buxoroning hukmron sulola vakillari dafn qilingan. Dahmai shohon tashkil topdi. XV asr oxirida Bahouddin Naqshbandning an'anaviy qabrlari ustiga dahma qurilib, u marmar qoplama va o'lchamlari bo'yicha bir-biriga mos keladigan go'zal naqshinkor marmar panjara bilan bezatildi. XVI asr birinchi yarmida shayboniy Abdulazizxon (1540-1590) buyrug'i bilan Bahouddin Naqshband qabrlari atrofida hazira bilan o'rab olindi, uning shimoliy-g'arbiy burchagida esa hijriy 951 (milodiy 1545) yillarda xonaqoh barpo etildi. Haziraning shimoliy tomonidagi hovuz ham shu paytda qurilgan bo'lishi kerak. Bahouddin Naqshband yodgorlik majmuasi eng mo'tabar va mashhur ziyoratgohga aylandi va bu maqomni hozirgi kungacha saqlab kelmoqda. Haziraning faqat g'arbiy bosh peshtoqi saqlanib qolgan. Peshtoq bo'lmagan ravoqsimon tokchalardan tashkil topgan baland g'ishtin devordan iborat. Hazira hovlisiga turishda chap tomonda katta masjid ayvoni va o'ng tomonda Qur'on tilovat qilinadigan gumbazli xona mavjud. Bahouddin Naqshband dahmalari hazira kirish qismning markazida joylashgan. Hazira yonida tug', shimol tomonda esa hovuzcha bor. Hovuzchadan sal shimolroqda muqaddas suv saqlanadigan qozonga ega saqoxona joylashgan.

Xakim qushbegi masjidining shimolida ko'rimsizgina bir minora, undan narida hovlidagi hovuzdan 3 baravar katta boshqa hovuz bor. Hovlining tashqarisi (shimoli-g'arbi)da turtburchak supa ustida xonaqoh (eni 37 m, bo'yi 40 m li) qad ko'targan. Markazida atrofi peshtoq ravokli ayvonlar bilan o'ralgan masjid, uning to'rida chorzamin uslubida ishlangan qirma naqshli mehrob mavjud. Imoratning har ikki tomonida simmetrik qurilgan ikki qavatli kattakichik hujralar bo'lgan. Bahouddin majmuasiga undan 0,5 km shim.-sharqda joylashgan «Qasri Orifon» masjidi ham kiradi; uning yonida pastakkina minora bor. Masjid 3 tarafdin ayvov bilan o'ralgan; shipi naqsh tushirilgan hovuzaklik¹.

XIX asrda hazira shimolga qarab kengaydi. Bu davrda yog'ochdan Amir Muzaffarxon (1860-1885) va Abdulhakim Qushbegi masjidlari qurildi. Abdulhakim Qushbegi masjidining ayvoni geometrik va o'simliksimon naqshlar bilan bezatilgan. Pishiq g'ishtdan qilingan xonaqoh binosi sufa ustida joylashgan. Xonaqoh kvadrat shaklga ega. Xonaqoh zalining uch tomonida kirish eshiklari bor, g'arb tomonda esa mehrob joylashgan. Kirish eshiklari ustki qismi ravoqli tokchalardan iborat. Diametri katta bo'lmagan gumbaz bir-biri bilan tutashgan mustahkam ravoqlar (arka)ga tayanadi. Markaziy ichki qismi dekorativ belbog' bilan bezatilgan. Mehrob-qirma uslubida ishlangangan muqarnas va naqshlar bilan ziynatlangan. Xonaqoh burchaklarida ikki qavatli hujralar mavjud. Peshtoqlar simmetrik ravishda qurilgan. Bosh janubiy peshtoq esa balandligi bilan boshqalaridan ajralib turadi. Ularning ilk dekoratsiyasi (bezaklari) saqlanmagan. Faqat g'arbiy peshtoqda sirlangan sopolga gul bosish uslubida ishlangan kichik yozuv parchasi saqlanib qolgan.

¹ Зоҳидов П. Ш. Баҳоуддин Нақшбанд ҳазираси. Т., 1994.

Bahouddin Naqshband hazratlarining g'arbida joylashgan shayboniylar va ashtarxoniylar dahmalari, ya'ni Dahmai Shohon katta qiziqish uyg'otadi. Dahmalar katta g'ishtin parallel ko'rinishda bo'lib, bezakli marmar bilan qoplangan. Bahouddin Naqshband hazratlariga kiradigan eshigi oldidagi N. Setnyakovskiy (XIX asr oxiri) tomonidan "Shayboniy qabri" deb qayd etilgan dahma taxminan XVI asr boshlarida qurilgan. Ashtarxoniylarga tegishli uchta dahmaning tadqiq etilishi, uchala dahma ham Subhonqulixon (1680-1702) va uning xotini Poshsho-bibi yoki Sitorai Mohi Xosa Xonum tomonidan XVII asrning 90-yillarida qurilganini ko'rsatdi. Subhonqulixon va uning o'g'li Ubaydullohxon (1702-1711) dahmalari tarhi bir-biriga o'xshash: dahmalarning janubiy qismida qubbasimon koridor-vestibyul, uning tomida tuynuklar, shimoliy devorda esa qubbasimon dahmalarga olib kiruvchi eshiklar joylashgan. Ayollar dahmasi bir-biri bilan qiya gumbazli xochsimon shakllar ko'rinishidagi keng tuynuklar orqali tutashtirilgan oltita xonadan iborat. Xonalardan birining tepasi zinapoyali vestibyul hisoblanadi. Subhonqulixonning xotini dafn etilgan dahma ustiga ajoyib qabrtosh (hozir u Bahouddin Naqshband tarixiy muzeyida saqlanadi) o'rnatilgan. Qabrtoshdagi uning temuriy Sulton Ahmadning (1469-1494) o'g'liga tegishli ekanligini anglatuvchi yozuvlar o'chirilib, o'rniga Mohi Xosa xonimga daxldorligini bildiruvchi yozuvlar yozilgan. Bu dahmalar foydasiga ko'plab vaqflar ta'sis etilgan. Ashtarxoniylar dahmasi qurilish davrida bir bora qabristondagi boshqa binolar ham ta'mirlandi. Shayboniylarga bir necha qabrlar, jumladan Abdullohxon (1583-1598) qabri bir dahmaga birlashtirildi.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida xonaqoh sharqiy peshtoqi qoshida kichik minora va bir necha hujradan iborat bir qavatli mehmonxona barpo etildi. Shu davrning o'zida majmua shimolida kichik bozorcha va uning orqasida bog' bunyod qilindi. Amir davrida har yil aprel oyida bu yerda "Sayli guli surx" (Qizil gul sayli) bayrami nishonlangan. XX asr boshlarida qabriston hududiga olib kiradigan asosiy yo'l – darvozaxona g'arbda joylashgan edi. Ziyoratchilar bu darvoza orqali oshxona va boshqa qo'shimcha xonalardan iborat bo'lgan xo'jalik hovlisiga o'tishgan. Hovlining sharqiy tarafida peshtoqi marmar bilan qoplangan yana bir darvoza qad ko'tarib turgan. Uning atrofida esa ikki masjid va madrasa mavjud edi. Shu darvozadan to Bahouddin Naqshband haziralarning asosiy darvozasi, ya'ni Bobi Salomgacha uzun tor yo'lak cho'zilgan bo'lib, uning ikki tarafida qat-qat qabrlar, dahmalar joylashgan. Majmuaning bu qismi mustaqillik yillariga qayta ta'mirlandi.

Mustaqillik yillarida majmua to'la qayta ta'mirlandi. Ayni paytda majmuaga olib kiradigan bir necha darvozalar mavjud. Bahouddin Naqshband yodgorlik majmuasiga har kuni minglab ziyoratchilar tashrif buyurishadi. Majmuadan sal chetroqda xayr-ehson marosimini o'tkazish uchun maxsus binolar, oshxona qurilgan. Majmua hududida barcha qulayliklarga ega ikki zamonaviy tahoratxona faoliyat ko'rsatib turibdi. Bahouddin Naqshband dahmalari ayni paytda yangi marmar bilan qoplangan. Dahma oldidagi marmar ham butunlan qaytadan yozib chiqilib, unga o'zgacha bezak berildi. Bahouddin Naqshband tavalludining 675 yilligi o'tkazilib hazirani o'rab turuvchi ayvon o'z tarixiy o'rnida 2003-yil qayta tiklanib, mahalliy naqshlar bilan bezatildi.

BUXORO ARKINING ISLOM ME'MORCHILIGIDAGI O'RNI

ROLE OF THE BUKHARA ARC IN ISLAMIC ARCHITECTURE

Hojiakbar Muhammadjonov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi

Tarix (Islom tarixi va manbashunosligi) yo'nalishi

4-kurs talabasi

Ark - hozirgi O'zbekistondagi Buxorodagi qadimiy qal'a; atrofdagi maydon sathidan deyarli 20 metr balandlikda ko'tarilgan va taxminan 4 gektar maydonni egallagan monumental qal'a. Qal'a Buxoroning eng qadimiy me'moriy va arxeologik yodgorligi hisoblanadi. Bu tepalikni tashkil etgan ko'p asrlik vayronagarchilik qatlamlari bilan shaharning eng qadimiy qismi hisoblanadi¹. Bir paytlar Registon maydonida baland ko'tarilgan Ark buyuklik, qudrat va yetib bo'lmazlik timsoli bo'lgan. Ark devorlaridan birida bir vaqtlar Buxoro amirligidagi qudrat ramzi bo'lgan katta charm qamchi osilgan edi.

Qal'aning tarixi:

Ark istehkomlarini Arxeologlar Buxoro Zarafshonning quyi oqimining janubida, bu yerda bir necha kanallarga bo'linib, past botqoqli tekislikda paydo bo'lganligini, uning ustida shahar qal'asining ulkan sun'iy tepaligi — Ark hali ham ko'tarilganligini isbotladilar. Olimlar bu qal'a qayta tiklangan va qurib bitkazilgan kengaytirilgan mustahkamlangan mulk ekanligiga ishonishgan. V-VI asrlarda u shu qadar kengayib ketganki, u tekislikdan baland ko'tarilgan ikki darvozali (g'arbda va sharqda) mustahkam qal'aga aylangan. Rivoyatlarda Buxoroning qadimiyligi va poydevori afsonaviy qahramon Siyovush bilan bog'lanadi, uning qabri Arkaning sharqiy darvozasida bo'lishi mumkin². Kushonlar davrida arkdan qisqa masofada va uning janubi-sharqida qishloq paydo bo'lib, vaqt o'tishi bilan muntazam tashkil etilgan shaharistonga aylangan.

VII asrda qal'aning istehkomlari qayta qurilib, unda yangi Buxorxudat saroyi qad rostladi, uning rejasi Narshaxiy aytganidek, sehrli maqsadlarda Buyuk Ursa yulduz turkumining shaklini takrorlagan. Saroy yonida idora binolari, xazina, qamoqxona va ibodatxona qurilgan. Arkning g'arbiy darvozalaridan tashqarida ekin maydonlari va bog'lar cho'zilgan, ularning tepasida ikki mingdan ortiq mustahkam qal'alar ko'tarilgan va yuzlab qishloq erlari turar edi, ular ham mustahkamlangan va qal'alardan unchalik farq qilmaydi. 8-asrda arablar kelguniga qadar bu yerda Buxorxudot saroyi, afsonaviy qahramon Siyovushning muqaddas qabri va Qutayba ibn Muslim uni masjidga aylantirgan ibodatxona bo'lgan. Buxoroning birinchi masjidi arablar tomonidan 713 yilda Arkda (Kuxandiz) "butparastlar" ibodatxonasi o'rnida qurilgan. VIII asr oxirida bu masjid qal'adan pastga, Ark va Shahrison o'rtasidagi hududga ko'chirilgan.

O'rta asrlarda Arkada Rudakiy, Ibn Sino, keyinroq Umar Xayyom ijod qilgan. Bu yerda o'ziga xos kutubxona ham saqlangan bo'lib, bu haqda Ibn Sino shunday yozgan

¹ Alimova D. A. Buxoro XIX asr oxiri – XX asr boshlari va jadidchilikning paydo bo'lishi // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. - 1997. - No 9-10-11.

² Andreev M. S. Buxoro Arki / Chexovich O. D. - D.: Donish, 1972. - 163 b.

edi: “Men bu kutubxonadan o‘zim bilmagan va umrimda boshqa ko‘rmagan kitoblarni topdim. Ularni o‘qib chiqdim, har bir olimning o‘z ilmidagi o‘rni menga ayon bo‘ldi. Mening oldimda shunday chuqur bilimlar darvozasi ochildi, men buni tasavvur ham qila olmaganman.” Temuriylar davri yilnomalarida yozilishicha, 1405-yil bahorida, Amir Temur vafotidan so‘ng, taxt uchun o‘zaro kurash arafasida Mirzo Ulug‘bek va Ibrohim Sulton o‘z xazina va valiylari bilan Buxoroga borgan. Ark qal'asida bir oy davomida shahar devorlari va darvozalarini mustahkamlash ishlarini olib borishdi. Solnomalarda o'sha paytda, avvalgidek, ikkita Ark darvozasi - sharqiy va g'arbiy davoza borligi qayd etilgan. Shayboniylar davrida Buxoro poytaxt bo'lgach, Arkni ta'mirlash ishlari olib borildi va Arkning hozirgi ko'rinishi aynan Shayboniylar davrida amalga oshirilgan.

Arkni vayron qilishda so'nggi dahshatli hissa 1920 yilda M. V. Frunze qo'mondonligi ostida Buxoroni qamal qilish paytida bolsheviklar tomonidan amalga oshirildi. Uning buyrug'iga ko'ra, qamaldagilar taslim bo'lishga majbur bo'lgunlaricha, Ark samolyotdan bombardimon qilindi. Natijada qal'aning ko'p qismi vayronaga aylangan. Amir haramining hududi eng ko'p zarar ko'rgan va arxeologlarning fikriga ko'ra, uni qayta tiklash mumkin emas. Buxoro amirligi tugatilib, amir Buxoro tark etib ketganidan keyin Arkda yong'in boshlanib, to'rt kun davom etdi. Biroq, birinchi o'n yillikdagi ba'zi binolar hali ham saqlanib qolgan. 1925-1927 yillarda Arkda joylashgan sovet muassasalaridan birida xizmat qilgan Bychkovskiyning so'zlariga ko'ra, “O'sha paytda Arkaning shimoli-sharqiy qismi hali ham vayron bo'lmagan edi” deb ta'kidlab o'tgan.

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi davrida Arkning g'arbiy devori qayta tiklandi. A. A. Semenov Ark tarixini yozishni maqsad qilgan “Tarix jamiyati” komissiyasi tuzilgani haqida xabar berdi. 1970–1980-yillarda Arkda qisman arxeologik tadqiqotlar olib borildi. Ayniqsa, Arkning janubiy qismi va uning atrofidagi hududlarda keng miqyosda olib borilgan arxeologik qazishmalar haligacha amalga oshirilmagan. Arxeologlarning fikricha, aynan ular Buxoroning haqiqiy yoshi haqida aniqroq ma'lumot bera oladi. 1970-1974 yillarda O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi Y. G'ulomov boshchiligidagi tashkil etilgan maxsus arxeologik guruh tomonidan Arkda yirik qazishmalar olib borildi¹. Qal'ada 120x100 metr maydonda XVI asr va XX asr boshlariga oid ustki qatlamlar qazilgan. Buxoroning 2500 yilligiga tayyorgarlik ko'rish doirasida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Birinchi Islom Karimov tashabbusi va rahnamoligida Arkni tiklash ishlari amalga oshirildi. Buxoroning 2500 yilligi munosabati bilan Ark ichkarisidagi taxt joylashgan hovli ta'mirlanib, o'z holiga keltirildi. Ark devorlari yangilandi. «Go'riyon» darvozasi qayta tiklandi va boshqa obodonlashtirish ishlari olib borildi. Yer sathidan 2,5–3 metr chuqurlikda gumbazsimon yer osti yo'li borligi aniqlandi. Arkda Buxoro davlat me'moriy badiiy muzey-ko'riqxonasi joylashgan.

Buxoro arki Markaziy Osiyoda milliy o'ziga xosligini to'laligicha saqlab qolgan obidadir. Buxoro arki Islom olamida, balki jahonda ham dovrug' taratgan me'moriy obidalaridan biridir. O'zbekistonning boy me'moriy an'analari jahon madaniy merosi rivojining barcha bosqichlari, nodir me'moriy asarlarining turli-tuman ko'rinishlarini o'zida mujassam etgan bo'lib, minoralar kabi o'ziga xos inshootlar me'morchiligida ham ma'lum darajada sezilarli iz qoldirgan. O'zbekiston hududida shakllangan minoralar va

¹ Muhammadjonov A.R. Buxoro – yigirma besh asr shahri // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. - 1997. - No 9-10-11.

shu turdagi me'moriy inshootlar jahon me'morchiligining minoralar me'moriy yo'nalishlarining muhim qismini o'zining nodir yechimlari, badiiy-kompozitsion xususiyatlari bilan belgilab bergan va me'morchilikning rivojlanishida o'ziga xos o'rinni egalladi.

O'ZBEKISTONDA ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANISHI

DEVELOPMENT OF ZIYARAT TOURISM IN UZBEKISTAN

Nargiza Xolmatova,

Tarix (islom tarixi va manbashunosligi) ta'lim yo'nalishi 4-kurs talabasi

Gulnoza Axmadjonova,

O'zXIA "Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA" kafedrasi o'qituvchisi

Bugungi kunda O'zbekistonda ijtimoiy hayotning barcha sohalarida keng ko'lamli islohatlar amalga oshirilmoqda va ushbu islohotlarning asosiy maqsadi mamlakat iqtisodiyotini yanada rivojlantirish va o'zbek xalqining turmush farovonligini oshirish ko'rsatkichidir. Turizm O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi va o'sishida muhim o'rin tutadi va keyingi yillarda Turizmning boshqa sohaları qatori mamlakatda ziyorat turizmini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Hozirgi kunga kelib, dunyoda ibodat va ziyoratgohlarni o'rganishga qiziqish kuchaygan, chunki muqaddas joylar insonlar kundalik hayotining ajralmas qismi bo'lib kelmoqda. Hozirgi kunda milliy iqtisodiyotga yuqori daromad keltiradigan istiqbolli tarmoqlardan biri bu Milliy Turizmdir, dedi O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev, - O'zbekiston turizm sohasida katta salohiyatga ega davlatdir. Mamlakatimizda 7 ming 300 dan ortiq madaniy meros ob'ektlari mavjud va ularning aksariyati YUNESKO ro'yxatiga kiritilgan. Shu bilan birga, mamlakatimizning o'ziga xos tabiati, go'zal dam olish maskanlari imkoniyatlaridan foydalangan holda yangi sayyohlik yo'nalishlarini ochish mumkin.

Jahon brendlarining faol ishtiroki bilan ushbu sektorda biz turizm, ekologik ma'rifiy, etnografik, gastronomik, turizm va boshqa sohalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratishimiz kerak. Shu munosabat bilan biz davlat va xususiy sheriklik munosabatlarini qo'llash sohani rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochishini hisobga olishimiz kerak. Samarqand, Buxoro, Xorazim, Surxondaryo va Toshkentdagi muqaddas qadamjolarini va yodgorliklarni ziyorat qilishdan iborat bo'lgan "Kichik haj" dasturini ishlab chiqish va tezlashtirish zarur. Shuningdek, ichki turizm sohasida keng ko'lamli imkoniyatlarni to'liq ishga tushirish zarur. "O'zbekiston Osiyo mamlakatlarini COVID-19 tanaffusidan keyin sayyohlik rivojlanishini rag'batlantirishga da'vat etdi", - deb yozdi "Jenmin Jibao". Xitoydagi eng nufuzli kundalik nashrlardan biri "Jenmin Jibao" gazetasining veb-sahifasida O'zbekiston turizm salohiyati mavzusiga bag'ishlangan maqola e'lon qilindi. Maqolada O'zbekiston COVID-19 pandemiyasi sharoitida iqtisodiy qayta tiklanish uchun Osiyo mamlakatlarini sayyohlik rivojlanishini rag'batlantirishga chaqirgani ma'lum qilingan. "Bu haqda "Yangi xavfsiz va sog'lom turizm" mavzusida videokonferensiya shaklida bo'lib

o'tgan Osiyo hamkorlik muloqotiga a'zo davlatlar Tashqi ishlar vazirlari kengashining XVII yig'ilishida bayonot berildi", deb yozadi nashr.

Tadbir chog'ida COVID-19 pandemiyasi sharoitida jahon iqtisodiyotini qayta tiklash, jumladan, turizm sohasini rag'batlantirishga faol tayyorgarlik ko'rish bosqichiga o'tish uchun qat'iy choralar qabul qilish va sa'y-harakatlarni birlashtirish zarurligi qayd etildi. Xitoy nashri ta'kidlaganidek, O'zbekiston delegatsiyasi mamlakatda sayyohlik industiriyasini har tomonlama qo'llab-quvvatlash bo'yicha majmuaviy chora-tadbirlar amalga oshiralayotgani to'g'risidagi ma'lumotlarni o'rtoqlashdi. Qayd etilganidek, sayyohlik qayta yo'lga qo'yilganidan keyin respublikaga kelgan xorijiy sayyohlar "turizmni yangi shaklda" – yanada xavfsiz, yanada rang-barang va yanada individual holda ko'rishlari mumkin bo'ladi. "Ilgari xabar berilganidek, ziyorat sayyohligini rivojlantirish doirasida O'zbekiston ziyoratchilarni eltish chog'ida 50 foizlik, havo qatnovlari geografiyasi kengaytirilgani va mamlakat aeroportlari jozibadorligi yaxshilangani uchun 30 foizlik chegirmalar taqdim etilgan", deyiladi maqolada. Shuningdek, O'zbekiston 2021-yilda 1,7 million xorijlik va 7,5 million ichki sayyohlarni jalb etishni rejalashtirganini qayd etgan, deb xabar beradi "Dunyo" axborot agentligi.

Islomshunoslik dini va ilm-fan ravnaqi, ularning ilmiy va ma'naviy merosi, O'rto Osiyo hududida islom sivilizatsiyasini shakllantirishdagi o'rni, xalqning boy tarixi va mehmondo'stligi uchun O'zbekiston olimlarining qo'shgan hissasi asos bo'ladi. Mamlakatda tashrif buyuradigan turizmni rivojlantirish uchun Chashmai Ayub, Shohizinda, Ruhobot, Imom al-Buhoriy, Bahouddin Naqshband, Go'ri Amir, Xo'ja Ahror, Pahlavon Mahmud, Hazrati Imom, Zangi ota, Sulton Saodat, Hakim at-Termiziy kabi mashhur ziyoratchilar bu fikrning dalilidir. Mamlakatda dunyoga mashhur ziyorat va ziyoratgohlar bor, ularning tashrifi Islomning kichik ziyoratiga tenglashtirilgan. Xususan, O'rta Osiyo Samarqanddagi Qusam ibn Abbos qabrini ziyorat qilish Ka'baning ziyoratiga tenglashtiriladi. O'zbekistonda ziyoratchilarga qulaylik yaratish maqsadida muqaddas ziyoratgohlar va ziyoratchilarga mo'ljallangan mobil ilovalar ishlab chiqish bo'yicha ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha aniq takliflar ishlab chiqilmoqda va respublikamizga tashrif buyuradigan turizm imkoniyatlari to'g'risida jahon hamjamiyatini xabardor qilish masalasiga e'tibor qaratilmoqda. O'zbekistonda yangi sayyohlik brendini rivojlantirish, tashrif buyuruvchilar uchun barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish, tashrif buyuruvchilar talablarini inobatga olgan holda mavjud sayyohlik yo'nalishlarini takomillashtirishga katta e'tibor qaratildi. Turkiya, Eron, Pokiston, Malayziya, Indoneziya, Birlashgan Arab Amirliklari va boshqa mamlakatlardan kelgan sayyohlar soni O'zbekistonga tashrif buyurish yo'nalishida ko'paygan. 2019 yil may oyida Samarqandda "Buyuk Ipak yo'li kurortida ziyorat turizmining qayta tiklanishi" mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya bo'lib o'tdi. Diniy ziyoratgohlarning o'zi ziyorat turizmi uchun yetarli emas. Sayyohlarni jalb qilish uchun targ'ibot ishlari yaxshilash, viza rejimi, aeroportlarda ibodat qilish uchun sharoitlar, mehmonxonalar va hokazolar yaxshi yo'lga qo'yilishi kerak.

Buxoroda podshoh cherkov hovlisi, ibodat zali, Sayfiddin Boharziy, Kalon minorasi, Magoki Attoriy, Piri Dastgir, Xo'ja Ismat masjidлари, shuningdek, ko'plab muqaddas joylar va ziyoratgohlar mavjud. Bular Abduholiq G'ijdivoniy, dunyo xalqi ustozlari deb nomlangan,

“Xoja Orif Mohitabon” deb nomlangan Xoja Muhammed Orif Arrevgari; Xoja Ali Romitani, uning nomi xalq orasida “Xoja Azizxon”, Said Mir Kulol va Xazrat Bahouddin Naqshbandiy, odamlar orasida “Buyuk Xoja”, “Avliyolar Sultoni” deb nomlangan. Sharqiy uyg'onish davrining IX–XII va XIV–XV asrlarida Islom ilmlari O'zbekiston hududida bir necha yo'nalishda ilmiy donolik tarzida rivojlanib, so'zni bilish, rivoyatlarni bilish, Yakkaxudolik, e'tiqodni bilish, insonni dunyo yordamida bilish. O'zbekistonda ziyorat turizmini rivojlantirish uchun boshqa ko'plab muqaddas joylar va ziyoratgohlar mavjud. Surxondaryo viloyatida Hakim at-Termiziy ansambli, Sulton Saodat maqbarasi, Abu Muhammad at-Termiziy maqbarasi, Qirq qiz qal'asi, Fayoztepa yodgorligi, Budda ibodatxonasi, Zartepa, Dalvarzintepa, Eski Termiz, buddizmning Qoratepa, Oqsaroy kabi yodgorliklari. Qashqadaryo viloyatida Doruttilovat ansambli, Shamsiddin maqbarasi, Gumbazi Sayidon, Ko'k Gumbaz Masjidi, Dorussaodat ansambli, Imom Ismoil al-Buxoriy, Mahdumi A'zam, Xorn-Zinda ansambli mavjud. Samarqand viloyatida Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad maqbarasi, Imom Burxoniddin Marg'inoniy maqbarasi, Xo'ja Abdu Darun maqbarasi, Xazrati Xizr masjidi, Nuriddin Basir maqbarasi, Burxoniddin Sagarjiy (Ruhobod) maqbarasi, Cho'ponning otasi maqbarasi, Xo'ja Ahror qabri, Doniyor payg'ambar (Muqaddas Daniil) maqbarasi. Buxoro viloyatidagi diniy ziyoratgohlar Kalon Masjidi, Somoniy maqbarasi, Boloxovuz Masjidi, Magoki Attoriy Masjidi, Habib Xavuz Ansambli, Nodir Devon Begi Xonaqosi, Namozgoh Masjidi, Chashmai Ayub maqbarasi, Fayzobod Xonaqosi, Xo'ja Zayniddin Masjid – Honaqosi, Xazrati Bahouddin Naqishbandiy maqbarasi, Abduxoliq G'ijduvoni maqbarasi. Xorazm viloyatining diniy yodgorliklari – Said Alovuddin maqbarasi, Juma Masjidi, Pahlavon Mahmud maqbarasi, Muxtor Vali maqbarasi, va boshqalar.

Mamlakatimiz sayyohlik imkoniyatlari va salohiyatini xalqaro miqyosda targ'ib qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan o'nlab mamlakatlar vakillari ishtirok etgan ziyorat turizmining 1-xalqaro forumi bo'lib o'tdi. 2019-yil fevral oyida O'zbekistonni islom dunyosidagi eng katta ziyorat markazlaridan biri sifatida Buxoro tan olindi. Prezident Sh. Mirziyoyev farmoni bilan “Pilgrim Visa” vizasi joriy etildi va ushbu viza 2 oygacha bo'lgan muddatda berilishi belgilab qo'yildi.

So'ngi yillarda turizm sohasi tomonidan O'zbekistonning turizm salohiyatini jahon miqyosida targ'ib qilish bo'yicha keng ko'lamli ishlarni amalga oshirmoqda. Turizm sohasi vakillari ichki va xorijiy sayyohlarga xizmat ko'rsatish sifatini oshirish bo'yicha choralarni ko'rishmoqda, birinchi navbatda, mamlakatimiz hududlaridagi turizm infratuzilmasini yaxshilashga doir faol ishlar olib borilmoqda. Global pandemiya va undan keyin turizm sanoatida yuz bergan butunjahon inqirozdan oldin bizning yurtimizga tashrif buyurishni istagan sayyohlar oqimi kattaligi tufayli O'zbekiston mehmondo'stlik sanoati joylar yetishmasligi va transport xizmatlarini ko'rsatishda qiyinchiliklarga duch keldi. Mamlakatimizda ziyorat turizmi va turizmni rivojlantirish yo'lida rejalashtirilgan marralar, jumladan, 2025 yilgacha 10 milliondan ortiq chet ellik mehmonlarni qabul qilish bo'yicha ko'rsatkichga erishishga oid ishlar boshlandi. O'zbekistondagi turizm sohasi vakillaridan sabr-matnat va birgalikda sa'y-harakatlar bilan global raqobatga tayyorgarlik ko'rishlarini so'rayman! Birdamlikda biz barchasiga erishishimiz mumkin! Bizning oldimizda yangi ish o'rinlari, turizmning yangi turlarini yaratish, turistik xizmatlarni diversifikatsiya qilish,

modernizatsiyalash bilan bog'liq katta vazifalar turibdi. Bu esa, shubhasiz, mamlakatimizdagi aholi farovonligi darajasining oshishiga turtki beradi. Ayni paytda biz bor kuchimizni ichki va mahalliy turizm va ziyorat turizmni rivojlantirishga yo'naltirishimiz kerak. Xorijlik sayyohlarni jalb qilish mamlakatimizda sayohat xavfsizligi sharoitlarining yaratilishi bilan bog'liq bo'ladi. Muvaffaqiyat Vatanimiz ravnaqi yo'lida olib borilayotgan sa'y-harakatlarimizga bog'liq bo'ladi. Biz guvohi bo'lgan turizm sohasidagi islohotlarning dinamikasi va so'ngi yillarda erishilgan yutuqlar buni isbotladi. Barchamiz birga O'zbekistonning tez orada turizm yo'nalishida dunyodagi yetakchi davlatlardan biriga aylanishiga bor hissamizni qo'shamiz.

СУЗУК ОТА МАЖМУАСИНИНГ МАЪНАВИЙ ҲАЁТДАГИ АҲАМИЯТИ

SIGNIFICANCE OF SUZUK-ATA COMPLEX IN SPIRITUAL LIFE

Самия Соибжоновна,

ЎзХИА Исломишунослик факультети

Тарих (Ислом тарихи ва манбашунослиги) йўналиши 4-курс талабаси

Неъматулло Мухамедов,

Тарих фанлари доктори, DSc

Қадимий Тошкентда машҳур олимлар, муҳаддис ва фақиҳларнинг зиёратгоҳлари мавжуд. Айнан шу ерда Занги ота, Шайх Умар Валий Боғистоний, Шайх Хованд Таҳур, Шайх Зайниддин Кўйи Орифон, Сузук ота ва бошқа алломалар мақбаралари жойлашган.

XVIII асрнинг иккинчи ярмида Тошкент шаҳри тўрт даҳага бўлинган. Манбаларда қайд этилишича, шимолий даҳа – Қафқол Шоший, жанубийси – Зангиота, шарқийси – Шайх Хованд Таҳур ва ғарбийси – Шайх Зайниддин номлари билан эътироф этилган. Бироқ шаҳар аҳли ўртасида эса улар Себзор, Бешёғоч, Шайхонтаҳур ва Кўкча деб юритилган.

Сузук ота машҳур зот бўлиб, унинг исми Мустафоқул ҳазратлари улуғ сиймолардан бўлган. Сузук ота машҳур “Яссавия” тариқати асосчиси Хожа Аҳмад Яссавийнинг набираси, яъни кизи Гавҳари Хуштожнинг суюкли фарзанди бўлиб, 1140 йилда Сайрамда таваллуд топган. Аҳмад Яссавий ушбу набирасини жуда яхши кўриб, доимо “сузугим” (суюклигим) деб атагани учун бу ном у зотга тахаллус бўлиб қолган.

Тошкентдаги Сузукота маҳалла фаолларидан бўлмиш Аскархожи Обидов тўплаган маълумотларга кўра, маҳалланинг асосчиси Сузукота (Мустафоқул) XII асрнинг ўртаси XIII асрнинг бошида яшаган. “Сайрам тарихи” (“Тарихи Сайрам”) китобида куйидаги сатрларни ўқиймиз: “Мана, бу заминда муқаддас раҳмдил ҳазрати Шайх Мустафоқул Хожанинг қуллари ётади. Бу улуғ зот ҳазрат Алихўжа отанинг ўғли, шунингдек, Ҳазрати Султон Хўжа Аҳмаднинг ўз кизидан неваралари эди. Ёшлигида у бобосига садоқат билан хизмат қилган ва жуда итоаткор бўлган, шунинг

учун ҳам унинг нигоҳи ва илтифоти доимо унга тушади. У ҳар доим уни кўрганидан хурсанд бўлиб, унга муҳаббат билан: "Менинг қора кўзли Сузугим, хуш келибсиз!" дер эди. Шунинг учун у "Сузук ота" таҳаллуси билан халқ хотирасида қолди¹.

Отаси Аҳмад ал-Қорачуғий Шайхнинг йўлланмаси билан Шошдаги бу маҳаллага келиб, турғун бўлиб яшаб қолган. Кимсасиз, тепалик ва жарликлардан иборат бўлган ерларни ўзлаштириш ва обод қилиш учун Сузукота туғилган юртидан қорилар, уста-хунармандлар ва яқин биродарларини олиб келиб, уй-жойлар қурдириб, барчага бошпана қилиб берилгач, илм ва хунарни кенг оммага жорий қилишни бошлаб юборишган. Балоғатга етгач, кароматлар соҳиби Тошкентдаги "Чақар", "Чуқуркўприк" (Чўпонота) ва "Мирлар" маҳаллаларига туташ бўлган кимсасиз, тепалик ва жарликлардан иборат ерда кўним топиб, шу маҳаллани обод қилишга киришади. Сузук ота хунармандларнинг устози, юзлаб шогирдларга илм бериб, ҳалол меҳнатга ўргатган зотдир².

Маҳаллани хўжалар маҳалласи, баъзан усталар маҳалласи деб ҳам аташган. Кароматлар соҳиби, аҳолининг доно маслаҳатгўйи, хунармандлар устози, толибларнинг пир-муршиди бўлган Сузукота номи шундан бери бу жой Сузукота маҳалласи деб аталиб келинган.

Сузук ота туғилган юртидан қорилар, уста-хунармандлар ва яқин биродарларини олиб келиб, янги уй-жойлар қурдириб, янги маҳаллага асос солгач, илм ва хунарни кенг оммага жорий қилишни бошлаб юбордилар. Маҳалла аҳолисининг доно маслаҳатгўйи, хунармандлар устози Сузук ота 1217 йилда вафот этди ва шу жойда дафн этилди.

Сохибқирон Амир Темур 1363–1364 йиллардаги навбатдаги юриши пайтида Тошкентга ташриф буюрди. Ташриф мобайнида маънавий пири бўлган Хожа Аҳмад Яссавийнинг эрка набираси, улуғ валий Сузук отанинг қабрларини зиёрат қилди ва у зотнинг хотирасига атаб мақбара ва жомеъ масжид қурилишига амр қилди. Ушбу воқеалар Салоҳиддин Тошкандийнинг "Темурнома" асарида қайд этилган.

Сузук ота мажмуасида 2017 йилда Президент Ш.Мирзиёев ташаббуслари билан тўла реконструкция ишлари амалга оширилди. 2 йил мобайнида олиб борилган бунёдкорлик ишлари натижасида 6.5 гектар майдонда кириш портали, тарихий тарҳни сақлаб қолган ҳолда қайта таъмирланган ва барча замонавий қулайликлар билан таъмирланган зиёратгоҳ ва масжид ҳамда хунармандлар учун 30 та замонавий устахона ва яшаш жойларидан иборат кўркам мажмуа вужудга келди. Мажмуа 2019 йилда муборак Рамазон ойи бошида халқимиз, мўмин-мусулмонлар ихтиёрига фойдаланиш учун топширилди.

Хулоса қилиб айтганда, Сузук ота мажмуаси кўхна Тошкентдаги ислом маданияти ёдгорликларидан бири саналади. Ҳозирги кунда "Сузук ота" номи билан аталадиган жомеъ масжиди ва мақбараси эса у зотга нисбатан юксак эҳтиром намунасидир.

¹ Мираҳмад Мирҳолдор ўғли. Сайрам тарихи. - Т.: Фан, 1991. - Б.12.

² Сузук ота. – Т.: "Тошкент ислом университети" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2017. – Б. 4.

SALJUQIYLAR DAVRIDA NIZOMIYA MADRASALARINING OCHILISHI VA FAOLIYATI

OPENING AND ACTIVITY OF NIZOMIYA MADRASES UNDER THE SALJUKIDS

Nurillo Saydullayev,

Tarix (Islom sivilizatsiyasi) mutaxassisligi magistranti

Saidakbar Agzamxodjayev,

O'zXIA "Islom tarixi va manbashunosligi IRCICA"

kafedrasi professori, tarix fanlari doktori

Saljuqiylar Mavaraunnahrdan Egey dengizi sohillarigacha cho'zilgan hududda qudratli davlat tuzgan. Saljuqiy davlat arboblari maorif va ilm-fan rivojiga ahamiyat berganlar. Saljuqiy madrasalari jadal rivojlanib, butun mamlakat bo'ylab rasmiy ravishda qurilgan. Alparslon, Melikshoh, Nizomulmulk, Sanjar kabi davlat arboblari, ayniqsa, Saljuqiylar sultoni Tug'ulbey, olimlar, hunarmandlar va o'qituvchilarga katta hurmat ko'rsatib, jamiyatda ta'lim va tarbiyani yoyishga harakat qildilar. Ilk saljuqiy madrasalari Nishopurda 1040 yilda Tug'ulbey tomonidan tashkil etilgan. Alparslon davrida 1067-yilda Bag'dodda Nizomiya madrasalari nomi bilan muhim o'quv yurtlari ochiladi¹. Alparslondan keyin Sulton Melikshoh va Nizomulmulkning qiziqishi va sa'y-harakatlari bilan Bag'dod, Mosul, Basra, Nishopur, Belh, Hirot, Isfahon, Marv, Amul, Rey va Tus kabi muhim shaharlarda Nizomiya madrasalari keng ochildi.

Nizomiya madrasalarining ahamiyati va tarqalishining asosiy sabablari shia va fotimiylarga qarshi sunniylik tushunchasining rivojlanishi va mustahkamlanishidir. Madrasalar shu tariqa to'rtta sunniy mazhabni, ya'ni Hanafiy, Shofiiy, Molikiy va Hanbaliyni himoya qilish vazifasini o'z zimmlariga oldilar. Kengayayotgan davlat boshqaruvi uchun davlat xizmatchilari tayyorlash zarurati qondirildi. Diniy xizmat xodimlarining tayyorlanishi va islomni endigina qabul qilgan o'g'uz jamoalarining e'tiqodlari mustahkamlanishi ta'minlandi. Madrasalar kambag'al, ziyoli va iqtidorli talabalarni o'qitish, ularni jamiyatga jalb qilish kabi sabablarga ko'ra tashkil etilgan va tarqalgan.

Bag'dod Nizomiya madrasalari oliy o'quv yurtlaridir. Boshqa Saljuqiy madrasalari esa oxund-o'qituvchilari maqomiga ko'ra o'rta yoki oliy o'quv yurtlari hisoblangan. Nizomiya madrasalariga oxundlar sulton yoki vazir tomonidan tayinlangan. Talabalar internat va stipendiya talabalari sifatida o'qiganlar. Madrasalarning daromad manbalari asosan vaqf edi. Davlat subsidiyasi ham bor edi. Saljuqiy sultonlari ko'pincha shaxsan o'zlari xayrehson qilganlar.

Turk tarixida davlat arboblarning davlat boshqaruvida mashvaratga alohida ahamiyat bergani, olimlarning fikr va mulohazalaridan bahramand bo'lishni ham e'tiborsiz qoldirmagani zohir bo'lgan. Saljuqiylar davlati an'analarida xonlarning donoligi va adolati kabi eng muhim masalalar islom sivilizatsiyasida xalifalik shartlaridandir. Davlat

¹ Islomiy muassasalar tarixi. Ziyo Kazji. Istanbul, 1991. – B. 231.

rahbarlarining adolatli, bilimdon bo'lishlari, ya'ni olim unvoniga ega bo'lishlari zaruratdir. Davlat rahbarlari doimo olimlar bilan birga bo'lar, ular bilan maslahatlashib, ularning taklif va tavsiyalarini inobatga olardilar. Saljuqiylarda ko'plab mutasaddi va ma'murlar ta'lim muassasasi hisoblangan madrasalarda ta'lim olgan.

Nizomulmulkning sa'y-harakati madrasa uchun yangi boshlanish edi. Darhaqiqat, davlat tomonidan madrasalar tashkil etilishi, tekin ta'lim berilishi, madrasa tashkilotini mayda-chuydalarigacha belgilash saljuqiylarning zimmasida edi. Nizomulmulk madrasalari sunniylik aqidasi ilmi-fan rivojini ta'minlash, maosh to'lab olimlarni davlat tomonida rag'batlantirish, Fotimiylarning shia targ'ibotiga qarshi sunniylik aqidasi himoya qilish uchun asos solganligi aytiladi¹. Tug'rul bey o'zi eallagan shaharlarga kirgach, birinchi ishi olimlar va ruhoniylarni hurmat bilan ziyorat qilish edi. Sulton Alparslon madrasalarni butun mamlakatga yoygan edi. U o'z daromadining bir qismini kambag'allarga, o'ndan bir qismini esa olimlarga bergan².

Nishopur shahrida tashkil etilgan eng muhim madrasalardan biri Nizomiya madrasalaridir. U saljuqiylar vaziri Nizomulmulk tomonidan Imomu'l-Haremeyn al-Juveyniy uchun asos solingan. Ibn Jubayr Bag'dodda o'ttizta madrasa ko'rganligini, ular eng go'zal qasrlardan ham muhtashamroq bo'lganini, eng ulug'vor va mashhuri esa Nizomulmulk tomonidan qurilgan Nizomiya iya madrasasi ekanligini ta'kidlagan³. Oylik va oziq-ovqat puli oladigan talabalari bilan bepul ta'lim beruvchi oliy ta'lim muassasasi sifatida dars jadvallari belgilangan va boy kutubxonalar bilan ta'minlangan. Bog'dodda oltmish ming tilla tanga hisobida qurilgani aytilgan Nizomiya nomli bu madrasaga bozorlar, mehmonxonalar, hammomlar va fermalar ajratilgan⁴.

Nizomulmulk Sulton Malikshohning otabegi bo'lgan va "Siyosatnama" nomli asari bilan Kutadg'u Bilig kabi muhim bir "Siyeru'l-Muluk" yaratgan. Nizomulmulk bilan Sulton Malikshoh o'rtasida nizo tug'dirmoqchi bo'lganlar, olimlar va mutasavviflarga har yili 300 ming dinor sarflanar ekan, bu bilan yangi qo'shin tuziladi, deyishadi. Malikshoh Nizomulmulkdan sababini so'raganida: "Ey olamlar sultoni, lashkaringga bir necha barobar ko'p sarflaysan, bu askarlarning o'qlari bir chaqirimdan nariga o'tmaydi. Holbuki, men sizlar uchun shunday bir ruhiy lashkar yaratdimki, ularning duolari Arsh va Allohga o'q kabi ko'tariladi. Davlat uchun moddiy kuchdan tashqari ma'naviy quvvat ham muhim ekanini ta'kidladi⁵.

Nizomulmulk Buyuk Saljuqiylar mamlakatida bosh vazir bo'lib ishlagan vaqtida madrasa, ribot va masjidlar qurdirgan, madrasalarni zarur kitoblar bilan ta'minlagan. Ularning barchasiga professor-o'qituvchilar, talaba va xizmatchilar tayinlab, mo'l-ko'l daromad keltirdi. Shunday qilib, u dinning asosiy tamoyillarini qayta tikladi. Oxir-oqibat, u o'zidan oldingi kunlarda deyarli tanimagan va e'tibordan chetda qolgan olimlarni maydonga chiqardi.

Nizomiya madrasalarida ta'lim va tarbiyaning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

¹ Turk milliy madaniyati. Ibrohim Kafesog'lu. Istanbul: Boğazichi nashriyoti, 1993. - B. 373.

² Turk ta'lim tarixi. Yahya Akyuz, Anqara, 2008. - B. 43.

³ Turk milliy madaniyati. Ibrohim Kafesog'lu. Istanbul: Boğazichi nashriyoti, 1993. - B. 373.

⁴ O'sha yerda. - B. 373.

⁵ Turk ta'lim tarixi. Solih O'zkan. Anqara. – B. 50.

1- Saljuqiy davlat arboblari ta'lim va ilm-fan rivojiga ahamiyat berganlar.

2- Madrasa saljuqiylar tomonidan ta'lim va tarbiya muassasasi sifatida butun mamlakat bo'ylab keng qurilgan. U rasmiy ta'lim muassasalari sifatida qurilgan.

3- Nizomiya madrasalari bilan birga Ahilik kabi norasmiy ta'lim muassasasi va shahzodalar tayyorlash uchun Otaeglik kabi amaliyot tushunchasi paydo bo'ldi.

4- Saljuqiylarda alp, veteran va veli inson tiplari birga tarbiyalangan.

5- Islom dinini yangi qabul qilingan o'g'uz qabilalarida yaxshi o'rgatish va tushunishda madrasalar muhim rol o'ynagan¹. Nizomulmulk saljuqiylar o'lkasining barcha shaharlarida madrasa qurdirgan edi.

Bag'dod Nizomiya madrasalarida o'qitiladigan asosiy kurslar: a) Din va huquq kurslari; Qur'on, tafsir, hadis, fiqh, kalom, b) Til va adabiyot darslari; Arab adabiyoti, fors, nahiv, sarf materiallari, she'riyat, notiqlik, tarix, serh va modifikatsiya, odob, c) falsafa kurslari; Falsafa, Mantiq, d) Aniq fanlar kurslari; Tibbiyot, Jarrohlik, Riyaziye, Buxgalteriya, Hendese, Heyet, Tabiat, Müsellesat kurslari. Nizomiya madrasalarida asosan din, huquq va til o'qitilgan. Tibbiy ta'lim asosan shifoxonalarda olib borilgan. Saljuqiylar davrida kasalxona va tibbiyot maktablari kabi muassasalar Bimariston yoki Darushshifa deb atalgan. Madrasalarning ta'lim usuli asosan yod olishga asoslangan edi. Muayyan o'qitish davri yo'q edi. Yilni tugatish uchun emas, balki ma'lum kitoblarni o'qish uchun mo'ljallangan edi. Bu talabaning sa'y-harakatlari va o'qituvchining ixtiyoriga qoldirildi. Biroq oliy ma'lumotli madrasalar kamida besh yil davom etgani taxmin qilinadi. Madrasalarning asosiy daromad manbai vaqflar edi.

Madrasaning mudarrislari bo'lgan professorlar sulton yoki vazir tomonidan tayinlangan. Har bir madrasada kamida bittadan professor-oxund bo'lgan. Bag'dod Nizomiyasi oxundlari shofe'iy mazhabidan bo'lishlari kerak edi. Professorlar odatda jelak va salla kiyib, vafotlarigacha o'z lavozimlarida qolishgan. Ular yaxshi maoshli va jamiyatda hurmatga sazovor bo'lgan. Professorlarga "muit" degan amaldor yordam berardi. Muit talabalarga yo'l-yo'riq va maslahat berish uchun ishlatilgan. Sunniylik e'tiqodlarini shialik va botiniylikka qarshi himoya qilish maqsadida ochilgan Nizomiya madrasalari siyosiy hokimiyat qo'mondonligidagi, o'qituvchilari davlat tomonidan tayinlanadigan, maoshi davlat tomonidan to'lanadigan, dasturlari bo'lgan ta'lim muassasasiga aylantirildi.

Nizomiya madrasalari, shubhasiz, davlat tomonidan rivojlantirildi u zamonasida Islom sivilizatsiyasiga katta hissa qo'shgan rasmiy ta'lim muassasalari sifatida tarixga kirgan.

¹ Turk ta'lim tarixi. Yahya Akyuz, Anqara, 2008. - B. 42.

CHAPTER IV

COMMONALITIES AND PARTICULARITIES
IN THE CUSTOMS AND TRADITIONS
OF THE CENTRAL ASIAN PEOPLES

IV
BO'LIM

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING URF-ODAT,
AN'ANALARIDAGI UMUMIYLIK VA O'ZIGA XOSLIK

MARKAZIY OSIYO XALQLARI E'TIQODIY QARASHLARIDA MIFOLOGIK
OBRAZLAR TALQINI (TISHTAR MISOLIDA)

INTERPRETATION OF MYTHOLOGICAL IMAGES IN THE RELIGIOUS
VIEWS OF THE PEOPLE OF CENTRAL ASIA (THE EXAMPLE OF TISHTAR)

Ra'no Urazova,

*O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi, Dinshunoslik va jahon
dinlarini qiyosiy o'rganish UNESCO kafedrası
dotsenti, falsafa doktori (PhD)*

Zardushtiylikda naturfalsafiy ilohiy ma'budlardan biri Tishtriyadir (Zuhra yulduzi). Bu ma'budning nomi samodagi Katta it turkumining Alfa yulduzi Sirius bilan bog'liq. Bu yulduzning sharqona nomi Tir bo'lib, eng porloq sobit yulduz sanaladi¹. Tishtriya yulduzi samodagi avj nuqtasiga yetgan vaqtda (apogey davri) butun borliq namlik bilan to'yinadi deb tushunilgan. Tishtriyaning chiqishi yomg'ir, samo suvlarini, koinot suvlarini chaqiradi. Bu esa iymon-e'tiqodni ko'paytirib, yovuzliklarni ham ezgulik yo'liga jalb etadi. Chunki koinot suvi barcha uchun barobar butun borliqni poklaydi², deb e'tiqod qilingan. O'rta asr astronomik manbasi hisoblanmish Abu Rayhon Beruniyning "Osor ul-boqiya, anal qurun al-holiya" kitobida Tir shaklida tasvirlagan³. Jumladan, mazkur kitobning "Yil hisoblarida ishlatiladigan oylarning fazilatlar ustida so'z" bobida Beruniy o'z davri uchun forsiy oy nomlari qatorida so'g'dlar "Tish", xorazmliklar joriy yilning birinchi oyini "Tira Moh" ataydilar, deb ko'rsatadi. So'ngra bu nomni seyistonliklar qadimda "Tiryon" Mo(h) kabi nomlaganlari haqida xabar beradi. Barcha hollarda Beruniy bu oyga nisbatan e'tiqodiy hurmat bo'lgannini ko'rsatadi⁴.

Markaziy Osiyo xalqlari ibtidoiy-etiqodiy qarashlarida mifologik obrazlar tasvirlarini Tishtriya yulduzi misolida ko'rish mumkin. Uning evrilishidagi ilk bosqich talqinida o'n

¹ Avesto: Yasht kitobi / M. Ishoqov tarjimai. – T.: Sharq, 2001. – B. 73.

² O'sha manba.

³ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I jild. – T.: Fan, 1968. – B. 73-84.

⁴ O'sha manba. – B. 73.

besh yoshli yigit obrazining qayd qilinishi esa zardushtiylikning an'anaviy marosimlari bilan bog'liqdir. Ma'lumki qadim zamonlarda yashagan ajdodlarimiz odatiga ko'ra inson o'z hayoti davomida bir necha bosqichlarni bosib o'tadi, ya'ni bolalik, o'smirlik, yigitlik, navqironlik va keksalik kabi alohida yosh-tabaqa bo'linishlari mavjud bo'lgan. Bir yosh - tabaqa bo'linishidan boshqasiga o'tish uchun muayyan sinov shartlarini bajarish talab qilingan. Shu shartlarni bajarib, sinovni uddalay olganlarga navbatdagi bosqichga o'tkazilgan¹. Bu udum zardushtiylikda ham amalda bo'lgan. Ularning odatlariga ko'ra o'n besh yoshga kirgan bola balog'at yoshiga yetgan hisoblangan. O'n besh yoshga yetgan bolaga maxsus belbog' bog'lanadi. Endi bu odam zardushtiylik marosimlariga qatnashish huquqiga ega bo'ladi. O'n besh yoshga to'lgan yigitga Tishtar yulduzi "o'g'illar yaratish qudratini baxsh etadi, bir guruh o'g'illar va ruh komilligini nisor aylaydi". Belbog' bog'langan yigit esa sutga omuxta qilingan zavr bilan Tishtar yulduzini olqishlab, haqiqatning oliy odobi bilan undan seroblik so'raydi. Bundan ko'rinadiki, astral kultlar ajdodlarimizning marosim va udumlari tizimidagi ritual qatlamining shakllanishiga samarali ta'sir o'tkazgan.

Avesta mifologiyasida, ikkinchi o'n tunda Tishtar yulduzi moddiy vujudni tanlaydi hamda zarrin shoxli sigir vujudida parvoz qiladi. Bu paytda sahovatpesha bu yulduz sigirlar podasiga baraka ato etib, chorva mol-ko'l, ozuqa manba sanalgan yaylovlardagi o't-o'lanlarning barq urib o'sishi uchun lozim bo'lgan yomg'irlarni yog'diradi. Qadimiy mifologiyada sigir serhosillik, qut-baraka va suv timsoli sifatida tasavvur qilingan. Tishtarning ikkinchi evrilishini sigir ko'rinishida tasvirlash an'anasi kelib chiqqan.

Tishta yulduzi haqidagi astral qarashlarning markazida bu samo jismini oq tulpor ko'rinishida talqin qilish an'anasi turadi. Bu yulduz uchinchi bora o'z ko'rinishini o'zgartirar ekan, o'n kecha davomida "g'oyat go'zal, oq tusli, zarrin quloqli, zarnishon jilovli tulpor vujudiga kirib, farog'at og'ushida parvoz qiladi"².

Avestadagi tabiat kultlarining mifologik talqinlarini tahlil qilishda oq ot tarzida namoyon bo'lgan. Tishtarning suv bilan bog'liq xolda tasvirlanishining genetik asoslarini aniqlash ham ahamiyatga ega. "Tiyar yasht" talqinicha, Tishtar yulduzi "oq tusli, ko'rkam, zarrin quloq, zarnishon jilovli tulporga nuzul aylab, Farog' Kart daryosi sari boradi. Shunda uning qarshisidan qora tusli, quloqlari, bo'yni va dumi kalta kal ot vujudiga kirib olgan Apasha devi paydo bo'ladi. Ular ikkisi kun yarmigacha olishadilar. Nihoyat rayumand va farrixmand Tishtar Apasha devni mag'lub ayladi va unga shikast berdi. Shundan keyin Apashani Farog' Kart daryosidan bir xosar nariga quvib yuboradi"³.

Zardushtiylik mifologiyasida Tishtar yulduzi Farog' Kart daryosidan suvli bulutlarni ko'tarib, zaminga yomg'ir yog'dirishga bu daryoga oq ot vujudiga kirgan holatda boradi. Demak, osmon suvlari egasi hisoblangan Tishtarning tulpor ko'rinishida namoyon bo'lishi suv stixiyasi bilan bevosita bo'liqdir.

Tishtarning dushman sifatida tasvirlangan Apasha devi ham qora qirchang'i ot ko'rinishida bo'lib, bu kurash dualistic qarashlar aosida talqin qilingan. Tishtar ezgulik timsoli bo'lsa, Apoasha yovuz kuchlar sirasiga kiradigan Axrimaniy devdir. Avestada

¹ Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – В. 336.

² Avesta. Tarixiy-adabiy yodgorlik / A. Mahkam tarjimai. – T.: "Sharq", 2001. – B. 235.

³ O'sha asar. – B. 236.

Gishtarning mifologik raqiblaridan yana bittasining nomi keltirilgan. Bu Aspanjarush nomli dev bo'lib, u ham yomg'ir suvlarining egasiga qarshi kurashda Apasha tarafida turadi.

Tishtarning oq ot ko'rinishida Farot Kart daryosi tomon borishi motivining mifologik asoslarida ham suv tulporlari xalq ishonchlari yotadi. Ajdodlarimiz samoviy daryodagi suvni olish va bulutlarga singdirib zamin uzra yog'dirish uchun obi hayot manbaiga faqat tulpor shaklidagina borish mumkin deb o'ylaganlar.

Xulosa qilib aytganda, ajdodlarning ibtidoiy-e'tiqodiy qarashlarida mifologik obrazlar talqinini ko'plab keltirish mumkin. Tishtar yulduziga topinish ana'nasi zardushtiylikning astral mifologiyasida yetakchi o'rin egallagan. Deyarli barcha marosimlarda uning nomi ezgu ma'budlar qatorida tilga olingan. Tishtriya yulduziga e'tiqod an'anasining qadimiy sivilizatsiya o'choqlarida qoldiqlari borligi ibtidoiy jahon miqyosida tabiatni kuzatish tajribalari natijasidir. Jahon tamadduni o'choqlari hisoblanmish qadimgi Misrda ham Sirius (Tir) alohida e'zozlangan. Bundan tashqari Hindiston "Veda"lari davrida Sirius ilohiylashtirilgan. Xitoy madaniyati an'analari ham Tishtriyaga alohida o'rin berilgan. O'rta Osiyoda bu yulduzga qadimiy e'tiqodning nazariy asoslari ajdodlarimizning tabiat ne'matlari mo'l-ko'lligi, dehqonchilik samaradorligi, chorva to'qligi, hayot farovonligi haqidagi orzu-umidlarining badiiy va falsafiy umumlashmasidir.

“HIND TASAVVUFI”DA USTOZ-SHOGIRD MASALASI **MASTER-DISCIPLE PROBLEM IN "INDIAN MYSTICISM"**

Najmiddin Nizomiddinov,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi
“Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish UNESCO kafedrasi” professori,
filologiya fanlari doktori

Mavzuning asosiy qismiga o'tishdan avval shunday bir tabiiy savolga javob berish joizki, nima sababdan islom olamida paydo bo'lgan bu tasavvuf ta'limoti risolada **“Hind tasavvufi”** ruhida talqin qilindi? Savol hamon dinshunoslikda aniq o'z ilmiy tasdig'iga ega bo'lmaganidek, rasman fanda inkor ham etilmagan. Binobarin, bu savolning mantiqiy javobi, avvalo, hind musulmonchiligining o'zigagina xos xususiyatlariga borib taqaladi, ya'ni, ba'zi shu fikrga yaqin tadqiqotlarda xulosalangan hind va musulmonlarning o'zaro mushtarak madaniy-ijtimoiy hayoti omiliga. Zero, “Hindistonlik musulmonlar ma'naviyati, urf-odatlar va hatto ular e'tiqod qiladigan islom ham o'ziga xos chizgilari bilan Misr, Eron va Turkiya musulmonchiligidan ajralib turadi”¹.

Mazkur xulosa zamiridagi muhim xususiyatlaridan yana biri va balki asosiysi quyidagi voqelikka bog'liqligi bilan xarakterli: avomdan chiqqan hind musulmonlari ilgari Vedadan tarqalgan o'z dinlari asosini yaxshi bilmaganlaridek, yangisini ham hali uqib ulgurmagani edilar. Lekin shu ahvolda ham ular asta-sekin o'zlarini musulmon sanay

¹ Subhan A. Sufism: Its Saints and Shrines. India: Osmo Publication, 1999.

boshlaganlar, natijada hind sarzaminidagi musulmonchilik sobiq e'tiqod ta'siri ko'rinishida – *“hindistoniy rangda shakllangan”*. Holbuki, bir dinning o'zga manzil-makonlarda majozan turfa ranglarda shakllanishi insoniyat tarixida istisno emas. Shu nuqtai nazardan Hindistonda tarqalgan tasavvuf ta'limoti tarixi ham fanda *“Hind tasavvufi”* atamasi bilan tadqiq etilgan.

Agar endi mazkur tasavvuf suluklar ichida bevosita mavzuga doir chishtiya suluki va uning a'zolariga kelsak, hind sarzaminida mazkur sulukning mashhur bo'lishiga asosiy sabab shuki, uning *“faridiya”* atalmish shu'basidan keyinchalik ikki nihoyatda kuchli tasavvuf ta'limotining *“nizomiya”* va *“sabiriya”* yo'nalishlari kelib chiqqan: birining asoschisi Nizomiddin Avliyo – Mahbubi ilohiy bo'lsa, ikkinchisi Alovuddin Ali Ahmad Sobiriy edi.

Mazkur sulukining mashhur vakili Nizomiddin Avliyoning ajdodlari asli buxorolik bo'lgan. U besh yoshida otasi o'limidan keyin o'z zamonasining ilmiy ayoli bo'lgan onasi Zulayho qo'lida tahsil oladi. Nizomiddin 21 yoshida Bobo Faridga shogird tushib, ruhiy takomillikka erishgach, uning noibi sifatida Dehliga ketadi. Lekin saroy muhitidagi udumlar unga yoqmaydi. Yangi oy ko'rinishi bilan hamma podshoni tabriklab baxt-saodat tilaganida, u oddiy tabrik bilan cheklanadi.

Bunday bepisand munosabatdan darg'azab bo'lgan podshoh, basharti kelasi oyda ham shu ish qaytarilsa, so'fiyini jazolashi mumkinligini bildiradi. Ammo keyingi oyda past tabaqadan chiqqan hukmdor podshoning joniga qasd qilib *“Xusrav Xon”* nomi bilan taxtni egallaydi. Va oradan ko'p o'tmay G'iyosiddin Tug'loq taxtga chiqib, yangi sulola silsilasini boshlab beradi. Biroq so'fiy uchun saroydagi munosabat avvalgidek o'zgarmay qolaveradi. Oxiri xalq ichida izzat va hurmatda bo'lgan so'fiyga Dehlini tashlab chiqib ketish buyurilganida, u shunday deydi: *“Hanuz Dehliy dur ast! – Dehli hali ham uzoqda!”*

O'z ilmi va ibratli hayoti bilan *“Sulton ul-avliyo”* maqomiga muyassar Nizomiddin 91 yoshda vafot etib, G'iyospurda dafn qilinadi.

So'fiyning eng mashhur muridlaridan biri mutasavvif shoir va faylasuf Amir Xusrav bo'lgan. Buni shundan ham bilsa bo'ladiki, *“Men hamma narsadan va hatto o'zimdanda ham xafsalam pir bo'lganida, - degan ekan Avliyo, - faqat “Turk”dan hech charchamaganman”*. U zot shu bois Amir Husravga *“Turkulloh”* unvonini bergan. Mumtoz she'riyatda *“turk”* sevimli ma'nosini anglatgani uchun bu unvonni ustoz *“Mahbubi ilohiy”*ga sinonim sifatida shogirdiga nisbatan qo'llagan.

Darvoqe, tasavvufning diniy, ijtimoiy, madaniy va ma'rifiy mavzulardagi dunyoqarashlari deganda Sa'diy, Rumi, Jomiy, Navoiy va boshqa mashhur shoirlar ijodining zikrisiz fikr yuritish mumkin bo'lmaganidek, *“Hind tasavvufi”* to'g'risida ham Nizomiddin Avliyo va Xusrav Dehlaviy hayoti va ijodi bayonisiz biror tugal xulosaga kelish qiyin. Chunki sharqshunos olimlar alohida urg'u bilan ta'kidlaganlaridek, tasavvuf falsafasi asoslarini omma ichida targ'ib qilishda she'riyat diniy va ilmiy manbalardan qolishmaydigan darajada muhim vazifani bajargan. Bu borada zullisonayn mutasavvif shoir Xusravning asarlari tasavvuf tag'iboti sohasida, ayniqsa, ko'p millatli Hindiston sharoitida juda qo'l kelgan.

Shu jumladan Xusrav Dehlaviyning forsiyidagi ash'oridan uning arab, turk va hindaviyda yozilgan srtlari ham hech badiiy jihatdan qolishmagan. Adibning badiiyatdagi beqiyos iqtidori va imkonini yaxshi bilgan Nizomiddin Avliyo uni ilk bor Nizomiy Ganjaviy

yaratgan “Hamsa” ruhida asar yozishiga undagan. Shoirning esa, yangi ijod namunalari qo‘l urishdan oldin Shayxdan fotiha olish odati bo‘lgan. Ustoz shunda Qur’oni karimning birinchi surasidan oyat o‘qib, shogirdi ijodiga baraka va mashhurlik tilagan.

Aytishlariga qaraganda, kun bo‘yi bajarilgan ishlardan qo‘l bo‘shagach, kechki fursat chog‘lari shayx va shoir dunyoning ishlariyu tashvishlari, o‘tgan voqealariyu yangi xabarlariga haqida xolisona suhbat qurib, goho latifalar bilan ham ko‘ngil chog‘lar ekanlar.

Shoir ish yoki boshqa biror yumush bilan Dehlidan uzoqlashganda doim xatlar orqali Shayx ahvolidan xabardor bo‘lishni kanda qilmagan. Pir va murid o‘rtasidagi maktubot namunalari hozir ham o‘z ibratomuz haqiqati bilan hindistonliklar dilida va tilida. Shu bois Nizomiddin Avliyoning Amir Xusravga yozgan xatidan quyidagi bir parchani e‘tiborga havola qildik:

"بعد از محافظت جوارح از امور نامرضیه شرح اجتناب نماید، دور مراعات اوقات هم کوشد و عمر عزیز، که سبب تحصیل کلی مرادات است، غنیمت شمرد، و روزگار را ببطالب مصروف نگرداند، و اگر در ضمیر انشراح یابد، برپی انشراح رود، که آن در طریقت اصلی معتبر است، در کل کارها استخاره را تقدیم نماید."

Tarjima: "...shariatda ma'qul bo'lmagan ishlardan saqlanish va kun tartibi amaliyotiga harakat qilish kerak. Shuningdek, barcha murod hosil bo'lishiga sabab bo'lmish aziz umrni g'animat bilib, uni behuda va botil ishlarga sarf etmaslik lozim.

Agar kishi tabiatida asl tariqat uchun mo'tabar g'ayrat-shijoat mavjud bo'lsa, unga intilish hamda barcha ishlarda istixoradan foydalanish darkor".

Avliyoning shuningdek, o‘z yaqinlari bilan suhbat vaqtida yodga olishni yaxshi ko‘rgan millatga xizmat va insonparvarlik xususidagi pand-nasihatlar va hikoyatlari xali-hamon xalq tilida saqlanib qolgan. Masalan, Nizomiddin Avliyo o‘z shogirdi bilan suhbat vaqtda Ibrohim alayhissalom hayotiga oid bir voqeani eslab, shunday hikoya qilibdilar:

“U zot hech qachon bir o‘zlari taom yemas, agar mehmon bo‘lmasa, hatto uydan tashqari chiqib biror kimsani izlashga tushar ekanlar.

Bir kuni ularning huzuriga majusiy e‘tiqodidagi kimsa kelganida, Ibrohim alayhissalom o‘z odatlariga ko‘ra, mehmonni taom bilan siylashga negadir ikkilanibdilar. Shu chog‘ daf‘atan Xudoi taolodan vahiy kelibdi:

-Ey Ibrohim, bu nima degan gapki, Biz jon bergan bandadan sen taomni darig‘ tutsang!".

Birgina shu misolning o‘zidan komil ishonch bilan aytish mumkinki, Tangrining bandasiga bo‘lgan bemisl mehr-muhabbati, u kim yoki qanday e‘tiqodda bo‘lishidan qat’i nazar qanchalik cheksiz va bezavol. Shuningdek, bu marhamatda Uning yer yuzidagi o‘z noibiga ma’naviy jihatdan naqadar yetuklik baxsh etganligi ham isbot talab qilmaydigan haqiqat.

Shayx uzoq umr ko‘rganligi uchun o‘z hayotida uch Dehli sultonlari davrida yashaganida ham u saroy saxovatlariga daxlsiz bo‘lgan. “Barcha davrlar uchun eng ulug‘ hind-musulmon so‘fiysi” sifatida tan olingan Nizomiddin Avliyoning bemisl fazilatlar, uning muridi va shogirdi Amir Xusrav Dehlaviy tomonidan maxsus hamda mashhur “qavvali” kabi qo‘shiq janrida yozilgan g‘azallarda kuylangan.

MARKAZIY OSIYODA URF-ODATLAR: SUNNAT TO'YI

TRADITIONS IN CENTRAL ASIA: SUNNAT TUY

Ulug'bek Abdumavlonovich Qlichev,

IIV Sirdaryo akademik litseyi Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası boshlig'i,

Tarix fanlari nomzodi (PhD)

Xalqimizda sunnat to'yi marosimi va u bilan bog'liq urf-odatlarining o'ziga xos tomonlari mavjud. Biz buni quyida (Sirdaryo viloyati misolida) ko'rib chiqamiz. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, viloyatning aholisi turli xil millatlar, elatlar, urug'lardan iborat.

Shuning uchun ham sunnat to'yi marosimini o'tkazishda xalqlar ayniqsa o'zbek urug'larining har birida alohida xususiyatlar mavjud.

Sirdaryo viloyatida xatna qildirish "kesdirish", "chupron", "bolaning qo'lini halollash" kabi nomlar bilan ataladi.

Sunnat to'yi qilish birinchidan ota-onaning farzand oldidagi burchi bo'lsa, ikkinchidan musulmonchilikda farz hisoblanadi. Viloyatda joylashgan ayrim urug'larda bolaning yoshi toq sonaligi hisobga olinsa, boshqa urug'larda esa bolaning yoshi toq yoki juft sonda ekanligi hisobga olinmaydi.

Bu marosim hozirda esa ko'pchilik oilalar sunnat to'yini bir kun ichida o'tkazib yuborishga harakat qilishadi. Sunnat to'yi marosimi viloyatning mahalliy aholisi bo'lgan boyovut urug'ida quyidagicha o'tkaziladi.

Xatna qilinayotgan bolaning yoshi toq yoki juftsonda ekanligi hisobga olinmaydi. Bir yoshdan to yetti yoshgacha bo'lgan davrda bu marosim o'tkaziladi.

Birinci kun "surpa soldi" marosimi deb ataladi. To'y bo'lmish xonadonga yoshi ulug'onalar, otinoyilar kelishadi. Uy egasi sho'rva pishiradi. Ular o'tganlarni xotirlashadi.

Ikkinchi kun "maslahat oshi" marosimi deb ataladi. Shu kuni kechki tomon qarindosh-urug'lar, yoshi ulug' keksalar yig'ilishib maslahat qilishadi¹. Mazkur to'yning amaliy mas'uliyati ulkan hisoblangan. Shu bois har bir oilaviy, jamoa yig'inlari maslahatli boshlangan. "maslahat oshi" marosimida to'yni o'tkazish uchun nimalar tayyorlangan va nimalar zarur, nimalarga muhtojlik sezilishi, to'yni o'tkazishda kimlar qanday vazifalarni bajarmoqlilari shartligi, qaysi qarindosh-urug', yaqin qarindoshlar, kishilar, qo'ni-qo'shnilar nimalar bilan yordam berishlari haqida so'zlashib oladilar. Shuningdek, to'yga qayerdan kimlarni taklif etish, to'yga kimlar chaqirilishi kabi qator masalalar atroflicha hal etiladi.

Bu narsa qadimdan el, elat, qavm oqsoqollari, oila boshliqlari ishtirokida o'tkazib kelingan.

Maslahatning bosh mavzusi to'yga sarflanadigan mahsulot: guruch, un, go'sht, yog', piyoz, meva-cheva va boshqalar haqida bo'lib, ularning qanchalik tayyorligi, kamchilik tomonlari atroflicha muhokama etiladi. Ularning soni va sifatiga alohida e'tibor beriladi. Chunki to'yning darajasiga tortiladigan taomlar sifatiga, ular yaxshilab tayyorlanib, dasturxonga o'z vaqtida tortilishiga bog'liq bo'lgan. To'yga qancha odam aytish, to'y

¹ Dala ma'lumotlari, Guliston tumani. 2002-yil.

egasiga nisbatan ko'proq maslahat a'zolariga bog'liqdir. Bu esa to'y egasining izzat-nafsig, obro'-e'tiboriga zarar yetkazmagan, chunki uning barcha tanishlari, qarindosh-urug'lari, do'stlari oldindan o'rganilib, barchasi hisobga olingan.

To'yni qachon o'tkazish ham mana shu marosimda hal etiladi. Bunda qishloqda yoki mahallada bir necha kishining to'yi bir kunga to'g'ri kelib qolmasligiga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari to'yni barcha kishilar uchun ma'qul yoki odatda shanba, yakshanba kunlari o'tkazish odat tusiga kirgan. Ajdodlarimizning urf-odatlariga ko'ra, bu marosimda shu marosimga boshchilik qilish uzoqni ko'ra oladigan, el-yurtning ishonchini qozongan, kishilarning to'yi, marosimlarini yaxshi tushunadigan, epchil, chaqqon, so'zi boshqalarga o'tadigan kishilarga topshirilgan. Bunday shaxs oqsoqol deb atalib, u barcha yumushlarga ma'sul kishilarni tayyorlab, ularning har biriga muhim vazifalar beradi va oqsoqol bu vazifalarning bajarilishini nazorat qiladi. Barcha kamchiliklar oqsoqol tomonidan o'rganilib, to'y egasi bilan bamaslahat hal etilgan.

To'yxonaga taklif etiladigan mehmonlarni bir vaqtda sig'dira olmasligi nazarda tutilib, qarindoshlar, qo'shnilar uyiga qancha odam ketishi ham hisoblab qo'yilgan. Shu kabi masalalarni atroflicha hal qilib, barcha yumushlarni bajarish yo'llari o'rganilib, bajaruvchilar aniqlanadi. Marosim so'ngida barcha qatnashchilarga osh tortiladi¹.

Uchinchi kun "qadim" (xatim) marosimi deb ataladi. Xatim Qur'on o'qilib kelganlarga (asosan aytilganlar) sho'rva tarqatiladi. "Qur'on" o'qigan mulla (shayx, eshon)ga to'y egasi ataganini ko'nglidan chiqarib beradi. Shundan so'ng katta doshqozonlarda osh damlanib xalqqa osh tarqatiladi. Xonadon egasi sharotiga qarab shu kuni darboz olib kelgan yoki uloq qilib bergan².

To'rtinchi kuni bola "chupron" qilingan. Bolani yotqizish uchun yangi, alohida ko'rpa-to'shak va yostiqlar tikilgan bo'ladi. Bolani yotqizishdan oldin onasi uni boshdan oyoq yuvintirgan. Yuvintirilgan bola toza, pokiza bo'lib ozodalikka katta e'tibor qaratilgan. Bolani tayyor qilingan joyda yotqizgach, ustani xatti-harakatini ko'rmasligi uchun va qo'rqib tilini ishlab olmasligi hisobga olinib non tishlatilgan. Bolaning yonida otasi, yaqin qarindoshlaridan 2-3 kishi va usta bo'lgan.

"Chupron"ni amalga oshirayotgan usta bir vaqtning o'zida qishloq sartaroshi yoki vrach bo'lishi mumkin.

Usta kesishdan oldin "chilpish" ichini amalga oshirgan. Mazkur jarayonda jimlik hukmron bo'lishi zarur. Usta ishni tugatgach hayajon bilan bolani yupatishga va o'rtaga ro'mol qo'yishib unga birinchi bo'lib xonadon sohibi pul tashlagan. Tashqarida turgan qarindosh-urug'lar, qo'shnilar, uy sohibining do'stlari bolani muborakbod qilishib ataganlarini ro'molga tashlashgan. Bu "usta haqi" deyilgan.

Boyovut urug'ida bola "chupron" qilinayotganda ona qo'lini unga tiqib turgan³. Un oq rangda bo'lganligi sababli go'yo ona shu yo'l bilan bolasining dardini yengillashtirib, unga ruhiy madad berar ekan. Usta kesilgan joyga so'xta (paxta kuyindisi) yoki maxsus ishlangan dorini qo'yadi. Mahalliy boyovut urug'ida usta kesilgan chukni bolaning onasiga beradi.

¹ Dala mashg'ulotlari. Mirzaobod tumani. 2004-yil.

² Ismoilov H. O'zbek to'ylari. T.: "O'zbekiston", 1992.

³ Dala mashg'ulotlari. Boyovut tumani. 2011-yil.

Ona chukni biron-bir mevali daraxtning tagiga ko'madi. Serfarzand bo'lsin degan niyatda bu ish amalga oshiriladi¹.

Xatnadan so'ng ayrim joylarda bola yotgan uyda isiriq tutatilgan. Har xil yomon kuchlarga qarshi ushbu ish amalga oshirilgan. Kesib olingan chuk ustaning shaxsiy mulki bo'lib qoladi. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda usta chuklarni bir xaltaga yig'ib borgan va u vafot etgach chuk yig'ilgan xalta qo'shib ko'milgan. Go'yo narigi dunyoda ustadan "nechta kishini musulmon qilding" deb so'ralganda, u chuk yig'ilgan xaltani ko'rsatib javob berar ekan. Chuk farzandsiz ayollarga berilmagan.

Faqatgina ayrim ustalar chukni farzandsiz ayollarga berganlar yoki ko'pincha sotganlar. Farzandsiz ayollar esa chukni suvga solib qaynatib ichgan yoki ovqatga solib istimol qilgan.

Yana bir udumlardan biri, agar chuk tez qurisa, bola ham tez tuzalarmish degan qarashlar ham uchraydi.

Xatna qilingan kundan boshlab bir hafta, 10 kun chilla saqlandi. Bu davr mobaynida bolani oldiga turli-tuman kishilarning kirib-chiqishiga yo'l qo'yilmagan. Har kuni isiriq tutatganlar. Bolaning ovqatlanishiga alohida e'tibor qaratilgan. U tezda kuchga to'lishi uchun kuchli quvvatli ovqatlar tayyorlab berilgan. Agar yara tez tuzalmasa, turli dori-darmonlar qo'llanilgan. Ko'p joylarda yaraga paxtaning kuydirilgani - "so'xta"ni, qozon kuya, yog'ni surtishgan. Undan tashqari ustaning o'zi ham tez-tez xabar olib yaraning bitishini oxirigacha nazorat qilib turadi.

Viloyatda sunnat to'yi marosimi o'zining ilk tartibini, shunga yarasha urf-odat, marosimlarni saqlab qolgan. Hamon bu marosimni o'tkazishda ibtidoiy turmush tarziga xos bo'lgan urf-odat va irimlarni uchratamiz. Bu fikrimizning yaqqol isboti sifatida "maslahat" marosimini misol qilib keltirishimiz mumkin. Bu udum ibtidoiy tuzumning urug'-jamoachilik davriga to'g'ri keladi. Haqiqatdan ham to'yning egasi ya'ni ota asosiy rolni bajarmaydi balki oqsoqollar, keksalar barcha masalalarni hal etadilar.

Sunnat to'yi kabi marosimlarni biz ayrim hollarda juda ham dabdabali tarzda o'tkazilganini guvohi bo'ldik. Bunday kim o'zarga o'ynash, birinchidan, kishilarning ma'naviy dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatsa, ikkinchidan, isrofgarchilikga yo'l qo'yiladi. Bunday sabablar jamiyatimiz hayotidagi nuqsonlardir. Shuning uchun ham mahalla yig'inlari, mahalliy hokimiyatlar bu kabi masalalarga jiddiy e'tibor qaratishlari zarur. Sunnat to'yi marosimini iloji boricha kishilarimizning ma'naviy dunyosiga tegmagan holda ixchamlashtirish kerak. Agar bu kabi masalalar hal etilsa xayrli natijalarga erishgan bo'lar edik.

Ushbu sunnat to'yi marosimi to'g'risida tadqiqot olib borayotgan mutaxassislar keng doirada va aniq tekshirish o'tkazishlari kerak. Ayniqsa tadqiqotchi keksa kishilar bilan, oqsoqol, kayvonilar bilan alohida e'tibor bilan suhbatlar olib borishlari maqsadga muvofiq bo'ladi. Bundan tashqari qo'shimcha qilib aytish mumkinki, dasturxonchi ayollar bilan marosimning ma'lum bir qismi haqida yaxshi ma'lumotlar olinsa, usta **xatna udumi** haqida tadqiqotchiga juda ham kerakli ma'lumotlarni bera oladi. O'zaro mana shunday suhbatlar o'tkazilganda bu kabi ma'lumotlarga ham e'tibor qaratishi zarur.

¹ Dala ma'lumotlari, Guliston tumani. 2008-yil.

Viloyatda yuqorida aytib o'tganimizdek, aholining tarkibi juda ham turli-tumandir. 1950-1970-yillarda asosan Farg'ona vodiysidan, Jizzax, Toshkent, Samarqand viloyatlaridan ko'chirib keltirilgan. Shuningdek, Tojikiston Respublikasining Shahrison tumani, Qozoqiston Respublikasining Chimkent hududidan ham aholi Sirdayo viloyatiga ko'chirma qilingan edi. Bu viloyatlarning aholisida sunnat to'yi marosimini o'tkazishda o'ziga xos xususiyatlari ko'zga yaqqol tashlanadi. Farg'ona va Toshkent aholisining sunnat to'yi o'tkazish marosimida o'zaro o'xshashlikni ko'rsak, Samarqand va Jizzax aholisida bunday yaqin jihatlarni ko'rishimiz mumkin. Bu viloyatlarning marosimlari viloyatda ma'lum bir o'zgarishlarga, yangilanishlarga uchradi. Ba'zi bir etnik guruhlarda bu marosim ancha murakkab tus olgan bo'lsa, ba'zilarida esa aytish mumkinki, birmuncha soddaroq ko'rinishga ega bo'lgan. Bundan tashqari davrning siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy omillar ham sunnat to'yi marosimini o'tkazishga o'z ta'sirini o'tkazadi. Va bu jarayon hali ham davom etmoqda.

QORAQALPOQLARDA OT KULTI BILAN BOG'LIQ E'TIQODIY QARASHLAR VA URF-ODATLAR

BELIEFS AND TRADITIONS RELATED TO HORSE CULT AMONG KARAKALPAKS

*Quanyshbek Jiyyenbekovich Turekeyev,
Nukus innovatsion instituti, PhD*

Qadimgi davrdan boshlab qoraqalpoqlar orasida, shuningdek aksariyat turkiy xalqlar hayotida otga topinish katta rol o'ynagan. Tarixiy manbalarda Turon pasttekisligi aholisida otni xudolarga bag'ishlanib qurbonlik qilish to'g'risidagi ma'lumotlar uchraydi. Yunon tarixchisi Gerodot o'zining mashhur "Tarix" nomli asarida qadimgi massaget qabilalari tomonidan quyosh xudosiga otning qurbonlik qilinishi haqida yozgan. Muallif bu to'g'risida "Ular quyoshga otlarni qurbonlik qiladilar, bunday qurbonliklarning asl ma'nosi eng tezkor xudoga dunyodagi eng chopqir jonzotni qurbon keltirilishi kerakligida deb o'ylaganlaridadir", deya qayd etgan¹.

Hozirgi vaqtda qoraqalpoqlarning ko'plab odatlarida ot bilan bog'liq marosimlar saqlanib kelmoqda. Birinchi navbatda bu odat doirasida bajariladigan urf-odatlarimizda, ya'ni bolaning tug'ilishi, dafn marosimlari bilan bog'liq amallarda o'z ifodasini topgan. Xususan, "besik toy" (beshik to'y) vaqtida chaqaloqni birinchi marta beshikka belash – besik shabyo' marosimini aytib o'tish lozim. Bu marosim haqida S.X. Yesbergenova quyidagilarni bayon qiladi: "Bolaning tug'ilishi bilan bog'liq besik toy marosimida beshikni otga taxlid qilish kuzatilib, quyidagi amallarda namoyon bo'ladi: bolani beshikka birinchi marta belash vaqtida otliq obrazidagi yoshi katta ayol to'yda qatnashayotgan har bir

¹ Геродот. История в девяти книгах. – Л.: Наука, 1972. – С. 79.

ayolning yoniga kelib, uzoqdan kelayotganini va qulni sotmoqchi ekanligini xabar qiladi. Ehtimol bunda ot obrazi beshikni yovuz ruhlardan tozalashning ramziy alomatidir”¹.

Bola tug'ilishi bilan bog'liq marosimlarda otga aloqador ko'plab magik tasavvurlar ham aks etgan. O'tgan asrning oxirlarida Qorao'zak tumanidagi ayrim oilalarda bola tug'ilganda kindigini ot dumining bitta tolasi bilan bog'laganlar². Bugungi kunda kindik ichak-nayining qurigan bo'lagini xonaki otning egariga mahkamlab qo'yiladi³. Bizga berilgan ma'lumotlarda, mohir chavandoz bo'lsin hamda otning uchqurligi kabi sifatlar chaqaloqqa o'tsin degan magik niyatga asoslanib, bu amalni irimga ishongan odamlar bajarar ekan.

Ot bilan bog'liq marosimiy amaliyot ko'p xalqlarning dafn an'analarida mavjud. Qadimgi va o'rta asr manbalarida marhumning ruhiga bag'ishlab, otning qurbonlik qilinishi to'g'risida ma'lumotlarni uchratamiz. Arab sayyohi Ibn Fadlan o'g'uz qabilalarida marhum bilan birga uning otini ham dafn etish an'anasi mavjud bo'lganini aytib o'tgan⁴. Vaqt o'tishi bilan bu an'ana transformatsiyalashib, qurbonlik keltirish odatiga aylangan. X. Yesbergenov bu masala yuzasidan quyidagicha yozgan: “Markaziy Osiyo va Qozog'iston xalqlaridagi marhumning ruhini ot bilan “ta'minlash” kabi qadimgi an'ana vaqt o'tishi bilan butkul o'zgargan. Mil. avv. VIII-VII asrlarda skiflar (saklar)dagi ushbu an'ananing ayrim unsurlari (jumladan “*Ag'ash at*” “*yog'och ot*” atamasining qo'llanishi) dafn marosimlarining kam sonli unsurlaridan saqlanib qolgan”⁵.

Qoraqalpoqlarning zamonaviy dafn marosimlari ot bilan bog'liq reliktlarni saqlab kelmoqda. “*Tabut*” (tobut) xalq orasida “*ag'ash at*” deb atalishi bunga yaqqol dalil hisoblanadi. Marhum ko'milgandan so'ng, tobut jonlanib, chopqir tulporga aylanadi va dunyoning oxirigacha o'z egasiga xizmat qiladi, degan e'tiqodiy tasavvurlar xanuzgacha mavjud. Shuning uchun bo'lsa kerak, qoraqalpoqlar marhumni ko'tarishga mo'ljallangan zambilni “*aqyirette minetug'yn at*” (dunyoning oxiri kelganda minadigan ot), “*song'yi minetug'yn aty*” (so'nggi ot), “*ol dynyalyq aty*” (narigi dunyoda yurish uchun atalgan ot) deb tilga olishadi⁶. Tobutning oyoqchalarini esa xalq orasida “*tabuttyñ tuyag'yi*” (tobutning tuyog'i) deyilar. Bunday zambil otga o'xshamasa ham, uning nomi ot bilan bog'liq deb hulosa qilishimiz mumkin. Navoiy viloyati qoraqalpoqlarida xanuzgacha bu qarash mavjud bo'lsa, Samarqandlik qoraqalpoqlarda XX asrning oxirlariga qadar har bir kishiga *ag'ash at* (“*to'rt ayaqlı chubin at*”) qilingan, lekin bugungi kunga kelib bu odat yo'qolib ketgan bo'lib, faqat keksalarning xotiralarida saqlanib qolgan⁷.

Etnografik adabiyotlarda yozilishicha, bunday tobutlar o'rta asrlardan ma'lum. Masalan, “Amir Temur va uning nabirasi Muxammad Sulton yog'ochdan yasalgan qopqoqli yog'och tobutda dafn etilgan. U tashqi ko'rinishidan hozirgi tobutlardan uncha farq

¹ Есбергенова С. Х. Конь в верованиях и эпосах народов Приаралья // Общественные науки в Узбекистане. 2000. № 2. – С. 41.

² Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қораўзак тумани Қораўзак МФЙ, 2020 й.

³ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Чимбой тумани Май жап МФЙ, 2013 й.

⁴ Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1939. – С. 63.

⁵ Есбергенов Х. Қарақалпақлардың гейпара дәстүрлери ҳаққында. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1964. – Б. 43.

⁶ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Тахтақўпир ва Қораўзак туманлари. 2015, 2016 йй.

⁷ Дала ёзувлари. Ўзбекистон Республикаси Навоий вилояти Конимех тумани Шортөбе қишлоғи. 2018 й; Самарқанд вилояти Жомбой тумани Қаракесек қишлоғи. 2018 й.

qilmagan va archa daraxtidan yasalgan bo'lib, taxtalari to'rtta kalta oyoqchalarga birlashtirilgan"¹. Ushbu ma'lumotdan kelib chiqib, o'limlik zambillar – *ag'ash at* Amir Temur va Temuriylar davrida bo'lganini taxmin qilishimiz mumkin.

Dafn marosimi va unda ot ishtirokida o'tkaziladigan udumlarni ham etnografik adabiyotlarda kuzatishimiz mumkin. Bu marosim O'rta Osiyo xalqlarida "*davra solish*", "*davra*", "*dooron*", deb nomlansa², qoraqalpoqlarda bu an'ana "*dəo'ir aylandırғыo*" (yoki "*tadaqul*") deb ataladi. XX asrning oxiri – XXI asrning boshlarida shimoliy tumanlarning olis ovullarida *dəo'ir aylandırғыo* marosimida zambilga otning chemburi (kichkina yuganning uzun jilovi) bog'lab qo'yilgan³. Taxtakopir tumanining ovullarida marosimda ishtirok etadigan otga ilgari marhum egalik qilgan taqdirda, uning yolini kesib tashlashgan⁴. Otning yoli va dumini olib tashlash odati qirg'iz, qozoq va o'zbeklarda uchraydi⁵. Qirg'iz etnografi T.D.Bayaliyeva bu an'ana to'g'risida shunday yozadi: "Ehtimol, ushbu odatlar marhum otini o'ldirish va uning dumini qabr ustiga ilib qo'yish kabi qadimgi marosim bilan genetik ravishda bog'liq bo'lgan. *Dooron* marosimi vaqtida marhumning gunohlarini kechirish amalini bajargan mullaga marhumning otini egari bilan berish lozim bo'lgan"⁶.

Ko'rib turganimizdek, qoraqalpoqlarda ot bugungi kunda ham e'zozlanib, ot va u bilan bog'liq buyumlarining sakral ahamiyati to'g'risidagi qarashlar hanuz saqlanib kelmoqda. Ko'pincha ular oilaviy marosimlar, xususan tug'ulish va dafn bilan bog'liq urf-odatlarda namoyon bo'ladi.

MARKAZIY OSIYODA IJTIMOIIY AXLOQ VA MA'NAVIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH MASALALARI

ISSUES OF PROVIDING SOCIAL MORAL AND SPIRITUAL SECURITY IN CENTRAL ASIA

*Baxtiyar Abduraximovich Abdullaev,
tadqiqotchi*

Yangi tahrirdagi Konstitutsiyamiz jamiyat va davlat o'rtasidagi yangi "jamoat kelishuvi" bo'lib, eng asosiy burilish – ijtimoiy majburiyatlarga doir normalar 3 barobarga oshirildi. Ayni shu maqsadda Konstitutsiyamizda "O'zbekiston – ijtimoiy davlat", deb alohida mustahkamlab qo'yildi. Ijtimoiy davlatni esa, ijtimoiy axloqsiz barpo etib

¹ Пайзиева М. Х. Ўзбекларнинг аънавий ва замонавий мотам маросимлари. – Тошкент: Yangi nashr, 2014. – Б. 87–88.

² Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе: Илим, 1972. – С. 85; Бабаева Н. С. Давра – обряд выкупа грехов умершего (по материалам Кулябской области) // Этнография Таджикистана. – Душанбе: Дониш, 1985. – С. 59.

³ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Қонлиқўл ва Қораўзак туманлари. 2014, 2016 йй.

⁴ Дала ёзувлари. Қорақалпоғистон Республикаси Тахтакўпир тумани Ўзбекистон МФЙ. 2016 й.

⁵ Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их ... – С. 85; Кузьмина Е. Е. Распространение коневодства и культа коня у ираноязычных племен Средней Азии и других народов Старого света // Средняя Азия в древности и Средневековье. – М.: Наука, 1977. – С. 45. Аширов А.А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. – Тошкент, 2007. – Б. 22.

⁶ Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их ... – С. 85.

bo'lmaydi. Yangi Konstitutsiyamizning beshta moddasida (21, 33, 44, 71, 79-moddalar¹) axloq masalasi keltirilgan. Avvalgi konstitutsiyada bu masala kiritilmagan edi. Axloq masalasi ijtimoiy axloq sifatida kiritilib, u bugungi kunda ma'naviy xavfsizlikni ta'minlashda zaruriyat darajasida talqin etilmoqda. Bu borada yoshlar ongu tafakkuriga ta'sir etayotgan axloqsizliklarga barham berish kabi masalalar kun tartibiga chiqmoqda. Ularni har tomonlama tahdid va illatlardan to'sish, ommaviy axborot vositalari orqali urchiyotgan axloqsizliklarga qarshi mafkuraviy immunitetini mustahkamlash zaruriyatini vaqt ko'rsatmoqda. Ayniqsa, bugungi kunda internet tarmoqlari faollashgan va bunda har kim istaganini namoyish etishi mumkin. Bu borada aniq cheklovlar o'rnatilgan yo'q. Aksariyat javobgarlik masalasi huquqiy javobgarliklarga sabab bo'layotganiga qarab, chora ko'rilmogda. Shu sababli bugungi kunda ijtimoiy axloqni tartibga solish uchun "Axborot xavfsizligi konsepsiyasi" va internetni tartiblash bo'yicha qonun normalari ishlab chiqilishi zarur.

Ma'nan xavfsizlikni ta'minlash maqsadida davlatlar ta'qiqlovchi qaror qabul qilmoqda. Qo'shni davlatlardan Qirg'iziston Respublikasi "TikTok" ijtimoiy tarmog'ining bolalar aqliy rivojlanishi va sog'lig'iga salbiy ta'siri haqidagi xavotirlari sababli ta'qiqladi va uni blokladi. Bu qarorga kelgunicha, ijtimoiy tarmoqning bolalarga zarari haqida nodavlat notijorat tashkilotlari tomonidan ko'plab murojaatlar kelib tushgan. Unga ko'ra, "TikTok" o'z foydalanuvchilarini qisqa roliklarning virtual olamiga tortadi, ularni ko'rgandan so'ng o'smirlar ma'lum videolarni takrorlashga urinadi, ularning ba'zilar hayot uchun xavfli² ekanini ta'kidladilar. Shu sababli Qirg'iziston davlati uni bloklash haqida qaror qabul qildi. Shuningdek, Hindiston hukumati ham 59 ta Xitoy dasturini umrbodga blokladi, ular ichida "TikTok" ijtimoiy tarmog'i ham bor³. Hindiston Axborot texnologiya vazirligi Xitoy dasturlari xavfsizligi agentlik talablariga javob bermasligi haqida xabar berib, natijada mamlakat hukumati 59 ta Xitoy dasturini doimiy ravishda blokladi. Shuningdek, Hindistonda 2020 yilning 2 sentyabr kuni ham 118 dan ortiq onlayn platforma va dasturlar bloklangan edi. Ta'qiqlarning barchasi axloqsizlikni targ'ib etilayotgani va uni aholiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani hamda mafkuraviy immunitetini yemirilishiga sabab bo'layotganidan havotirlari ortganidan edi.

Bunday ta'qiqlarni yana ko'plab davlatlar joriy etmoqda. Ayniqsa, ommaviy madaniyat degan niqob ostida ahloqiy buzuvchilik va zo'ravonlik, individualizm, tazyiq o'tkazish xolatlari, egotsentrizm g'oyalarini tarqatish, kerak bo'lsa, shuning hisobidan boylik orttirish, boshqa xalqlarning necha ming yillik an'ana va qadriyatlarini, turmush tarzining ma'naviy negizlariga bepisandlik, ularni qo'porishga qaratilgan xatarli illat va tahdidlar mamlakat rahbarlarini tashvishga solmoqda.

So'nggi vaqtlarda ahloqsizlikni zamonaviy madaniyat deb bilish xolati urchimoqda. Necha ming yillab xalqning an'analari, urf-odatlar bo'lib kelgan qadriyatini mensimasdan, eskilik sarqiti, deb qarash, uni istagan joyda namoyish etish mumkin qabilida ish tutishlar ham internet tarmoqlarida tez-tez chiqmoqda. Bir qarashda odamlarni kayfiyatini ko'tarish bahonasida hurmacha qiliqlarini ko'rsatayotgan yoshlar ham ko'p uchramoqda. Bunday xolatlarga aybdor deb, bir tomondan ta'lim muassasasidagi berilmayotgan tarbiya, ikkinchi

¹ O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T., 2023.

² Xalq so'zi. <https://xs.uz/uzkr/post/qirgiziston-madaniyat-vazirligi-mamlakatda-tiktokni-bloklashga-qaror-qildi>.

³ Economic Times. Hindiston nashri. 27.01.2021. [HTTPS://XS.UZ/UZKR/49070](https://xs.uz/uzkr/49070).

tomondan esa mahalladagi e'tiborlik deya, qaralmoqda. Aslida, oiladagi tarbiyani vaqtida berilmagani uchun ota va onaga javobgarlik masalasi biror bir qonunligimizda mavjud emas. Bosh javobgar har bir farzandning otasi yoki onasi bo'lishi kerak. Shundagina, oilada tarbiyaviy soatlar o'tiladi. Ijtimoiy axloq eng avvalo oilada ta'minlanishi zarur. Mazkur masalada ta'lim muassasalari ota-onalarga murojatlari e'lon qilib borishi zarur. Masalan, Xitoyda bolalar tarbiyasi borasidagi maktab ta'limi tomonidan ota-onalarga quyidagi murojaatni e'lon qilib boradi:

1. Bolangizni haddan tashqari himoyalashdan saqlaning: hamma narsani qilib bermang, bolalar o'zlarini qilishlariga qo'yib bering. O'zlariga g'amxo'rlik qilishlariga imkon bering va ularni o'qish va hayotdagi muammolarni hal qilishga undang. Bolalarga o'z-o'ziga g'amxo'rlik qilish qobiliyatini oshirish va asta-sekin mustaqil yashash qobiliyatini egallashga yordam berish uchun uy ishlarini qilishni o'rgating.

2. Ortiqcha erkalashdan tiyiling: maktabga kirgandan so'ng, bolalar muqarrar ravishda psixologik va akademik bosimga duch kelishadi yoki boshqa bolalar bilan til topishish jarayonida bir-birlari bilan nizolashadi yoki hatto urushishadi. Bu holatda siz bolangizni malika va shahzoda kabi erkalamang. Ular muvaffaqiyatsizlik va tanqidlarni qabul qilishni o'rganishlari kerak.

3. Odobi va tarbiyasiga e'tibor bering: bolangizni ota-onalari, o'qituvchilari va boshqa oqsoqollar yoki sinfdoshlari bilan salomlashishga, noto'g'ri ish qilgani uchun kechirim so'rashga, boshqalar sovg'a qilganda rahmat aytishga va hokazolarni o'rgating.

4. Guruh tarbiyasiga e'tibor bering: maktabda bolalar o'rtasida nizolar yuzaga kelganida bolangizga bu holda boshqalarni ayblamaslikni, balki uni tinch yo'l bilan hal qilish yo'lini topishni o'rgating.

5. Bolangizni xavfsizligiga e'tiborli bo'ling: xavfsizlik bo'yicha ta'lim har doim birinchi o'rinda turadi. Ammo siz bolangizga tanimagan odamlar bilan gaplashmaslik, uyga kech kelmaslik yoki tunda yolg'iz yurmaslik va qizil chiroqlardan o'tmaslik va hokazolar haqida ogohlantiring.

6. Bolangizga intizomni o'rgating: bolangiz maktabga kech qolmay kelishga, uy mashg'ulotini o'z vaqtida qilishni kabilarni o'rgating.

7. Tozalikka rioya qilishni o'rgating: maktabga kirayotganda toza kiyimda kirishga, maktabda chekmaslikka, axlat tashlamaslikka, o'quv qurollarini toza tutishga o'rgating.

8. Bolangiz tarbiyasida maktab bilan doimiy muloqot qilib turing¹[6].

Umuman olganda, bolalarni ma'rifatli qilishda ota-onalarning xulq-atvori katta rol o'ynaydi. Ota-onalar farzandlarini tarbiyalashda o'zlaridan boshlashlari, maktablar bilan hamkorlik qilishlari kerak. bilan bog'liq holatlar bugungi taraqqiyotga, inson hayoti, oila muqaddasligi va yoshlar tarbiyasiga katta xavf solmoqda va ko'pchilik butun jahonda bamisoli balo-qazodek tarqalib borayotgan bunday hurujlarga qarshi kurashish naqadar muhim ekanini anglab olmoqda.

Bu kabi murojaatlar bugungi kunda har bir ta'lim muassasasi tomonidan e'lon qilib borilishi zarur. Ota-onani farzandining axloqi va tarbiyasi uchun mas'ul ekanini tez-tez eslatib turish kerak. Uy yumushlari, turmush tashvishlarini deb, farzandining tarbiyasini

¹ <https://www.cylaw.org.tw/about/related-laws/12/708>

unutayotganlarni tartibga chaqirish borasida alohida qonun normalarini ham ishlab chiqilishi zarur. Ushbu harakatlar ma'naviy xavfsizlikni ta'minlashga ko'mak bo'ladi.

Ma'naviy xavfsizlik¹ sohasi millatning ma'naviy yuksalishi, milliy o'zlikni anglash, ma'naviy-madaniy qadriyatlarni saqlab qolish, ularni tahdidlardan himoya qilish bilan bog'liq jihatlarni o'ziga qamrab oladi. Agar biror ilmiy muammoga nisbatan tegishli bilimlar to'planishi, ishlanishi, tahlil va muhokama etilishini nazarda tutsak, O'zbekistonda ma'naviy xavfsizlik sohasi hozirgi kunda tahliliy bosqichdan tezkor choralar ko'rish bosqichiga o'tmoqda deb aytish mumkin.

MARKAZIY OSIYODA MEDIA DUNYOQARASH SHAKKLLANISH JARAYONLARIDA DINIY MUTAASSIBLIKNI OLDINI OLISH OMILLARI

FACTORS FOR PREVENTING RELIGIOUS FAILURE IN THE PROCESSES OF MEDIA GLOBALIZATION IN CENTRAL ASIA

Farxod Erkinovich Karimov,

*O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi, "Xalqaro munosabatlari va ijtimoiy fanlar"
kafedrasi mudiri, siyosiy fanlar doktori*

Diniy mutaassiblik yoki aqidaparastlik - bu nimani anglatadi, u qanday namoyon bo'ladi?

Diniy aqidaparastlik nafaqat shu yo'lga kirgan shaxsni, balki uning yaqinlarini ham qayg'u va g'amga soladigan illatdir. Bunday shaxslar aldanishga, aqldan ozishga moyil. Ular boshqa odamlarni tushunmaydi va eshitmaydi. Diniy aqidaparastlar ma'lum oqim tarafdorlari bo'lib, ular o'zlarining haqligiga ko'r-ko'rona ishonadilar. Bunday shaxslarni tanqidiy fikrlashning yetishmasligi bilan tanib olish oson. Ular real holatni tushunmaydi, o'ylamaydi, balki olingan ma'lumotlarni to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtiradi. Boshqa fikrda bo'lganlarning hammasi mutaassibning dushmani sifatida qabul qiladi.

Diniy aqidaparastlik muammosiga odatda qandaydir komplekslarga ega bo'lgan shaxslar duch keladi, degan noto'g'ri fikr mavjud. Darhaqiqat, hayotda o'z maqsadlarini topishga harakat qiladigan, ammo qila olmaydigan turli xil toifadagi odamlar bor. Ba'zi shaxslar buning evaziga ularga o'zlarining hayotni tushunishga oid talqinlarini taklif qilishadi, insonlar esa ulardan ta'sirlanadi.

Agar tashqi muhitning ta'siri haqida gapiradigan bo'lsak, unda uzoq vaqtdan beri atrofdagilar uni tushunmaydigan odamlar hayoti birinchi galda tadqiqot obyekti bo'lishi lozim. Misol uchun, bunday odamning atrofida odamlar uni tushunmaydilar yoki bolaligida u psixologik travma olgan bo'lishi mumkin. Shunday sharoitda bunday odam to'satdan uni mukammal tushunadigan odam bilan uchrashadi. Maxsus tayyorgarlikdan o'tgan bunday shaxslar o'z harakatlari bilan o'sha insonga qanchalik hamdard ekanliklarini namoyish etadilar. Natijada, jamiyatdan ajralib qolgan odamda boshqalarga befarq emasligi

¹ Islomov I.N. Ma'naviy xavfsizlik. Monografiya. – T.: Complex Print, 2023. – B. 200.

va qandaydir maqsadda yashashi hissi paydo bo'ladi. Ayni paytda bunday sodda odamlar o'zining birovning faoliyati uchun "tayyor o'lja" bo'lib borayotganini anglamaydilar.

Diniy fanatizmning bir necha turlari mavjud:

- irqiy;
- millatchi (shovinizm);
- siyosiy (fashizm);
- diniy;
- puritanizm (kundalik hayotda axloq va qoidalarining qattiqligi);
- prozelitizm (ayyor usullar bilan e'tiqodga jalb qilish);
- diniy ekspansiya (zo'ravonlik vositalaridan foydalangan holda ma'lum bir dinning dunyo hukmronligiga tashnalik).

Fanatizmning asosiy ko'rinishi boshqa dinlarga nisbatan murosasizlikdir. Ochiq nafrat va tajovuzkorlik bilan birga keladi. O'z-o'zidan bunday fanatik shaxslar jamiyat uchun juda xavfli emas, lekin ular guruhlariga birlashganda, ertami-kechmi bu mo'tadil fikrlaydigan din vakillari o'rtasidagi ziddiyat bilan yakunlanishi mumkin.

Yana nimasi bilan xavfli diniy fanatizm? Har qanday dindan uzoq bo'lgan fuqarolar ko'pincha aqidaparastlar qilmishlaridan jabr ko'radi.

G'oyaviy buzilishning yana bir ko'rinishi - hamma yangi narsalarni inkor etuvchi diniy fundamentalistlar faoliyatidir. Bunday shaxslar o'z g'oyasini tanqid qilinmaydigan yagona to'g'ri deb biladi. Tanqidlar adolatli va mantiqiy asosga ega bo'lsa ham, mutaassib ularga konstruktiv munosabatda bo'lolmaydi. Ko'pincha ularni shaxsiy haqorat deb hisoblaydi va qizg'in bahsni bir necha daqiqada kuch ishlatish bilan qarama-qarshilikka aylantirishi mumkin. Bunday aqidaparastlar «jang»da mag'lub bo'lishini anglagan holda ham o'zini «yovuzlik»ga qarshi kurashga qo'shilishga majbur deb hisoblashda davom etadi. Aynan shunday o'zini tutishi ham jamiyat uchun xavfli hisoblanadi.

Diniy aqidaparastlik holatlari va misollarini dunyoning ko'plab mamlakatlarida uchratish mumkin. Tarixan ham bunday aqidaparastlik harakatlari uchrab turgan. Ommaviy aqidaparastlikning misolini o'rta asrlarda ham ko'rish mumkin. Bu davrda Yevropada boshqa madaniyatlarni yo'q qilishga va "sehrgarlar"ni yo'q qilishga qaratilgan salib yurishlari bo'lib o'tgan. Sektantlarning butun avlodlari butparastlikni xristian ruhoniylari uchun tahdid deb hisoblab, haqiqiy dindor qiyofasiga to'g'ri kelmaydigan har bir kishidan qutulishga harakat qilishgan. Giordano Bruno, Janna d'Ark, Galileo Galiley va boshqa taniqli shaxslar mana shunday aqidaparastlar qurboni bo'lishgan.

Diniy aqidaparastlikning yana bir yorqin misoli – tarixda "Avliyo Varfolomey kechasi" nomi bilan qolgan ommaviy qirg'in voqeasidir. 1572-yil avgustda katolik Ketrin de Medichi Fransiyada protestantlarga qarshi shafqatsiz qirg'inni uyushtiradi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra, o'sha kuni "bid'atchi" tamg'asini olgan 30 mingdan ortiq odam o'ldirilgan.

Diniy aqidaparastlik holatlari zamonaviy dunyoda ham ko'plab kuzatilmoqda. Ko'pincha u islom niqobi ostida faoliyat yuritayotgan terroristik, jihadchi harakatlar faoliyati bilan bog'liq. Bunga eng yorqin misollar – 2001 yil 11 sentyabrda AQShda sodir bo'lgan fojia, 2000-yilda Indoneziyada nasroniylarning o'ldirilishi va boshqalar.

Nima uchun odamlar diniy aqidaparast bo'lishadi?

Aksariyat hollarda mutaassiblar mazhabning ma'naviy rahbarining buyrug'i bilan harakat qiladilar. Ular o'rnatilgan dogma va qoidalarga bo'ysunishdan tonmaydilar.

Diniy fanatizmning asosiy sabablari:

1. Siyosiy. Hokimiyat uchun kurashda din kuchidan faol foydalaniladi. Siyosatchilar o'zlarining mavqeini mustahkamlash yoki kengayish uchun bahona qilib, ayrim g'oyaviy sust odamlarning aqlsiz fanatizmidan foydalanadilar.

2. Psixologik. Fanatizm ruhiy nosozlikning oqibati hisoblanadi. Nevrotik xarakterga ega bo'lgan odamlar dinning yordami bilan o'zlaridan va atrofidagilardan ichki noqulaylik va buning natijasida paydo bo'lgan tajovuzkorlik, xudbinlik va pastlik xususiyatlarini yashirishga harakat qilishadi.

3. Diniy. Ba'zi din yoki diniy oqimlar fanatizمنى normaga aylantirishdi.

Ma'lum bo'lishicha, bolaligida tushunmovchiliklarga duch kelgan shaxslar diniy sabablarga ko'ra nizolarga moyil bo'ladi. Voyaga yetganida, ular hamfikir odamlarni topadilar va "tosh devor" orqasiga yashirinishga harakat qiladilar. Ammo, bolalikda qolgan qo'rquv hissi ularni azoblashda davom etadi va uni go'yoki topilgan tinchlikni himoya qilish uchun "so'nggi nafasi" gacha "g'ayridinlar" bilan kurashishga majbur qiladi.

Odatda mutaassiblar boshqa dinlarga nisbatan murosasiz va tajovuzkor bo'ladi. Bunday odamni ruhiy sog'lom deb hisoblash ham balki noto'g'ridir. Bunday odamlar mantiqiy dalillar va faktlarni umuman qabul qilmaydilar. Ular ko'p jildli diniy asarlarni yod olishlari, yirik tashkilotlardada rahbarlik lavozimini egallashlari mumkin, lekin ayni paytda ma'naviy falsafa asoslari haqida asosiy tushunchaga ega bo'lmasliklari mumkin. An'anaviy ravishda barcha aqidaparastlarni 2 turga bo'lish mumkin:

1. G'oya uchun kurashuvchilar. Bunda, ularning diniy qarashi eng yaxshisidir, ta'limotlari eng ilg'ordir, faqat ular Muqaddas kitoblarni to'g'ri tushunishadi. Qolganlar xato qilganlar sifatida qaraladi.

2. Diniy rahbarning muxlislari. Mazhab (yoki diniy oqim) boshlig'i ularning eng ishongan yo'l boshlovchisi bo'ladi. Ba'zi hollarda fanatizmning ikkala turi bir odamda uyg'unlashishi mumkin.

O'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, aqidaparastlik qurboni o'z faoliyatidan emas, balki g'oyaning mavjudligi haqiqatidan qoniqish oladi. U yorqin his-tuyg'ularni boshdan kechirayotganda, o'z xohish-istaklarida sarxusht bo'ladi. Bunday odamlarda o'zini-o'zi ta'minlash qobiliyati yo'q va shuning uchun ular o'zlari uchun "muqaddas fikrni" o'ylab topadilar. Ular o'zlaridan tashqarida eng muhim narsani topishga harakat qilishadi. Rahbariga taqlid qilib, mutaassib muvaffaqiyatli odamning bir qismiga aylangandek tuyuladi. U o'z hayoti uchun mas'uliyatni boshqalarning qo'lga topshiradi.

Ushbu buzqlik bilan og'rigan "bemorlar" o'ziga o'xshash odamlarga muhtojlik sezadi. Ular bir xil ashaddiy muxlislarni faol ravishda qidirishadi, ular orasida o'zlarini imkon qadar qulay va xotirjam his qilishadi. Mutaassibning muhiti - bu umumiy tuyg'u bilan bog'langan, asta-sekin o'sib boruvchi va ulkan nisbatlarga erisha oladigan jamoadir. Aynan shunday muhitni shakllanishiga yo'l qo'ymaslik diniy bag'rikenglik va mo'tadil diniy muhitni qo'llab-quvvatlaydigan jamiyatlar uchun birinchi galdagi vazifadir.

Yuqorida ta'kidlanganidek diniy mutaassiblik boshqa madaniyatlar va qadriyatlar tizimini yo'q qilishga qaratilgan bo'ladi. Aqidaparastlar esa o'z g'oyasini himoya qilish va rahbarning obro'sini himoya qilish uchun har qanday harakatlarga tayyor bo'lishadi. Ko'pincha, hali hayotiy tajribaga ega bo'lmagan o'smirlar va yoshlar diniy fanatizmga duch kelishadi.

Qanday odamlar diniy aqidaparastlikka duchor bo'lishadi?

Ayrim toifadagi odamlar diniy aqidaparastlikka moyil:

- tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo'lmaganlar;
- aql bilan emas, balki his-tuyg'ular bilan boshqariladigan shaxslar;
- oson ishonuvchan insonlar;
- boshqa odamlarning ta'siriga moyil bo'lganlar;
- biror sevimli mashg'ulot yoki kasbga ega bo'lmaganlar;
- o'zlarining shakllangan dunyoqarashiga ega bo'lmaganlar.

Bunday shaxslar uchun muayyan aqidaga rioya qilish o'zini qadrlash va muhim narsaga aralashish (ishtirok etish) hissini beradi.

Ko'r-ko'rona qaramlik tufayli aqidaparastlarning jamiyat bilan munosabatlari buziladi. Vaqt o'tishi bilan ular diniy sekta a'zolaridan boshqa hech kim bilan muloqot qilmay qo'yishadi. Oila a'zolari bilan munosabatlar ham juda yomonlashadi.

Diniy fanatizm yoki aqidaparastlikni davolash mumkinmi?

Diniy fanatizm nafaqat psixologik qaramlik, balki uzoq muddatli psixoterapiyani talab qiladigan holat ekanligini tushunish kerak.

Bunday g'oyalar ta'siriga tushib qolgan odamlarni qutqarishda oila katta rol o'ynaydi. O'z-o'zligini topa olmaydigan odamlar deyarli har doim o'z qarindoshlaridan ololmaydigan diniy oqimlardan yordam izlaydilar. Muammo bolalikdan kelib chiqadi, shuning uchun bola bilan turli mavzularda suhbatlashish muhimdir. Mafkuraviy terapiya paytida yaqinlarning qo'llab-quvvatlashi ham muhimdir. Mafkuraviy orientatsiyani yo'qotgandan so'ng, odam dunyoni kulrang (eyforiya yo'qoladi), dushman (hech kim achinmaydi) va chalkash (nima yomon va nima yaxshi ekanligini tushunishga hech kim yordam bermaydi) sifatida ko'radi. Bu davrda aqidaparastlik olamiga tushib qolish juda oson. Bunday holatni har qanday dunyoviy jamiyat oldini olishi kerak.

ETNOGRAF VA MUZEYSHUNOS OLIMA T.A. JDANKO BUXORODA

ETHNOGRAPHER AND MUSEUM SCIENTIST T.A. ZHDANKO IN BUKHARA

Shavkat Bobojonov,

*Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti v.b.,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Taniqli etnograf, qadimgi Xorazm va qoraqalpoq xalqi tarixi va madaniyati tadqiqotchisi, tarix fanlari doktori Tatyana Aleksandrovna Jdanko (1909-2007)ning O'zbekiston elshunoslik sohasiga qo'shgan hissasi va xizmati nihoyatda kattadir. Olimaning ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari, kitoblari, maqolalari, qo'lyozmalari, umuman asosiy faoliyati Markaziy Osiyo etnografiyasining asosiy jihatlarini tadqiq etishga qaratilgan.

Tatyana 1909 yil 1 avgustda Ukrainaning Yelizavetgrad shahrida ikkinchi Kavkaz kazaklari diviziyasi shtab boshlig'i, general mayor Aleksandr Yefimovich Jdanko va Tamara Iosifovna oilasida dunyoga kelgan¹.

Bo'lajak elshunos olimasi 1927-1930 yillarda Moskva davlat universiteti etnologiya fakulteti etnografiya bo'limida tahsil oladi. U bilan bir davrda fakultetning Antropologiya kafedrasini tamomlagan bitiruvchilar orasida M.G.Levin, S.A.Tokarev, S.P.Tolstov, N.N.Cheboksarov va boshqalar bo'lgan. Tatyana tahsil olgan fakultet ko'p tarmoqli, kuchli va tayanch sanalib, tarixchi, arxeolog, etnograf, adabiyotshunos, san'atshunoslarni tayyorlagan. Mazkur fakultetda O'rta Osiyo bo'yicha kuchli mutaxassislar – san'atshunoslar B.P.Denike, B.V.Veymarn, arxeolog B.A.Ribakov, arxitektor N.A.Baskakov, folklor Yuriy Matveyevichlar saboq berishgan.

Etnologiya fakultetining etnografiya bo'limi bir necha sikllar: O'rta Osiyo (turkiy), ugro-fin, kavkaz va slavyan qismlarga bo'lingan. Sikllar davomida ekspeditsiyalar uyushtiriladi va talabalar esa unda qatnashar edi. Tatyana ekspeditsiyalar paytida qiziqishlarini aniqlashtirib, O'rta Osiyo siklini tanlagan edi.

Etnografiya bo'limi O'rta Osiyo siklining barcha bitiruvchilari, jami sakkiz kishi (Gleb Snesev, Sasha Amitrov va boshqalar) 1930 yilda O'zbekistonga kelishadi. Tatyana o'z faoliyatini Samarqanddagi ilmiy muassasa Registon maydoni Ulug'bek madrasasidagi O'zbekiston Markaziy davlat muzeyida boshlaydi. E'tiborli jihati u 1930 yilda mazkur muzeyning tashkil etilishida faol qatnashgan. Hatto O'zbekiston aholisining zamonaviy kundalik hayoti tarixiy bo'limining birinchi ekspozitsiyasining maullifi ham hisoblanadi. Muzeydagi faoliyati davomida bir necha bor O'zbekiston Markaziy Qo'mitasi kotibi Akmal Ikromov bilan uchrashishga muvaffaq bo'lgan. Samarqandda olimasi tanishgan qadrdon dugonasi, hamfikir va maslakdoshi O.A.Suxareva bilan barakali ilmiy ijod qilgan.

¹ Брусина, Ольга Ильинична. Татьяна Александровна Жданко // Этнографическое обозрение. – 2008. – № 2. – С. 188.

Shuningdek, muzeyda arxeolog Ivan Aleksandrovich Suxarev bilan yaqin do'st tutingan. Opasi etnograf Olga Aleksandrovna Suxareva sabab u bilan tanishib qolgan.

Faoliyatini yaxshi boshlab olgach, Tatyana Kiyevga onasiga maktub yozib, quyidagilarni bayon qilgan: “13 mart, 1931 yil. Men muzeyga ishga kirdim va ishni boshladim. Men uchun tashvishlanmang. Meni “Revolutsion harakat va sotsialistik qurilish” bo'limiga II razryad ilmiy xodimi qilib olishdi. 200 rubl maosh olayapman. Hozirda Buxoro revolyutsiyasi va bosmachilik masalalarini o'rganyapman, kun bo'yi muzeyda, uyda va kutubxonada kitob o'qiyman. Bo'limda bor yo'g'i uch kishi – boshliq Nikolay Kuskov, Muso Saidjonov va men. Saidjonov juda madaniyatli, odobli, kelishgan o'zbek yigiti, ilgarilari jadid, keyinchalik Buxoro Respublikasida maorif noziri bo'lgan. U menga ko'p yordam bermoqda, ayniqsa, o'zbek arxivlarida hujjatlarni topishda ko'maklashmoqda. Lekin asosiy ish joyi Buxoro bo'lib, bizda o'rindosh bo'lib ishlaydi”¹.

1932 yilda Tatyana Aleksandrovna Jdanko uch nafar muzey xodimlari bilan Xiva va Buxoro xonliklaridan materiallar yig'ish uchun Xorazm va Buxoroga tashrif buyurgan. Samarqand shahrida joylashgan O'zSSR Markaziy Davlat muzeyi O'zbekiston ayollarining turmush tarzi, mehnat faoliyati, ijtimoiy hayoti, fuqarolar urushi va revolyutsiya, ruslar bosqiniga qadar o'zbek xonliklari va dinga qarshi kurash masalalarni bo'yicha material yig'ish bo'yicha kompleks ekspeditsiyani Xorazm okrugi va Buxoro rayoniga yo'naltiradi. Muzey direktori D.Shukurovning 1932 yil 31 iyuldagi buyruq matnida muzey hududlardagi muzeylar bilan ekspeditsiya fotomahsulotlarini olish, muzey material (eksponat, dokument, foto)laridan nusxa olishga imkoniyat yaratish masalalarini kelishib olganligi qayd etilgan².

I.P.Magidovich rahbarligida Buxoroga tashkil etilgan davlat ekspeditsiyasi natijasida hudud aholi, hudud xalqlarining o'zaro munosabatlari etnografik kuzatuvlar asosida mukammal tadqiq etilgan.

Tatyana Aleksandrovna O'zbekiston markaziy davlat muzeyi (Samarqand) O'zbekistonning mustamlaka davri tarixi bo'limi boshlig'i bo'lib ishlagan kezlari ko'p ishlarni amalga oshirishga ulgurgan edi. 1932 yilgi ekspeditsiyalari natijasi o'laroq muzey ekspozitsiyasida “Xiva va Buxoro – vassal xonliklar” bo'limini tashkil etadi.

Jdankoning Buxoroga qiziqishi, o'rta asrlarning ushbu boqiy shahrini ko'rish ishtiyoqi O.A.Suxareva bilan bog'liq. Samarqanddagi muzey(O'zbekistonSSR madaniyati va san'ati tarixi davlat muzeyi)da 1934-1946 yillarda ishlagan O.A.Suxareva tojik xalqi tili va etnografiyasi bo'yicha mutaxassis hisoblangan³. Muzeyga tashrif buyuruvchilar orasida, hatto texnik xodimlar orasida ko'plab tojikzabonlar bo'lgan. Samarqand va Buxoroda tojik tilli aholining ko'pligi, Suxareva ular bilan qiyinchiliksiz so'zlasha olishi Jdankoning e'tiborini tortgan. O.A.Suxareva Buxoro, uning tojik xalqi, ularning tarixi, madaniyati va etnografisiga doir ko'plab ma'lumotlarni Jdankoga gapirib, bu borada ilmiy suhbatlar qilib turgan. A.T.Jdanko o'zidan 6 yil katta bo'lgan O.A.Suxareva(1903-1983)ni opasidek qabul qilgan. Ikki olima qadrdon dugona, deyarli qarindoshdek bo'lib ketganini o'zaro xat

¹ У моря барханов, на земле такыров. Сборник воспоминаний о Т.А. Жданко / составитель и автор предисловия: Богословская Ирина Вадимовна. – Ташкент: San'at, 2021. – С. 53.

² У моря барханов, на земле такыров. Сборник воспоминаний о Т.А.Жданко ... – С. 63.

³ Жданко, Татьяна Александровна, Кармышева, Балкис Халиловна. Ольга Александровна Сухарева // Советская этнография. – 1983. – № 6. – С. 159.

yoʻzishmalaridan bilish mumkin. Oʻrta Osiyoning turli hududlarida ilmiy safarlarda boʻlgan kezlari bir-birlari bilan doimiy xat almashib turishgan.

Bundan tashqari yaqin oʻrtogʻi va hamkasbi Muso Saidjonovning Buxorolik ekanligi, buxoroliklarga xos yuqori madaniyat, etiket, tashqi koʻrinish, uning bilan amirlik poytaxti boʻlgan shahar bilan bogʻliq suhbatlari qadim voha tomoshasiga oshiqtirgan. Bularning hammasi Jdankoning shu paytgacha faqat nomini eshitib kelgan Buxoroga borish ishtiyoqini tugʻdirgan.

Jdanko Buxoroda boʻlganida singlisi Irina Aleksandrovnani ham oʻzi bilan birga olib borgan boʻlishi ehtimoldan xoli emas. Buxoroda boʻlishganda shahar ularni maftun etgani, oʻrta asrlarning nafis va hashamdor meʼmoriy goʻzalligi lol qoldirgani shubhasiz. Uning singlisi Irina Aleksandrova Jdanko (1905-1999) mahoratli rassom, grafika ustasi, musavvir-monumentalist boʻlgan. Uning 1935 yilda guashda chizilgan “Buxoro markazi”, “Buxoroning bozor kuni” kabi mavzuvii rasmlari mashhur boʻlib, ushbu ijodiy asarlar hozirgi kunda Moskvadagi Sharq davlat muzeyida saqlanmoqda¹.

Tatyana Aleksandrova garchand qoraqalpoqlar mavzusi bilan shugʻullangan boʻlsada, ammo Oʻzbekistonning boshqa hududlari, ayniqsa, Buxoro vohasi tojiklariga doir tadqiqotlarni oʻrganib, kuzatib borgan. Boshqa vohalar xalqlari hayoti ham uning nazaridan chetda qolmagan, ilmiy maqolalarida qiyosiy tahliliy oʻrinlarda hamkasblari tadqiqotlaridan foydalangan. Masalan, Buxoro xonligi oʻzbek va tojiklarining patriarxal-feodal munosabatlari boʻyicha N.A.Kislyakov, Buxoro tojiklarining qadimiy urf-odatlarini, shahar hayoti, hunarmandchiligi boʻyicha O.A.Suxareva, E.M.Pesherova tadqiqotlari² shular jumlasidandir.

Elshunos olimi 1936 yilgacha 5 yil davomida muzeyda ish faoliyatini olib boradi. Olimi muzey bilan bogʻliq xotiralarida rassom Petr Kuskov, etnograf Nikolay Kuskov nomlarini alohida taʼkidlaydi. Yaqin insonlari orasida muzey laboratoriyasi rahbari Vasilii Ivanovich Kotovskiy boʻlib, u bilan keyinchalik turmush quradi.

1944 yilda Moskvaga qaytgach, SSSR Fanlar akademiyasi etnografiya instituti aspiranturasiga kirib, 1947 yilda S.P.Tolstov rahbarligida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qiladi³. Keyinchalik, 15 yil (1945-1959) davomida SSSR Fanlar Akademiyasining Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi etnografik otryadiga rahbarlik qilgan. Koʻp yillar mobaynida Xorazm ekspeditsiyasi rahbari S.P.Tolstovning oʻrinbosari boʻlib ishlagan.

1953 yildan 1986 yilgacha qariyb 35 yil davomida T.A.Jdanko SSSR Fanlar Akademiyasi etnografiya institutining Oʻrta Osiyo va Qozogʻiston sektorini boshqargan. Sektorda yirik etnograf olimlar O.A.Korbe, E.I.Maxova, G.P.Snesarev, N.P.Lobacheva, L.S.Tolstova, O.A.Suxareva, B.X.Karmisheva, G.P.Vasilyeva, L.F.Monogarova, A.N.Jilina, T.N.Tomina, B.N.Basilov va boshqalar bilan birga joʻshqin ilmiy faoliyatni amalga oshirgan.

¹https://www.orientmuseum.ru/events/2023/vistavka_vostochniy_bazar/index.php?sea_val=%D0%96%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BA%D0%BE

² Жданко Татьяна Александровна. Новые материалы по патриархальным пережиткам в земельно-водной общине Средней Азии // Материалы второго совещания археологов и этнографов Средней Азии. – Москва-Ленинград: Академии наук СССР, 1959. – С.99-106.

³ Брусина Ольга Ильинична. Татьяна Александровна Жданко... – С. 188–191.

U 1966 yilda O'zbekiston SSR Fanlar akademiyasi muxbir a'zosi, 1974 yilda esa akademik etib saylanadi. Shuningdek, O'zSSR Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti direktori, keyinchalik akademiya Prezidiumi a'zosi va vitse-prezidenti vazifalarida ishlaydi. Shuningdek, Nukus universiteti rektori etib ham tayinlangan.

Uning rahbarligida 20 ga yaqin etnografiyaga oid nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan¹. Olima faqatgina Qoraqalpoq hududi bilan cheklanmagan. O'zbekistonning boshqa vohalarini tadqiq etish bo'yicha shogirdlariga fundamental ilmiy mavzular bergan. Misol uchun, 1955 yilda Lada Sergeyevna Tolstova "Farg'ona vodiysi qoraqalpoqlari", 1970 yilda Jilina Alina Nikolayevna "Zamonaviy o'zbeklar turarjoylarining shakllanish tarixi (O'zbekistonning shimoliy rayonlari misolida)" mavzularida olimi rahbarligida himoya qilishgan. Bundan tashqari Jdanko O'rta Osiyoning boshqa respublikalarini o'rganish borasida ham shogirdlar tayyorlagan. Xususan, Qozog'iston etnografiyasi bo'yicha 4 nafar, Turkmaniston etnografiyasi bo'yicha 2 nafar, Qirg'iziston etnografiyasi bo'yicha 2 nafar, qoraqalpoqlar bo'yicha 8 nafar olimlarni yetishtirgan.

Olima umrining so'nggi yillarida, aniqrog'i, vafotidan uch yil oldin, 95 yoshida (2004 yil) talabalik davridan boshlab, 60 yillik ilmiy-tadqiqoti davomida yiqqan kutubxonasini O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Qoraqalpog'iston bo'limiga hadya etgan. Xotiralarida mazkur kutubxona respublikaning keyingi ilmiy tadqiqotlari rivojlanishida foydali xazina bo'lib xizmat qilishiga umid bildirgan. Uning kitob xazinasini ro'yxatidan Markaziy Osiyo hududlari tarixi va etnografiyasi, shuningdek, Boshqiriston, Sibir, Povoljya, Kavkaz xalqlari hayoti, arxeologiya, ayniqsa, Xorazm ekspeditsiyasiga oid jami mingdan ortiq kitoblar o'rin olgan.

Butun umrini O'rta Osiyo etnografiyasini o'rganishga bag'ishlagan Jdanko 1975 yilda Xalqlar do'stligi ordeni, to'qqizta medal, xususan, "1941-1945 yillarda Ulug' Vatan urushi yillarida jasoratli mehnati uchun" (1946), "Jasoratli mehnati uchun" (1986) kabi yusak mukofotlar bilan taqdirlangan. 1969 yilda respublikada yuqori darajali ilmiy kadrlar tayyorlashdagi xizmatlari uchun Qoraqalpog'iston ASSR Oliy Kengashining maxsus faxriy yorlig'i bilan mukofotlangan².

Tatyana Aleksandrovna Jdanko 2007 yilning 16 aprelida vafot etadi. 98 yillik, qariyb bir asrlik umri davomida o'zidan kattagina ilmiy meros qoldirishga ulgurdi. Uning ilmiy asarlari, yaratgan etnografiya maktabi O'zbekistonning keyingi yillar elshunoslik fani rivoji uchun nihoyatda katta xizmat qildi. Olimaning o'zbek zaminida xalqlar hayoti, yuksak madaniyati va qadriyatlarini sabr va matonat bilan o'rgangani, xalqning asl merosini yuzaga chiqargani doim hurmat bilan tilga olinadi va eslanadi.

Jdanko O'rta Osiyoning ko'pgina shaharlari qatorida bir muddat Buxoroga ham tashrif buyurgan va uni tomosha qilgan. Uning 1932 yilgi ekspeditsiya sabab shaharga kelganining guvohi bo'ldik. Ammo keyingi yillarda ham kelgan yoki kelmagani noma'lum. Afsuski, Buxoroda amalga oshirgan tadqiqotlari, yiqqan materiallari, dala ishlari va uning natijalari bo'yicha hozircha ma'lumot topa olmadik. Lekin muzey tomonidan yuborilgani uchun

¹ Татьяна Александровна Жданко // Б.В.Лунин. Библиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана. 1. – Ташкент: Фан УзССР, 1976.

² У моря барханов, на земле такыров. Сборник воспоминаний о Т.А.Жданко... – С. 167.

Buxoro muzeyida bo'lgani va bu yerdagi ilmiy xodimlar bilan yaqindan aloqada bo'lgani haqiqatga yaqin. Keyingi tadqiqotlar bu masalalarga oydinlik kiritadi.

MAQOSID ASH-SHARI'A ATAMASI BILAN BOG'LIQ QARASHLAR TAHLILI

ANALYSIS OF VIEWS RELATED TO THE TERM MAQASID ASH-SHARI'A

Nigora Xakimova,

Islomshunoslik va islom sivilizatsiyasini o'rganish - ICESCO kafedrasida katta o'qituvchisi

Maqosid ash-sharia atamasi islom dinining maqsadlari va g'oyalarini tushuntirish uchun ishlatiladi. «Shariat» so'zi bilan birgalikda ishlatilganda, «dinning maqsadlari» yoki «nass kelgan amaliy hukmlarning maqsadlari» degan ma'noni anglatadi. Ushbu atama asosan faqihlar tomonidan qo'llanilgan bo'lib, vaqt o'tishi bilan u hatto fiqhiy qoidalarining maqsadlarini, ya'ni nassda ochiq belgilangan maqsadlar bilan bir qatorda ijthod yo'li bilan qabul qilingan diniy huquqiy tartiblarga asos bo'lgan maqsadlarni ifodalovchi iboraga aylandi¹. Avvalo, bu atamaning bir qismi sifatida "shariat" so'zining ma'nosiga e'tibor qaratish kerak bo'ladi.

Arab tilida sha-ra-'a o'zagidan hosil bo'lgan bu so'z turli qoliplarda turli ma'nolarda ishlatiladi. «So'ngra (ey, Muhammad!) Biz Sizni (diniy) ishdan iborat shariat uzra (barqaror) qildik»², Josiya surasining 18-oyatida shariat so'zi islomning tartib-qoidalariga ishora qiladi. Chunki islom dini ta'limoti hech qanday to'siqlarsiz ravon yo'l kabi uyg'un tartibga egadir³. Sho'ro surasi 13-oyatda shunday deyiladi: «(Ey, imon keltirganlar! Alloh) sizlar uchun din bo'yicha Nuhga buyurgan narsani va Biz sizga (Muhammadga) vahiy qilgan narsani, (shuningdek) Biz Ibrohim, Muso va Isoga buyurgan narsani – shariat qildi: «Dinni barpo qilingiz va unda firqa-firqaga bo'linmangiz!» (Ey, Muhammad!) Mushriklarga Siz da'vat qilayotgan narsa (tavhid) og'irlik qildi. Alloh unga (dinga) O'zi xohlagan kishilarni tanlar va Unga inobat qiladigan kishilarni hidoyat sari yo'llar»⁴. Bu oyatda ham shariat so'zi usul, yo'l, diniy ta'limotlarning eng to'g'risi ma'nosini anglatadi.

Turli manbalarda shariat atamasini ta'riflaydigan turli xil qarashlar mavjud bo'lsa-da, Yusuf Homid Olim bu tushunchani quyidagicha izohlaydi: «Bu Allohning payg'ambarlari orqali sog'lom e'tiqod tamoyillari, ijtimoiy munosabatlar va xatti-harakatlar qay tartibda manfaatli bo'lishini odamlarga yetkazishdir»⁵.

¹ Ertug'rul Boynukalin. Makâsidü'sh-Şerî'a // – İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2003. – C. XXVII. – S. 423.

² Куръони карим: маъноларининг таржима ва тафсири / Таржима ва тафсир муаллифи: А.Мансур. – Тошкент: ТИУ, 2009 (Бундан кейин: Куръони карим). – Б. 500.

³ Ибн Манзур. Лисон ал-араб. – Байрут: Дор Содир, 1900. – Ж. VIII. – Б. 176–179.

⁴ Куръони карим. – Б. 484.

⁵ Юсуф Ҳомид Олим. Ал-Мақосид ал-омма ли-ш-шариат ал-исломия. – Ар-Риёд: Дор ал-оламия ли ал-кутуб ал-исломия, 1994. – Б. 68.

Maqosid so'zi esa, o'zbek tilidagi «maqsad» so'zning arabcha ko'pligi bo'lib, maqsadlar, g'oyalar ma'nosini anglatadi. Arab tilidagi manbalarda «al-maqosid» sifatida yolg'iz ishlatilishidan tashqari, «maqosid ash-sharia» (shariatning maqsadlari), «al-maqosid ash-shar'iyya» (shar'iy maqsadlar) kabi birikmalar ko'rinishida tez-tez ishlatiladi va hattoki yolg'iz ishlatilganda ham ko'pincha ushbu birikmalardagi ma'nolarda qo'llaniladi¹.

Mazkur so'z turli vaznlarda turli ma'nolarni anglatadi. Birinchi ma'no bir tomonga burilish, azm qilish, to'g'ri yo'lga borish mazmunida: «To'g'ri yo'lni qasd etish (unga hidoyat etish) yolg'iz Alloh zimmasidadir. (Zotan, yo'llar) ichida qing'iri ham bordir»² Nahl surasining 9-oyatida, to'g'ri yo'lni (qasd as-sabil) ifodalash, tushuntirish, dalillar bilan unga chaqirish, Alloh taolo zimmasidagi ish sifatida ta'riflangan. Keyinchalik, bu yo'llarda istalmagan va nazarda tutilmagan (va minho cair) yo'llar ham borligi aytiladi.

Ikkinchi ma'no adolatli bo'lish va haddan oshmaslikdir. Oyatda «(Yurganingda) o'rtahol yurgin»³ deb aytilgan va bunday tarzdagi yurishni izohlashda «vaqsid» shaklidagi buyruq fe'li ishlatilgan. Xuddi shu tarzda, musulmonlarning xatti-harakatlari haqida so'z yuritilganda, «...ularning orasida o'rtacha amal qiluvchi ham bor»⁴ oyatida o'rta yo'lli, muvozanatli so'zini «muqtasid» so'zi bilan ifodalaydi.

«Qasada» so'zining uchinchi ma'nosi «kesish» dir: so'zdagi qof harfi kasra bilan talaffuz qilganda «qisda» qismlarga bo'linib ketgan narsaning bir qismini anglatadi. «Toj al-arus»da biron bir narsani qoq o'rtadasidan kesib tashlash yoki ikkiga bo'lish ma'nosini ifodalash uchun ham qasada fe'li ishlatilgan.

Ko'rinib turibdiki, «sharia» so'zi bilan birga «Maqosid ash-sharia» shaklida tarkib bo'lgan ushbu tushuncha islomning dastlabki yillaridan beri qo'llanilgan, faqatgina unga ta'rif berilmagan. Tadqiqotchilar bu holatni atamaning ma'nosi olimlarga ma'lum bo'lgani va uning tushunarli ekani ularga ta'rif berilmasligiga sabab bo'lgan, deb izohlaydi⁵. Ahmad Raysuniy imom Shotibiyning bu atamaga izoh bermaganini xuddi shunday izohlaydi. «Nazariyot al-maqosid inda al-imam ash-Shotibiy» nomli asarida ushbu tushunchaga ta'rif bermaganining sababi sifatida, «al-Muvofaqot»ning murojaat etuvchilari islom ilmlarini biladigan odamlar ekanini qayd etadi. Raysuniy, shuningdek, atamaning imom Shotibiydan oldin ham ma'lum va mashhur bo'lgani, ilmiy bahslarda keng qo'llanilgani Shotibiyning ta'rif berishiga zarurat qoldirmaganini ta'kidlaydi⁶.

Bundan tashqari, avvalgi olimlar o'zlarining maqsadga yo'naltirilgan fikrlarini «maqosid» tushunchasi bilan bir qatorda «maslahat» atamasi bilan ifodalagani ham ba'zi tadqiqotlarda ta'kidlanadi. Allohning fe'li va hukmlarining bir maqsadga ega ekanini ta'kidlagan olimlarning aksariyati bu maqsad insonning dunyoda va oxiratda baxtini ta'minlash ekanini ta'kidlaydilar va buning «maslahat» tushunchasi bilan izohlanganini qayd etadilar⁷. Shu nuqtai nazardan, imom G'azzoliy maqosidni diniy va dunyoviy deb ikki

¹ Rahmi Yaran. Cüveynî Öncesi Makâsîd / Maslahat Söylemi // M. U. İlahiyat Fakültesi Dergisi. – İstanbul: 2005. № 1. – S. 95.

² Куръони карим. – Б. 268.

³ Ўша манба. – Б. 412.

⁴ Куръони карим. – Б. 438.

⁵ Rahmi Yaran. Cüveynî Öncesi Makâsîd / Maslahat Söylemi // M. U. İlahiyat Fakültesi Dergisi. – İstanbul: 2005. № 1. – S. 96.

⁶ Райсуний. Назариёт ал-мақосид инда ал-имам аш-Шотибий. – Байрут: ал-Маъхад ал-олами ли-л-фикр ал-ислами, 1995. – Б. 17.

⁷ Rahmi Yaran. Cüveynî Öncesi Makâsîd / Maslahat Söylemi // M. U. İlahiyat Fakültesi Dergisi. – İstanbul: 2005. № 1. – S. 98.

guruhga ajratgandan so'ng, foydali bo'lganlarini amalga oshirish va zararli bo'lganlaridan uzoqlashish shaklidagi ikki yo'l bilan amalga oshirishini aytadi¹. Aynan foydaning ta'minlanishi va zararining ketkazilishi imom G'azzoliyda «maslaha» deb ta'riflangan².

Zamonaviy davrda yozilgan asarlarda «maqosid ash-sharia» atamasiga turli xil ta'riflari berilgan va konseptual asoslari ishlab chiqilgan. Ushbu ta'riflar bir-biriga o'xshash ma'nolarga ega bo'lgani sababli, eng keng qamrovli hamda barcha ma'nolarni qamrab oladigan ta'rifni berishga harakat qilindi.

Tohir Ibn Ashur zamonaviy davrda maqosid g'oyasini ilgari surgan olimlardan hisoblanadi. U maqosidni quyidagicha ta'riflaydi: «Maqosid – hukmlarning barchasida yoki aksarida Allohning ko'zga ko'rinadigan ma'no va hikmatlaridir. Ushbu ma'no va hikmatlar huquqning umumiy normalarini istisnosiz qamrab oladi. Diniy buyruqlar ma'no va hikmatlari bilan birgalikda baholanishi kerak. Ba'zi hukmlarning hikmatlari to'g'ridan-to'g'ri ko'rinmasligi mumkin; ularning hikmatlari turli vaziyatlarda o'rta chiqadi»³.

Allol al-Fosiy esa «maqosid ash-sharia» ni yuqoridagi ta'rifning qisqacha mazmuni sifatida quyidagicha ta'riflaydi: «Shori' iroda etgan barcha hukmlarning maqsad va sirlaridir»⁴.

Vahba Zuhayliy mazkur ikki ta'rifni o'z ichiga olgan bir ta'rif beradi: «Shori' tomonidan qo'yilgan barcha yoki aksar hukmlarning iroda qilinishida e'tiborga olingan ma'no va maqsadlardir yoki bu hukmlarning g'oya va sirlaridir»⁵.

Muhammad Sa'd Yubiy esa, Zuhayliy ta'rifiga o'xshash bir ta'rif beradi: «Bandalarning manfaatlari uchun umumiy bo'ladimi yoki aniq maqsadlarda bo'ladimi, Shori'ning hukmlari asnosida hisobga olingan ma'no (illatlar), hikmat va shunga o'xshash narsalardir»⁶.

Umar Muhammad, o'tgan asr va zamonaviy davrlarning manbalarida erishishi mumkin bo'lgan maqosid ash-sharia tushunchasiga oid barcha ta'riflarni bergandan so'ng, ularning bir-birini to'ldiruvchi uchta ma'no atrofida shakllanganini aytadi: Birinchi ta'rif «yaxshiliklarni qoldirish va zararli narsalarni olib tashlash»dir. Ikkinchisi, «shariatning g'oya va hikmatlari», uchinchisi yuqoridagi ikkitasini o'z ichiga olgan keng ko'lamdadir. Ushbu ta'riflarga asoslanib, u quyidagi fikrni beradi: «Maqosid ash-sharia – bu Shori'ning o'z shariatida nazarda tutgan maqsadlari, har bir hukmning irodasida hisobga olingan ma'no va hikmatlardir. Bular bandalarning shaxs, jamiyat va ummat sifatida, dunyo va oxiratdagi foydalariga doir manfaatlarning amalga oshirishidir»⁷.

Natijada, ta'riflarni quyidagicha tasniflash mumkin: Imom G'azzoliy va Imom Shotibiy «maqosid ash-sharia» atamasini manfaat, ba'zi zamonaviy yozuvchilar g'oyalar ma'nosida, uchinchi guruh Ibn Ashur va Muhammad Sa'd Yubiy kabilar esa, ushbu atamani

¹ Абу Ҳомид Ғаззолий. Шифо ал-ғалил / Муҳаммад Кубайсий таҳқиқи. – Бағдод: Матба'ат ал-иршод, 1971. – Б. 159.

² Ўша манба. – Б. 159

³ Ибн 'Ашур. Ал-Мақосид аш-шари'а ал-исломия. – Дамашк: Дор ал-қалам, 2001. – Б. 251.

⁴ Муҳаммад ал-Фасий. Мақосид аш-шари'а ал-исламия. – Байрут: Дор ал-ғарбий, 1993. – Б. 7.

⁵ Ваҳба Зухайлий. Усул ал-фикҳ ал-ислами. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1986. – Ж. I. – Б. 35.

⁶ Муҳаммад Юбий. Мақосид аш-шари'а ал-исломия ва алақатуҳа би-л-адилла аш-шар'ия. – Ар-Риёд: Дор ал-хижра, 1998. – Б. 37.

⁷ Omer Muhammad Cebeci. Makâsîdü'ş-Şer'i'ati'l-İslâmiyye / Yayınlanmamış Doktora Tezi. – Trablusşam: Câmiatü'l-Cinân, 2014. – S. 15–22.

ma'no va hikmatlar sifatida ta'riflagan¹. Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, barcha ta'riflar bir-birini to'ldiradi va ular o'rtasida ziddiyat yo'q.

ЭҲСОННИНГ ЛУҒАВИЙ ВА ИСТИЛОҲИЙ МАЪНОЛАРИ

LEXICAL AND TERMINOLOGICAL MEANINGS OF DONATION

Мухаммадсиддиқ Усманов,

Ўзбекистон халқаро ислом академияси, Манбалар хазинаси мудири

“Эҳсон” сўзи арабча бўлиб, “фойда етказиш”, “яхшилиқ қилиш”, “бирор ишни мукаммал бажариш” маъноларини англатади².

Араб луғатшуносларидан бири Ибн Манзур (а.р.) шундай ёзади: “Эҳсон “хусн” (гўзал, чиройли) ўзагидан олинган. “Хусн” хунукнинг акси демакдир. “Эҳсон” эса “ёмонлиқ қилиш”нинг аксидир. Эҳсон деганда ихлос ирода қилинади. Имоннинг мукаммал бўлишида эҳсон катта аҳамият касб этади. Зеро, имон келтириб, ихлоссиз амал қилган одам муҳсин ҳисобланмайди. Бундай кимсанинг имони дуруст бўлса-да, мукаммал бўлмайди. Баъзи олимларнинг айтишича, эҳсон муруқаба (Аллоҳ ҳамма нарсани кузатиб туришини ёдда сақлаш ва эътиқоди тақозосига мувофиқ яшаши) ва ибодатларни гўзал тарзда адо этиш демакдир. Зеро, Аллоҳнинг ҳамма нарсадан воқиф эканини идрок қилган одамнинг амаллари пухта ва гўзал бўлади”³.

Яна бир луғатшунос олим Ферузободий (а.р.) шундай таъриф беради: “Эҳсон “ёмонлиқ қилиш”нинг аксидир. “Ҳасана” (яхшилиқ, савоб) “саййиа” (ёмонлиқ, гуноҳ)нинг зиддидир”⁴.

Имом Қуртубий (а.р.) шундай деган: “Эҳсон”нинг икки маъноси мавжуд. Бири қўшимчасиз қўлланилиб, “бирор ишни гўзал тарзда амалга ошириш, мукаммал бажариш” маъноларини беради. Иккинчиси “إلى” (“-га”) қўшимчаси билан бирга қўлланилади ва “яхшилиқ қилиш, фойда етказиш” маъноларини билдиради⁵.

Роғиб Асфҳоний (а.р.) шундай деган: “Эҳсон икки маънода қўлланилади. Бири ўзгаларга инъом қилиш, иккинчиси эса ўз ишини гўзал тарзда бажаришдир. Али (р.а.)нинг қуйидаги ҳикматили сўзи ҳам шу маънода айtilган: “Инсонлар қилган эҳсонларининг фарзандларидир”, яъни инсонларга билими ва пухта бажарган ишларига қараб баҳо берилади”⁶.

Эҳсоннинг иккита фойдаси бор. Зеро, эҳсон нафақат ўзгаларга яхшилиқ қилиш, балки инсон ўз ҳолатини ислоҳ қилишда ҳам акс этади. Шуларни эътиборга олган Ибн Мусо ал-Хусайний (а.р.) эҳсонга шундай таъриф беради: “Эҳсон бировга фойда

¹ Ўша манба. – Б. 50–51.

² Ибн Ҳажар Асқалоний. Фатҳ ал-барий – Шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. Ж.1. – Дар ас-салом, 2000. – Б. 159.

³ Ибн Манзур. Лисан ал-‘араб. Ж.2. – Байрут: Дар содир, 1997. – Б. 85-86.

⁴ Маждуддин Фирузободи. Ал-қомус ал-муҳит. Ж.4. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-‘илмия, 2009. – Б. 1199.

⁵ Абу ‘Абдуллоҳ Қуртубий. Ал-Жами‘ ли-аҳкам ал-Қуръан. Ж.10. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2002. – Б. 514.

⁶ ‘Аллома Роғиб Исфҳони. Му‘жам муфрадот алфаз ал-Қур’ан. – Дамашк: Дар ал-қалам, 2002. – Б. 236.

келтирадиган ишни қилишдир. Бунда ўша одамнинг ҳолати яхши томонга ўзгаради. Масалан, очни тўйдириш каби. Ёки эҳсон қилган одам ўзи яхши инсонга айланади”¹.

Марвон Афанди Насрун мазкур таърифлардан келиб чиқиб, шундай хулоса қилади: “Эҳсон ўзгага фойда келтириш мақсадида қилинган иш бўлиб, у эҳсон қилинган одамнинг ҳолатини яхши томонга ўзгартиради”².

Эҳсоннинг истилоҳий маъноси борасида олимлар турли фикрларни билдирганлар.

Расулуллоҳ (с.а.в.) ва Жаброил (а.с.) орасида бўлиб ўтган суҳбатда эҳсонга У зот (с.а.в.) шундай таъриф берадилар: “*Эҳсон Аллоҳга ҳудди Уни кўриб турганингдек, агар сен Уни кўрмасанг, У сени кўриб турганидек ибодат қилишингдир!*”³ Инсон бу дунёда ҳеч қачон Аллоҳ таолони кўра олмайди, аммо Аллоҳ таоло ҳақидаги маърифати билан Уни кўриб тургандек ҳолатга туша олади. Бу ҳолат бандаларнинг Аллоҳ ҳузуридаги энг юқори мақомларидан бири саналади. Ундан кейинги мақом эса, банда Аллоҳ таоло томонидан доим кузатилиб туришини ангалган ҳолда ҳаёт кечиришидир.

Имом Нававий (а.р.) мазкур ҳадисни шарҳлар экан, эҳсонга шундай таъриф беради: “(Ҳадисда келган эҳсон ҳақидаги жумла)нинг мақсади ибодатда ихлосли бўлишга тарғиб қилиш ва банда Аллоҳнинг кузутиб туришини камоли хушув ва хузув билан доим ёдда сақлаши ҳамда бошқа шу каби маъноларни англатади”⁴.

Ибн Ҳажар Аскалоний (а.р.)нинг эҳсонга берган куйидаги таърифида шу маъноларни қасд этган: “Эҳсондан мурод ибодатни пухта қилишдир. Ибодатда эҳсон қилиш уни ихлос ва хушув билан адо этиш, фикру хаёлни фақат ибодатга машғул қилиш, Аллоҳни қалб билан худди кўриб тургандек мушоҳада қилиш ва Аллоҳ уни ва қилаётган амалларини доим кузатиб туришини ёдда сақлашда намоён бўлади. Бу икки ҳолат Аллоҳни таниш ва Унга хушув қилишнинг самарасидир”⁵.

Жалолиддин Румий (а.р.)нинг “Аслинг каби кўрин ёки кўринганинг каби бўл!” деган ҳикматли сўзларида ҳам шу маънолар назарда тутилган.

Инсон нафақат ташқи, балки ички дунёсини ҳам ислоҳ қилиши ҳам аслида эҳсоннинг бир кўриниши саналади. Зеро, Ҳофиз Ҳакамий (а.р.) эҳсонни шундай таърифлайди: “Эҳсон – ташқи ва ички дунёни яхшилаш. У диннинг энг олий ва энг хатарли (эҳсонга эътиборсизлик билан қараш инсон учун энг хатарли ҳолат саналади) мартабаларидан бири саналади”⁶.

¹ Абул Бако Яъқуб ибн Мусо Ҳусайний. Ал-куллиёт – му’жам фи ал-мусталаҳот ва ал-фуруқ ал-луғавия. – Байрут: Му’ассаса ар-рисала, 1993. – Б. 53.

² Марвон Афанди Насрун. Ихсан ва мажалатуҳу ва осоруху мин ал-манзур ал-кур’ани. – Малайзия: Малайзия халқаро ислом университети, 2007. – Б. 7.

³ Қаранг: Ибн Ҳажар ‘Аскалоний. Фатҳ ал-барий – Шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. Ж.1. – Дар ас-салом, 2000. – Б. 152-153; Бадруддин ‘Айни. ‘Умдат ал-қори – Шарҳ Саҳиҳ ал-Бухорий. Ж.1. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-‘илмия, 2009. – Б. 438-456; Мухйиддин Нававий. Шарҳ Саҳиҳ Муслим. Ж.2. – Байрут: Дар ал-ма’рифа, 2005. – Б. 107-111; Шайх Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт: Ислом ва иймон. Ж. 2. – Тошкент: Шарқ, 2008. – Б. 16.

⁴ Мухйиддин Нававий. Шарҳ Саҳиҳ Муслим. Ж.2. – Байрут: Дар ал-ма’рифа, 2005. – Б. 112.

⁵ Қаранг: Ҳофиз Шайх ‘Абдулаввал. ал-Мантуқ ли маърифат ал-фуруқ. – Тошкент: Г.Я. Яковлев, 1915. – Б. 33; Ибн Ҳажар ‘Аскалоний. Фатҳ ал-бари – Шарҳ Саҳиҳ ал-Бухори. Ж.1. – Дар ас-салом, 2000. – Б. 159.

⁶ Доктор Мусфир ибн Са’ид Ғомидий / Эҳсон: аҳаммиятуҳу, ақсамуху, самаротуху / Мажаллат ал-Бухус ал-исламия, №58. – Б. 352-353.

Улуғ муфассирлар ҳам эҳсон ҳақида бир қанча таърифлар беришган. Имом Мотуридий (а.р.) шундай таърифлайди: “Эҳсон яхши ишни бажариш, яъни Аллоҳга шукр қилиш ва Унинг буйруқларини гўзал тарзда қабул қилишни англатади”¹.

Ҳасан Басрий (а.р.) эҳсонга шундай таъриф берган: “Эҳсон ёмонлик қилганга яхшилик қилишдир”².

Имом Қуртубий (а.р.) шундай тафсир қилади: “Эҳсон ибодатни пухта қилиш, уни тўғри адо қилишга астойдил ҳаракат қилиш, Аллоҳнинг кузатиб туришини доим ҳис қилиш, ибодатга киришиш ва унда бардавом бўлиш ҳолатларида Аллоҳнинг улуғлиги ҳамда буюклигини доим ёдда тутишдир.

Фахруддин Розий (а.р.) шундай ёзади: “Эҳсон тоат-ибодатларни адо қилишда сон жиҳатдан ҳам, кайфият (сифат) жиҳатдан ҳам муболаға қилишдир. Ибодатларда адолат қилиш фарзларни бажаришда намоён бўлади. Фарзларни ортиғи билан бажариш ҳам ибодат саналади ва бу эҳсон деб аталади. Хулоса қилиб айтганда, тоат-ибодатларни адо қилишда сон жиҳатдан ҳам, кайфият (сифат) жиҳатдан ҳам муболаға қилиш, яъни маромига етказиш эҳсондир”³.

Исомуддин Исмоил Ҳанафий (а.р.) шундай ёзади: “Эҳсоннинг икки хил маъноси бор. Бири амални гўзал тарзда бажариш, иккинчиси ёмонлик қилишнинг аксини англатади”⁴.

Ибн Ошур (а.р.) шундай дейди: “Эҳсон – инсон ўз вазифаси бўлмаса-да, ўзгаларга гўзал муомала қилишдир. Ҳасан (яхшилик) – муомала вақтида бошқаларга ёқимли бўладиган ишдир ва яхшилик қилган одам бу ёқимли ишни ўз ихтиёри билан, бировнинг қистовисиз амалга оширади”⁵.

Хулоса қилиб айтганда, эҳсон диннинг энг олий мартаба ва даражалардан бири саналади. Эҳсон имоннинг мағзи, камоли ва руҳидир! Барча гўзал хулқлар ва юксак даражалар ўз кучини эҳсондан олади. Нафсни поклаш, ички дунёни ислоҳ қилиш ва қалбни нурга тўлдириш эҳсонсиз амалга ошмайди. Эҳсон билан оддий амаллар улуғ ибодатларга, мубоҳ ишлар савобли амалларга айланади. Эҳсоннинг мукамаллиги ва пухталигига қараб савоб ҳам ортиб боради. Эҳсон бандаликнинг энг юксак даражаларидан бўлиб, ниятни турли ножўя ҳаёллардан тозалашга ёрдам беради.

¹ Абу Мансур Мотуридий. Та’вилот Аҳл ас-сунна. Ж.5. – Байрут: Му’ассасат ар-рисала, 2004. – Б. 19.

² Абу-л-Баракот ‘Абдуллоҳ Насафий. Мадорик ат-Танзил ва ҳақо’иқ ат-та’вил – Тафсир ан-Насафий. Ж.1. – Дамашқ: Дар ал-калим ат-таййиб, 2005. – Б. 293.

³ Фахруддин Розий. Ат-тафсир ал-кабир – Мафатих ал-ғайб. Ж.20. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-‘илмия, 2000. – Б. 83.

⁴ ‘Исомуддин Исмо‘ил Ҳанафий. Ҳошия ал-Қунавий ‘ала Тафсир ал-Байзовий. Ж.11. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-‘илмия, 2001. – Б. 425.

⁵ Шайх Муҳаммад Тоҳир Ибн ‘Ашуро’. Тафсир ат-таҳрир ва-т-танвир. Ж.13. – Байрут: Му’ассасат ат-та’рих, 2000. – Б. 205.

OILADA OTA-ONA HAMFIKRLILIGI - JAMIYAT RIVOJI

PARENTAL SYMPATHY IN THE FAMILY IS THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

*Mahmutali Dehqonov,
ToshDTU dotsenti, PhD*

Global fuqarolik jamiyati taraqqiy etilayotgan hozirgi davrda mahalla va oilaviy munosabatlar madaniyatining barqaror bo'lishi, ota bilan onaning axloqi, odobi, o'zaro munosabati, farzandlariga bo'lgan mehr-muhabbati muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, huquqiy demokratik, jamiyat qurish kelajak yoshlar, solih farzandlar qo'lidadir. Yosh avlod esa oilada boshlang'ich tarbiyani oiladan oladi. Mahalla va oilada aqli har qaysi inson yaxshi anglaydiki, bu yorug' dunyoda jamiyat tayanchi oila bo'lar ekan doimo mahalla ahli oldida dolzarb ma'suliyat bo'lib koladi. Oila bor ekan, farzand deb atalmish bebaho ne'mat bor. Farzand bor ekan, odamzot hamisha ezgu orzu va istak intilishlar bilan yashashni xohlaydilar. Demak, oiladagi farzand ne'mati, ular tarbiyasidagi ota-onaning mas'uliyati g'oyat yuksakdir. Ayni vaqtda farzandlarning ota-onani rozi qilishi muhimdir. Mahalla va oila himoyasi doimo farzand tarbiyasidan boshlanadi. "Kimki, ota-onasini rozi qilsa, unga Tubo (jannatdagi daraxt) nasib bo'ladi va Alloh taolo uning umrini ziyoda qiladi"¹ Hadislarning birida oilada ona tabarruk zot hisoblanib, u hayotning boshi, farzand ma'naviyatining asosiy ijodkoridir. Ota-onalar uchun o'z farzandlarini tarbiyalash, voyaga yetkazishdek burchdan ko'ra mas'uliyatliroq vazifa yo'q. Farzand esa, bugungi kun vorisi, mustaqil O'zbekistonning kelajagi. Oilada ona farzandlari uchun har qanday qiyinchiliklarga bardosh beradi, ularni sabr-toqat bilan yengib o'tadi. Bir parcha go'shtdan yetuk insonni tarbiyalash, uni kamolotga yetkazishning qanchalik qiyinligini tasavvur qilish ham oson emas. Onalar kecha-kunduz farzandlarini tarbiyalash bilan band bo'lib, ba'zan o'zini ham unutib qo'yadi. Ayol kishi avvalo o'z farzandiga muruvvat ko'rsatadi. Onalarni rozi qilish farzandlarning muqaddas burchidir. Tarbiyachilar ta'biri bilan aytganda: "Tabiat aziz ayollarimizga munislik va mushfiqlikni, ezgulik va nafosatni abadiy fazilat qilib bergan. Har bir inson ko'nglini munavvar qilguvchi nainki oilaga, balki butun jamiyatga ahillik, totuvlik, mehr-oqibat bag'ishlaguvchi ham ayoldir"². Ona jamiyatga ham ahillik, tinchlik bag'ishlaydi. Qadimda ayollarni xo'rlash axloqsizlik deb qaralgan.

Mustaqil Respublikamizda qabul qilingan farmon va qonunlarda ayollar masalasiga, ularni qadrlashga katta e'tibor berilgani bejiz emas. Bu borada talaygina ishlar amalga oshirildi. Biz ayollar haqida gapirar ekanmiz, eng avvalo, ayol hayotning abadiyligini, avlodlarning davomiyligini ta'minlaydigan, muqaddas urf-odatlarimizni saqlaydigan, shu bilan birga, kelajak avlodlar qanday inson bo'lib yetishishiga ta'sir ko'rsatadigan murabbiy ekanini tan olishimiz zarur. Buyuk mutafakkir Alisher Navoiy "Hayratul - abrор"ida: kishi uchun ota va ona naqadar mo'tabar ekanini anglatib "Ikki jaxoning tilasang nurfosh, birisin oy angla, birisini quyosh" deb ta'lim bergan edi "Arbain"da esa ona qadrini g'oyat ulug'

¹ Мухаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. ал-Адаб ал-муфрад (Одоб-ахлоққа оид ҳадислар). –Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти-матбаа бирлашмаси, 2008. - Б. 5.

² Аёлга эҳтиром // Таҳрир ҳайъати: Р. Шоғуломов ва бошқалар. –Тошкент: Ўзбекистон, 1999. - Б. 60.

tutish kerakligini ta'kidlab, bunday deb yozadi: Onalarning oyog'i ostidadur, ravzai jannatu jinon bog'i. ravza bog'i visolin istar esang, bo'l onaning oyog'i tuprog'i¹. Ayol bamisoli hayotdir, unda axloq-odob fazilatlarini ulug'i bo'lib, har qanday nafsiiy buzuvchilardan qochadi. Ayolning hayosi inson hayotining bezagi, ziynati hisoblanadi. Hayo, ibo, imon, go'zal xulqqa ega bo'lgan ayol oilaning ma'naviy timsolidir. Hayo imondadir, imon esa jannatga eltadi. Hayo ayol qalbida, tuyg'usida tashqi ko'rinishida namoyon bo'luvchi, iffat va nazokatni oshiruvchi aql-farosat gulshanini bezovchi toza guldir. Rivoyat qilishlaricha, "O'limga mahkum etilganlar orasida bir ayol ham bor ekan. Ularni o'limga olib ketishiyotganida haligi ayol yo'lda ip va nina berishlarini so'rabdi. Nima qilasan ipu ninani? – so'rabdi jallodlar. Tizzamning yonidan choki so'kilibdi, shuni chandib olay, - debdi ayol. Axir sen hozir o'lasan-ku! – debdi posbonlar. Men ayolman, sharmi-hayoimni saqlay. O'lim sari ketayotgan bo'lsam ham, nomusim haqqi, xaloyiq oldiga ayolday chiqishim kerak"², debdi ayol.

Hayoli ayol oilaning nomusi, erining huzur-halovati, farzandlarining mehriboni, odamlarning duru gavharidir. Hayoli ayol xonadon ravnaqidir. Zero, u oila a'zolarini tushunadi, osoyishtalik bilan ish olib boradi. Oilaning achchiq-chuchugiga chidab, mehr va ishonch bilan yashaydi. Bunday ayollarni xalqimiz hayoli va vafoli deb bilishadi. Ularga hurmat bilan qarashadi. Ayollarga erkaklar o'z tug'ishgan opa-singillari kabi munosabatda bo'lishlari kerak, deyilishi bejiz emas, albatta.

Oila, ayol tushunchalarini bir-biridan ayri tasavvur etib bo'lmaydi. Jamiyat hayotini ayollarsiz tasavvur qilish qiyin. Oilani oila qiladigan ham ayoldir. Jamiyatga, oilaga fayzu barakot kiritadigan kuch ham mo'tabar ayollarimizdir. Ayollarni Sharqda bamisoli farishtaga o'xshatishgan. Onalar jamiyatda milliy, islomiy qadriyatlarimiz, an'analarimizga amal qilib yashaydi, farzandlar tarbiyalaydi. Ona farzand ko'rishidan tashqari o'z farzandini baxtli bo'lib yetishishini o'ylaydi. Ularga hayot sirlarini o'rgatadi. Bu esa, farzand ma'naviyatining asosiy kurtagi hisoblanadi. Ona mehri farzand mustaqil oyoqqa turishi bilan tugallanmaydi, balki bir umr davom etadi. Ona uchun farzandi katta yoshda bo'lsa ham boladek ko'rinadi. Onalar farzandlarga nasihat qiladi; yaxshi ishlari uchun maqtab, yomon ishlari uchun koyidi. Onalar hayotdan ko'z yumayotgan vaqtlarida ham o'z farzandlariga vasiyatlar qiladi. Quyosh yerga nur sochib, hamma mavjudotlarga hayot bag'ishlaganidek, ona mehri ham farzand qalbini yoritadi. U o'zining cheksiz mehribonligi bilan kishi qalbini bir umr yoritib turadi. Shoir Muhammad Ali bunday deb yozadi:

"Biring ikki bo'lsin nima ushlasang,
Yo'llaring oq bo'lsin tog'lar qoricha.
Sen yorug' dunyoda tinch yurar bo'lsang,
Men duo qilarman umrim boricha"³.

Ona ezgu niyatlarini duo qilish bilan ham bayon etadi. Ota -bobolarimiz erni er qiladigan ham, qaro yer qiladigan ham xotin, deb bejiz aytishmagan. Faxr-ul-Banot Sibg'atulloh qizi ta'kidlaydi: "Bir xonim uning idora qiluvchi isrof etuvchi bo'lsa erini ranjitishi ma'lum, o'zi ham torliqqa tushib mashaqqat chekadir. Er isrof qiluvchi bo'lganda

¹ *Қаранг:* Алишер Навоий. "Назмуд-Жавоҳир", "Арбаин". -Тошкент: Ғофур Ғулом нашриёти, 1968. Т. 15. - Б. 6.

² Хайдаров Н. Аёл – шарм-хаё белгиси // Маърифат. 1993 йил 29 сентябр. - Б. 3.

³ Муҳаммад Али Она дуоси. – Тошкент: Ёзувчи. 1994. - Б. 12.

ham xotin uni yaxshi tuta biluvni o'rganmog'i, yeguliklarni va boshqa narsalarni rejalab turmog'i, narsa qo'yiturg'on joyni bekitib tutmak kerak"¹. Haqiqatan, yaxshi, oqila xotin farzandlaridan tashqari o'zining tarbiya ko'rganligi, halolligi, ro'zg'orparvarligi bilan erni ham tarbiyalaydi. Erkak kishi oila boshlig'i bo'lgani sababli, u ko'proq ishda bo'ladi. Oiladagi sog'lom ma'naviy muhitni asosan ayollar yaratadi. Hadislarda ham bu fikr keltiriladi: "Baxtsizlik xotinda, xonadonda va otdadur",² deyiladi. Shu sababli ham xalq ichida "yaxshi xotin-baxtu oltin", degan hikmatli so'z bor. Ona mehri, go'zalligi, ma'naviy kuchi jihatidan beqiyos va betakrordir. Donolar aytganidek, sahiylik bobida, hatto, quyosh ham ona mehribonligi oldida ojizlik qiladi. Tong, bahor go'zalligini ham ona mehribonligi bilan taqqoslab bo'lmaydi. Zero, olamda onadan ko'ra sadoqatli, mehr-muruvvatliroq ikkinchi bir inson yo'q. Onaga bo'lgan hurmat va muhabbatni onalik mehri shakllantiradi. Farzand bir umr onadan qarzdordir. Ammo bu qarzni uzib bo'lmaydi. Ularning bergan tarbiyasi ijtimoiy mazmun-mohiyatga ega.

Onalik mehri farzand qiyofasidagina emas, balki jamiyat taraqqiyotida ham o'z aksini topadi. Yetuk ma'naviyatli ona jismonan sog'lom va ma'naviy barkamol insonni tarbiyalaydi. Ona mehri cheksiz, beg'araz va beqiyosdir. Og'ir damlarda ona o'zini unutsa unitishi mumkin, biroq farzandini aslo unutmaydi. Xalqning, "Dunyo tor bo'lganda ham, ona mehri keng bo'ladi", degan naqli hayot falsafasini, ayollarning ichki dunyosini chuqur bilish bilan bog'liq bo'lgan buyuk hikmatdir. Onani bog'bonga qiyoslash hayotning mazmunini bildiradi. Bog'bon kechayu kunduz mevali daraxtlarni parvarishlaganidek ona ham o'z farzandiga tarbiya beradi. Inson shaxsi va uning fazilatlarini ulug'laydi, uni yer yuzidagi jonzoqlar ichidagi eng yuksagi - a'losi hisoblaydi. Hadisda Abu Hurayra (Rz): Rasululloh (s.a.v.): Shirin so'z – sadaqadir – deydilar³.

Bu fazilatdan mahrum bo'lgan ayollar ona degan sharaflı nomga aslo munosib emas. Ayrim ayollar ba'zan o'zlarining buyuk onalik fazilatlarini to'la tasavvur etolmaydilar. Oila barqarorligi, uning ahilligi va farzandlar tarbiyasiga jamiyat yuklagan vazifa, muqaddas burch deb qaramaydilar. Bunday onalar o'z farzandlariga yaxshi tarbiya berishga, oila barqarorligini qadrlashga ham qodir emas. Olimlarning fikricha, "Har bir oilaning turmush tarzi darajasi er-xotin, ayniqsa, ayolning oilaviy turmush, uning mohiyati, undagi ma'naviy muhit haqidagi tasavvurlari qay darajada shakllanganligiga bevosita bog'liq", degan fikrlariga qo'shilamiz.

Vijdonli, iymonli onalar bag'rida yetilgan, allalarini tinglab tarbiyalangan barcha farzandlar azizdir. Har bir ona o'z farzandlariga, "O'nta bo'lsa, o'rni boshqa, qirqta bo'lsa qiligi", degan ma'naviy mezon asosida yondashadi. Onalik burchi va qadrini olimu fozillar o'z asarlarida yaqqol ko'rsatib berganlar. Ona haqiqiy tarbiyachi, tabib, olihimmat, sersahovat va duogo'y zotdir. Oila muhitida farzandlarning biri chiroyli, biri xunuk, biri injiq, biri muloyim, mo'min-qobil bo'lishi mumkin. Ammo onalar uchun ularning barchasi birdir. Bunday ma'naviy boylikni faqat onalargina chuqur his qila oladilar. Ona qalbini ona

¹ Фахр-ул-Банот Сибғатуллоҳ қизи. Оила сабоқлари. -Тошкент: Ёзувчи, 1993. - Б. 65.

² Ал-Бухорий, Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил. Саҳиҳи Бухорий: Ҳадис Ал-Жомий ас-Саҳиҳ: (Ишонарли тўплам): II китоб / Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. -Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1995. - Б. 393.

³ Абу Абдуллоҳ Муҳаммад Ибн Исмоил ал-Бухорий: Саҳиҳи Бухорий: Ҳадис Ал-жомий ас-саҳиҳ. (Ишонарли тўплам): II Китоб. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедия давлат илмий нашриёти. 2008, - Б. 379.

biladi. Bu burch ham tabiiy, ham ijtimoiy-ma'naviy omillarning birligidan iboratdir. Onalarning buyuk fazilatlari Sharq ayollarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Sharq oilasida ona insof-imonliligi, hayosi, iffati, or-nomusi, ro'zg'orni tushunishi, farzandlariga mehribonligi, eriga sadoqati bilan ajralib turadi. Bu borada milliy, diniy an'analar, qadriyatlar o'zbek ayollarining ma'naviy olamiga chuqur singib ketgan.

TURK XOQONLIGI DAVRIDA MARKAZIY OSIYODAGI SIYOSIY VAZIYAT

POLITICAL SITUATION IN CENTRAL ASIA DURING THE TURKIC KHANATE

Ziyodilla Ziynatullayev,

O'zXIA Islom tarixi va manbashunosligi - IRCICA kafedrasida

katta o'qituvchisi, PhD

Dastlab Ahamoniylar, so'ng Yunon-makedonlar bosqiniga uchragan Markaziy Osiyo hududi o'rta asrlar davrida ham siyosiy jarayonlar markazida bo'lib qoldi. Buyuk ipak yo'lining asosiy yo'nalishlari Markaziy Osiyo orqali o'tganligi ham hududning strategik ahamiyatini oshirgan. VI asrning so'nggi choragidan VIII asrning boshlarigacha mazkur mintaqada G'arbiy Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan.

O'z davrida "O'n o'q xoqonligi" deb yuritilgan G'arbiy turk xoqonligi tarkibiga Oltoy tog'larining g'arbida joylashgan o'lkalar – Yettisuv, Chu vodiysi, Volga, Kubanning quyi qismi, Irtish, Ishim daryolari bo'yidagi yerlar hamda Markaziy Osiyoning yarim mustaqil kichik davlatlari kirgan. Uning markazi Yettisuv bo'lgan. G'arbiy xoqonlikdagi yozgi qarorgoh Isfijob (Sayram) yaqinidagi Mingbuloqda, qishkisi – Suyob (Qirg'izistonning To'qmoq viloyati) shahrida joylashgan¹.

Markaziy Osiyoning o'sha davrdagi yarim mustaqil davlatlari tarkibiga Jayhun (Amudaryo) daryosi yaqinida joylashgan Buxoro viloyati, Samarqand va unga qarashli bo'lgan Sug'd viloyati, Ushrusana (Ustrushona), Shosh, Farg'ona, Kesh, Nasaf, Sag'oniyon (Chag'oniyon), Termiz, Quvodiyon, Axsisak, va Xorazm nohiyalari kirgan². Tarixiy manbalarga ko'ra, jumladan, Beruniy asarlari³, VI–VII asrda yozilgan Xitoy solnomalari⁴ ma'lumotlari bo'yicha VIII asrning boshlarida Markaziy Osiyoda 15 yaqin ana shunday "mustaqil" davlatchalar bo'lgan⁵.

¹ Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарқ, 2013. 100-б.

² Ибн Ҳавқал. Мовароуннахр / араб тилидан тарж., изоҳлар муаллифи Ш.С. Камолиддин. Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2011. 30-б.

³ Абу Райхон Беруний. Осор ул-боқия 'ан ал-курун ал-ҳолия (Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар).

⁴ Бей шу (Шимолий сулолалар тарихи). Йирик тарихчи Ли Ян-шоу қаламига мансуб. Марказий Осиё, Хоразм ва Шарқий туркистоннинг VI аср иккинчи ярмидаги тарихи ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Суй шу (Суй хонадонининг тарихи). Хитой тарихчилари жамоаси томонидан ёзилган. Асарнинг 83-бобида Марказий Осиё ҳақида маълумотлар мавжуд. Қаранг: Мадраимов А. Фузаилова Г. Манбашунослик. Т.: Ўзбекистон файласуфлари илмий нашриёти. 2008. 138-б,

⁵ Аҳмедов Б. Тарихдан сабоқлар. – Т.: "Ўқитувчи" нашриёти, 1994. 154-б.

Turk xoqonligidagi boshqaruv tizimi o'ziga xos fenomen bo'lib, uning asosiy xususiyatlari quyidagilarda namoyon bo'lgan. Turk xoqonligida butun saltanat ustidan oliy hukmronlikni xoqon amalga oshirgan. Osmon (Tangri), yer va suv kuchi, xoqon irodasi turk xalqi uchun g'oyaviy asos vazifasini o'tagan. Qadimgi turklarda xoqon birlik, ozodlik va mustaqillik ramzi bo'lib, xoqonlik hududida yagona ulug' xoqonning hukmronlik qilishi shart hisoblangan. Turkiy bitiklarga ko'ra, xoqon Tangri (xudo) va budun (xalq) o'rtasidagi vositachi hisoblangan. U nafaqat o'z xalqi, balki o'ziga tobe boshqa elatlar haqida ham qayg'urishi lozim bo'lgan¹. Ushbu iddaodan unga tobe o'lkalarda sodir bo'lgan isyonlarni bostirishda samarali foydalanilgan. Jumladan, xoqon Qoracho'rin (587-588) o'z o'g'li El Arslon Sheri Kishvarni (586-606) Buxoro vohasiga Poykentdagi Abruy (Abaxon) isyonini (593) bostirishga jo'natgan². Xoqondan keyingi amaldor – Yabg'u (bahodir) vazir vazifasida bo'lgan. Bu lavozimga, odatda, xoqonning oila a'zolari tayinlangan³. G'arbiy turk xoqonligida To'nyabg'u davrida (618-630) boshqaruv islohoti o'tkaziladi. Mahalliy hukmdorlarga "yabg'u" unvoni beriladi⁴. Ammo yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Taxt merosxo'ri – tegin bo'lib, bu epiteta davlat boshlig'i farzandlari – shahzodalar ismiga qo'shib, masalan, Kultegin deb aytilgan. Turk xoqonligidagi muhim mansablardan biri tudun bo'lib, u joylardagi noiblarni anglatgan. Ular mahalliy hokimlar siyosatini, boj-soliq ishlarini nazorat qilganlar. Urug' qabilaning nomdor vakillari "beklar" deb yuritilgan. Jamoani xoqon va zodagonlar kengashi – "qurultoy" boshqargan.

Xoqonlik boshqaruvida ikki xil tizim mavjud bo'lgan. Birinchisi bo'ysundirilgan ba'zi o'lkalarda mahalliy sulolalar hokimyat tizimiga kiritilgan, ya'ni ular xoqonlikka o'lpon to'lash evaziga o'z hukmini saqlab qolgan. Ikkinchisi, tobe o'lka va viloyatlarning ayrimlariga hukmdor xonadoniga mansub vakillar tayinlangan.

Xoqonlikning undan ilgari katta yarim ko'chmanchi birlashmalardan farqi shunda ediki, turklar Markaziy Osiyo va Sharqiy Turkistonning madaniy hududlarini bo'ysundirganlari holda, o'zlari cho'l va dashtlarda yashab qolavergan⁵.

Xoqonlik aholisining quyi tabaqasi "budun" yoki "qora budun" deb atalgan. Budun, o'z navbatida, qabilalar uyushmasini ham tashkil etgan. U "o'n o'q budun" yoki "o'n o'q el" deb yuritilgan. O'n o'q budun yoki elning hokimi "yabg'u" yoki "jabg'u" nomi bilan atalgan⁶.

Markaziy Osiyoda mahalliy aholi asosan ikki ijtimoiy toifaga bo'lingan. Birinchisi o'troq va ikkinchisi ko'chmanchi. Jamiyatning ilg'or va madaniy jihatdan yetakchi qismi dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi o'troq xalqlar edi. Bu davrda ancha kuchayib ketgan kadivarlar Markaziy Osiyo xo'jaligidagi asosiy kuch hisoblanardi⁷. Ko'chmanchilar esa, asosan, chorvachilik bilan mashg'ul bo'lgan.

¹ Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. Монография. – Т.: ART-FLEX, 2010. 88-б.

² Абу Бакр Муҳаммад ибн Жафар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Тошкент, "Камалак" 1991, 91-б.

³ Гумилев Л.Н. Древние тюрки. Кристалл, 2003. С. 35.

⁴ Султонов Ф., Бозорбоев Ф. Ўрта асрлар тарихи (Ўзбекистон тарихи). Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007. 7-б.

⁵ Ўзбекистон ССР тарихи. II том. Бош таҳрир ҳайъати: Р.Х.Аминова ва бошқ. (Масъул муҳаррир Я.Ғ. Ғуломов). Т.: "Фан", 1970. 172-б.

⁶ Шамсутдинов Р., Мўминов Х. Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарқ, 2013. 102-б.

⁷ Ўзбекистон ССР тарихи. II том. Бош таҳрир ҳайъати: Р.Х.Аминова ва бошқ. (Масъул муҳаррир Я.Ғ.Ғуломов). Т.: "Фан", 1970. 172-б.

Xulosa o'rnida shuni alohida ta'kidlash joizki, Markaziy Osiyoda Turk xoqonligi tomonidan ko'chmanchilik an'analariga xos boshqaruv tizimi joriy etilgan bo'lib, ushbu omil mintaqadagi boshqaruvga oid siyosiy jarayonlar jadallashuvida ijobiy ahamiyat kasb etdi. Oqibatda o'lka boshqaruvida yangicha tartib va unvonlar joriy etildi. Shuningdek, Xoqonlik bo'ysundirilgan o'lkalarni boshqarishda ba'zi mahalliy sulola vakillarini ham jalb etib, ulardan o'lpon olish evaziga itoatda saqlab turgan. Natijada o'troq o'lkalarda siyosiy barqarorlik va iqtisodiy taraqqiyot birmuncha ta'minlangan. Xullas, Markaziy Osiyo bu davrda G'arbiy Turk xoqonligiga tobe bo'lsada, undagi iqtisodiy rivojlanish sur'atlari anchagina jadal bo'lgan.

MARKAZIY OSIYODA XADISLAR ASOSIDA YUZAGA KELGAN MAQOLLARNING ARAB XALQ MAQOLLARI BILAN LINGVOMADANIY TAHLILI

LINGUISTIC-CULTURAL ANALYSIS OF CENTRAL ASIAN PROVERBS BASED ON HADITHS IN COMPARISON WITH ARABIC PROVERBS

Umida Tadjieva,

Oriental nodavlat universiteti, "Sharq tillari" kafedrasi o'qituvchisi

Qur'oni Karimdan so'ng musulmon olami uchun muqaddas bo'lgan kitob, xadislar hisoblanadi. Hadis – payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) ning gapirgan gaplari va qilgan ishlarining namunasidir. Xadislar insonlar uchun islom dining qoidalariga amal qilgan holda, yaxshilikka o'rgatuvchi dasturul amaldir. Huddi Qur'on oyatlaridek, xadislari ham arab xalqi maqollar va hikmatlar tarzida avloddan-avlodga o'tib kelmoqda.

«لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ»

Hech qanday sababsiz birovga ozor yetkazib bo'lmaydi, shuningdek, javob tariqasida ham ozor berib bo'lmaydi. (an-Navaviy).

فِي كُلِّ كَيْدٍ رَطْبَةٌ أَجْرٌ

Har qanday tirik jonga yaxshi munosabatda – mukofot bor. (Buxoriyning sahih xadislari).

الجنة تحت اقدام امهات

Jannat onalar oyog'i ostidadir (al- Xatib)¹.

So'nggi maqol o'zbek tilida ham keng qo'llanilib keladi. O'zbek xalqi ham onalarni ulug'lab, "Jannat onalar oyog'i ostidadir", "Otangni kaftingda tutsang, onangni boshingda tut" kabi maqollar mavjud. Shuningdek, xadis asosida yuzaga kelgan "Yaxshilikni eng avvalo onagga, so'ng esa otangga va yaqin qarindoshlaringga qilgin" maqollari ham keng qo'llaniladi.

الْمَرْأَةُ تُذْهِبُ الْمَهَابَةَ

¹ Зарипова А. М. Арабские паремии как этнокультурный феномен. – Казань, 2018. – В. 20.

“Hazlkashlik obro’ni tushuradi”. Ya’ni inson qancha ko’p hazl qilsa, obro’si shuncha tushib boradi. Umar bin Abdul-Aziz alayhis-salom shunday deydilar:

“Hazldan yiroq bo’ling, u nafratni keltirib chiqaradi”, -deb aytganlar.

Abu Ubaydning naql qilishicha “Bir halifa qo’l ostidagilardan biriga ikki ko’ylakning birini olishini taklif qilgan ekan. Shunda u kishi “har ikkisini olaman yana xurmoni ham” deya hazl qiladi. Shunda halifaning jaxli chiqib “hali mening xuzurimda hazl qilayapsanmi?” deb hech narsa bermagan ekan”. Shundan keyin yuqorida keltirilgan maqol yuzaga kelgan¹.

إِنَّ الْمَعَاذِيرَ يَتَّبِعُهَا الْكَذِبُ

“O’zini oqlash har doim yolg’on bilan aralashadi”.

Ibrohim Naxagiy bir insonga shunday degan ekan: “Sening uzringni hech qanday oqlashlarsiz qabul qilaman. Chunki o’zini oqlaganda yolg’on aralashadi”.

أَمْسِكْ عَلَيْكَ تَفَقُّتَكَ

“Harajatlaringizni qisqartiring”. Ushbu maqol nafaqat mablag’ tomonidan, balki so’zlarga ham ishlatiladi. Abu Ubeyda “tinmay gapirayotgan insonga” shunday degan ekan.

الْحِكْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ

“Hikmat musulmon insonning topilmasidir”. Ya’ni mo’min odam har yerdan hikmat izlaydi.

Xalqimiz tilida tez-tez qo’llanib turadigan quyidagi maqol mazmuni ham diniy afsonaga asoslanadi: Sulaymon o’ldi, devlar qutuldi. Sulaymon payg’ambar “Baytul muqaddas”ni qurdirganda devlarni majbur qilib ishlatgan emish. U to imorat bitguniga qadar hech qayoqqa qimirlamay, hassaga tayanib turganmish. Devlar Sulaymondan qo’rqanlaridan hech qayoqqa ketmay, noiloj ishlayverishibdi. Sulaymon turgan joyida turib o’lib qolsa ham, devlar buni payqamabdilar. Nihoyat, jasad bir yoqqa ag’anab tushgach, devlar har tarafga qochib ketishibdi².

Shuningdek, diniy tushunchalar orqali kirib kelgan maqollar Zahiriddin Muhammad Bobur qit’alarida ham maqoldan mahorat bilan foydalanilgan.

Jumladan, quyidagi qit’aga e’tibor qilsak:

Otani chunki qibla debturlar,

Qibla yanglig’ anga nazar qilg’il.

Ota og’ritma, ey odam, zinhor,

Ota ozoridin hazar qilg’il³.

Qur’oni karimda ham, Hadisi sharifda ham farzandning ota-ona oldida tavozeli bo’lishi ko’p ta’kidlangan. Buning ta’sirida “Ota oldida kek urma, odobingga chek urma”, “Ota oldidan o’tma, odob oldidan ketma” kabi maqollar yuzaga kelgan. Boburning yuqoridagi qit’asida xalq maqollaridagi mazmun asos bo’lgan. Chunki shoir qit’a boshlanmasida “Otani chunki qibla debturlar”, – deya iboraning xalqqa qarashli ekaniga ishorat qiladi. Keyin iborani sharhlab, yakuniy xulosada “Ota ozoridin hazar qilg’il”, - deb xalqning

¹ Арабские пословицы и поговорки: Абуль-Фадль аль-Майданий (умер в 518 году по мусульманскому летоисчислению) / Перевод с арабского: Ильнур Сарбулатов abusyliman@yandex.ru. – С. 27.

² Шомаксудов Ш., Шорахмедов Ш. Ҳикматнома. - Тошкент, 1990. – Б. 379.

³ Bobur, Zahiriddin Muhammad. Sochining savdosi tushti. – Toshkent: Sharq, 2007. – B. 221.

“Otasini og‘ritgan el ichida xor bo‘lar” maqoliga etib bog‘laydi. Ko‘rinadiki, bu qit‘ada xalq maqoli va shoir o‘giti omuxtalashib go‘zal bir ibrat hosil bo‘lgan¹.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Islom dini arab va o‘zbek xalqi uchun umumiy din bo‘lganligi, har ikki xalqning ham ushbu dinga e‘tiqodi kuchli bo‘lganligi uchun Qur‘oni Karim oyatlari va Xadislardagi pand-nasihatlar xalq hayotiga kuchli singib ketganidan maqol va matallarga aylangandir. Ushbu turdagi maqollar, Qur‘on oyatlari bilan tavsiflanib, o‘zining ta‘sir doirasini yanada kuchaytiradi.

MARKAZIY OSIYO XALQLARINING AN‘ANA VA URF-ODATLARI AVESTO MISOLIDA

TRADITIONS AND CUSTOMS OF THE CENTRAL ASIAN PEOPLES ON THE EXAMPLE OF AVESTA

*Zulfizar Ulug‘bek qizi Turobova,
Buxoro Davlat Pedagogika Instituti, I kurs magistranti*

Inson huquqlari bo‘yicha Osiyo forumi ishtirokchilariga “Osiyo hududida yaratilgan eng ko‘hna yozma yodgorlik – "Avesto" kitobida inson huquq va erkinliklari, millatlararo munosabatlarni o‘zaro hurmat va ishonch tamoyillari negizida barpo etish g‘oyalari muhim o‘rin tutadi, zo‘ravonlik va adolatsizlik rad etiladi”² – degan fikr ilgari surilgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, "Avesto"da xalqlarning tarixi, madaniyati, turmush tarzi bilan bir qatorda davlat boshqaruvi, oila-nikoh, jinoyat va ta‘lim-tarbiyaga oid masalalar ham bayon etilgan.

Markaziy Osiyo Buyuk ipak yo‘li chorrasida joylashgan yirik sivilizatsiya markazidir. Asrlar davomida u yerda ko‘plab millat, elat va xalqlar tinch-totuv va inoq yashayaptilar. Biron bir xalq, millar va elat yo‘qki, uni milliy qadriyatlar, urf-odat va an‘analari, ko‘hna tarixiy yodgorliklar va ma‘naviy merosidan ayri holda tasavvur qilsak. Har bir millat, elat va xalqning turmush tarzi, madaniyati, e‘tiqodini o‘zida aks ettiruvchi bebaho boylik va ajralmas qismi urf-odat va an‘analari. Ularsiz kishilik jamiyatini tasavvur etib bo‘lmaydi. Markaziy Osiyodagi an‘ana va urf-odatlar asrlar davomida shakllangan. Uning bizgacha yetib kelgani katta mo‘jizadir. Chunki ular bizning tariximiz, madaniyatimiz va turmush tarzimiz haqida so‘ylovchi manbadir. Markaziy Osiyoda asrlar davomida o‘zbek xalqi bilan birgalikda qozoq, qoraqalpoq, qirg‘iz, turk, turkman, tatar va boshqa millat vakillari tinch-totuv yashab kelishgan. Boshqa millat vakillarining Markaziy Osiyoga kirib kelishi natijasida urf-odatlarning almashinuvi yuz bergan. Chunki ular o‘zlari bilan birgalikda o‘zlarining urf-odatlarini ham olib kelishgan. Asta-sekinlik bilan ularning urf-odalari, an‘analari bizning hayotimizga kirib kelgan. Shu sababli ham an‘ana va urf-odatlarimiz

¹ Rahmatov Y. Maqol va uning o‘zbek mumtoz adabiyotidagi evolyutsiyasi. DSc ilmiy darajasini olish uchun taqdim qilingan dissertatsiya. Toshkent – 2023. – B. 195.

² Mirziyoyev Sh. Niyati ulug‘ xalqning ishi ham ham ulug‘ hayoti yorug‘ va kelajagi faravon bo‘ladi. – T.: “O‘zbekiston”, 2019. – B. 359.

orasida ba'zi jihatlar boshqa millat vakillarnikiga o'xshab ketadi. An'ana va urf-odatlar o'zi nima?. Kishilar hayotida qanchalik ahamiyatga ega?

An'ana – tarixiy taraqqiyot jarayonida tabiiy va ijtimoiy ehtiyojlar asosida vujudga keladigan, ajdodlardan avlodlarga meros bo'lib o'tadigan, kishilar madaniy hayotiga ta'sir o'tkazadigan madaniy hodisadir¹.

Urf-odat – kishilarning turmushiga singib ketgan, ma'lum muddat takrorlanib turuvchi xatti-harakat, ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xulq-atvor qoidalari ko'nikmasi tushuniladi.

Insonlar qalbida milliy qadriyatlarimiz, an'ana va urf-odatlarimiz, ma'naviy merosimizni jo bo'lishida islom dinining o'zni beqiyos. Chunki din insonlarni halollikka, adolatli bo'lishga, oxiratni o'ylab yashashga, tinchlikni qadrlashni va vijdon bilan yashashga o'rgatadi. Zardushtiylik muqaddas kitobi "Avesto"ning zamirida ham ushbu g'oyalar yotadi. An'ana va urf-odatlar shaxsni tarbiyalashda, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, insoniylik tuyg'ularini shakllantirishda, komil va barkamol shaxs bo'lib yetishida alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, qadimiy odatlarimizdan biri bo'lmish salomlashish odati. Barcha urf-odat va an'analar salomlashishdan boshlanadi. Ikki begonani yaqinlashtiradigan, yaqin insonlar o'rtasida mehr-muhabbat tuyg'usini oshiradigan odatlaridan biri. Islom dinida ham tanigan-tanimagan insonlarga salom berish ham qarz ham farzligi belgilangan.

Xalqimiz garchi islom diniga e'tiqod qilsada, uning turmush tarzida hali hanuzgacha zardushtiylik dinidan qolgan an'ana va urf-odatlar saqlanmoqda. Bu ayniqsa olovga bo'lgan e'tiborda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, kuyov kelinni olov atrofidan aylantirishi, marhumlar ruhiga sham yoqish yoki bo'lmasa turli xildagi marosimlarda sham yoqish ham zardushtiylikdan qolgandir. Qolaversa, zardushtiylikda tuproq, yer, olov, suv va havo muqaddas hisoblangan, tabiatni ulug'lashgan, uni asrab-avaylashgan. Hozirgi kunga qadar bu unsurlarni e'zozlanib kelinmoqda. "Avesto"da borliqning yaxlitligi va bir butunligi, inson hayotining tabiat bilan uyg'unligi masalasi odamning ruhiy olamiga chambarchas bog'liq holda ko'rsatilgani ko'p narsani anglatadi. Bu holat insonning ma'naviy dunyosini shakllantirishda atrof-muhit qadim zamonlardan buyon qanday kuchli ta'sir o'tkazib kelganiga yana bir bor e'tiborimizni jalb qiladi². Bundan ko'rinadiki, inson hayotida tabiatning o'zni beqiyosdir. Tabiat insonsiz yashay oladi, ammo inson tabiatsiz yashay olmaydi. Shuning uchun ham uch mingyillik tarixni o'z ichiga olgan "Avesto"da tabiatni ulug'lash, uni e'zozlash kerakligi va to'rt unsur muqaddas ekanligi e'tirof etiladi. An'ana va urf-odatlarimiz ham buning yorqin misolidir. Vaqtlar o'tib diniy dunyoqarashlar o'zgarsa ham xalqimizning suv, olov, havo, yerga bo'lgan munosabati o'zgarmasdan, ayniqsa sayqallanib kelmoqda desak adashmaymiz. Bu qadriyatlar zardushtiylik dinidan tortib islom dinida ham qadrlanib kelinayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytganda, Markaziy Osiyoda an'ana va urf-odatlar ko'p mingyillik tarixni o'z ichiga oladi. Xalqimiz hayotida ularning o'zni beqiyosdir. An'ana va urf-odatlar xalqlarni bir-biridan ajratib turuvchi, ularning tarixi, madaniyati, turmush

¹ Qoraboyev U. O'zbek xalqi bayramlari. - T.: "Sharq", 2002. – B. 8.

² Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. - T.: "Ma'naviyat", 2010. – B. 32.

tarzi haqida ma'lumot beruvchi manbadir. Xususan, o'zbek xalqi hayotida urf-odatlar, bayramlar juda ko'p. Boshqa millat vakillari hayotida bunday urf-odat, bayram va qadriyatlarni uchratmaymiz. Bu ham o'zbek xalqining urf-odatlarining o'ziga xosligidandir.

MARKAZIY OSIYODA ZIYORAT TURIZMINING INSON RESURLARINI BOSHQARISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

CHARACTERISTICS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT OF PILGRIMAGE TOURISM IN CENTRAL ASIA

*Shahlo Maksudova,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi talabasi
Yusupdjan Sadiqov,
O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi katta o'qituvchisi*

Hozirgi vaqtda dunyo bo'yicha eng tez rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Turizm sohasining rivojlanishi butun dunyoning ijtimoiy, siyosiy, madaniy, iqtisodiy rivojlanishiga juda katta ta'sir ko'rsatdi va ba'zi mamlakatlarning asosiy daromad manbayiga aylandi.

Turizm jahon iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lib, ish o'rinlari yaratishga, investitsiyalarni jalb qilishga, valyuta tushumlarining o'sishiga va infratuzilmani rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu kichik va o'rta biznesni rivojlantirishga xizmat qilmoqda, mahalliy aholiga qo'shimcha daromad keltirmoqda, hududlar iqtisodiyotini diversifikatsiya qilishga xizmat qilmoqda. Shuningdek, madaniy va tabiiy merosni asrab-avaylash, mahalliy va kichik biznesni rivojlantirishga ko'maklashmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2021-yildagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida "Turizmni rivojlantirish bo'yicha 2021-yilda ham izchil islohotlarni davom ettiramiz. Ayniqsa, ziyorat turizmi va ichki turizmni rivojlantirishga alohida e'tibor beriladi", deb ta'kidladilar. Ushbu strategik masalani keng qamrovda hal qilish, mamlakatimizda yetarli bo'lgan resurslardan oqilona foydalanish, barcha zaruriy salohiyatlarni ishga solishi, buning uchun esa yetarli investitsiyalarni jalb qilishi zarur.

Turizm infratuzilmasini va turizmga inson resurslarini yanada takomillashtirish va respublikaga turistlar oqimini ko'paytirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2023-yil 27-iyuldagi "Turizm sohasida islohotlarni yanada jadallashtirish va davlat boshqaruvi tizimini samarali tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-238-son qarorini imzoladi, bu esa mamlakatda ushbu sohaning yanada rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi¹.

Markaziy osiyoda turizm sanoatida inson resurslarini boshqarish ushbu sohaning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Turizm turli

¹ <https://uzbektourism.uz/>

madaniyat va kelib chiqishiga mansub odamlarga uchrashish, tajriba almashish va bir-birlari haqida bilish imkoniyatini beradi. U bag'rikenglik va madaniy xilma-xillikka hurmatni targ'ib qiladi, mahalliy hamjamiyatlarga yangi g'oyalar, amaliyotlar va bilimlarni olib keladi. Barqaror turizm ekotizimlarni, tabiiy resurslarni va biologik xilma-xillikni saqlashga yordam beradi. Bu tabiiy bog'lar, qo'riqxonalar, ekoparklarni muhofaza qilishni rag'batlantiradi va atrof-muhitga minimal salbiy ta'sir ko'rsatadigan resurslardan ongli ravishda foydalanishga yordam beradi. 2020-yilning 24-noyabr kuni "Ipak yo'li" turizm xalqaro universiteti binosida Yevropa Ittifoqining "Switch Asia" tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan "Markaziy Osiyoda barqaror turizm modeli: imkoniyatlar, hamkorlikni rivojlantirish, texnologiyalarni joriy etish" loyihasi doirasida onlayn vebinar bo'lib o'tdi. Mazkur tadbir Samarqand viloyati turizmni rivojlantirish departamenti, O'zbekiston xususiy sayyohlik tashkilotlari assotsiatsiyasi va "Ipak yo'li" turizm xalqaro universiteti tomonidan tashkil etildi"¹.

1.1-jadval

O'zbekistonda 2018-2022-yillardagi joylashtiruv vositalariga ko'ra ko'rsatkichlari

	Joylashtirish vositalari	2018-yil	2019-yil	2020-yil	2021-yil	2022-yil
Joylashtirish vositalari (yil yakuniga ko'ra)	dona	852	974	1067	1 085	67 170
	xona	19767	23909	26663	29699	226
	o'rin	39553	47868	53698	59581	4 794

Markaziy osiyoda turizm sanoatida inson resurslarini boshqarish ushbu sohaning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarga ega. Turizm turli madaniyat va kelib chiqishiga mansub odamlarga uchrashish, tajriba almashish va bir-birlari haqida bilish imkoniyatini beradi. U bag'rikenglik va madaniy xilma-xillikka hurmatni targ'ib qiladi, mahalliy hamjamiyatlarga yangi g'oyalar, amaliyotlar va bilimlarni olib keladi. Barqaror turizm ekotizimlarni, tabiiy resurslarni va biologik xilma-xillikni saqlashga yordam beradi. Bu tabiiy bog'lar, qo'riqxonalar, ekoparklarni muhofaza qilishni rag'batlantiradi va atrof-muhitga minimal salbiy ta'sir ko'rsatadigan resurslardan ongli ravishda foydalanishga yordam beradi. 2020-yilning 24-noyabr kuni "Ipak yo'li" turizm xalqaro universiteti binosida Yevropa Ittifoqining "Switch Asia" tashabbusi bilan amalga oshirilayotgan "Markaziy Osiyoda barqaror turizm modeli: imkoniyatlar, hamkorlikni rivojlantirish, texnologiyalarni joriy etish" loyihasi doirasida onlayn vebinar bo'lib o'tdi. Mazkur tadbir Samarqand viloyati turizmni rivojlantirish departamenti, O'zbekiston xususiy sayyohlik tashkilotlari assotsiatsiyasi va "Ipak yo'li" turizm xalqaro universiteti tomonidan tashkil etildi"².

Turizm xalqaro hamkorlik va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishga yordam beradi. U sayyohlik operatorlari, davlatlar va tashkilotlarni turizm sanoatini rivojlantirish va boshqarishda hamkorlik qilish, bilim va tajriba almashishga undaydi.

¹ Maksudova Shahlo. Gastronomik turizmning O'zbekistondagi ahamiyati // Образование, наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – Т. 26. – №. 1. – С. 34-37.

² Samarqandda «Markaziy Osiyoda barqaror turizm modeli» mavzusida vebinari ish boshladi. – Telegraph.

Turizmning dunyoda inson resurslarini boshqarishda tutgan o'rni odamlar va xalqlarni bir-biriga yaqinlashtirish, tinch-totuv yashash, iqtisodiy yuksalish va madaniy merosni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga intiladi. Bu butun jahon hamjamiyatining barqaror va inklyuziv rivojlanishiga erishishning muhim omilidir.

Toshkent viloyatining eko va agroturizm salohiyatini namoyon etish maqsadida joriy yilning 2023-yilning 15-16-sentyabr kunlari Parkent tumanida "Uzum sayli" xalqaro festivali bo'lib o'tdi. Festivalda Respublikaning 12ta viloyatidan fermer xo'jaliklari, ekoturizm yo'nalishidagi tadbirkorlar va turli xil tabiiy ichimliklar ishlab chiqaruvchi korxonalar ishtirok etadi. Har bir hudud o'z eko, agroturizm, gastroturizm salohiyatini namoyish etdi¹.

Turizm sanoati ko'pincha xizmatlarga talab va ishchi kuchi taklifining sezilarli mavsumiy tebranishlariga duchor bo'ladi. Inson resurslarini boshqarish yuqori va uzoq davrlarda talabni samarali boshqarish va yil davomida xodimlarni ushlab turish uchun moslashuvchan bo'lishi kerak.

Turizm butun dunyo bo'ylab xodimlar va sayyohlarni jalb qiladigan global sanoatdir. Ko'p millatli jamoalarni boshqarish madaniy farqlarni, til to'siqlarini hisobga olishni va mahalliy urf-odat va an'analarga moslashishni talab qiladi.

Markaziy osiyoda turizm mijozlarga xizmat ko'rsatish va mehmondo'stlik xizmatlarini ko'rsatish bilan chambarchas bog'liq. Inson resurslarini boshqarishda asosiy e'tibor mehmondo'stlik ko'nikmalarini rivojlantirish va qo'llab-quvvatlashga, shu jumladan mijozlarga xizmat ko'rsatish bo'yicha treningga va xizmatlar sifati standartlarini belgilashga qaratilishi kerak.

"Turizm yo'nalishidagi islohotlarni yana-da jadallashtirish va sohada davlat boshqaruvi tizimini samarali tashkil qilish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2023-yil 27-iyuldagi PQ-238 sonli Prezident qarorida: 2024-yil 1-yanvardan boshlab turoperatorlar tomonidan turistik oqim past bo'lgan xorijiy mamlakatlardan O'zbekiston Respublikasiga olib kelingan har bir turist uchun O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti va Turizmni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan teng ulushlarda 20 AQSH dollaridan 100 AQSH dollarigacha bo'lgan ekvivalentda rag'batlantiruvchi subsidiyalar ajratilishi; Turoperatorlar va aviatashuvchilarning xorijiy mamlakatlardan Samarqand, Buxoro va Urganch xalqaro aeroportlariga amalga oshirilgan charter aviaqatnovlari bo'yicha xarajatlarning bir qismi har bir xorijiy turist uchun, u respublika hududida kamida besh kecha tunab qolgan taqdirda, 20 AQSH dollari, qish mavsumida (20 noyabrdan 20 fevralgacha) esa 50 AQSH dollari ekvivalentida O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti va Turizmni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan teng ulushdarda qoplanishi belgilangan.

Sayohat sanoati ko'pincha ish soatlarida moslashuvchanlikni talab qiladi, chunki xizmatlar kechayu kunduz yoki nostandart vaqtda taqdim etiladi. Bu ish jadvallarini boshqarish va xodimlarning ehtiyojlari va afzalliklarini hisobga olishni talab qiladi.

Sanoat raqobati va turizm bozorining doimiy evolyutsiyasi tufayli xodimlarni boshqarish xodimlarni o'qitish va rivojlantirishga e'tibor qaratishi kerak. Kasbiy o'sish va

¹ O'zbekiston Respublikasi madaniyat va turizm vazirligi (uzbektourism.uz).

rivojlanishni qo'llab-quvvatlash xodimlarning malakasini oshirishga va kompaniyaga sodiqlikni shakllantirishga yordam beradi¹.

Xulosa qilib aytganda, turizmda inson resurslarini boshqarish sohaning xususiyatlarini hisobga olgan holda malakali kadrlarni jalb qilish, saqlab qolish va rivojlantirish bo'yicha samarali strategiyalarni qo'llash orqali o'ziga xos yondashuvni talab qiladi. Muvaffaqiyatli xodimlarni boshqarish mijozlar ehtiyojini qondirish va sayyohlik kompaniyasining raqobatbardoshligini oshirishga yordam beradi.

BUXORO VOHASI AHOLISINING AN'ANAVIY URF-ODAT VA MAROSIMLARI

TRADITIONAL CUSTOMS AND CEREMONIES OF THE POPULATION OF THE BUKHARAN OASIS

*Zarina Yusuf qizi G'iyosova,
Termiz Davlat Universiteti, magistrant*

Buxoro vohasi o'zbek va tojiklari orasida qadimdan o'tkazilib, hozirgi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmay kelayotgan azaliy marosim "Sallabandon" marosimidir.

"Sallabandon" tojikcha salla – "chalma", bandon – "bog'lash", "o'rash" degan ma'noni beradi. Ko'plab tadqiqotchilar o'zbek ayollari bosh kiyimlari tizimida salla – dastor o'rash qadimdan odat bo'lganligini, ayolning bir yosh bosqichidan, ikkinchisiga o'tishi maxsus marosim tarzida nishonlanib, ayol kishining bosh kiyimi shaklan o'zgartirilganligini ta'kidlashadi.

Akademik, Etnolog olim Shoniyozov K. O'rta Osiyo hududida nafaqat erkaklar, balki ayollar bosh o'rovining "lachak", "kulta", "kultapo'shak" singari muhim elementlari bilan bog'liq ma'lumotlarni o'rgangan². Etnograf olim Davlatova S. sallasifat bosh kiyimlar turkey xalqlar orasida keng tarqalgan bo'lsa-da, XIX asr o'rtalaridan boshlab, XX asrgacha turli ijtimoiy sabablarga ko'ra, kundalik hayotdan chiqib ketgan yoki transformatsiyaga uchragan, ya'ni bir shakldan boshqa shaklga aylangan holda keksa momolar orasidagina saqlanib qolganligini qayd etadi³.

Ushbu marosim ayollarning bir yosh bosqichidan ikkinchisiga o'tganini bildirib, farzandli bo'lgan kelinchakning "kelin" maqomidan "ona" maqomiga o'tganini bildiradi. Odatda, bu marosim kelinning birinchi farzandi tug'ilganida yoki o'g'il farzand ko'rganida, sharoitdan kelib chiqib "Beshik to'yi" bilan qo'shib o'tkazilgan.

Bu marosimni o'tkazish kelinni onasining zimmasidagi vazifa bo'lib, kelinga, kuyovga, chaqaloqqa va kelinning qaynona-qaynotasiga yangi sarpo tayyorlanadi. Kelinchak kelgan mehmonlarni kelin salom qilib kutib oladi. Mehmonlar chaqaloq uchun

¹ Максудова Ш., Гулямова Г. Зиёрат туризмни ривожлантиришнинг шакллари // World of Science. – 2023. – Т. 6. – №. 4. – С. 246–250.

² Шаниязов К. Узбеки-карлуки (историко-этнографический очерк). – Т.: Наука, 1964. – С. 106, 113–117.

³ Davlatova S. Qashqadaryo milliy kiyimlari. An'anaviylik va zamonaviylik. – Т.: Yangi asr avladi, 2006. – Б. 84.

kiyim, sovg'alar olib kelishadi. Keyin "Sarpopo'shon" marosimi boshlanadi. Davra o'rtasiga kelinning onasi qavigan yangi "davi ko'rpacha" to'shalib, kelinchak yuzi qiblaga (g'arb) qaratilib o'tqaziladi. Marosim sarpolari o'ralgan dasturxonni kayvoni xodima davraga olib kiradi va "Bismillahi Rohmanir Rohiyim"- deb ochadi. Kelinchakning boshidan kelinlik do'ppisi kayvoni xodima tomonidan olinadi va o'rniga ayollik maqomini beruvchi salla o'raladi. Avvalo, oq ko'ylak va kaltacha va uning ustidan ipak ko'ylak va kaltacha kiydirilgan, ammo hozirgi kunda ushbu marosimda eng qimmatbaho va toshlar bilan bezatilgan bejirim ko'ylaklar kiyiladi. (XX asr Buxoro ayollariga xos xususiyat ko'ylaklarni ustma-ust qilib kiyish, ko'ylaklarning ko'pligi ayolning mavqei va badavlatligini bildirgan).

Salla o'rashda birinchi kultapo'shak kiydiriladi. Avval kelinning sochlari yig'ilib kultapo'shakka tiqiladi, so'ngra bosh qismi kiyiladi, kelinning sochlari kultapo'shak bilan yig'ib olinadi. Kultapo'shak – kulota baxtli, ya'ni bir nikohli, yoshi keksa onaxonlarga maxsus tiktirib olingan. Bu bosh kiyim bir –biriga ulab tikilgan ikki qismdan iborat bo'lib, uning boshga kiyiladigan yuqori qismi aylana shaklida xuddi do'ppidek, soch kiydirib qo'yiladigan pastki qismi esa tor, kalta yeng shaklidir. Kultapo'shakdan so'ng, faqat doka matosidan 1 metr hajmda tayyorlangan lachak bog'lanadi. Lachak ham o'ziga xos tartibda bo'lib, kelinchak iyagi ostidan o'tkazilib, boshning tepa qismi, ya'ni kultapo'shak ustidan bog'lanadi.

Buxoro lachagining o'ziga xos vazifasi shundaki, ayolning bo'ynidan ko'kragigacha gavda qismini berkitib turishdir. Buxoroda lachak bilan birga, salla o'rashda ham doka matosidan foydalaniladi. Kelinchak boshiga o'ngga qarab o'ralgan sallaning bir uchi chap tomonga chiqarib qo'yilgan. Bosh tuzilishining katta – kichikligiga qarab salla tuzilishi 3-4 metr bo'lgan. Salla ustidan Buxorocho zardo'zi peshonaband bog'langan va uning ustidan kata ro'mol – sarband tashlangan. "Sarpopo'shon"da kayvoni bilan birga kelinchakning qarindoshlaridan yoshi katta ayol qatnashgan. "Sarpopo'shon" tugaganidan keyin yoshi katta onaxonlardan biri duoyi – fotihaga qo'l ochib : "Ilohi omin, qo'shgani bilan qo'sha qarisin, sallasini biz bog'ladik, baxtini Alloh bersin" deb duo qilishgan. Kelinchak esa avval qiblaga 3 marta va mehmonlarga tazim qiladi. So'ngra kelinlikdan ayollar safiga qo'shilgan kelinchak boshidan shirinliklar sochiladi. Uni muborakbod etish uchun qarindosh – urug'lari o'z sovg'alarini hadya qilishadi. Birinchi bo'lib, kelinning onasi qizining peshonasidan o'pib, unga atalgan tilla taqinchoq sovg'a qiladi. Har bir oila iqtisodiy ahvolidan kelib chiqib sovg'a tayyorlaydi. Odatda, onasi kelinga uzuk, Buxorocho "Shibirma" zirak sovg'a qiladi. Lekin Buxoro shahrida kelinchak lachagiga onasining tilla uzukni o'tqazish odati hozirgacha saqlanib qolgan. Kelinchak yelkasiga sovg'a deb bir ko'ylaklik mato tashlab, peshonabandiga pul qistirilgan.

Shundan so'ng, marosim qatnashchilariga sallabandon lalisi shirinliklari tarqatilgan va xushbo'y atir sepilgan oq paxta bir chimdimdan ulashilgan. Xalq tasavvurida ushbu paxtaning oq rangi kelinchakka "oppoq baxt keltiradi", yumshoqligi esa ayollarga xos muloyimlik, og'irlik, bosqlik, labbay deb turish xususiyatlarini ato etadi, deb tushuniladi.

Kayvoni xodima isiriq tutatadi va "Hazorispand hazore, dushman ketsin mazore, do'stlarni qilma xore, shu kelinginaga kelmoqchi bo'lgan balo – ofatlardan o'zing uni asra" singari so'zlarni ovoz chiqarib aytadi. Kayvoni xodima xizmat haqqi uchun kelinchak onasi bir kiyimlik mato, juft miqdorda non va shirinliklarni oldindan ajratib qoygan.

Ushbu marosimda to‘ylardagidek dasturxon bezatiladi¹. O‘zbek qishloqlarida o‘zbekcha, tojik qishloqlarida tojikcha yor-yorlar kuylanadi. Sallasi bog‘langan kelinning yaxshi sifatлари aytilib, ayollar safiga qabul qilingani bilan qutlanadi. Endi kelinchakka “Boshi bog‘liq ayol” sifatida qaraladi va u ayollar bilan bir safda to‘y va motam marosimlarida ishtirok eta olgan. Buxoroda to‘y yoki motam marosimlariga bir oiladan bir kishi boradi, ya’ni kelinning qaynona yoki onasi hayot bo‘lsa, kelinning ushbu marosimlarda qatnashuvi cheklangan. Sallasi bog‘langandan so‘ng to‘ylarda bemalol qatnashgan. Motam marosimlarida sallasi bog‘langan ayol albatta, lachak bog‘lab borishi kerak².

Buxoro vohasidagi ushbu “Sallabandon” marosimining etnofenomenik xususiyati shundaki, marhuma qiz va sallasi bog‘lanmay vafot etgan kelinchaklarga ham (farzandi bor yoki yo‘qligidan qat’iy nazar) bu marosim tashkil etishdir.

Vafot etgan qizlar uchun ham “bu dunyodan bearmon ketsin, ruhi bezovta bo‘lmasin, tiriklardan rozi bo‘lsin” kabi tushuncha va tasavvurlardan kelib chiqib, sallabandon marosimi o‘tkaziladi. Vafot etgan qiz yoki kelinchakka yangi liboslar kiygiziladi va Go‘yanda (folklor qo‘shiqlarining maxsus ijrochisi) tomonidan yor-yor aytilib, yor-yorda salla bog‘lab, onalik gashtini surish, farzand o‘stirish kabi qiz bola uchun eng muhim xolatning yuz bermaganidan achinish, kuyunish motivlari yetakchilik qiladi.

Bundan tashqari sallasi bog‘lanmagan kelinchakning onasi vafot etsa, ushbu marosim kelinchakning yaqin qarindoshlari, amma, xolalari yoki qaynonasi tomonidan o‘tkaziladi. Buxoroliklarda har bir ayolning sallasi bog‘lanishi kerak, degan aqidaga amal qilinadi. Safarda, yoki yo‘lda vafot etgan ayolning ham lachagi o‘z ro‘moli bilan bog‘langan.

Bugungi kunda ham Buxoro vohasida qadimdan saqlanib kelayotgan sallabandon marosimining o‘ziga xos milliyligi, xalqchilligi va bardavomligi uning xalq orasida bebaho qadriyatga aylanib, boy ma’naviy meros sifatida asrab – avaylab kelinayotganidan dalolat beradi.

МУСУЛМОН АНДАЛУСИЯСИДА ИЖТИМОЙ МУҲИТ ВА ТАРАҚҚИЁТ

SOCIAL ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT IN MUSLIM ANDALUSIA

Ойбек Сотволдиев,

ЎзХИА Имом Мотуридий илмий-тадқиқот маркази катта илмий ходими

Неъматулло Насруллаев,

ЎзХИА Ислom тарихи ва манбашунослиги – IRCICA кафедраси доценти

Ўрта асрларда мусулмон ўлкалар ичида Андалус шаҳарлари ўзига хос тараққиёт даражасига эришган эди. Уларда мусулмон, насроний ва яҳудийлар биргаликда яшашар, уларнинг омихта маданияти асосида Андалус шаҳарлари ўзгача қиёфа касб этган эди. Андалусда 80 та биринчи даражали, 300 та иккинчи даражали шаҳарлар ва

¹ Ismoilov X. *Ўzbek tōylari*. – T.: *Ўzbekiston*, 1992. – B. 167-169.

² *Öraeva D. Ўzbek motam marosimi folklorik (janriy tarkibi, genezisi va badiiyati)*. – T.: Fan, 2004. – B. 50-51.

яна минглаб қишлоқлар мавжуд бўлган. Андалус пойтахти бўлган “Кордованинг бир миллион аҳолиси бўлган ва шаҳар ҳудуди Гвадаликвир дарёси соҳили бўйлаб 24 мил масофага чўзилган. У X асрда Европадаги энг йирик шаҳар ҳисобланган”¹.

Кордова шаҳри эрамиздан аввалги I мингйилликда финикияликлар томонидан бунёд этилган. Иккинчи Карфаген уруши (мил.ав. 218-201 й) дан сўнг Кордова римликлар учун Испаниядаги муҳим шаҳарга айланди. Уни “Сенаторлар шаҳри” деб аташарди. Араблар келгунига қадар шаҳар вестготлар ҳукмида бўлган. Андалус фатҳи (711-714 й) асносида Торик ибн Зиёднинг лашкарбошиларида Муғис ар-Румий Кордовани фатҳ этди. Шаҳар энди Қуртуба деб аталадиган бўлди. Андалуснинг иккинчи волийси Ҳур ибн Абдурахмон Қуртуба шаҳрини Андалус вилоятининг марказига айлантирди. 756 йилдан эса Қуртуба Андалус Умавийлари давлатининг пойтахти мақомини олди. Айти шу даврда Қуртуба ниҳоятда гуллаб-яшнади.

X асрда Қуртуба мусулмон оламининг етакчи сиёсий ва маданий марказларидан бирига айланди. Шаҳар Абдурахмон III (912-961) ва унинг ўғли Ҳакам II (961-976) ҳукмронлиги даврида ўз тараққиётининг чўққисига эришди. Ҳатто, Европа қитъасида Византия императорлигининг пойтахти Константинопол, Шарқда Бағдод, Африкада эса Қоҳира ва Қайравон шаҳарлари билан рақобатлашадиган даражага чикди. Европаликлар уни “Олам жавҳари” деб атай бошладилар². X асрнинг иккинчи ярмида шаҳарга таъриф буюрган географ ибн Ҳавқал (ваф. 988 й) уни “ярим Бағдод” дея васф этиб, “Мағриб, Ироқ, Шом ва Мисрда аҳолиси, ҳудудий катталиги, бозорларининг кенг тармоқчилиги, озодалиги, масжид, ҳаммом ва карвонсаройларининг кўплиги жиҳатидан унга тенг келадигани йўқ”³ деган эди. Мағриблик тарихчи Аҳмад ибн Муҳаммад Маққарий (ваф. 1632 й) эса ўзининг “Нафхут-тиб” асарида Қуртуба тамаддунига далолат қилувчи баъзи статистик маълумотларни ҳавола қилган: “Абдурахмон Дохил замонида Қуртуба масжидлари сони 490 та эди, сўнгра кўпайиб бориб, 3837 тага етди. Шунингдек, шаҳарда 213 077 та аҳоли уйлари, 60 300 та зодагонлар кошоналари, 80 455 та дўкон, 900 та жамоат ҳаммоми ҳамда 28 та шаҳар атрофидаги қишлоқлар мавжуд эди”⁴.

X-XI асрларда Қуртуба аҳолисининг сони 500 мингга яқин бўлган. Баъзи ўринларда шаҳарда бир миллион аҳоли яшагани ҳам қайд этилади. Таъкидлаш жоизки, бугунги Кордова шаҳрида яшовчилар сони тақрибан 350 мингга етади, холос.

Қуртубадан оқиб ўтувчи Гвадаликвир дарёси узра кўплаб сув чархпалаклари ва тегирмонлари ўрнатилган бўлиб, улар ёрдамида апелсин, қовун, хурмо ва бошқа экинлардан иборат далалар суғорилар эди. Қуртуба аҳолиси эса ўзаро хушмуомала, кийимлари, турар жойларини покиза тутувчи одамлар бўлган. Шунингдек, улар шаҳарга акведук орқали олиб келинадиган сувдан фойдаланишган⁵.

Қуртуба шаҳрида меморчилик жуда тараққий этган. У ерда бунёд этилган ноёб архитектура намуналари ҳали ҳамон кишиларни ҳайратда қолдириб келмоқда. Бу

¹ Ahmad Adil Kamal. “Atlas of the Islamic conquests”. Darussalam, 2010. – P. 261.

² Роғиб Саржоний. Қиссат ал-Андалус. Қоҳира, 2011. – Б. 309.

³ The UNESCO Courier. Al Andalus: Where Three Worlds Meet. Paris, 1991. – P. 28.

⁴ Маққарий. Азҳар ар-риёз. Работ, 1939. I жилд, – Б. 540.

⁵ Don Hamerly. The Córdoba Library of Caliph al-Hakam II. Dominican University. – P. 5.

борада тарихчи Макқарий Қуртубанинг бошқа шаҳарларга нисбатан устунлигини тўрт нарса билан изоҳлаган. Булар: Қуртуба кўприги (Қантарату Қуртаба), Қуртуба жомеъ масжиди, аз-Заҳро саройи ва тўртинчиси Илм¹. Мазкур тўрт нарса Қуртубага ўзига хос гўзаллик ва улуғворлик бахш этган.

Милоддан аввалги I асрда римликлар Қуртуба шаҳридан оқиб ўтувчи Гвадаликвир дарёси устидан кўприк ўтказган эдилар. Вақт ўтиши билан фойдаланиб бўлмас ҳолга келиб қолган мазкур иншоот Андалус волийси Самх ибн Молик Ҳавлоний тарафидан қайта барпо этилди. У ташриф буюрувчиларда Қуртуба шаҳрига кираверишда дарё устига тўшалган пояндоз мисоли таассурот қолдиради. Ҳозирда мазкур кўприкнинг узунлиги 247 метрни ташкил қилади.

Бугун Кордова кафедрали деб аталадиган Қуртуба жомеъ масжиди Андалус меъморчилигининг энг йирик ва дунёга машҳур намунаси ҳисобланади. У Шомдаги Умавийлар масжидидан андоза олган ҳолда бунёд этилган. Абдурахмон I (756-788) тарафидан 780 йилда қурилиши бошланган масжид кейинги ҳукмдорлар даврида ҳудуди кенгайтирилиб, янги кўриниш касб этиб борган. Унинг майдони 2,7 гектар (180м x 150м) ни ташкил этади. Масжидда Византия ва Аббосийлар маданиятига хос безаклар Андалус санъатига хос хусусиятлар билан уйғунлик пайдо қилган. Қурилишда антик давр ва вестготларга оид қоришиқ материаллардан ҳам фойдаланилган, тош ва ғишт бирга ишлатилган бўлса-да, тошга кўпроқ ўрин ажратилган. Жомеънинг ҳар жойида кўзга ташланадиган от тақаси шакли вестгот меъморчилигидан олингани бугунга келиб маълум бўлди². Қуртуба масжиди ҳақида XII аср географи Идрисий (ваф. 1165 й) “Масжидлар ичра унга тенг келадигани йўқ” деб ёзган. Яна бир машҳур географ Ҳимярий (ваф. 1495 й) эса уни: “...машҳур масжид, олам узра донғи кетган. Дунёдаги энг гўзал ёдгорликлардан бири” дея эътироф этган. Бир неча аср кейин яшаган ёзувчи Сеофил Гаутиер (1811-1872) масжиднинг ички қисмини “устунлардан иборат ўрмон” деб таърифлаган эди³. Дарҳақиқат, масжид турли мармарлардан шахмат тахтаси шаклида ясалган бир минг тўқсон учта устун устига барпо этилган. Унда узунасига ўн тўққизта, энига эса ўттиз саккизта саҳна мавжуд эди. Кечаси масжид тўрт минг етти юзта чироқ билан ёритилган. Бу чироқларга йилига йигирма тўрт минг қадок мой сарфланган. Унинг жанубий томонида бронза билан зийнатланган, жуда гўзал ясалган ўн тўққизта эшикни кўриш мумкин. Фақат ўртадаги битта эшик тилла билан безатилган. Шарқий ва ғарбий томонларида ҳам худди шунга ўхшаш тўққизта эшик мавжуд. Меҳробини таърифлашга эса, француз тарихчисининг сўзини келтириш kifоя: «Башар кўзи тушган энг гўзал нарса удир. Уникидек безак ва ҳашаматни на эски ва на янги асарларда кўриш мумкин»⁴.

Қуртуба масжиди халифа Абдурахмон Носир даврида реконструкция қилинган. Ҳалифа минора қурилиши ва масжидни безаш ишларига 26 минг 530 динар

¹ Макқарий. Азҳар ар-риёз. Работ, 1939. I жилд. – Б. 153.

² Nazmi Emin. İhtişamlı medeniyetten hazın sona. İstanbul, 2017. – S. 39-40.

³ Andalusia Umayyad Route. Spain: Pública Andaluza, 2016. – P. 87.

⁴ Аҳмад Муҳаммад. Ислом ҳазораси. Тошкент, 2004. Б. 74–75.

сарфлаган. Унинг даврида масжидда 10 мингта чироқ ёқилар ва 300 хизматчи ишлар эди¹.

1236 йилда Қуртубанинг такрор насронийлар қўлига ўтиши билан черковга айлантирилган ушбу масжид уч аср шу ҳолида қолди. XVI асрда масжиднинг ўрта қисмида ренессанс услубида бир кафедрал бино қилинди.

Қуртубанинг яна бир ажойиботи Мадинатуз-Захро, яъни Аз-Захро саройи бўлиб, мазкур сарой Абдурахмон III томонидан қурилган. Халифа унга суюкли жорияси Захро номини берган. Сарой, масжид, ҳаммом, бозор, ҳарбий казарма ва бошқа биноларни ўз ичига олган Мадинатуз-Захро кичик бир шаҳар қиёфасига кирган эди. Қуртубадан 8 км жануби-ғарбдаги “Жабали Арус” тоғи этакларида бунёд этилган бу шаҳарнинг қурилиши 936 йилда бошланди ва кейинги халифа Ҳакам даврида 975 йилда тугалланди. Абдурахмон III давлат солиқ даромадларининг учдан бирини шунга сарфлади, ҳеч бир харажатдан чекинмай, барча имкониятларни ишга солди. Сарой қурилиши асносида ҳар куни ўн минг ишчи, бир минг саккиз юз юк ҳайвонлари ишлатилгани, кунига олти минг тонна тош йўнилгани қайд этилган. Шаҳар қурилишига ўртача ҳисобда йилига 200 минг динор маблағ сарфланган. Шаҳар 113 гектар ҳудудни эгаллаб, 5 минг дарвоза ўрнатилган девор билан ўралган эди.²

BUXORO AMIRLIGI DIPLOMATIK ALOQALARINI O'RGANISHNING NAZARIY MASALALARI VA ISLOM DINING O'RNI

THEORETICAL ISSUES OF STUDYING THE DIPLOMATIC RELATIONS OF THE BUKHARA EMIRATE AND THE ROLE OF ISLAM

Kamronbek Abdulazimov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tadqiqotchisi

Buxoro qadimdan Markaziy Osiyo mintaqasining ma'naviy poytaxti vazifasini bajargan. Bu yerga o'z ilm-ma'rifatini yuksaltirish maqsadida turli mintaq va shaharlardan, Qozon, Orenburg, Xiva, Qo'qon shaharlari, Eron va Afg'oniston kabi davlatlardan ko'plab talabalar kelib ta'lim olishgan. Buxoroda XVIII asr yarmi XX asr boshlarida, ya'ni mang'it sulolasi hukumronligi davrida o'zining katta maktabiga asos solgan va asrlar davomida saqlanib kelinayotgan milliy an'analarni o'zlashtirgan iqtidorli olim va ulamolar yashab, ijod qilishgan.

Buxoro amirligi davrida olimlar va ulamolar tomonidan tarixiy asarlarni yozishga katta e'tibor qaratganlar. Asarlaning yozilishiga asosan mang'it hukumdorlarining o'zlari homiylik qilishgan. Bunday tarixiy asarlarning ko'p qismi agiografik³ janrda yozilgan. Agar asrlarning yozilish davriyligi jihatidan tartiblaydigan bo'lsa, Buxoroda mang'itlar hukumdorligi davrida ilk yozilgan asarlardan biri Muhammad Vafo Karmingiy (1685-

¹ Imamuddin S.M. A Political History of Muslim Spain. – New Delhi, 1960. – P. 166.

² Imamuddin S.M. A Political History of Muslim Spain. – New Delhi, 1960. – P. 163.

³ Madrahimov A., Fuzailova G. Manbashunoslik. – T.: O'zbekiston faylasuflar milliy jamiyati nashiryoti, 2008. - 71 b.

1769)ning “Tuxfa-i xoniy” (“Tarixi Rahimxoniy”) asarini e’tirof etish mumkin. Bu asar mang’it sulolasi vakillari Muhammad Rahimxon va Doniyolbiy otaliqlarning buyurtmasiga binoan yozilgan bo’lib, asarda 1721-1769 yillargacha bo’lgan ijtimoiy, siyosiy, madaniy voqealar aks etgan. Shuningdek, asarda Buxoro amirligining boshqaruv apparati, o’zbek qabilalarining yashash tarzi, Afg’oniston, Eron, Qo’qon va Qoshg’ar, Qozoq juzlari kabi qo’shni davlatlari bilan aloqalari to’g’risida muhim dalillar keltirilgan¹.

Mang’itlar davrida yozilgan yana bir muhim asarlardan biri shoir va saroy kotibi Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqining “Tadj at-tavorix” asari hisoblanadi. XVII asrdagi Buxoro hukmdori Subxonquli Muhammad Bahodirxonga (1680-1702) bag’ishlangan asarlardan biri - Xoja Samandar Termiziyning “Dastur ul-muluk” “Podshohlarga qo’llanma” deb nomlagan asari diplomatiya masalalarining turli qirralariga bag’ishlangan. Katta salohiyat egasi Xoja Samandar o’z asarini nafaqat ungacha yaratilgan va pand-nasihat uslubida bitilgan asarlardan, balki shaxsiy tajribasida uchragan voqeliklardan ham ta’sirlanib yozgan. Muallif Buxoro ashtarxoniylaridan - Abdulazizxon (1645-1680) va Subhonqulixon hukmronligi davrlarida o’z boshidan juda ko’p voqealarni kechirgan va ularning bevosita ishtirokchisi hamda guvohi bo’lgan. Masalan, Abdulazizxon vaqtida Buxoro sarhadlariga bostirib kelgan xorazmliklarga qarshi tashkil etilgan yurishda qatnashgan, Subhonqulixonning 1685, 1693 va 1695 yillarda Balx viloyatiga uyushtirgan harbiy tadbirlarining bevosita ishtirokchisi bo’lgan. Uning shaxsiy hayotida ro’y bergan voqealar ichida bizning mavzu uchun eng muhimi shuki, Xoja Samandar Subxonqulixonga qarshi bosh ko’targan Samarqand hokimi Xoja Quli huzuriga ikki marta elchi sifatida yuboriladi va u yerda Buxoro xoni nomidan o’zaro kelishmovchilikni bartaraf etish yuzasidan muzokaralar olib boradi. Muallifning o’zi bevosita diplomatik amaliyot bilan ham shug’ullangan. Xoja Samandar tashqi munosabatlarni yaxshilashda, boshqa mamlakatlar bilan aloqalar darajasining zahirida elchilik g’oyat katta, ayrim hollarda hal qiluvchi ahamiyatga molikligini alohida ta’kidlaydi. Shuning uchun ham elchining dastavval o’z vatanining sadoqatli farzandi, ya’ni vatanparvar bo’lishi, o’z hukmdori va mamlakatining shon-shavkati uchun jonini fido etishga hamisha tayyor turishi lozimligini uqtirib o’tadi².

“Dastur ul-muluk”da elchilikka yuborilayotgan shaxsning aqli raso, tili, ya’ni nutqi ravon va go’zal bo’lishiga, u ochiq yuzli va yoqimli xulq-atvor sohibi bo’lmoqligiga alohida e’tibor beriladi. Elchi o’tkir, yaltiroq shamshirga monand tildan chaqqonlik va mohirlik bilan foydalanishi lozimligi, ammo uning ochiq yuzli, go’zal muomalasi biron-bir murosaga kelish yoki sulh tuzish paytida muloyim, yoqimli bo’lishi, o’z nutqining avvalida dag’al, qo’rs, keskin so’zlar borligini sezsa, bunday so’zlarni yumshoqlik qaychisi bilan kesib tashlashi, nutqining boshlanishida do’q-po’pisa tarzidagi so’zlarni aytgan bo’lsa, gapning xotimasini yaxshi, yoqimli munosabatlarni, mehribonlikni anglatadigan so’zlar bilan tugatishi kerakligi haqida juda foydali maslahatlar berib o’tiladi³. Asarda har bir mamlakat va el bilan bo’lgan munosabatlar darajasini belgilaydigan omillarni, bu yo’ldagi maqsad va vazifalarni, aniq rejalashtirish va har vaqt buni atroflicha tushuntirish, ya’ni elchini unga

¹ Джурабаев Д.Х. Научные труды светских и религиозных деятелей Бухарского эмирата в конце XVIII – начале XIX века // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. № 36 (327). История. Вып. 58. С. 96.

² Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук (Подшоҳларга қўлланма) / Жаббор Эсонов таржимаси. Т.: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. Б. 17.

³ O’sha yerda, B. 80.

yuklatilgan vazifadan har tomonlama xabardor etishga katta e'tibor berish lozimligi ta'kidlanadi. O'z vakolati darajasi va zimmasiga yuklatilgan vazifadan yaxshi ogoh bo'lmagan elchilik natijasidan yaxshi xabar kutib bo'lmashligi aytib o'tiladi¹. Asarida quyidagi to'rt toifa odamni elchi sifatida yubormaslik ta'kidlanadi:

birinchisi - podshohdan jafo ko'rgan;

ikkinchisi- mol-mulki, hurmat-izzati podshoh g'azabi shamoli bilan sovurilgan;

uchinchisi - o'z amalidan haydalgan;

to'rtinchisi - podshohning zarari hisobidan o'z manfaatini ko'zlagan, ya'ni davlat manfaatidan o'z manfaatini ustun qo'ygan kishilarni davlat elchilari qilib yuborishdan cheklanishni so'raydi. Chunki zeb-ziynatdan, obro'-e'tiboridan judo bo'lgan odamning qalbida alam, qasos bo'ladi. Bunday kishi dushmanning kuch-quvvati va shavkatini o'z davlatining kuch-quvvatiga nisbatan ustun, ortiq deb hisoblab, shunday bir paytda fursat topib, qalbida yashirinib yotgan adovatni yuzaga chiqarib, podshohga xiyonat qilish yo'liga kirib, unga qarshi fitna uyushtiradi deb xulosa berilgan².

Bu davrdan keyingi yillarda yozilgan qator tarixiy asarlarda ham mintaqamiz elchilik munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlari, elchilarga topshirilgan vazifalarning ijrosi, elchilarning shaxsiy xususiyatlarining davlatlararo munosabatlarga ko'rsatgan ta'siri kabi juda ko'plab masalalar bayoniga duch kelish mumkin. Buxorolik Salimiy o'zining "Kashkuli Salimiy" kitobida amir Nasrullo (1827-1860) davrida elchilikka tayinlangan ikki shaxsning bir-biridan farqini, ulardan bittasi o'zining din va siyosat sohasidagi bilimlarining kamligi, so'zga usta bo'lmaganligi tufayli Eron va Buxoro o'rtasiga sovuqlik tushirishi mumkin bo'lgan holatga kelib qolgan, ikkinchisi esa zukkoligi, vaziyat haqida to'liq ma'lumotga egaligi tufayli bunday mushkul ahvoldan juda ustalik bilan chiqib ketganligi hikoya qilinadi. Amir Nasrullo uzoq va yaqin podshohlarga elchilar yuborib, o'zining saltanat taxtiga o'tirganini xabar qildi. Shu jumladan, Qobulbek Biy Qirqni Eron podshosi Muhammadshoh Qojarga, o'n kundan so'ng Boltaqulbek Chig'atoybegi Qirqni Turkiya sultoni Abdulmajid xalifaga elchi qilib tayinlaydi³. Qobulbek Biy Eron shohi bilan uchrashdi. Ammo shoh Buxoro elchisini yaxshi qabul qilmaydi, uning mamlakatiga nisbatan bo'lgan adovatini to'kib soladi. Muhammadshoh Qojar elchiga: "Buxoro xalqi Eron fuqarolarini o'g'irlab sotib tirikchilik o'tkazadilar - u, buning ustiga sharm-hayo qilmasdan, bizga elchilar ham yuboradilar", deydi. Qobulbek Biy esa bunga javob topolmasdan sukut qiladi. Bu yerda gap o'sha davrda Turkistonda mavjud bo'lgan qullar savdosi, sunniy-shia munosabatlari haqida boradi. Qullarning asosiy qismi Eronning shimoli-sharqiy sarhadlariga uyushtirilgan hujumlar natijasida asir sifatida keltirilgan shialardan iborat bo'lgan. Bu masala o'z vaqtida Eron bilan Turkiston xonliklari diplomatik aloqalaridagi muzokaralarning asosini tashkil etgan. Eron shohining ana shu holga shama qilib, Buxoro elchisini mulzam etganligi ko'rsatilgan. Buxoro elchisi Qobulbek Biy Qirq bilimi kamligi bois qaltis vaziyatdan chiqib keta olmasdan, bunga qarshi biror so'z deya olmaydi. Ammo oradan bir hafta o'tgach, Boltaqulbek Chig'atoybegi Turkiyaga Eron orqali safarga chiqib, qabul qilingan taomilga ko'ra, bu mamlakat podshohiga ham o'z

¹ O'sha yerda, B. 81.

² Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук (Подшоҳларга қўлланма) / Жаббор Эсонов таржимаси. Т.: Фафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997. Б. 81.

³ Кашкул-и Салимий ва Тарих-и мутақаддимин ва мутахаййирин. Тошкент, 1912 (форс тилида). Б. 268.

hukmdorining hurmat-e'tiborini izhor qilgani Tehronda to'xtab, sovg'a-salomlar bilan Nasriddinshoh huzuriga kirgani yozib qoldirilgan. Shoh unga ham yuqoridagi so'zlar bilan murojaat qiladi. Salimiyning yozishicha, Chig'atoybegi bu mushkul holatdan donolik bilan qutula oladi va hatto shohning e'tiboriga ham muyassar bo'ladi. U shunday yozadi: "Shahanshohning o'zlariga ma'lumki, - deb javob beradi Chig'atoybegi, - Buxoro bilan Eron o'rtasida turkman jamoasi borki, u na Buxoro, na Eronga tobedir. Ular o'zboshimchalik bilan beboshlik qilib, Eron fuqarolarini qo'lga tushirib o'g'irlab olib boradilar. Buxoro xalqi dindorlik vajhidan, muruvvat va shafqat yo'li bilan ularni ma'lum bahoda sotib olib, o'z uy ichi va uydin tashqari yumushlarini ularga topshiradilar. Oz fursatla ozod bo'lib, Buxoro xalqining yaxshiligi sababidan u yerda uy-joylik, bola-chaqalik va mol-dunyolik bo'ladilar. Podshoh xizmatida yuqori mansablar egallab Eron viloyatini unutadilar". Salimiyning ta'kidlashicha, Nasriddinshoh bu javobdan qanoatlanib, "Sen o'z javobing bilan meni xursand va xotirjam qilding" deb, pul, maxsus sarpo va ko'k ot in'om qilib, mehribonlik ko'rsatadi. Bir necha kun ziyofat qilib, odam qo'shib Istanbul chegarasigacha kuzatib qo'yadi"¹. Vaziyatga to'g'ri baho berish, xushmuomulalik, siyosat va din o'rtasidagi turli ixtilofli vaziyatlarga yechim topa olish barcha elchilar uchun eng kerakli sifatlardan hisoblanadi.

Tarixdan ma'lumki, davlat rahbarlari, yetakchilar, hukmdorlar elchilik ishiga o'z a'yonlari ichidan iloji boricha eng zukko va obro'li zotlarni jalb etganlar, ularning faoliyatiga bu g'oyat mas'uliyatli vazifani qay darajada ado etishlariga qarab baho bergan. Agar elchilikning natijasi maqsadga muvofiq tarzda yakunlansa, unda bunday elchilar o'z diplomatik faoliyatlarini davom etdirishgan, buning aksi bo'lsa xizmat vazifalari bir martalik safar bilan cheklanib qolavergan.

ABU RAYHON BERUNIYNING URF-ODATLAR HAQIDAGI QARASHLARI

ABU RAYHAN BERUNI'S VIEWS ON TRADITIONS

Dilafruz Madaminova,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tyutori

"Beruniy yunon falsafasini o'rganib, hind falsafasini mutoala qilmoq uchun sanskrit tilini o'rganadi. Beruniy hind va yunon falsafasini bir-biriga solishtirib, bularda mavjud bo'lgan umumiylikni ko'rib hayratda qoldi. Beruniyning kitobi daliliy ma'lumotlarni qamrab olish bilan birga, u urush, talon-taroj, ommaviy qirg'in bo'lishiga qaramay, fan ahllari o'z ishlarini davom ettirganini ko'rsatib beradi. Ikki orani nafrat va xudbinlik kayfiyatlari buzib turgan paytlarda ham Beruniy begona odam bo'la turib, bu o'lka kishilari ahvolini tushuntirishga harakat qildi".

Javoharla'l Neru

¹ Ўзбек дипломатияси тарихидан. Тарихий очерклар ва лавҳалар / Академик М.М.Хайруллаев умумий таҳрири остида. - Т.: ЖИДУ, Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, 2003. Б. 33.

Ma'lumki Markaziy Osiyo hududidi tarixda o'zining allomalari bilan ma'lum va mashhurdir. Xususan, hozirgi zamonaviy O'zbekiston hududi ham bundan mustasno emas. Buyuk ajdodlarimiz nafaqat bir yoki ikki fan doirasida ijod qilishgan, balki ularning barchasi qomusiy olimlar sifatida o'zlaridan kelgusi avlodga tengi yo'q ilmiy va ijodiy meros qoldirgan. Shunday buyuk ajdodlarimizdan biri, shubhasiz Abu Rayhon Beruniydir.

Ushbu shaxs o'z davrining har tomonlama yetuk olimlaridan hisoblangan va taqdir taqozosi bilan umri davomida ko'plab shaharlarda muhojirlikni boshidan o'tkazib ijod qilishga majbur bo'lgan. Sharq dunyosi 1-Rennesansining yorqin namoyondasi Xorazmning qadimgi poytaxti hisoblanmish Kat shahrida tug'ilib voyaga yetgan. Abu Rayhon Beruniyning bolalik yillari ancha qiyin kechganiga qaramasdan, ilmga qiziqishi juda erta namoyon bo'lgan. Bizga u kishidan umumiy hisobda 180dan ortiq asarlari yetib kelgan. Aslida ularning soni ancha ko'p bo'lgan.

Shunday asarlaridan biri "Osorul Boqiya"¹ asari bo'lib, u arab tilida yozilgan. Tarjimasi "Qadimgi halqlardan qolgan yodgorliklar"dir va ushbu nodir asar olimning birinchi eng yirik tarixiy-etnografik, geografik ahamiyatga molik kitobidir. Yevropada ham mashhur bo'lgan bu asar "Xronologiya" nomi bilan tanilgan. Beruniyning yozishicha, bu asarga bir zamondosh adibning iltimosiga ko'ra qo'l urgan. Undan o'sha davr uchun ma'lum bo'lgan halqlar va millatlarning hayoti, turmush tarzi, urf-odatlar to'g'risida batafsil yoritib beruvchi nodir asar yozishini so'rashgan.

Ushbu asar 1968 yil Toshkentda chop etilgan. Asarni arab tilidan Abdufattoh Rasulov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan. Shuningdek, asarga Yevropa olimlari ham katta qiziqish ko'rsatadilar. Nemis sharqshunosi E.Zaxau asarning 1876-1878 yillarda arabcha matnini, keyin inglizcha tarjimasini nashr qildiradi. 1943 yilda esa uni eronlik olim Akbar Donosirisht Sayrafiy fors tilida Tehronda chop ettiradi.

Ma'lumki, olim yashagan davr siyosiy-ijtimoiy voqealarga boy bo'lgan murakkab bir davr bo'lib, tinimsiz harbiy harakatlar va ijtimoiy-siyosiy qarama-qarshiliklar olimning bir yerda muqim ijod qilishiga imkon bermagan. Shuning uchun ham Beruniy umri mobaynida ko'plab shaharlar va hukmdorlarning xizmatida bo'lib, sermahsul, ammo tahlikali yillarni boshidan kechirgan.

Biz ushbu asarda urf-odatlar va an'analarga tegishli qismini qisqacha ko'rib chiqamiz. Ma'lumki, har bir halq yoki davlatning o'zining yozma rasmiy qonunlaridan tashqari og'zaki, ya'ni urf-odatlar va ahloq normalari bilan tartibga solinadigan normalari ham mavjud bo'lib, ba'zida ushbu normalar juda katta ahamiyat kasb etgan. Jumladan, olim odatlarni ikki turga ajratadi: yaxshi odatlar va yomon odatlar. Yaxshi odatlar sirasiga quyidagilarni kiritadi: to'g'rilik, odillik, o'zini saqlash, insof, kamtarlik, lutf, sobitqadamlik, ehtiyotkorlik, sahiylik, muloyimlik, siyosiy va boshqarish ishida bilimdonlik, tadbirkorlik va shunga o'xshashlar. Yomon odatlarga: bir-birini payiga tushish, raqobatlashish, o'z kayfiga ergashish, boshliq bo'lish uchun kurashish va shu kabilar. Beruniy oliy fazilatlar qatoriga yaxshi hulq-atvor va ilmni qo'yadi. Asarda diniy va kundalik turmush tarzi bilan bog'liq marosimlar haqida ham so'z ketgan bo'lib, asosan qadimgi halqlarning bayram kunlari munosabati bilan bajariladigan irim-sirimlari va ularning bajarilish tartibi to'g'risida so'z yuritiladi. Olim ularning ba'zilarini tanqid ham qilgan, ba'zilari to'g'risida munosabat

¹ Беруний, Абу Райхон Мухаммад ибн Ахмад. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар (Танланган асарлар. – Ж. I). – Т.: Фан, 1965. – Б. 388.

bildirmay shunchaki tavsiflagan. Masalan, u, asarda Xorazm madaniyati va bayramlari (hayitlari) to'g'risida so'z yuritir ekan, ularni ikki turga ajratadi: tabiiy voqealarga bag'ishlangani va diniy marosimlar. Tabiiy voqealarga bag'ishlangani yil boshi bayrami, ochilish bayrami, gulxanda isinish bayrami va yog'liq non yopish kuni. Diniy marosimlar (islomgacha) arvohlar uchun qabrlariga ovqatlar qo'yadigan hayit va boshqalarni yozadi.

Shuningdek, olim mazkur asarda Quyoshning burjlar falakida bir marotaba aylanib chiqishidan Quyosh yili kalendarini tuzgan. Ana shu aylanish muddatida oy ham o'n ikki yarim marta o'sha doirani aylanib chiqadi. O'n ikki marta osmonda yangi oy paydo bo'ladi. Shundan qamariy (oy) kalendar vujudga keladi. Quyosh yili uch yuz oltmish besh kun bo'ladi. Ortib qolgan chorak kunlar to'rt yilda bir kun hosil qilgach, o'sha qo'shimcha kun to'rtinchi yilning kalendariga qo'shiladi. Bugungi kunda bu qo'shimcha kunni kalendarida 29 fevral etib belgilanadi. Beruniy qo'shimcha kuni bor yilni kabisali (qo'shimcha) yil deb yuritadi.

Olim shu va boshqa ko'plab asarlarida ijtimoiy tengsizlikka qarshi chiqib, adolatli jamiyat g'oyasini ilgari suradi. Uning fikricha, davlat boshqaruvi adolat mezonlari asosida barpo qilinishi lozimligi va davlatni boshqaruvchi hukmdor ham ushbu tamoyilga qat'iy amal qilishi ta'kidlangan. Jumladan, keyingi asarlarida ushbu fikr yanada kengroq yoritilgan bo'lib, adib Hindistondagi kastalarga tabaqalanishni qattiq va murosasiz ravishda tanqid ostiga olgan. Umuman olganda, olim ijtimoiy notenglikning har qanday ko'rinishini qattiq qoralagan va kurashgan. Umuman olganda, mutafakkir turli halqlar va millatlar o'rtasida do'stona munosabatlarni targ'ib qilgan va insonlar hamda mamlakatlarning o'zaro aloqalarini qo'llab-quvvatlagan. O'zining siyosiy va huquqiy qarashlarida ham davlat va halq orasidagi munosabatlarga alohida to'xtalib o'tgan.

Olim asarlarida tinchlik g'oyalarini tarqatish bilan birgalikda boshqa din vakillariga nisbatan bag'rikenglik mavzuini ham ko'targan. Hattoki unga rahnamolik qilgan hukmdor Mahmud G'aznaviyning din sohasidagi ba'zi hatti-harakatlarini qoralagan va maslahatlar ham bergan. Turli halqlar orasida diniy hamda etnik ziddiyatlarga qarshi bo'lgan. Bundan 12 asr ilgari surilgan diniy-siyosiy sohadagi g'oyalar bugungi kunimizda ham dolzarbligini yo'qotmagan. O'z davri uchun ilm va ijod tillari hisoblangan arab va fors tillarini mukammala shu tillarda ijod qilgan. Beruniyning o'zi shunday deb eslaydi: "Men asarlarimni arab va fors tillarida yozdim- bularning har ikkisi ham mening ona tilim emas". Bundan tashqari rum, yunon, sanskrit, qadimgi so'g'diy, yahudiy va turkiy tillarda so'zlashgan va shu tillarda bitilgan asarlardan foydalangan.

Mustaqillikka erishgan kundan to shu davrgacha o'tmish ajdodlarimizning ilmiy-adabiy merosini o'rganish va kelajak avlodga to'g'ri talqinda yetkazish ishlariga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining joriy yilning 25 avgustdagi "Buyuk mutafakkir va qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050-yilgini xalqaro miqyosda keng nishonlash to'g'risida"gi qarori bilan 2022-2023 yillarda Abu Rayhon Beruniy tavalludining 1050-yilligi YUNESCO boshchiligidagi xalqaro miqyosda keng nishonlash nazarda tutilgan. Bugungi kunda mazkur tadbir Xorazm Ma'mun akademiyasida o'tkazildi. Bugungi kunga kelib, Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumanida tavalludining 1045 yilligi munosabati bilan buyuk alloma Abu Rayhon Beruniyga haykal o'rnatildi.

TURKIY DAVLATLAR TASHKILOTINING TARIXIY RIVOJLANISH BOSQICHLARI HISTORICAL DEVELOPMENT STAGES OF THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES

Javohirxon Alloyorxonovich Sobirov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi huzuridagi

Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, Xalqaro aloqalar bo'limi boshlig'i.

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tyutori

Turkiy Davlatlar Tashkiloti turkiy tilli davlatlarning umumiy maqsad ostida birlashgan a'zo davlatlarning, shuningdek, turk dunyosi va mintaqa davlatlarining iqtisodiyotdan tortib siyosatga qadar, ta'lim, madaniyat, turizm, sport va ko'plab sohalarda hamkorlik va samaradorlikni ko'tarish bo'yicha ishlarni amalga oshiradi. Turkiy davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni yanada chuqurlashtirish va Yevrosiyo mintaqasida va Islom dunyosida, ayniqsa Markaziy Osiyo va Kavkazda xalqaro hamkorlikni rivojlantirishni maqsad qilib, umumiy rivojlanish salohiyatini inobatga olgan holda, tashkilot asosiy e'tiborni mintaqada tinchlik va barqarorlikni mustahkamlash, hamkorlikni kengaytirish va rivojlantirishga qaratilgan tashqi siyosiy faoliyatni amalga oshiradi.

“Mamlakatlarimiz dolzarb xalqaro va mintaqaviy masalalarda o'zaro mos yoki yaqin qarash va yondashuvlarga amal qilib kelmoqda. Ayni vaqtda xalqlarimizning hayotiy manfaatlariga to'la javob beradigan iqtisodiyot, investitsiya, innovatsiya, transport va kommunikatsiya, turizm, ilm-fan va ta'lim kabi sohalarda o'zaro hamkorlik faol rivojlanmoqda”¹, deya Prezident Shavkat Mirziyoev Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi sammitida ta'kidlagan.

Turkiy xalqlar o'rtasidagi yaqinlik nafaqat mushtarak madaniyat, til, din va o'xshash qadriyatlar, balki qadimdan savdo aloqalari yo'lga qo'yilib, o'zaro bordi-keldi, hamkorlik qilib kelingani bilan ham bog'liq. Bu rishtalar sobiq ittifoq davrida uzilib qolgan, cheklangan bo'lsa-da, ammo mustaqillik yillariga kelib qon-qardoshlik tuyg'usi yana eski o'zanini topdi. Sobiq ittifoq tarkibidagi turkiy mamlakatlarda milliy o'zlikni anglashga e'tibor kuchaydi, tarixiy an'analar qayta tiklandi, turkiy tilli davlatlar bilan o'zaro aloqalar faollashdi.

Turkiy tilda so'zlashuvchi davlatlar rahbarlari 1990 yillarning boshidayoq tili, dili, madaniyati va diniy e'tiqodi umumiy bo'lgan qardosh xalqlarning teng huquqli hamjamiyatiga asos solganlar. Turkiy tilli davlatlarning hamkorlik kengashi (Turkiy kengash) ning asosiy maqsadi turkiy tilli davlatlar o'rtasida har tomonlama hamkorlikni rivojlantirishga qaratilgan.²

Tashkilotni tashkil etish bo'yicha tashabbus Qozog'istonning sobiq Prezidenti tomonidan 2006 yilda olg'a surilgan. Kengash ta'sischi davlatlari Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston va Qirg'iziston hisoblanadi. 2009 yilda Ozarbayjonning Naxichevan shahrida

¹ <https://xs.uz/uzkr/post/shavkat-mirziyoev-turkij-tilli-davlatlar-hamkorlik-kengashi-sammitida-nutq-sozladi>

² Mukhammadsidiqov, M. M. (2019). The development of energy sector in Central Asia and the role of Uzbekistan in it. ISJ Theoretical & Applied Science, 06 (74), 532-534.

Turkiya, Ozarbayjon, Qozog‘iston va Qirg‘iziston bu do‘stlik va hamkorlikni yangi bosqichga ko‘tarish maqsadida Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashini tuzish haqida kelishib oldi. Tashkilot faoliyatining asosiy prinsiplari 2016 yilda qabul qilingan Istanbul deklaratsiyasida belgilab qo‘yildi.¹

Turkiy Kengash Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT) Ustavining maqsadlari va tamoyillariga va xalqaro huquqning umume’tirof etilgan boshqa prinsiplari va me’yorlariga, shu jumladan suveren tenglik, hududiy yaxlitlik va davlatlarning xalqaro e’tirof etilgan chegaralarining daxlsizligi, shuningdek xalqaro tinchlik, xavfsizlik va yaxshi qo‘shnichilikni rivojlantirishga sodiq bo‘lgan hukumatlararo tashkilotdir. Shu bilan birga, a’zo davlatlar o‘rtasidagi do‘stona munosabatlar va hamkorlik rivojlantirishga doimo intiladi.

Shartli ravishda Turkiy davlatlar tashkilotining shakllanishi va rivojlanishi jarayonini uch bosqichga bo‘lish mumkin.

Taraqqiyotning birinchi bosqichi SSSR parchalanib ketganidan so‘ng va 1992 yilda Anqarada bo‘lib o‘tgan turkiy tilli davlatlar rahbarlarining sammitidan so‘ng darhol boshlandi, unda Ozarbayjon, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Turkmaniston, Turkiya va O‘zbekiston prezidentlari ishtirok etdi. Keyinchalik prezidentlarning bunday uchrashuvlari 1994, 2001 va 2010 yillarda Istanbulda, 1995 yilda Bishkekda, 1996 yilda Toshkentda, 1998 yilda Ostonada, 2000 yilda Bokuda, 2006 yilda Antalyada bo‘lib o‘tgan.

Ikkinchi bosqichni hamkorlik mexanizmini huquqiy rasmiylashtirish deb atash mumkin. 2009 yilda Naxchivanda Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi tashkil etildi. Keyingi yillarda TurkPA, Turk akademiyasi va Turkiy tillar madaniyati va merosi jamg‘armasi kabi sohaviy hamkorlikni institutsionalizatsiya qilish va sho‘ba platformalar yaratish mumkin bo‘ldi. Tuzilma shakllanishining ushbu bosqichi O‘zbekistonning to‘laqonli a’zo sifatida kirishi munosabati bilan uning kengayishi bilan yakunlandi.

2021 yil noyabr oyida bo‘lib o‘tgan Turkiy oila uchun tarixiy Istanbul sammiti bilan uchinchi bosqich boshlandi, bu tashkilot uchun muhim burilish nuqtasi sifatida esda qoladi, chunki a’zo davlatlar o‘rtasidagi munosabatlar yanada yaqinroq va kengroq hamkorlikning yangi davriga kirdi. Sammit chog‘ida Turkiy davlatlar prezidentlari Turkiy kengash nomini «Turkiy davlatlar tashkiloti» deb o‘zgartirish to‘g‘risida qaror qabul qilishdi, bu uning real salohiyatini ro‘yobga chiqarish, ahamiyatini oshirish va xalqaro hamjamiyatdagi rolini kuchaytirishga xizmat qiladi.²

Turkiy tilli davlatlar Prezidentlari Turkiy kengash nomini “Turkiy davlatlar tashkiloti” deb o‘zgartirish to‘g‘risida qaror qabul qilishi, bu uning real salohiyatini ro‘yobga chiqarish, uning ahamiyatini oshirish va xalqaro hamjamiyatdagi rolini kuchaytirishga xizmat qiladi. Oldingi nomdan farqli o‘laroq, hozirgi nom turkiy mamlakatlar xalqlarining yagona o‘ziga xoslikka mansubligini ta’kidlaydi, bu nafaqat umumiy til, tarix, ko‘p asrlik an’analar, madaniyat va ma’naviy qadriyatlar bilan tavsiflanadi, bu o‘z-o‘zidan juda katta ahamiyatga ega. Ularni umumiy siyosiy, iqtisodiy, madaniy-gumanitar manfaatlar ham birlashtiradi, bu

¹ Sobirov, Javohirkhon (2020). International Relations between Turkic Speaking States, in: *The American Journal of Political Science Law and Criminology*, 2 (12), 144–149. <https://doi.org/10.37547/tajpslc/Volume02Issue12-22>.

² https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-va-turkiy-davlatlar-tashkiloti-shavkat-mirziyoev-qanday-tashabbuslarni-ilgari-surgan_423718

umumiy geosiyosiy, iqtisodiy va madaniy makonda joylashgan mamlakatlar uchun tabiiydir.

Ushbu tashkilotdagi O'zbekiston ishtirokining milliy manfaatlarga qanchalik mos ekanini O'zbekiston Prezidentining Turkiy tilli davlatlar hamkorlik kengashi sammitida so'zlagan nutqida quyidagicha ta'kidlagan: "Turkiy kengash doirasida o'zaro samarali hamkorlikni yanada rivojlantirishdan manfaatdormiz. Hozirgi bosqichda uning faoliyatida mamlakatimiz uchun amaliy jihatdan qiziqish uyg'otadigan yo'nalishlar bo'yicha ishtirok etishga tayyormiz".¹

O'zbekistonning Tashkilotga kirishi turkiy dunyo birligini mustahkamlashda muhim voqea bo'ldi. O'zbekiston turkiy dunyoning ajralmas qismi sifatida tashkilotni shakllantirishda hamisha ishtirok etgan. U hamisha ma'naviy merosi turkiy-islom sivilizatsiyasining asosiy negizlaridan biri, iqtisodiy va madaniy beshigi bo'lgan mamlakat bo'lgan va shunday bo'lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, tashkilotga a'zolik O'zbekistonning tub manfaatlariga to'la javob beradi. Bugungi kunda mamlakatlarimiz o'rtasida nafaqat madaniy-ma'naviy aloqalar, balki savdo-iqtisodiy munosabatlar ham yangi bosqichga ko'tarilmoqda. O'zbekiston nafaqat tashkilot doirasida, balki, boshqa davlatlar bilan ham bo'lgan munosabatlarini yo'lga qo'yishda o'zaro manfaatli hamkorlik tarafdori ekanini ko'rsatmoqda. Bir tomonlama manfaatlarga xizmat qiluvchi tashkilotlar kelajagi yo'qligi alohida ta'kidlanmoqda.

ХИВА ХОНЛИГИ ИЛМІЙ МУҲИТИГА ОИД МАЪЛУМОТЛАР ТАҲЛИЛИ

ANALYSIS OF INFORMATION REGARDING THE SCIENTIFIC ENVIRONMENT OF THE KHIVA KHANATE

*Оллаёр Нурмуҳамматов,
Ислom тарихи ва манбашунослиги
йўналиши 4-курс талабаси
Неъматулло Насруллаев,
Ислom тарихи ва манбашунослиги –
IRCICA кафедраси доценти*

Хива хонлигида давлат бошқаруви Бухороникидан фарқ қилмаган. Хон ҳуқуқи чегараланмаган ҳолда давлатни бошқарган. Ундан кейинги нуфузли лавозим вазир ёки кушбеги ҳисобланиб, солиқларни тўплаш ва умуман хоннинг барча топшириқларини бажариш билан шуғулланган. У кўпроқ хонликнинг жанубидаги ўтrock аҳолини, меҳтар мансабидаги амалдор ҳарбий ишларни бошқариш билан шуғулланган.

¹ <https://xs.uz/uzkr/post/ozbekiston-turkij-tilli-davlatlar-kengashi-uchun-yangi-nafas>

Хивага ташриф буюрган сайёҳлар бу шаҳарнинг кўриниши ҳақида ёзиб қолдиришга интиланлар. Жумладан, венгер сайёҳи Х.Вамбери “Хивага яқинлашган сари майсазорлар тобора яшнаб боради. Мен аввал кўз ўнгимдан кетмайдиган саҳронинг даҳшатли тимсоли билан Хивани бир-бирига таққослаганимда уни бунча гўзал деб ўйламагандим. Европанинг энг гўзал жойларида бўлганимдан сўнг ҳам баланд-баланд тераклар билан ўралган кичик ҳовлилар, гўзал майсазор яйловлар ва далалари билан Хива мен учун гўзаллигини ҳеч қачон йўқотмади”.

Ўз даврида Хива хонлигида ҳам қизгин сиёсий курашлар кечган эди. Жумладан, Абулғозийхон (1644-1664) даврида туркман қабилалар билан кураш давом этарди. Қалмоқлар ва Бухоро хонлиги билан ҳам ўзаро кураш борарди. Унинг даврида айрим кўчманчи уруғларни ўтроқлаштириш сиёсати амалга оширилди. Натижада Хива шаҳри ва унинг атрофларида ўзбекларнинг қўнғирот, қипчоқ, уйғур, найман уруғларига мансуб аҳоли жойлаштирилди.

Анушахон (1663-1687) ҳам отаси сиёсатини давом эттириб, Бухоро хонлиги қўшинлари билан жанг ҳаракатларини олиб борган. Ички ва ташқи босқинлар Шохниёзхон (1688-1702) даврида ҳам тўхтамаган. Хивада шайбонийлар сулоласи ҳукмронлиги 1770 йилгача давом этди. Хива хонлиги пойтахти Урганч эди. XVI аср охири – XVII аср бошларида Амударё ўзанининг ўзгариши муносабати билан Урганчнинг мавқеи пасайди, аҳолиси қулайроқ жойга кўчиб бориб жойлашади ва бу ерда Янги Урганч шаҳри пайдо бўлади. Бу орада Хива шаҳрининг мавқеи кўтарилади. Араб Муҳаммадхон (1602-1623) даврида Хиванинг мавқеи кучайиб, хонликнинг расмий пойтахтига айланди.

Хива хонлиги Эрон, Бухоро амирлиги, қозоқ жузлари билан қўшни бўлган. Хонлик ҳудуди Ғарб тарафдан Каспий денгизига туташиб эди. Унинг шимолий чегаралари Дашти Қипчоқ кенг ҳудудларига чиққан. Хива хонлигини бошқа давлатлардан Қизилқум ва Қорақум саҳролари ажратиб турган. Хонликда асосан ўзбеклар, туркманлар, қозоқлар истиқомат қилганлар. Хива хонлиги таркибида бир нечта беклик ва вилоятлар кирган бўлиб, улар қуйидагилардир: Урганч, Хонқа, Тошҳовуз, Хўжайли, Шуманай, Қўшқўприк, Питнак, Кат, Шоҳаббос, Шовот, Ҳазорасп, Гурлан, Кўҳна Урганч, Амбор Манок. Хонлик ҳудудида иккита ноиблик ҳам бўлган ва улар Бешариқ ва Қиётқўнғирот ноибликларидир.

Абулғозихоннинг ҳукмронлик даври ҳокимиятнинг марказлашуви, Хива хонлигининг қўшни давлатлар билан дипломатик муносабатлари ривожланганлиги, иқтисодий тараққиёти билан ажралиб туради. Абулғозихон иқтисодий ва маъмурий ислохотлар ўтказиб, йирик анҳорлар барпо этди. Абулғозихон доно сиёсатчи, дипломат ва лашкарбошиси эди. У зот араб, форс ва мўғул тилларини яхши билган. Унинг Шажараи турк («Туркийлар шажараси») ва “Шажараи турк ва мўғул” (“Турк ва мўғул халқларининг шажараси”) номли иккита тарихий асари Марказий Осиё халқлари тарихи, тили ва этнографияси бўйича қимматли манба ҳисобланади. Асарларининг асосий қисми ҳудуддаги турли халқлар орасида шу даврда машҳур бўлган оғзаки ривоятлар асосида ёзилганлиги уларнинг аҳамиятини янада оширади.

Муқаддимада асосан, асарнинг ёзилиши тарихи хусусида сўз боради.

Боб. Одам алайҳссаломдан Мўғулхонгача ўтган турк хонлари ҳақида.

Боб. Мўғулхондан Чингизхонгача содир бўлган воқеалар ҳақида.

Боб. Чингизхоннинг туғилган вақтидан то вафотигача (1227 й) содир бўлган воқеалар ҳақида.

Боб. Ўгадайхон (1227-1241 й) ва унинг Мўғулистонда ҳукмронлик қилган авлодлари тарихи.

Боб. Чингизхон авлодларининг Мовароуннаҳрда 1227-1241 йилларда ҳукмронлик қилган авлодлари ҳақидаги тарихий воқеалар.

Боб. Тулуйхон (авлоди Хитойни XVI асргача идора қилган) ва унинг Эрон, Ироқ ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган овлодлари ҳақида.

Боб. Жўжихон (ваф.1227 й) ва унинг дашти кипчоқни идора қилган авлодлари ҳақида.

Боб. Шайбонхон (XIII аср) ва унинг Мовароуннаҳр, Хоразм ва Қримда подшоҳлик қилган авлодлари ҳақида.

Боб. Шайбонхоннинг 1512 йилдан Хоразмни идора қилган авлодлари тарихи баён этилган.

Абулғози йирик олим сифатида тарихда қолди. Унинг саломатлиги бир қадар ёмонлашгани сабаб, 1663 йили тожу тахтни ўғли Ануша (1664-1687) га топшириб, умрининг қолган қисмини илмга бағишлади. Абулғози 1664 йилнинг рамазон ойида вафот этди.

Хива хонлиги тарихига доир кўпгина асарлар ҳам бизгача етиб келган. Улар орасида Абулғози Баҳодирхоннинг «Шажарайи турк» ва «Шажарайи тарокима», Шермуҳаммад Муниснинг «Фирдавс ул-иқбол ёки Иқболнома», Огаҳийнинг «Риёз ад-давла», Юсуф Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий», «Хоразм тарихи», «Иқболи Ферузий» ва бошқалар шулар жумласидан. Араб ва форс тилларида ёзилган бир қатор асарлар ҳам ўзбек тилига таржима қилинган.

Мусулмон дунёсида улуғ алломалари билан машҳур бўлган Хоразмнинг маркази Хивада ҳам мактаб ва мадрасалар кўплаб иншоот этилган бўлиб, уларда исломий билимлар ўргатилган. Тарихий маълумотларга қараганда Хива хонлиги пойтахтида кўплаб таълим иншоотлари бунёд этилган ва бу ерда 130 та мадраса фаолият юритганлиги ҳақида маълумотлар бор. Жумладан, Хивада Араб Муҳаммадхон (1616), Муҳаммад Амин Иноқ (1765), Хўжамбердибек мадрасаси (1688), Шерғозийхон мадрасаси (1719-1726) мадрасалари фаолият олиб борган. Бухоро амирлиги ва Қўқон хонлигидан фарқли ўлароқ, Хива мадрасаларида ўқитиш кўпчилик ҳолларда туркий тилда, қисман араб ва форс тилларида олиб борилган. Исломий фанлар араб тилида бўлганлигидан араб тили ва грамматикасини ўрганишга кўп вақт ажратилган. Қўқонда мадрасалар сони Бухоро ва Хивага нисбатан анча кам бўлиб, улар 15 та бўлган ва машҳурлари Норбўтабий томонидан қурилган Мир мадрасаси, шунингдек Мадалихон, Камол қози, Миён Ҳазрат, Жомий, Хонимойим, Мингойим мадрасаларидир. Қўқон хонлигининг йирик шаҳарларидан бири ҳисобланган Тошкентда ҳам 8 та мадраса мавжуд бўлганлиги манбаларда қайд этилган¹.

¹ Мирза Алим ибн Мирза Раҳим Тошканди. Ансаб ас-салатин ва таварих-ал-хавакин. – С. 15.

ISLOM UYG'ONISH DAVRIDA MARKAZIY OSIYODA
HUQUQSHUNOSLIKNING RIVOJLANISHI

DEVELOPMENT OF JURISPRUDENCE IN CENTRAL ASIA DURING THE
ISLAMIC RENAISSANCE

Haydarali Yunusov,

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi "Xalqaro munosabatlar va ijtimoiy fanlar"
kafedrasi dotsenti, yuridik fanlar nomzodi

"Islom Uyg'onish davri" (العصر الذهبي للإسلام) kishilik jamiyati tarixidagi ana shunday noyob voqeadir. Bu davr butun islom dunyosida ilmiy salohiyat va madaniyat gullab-yashnagan davr bo'lib, Abbosiylar hukmronligi yillari (750-1258)ga to'g'ri keladi¹. Islom Uyg'onish davri ko'pgina manbalarda "Islomning oltin asri" deb ham ataladi. Ma'lumki, islom tamadduni tarixi ilk islom asri (VII-VIII asr o'rtalari), islom madaniyatining taraqqiy etgan "oltin davri" (VIII asr o'rtalari – XIII asr o'rtalari, ya'ni mo'g'illar istilosiga qadar)² va tanazzul davri (XIV asrdan keyin)ga bo'linadi. Ba'zi manbalarda "oltin davr" XVI asrgacha davom etgan, tanazzul davri XVII asrdan keyin boshlanadi, degan taxminlar ham ilgari suriladi. Bu holatda Temuriylar davri ham nazarda tutiladi. Ayrim manbalarda esa, Temuriylar renessansi (Timurid Renaissance) alohida davr sifatida ko'rsatiladi va XIV asr oxiridan XVI asr boshigacha davom etadi.

"Oltin davr"ning o'ziga xos xususiyati shundaki, bu davrda arab tilida yaratilgan adabiyotlar kelib chiqishi arab bo'lmagan mualliflar tomonidan beqiyos darajada boyitildi. Ummaviylar davrida uning poytaxti Damashqgina ilm-fan va madaniyat markaziga aylangan bo'lsa, Abbosiylar sulolasining poytaxti Bog'dod faqat ma'muriy markaz sifatida tanildi. Fan va madaniyat xalifalikning barcha burchaklarida, ayniqsa, O'rtayer dengizi sohillari va Markaziy Osiyo hududlarida gullab-yashnadi. Samarqand va Buxoro kabi islom dini, madaniyati va ilm-ma'rifatining yangi qubbalari bo'y ko'rsatdi. "Ajam" degan umumiy nom bilan yuritilgan forsiy va turkiy tilli Markaziy Osiyo va Kavkaz xalqlari hamda hind qabilalari islom madaniyatining rivojiga ulkan hissa qo'shdilar. Kelib chiqishi arab bo'lmagan mutafakkirlar bu davrning ilm darg'alari sifatida e'tirof etildi va arab olamini ortda qoldirdi.

Bu davrda Markaziy Osiyoda islom huquqi va huquqshunosligi shakllandi va rivojlandi. Uning ham amaliy, ham nazariy jihatdan rivojlanishiga ikkita muhim omil o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Ulardan birinchisi – zamon yoki vaqt omili. Bunga mumtoz islom huquqi rivojining ichki omili sifatida ham qarash mumkin. Islom dini va huquqining Markaziy Osiyoga kirib kelishi islom huquqining huquqiy tizim sifatida shakllanib kelayotgan paytiga to'g'ri keldi. Bu davrda islom huquqining faqat birlamchi manbalari – Qur'oni karim va hadislargina huquqning manbasi sifatida istifoda etilar edi. Aqliy

¹ Rahman I. Doi. Shari'ah the Islamic Law. – TaHa Publishers, London, UK, 1984/1404. – 484 pp. –P.28: The period of the Abbasid Caliphate was the period of intellectual renaissance ("al-Nahda Islamiyya", العصر الذهبي للإسلام) in which the Muslim world was exposed to different foreign ideas.

² Инглиз тилидаги манбаларда "The Islamic Golden Age" деб аталади. Қаранг: The Cambridge History of Islam as its "Golden Age", in: *The Cambridge History of Islam*. By Holt P.M., Lambton Ann K. S., Lewis, Bernard. – Cambridge University Press, 1 online resource (4 v.). – P. 661-993.

salohiyatni birlamchi manbalarga tatbiq etishga undovchi qiyos va ijmo'ga etaklovchi ijtihod usullari va tajribasi hali takomillashmagan edi.

Ayni shu davrda dastlabki sunniy huquq maktablari shakllana boshladi. Arab manbalarida ular “qadimiy huquqiy maktablar” deb yuritiladi. Bular Madina, Makka, Basra, Kufa, Shom maktablaridir. Keyinchalik mazkur maktablar sunniy mazhablarning paydo bo'lishi uchun asos bo'lib xizmat qildi. Kufa va Basra maktablari Iroq maktabini tashkil etgan holda birgalikda hanafiya mazhabining tamal toshini qo'ydi. Arab istilosidan so'ng mana shu maktablarning ta'siri Movarounnahrda ko'proq sezila boshladi. Markaziy Osiyo olimlari Bag'dod, Basra va Kufa maktablari bilan izchil rishtalar bog'laydi va ularning huquqiy tajribalarini Makka, Madina va Damashq an'anaparastlaridan ko'ra ko'proq o'zlashtirib oladilar. Bu mintaqaga ulashilgan bilimlar tezda joylarda ravnaq topadi va islom huquqi nazariyasining boyishi uchun xizmat qiladi. Asta-sekin Markaziy Osiyo olimlari va faqihlari turfa ilm sohalarini o'z bilimlari bilan boyitib bordilar va islom huquqshunosligiga yangi qirralar baxsh etdilar¹. Ular Iroq huquqiy maktabi nazariyasining deduktiv metodi bilan qurollandi, huquqiy muammolarga Qur'on va sunnadan keyingi qatorda muqobil echimlar taklif etuvchi huquqiy vositalarni ishlab chiqdilar. Shu tariqa ular an'anaviy qarash tarafdorlaridan ancha ilgari ketdilar va huquq nazariyasining rivojiga ulkan hissa qo'shdilar².

Ikkinchi omil – makon omilidir. Yangi zabt etilgan o'lkalardagi yangicha ijtimoiy munosabatlar silsilasida yuzaga kelayotgan muammolar ko'lami markaziy hokimiyat etakchilaridan tezkor va oqilona echimlar talab qilardi. Etakchilar mazkur muammolarga ko'r-ko'rona va asossiz echim taklif etish nafaqat siyosiy sabotajni, balki muqaddas diniy targ'ibotni ham barbod bo'lishiga olib kelishi mumkinligini yaxshi tushunishgan. Zabt etilgan o'lkalardagi mahalliy hokimliklar tomonidan joylardagi shart-sharoit va vaziyat hamda yuzaga kelayotgan muammolar haqida xalifalik poytaxtiga tinimsiz ma'lumotlar etkazilar edi. Xalifalik mo'tabar islom dinini yoyish va uni mahalliy aholiga singdirish ortida uning asosiy aqidaviy g'oyasi va purma'no hikmatlarini tushuntirish va targ'ib qilishdek katta va mushkul ma'rifiy ish va yumush turganini his eta olishgan. Shu maqsadda xalifalik islom dinini ajam dunyosiga to'liq etkazish va to'g'ri targ'ib qilish maqsadida zabt etilgan o'lkalarga vaqti-vaqti bilan yirik ulamo va olimlarni yo'llardi. Jumladan, manbalarda qayd etilishicha, ummaviylar sulolasiga mansub xalifa Xisham davri (milodiy 724-743 yillar)da olim va ulamolarning maxsus guruhi tashkil etilgan va ular mahalliy aholi orasida islom haqidagi bilimlarni yoyish va targ'ib qilish maqsadida ajam mamlakatlariga safarbar etilgan³. Bu haqida mashhur tarixchi Jaloliddin Suyutiy (milodiy 1445-1505 yy.) ham xabar beradi: “Ular islom haqidagi bilimlarni etkazish maqsadida o'z atroflariga mahalliy odamlarni yig'ishar va ularga oddiy odamlar bilishi zarur bo'lgan tamoyillar va majburiyatlarni o'qitishar edi”⁴.

¹ Gibb H.A.R. Arab Conquests in Central Asia. – New York, 1970. – P. 62.

² Tabakh al-Ragib. Ta'rikh Afkar al-'Ulum al-Islami. – Delhi, 1982. – P. 67-107.

³ Khateeb Baghdadi. Ta'rikh-i Baghdad. – Lebanon, 1956. Vol. I. – P. 169.

⁴ “They collected people around them and began to teach the most necessary principles and obligations to the common people to impart the knowledge of Islam”. Қапанр: Showkat Hussain Dar. Evolution and Development of Islamic Jurisprudence in Central Asia. – New Delhi: D.K. Printworld, 2014. – P. 135.

Arab manbalarida qayd etilishicha, o'z davrining yirik ilohiyotchisi, muhaddis va tilshunosi Dahhak bin Muzahim (vafot etgan sanasi hijriy 105/ milodiy 723 y.) Kufadagi madrasada 300 dan ortiq olim va talabalarga saboq bergan va ular ta'limdan so'ng, yangi o'lkalarga islomni targ'ib etish uchun jo'nab ketishgan. Ularning ba'zilar o'z ustozlaridan olgan bilimlarini tarqatish va targ'ib qilish maqsadida Movarounnahrda qo'nim topishgan va shu erda mahalliy aholiga singib, o'troqlashib qolishgan¹.

Islom huquqining mutaxassisi – faqih yoki islom huquqi muallimi jamiyatda katta hurmat va e'tibor egasi bo'lgan. Keyinchalik ilm dargohlarida dars berish yoki huquq amaliyotini ijro etish huquqini beruvchi “ijoza” – litsenziya olish uchun talaba, albatta, ustozdan saboq olgan bo'lishi, aql va mahorat bilan nizolarni hal eta olish bilimi hamda nizolarni hal etish bo'yicha ilmiy metodologiyani egallagan bo'lishi talab etilgan. Har bir faqih o'z fikrini asoslashning kuchli mantiqiy uslubiga ega bo'lishi lozim edi².

Talabalar, ba'zan, kamida 5 ta ustozdan saboq olishgan, biroq har qanday holatda ta'lim sifatiga qo'yilgan qat'iy talablar o'zgarmagan. Talabalikni muvaffaqiyatli tamomlagan bitiruvchilarga “mu'id” (ma'lumotlarni qayta tekshiruvchi yordamchi), “muaid” (huquqiy hukmlar ustidan qaydnomalar yozib boruvchi olim) va, ma'lum bir muddat o'tgach, huquq sohasida to'liq bilim va malakaga egalikni shahodatlovchi ijoza yorliqlari berilgan³.

Demak, huquqshunoslik sohasida ta'limning mana shunday tizimi ishlab chiqilgan holda faqihlar o'z davrining har qanday ijtimoiy-huquqiy muammolarini to'g'ri va dadil hal eta olish ko'nikmalariga ega bo'lishgan. O'sha paytlarda islom huquqi shu darajada hijjalashgan huquq ediki, deyarli uning har bir instituti huquq tarmog'i sifatida shakllangandek bo'lib tuyulardi. Masalan: nikoh (nikoh huquqi), taloq (taloq instituti), utaq (qullarni ozod etish instituti), imon (“ayman” – qasam keltirish), had (Qur'onga asoslangan holda jinoyatni jazolash huquqi), ta'zir (jazosi birlamchi manbalarda aniqlashtirilmagan jinoyatlarga jazo), shirkat (shirkat yoki korporativ huquq), sirka (o'g'irlik bilan bog'liq huquq), laqit (asrandi bolalar huquqi), luqota (topilma), afbaq (qullar va asirlarni saqlab turish), mafqud (bedarak ketganlar huquqi), vaqf (diniy mulkchilik huquqi), bay (shartnoma huquqi), kafala (kafolat huquqi), havala (qarzdorlik huquqi), adab al-qazi (qozilar kasbiy odobining protsessual qoidalari), vadi'a (depozit huquqi), muzoraba (mehnat va mahsulotga oldindan sherikchilik qilish huquqi), sulah (advokatlik, himoya huquqi), vakala (vakillik huquqi), da'va (da'vo huquqi), shihada (guvohlik huquqi), rajuan ash-shihada (guvohlikdan qaytish huquqi), ushriba (mast qiluvchi ichimliklarni taqiqlash huquqi), ahya al-mavat (tashlandiq erlarni o'zlashtirish huquqi), qisma (taqsimot huquqi), shufa'a (imtiyozlanish huquqi), zira'a (dehqonchilik huquqi), hazab (suiiste'mol qilish huquqi), rahn (egalik huquqi), vasaya (vasiyat huquqi), ma'qil (jarima huquqi), jinoyat (ayblov huquqi), diyya (badal, ziyonni qoplash huquqi) va h.k.

Xulosa qilib aytganda, Islom Uyg'onish davrida Markaziy Osiyoda ilmiy-akademik muhit o'zining rang-barangligi, yaxlitligi, nufuzi, ustoz-shogirdchilik va ilmiy vorislik an'analari bilan ajralib turgan va ilm-fanning rivoji uchun muhim ahamiyat kasb etgan. Ilm-

¹ Tahir M. *Islamic Institutions*. – Delhi, 1998. – P. 122.

² Holt P.M. and Brill E.J. *Encyclopedia of Islam* (Leiden, 1953). Vol. IV. – P. 561-569.

³ 'Ali bin Abu Bakr Marghinani. *Al-Hidayah*. Delhi, 1994. Vol. I, Table of Contents, p. 3.

fanning rivojlanishi, o'z navbatida, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, shaharsozlik, me'morchilik, sayyohlik, xalqaro savdo aloqalarini taraqqiy etishiga zamin yaratgan.

BUXORO VOHASIDAGI SOVCHILIK ALOQALARI

COURTSHIP RELATIONS IN THE BUKHARA OASIS

*Shalola Bahodirovna Muhiddinova,
O'zbekiston Milliy Universiteti magistranti*

Sovchilik an'anasi yuzlab yillar davomida o'lkamizda saqlanib kelayotgan odatlardan sanalib, yoshlar o'rtasida nikoh munosabatlarini o'rnatish uchun tashlanadigan ilk qadamlardan biri hisoblanadi. Sovchilik so'zining ma'nosi haqida manbalarda turlicha ma'lumotlar saqlanib qolgan. Masalan, Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida milliy urf-odatlardan biri bo'lgan sovchilik haqida qiziq ma'lumot beradi. Ma'lumki, sovchilar to'g'risidagi ma'lumotlarni VII–VIII asrlardagi O'rxun-Enasoy bitiklarida ham uchratish mumkin. Buyuk davlat arbobi, hukmdor Tunyuquqning bitiktoshida "sab" – "so'z" va "gap" ma'nosida ishlatilgan bo'lsa, "Irq bitigi (fol kitobi)"da esa "sab" – "so'z", "sabchi" – "xabarchi", "so'z keltiruvchi" ma'nosida qo'llanilgan. O'rta asrlarning mashhur tilshunos olimi Mahmud Qoshg'ariy ushbu atamani "sovchi-kelin va kuyov o'rtasida bir-biriga xabar eltuvchi" deb izohlagan. "Sabchi" degan so'zning ma'nosi "xabarlar yetkazib beruvchi odam". Olimning "Devoni-lug'atit turk" kitobida "sovchi" so'ziga ta'rif berib, uni "kuyov va kelin o'rtasida xabar yetkazuvchi odam", "Xudoning xabar yetkazuvchi insoni" ma'nolarida ishlatgan¹. Bundan ko'rinib turibdiki, sovchilik tarixi o'rta asrlarga borib taqaladi va butun turkiy xalqlarga xos odat hisoblanadi. Turli xalqlarda sovchi turli nomlar bilan atalishini keyingi davrdagi sovet davri adabiyotlarida ham uchratish mumkin. O'zbeklarda sovchi("javchi"), qozoqlarda "jarchi" (yauchi, xalis adam), qirg'izlarda "juuchi", qoraqalpoqlarda "jausho", turkmanlarda "guda", "savcho" deb nomlangan².

Sovchilik nikohdagi dastlabki bosqich bo'lib, qiz tanlanganidan va surishtirilganidan keyin uning uyiga sovchilar yuboriladi. Qiz tanlashda ma'lum bir jihatlariga e'tibor qaratiladi, ya'ni qizning onasi qanday ayol ekanligiga alohida e'tibor qaratib kelingan. O'zbeklarda "onasini ko'rib qizini ol", qirg'izlarda "katin olmay kayin al", tojiklarda "madarasha binu duxtorasha gir", uyg'urlarda "qir koril boz ol, ona korip qiz ol" maqollarining o'zida, ushbu xalqlarda kelin tanlashda qiz onasining sifatlari naqadar muhim ahamiyat kasb etganligi ko'rinadi³. O'zbeklarda kelin tanlashda alohida ma'suliyat bilan yondashilib, voha hududlarida o'tmishda "qiz ko'rdi", "uy ko'rdi" udumlariga ko'ra,

¹ Davlatov A. Mahmud Koshg'ariyning Devoni lug'otit-turk asarida qo'llanilgan etnografik atama va iboralar xususida // Economy and innovation. Volume: 32/2023. <https://gospodarkainnowacje.pl>

² Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. Ленинград: Наука, 1969. 126 с.

³ Абдуллаев У. Фаргона водийсида этнослараро жараёнлар (XIX–XX аср бошлари). Тошкент. 2005. 171-бет.

bo'lajak kelinning ota-onasini, turmush tarzini, qiz xonadonining sarishtaligini maxsus yuborilgan ayollar orqali yoki mehmondorchilikda bo'lish bahonalarida, ba'zan qo'ni-qo'shnilar orqali so'rab-surishtirilib aniqlaganlar va o'z munosabatarini bildirganlar¹.

Sovchilik yigitning ota-onasi yoki ular tayinlagan odamlar tomonidan amalga oshirilib, ular bo'lajak kelinning ota-onasiga kuyov haqida va uning shu qizga uylanish niyati borligi haqida aytib ularni ko'ndirishga harakat qiladi va kuyov tomonga kelinning rozi yoki norozi ekanligini yetkazuvchi elchi hisoblanadi². Sovchilik bir necha marotaba amalga oshiriladi. Bu davr mobaynida qiz tomon ham yigit tomonni atrofdagilarga sezdirmasdan surishtiradi. Xalq orasida "qizi borning nozi bor" degan maqol ham shundan bo'lib, qiz tomon rozilik bildirmaguncha kuyov tomondan sovchi yuborish to'xtatilmaydi.

Sovchilikka boradigan shaxslar haqida to'xtaladigan bo'lsak, ular el o'rtasida obro'-e'tiborli, yoshi ulug', oilasi tinch-totuv bo'lganlardan tanlangan. Buxoro viloyatida, xususan Jondor tumanida sovchilikka dastlab asosan ayollar boradi. Birinchi marta sovchilikka borilganda faqat shirinliklar olib boriladi. Qiz tomon moyillik bildirgach shirinliklarni oladi va ikkinchi marta ikkita ayol va ikkita erkak kishi dasturxon bilan boradi. Dasturxonda juft sonda (oltita yoki sakkizta) patir va shirinliklar olib boriladi. Keltirilgan patirlar sindirilishi qiz tomon rozilik bildirgani belgisi hisoblanadi³. Boshqa viloyatlarda esa bu odat farq qilib, Xorazm vohasi Yangibozor tumanida birinchi marta erkaklar sovchilikka yuboriladi, Xiva tumanida esa aksincha ayollar borishadi⁴.

Mahmud Sattor "O'zbek udumlari" kitobida sovchi haqida, "sovchi ikki xonadonga qarindoshlik iplarini bog'lashga da'vat etadigan shaxsdir. Sovchi kamida ikki, yo'qsa uch-to'rt kishidan iborat bo'lib, ikki jinsdagi erkak va ayol sovchilar ham bor. Har ikki to'p alohida, mustaqil harakat qiladi", deb ma'lumot beradi. Asarda shuningdek, sovchilikka boradigan shaxslar tog'risida, "odatda sovchilar kayvoni, el orasida obro'-e'tiborli, taglitugli, oqil-u fozil kishilardan tanlanadi. Chunki ularning vazifalari og'ir, ma'suliyatli" deb ma'lumotlar berilgan⁵.

O'lkamizning barcha hududlarida sovchilikka borishdan avval yigit tomon qizning o'zi, oilasi haqida obdon surushtiradi. Buning uchun qizning mahallasiga kelib, uning qo'ni-qo'shnilaridan ma'lumot oladi. Voha o'zbeklarida, asosan Buxoro vohasida dastlab qizning "boshi ochiq" ligi aniqlangach, asosan, qizning ota-onasi, axloq-odobi, ro'zg'or ishlarini bajara olishi bilib olinadi. Agar qiz ma'qul kelsa, uning uyiga bo'lajak kuyov tomondan yoshi ulug' erkak qarindoshlar sovchilikka yuboriladi⁶. Yuqorida ta'kidlanganidek agar qiz tomonga ham yigit tomon ma'qul kelsa, qiz tomon rozilik belgisi sifatida yigit tomondan kelgan narsalarni qabul qilgan. Agar yigit tomon ma'qul tushmasa, sovchilar ko'nglini og'ritmasdan turib, qizlarining yosh ekanligini aytishgan. Bu haqidagi ma'lumotlar juda ko'plab tadqiqotlarda keltirilgan. Buxoro vohasi, Jondor tumani qishloqlaridagi yoshi ulug'

¹ Тошева Г. С. XX асрда Қашқадарё воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2002. 39-бет.

² Ўша жойда. 32-бет.

³ Dala yozuvlari. Jondor tumani. Samonchuq qishlog'i. 2023-yil, 19-sentabr.

⁴ Маткаримова Н. М. Хоразм воҳаси ўзбекларининг никоҳ тўйи маросимлари (XX аср ва мустиқиллик даври). Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Нукус, 2020. 33-бет.

⁵ Tadqiqotchi yozuvlari. Jondor tumani. Samonchuq qishlog'i. 2023-yil, 19-sentabr.

⁶ Sattor M. O'zbek udumlari. Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent, 2007.

insonlarning ma'lumot berishicha, XX asrning 60-70-yillarigacha barcha masalalarni sovchilar va bo'lajak qudalar o'zaro hal qilishgan¹. Yoshlar to'yigacha umuman uchrashtirilmagan. Keyinchalik, bugungi kunga qadar bu odatlar sekin-asta o'zgarishlarga uchragan va zamonaviy tus olgan. Hozirgi kunda axborot-texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi natijasida "onlayn sovchilik" guruhlarini tashkil qilingan. Bunda har kim o'zi haqida ma'lumotlar berib, o'ziga munosib juft tanlashga harakat qilinadi. Bu haqida Buxoro viloyati, Jondor tumani qishloqlarida o'tkazilgan sotsiologik so'rovnoma odamlarning "onlayn sovchilik"ka munosabatlari so'ralganda respondentlarning 90 %i "bu be'manilik, ko'pchilik o'ziga yuqori baho berib, yolg'on ma'lumotlar beradi" yoki "bunga qat'iy qarshiman, bu narsalarsiz ham turmush qursa bo'ladi" deb javob berishgan. Bundan ko'rinib turibdiki, odamlarning ko'pchiligi hali ham an'anaviy sovchilikni ma'qul ko'rishadi. Qolgan 10 % odamlar "bu yaxshi g'oya, ommalashtirsa arziydi" deb javob berishgan². Avvallari asosan, sovchilik bilan turmush qurilgan bo'lsa, bugungi kunga kelib yoshlarning o'zi avvaldan tanishib turmush qurishi ancha keng tus olgan hisoblanadi. Z.Rasulova Toshkentdagi sovchilik munosabatlarini o'rganiganida, shunchaki yoqtirib nikoh qurish va sevmasdan nikoh qurish ham sovchilik bilan turmush qurishga to'g'ri kelishini qayd etgan³. Bunday ma'lumotlar Buxoro vohasiga ham mos tushadi, chunki juda ko'plab oilalar sovchilik asnosida tuzilgan.

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, sovchilik an'ana sifatida o'zbeklar hayotida muhim o'rin egallaydi. Sovchilik munosabatlari yillar davomida deyarli o'zgarmay kelganligi bilan ahamiyatli hisoblanadi. Sovchilikka oid urf-odatlar diyorimizning turli hududlarida turlicha ko'rinishda bo'lsa-da, u ma'no-mazmun jihatidan bir xil hisoblanadi. Zamonaviy jamiyatda sovchilik bilan bog'liq munosabatlar yangicha tus olib borayotgan bo'lsa-da, o'zbeklarda bunga qarash umuman olganda salbiy deyishimiz mumkin. Bularning sabablarini har tomonlama o'rganish muhim hisoblanadi.

USMONIYLAR IMPERIYASINING O'RTA YER DENGIZI UCHUN KURASHI

OTTOMAN EMPIRE'S STRUGGLE FOR THE MEDITERRANEAN SEA

Fahriddin Hayitmirzayev,

O'zXIA Islomshunoslik fakulteti Tarix yo'nalishi 1-kurs talabasi

Ziyodilla Ziyatullayev,

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD

XVI arda asosan Sulaymon Qonuniy (1520-1566) davrida Yevropaga hujum yanada ortdi. Chunki aynan XVI asrda Usmoniylar imperiyasining iqtisodiy, harbiy va siyosiy qudratining cho'qqisiga chiqishi keng ko'lamdagi yurishlarga yo'l ochadi. Usmoniylar

¹ Tadqiqotchi yozuvlari: Buxoro viloyati, Jondor tumani, Samonchuq qishlog'i. 2023-yil, 23-fevral.

² Sotsiologik tadqiqot. Buxoro viloyati, Jondor tumani, Samonchuq, Ko'lyon, Murg'ak, Denov qishloqlari. 2023-yil, 20-mart.

³ Расулова З.А. Тошкент шахри ўзбекларининг оила-никоҳ муносабатлари. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 2009. 76-бет.

imperiyasi floti tarkibi 2 karra oshirildi. Dastlabki yillardayoq Sulaymon Qonuniy tomonidan Yevropaga hujum boshlanadi. Xususan 1521-yildayoq Belgrad shahri egallanadi. 1522-yil Rodos oroliga hujum boshlanadi va ushbu orol fath etildi. Qudratli flot hamda 75 000 kishilik qo'shin bila 1522-yil iyun oyida orolni qamal boshlanadi. Gospitaler ritsarlari Usmoniylar hujumini qaytarib turishdi. Zamonaviy zambaraklar orqali Usmoniylar armiyasi qal'alarni bombardion qila boshladi. Lekin ko'plab hujumlar ritsarlar tomonidan qaytarildi. Dekabr oyida ikki tomon muzokaralar boshladi va jang harakatlari bir muddat to'xtatildi. Lekin Anadoludan olib kelingan qo'shimcha to'plar orqali qamal yana davom ettirildi. Dekabr oyi so'ngida Rodos oroli to'liq egallandi. Orolni nazorat qiluvchi gospitaler ritsarlari Malta oroliga ko'chdi.

1537-yil Sarkarda Hayriddin (vafoti 1546-yil) tomonidan Egey dengizi atrofidagi Venetsiya respublikasiga tegishli bo'lgan Siros, Paros, Egina, Tinos va Naxos orollari egallab olindi. Qolaversa, Venetsiyaga yurishni davom ettirdi. Bunga javoban Papa Pol III 1538-yil fevral oyida Usmoniylar imperiyasiga qarshi kurashish uchun Muqaddas Liga qo'shinini tuzdi. Ushbu dengiz flotiga Genuya admirali Andrea Doria umumiy rahbar etib saylandi. 1538-yil Gretsiya shimoli-g'arbidagi Ion dengizidagi Preveza yaqinidagi Usmoniylar floti va Venetsiya, Genuya, Ispaniya, Portugaliya va Malta harbiy flotlarini birlashtirgan Muqaddas Liga o'rtasidagi dengiz jangi bo'lib o'tdi. "Galley" kemalaridan foydalangan Usmoniylar armiyasi jangda yetakchilikni qo'lga oldi. 1533-yilda Sulaymon Qonuniy tomonidan Usmoniylarning dengiz flotiga rahbar qilib tayinlangan tajribali sarkarda Hayriddin posho (Hizr rais) tomonidan boshqarilgan turklar floti ushbu jangda g'alabaga erishdi.

1560-yil xristian floti Tripoli shahriga hujum boshlaydi. Kasallik va noqulay ob-havo sabab ushbu yurish bekor qilinadi hamda jang harakatlari Jerba shahriga yo'naltirildi. Mart oyida qiyichiliksiz shahar egallanadi. Bundan xabar topgan Piyale posho darhol hujumga o'tlanadi. May oyida Usmonli floti yetib keldi. Xristian floti bu vaqtda tayyor holatda bo'lmagan. Chunki ular turk floti yoz oyigacha yetib kelishini taxmin qilgan edi. Piyale posho dengizda boshlagan jangni Turgut rais quruqlikda davom ettirdi. 1560-yil 30-iyul kuni 2 oylik qamaldan so'ng Usmoniylar g'alabaga erishadi. Ushbu jangdagi g'alaba Malta qamali uchun yo'l ochadi.

1560-yil Jerba jangidan jangidan so'ng Usmoniylar O'rta Yer dengizdagi ta'sirini mustahkamlash maqsadida Malta oroliga yurishga tayyorgarlik boshladi. 1522-yil Rodos oroli fath etilgach Malta ko'chgan gospitalyer ritsarsarlari oroldagi 3 ta qal'aga joylashadi. Ushbu 3 ta qal'a keying yillarda mustahkamlanib bordi. 1560-yilda bo'lib o'tgan Jerba jangidan so'ng Usmoniylarning orolga hujumi muqarrar bo'lib qoldi. Shu yilni o'zidayoq Malta oroliga hujum qilmaslik ritsarlarga Yevropadan keng ko'lamdagi yordam olish imkonini beradi. Bu vaqt oralig'ida gospitalyer ritsarlari mudofaa tizimini mustahkamlashga harakat qildi. 1565-yil may oyida turklar floti Sent Elmo qal'asiga yaqin Marsaxlok portiga kelib tushdi. Imperiya qo'shini taxminan 40 000 kishidan iborat bo'lgan. Usmoniylar flotiga Piyale posho hamda Turgut Reis boshchilik qildi. Quruqlik qo'shiniga esa Bosh vazir Mustafo posho boshchilik qilgan. Jang boshlanishi bilanoq Mustafo posho va Piyale posho o'rtasida orolni qanday olish to'g'risida kelishmovchilik kelib chiqadi. Piyale posho Sent Elmo qal'asiga hujum qilishni afzal ko'rsa, Mustafo posho Mdina shahri asosiy tayanch nuqta ekanligini ta'kidlaydi. Tortishuvlar murosas bilan yakunlanib hujum

Sent Elmo qal'asiga yo'naltirildi. Malta mudofaasiga ritsar Joan Parisot de la Valetta boshchilik qiladi. Malta ritsarlarini asosiy vazifa Vatikan tomonidan yuborilgan yordam kelguniga qadar orolni ushlab turish edi. Usmoniylar 3 kun ichida orol janubini egalladi. Sent Elmo qal'asiga hujum boshlandi. Qal'aga janubdan Piyale posho va Turgut Reis tomonidan to'plardan o'q uzib quruqlik armiyasiga yordam berishdi. Tez orada turklar og'ir judolikka uchradi. Ritsarlar orasida vahima uyg'otgan buyuk dengizchi Turgut Reis jangda halok bo'ladi. Lekin shunday bo'lsada jangchilar qal'ani egallashadi va tez orada yarim oy tasvirlangan bayroq qal'a tashqi devoriga o'rnatiladi. Bundan ruhlangan Usmonli askarlari qal'aning ichki qismiga hujumni boshladi. Turklarga qarshi ritsarlar issig' yog' bilan to'ldirilgan qozonlarni qal'a yuqorisidan tashlaydi. Qolaversa turli xil bombalar bilan faol qarshilik olib boradi. Shu orada yanicharlar tosh, olov, bomb ava o'qlar ostida qolib ketadi. Biroq Usmoniylar floti tomonidan Sent Elmo qal'asiga to'plar orqali juda katta ziyon keltirildi. Qal'aning bir qismi qulab ham tushdi. 3 ta tayanch qal'adan biri bo'lmish Sent Elmo qal'asi egallangach jang harakatlari Sent Anjelo va Sent Maykl qal'alariga ko'chdi. Ushbu qal'alar himoyasiga ritsarlar jiddiy tayyorgarlik ko'rdi. Qal'a atrofida mudofaa chizig'i o'rnatildi. Janubdan kelayotgan turk qo'shinlariga Joan Parisot de la Valetta boshchiligida jiddiy qarshilik ko'rsatildi. Usmoniyalarda ritsarlarga yordam kelishi haqida havotir uyg'ondi. Jang harakatlari biroz susaydi. Chunki agar orolga yordam kelsa jangni qay holatda davom ettirish to'g'risida rejalar tuza boshlandi. Ritsarlarga ko'rsatilgan ushbu yordam Usmonlilarni qiyin ahvolga solib qo'ydi. Orol shimoliga 25 000 kishilik yordam kelgani tasdiqlangach Bosh vazir Mustafo posho chekinishga buyruq berdi. Ushbu qamal turklar uchun muvaffaqiyatsiz yakunlandi.

Qamal boshidagi kelishmovchiliklar, ritsarlarning qarshiligi va yordamga kelgan 25 000 kishilik armiya orolni Usmoniylar tomonidan egallanishiga yo'l qo'ymaydi. Joan Parisot de la Valettaning Yevropadagi obro'siga aynan shu qamal sabab bo'ladi. Uning sharafiga hozirgi kunda Malta poytaxti Valetta deb nomlanadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Usmoniylar imperiyasining Malta oroliga harbiy yurishlari muvaffaqiyatsizlik bilan tugallangan bo'lsada, natijasiz ketmadi. Dengizdagi urushlar davomida usmoniylar kuchli flot tashkil etishga va uni zamonaviy qurollar bilan jihozlab, Qora, Qizil va O'rta Yer dengizi sharqidagi dengizlarni nazorat qila boshladilar.

МУСУЛМОНЛАР ТОМОНИДАН МИСР ЭГАЛЛАНИШИНИНГ ДАСТЛАБКИ БОСҚИЧИ

INITIAL STAGE OF THE CONQUEST OF EGYPT BY THE MUSLIMS

Айюбхон Раҳматхонов,

ЎзХИА Исломишунослик факультети Тарих йўналиши 1-курс талабаси

Зиёдилла Зинатуллаев,

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, PhD

Худайбия сулҳи тузилиб, тинчлик ҳукм сура бошлагач, ислом даъватини кенг ёйиш учун қулай имконият туғилди. Пайғамбар Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам чор атрофдаги подшоҳ ва араб амирларига мактублар юбордилар. Бу иш ҳижрий 7-йил бошларида рўй берди. Бир қанча подшоҳлар қатори ўша пайтда расман Византияга тобе ҳисобланган Мисрга ҳам мактуб юборилади. Бу даврда Миср ҳокими «Муқавқис» деб аталар, мактуб юборилган Муқавқиснинг асл исми Журайж ибн Мийно бўлиб, Мисрнинг маҳаллий аҳолиси қибтлардан чиққан эди. Унга пайғамбар Муҳаммад (соллаллоҳу алайҳи васаллам)нинг мактубларини Ҳотиб ибн Абу Балтаъа розияллоҳу анҳу олиб боради. Муқавқис элчи ва мактубни эҳтиром билан кутиб олди ва Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламга ҳадя сифатида опа-сингил икки жория, хачир ва матолардан юборади. Икки жориянинг бири – Мория розияллоҳу анҳони Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам ўз никоҳларига оладилар ва Иброҳим исмли ўғил кўрадилар. Муқавқисга мактуб юборилиши ҳақида тарих фанлари доктори, профессор А.Ҳасанов қуйидагича фикр билдиради: «...Аксарият ғарб тадқиқотчилари араб манбаларининг бу хатлар(*араб амирлари ва подшоҳларга юборилган хатлар – муал. изоҳи*) ҳақидаги маълумотларига ишончсизлик билан қарашади, лекин айтиш вақтда ҳеч бўлмаганда Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг Арабистондан ташқаридаги бир ҳоким – Миср ноиб Муқавқис билан аниқ алоқада бўлганини инкор қилолмайдилар». Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васаллам келажақда мусулмонлар Мисрни фатҳ қилишлари ва Миср фатҳ қилинганидан сўнг у ернинг аҳолисига яхшилик қилиш кераклиги ҳақида қуйидагича васият қилган эдилар: «*Абу Зарр розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: Сизлар, албатта, Мисрни фатҳ қилурсизлар. У қийрот зикр қилинадиган жойдир. Қачон уни фатҳ қилсангиз, аҳлига яхшилик қилингиз. Уларнинг зимма ва қариндошлик ҳақлари бор ёки зимма ва қудачилик ҳақлари бор*», дедилар». Бошқа бир ривоятда: *Сизлар, албатта, қийрот зикр қилинадиган жойни фатҳ қилурсиз. Бас, унинг аҳлига яхшилик қилингиз. Уларнинг зимма ва қариндошлик ҳақлари бор*», дейилган. Имом Муслим ривояти».

Шу тариқа пайғамбар Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг вафотларидан сўнг Абу Бакр Сиддиқ ҳалифа этиб сайланди. Унинг даврида дастлабки фатҳлар бошланиб, Ироқ ҳудудлари, сўнгра Рум(Византия) ерларига фатҳ юришлари амалга оширилди. Абу Бакр Сиддиқнинг вафотидан кейин, 634-йил(х. 13-йил) Умар ибн Хаттоб розияллоҳу анҳу ҳалифа бўлдилар ва Миср фатҳи айнан шу кишининг ҳалифалик давларида амалга ошди. Сурия ва Фаластин фатҳидан сўнг мусулмонлардан қаттиқ зарбага учраган византияликлар Мисрга қочиб бориб, у ерда

куч тўплаб мусулмонларга қарши зарба бериши мумкинлигини ўйлаб Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу халифа Умар розияллоҳу анҳудан Миср фатҳи учун рухсат сўради ва халифа бунга розилик беради. Манбаларда айтилишича, Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу Исломга киришларидан аввал ҳам Мисрга келган. Шу тариқа ҳижрий 18-йил охирларида Мисрга фатҳ юришлари бошланади. Амр ибн Ос розияллоҳу анҳунинг Мисрга юришларида қўшинлари сони айрим манбаларда 3 500 киши деб берилса, бошқа манбаларда 4 000 киши деб берилади. Аммо ҳар иккала маълумот ҳам араб муаррихлари маълумотларига таяниб айтилади. Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу Мисрга Синай я.о. шимолий қисмидан соҳил ёқалаб кириб боришга қарор қиладилар. Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу ар-Рафаҳга етганда халифа Умардан хат олади ва уни зулҳижжа ойининг 10-куни(639-йил 12-декабр) маъмурий жиҳатдан Мисрга қарашли бўлган Ал-Ариш шаҳарчасига етганда очиб ўқийди. Хатда Амр ибн Ос агар Мисрга ҳали етмаган бўлса ортга қайтиши ҳақида халифанинг буйруғи бор эди. Аммо Амр ибн Ос ўзи турган шаҳарчанинг Мисрга қарашли шаҳарча эканлигини билгач, Миср сари юра бошлайди. Қирғоқбўйи йўли билан ҳаракатланган Амр ибн Ос Миср йўлидаги биринчи ҳақиқий шаҳар ал-Фарам(Пелузия)га етиб келади. Айрим Ғарб тарихчилари асарларида Ал-Фарам шаҳрини Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу икки ой камал қилиб, зўрлик билан босиб олгани ҳақида маълумот берилади. Лекин ишончли манбаларда Амр ибн Ос розияллоҳу анҳу Мисрнинг деярли барча шаҳарларида аҳолига Исломни қабул қилиш, жизяга тўлаш ёки уруш – учтасидан бирини танлашни таклиф қилганлар. Аммо, шаҳардаги жанг маҳаллий аҳоли билан бўлмай, византияликлар билан мусулмонлар ўртасида бўлиб ўтган бўлиб, византияликлар зулмидан безган маҳаллий аҳоли мусулмонлар қўшинига византияликларга қарши ёрдам берадилар. Хатто ўша пайтдаги Александрия епископи Бенжамин I Мисрдаги коптларга Амр ибн Ос розияллоҳу анҳуни яхши кутиб олишни буюради. 640-йил февралда ал-Фарам шаҳри фатҳидан сўнг Амр ибн Ос Нил дельтасининг шарқий тарафидан ҳаракатланиб, мустаҳкам Билбайс шаҳрига етиб келади. Бу шаҳарда араб тарихчилари маълумотларига кўра, Қуддус шаҳрининг коменданти бўлган ва Қуддус мусулмонлар томонидан фатҳ этилгач, шу шаҳарга қочиб келган Артабун ёки Аретон ҳоким эди. У мусулмонларнинг Исломни қабул қилиш, жизя тўлаш ёки жанг қилиш таклифларидан бирини танлаши керак эди ва у ўйлаб кўриш учун 3 кун, бу муддат тугагач яна 2 кун муҳлат беришни сўрайди. Вазиятдан фойдаланиб, кечаси мусулмонлар қароргоҳига бор қўшини билан ҳужум қилади. Лекин муваффақиятсизликка учрайди. Бу тунги тўқнашувда византияликлардан 1000 киши ҳалок бўлади ва 3000 киши асирга тушади. Бу жангдан сўнг мусулмонларга саҳройи бадавийлар ҳам келиб қўшилишади. Шу тариқа мусулмонлар қўшини 640-йилнинг март ойида Билбайс шаҳрини фатҳ қилиб, жанубга томон ҳаракатланишади ва Бабалйун (Бабилон), Айн Шамс (Гелиопол), Умм Дунайн (Тандуння) каби шаҳарларни ҳам фатҳ қилишади. Амр ибн Ос халифа Умарга ёрдам кучлари сўраб хат жўнатади ва Мадинадан Зубайр ибн ал-Аввом бошчилигида 5 000 кишилиқ қўшин етиб келди. Айн Шамс (Гелиопол) шаҳрида енгилмас ҳисобланган византияликлар қўшини янчиб ташланади. Ал-Файйум водийси ҳам фатҳ қилиниб, мусулмонлар таянч марказларга эга бўлишади. 640-йилнинг ёзига келиб бутун шарқий Миср ҳудудлари мусулмонлар томонидан фатҳ қилинди. Эндиги асосий фатҳ қилиниши керак бўлган шаҳар ўша даврнинг

«шаҳарлар маликаси» - Александрия (Искандария) шаҳри эди. Ёз ойлари бўлганлиги, натижада Нил дарёсининг тошиб атроф ҳудудларни ботқоқликка айлантириб юборгани сабабли Александрия (Искандария) фатҳи куз ойларига қолдирилди.

Хулоса шуки, Миср ҳудуди Исломдан аввал Византия империяси таркибида бўлиб, маҳаллий аҳоли зулм ва ситам ичида яшарди. Ислом ёйилган ўлкалардаги маъмурий бошқарувдан хабардор бўлган Миср халқи арабларни нажоткор сифатида кутиб олишган ва ҳаттоки, византияликларга қарши арабларга ёрдам беришган. Тарихий маълумотлар ҳам Миср ерлари асосан сулҳан эгалланганига далолат қилади.

XULOSA

Ushbu to'plamga Islom tarixi, san'ati va madaniyatini tadqiq qilish markazi – IRCICA va O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi hamkorligida tashkil etilgan xalqaro konferensiyasida taqdim etilgan 139 ta ma'ruza kiritilgan. Unda O'zbekiston va Markaziy Osiyoning boshqa mamlakatlaridagi oliy va maxsus o'quv yurtlari, akademik markazlarda faoliyat yuritayotgan professorlar, islomshunoslar, sharqshunoslar, manbashunoslar, tarixchilar, san'at va madaniyat namoyandalari, shuningdek, yosh tadqiqotchilar, doktorantlarning ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari o'rin olgan.

“Markaziy Osiyo mintaqasida islom madaniyati va san'ati” mavzusidagi birinchi bo'limda islomshunoslikning turli jihatlariga bag'ishlangan 18 ta maqola taqdim etilgan. Ularda islom adabiyoti, san'ati, arxeologiyasi, O'rta Osiyodan kelgan o'rta asr olimlari va allomalarining qo'lyozma merosi, mahalliy maktablarning yetakchi vakillari tomonidan islom sivilizatsiyasiga qo'shgan ulkan merosi va boshqalarni o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar o'z aksini topgan.

“Markaziy Osiyo mutaffakirlarining ilmiy-ma'naviy merosi” deb nomlangan ikkinchi bo'limda keltirilgan 68 ta maqola ilgari jahon tadqiqotchilariga noma'lum bo'lgan yangi tarixiy manbalarni kashf etish va ilmiy muomalaga kiritish bilan bog'liq. Ularni tahlil qilishda an'anaviy yondashuvlar bilan bir qatorda, tubdan yangi yondashuv va usullardan foydalanildi. Ulardan ba'zilar ilgari yaxshi tadqiq qilinmagan asarlar va hujjatlarni o'rganishda qo'llanilgan.

“Markaziy Osiyodagi tarixiy yodgorliklar epigrafiyasi va me'morchiligi” nomli uchinchi bo'limda arxeologiya, me'morchilik va monumentologiya sohalarida olib borilgan tadqiqotlar natijasida olingan 12 ta maqola mavjud. Ularda Markaziy Osiyodagi til, adabiy-badiiy jarayonlarni musulmon olamining turli mintaqalaridagi o'xshash oqimlar bilan taqqoslab ko'rib chiqilgan.

“Markaziy Osiyo xalqlari urf-odatlar va an'alaridagi umumiylik va o'ziga xosliklar”ga bag'ishlangan to'rtinchi bo'limda mahalliy aholi hayotidagi ijtimoiy-maishiy jarayonlarni o'rganuvchi 24 ta maqola mavjud.

Mazkur ishlar doirasida yaratilgan ushbu to'plam islom tarixi va san'ati, madaniyati, islom ta'limi sohalarida faoliyat yuritayotgan mutaxassislar hamda Markaziy Osiyoda islom sivilizatsiyasining turli masalalari bilan qiziquvchilar uchun katta qiziqish uyg'otadi.

SUMMARY

The book contains 139 papers presented in the joint international conference of the Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA) and the International Islamic Academy of Uzbekistan (IIAU). It includes the results of research works by professors, Islamic scholars, orientalists, source scholars, historians, representatives of art and culture, as well as young researchers, doctoral students working in higher and special educational institutions, academic centers in Uzbekistan and other Central Asian countries.

The first chapter, on “Islamic Culture and Art in the Central Asian Region” presents 18 articles devoted to various aspects of Islamic studies. They reflect the history and current state of research in the study of Islamic literature, art, archeology, the manuscript heritage of medieval scientists and scholars from Central Asia, the main Islamic disciplines developed by the leading representatives of local schools, etc.

The 68 articles presented in the second chapter, titled “Scientific and Spiritual Heritage of Central Asian Scholars”, are related to the discovery and introduction into scientific circulation of new historical sources previously unknown to world researchers. Fundamentally new approaches and methods were used in their analyses along with traditional ones. Some of them used new theories and approaches to evaluate works and documents that were poorly studied in earlier times.

The third chapter, on “Epigraphy and Architecture of Historical Monuments in Central Asia” contains 12 articles resulting from research in the fields of archeology, architecture and monumentology. They examine the linguistic, literary and artistic processes in Central Asia in comparison with similar trends in different regions of the Muslim world.

The fourth chapter, devoted to “Commonalities and Particularities in the Customs and Traditions of the Central Asian Peoples” contains 24 articles studying social and everyday processes in the lives of the local populations.

The new material, which is introduced into scientific circulation as part of these proceedings, is of interest to specialists working in the fields of Islamic history, art, culture, Islamic education, and all those who are interested in various issues of Islamic civilization in Central Asia.

Qaydlar uchun / For notes

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi

**MARKAZIY OSIYODA ISLOM SIVILIZATSIYASI:
O‘TMISH VA HOZIRGI ZAMON**

**IV XALQARO ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA MATERIALLARI
TO‘PLAMI**

<<O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi>>

Toshkent-2024

Mas’ul muharrirlar: **Zohidjon Islomov**

Ashirbek Mo‘minov

Ne‘matullo Muhamedov

Badiiy muharrir: **K.Abdulazimov**

Dizayner-sahifalovchi: **K.Abdulazimov**

Bichimi 60x84 $\frac{1}{16}$ Shartli b.t. 23,2. Nashr t. 24,2
Adadi 25 nusxa. Buyurtma №00.

O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi
100011. Toshkent sh. A.Qodiriy,11.

Ushbu to'plamda an'anaviy xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari o'rin olgan. Kitobda xorij va respublikamizdagi oliy va o'rta-maxsus ta'lim muassasalarida faoliyat olib boruvchi professor-o'qituvchilar, tarixchilar, islomshunoslar, dinshunoslar, sharqshunoslar, manbashunoslar, san'at va madaniyat tarixi tadqiqotchilari, shuningdek, yosh ilmiy izlanuvchilar, doktorantlar, magistr va bakalavrlarning ilmiy ishlari asosida yozilgan maqolalar jamlangan.

This book contains the materials of the international scientific and practical conference, that has been instituted as a regular event. It is a collection of papers written on the basis of scientific research by professors, historians, specialists in Islamic and source studies, historians of art and culture, as well as young researchers and doctoral students working in higher and special educational institutions and academic centers in Uzbekistan and abroad.
